धातारौ । धातारः ॥ ऋवर्णान्नस्य णत्वं वाच्यम् । धातॄणाम् ॥ एवं नप्त्रादयः ॥ 'अप्तृ'न्निति सूत्रे नप्त्रादिग्रहणं व्युत्पत्तिपक्षे नियमार्थम् । तेनेह न-पिता । पितरौ । पितरः । पितरम् । शेषं धातृवत् । एवं जामात्रादयः । ना । नरौ । नरः ॥ नृ च ।६।४।६। अस्य नामि वा दीर्घः । नृणाम्-नॄणाम् ॥ गोतो णित् ।७।१।९०। ओकाराद्विहितं सर्वनामस्थानं णिद्वत् । ओतो णिदिति वाच्यम् । गौः । गावौ । गावः ॥ औतोऽम्शसोः ।६।१।९३। 'आ-ओत' इतिच्छेदः । ओतोऽम्शसोरचि

इत्यवस्थायाम् 'अप्तृन्तृच्' इत्यादिनोपधाया दीर्घत्वे कृते सकारोत्तरवर्तिन उकारस्येत्संज्ञत्वे लोपे च 'हल्ङ्याभ्यो दीर्घात्०' इति सस्य लोपे 'नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य' इति नस्य लोपे च 'धाता' इति । हे धातः इति । धातृशब्दात्सम्बोधनस्यैकवचनविवक्षायां सावागते सकारोत्तरवर्तिन उकारस्येत्संज्ञकत्वे लोपे च कृते 'धातृ+स्' इत्यवस्थायाम् 'एकवचनं सम्बुद्धिः' इति सम्बुद्धिसंज्ञायां 'ह्रस्वस्य गुणः' इति ऋकारस्य गुणे 'उरण् रपरः' इति रपरे च 'धातर् स्' इति भूते 'हल्ङ्याब्भ्य०' इति सलोपे रेफस्य विसर्गे च 'हे धातः' इति । एवं नप्त्रादय इति । नप्तृ-नेष्टृ-त्वष्टृ-क्षत्तृ-होतृ-पोतृ-प्रशास्तृशब्दाः धातृशब्दवदित्यर्थः । नप्त्रादिग्रहणमिति । व्युत्पत्तिपक्षे तृन्तृजन्तत्वादेव सिद्धे नप्त्रादिग्रहणं 'सिद्धे सत्यारभ्यमाणो विधिर्नियमार्थः' तृन्तृजन्तानां चेत्तर्हि नप्त्रादीनामेव । तेन पितृभ्रातृप्रभृतीनां नेति बोध्यम् । पितेति । पितृशब्दात्सौ 'ऋदुशनस्पुरुदंसो०' इत्यनङि विहिते ङित्वादाद्यावयवे अनुबन्धलोपे 'सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धौ' इति दीर्घे सकारस्य 'हल्ङ्याब्भ्य०' इति लोपे 'पिता' इति रूपम् । पितराविति । पितृशब्दात् औ समागते सर्वनामस्थानसंज्ञायाम् 'ऋतो ङि' इति गुणे रपरे च कृते 'पितरौ' इति रूपम् । अत्र व्युत्पत्तिपक्षे—नप्त्रादिग्रहणस्य नियमार्थत्वान्न दीर्घः । अव्युत्पत्तिपक्षे तु 'अप्तृन्तृजादिष्वनन्तर्भावात् दीर्घशङ्कैव नास्ति । ना । नृशब्दो मनुष्यवाची । तस्मात् सुः । 'ऋदुशनस्' इत्यनङ् । 'अप्तृन्' इति सूत्रे अनन्तर्भावात् 'सर्वनामस्थाने च' इति नान्तत्वप्रयुक्तो दीर्घः । हल्ङ्यादिलोपः । नलोपः । 'ना' इति रूपम् । नृणामिति । नृशब्दादामि, नुट्, 'नामि' इति नित्यं दीर्घे प्राप्ते 'नृ च' इति नामि वा दीर्घे 'नृणाम्, नॄणाम्' इति भवतः । गौरिति । गोशब्दात्सावागते 'गोतो णित्' इति णिद्भावे 'अचो ञ्णिति' इति वृद्धौ औकारे रुत्वे विसर्गे च

सुप् विभक्तिके परे—ऐसा सूत्रकारको कहना चाहिये । ऋवर्णा—ऋवर्णसे पर नकारको णत्व हो—ऐसा कहना चाहिये । नृ च —'नृ' शब्दको दीर्घ हो, नाम्के परे, विकल्पसे । गोतो —ओकारसे विहित जो सर्वनामस्थान, वह णिद्वत् हो । औतो —ओकारसे पर अम्-शस् सम्बन्धी अच् रहे तो पूर्व पर के स्थानमें आकार एक आदेश हो ।

आकार एकादेशः । गाम् । गावौ । गाः । गवा । गवे । गोः २ ॥ रायो हलि ।७।२।८५। रैशब्दस्याऽऽकारादेशो हलि विभक्तौ । राः । रायौ । रायः । राभ्यामित्यादि ॥ ग्लौः । ग्लावौ । ग्लावः । ग्लौभ्यामित्यादि ॥

इत्यजन्ताः पुंल्लिङ्गाः ॥

अथ अजन्तस्त्रीलिङ्गाः ।

रमा । औङ आपः ।७।१।१८। आबन्तादङ्गात्परस्यौङः शी स्यात् । 'औङ्' इत्यौकारविभक्तेः संज्ञा । रमे । रमाः ॥ सम्बुद्धौ च ।७।३।१०६। आप एकारः स्यात्सम्बुद्धौ । हे रमे । हे रमे । हे रमाः । रमाम् । रमे । रमाः ॥ आङि चाऽऽपः ।७।३।१०५। आङि, ओसि चाऽऽप एकारः । रमया । रमाभ्याम् । रमाभिः ॥ याडापः ।७।३।११३। आपः परस्य ङिद्वचनस्य याडागमः ।

'गौः' इति । गामिति । गोशब्दादमि समागते 'औतोऽम्शसोः' इत्यनेन पूर्वपरयोः स्थाने आकारादेशे कृते 'गाम्' इति । गावाविति । गोशब्दादौटि कृते 'गोतो णित्' इति णिद्वद्भावे वृद्धावावादेशे च कृते 'गावौ' इति । राः इति । रैशब्दात्प्रथमैकवचने सावागते 'रायो हलि' इति रैशब्दस्य सर्वस्य स्थाने अकारादेशे प्राप्ते 'अलोऽन्त्यस्य' इत्यन्त्यस्यैकारस्याकारादेशे सस्य रुत्वे विसर्गे च कृते 'राः' इति रूपम् । ग्लौरिति । ग्लौशब्दश्चन्द्रवाची । 'ग्लौर्मृगाङ्कः कलानिधिः' इत्यमरः । तस्य हलादौ न कश्चिद्विकारः । अचि तु आवादेशः । इति मत्वाह—ग्लौः ग्लावौ ग्लाव इति ।

इत्यजन्ताः पुंल्लिङ्गाः ।

रमेति । रमाशब्दोऽत्र वर्तते 'ङ्याप्प्रातिपदिकात्' इत्यनेन सर्वेऽपि स्वादयः प्राप्ताः । एषां मध्यादत्र प्रथमैकवचने सावागते 'उपदेशेऽजनुनासिक इत्' इति सकारोत्तरवर्त्युकारस्येत्संज्ञायां 'तस्य लोपः' इति लोपे 'हल्ङ्याब्भ्यो' इत्यनेन सस्य लोपे च कृते 'मा' इति रूपं सिद्ध्यति । औङ्शब्दस्याप्रसिद्धार्थत्वादाह–औङिति । संज्ञेति । प्राचां शास्त्रे स्थितेति शेषः । रमे इति । 'रमा + औ' इति स्थिते औकारस्य स्थाने 'औङ आपः' इति 'शी' आदेशे कृते 'लशक्वतद्धिते' इति शकारस्येत्संज्ञायां लोपे च 'रमा + ई' इति जाते 'आद्गुणः' इति पूर्वपरयोः स्थाने गुणादेशे च विहिते

रायो—'रै' शब्दको आकारान्त आदेश हो, हलादि विभक्तिके परे ।

इस प्रकार इन्दुमती टीकामें अजन्तपुंल्लिङ्ग प्रकरण समाप्त हुआ ।

औङ्— आबन्त अङ्गसे पर औङ् (औकार विभक्ति) के स्थानमें 'शी' आदेश हो । सम्बु— आबन्त अङ्गको एकार आदेश हो, सम्बुद्धिके परे । आङि—आङ् और ओस्‌के परे 'आप' को एकार हो । याडापः—आबन्त अंग से पर ङिद्वचनको याट्का आगम हो ।

वृद्धिरेचि । रमायै । रमाभ्याम् । रमाभ्यः । रमायाः २ । रमयोः २ । रमाणाम् । रमायाम् । रमासु । एवं दुर्गादयः ॥ **सर्वनाम्नः स्याड्ढ्रस्वश्च ।७।३।११४।** आबन्तात्सर्वनाम्नो ङितः स्याट् , आपश्च ह्रस्वः । याटोऽपवादः । सर्वस्यै । सर्वस्याः २ । प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणादामि सर्वनाम्न इति सुट् । सर्वासाम् । सर्वस्याम् । शेषं रमावत् । एवं विश्वादय आबन्ताः ॥ **विभाषा दिक्समासे बहुव्रीहौ ।१।१।२८।** अत्र सर्वनामता वा । उत्तरपूर्वस्यै । उत्तरपूर्वायै । इत्यादि । 'दिङ्नामान्यन्तराले' इति प्रतिपदोक्तस्यैव समासस्य ग्रहणान्नेह—योत्तरा सा पूर्वा यस्या उन्मुग्धायास्तस्यै उत्तरपूर्वायै । बहुव्रीहिग्रहणं स्पष्टा-

---

'रमे इति रूपम् । रमायै इति । 'रमा ङे' इत्यत्र ङस्येत्संज्ञायां लोपे च कृते 'रमा+ए' इति जाते 'याडापः' इत्यनेन ङिति एकारस्य याडागमे कृते टित्वादाद्यावयवे जाते टकारस्येत्संज्ञायां लोपे च विहिते 'रमा या ए' अत्र 'वृद्धिरेचि' इति वृद्धौ 'रमायै' इति रूपम् । रमायामिति । 'रमा ङि' इत्यत्र 'ङेराम्नद्याम्नीभ्यः' इति ङेरामि कृते 'रमा+आम्' इति जाते अत्र 'याडापः' इति याटि टिलोपे 'अकः सवर्णे दीर्घः' इति दीर्घादेशे च कृते 'रमायाम्' इति रूपम् । सर्वस्यै । सर्वशब्दाट्टापि सर्वाशब्दः । सोऽपि प्रायेण रमावत् । 'सर्वा+ङे' इत्यत्र ङस्येत्संज्ञायां लोपे च कृते 'याडापः' इति प्राप्ते तं बाधित्वा 'सर्वनाम्नः स्याड्ढ्रस्वश्च' इति स्याटि आबन्तस्य च ह्रस्वे कृते 'सर्व स्याट् ए' इति जाते टस्येत्संज्ञत्वे लोपे च 'वृद्धिरेचि' इति वृद्धौ कृतायां 'सर्वस्यै' इति रूपम् । सर्वस्याः । 'सर्वा ङसि' इत्यत्र ङकारस्येकारस्य चेत्संज्ञायां लोपे च 'सर्वनाम्नः स्याड्ढ्रस्वश्च' इति स्याटि आबन्तस्य ह्रस्वत्वे च 'सर्व+स्याट्+अस्' इति जाते टस्य लोपे 'अकः सवर्णे दीर्घः' इति दीर्घादेशे च कृते तस्य रुत्वे विसर्गे च 'सर्वस्याः' इति रूपम् । सर्वासामिति । 'सर्वा+आम्' इत्यत्र 'आमि सर्वनाम्नः सुट्' इति सुटि उटि गते सकारेण सह संयोगे च कृते 'सर्वासाम्' इति रूपम् । एवमिति । सर्वादिगणपठितविश्वादयः आबन्तत्वं प्राप्ताः सर्वाशब्दवदित्यर्थः । उत्तरस्याः पूर्वस्याश्च दिशोर्यदन्तरालम्-सा उत्तरपूर्वा । 'दिङ्नामान्यन्तराले' इति बहुव्रीहिविशेषोऽयम् । तत्र विशेषं दर्शयितुमाह—विभाषा दिक्समासे इति । उत्तरपूर्वस्यै । 'उत्तरपूर्वा+ङे' इत्यत्र 'विभाषा दिक्समासे बहुव्रीहौ' इति सर्वनामत्वे 'सर्वनाम्नः स्याड्ढ्रस्वश्च' इति स्याटि आबन्तस्य च ह्रस्वत्वे 'वृद्धिरेचि' इति वृद्धौ 'उत्तरपूर्वस्यै' इति । पक्षे—सर्वनामसंज्ञाभावे 'याडापः' इति याटि 'वृद्धिरे-

---

सर्वनाम्नः स्याड्ढ्रस्वश्च—आबन्त सर्वनामसे पर ङिद्वचनको याट्का आगम हो और 'आप्' को ह्रस्व हो । विभाषा दिक्समासे बहुव्रीहौ—बहुव्रीहि समासमें दिग्वाचक शब्दों

र्थम् । अन्तरस्यै शालायै । बाह्यायै इत्यर्थः । अपुरीत्युक्तेर्नेह—अन्तरायै नगर्यै । अम्बार्थनद्योः ह्रस्वः । हे अम्ब । हे अक्क । हे अल्ल । (असंयुक्ता ये डलकास्तद्वतां ह्रस्वो न) । अम्बाडे । हे अम्बाले । हे अम्बिके । जरा । जरसौ-जरे । इत्यादि । पक्षे, हलादौ च रमावत् । गोपा—विश्वपावत् । मतीः । मत्या ॥ ङिति ह्रस्वश्च ।१।४।६। इयङुवङ्स्थानौ स्त्रीशब्दभिन्नौ नित्यस्त्रीलिङ्गावीदूतौ, ह्रस्वौ

तीयस्येति ङित्सु वा । द्वितीयस्यै । द्वितीयायै । एवं तृतीया ।

चि' इति वृद्धौ कृतायाम् 'उत्तरपूर्वायै' इति । अन्तरस्यै शालायै इति । अन्तरशब्दाट्टापि ङे विभक्तौ अन्तरशब्दस्य सर्वनामत्वात्स्यादेशे रूपम् । अन्तरायै नगर्यै इत्यत्र तु न अन्तराशब्दस्य सर्वनामता 'अन्तरं बहिर्योग'इत्यादिसूत्रे 'अपुरि'इति पाठात् पुर्यर्थे गम्ये न सर्वनामतेति तदर्थत्वान्नगरीशब्दपरकत्वेन नान्तराशब्दस्य सर्वनामत्वम् । तेन 'याडापः' इति याडागमेनैव भाव्यमिति भावः । द्वितीयस्यै इति । 'द्वितीया + ङे' इत्यत्र 'तीयस्य ङित्सु वा' इति वैकल्पिके सर्वनामत्वे 'सर्वनाम्नः स्याड्ढ्रस्वश्च' इति स्याटि ह्रस्वत्वे च विहिते वृद्धौ कृतायां 'द्वितीयस्यै' इति । सर्वनामत्वाभावे तु 'याडापः' इति याटि वृद्धौ विहितायां 'द्वितीयायै' इति । हे अम्बेत्यादि । हे अम्बा सु इत्यत्र सकारोत्तरवर्तिन उकारस्येत्संज्ञत्वे लोपे च 'अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः' इति ह्रस्वत्वे 'एङ्ह्रस्वात्सम्बुद्धेः' इति सलोपे 'हे अम्ब' इति । एवमेव हे अक्क, हे अल्ल, इत्यादि । असंयुक्ता इति । संयोगरहिता ये डलकादयोऽम्बार्थकास्तेषां 'अम्बार्थनद्योर्ह्रस्व' इति ह्रस्वो नेति भावः । अम्बाडे, अम्बाले, अम्बिके, इति रूपे 'अम्बाडा + सु' 'अम्बाला + सु, अम्बिका + सु, इत्यवस्थायामापो ह्रस्वत्वाभावेन 'सम्बुद्धौ च'ेति आप एत्वे सोरुकारस्येत्संज्ञायां लोपे सति सस्य लोपे सति च अम्बाडे, अम्बाले, अम्बिके, इत्यादीनां सिद्धिः प्रत्येतव्या । पक्षे हलादौ च रमावदिति । जरसादेशाभावपक्षे, हलादावपि च रमावदित्यर्थः । मत्येति । 'मति टा' इत्यत्र 'शेषोऽध्यसखि' इति घिसंज्ञायां सत्यामपि 'आङो नास्त्रियाम्' इत्यत्र 'अस्त्रियाम्' इति पर्युदासान्नात्वम् , किन्तु 'इको यणचि' इति

की सर्वनाम संज्ञा हो, विकल्पसे । तीयस्य—तीयप्रत्ययान्त (६७पृ० देखो) शब्दोंकी सर्वनाम संज्ञा हो, विकल्पसे । असंयु—असंयुक्त जो 'ड-ल-क' तद्वान् जो (अम्बार्थक) शब्द, उनको ह्रस्व नहीं हो । ङिति—इयङ्-उवङ्के स्थानी रहे, 'स्त्री' शब्दसे भिन्न रहे तथा नित्यस्त्रीलिङ्ग रहे, ऐसा जो दीर्घ ईकार और ऊकार, उनकी नदीसंज्ञा हो, ङित्के परे विकल्पसे । और ह्रस्व इवर्ण-उवर्णकी नदीसंज्ञा हो, ङित्के परे स्त्रीलिङ्गमें विकल्पसे ।

नोट:—'ङिति ह्रस्वश्च' इस सूत्रमें 'च' का उपादान है, इसलिये चकारसे—'इयङुवङ्स्थानौ...

च इवर्णौ स्त्रियां वा नदीसंज्ञौ स्तो ङिति । मत्यै—मतये । मत्याः २—मतेः २ । नदीत्वपक्षे परत्वात् 'औत्' इति ङेरौत्त्वे प्राप्ते । इदुद्भ्याम् ।७।३।११७। नदीसंज्ञकाभ्यामिदुद्भ्यां परस्य ङेराम् स्यात् । पक्षे—अच्च घेः । मत्याम्—मतौ । शेषं हरिवत् । एवं बुद्ध्यादयः ॥ त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृचतसृ ।७।२।९९। स्त्रीलिङ्गयोरेतयोरेतौ स्तो विभक्तौ ॥ अचि र ऋतः ।७।२।१००। तिसृचतसृ ऋतो रादेशोऽचि । गुणदीर्घोत्वानामपवादः । तिस्रः २ । तिसृभिः । तिसृभ्यः २ । आमि

यणि कृते 'मत्या' इति रूपम् । मत्यै । 'मति+ए' अत्र 'ङिति ह्रस्वश्च' इति नदीसंज्ञायाम् 'आण्नद्याः' इत्याडागमे टित्वादाद्यावयवे 'मति-आ ए' इति जाते 'आटश्च' इति वृद्धौ सत्याम् 'ऐ' इति भूते 'इको यणचि' इति यणि कृते 'मत्यै' इति रूपम् । नदीसंज्ञाभावे 'शेषो घ्यसखि' इति घिसंज्ञायां 'घेर्ङिति' इति गुणे कृते 'एचोऽयवायावः' इत्ययादेशे 'मतये' इति । मत्याः । 'मति ङसि' इत्यत्र इकारस्य ङस्य चेत्संज्ञायां लोपे च 'ङिति ह्रस्वश्च' इति नदीसंज्ञायाम् 'आण्नद्याः' इत्याटि 'आटश्च' इति वृद्धौ 'इको यणचि' इति यणि च कृते सस्य रुत्वे विसर्गे च कृते 'मत्याः' इति रूपम् । घिसंज्ञायां हरिवत् । मत्यामिति । 'मति+ङि' इत्यत्र 'ङिति ह्रस्वश्च' इति नदीसंज्ञायां 'इदुद्भ्याम्' इति ङेरामि विहिते सति तत्र स्थानिवद्भावेन ङित्वमानीय 'आण्नद्याः' इत्याडागमे 'आटश्च' इति वृद्धौ 'इको यणचि' इति यणि 'मत्याम्' इति । नदीसंज्ञाभावे 'शेषोऽघ्यसखि' इति घिसंज्ञायाम् 'अच्च घेः' इति ङेरौत्वे घेरकारादेशे च कृते 'वृद्धिरेचि' इति वृद्धौ च विहितायां 'मतौ' इति रूपम् । गुणदीर्घोत्वानामिति । 'ऋतो ङि' इति गुणस्य 'प्रथमयोः' इति पूर्वसवर्णदीर्घस्य 'ऋत उत्' इत्युत्वस्य च रत्वमपवाद इत्यर्थः । तिस्र इति । 'त्रि जस्' इत्यत्र 'त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृचतसृ' इति तिसृ इत्यादेशे जस्येत्संज्ञत्वे लोपे च 'तिसृ+अस्' इति जाते 'ऋतो ङिसर्वनामस्थानयोः' इति गुणे प्राप्ते तं प्रबाध्य

वाक्य है और 'स्त्रीलिङ्गौ ह्रस्वौ चेवर्णोवर्णौ नदीसंज्ञौ वा स्तो ङिति परे' इत्यर्थक । 'ह्रस्वः' यह अपर वाक्य है । एवञ्च पर वाक्यसे 'मति' शब्दकी नदीसंज्ञा ङितिके परे विकल्पसे होती है । यहाँ 'अस्त्री' पर्युदास नहीं लगता, क्योंकि 'इयङुवङ्स्थानौ' इसका जहाँ अन्वय होता है वहीं पर तत्सम्बन्धी 'अस्त्री' पदकी अनुवृत्ति होती है ।

इदुद्—नदीसंज्ञक ह्रस्व इकार-उकारसे पर 'ङि' को 'आम्' आदेश हो । त्रिचतुरोः—स्त्रीलिंगमें वर्तमान 'त्रि' और 'चतुर्' शब्दके स्थानमें यथाक्रमसे तिसृ, चतसृ आदेश हो, विभक्तिके परे । अचि र—तिसृ और चतसृ शब्दके ऋकारके स्थानमें रेफ आदेश हो, अच् के परे । गुणदी—'ङि' विभक्तिमें 'ऋतो ङि' से प्राप्त गुण और 'शस्' विभक्तिमें 'अकः सवर्णे॰' से प्राप्त दीर्घ एवं 'ङसि-ङस्' विभक्तिमें 'ऋत उत्' से प्राप्त उत्वका रेफादेश

नुट्। न तिसृचतसृ ।६।४।४। एतयोर्नामि दीर्घो न। तिसृणाम्। तिसृषु॥ द्वेरत्वे सत्याप्। द्वे २। द्वाभ्याम् ३। द्वयोः २॥ गौरी। गौर्यौ। गौर्यः। हे गौरि। गौर्यै—इत्यादि। शेषं बहुश्रेयसीवत्। एवं नद्यादयः॥ लक्ष्मीः। शेषं

'अचि र ऋतः' इति रेफादेशे संयोगे सस्य रुत्वे रस्य विसर्गत्वे च 'तिस्रः' इति रूपम्। शसि तु 'प्रथमयोः' इति प्रबाध्य 'अचि र ऋतः' इति रेफादेशे संयोगे सस्य रुत्वे रस्य विसर्गत्वे च कृते 'तिस्रः' इति रूपम्। तिसृणामिति। 'तिसृ+आम्' इति स्थिते नुटं च बाधित्वा 'अचि र ऋतः' इति रत्वे प्राप्ते 'नुमचिरतृज्वद्भाव-गुणेभ्यो नुट् पूर्वविप्रतिषेधेन' इति रत्वं बाधित्वा नुटि कृते 'तिसृ+नाम्' इति स्थिते 'नामि' इत्यनेन दीर्घे प्राप्ते 'न तिसृचतसृ' इति निषिद्धे 'ऋवर्णान्नस्य णत्वं वाच्यम्' इति वार्तिकेन णत्वे विहिते 'तिसृणाम्' इति रूपम्। सुपि 'आदेश-प्रत्यययोः' इति षत्वे 'तिसृषु' इति रूपम्। गौरीति। गौरशब्दात् गौरादिलक्षणङीषि 'यस्येति च' इत्यकारलोपे गौरीशब्दः। तस्मात्सुः, तस्य हल्ङ्यादिना लोपे 'गौरी' इति रूपम्। गौर्यौ। 'गौरी+औ' अत्र 'प्रथमयोः पूर्वसवर्णः' इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वे प्राप्ते 'दीर्घाज्जसि च' इति पूर्वसवर्णदीर्घनिषेधे 'इको यणचि' इति यणि 'अचो रहाभ्यां द्वे' इति द्वित्वे संयोगे च कृते 'गौर्यौ' इति रूपम्। हे गौरि। 'गौरी+सु' अत्र 'यू स्त्र्याख्यौ नदी' इति नदीसंज्ञायाम् 'अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः' इति ह्रस्वत्वे 'एङ्ह्रस्वात्सम्बुद्धेः' इति सुलोपे 'हे गौरि' इति रूपम्। लक्ष्मीः। 'लक्षेर्मुट् च' इति लक्षधातोरीप्रत्यये मुडागमे लक्ष्मीशब्दः। तस्मात् सौ समागते उकारस्येत्संज्ञायां लोपे च 'अङ्यन्तत्वान्न सुलोपः, किन्तु सस्य रुत्वे विसर्गे च 'लक्ष्मीः' इति रूपम्। गौरीवदिति। अम्बार्थत्यादिनदीकार्यमित्यर्थः। स्त्री। स्त्यायतः सङ्गते भवतः शुक्रशोणितेऽस्यामिति स्त्री, तस्मात्सौ हल्ङ्यादिलोपे 'स्त्री' इति रूपम्। हे स्त्रि। अत्र नदीसंज्ञायाम् 'अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः' इति ह्रस्वे 'एङ्ह्रस्वात्०' इति सुलोपे 'हे स्त्रि' इति। स्त्रिय इति। 'अचि श्नुधातु०' इत्यतोऽचीति इयङिति चानुवर्तते, तदाह—अस्येयङित्यादिना। स्त्रियै। 'स्त्री+ङे' इत्यत्र ङकारस्येत्संज्ञकत्वे लोपे च नदीसंज्ञायाम्

बाधक है। न तिसृ—तिसृ-चतसृ शब्दको नाम्‌के परे दीर्घ नहीं हो।

नोटः—त्रित्व संख्यावाचक 'त्रि' शब्द और चतुर्थ संख्यावाचक 'चतुर्' शब्द नित्य बहुवचनान्त हैं।

'त्रि' शब्दका रूप, स्त्रीलिंगमें—तिस्रः २, तिसृभिः, तिसृभ्यः २, तिसृणाम्, तिसृषु। पुँल्लिङ्गमें—त्रयः, त्रीन्, त्रिभिः, त्रिभ्यः २, त्रयाणाम्, त्रिषु। नपुंसकमें—त्रीणि २, शेषं पुंवत्। 'चतुर्' शब्दका रूप, स्त्रीलिङ्गमें—चतस्रः २, चतसृभिः, चतसृभ्यः २, चतसृणाम्, चतसृषु। पुँल्लिङ्गमें—चत्वारः, चतुरः, चतुर्भिः, चतुर्भ्यः २, चतुर्णाम्, चतुर्षु। नपुंसकमें—चत्वारि २, शेषं पुंवत्।

गौरीवत्। एवं तरीतन्त्र्यादयः। स्त्री। हे स्त्रि॥ **स्त्रियाः ।६।४।७९।** अस्येयङ् अजादौ प्रत्यये। स्त्रियौ। स्त्रियः॥ **वाऽम्शसोः ।६।४।८०।** अमि, शसि च स्त्रिया इयङ् वा। स्त्रियम्-स्त्रीम्। स्त्रियः-स्त्रीः। स्त्रिया। स्त्रियै। स्त्रियाः २। स्त्रियोः २। परत्वान्नुट्-स्त्रीणाम्। स्त्रियाम्। स्त्रीषु॥ श्रीः। श्रियौ। श्रियः। श्रियम्। श्रियौ। श्रियः। श्रिया। श्रीभ्याम्। श्रीभिः॥ **नेयङुवङ्स्थानावस्त्री ।१।४।४।** इयङुवङोः स्थितिर्ययोस्तावीदूतौ नदीसंज्ञौ न स्तो, न तु स्त्री। हे श्रीः। ङिति ह्रस्वश्चेति वा नदीत्वम्। श्रियै—श्रिये। श्रियाः २—श्रियः २॥ **वाऽमि ।१।४।५।** इयङुवङ्स्थानौ स्त्र्याख्यौ यू आमि वा नदीसंज्ञौ स्तो, न तु स्त्री। श्रीणाम्—श्रियाम्।

'आण्नद्याः' इत्यादि 'आटश्च' इति वृद्धौ 'स्त्रियाः' इत्यनेन इयङि च विहिते 'स्त्रियै' इति। स्त्रीणामिति। स्त्रीशब्दादामि 'स्त्री+आम्' इति स्थिते अत्र 'स्त्रियाः' इतीयङं परत्वात् बाधित्वा 'ह्रस्वनद्यापो नुट्' इति नुडागमे पर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्त्या दीर्घे कृते 'अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि' इति णत्वे विहिते 'स्त्रीणाम्' इति। श्रीरिति। श्रयन्त्येतामिति श्रीः। श्रिञ्-सेवायामितिधातोः 'क्विब्वचिप्रच्छिश्रिस्रुद्रुप्रुज्वां दीर्घो ऽसम्प्रसारणञ्च' इति क्विप्, प्रकृतेर्दीर्घश्चेति निष्पन्नात् श्रीशब्दात् सुः। अङ्यन्तत्वाच्च सुलोपः। श्रियाविति। श्रीशब्दात् औ समागते 'प्रथमयोः पूर्वसवर्णः' इति बाधित्वा 'अचिश्नुधातु०' इतीयङि कृते मिलित्वा 'श्रियौ' इति। हे श्रीरिति। श्रीशब्दात्सम्बोधने सावागते 'नेयङुवङ्स्थानावस्त्री' इति नदीत्वाभावे 'अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः' इति ह्रस्वाभावे सस्य रुत्वे रस्य विसर्गत्वे च 'हे श्रीः' इति। श्रियै, श्रिये इति। 'श्री+ङे' इत्यत्र 'यू स्त्र्याख्यौ नदी' इति नदीसंज्ञायां प्राप्तायां 'नेयङुवङ्स्थानावस्त्री' इति निषेधे 'ङिति ह्रस्वश्च' इति ङिति विकल्पेन नदीसंज्ञायां कृतायाञ्च 'आण्नद्याः' इत्यादि 'आटश्च' इति पूर्वपरयोः स्थाने वृद्धौ कृतायाम् 'अचि श्नुधातु०' इतीयङि मिलित्वा 'श्रियै' इति। पक्षे—'ङिति ह्रस्वश्च' इति नदीसंज्ञाभावे इयङि 'श्रिये' इति रूपम्। श्रीणामिति। 'श्री आम्' इति स्थिते अत्र 'यूस्त्र्याख्यौ नदी' इति नदीसंज्ञायां प्राप्तायां 'नेयङुवङ्स्थानावस्त्री' इति निषिद्धे 'वामि' इति

तरीतन्त्र्यादयः—'अवी-तन्त्री-तरी-लक्ष्मी-धी-ह्री-श्रीणामुणादिषु।
सप्त स्त्रीलिङ्गशब्दानां न सुलोपः कदाचन॥'

स्त्रियाः—'स्त्री' शब्दको इयङ् हो, अजादि प्रत्ययके परे। वाऽम्—अम् और शस् विभक्तिके परे 'स्त्री' शब्दको इयङ् आदेश हो, विकल्पसे।

नेयङु-इयङ्-उवङ्के स्थानी जो दीर्घ ईत्-ऊत् उनकी नदी संज्ञा नहीं हो, 'स्त्री' शब्दको छोड़कर। अर्थात् 'स्त्री' शब्दको निषेध नहीं हो। वाऽऽमि—इयङ्-उवङ् स्थानी तथा नित्य स्त्रीलिङ्ग जो दीर्घ ईत्-ऊत् उनको नदीसंज्ञा हो, 'आम्' विभक्तिके

णौ—श्रियाम्–श्रियि ॥ धेनुर्मतिवत् ॥ स्त्रियाञ्च ।७।१।९६। स्त्रीवाची क्रोष्टु-शब्दस्तृजन्तवद्रूपं लभते ॥ ऋन्नेभ्यो ङीप् ।४।१।५। ऋदन्तेभ्यो, नान्तेभ्यश्च स्त्रियां ङीप् । क्रोष्ट्री—गौरीवत् । वधूः । शेषं नदीवत् । भ्रूः—श्रीवत् । स्वयम्भूः—पुंवत् ॥ न षट्स्वस्रादिभ्यः ।४।१।१०। एभ्यो ङीप्टापौ न स्तः ॥

स्वसा तिस्रश्चतस्रश्च ननान्दा दुहिता तथा ।
याता मातेति सप्तैते स्वस्रादय उदाहृताः ॥ १ ॥

स्वसा । स्वसारौ । स्वसारः । माता—पितृवत् । शसि-मातॄः । द्यौर्गोवत् । राः—पुंवत् । नौर्ग्लौवत् ॥ इत्यजन्ताः स्त्रीलिङ्गाः ।

वा नदीसंज्ञायां 'ह्रस्वनद्यापो नुट्' इति नुटि पर्जन्यवल्लक्षणन्यायेन दीर्घे 'अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि' इति णत्वे 'श्रीणाम्' इति । नदीत्वाभावपक्षे इयङि 'श्रियाम्' इति । 'श्री ङि' इत्यत्र 'ङिति ह्रस्वश्च' इति नदीत्वे 'ङेराम्नद्याम्नीभ्यः' इति ङेरामि 'आण्नद्याः' इत्यादि 'आटश्च' इति वृद्धौ 'अचि श्नुधातु०' इतीयङि 'श्रियाम्' इति । नदीत्वाभावपक्षे इयङि 'श्रियि' इति रूपम् । क्रोष्ट्रीति । क्रोष्टुशब्दात्स्त्रीत्वे द्योत्ये 'स्त्रियाञ्च' इति तृज्वद्भावे 'क्रोष्टृ' इति जाते ऋदन्तत्वात् 'ऋन्नेभ्यो ङीप्' इति ङीपि ङकारपकारयोरित्संज्ञकत्वे लोपे च 'क्रोष्टृ+ई' इति स्थिते यणि निष्पन्नः 'क्रोष्ट्री' शब्दः । तस्मात्सौ समागते हल्ङ्यादिना लोपे कृते सति 'क्रोष्ट्री' इति रूपम् । भ्रूरिति । भ्रू सु इत्यत्र सस्य रुत्वे रस्य विसर्गत्वे च 'भ्रूः' इति रूपम् । स्वयम्भूः पुंवदिति । स्वयम्भूशब्दस्य चतुरानने रूढत्वात् नित्यस्त्रीत्वाभावेन न नदीत्वमिति भावः । स्वसेति । 'स्वसृ+सु' अत्र 'ऋन्नेभ्यो ङीप्' इति ङीपि प्राप्ते 'न षट्स्वस्रादिभ्यः' इति ङीपो निषेधे 'ऋदुशनस्पुरुदंसोऽनेहसां च' इत्यनङि ङित्वादन्त्यावयवे जाते अनुबन्धलोपे 'स्वसन्+स्' इति स्थिते 'अप्तृन्तृच्' इति दीर्घे 'हल्ङ्याब्भ्यो०' इति सलोपे 'नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य' इति नस्य लोपे 'स्वसा' इति ।

इत्यजन्ताः स्त्रीलिङ्गाः ।

परे, विकल्पसे—'स्त्री' शब्दको छोड़कर । स्त्रियां च—स्त्रीवाची 'क्रोष्टु' शब्द तृजन्त (क्रोष्टृ शब्द) के सदृश रूपको प्राप्त करे । अर्थात् पुंल्लिङ्गके समान स्त्रीलिङ्गमें भी ऋकारान्त बन जावे । ऋन्ने—ऋदन्त और नान्त शब्दोंसे 'ङीप्' प्रत्यय हो, स्त्रीलिङ्गमें । न षट्—षट्संज्ञक और स्वस्रादि (स्वसृ-तिसृ–चतसृ-ननान्दृ–दुहितृ–यातृ–मातृ) शब्दोंसे ङीप् और टाप् प्रत्यय नहीं हो ।

इसप्रकार 'इन्दुमती' टीकामें अजन्तस्त्रीलिङ्ग प्रकरण समाप्त हुआ ।

अथ अजन्तनपुंसकलिङ्गाः

अतोऽम् ।७।१।२४। अतोऽङ्गात्क्लीवात् स्वमोरम् । ज्ञानम् । 'एङ्ह्रस्वाद्'-इति सम्बुद्धिलोपः-हे ज्ञान । **नपुंसकाच्च** ।७।१।१९। क्लीबादौङः शी स्यात् । भसंज्ञायाम् । **यस्येति च** ।६।४।१४८। ईकारे, तद्धिते च परे भस्येवर्णावर्णयो-र्लोपः ।—इत्यकारलोपे प्राप्ते । (औङः श्यां प्रतिषेधो वाच्यः) । ज्ञाने । **जश्शसोः शिः** ।७।१।२०। क्लीबात्परयोर्जश्शसोः शिः स्यात् ॥ **शि सर्वनामस्थानम्** ।१।१।४२। 'शि' इत्येतत्सर्वनामस्थानसंज्ञं स्यात् । **नपुंसकस्य झलचः** ।७।१।७२। झलन्तस्याऽजन्तस्य च क्लीबस्य नुमागमः स्यात्सर्वनामस्थाने । **मिदचोऽन्त्यात्परः** ।१।१।४७। अचां मध्ये योऽन्त्यस्तस्मात्परस्तस्यैवान्तावयवो मित्स्यात् । उपधादीर्घः । ज्ञानानि । पुनस्तद्वत् । शेषं पुंवत् । एवं धन-वन-फला-

---

ज्ञानमिति । ज्ञानशब्दात्सावागते 'अतोऽम्' इति सोरमि कृते 'अमि पूर्वः' इति पूर्वरूपैकादेशे 'ज्ञानम्' इति रूपम् । हे ज्ञान इति । 'ज्ञान+सु' अत्र 'अतोऽम्' इत्यमि 'अमि पूर्वः' इति पूर्वरूपैकादेशे ज्ञानम् इति जाते 'एङ्ह्रस्वात्सम्बुद्धेः' इति मलोपे 'हे ज्ञान' इति । ज्ञाने इति । 'ज्ञान औ' इत्यत्र 'नपुंसकाच्च' इत्यौकारस्य शीत्वे शस्येत्संज्ञायां लोपे च 'ज्ञान ई' इति जाते 'यचि भम्' इति भसञ्ज्ञायां 'यस्येति च' इति अकारलोपे प्राप्ते 'औङः श्यां प्रतिषेधो वाच्यः' इति निषिद्धे 'आद्गुणः' इति गुणे च कृते 'ज्ञाने' इति । ज्ञानानि । 'ज्ञान+जस्' इत्यत्र 'जश्शसोः शिः' इत्यनेकाल्त्वाज्जसः स्थाने शित्वे कृते 'शि सर्वनामस्थानम्' इति 'शि' इत्यस्य सर्वनामस्थानसंज्ञायां 'नपुंसकस्य झलचः' इति नुमि 'मिदचोऽन्त्यात्परः' इति योगेनान्त्याज्रूपस्य नस्यान्त्यावयवीभूते उकारमकारयोरित्संज्ञायां लोपे च 'ज्ञानन् शि' इति जाते शकारस्येत्संज्ञायां लोपे च कृते 'सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धौ' इति नान्तोपधाया दीर्घत्वे 'ज्ञानानि' इति । पुनस्तद्वदिति। अम्-औट्-शस्सु-ज्ञानम् ;

अतोऽम्—अदन्त क्लीव (नपुंसक) अङ्गसे पर 'सु' और 'अम्' को 'अम्' आदेश हो ।

नपुं—क्लीवन्त अङ्गसे पर 'औङ्' के स्थानमें 'शी' आदेश हो ।

यस्येति—भसंज्ञक इवर्ण और अवर्णका लोप हो, ईकार और तद्धितके परे ।

औङः—'औङ्' स्थानिक 'शी' के परे भसंज्ञक इवर्ण-अवर्णका लोप नहीं हो ।

जश्श—क्लीवन्त अङ्गसे पर जस्-शस्के स्थानमें 'शि' आदेश हो ।

शि सर्व—'शि' की सर्वनामस्थानसंज्ञा हो ।

नपुं—झलन्त और अजन्त क्लीवको नुमागम हो, सर्वनामस्थानके परे ।

मिद—अचोंके मध्यमें अन्त्य जो 'अच्' उससे पर और उसीके अन्त्यावयवमित्

(नुमादि) कार्य हो ।

दयः ॥ अद्ड्डतरादिभ्यः पञ्चभ्यः ।७।१।२५। एभ्यः क्लीबेभ्यः स्वमोरद्ड्डादेशः स्यात् ॥ टेः ।६।४।१४३। डिति परे भस्य टेर्लोपः । कतरत्—कतरद् । कतरे । कतराणि । हे कतरत् । शेषं पुंवत् । एवं कतमत् । इतरत् । अन्यत् । अन्यतरत् ॥ 'अन्यतम' शब्दस्य तु 'अन्यतमम्' इत्येव । (एकतरात्प्रतिषेधो वाच्यः) । एकतरम् । ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य ।१।२।४७। अजन्तस्येत्येव । श्रीपं—ज्ञानवत् । स्वमोर्नपुंसकात् ।७।१।२३। क्लीबादङ्गात्स्वमोर्लुक् स्यात् । वारि । इकोऽचि विभक्तौ ।७।१।७३। इगन्तस्य क्लीबस्य नुमचि

ज्ञाने, ज्ञानानि, इति क्रमेण रूपाणीत्यर्थः। कतरत्। 'कतर+सु' अत्र 'अद्ड्डतरादिभ्यः पञ्चभ्यः' इति 'सु' इत्यस्य स्थाने अद्ड्डि कृते 'कतर+अद्ड्' इति जाते 'हलन्त्यम्' इति डस्येत्संज्ञायां 'तस्य लोपः' इति लोपे च 'कतर+अद्' इति भूते 'यचि भम्' इति भसंज्ञायां 'टेः' इति टिसञ्ज्ञकस्य रेफोत्तरवर्त्यकारस्य लोपे मिलित्वा 'कतरद्' इति अत्र 'वावसाने' इति विकल्पेन चर्त्वे 'कतरत्' इति च रूपम् । हे कतरत् इति । 'कतर+सु' इति स्थिते 'एकवचनं सम्बुद्धिः' इति सम्बुद्धिसंज्ञायाम् 'अद्ड्डतरादिभ्यः पञ्चभ्यः' इति सु—इत्यस्य स्थाने अद्ड्डादेशे कृते उकारस्येत्संज्ञायां लोपे च भसंज्ञायां टिलोपे च कृते 'कतर्+अत्' अत्र यद् ह्रस्वान्तं तदङ्गं न, यच्चाङ्गं—'कतर्' इति तद् ह्रस्वान्तं न । इति न 'एङ्ह्रस्वात्सम्बुद्धेः' इति तलोप इति भावः । तदाह—'हे कतरद् इति'। श्रीपमिति। 'श्रीपा सु' अत्र 'ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य' इति ह्रस्वत्वे 'अतोऽम्' इति सोरमि 'अमि पूर्वः' इति पूर्वरूपैकादेशे 'श्रीपम्' इति। ज्ञानवदिति । ह्रस्वविधानात् दीर्घान्तत्वप्रयुक्तो न कश्चिद्विशेष इति भावः । वारिणी । 'वारि+औ' इत्यत्र 'नपुंसकाच्च' इत्यौकारस्य शीत्वे शस्य लोपे च कृते 'वारि ई' इति जाते 'इकोऽचि विभक्तौ' इति नुमि कृते उमि गते 'वारिन् ई' इति जाते 'अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि' इति नस्य णत्वे 'वारिणी' इति रूपम् । वारीणि । 'वारि+जस्' इत्यत्र 'जश्शसोः शिः' इति जसः स्थाने शित्वे 'शि सर्वनामस्थानम्' इति शीत्यस्य सर्वनामस्थानत्वे 'लशक-

---

अद्—डतरादि पांचो क्लीबसे पर जो 'सु' और 'अम्' उसको 'अद्ड्' आदेश हो ।
नोटः—डतरादिमें डतर, डतम प्रत्ययान्त और अन्य, अन्यतर, इतर ये पाँच हैं ।
टेः—भसंज्ञक 'टि' का लोप हो, 'डित्' के परे । एकत—क्लीब में वर्तमान 'एकतर' शब्दसे पर 'सु' और अम् को 'अद्ड्' आदेश नहीं हो—ऐसा कहना चाहिये ।
ह्रस्वो—नपुंसकलिंगमें वर्तमान अजन्त प्रातिपदिकको ह्रस्व हो ।
स्वमो—क्लीबन्त अङ्गसे पर 'सु' और 'अम्' का लुक् हो ।
इको—इगन्त क्लीबको नुमागम हो, अजादि विभक्ति के परे ।

विभक्तौ । वारिणी । वारीणि । 'न लुमते'त्यस्याऽनित्यत्वात्पक्षे सम्बुद्धिनिमित्तो गुणः । हे वारे—हे वारि । 'घेर्ङिती'ति गुणे प्राप्ते (वृद्ध्यौत्वतृज्वद्भावगुणेभ्यो नुम् पूर्वविप्रतिषेधेन)। वारिणे। वारिणः २ । वारिणोः २ । 'नुमचिरे'ति नुट् । वारीणाम् । वारिणि । हलादौ हरिवत् ॥ तृतीयादिषु भाषितपुंस्कं पुंवद्गालवस्य ।७।१।७४। प्रवृत्तिनिमित्तैक्ये भाषितपुंस्कमिगन्तं क्लीबं पुंवद्वा टादावचि । अनादये—अनादिने इत्यादि । शेषं वारिवत् ॥

तद्धिते' इति शस्येत्संज्ञकत्वे 'तस्य लोपः' इति लोपे 'इकोऽचि विभक्तौ' इति-नुमि इकारमकारयोरित्संज्ञत्वे लोपे च 'सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धौ' इति नान्तोपधाया दीर्घत्वे 'अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि'इति णत्वे च कृते 'वारीणि' इति रूपम् । न लुमते-त्यस्यानित्यत्वादिति । तथाहि-'इकोऽचि विभक्तौ' इत्यत्राज्ग्रहणं ज्ञापकम् । तथाहि—हलादिषु भ्यामादिषु सत्यपि नुमि 'नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य' इति तस्य लोप-सम्भवात्, सम्बुद्धौ तु लुका लुप्ततया प्रत्ययलक्षणाभावेन तत्र नुमः प्राप्तेरभावाच्च अचीति व्यर्थं सत् 'न लुमताङ्गस्य' इत्यस्यानित्यतां ज्ञापयतीति भावः । वृद्ध्यौत्वेति । अतिसखिनीत्यत्र 'सख्युरसंबुद्धौ' इति णिद्वद्भावात् वृद्धिः प्राप्ता, वारिणीत्यत्र तु 'अच्च घेः' इत्यौत्वम् । प्रियक्रोष्टुनीत्यादौ तृज्वद्भावः प्राप्तः । वारिणि इत्यत्र 'घेर्ङिति' इति गुणः प्राप्तः । तान् सर्वान् पूर्वविप्रतिषेधेन बाधित्वा नुमित्यर्थः । वारिणे । 'वारि+ङे' अत्र अनुबन्धलोपे घित्वात् 'घेर्ङिति' इति गुणे प्राप्ते 'वृद्-ध्यौत्वतृज्वद्भावगुणेभ्यो नुम् पूर्वविप्रतिषेधेन' इति पूर्वविप्रतिषेधस्य प्रबलत्वात् 'इकोऽचि विभक्तौ' इति नुमि णत्वे च कृते 'वारिणे' इति रूपम् । वारीणामिति । 'वारि+आम्' अत्र परत्वान्नुटं बाधित्वा नुमि प्राप्ते 'नुमचिरतृज्वद्भावेभ्यो नुट् पूर्वविप्रतिषेधेन' इति पूर्वविप्रतिषेधेन नुटि 'नामि' इति दीर्घे णत्वे च कृते 'वारी-णाम्' इति । अनादये अनादिने इति । पुंवत्त्वे नुमोऽप्रवृत्तेः घिसंज्ञायां 'घेर्ङिति' इति

वृद्ध्यौ—वृद्धि, औत्व, तृज्वद्भाव और गुणको अपेक्षासे पूर्वविप्रतिषेधेन (पूर्वकी प्रबलतासे) 'नुम्' ही होता है ।

नोटः—'अतिसखीनि' में 'सख्युरसम्बुद्धौ' से णिद्वद्भावात् प्राप्त वृद्धिको, 'वारिणि' में घित्वात् 'अच्च घेः' से प्राप्त औत्वको, 'प्रियक्रोष्टुनी' में प्राप्त तृज्वद्भावको और 'वारिणे—वारिणः' में 'घेर्ङिति' से प्राप्त गुणको बाधकर नुम् होता है । यही इस वार्तिकका उदाहरण समझना चाहिये ।

तृती—प्रवृत्तिनिमित्त एक होने पर जो भाषितपुंस्क इगन्त क्लीब, उसको पुंवद्भाव (पुंल्लिङ्ग के समान कार्य) हो, यदि—टादि विभक्ति के परे ।

यन्निमित्तमुपादाय पुंसि शब्दः प्रवर्त्तते ।
क्लीबवृत्ति तदेव स्यादुक्तपुंस्कं तदुच्यते ॥ १ ॥
पीलुर्वृक्षः, फलं पीलु, पीलुने, न तु पीलवे ।
वृक्षे निमित्तं पीलुत्वं, तज्जत्वं तत्फले पुनः ॥ २ ॥

पीलुर्वृक्षः, तत्फलं पीलु । तस्मै-पीलुने । अत्र न पुंवत् । प्रवृत्ति-

---

गुणः । पुंवद्भावस्य वैभाषिकत्वेन तदभावे नपुंसकत्वे नुमि 'अनादिने' इति रूपं साधु । इत्यादीति । अनादिनः-अनादेः । अनाद्योः-अनादिनोः । आमि तु अनादी-नामित्येव । तत्र सत्यसति च पुवद्भावे रूपस्वरूपाविशेषात् । प्रथमाद्वितीययोर्भ्या-मादौ च वारिशब्दवद्रूपाणीति शेषः । यन्निमित्तमिति । यन्निमित्तं, यत्कारणं यं हेतुमुपादायोद्दिश्य पुंसि-पुमर्थे शब्दः प्रवर्तते, शब्दः पुंस्त्वप्रयुक्तकार्याणि लभते । पुंल्लिङ्गे यः शब्दः यमर्थं भजमानः प्रवृत्तिं गच्छन्नवलोक्यते इति लोकस्य पूर्वार्ध-स्यार्थः । क्लीबावृत्तौ तस्य शब्दस्य नपुंसके विद्यमाने सति तदेव, कारणं स एव हेतुः स एवार्थश्चेत् । तत् शब्दस्वरूपं भाषितपुंस्कं कथितपुंवत्त्वम् उच्यते कथ्यते शब्दशास्त्रविद्भिः । शब्दः पुंस्त्वे यमर्थं भजते यत् च शब्दस्वरूपं भजते तमेवार्थं प्रधानीकृत्य शब्दस्वरूपमपि पुंवदेव भवेच्चेत् स शब्दः भाषितपुंस्कसंज्ञां लभते इति तात्पर्यार्थः । तेन शब्दसारूप्यं भजमानोऽपि पुंस्त्वे विद्यमानोऽपि 'पीलु' शब्दः नपुंसकत्वे फलार्थवाचके भाषितपुंस्कसंज्ञां न समाप्नुते प्रवृत्तनिमित्तभेदात् । पीलुशब्दस्य पुंस्त्वे या प्रवृत्तिस्तत्र यन्निमित्तं वृक्षार्थरूपं तस्य भेदात् इति भावः । यं वृक्षरूपार्थं निमित्तीकृत्य पीलुशब्दः पुंस्त्वं लभते, तदर्थस्य नपुंसकेऽसत्त्वात् फला-र्थत्वेन प्रवृत्तिभेदेन स्वरूपसादृश्येऽपि भाषितपुंस्कतां न लभत इति स्पष्टार्थः । तेन तस्य फलार्थकस्य पीलुशब्दस्य नपुंसके पीलुने इत्येव चतुर्थ्यां रूपं न पीलवे इति । अस्य शब्दस्य भाषितपुंस्कसंज्ञाभावेन पुंस्कत्वाप्रवृत्तौ घिसंज्ञादिकार्याभावेन पीलव इति असंभवात् । वृक्षे निमित्तमिति । वृक्षत्वव्याप्यजातिविशेषात्मकं पीलुत्वं प्रवृत्तिनिमित्तमिति । फलविशेषे तु वाच्ये फलत्वव्याप्यजातिविशेषात्मकं पीलुत्वं

'यन्निमित्तमुपादाय पुंसि शब्दः प्रवर्तते । क्लीबवृत्ति तदेव स्यादुक्तपुंस्कं तदुच्यते ॥

अयं भावः—भाषितः पुमान् येन प्रवृत्तिनिमित्तेन तद् 'भाषितपुंस्कम्' । अर्थात् नपुंसके लिङ्गान्तरे च यस्य एकमेव वाच्यतावच्छेदकं तच्छब्दस्वरूपं भाषितपुंस्कशब्देन विवक्षितम् ।

सुष्ठु ध्यायतीति सुधीः तस्य टादावचि 'सुधिया' । अत्र सुध्यातृत्वस्य, शोभनज्ञानप-त्वस्य वा प्रवृत्तिनिमित्तस्य पुन्नपुंसकयोरेकत्वेनेति भाषितपुंस्कत्वात् 'तृतीयादिषु'ति पुंस्त्व-पक्षे नुमभावादियम् । तद्वत्—'पीलुर्वृक्षः' इत्यादि ।

निमित्तभेदात् ॥ अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनङुदात्तः ।७।१।७५। टादावचि । अल्लोपोऽनः ।६।४।१३४। अङ्गावयवोऽसर्वनामस्थानयजादिस्वादिप्रत्ययपरो योऽन् तस्याकारस्य लोपः । दध्ना । दध्ने । दध्नः २ । दध्नोः २ । विभाषा ङिश्योः ।६।४।१३६। अङ्गावयवोऽसर्वनामस्थानयजादिस्वादिप्रत्ययपरो योऽन् तस्याकारस्य लोपो वा, ङिश्योः । दध्नि—दधनि । शेषं वारिवत् । एवमस्थिसक्थ्यक्षि ॥ सुधि । सुधिनी । सुधीनि । हे सुधे । हे सुधि । सुधिया—सुधिना । सुधिये—सुधिने इत्यादि ॥ मधु । मधुनी । मधूनि । मधुना । हे मधो । हे मधु । एवमम्ब्वादयः ॥ सुलु । सुलुनी । सुलूनि । सुल्वा—सुलुना । इत्यादि ॥ धातृ । धातृणी । धातॄणि ॥ हे धातः । हे धातृ । धात्रा । धातृणा । धातॄणाम् ।

प्रवृत्तिनिमित्तमिति प्रवृत्तिनिमित्तभेदादित्यर्थः । दध्नेति । दधि टा इत्यवस्थायां 'इकोऽचि विभक्ता'विति नुमि प्राप्तेऽपवादत्वात्तं बाधित्वा 'अस्थिदधि' इत्यनङादेशेऽन्तादेशे इकारे अनङादेशेन दधन् + आ इति स्थितौ 'अल्लोपोऽनः' इत्यकारलोपे सति 'दध्न् आ' इति जाते परेण संयोगे दध्ना इति भवति रूपम् । दध्ने, दध्नः, दध्नोः, दध्नाम् इत्यादौ दधिशब्दाद् जातिप्रत्ययपरकत्वेन 'अस्थिदधि' इत्यादिनानङि प्रोक्तरूपाणां सिद्धिरूह्या । दध्नि—दधनीति । सप्तम्यां ङौ 'विभाषा ङिश्योः' इति ङौ अकारलोपस्य वैकल्पिकेनाकारलोपाभावे 'दधनि' इति रूपं साधु । सति चाकारलोपे 'दध्नि' इति तु भवत्येव यथाशास्त्रम् । सुधिया, सुधिनेति । सुध्यातृत्वस्य शोभनज्ञानवत्त्वस्य वा प्रवृत्तिनिमित्तस्य पुंसि नपुंसके च एकत्वात् पुंवत्त्वविकल्पः । तेन पुंवद्भावपक्षे अजादौ विभक्तौ परे 'अचि श्नुधातु' इतीयङि 'सुधियां' इति पुंवद्भावपक्षे—नुमि—'सुधिना' इति । सुल्वा, सुलुनेत्यादि । शोभनलवनकर्तृत्वं प्रवृत्तिनिमित्तमेकमिति पुंवत्त्वविकल्पः । पुंवत्त्वे ह्रस्वाभावेनाघित्वात् नाभावो न, नुमभावश्च । 'ओः सुपि' इति यण् सुल्वा । पुंवत्त्वाभावपक्षे तु यणं बाधित्वा नुम् 'सुलुना' इति । धातॄणी । 'धातृ +

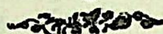
अस्थि—अस्थि, दधि, सक्थि और अक्षि शब्दको उदात्त अनङ् आदेश हो, टादि अजादि विभक्तिके परे । अल्लो—अङ्गावयव, असर्वनामस्थान यादि तथा अजादि-स्वादि प्रत्यय परक 'अन्' के अकारका लोप हो । विभा—अङ्गावयव, असर्वनामस्थान यादि तथा अजादि-स्वादि प्रत्यय परक 'अन्' के अकारका लोप हो, 'ङि' और 'शि' के परे विकल्पसे ।

नोटः—यजादिमें 'य् + अजादि' ऐसा है । अर्थात यादि और अजादि । ('यज् × आदि-यजादि स्वादि' ऐसा अर्थ करना गलत है) ।

मधुना—'मधु मद्ये पुष्परसे'—'मधुर्वसन्ते चैत्रे च' इति कोशात 'मधु' शब्दस्य अभिन्नपुंस्कत्वेऽपि पुन्नपुंसकयोः मधुरस-वसन्तादिरूपप्रवृत्तिनिमित्तभेदात् 'तृतीयादिषु' इति न पुंवत्त्वम् ।

एवं ज्ञातृकर्त्रादयः ॥ **एच इग्घ्रस्वादेशे** ।१।१।४८। आदिश्यमानेषु ह्रस्वेषु मध्ये एच इगेव स्यात् । प्रद्यु । प्रद्युनी । प्रद्यूनि । प्रद्युना— इत्यादि ॥ प्ररि । प्ररिणी । प्ररीणि । प्ररिणा । 'एकदेशविकृतमनन्यवत्' । प्रराभ्याम् । प्ररीणाम् ॥ सुनु । सुनुनी । सुनूनि । सुनुना—इत्यादि ॥

इत्यजन्ता नपुंसकलिङ्गाः ॥

जस्' अत्र 'जश्शसोः शिः' इति जसः शित्वे 'शि सर्वनामस्थानम्' इति शेः सर्वनामस्थानत्वे शकारस्येत्संज्ञायां लोपे च 'नपुंसकस्य झलचः' इति नुमि उमि गते सति 'सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धौ' इति नान्तस्योपधाया दीर्घत्वे 'ऋवर्णान्नस्य णत्वं वाच्यम्' इति णत्वे 'धातृणि' इति रूपम् । हे धातः, हे धातृ । हे 'धातृ+सु' अत्र 'स्वमोर्नपुंसकात्' इति सोर्लोपे 'न लुमताऽङ्गस्य' इत्यस्यानित्यत्वात्प्रत्ययलक्षणे सम्बुद्धिनिमित्तकगुणे अकारे रपरे च जाते रेफस्य विसर्गे 'हे धातः' इति । पक्षे–'हे धातृ' इति । धारणकर्तृस्वरूपप्रवृत्तिनिमित्तैक्यात् टादावचि पुंवत्त्वविकल्पः । प्रद्यु । प्रकृष्टा द्यौः यस्येति बहुव्रीहौ प्रद्योशब्दस्य 'ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य' इति ह्रस्वे–'एच इग्घ्रस्वादेशे' इति एज्रूपस्यौकारस्योकारे कृते 'प्रद्यु सु' इति स्थिते 'स्वमोर्नपुंसकात्' इति सोर्लोपे 'प्रद्यु' इति रूपम् । प्रद्युनेत्यादि । प्रद्युशब्दस्तु उदन्तो नपुंसके । तथा च पुंसि प्रद्योशब्दस्य भाषितपुंस्कत्वेऽपि नपुंसके प्रद्युशब्दस्य तदपेक्षया भिन्नत्वेन भाषितपुंस्कत्वाभावान्न पुंवत्त्वमिति बोध्यम् । शेषं मधुवत् । प्ररि इति । प्रकृष्टः राः धनं यस्य इति बहुव्रीहौ प्ररैशब्दः । तस्य नपुंसकह्रस्वत्वेन इकारः । सुटि हलादौ विभक्तौ च वारिवत् । सोर्लुप्तत्वात् । 'रायो हलि' इत्यात्वं न । हलादौ तु 'एकदेशविकृतमनन्यवद्' इति यथा छिन्नपुच्छे शुनि नाश्वो न गर्दभः इति तथैव प्ररैशब्दस्य इग्रूपेण विकृतत्वेऽपि 'रायो हलि' इत्याकारादेशे विहिते – प्रराभ्याम्, प्रराभिरित्यादि । प्ररीणामिति । 'प्ररि आम्' इति स्थितौ 'इकोऽचि विभक्ता'विति नुम् आमि नुट् च प्राप्तस्तयोर्नुटा नुम् बाध्यते संनिपातपरिभाषया नुटि प्राप्तेऽपि दीर्घाऽभावे नामि इति आरम्भसामर्थ्यात्तेन परिभाषा बाध्यत इति भावः । तेनामि प्ररीणामित्येव साधु । प्रराणाम् इति माधवोक्तं तु अप्रमाणम् ऋषिवचनाभावात् ।

इत्यजन्तनपुंसकलिङ्गप्रकरणम् ।

एच—ह्रस्वता विधान होने पर 'एच्' के स्थानमें 'इक्' ही ह्रस्व हो । अर्थात् 'ए-ऐ' के स्थान में 'इ' और 'ओ-औ के स्थानमें 'उ' ही ह्रस्व हो ।

इस प्रकार 'इन्दुमती' टीकामें अजन्तनपुंसकलिङ्ग प्रकरण समाप्त हुआ ।

अथ हलन्तपुँल्लिङ्गाः

हो ढः ।८।२।३१। हस्य ढः स्याज्झलि पदान्ते च । 'हल्ङ्याबिति' सुलोपः । पदान्तत्वाद्धस्य ढः । जश्त्वचर्त्वे । लिट्, लिड् । लिहौ २ । लिहः । लिड्भ्याम् । लिट्त्सु, लिट्सु ॥ दादेर्धातोर्घः ।८।२।३२। झलि, पदान्ते चोपदेशे दादेर्धातोर्हस्य घः । एकाचो बशो भष् झषन्तस्य स्ध्वोः ।८।२।३७। धात्ववयवस्यैकाचो झषन्तस्य बशो भष्, से ध्वे पदान्ते च । इह व्यपदेशिवद्भावेन धात्ववयवत्वाद्भ्भावः । जश्त्वचर्त्वे । धुक्, धुग् । दुहौ । दुहः । दुहा । धुग्भ्याम् । धुक्षु ॥ वा द्रुहमुहष्णुहष्णिहाम् ।८।२।३३। एषां हस्य वा घो

लिट् लिड् । 'लिह—आस्वादने' क्विप् । कृदन्तत्वात्प्रातिपदिकसंज्ञायाम् 'लिह्+सु' इति स्थिते उकारस्येत्संज्ञायां लोपे च 'हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात्सुतिस्यपृक्तं हल्' इति सलोपे 'हो ढः' इति हस्य ढत्वे 'वाऽवसाने' इति चर्त्वे कृते 'लिट्' इति । चर्त्वाभावपक्षे 'लिड्' इति । लिड्भ्यामिति । 'लिह्+भ्याम्' अत्र 'हो ढः' इति हस्य ढत्वे 'स्वादिष्वसर्वनामस्थाने' इति पदत्वात् 'झलां जशोऽन्ते' इति ढस्य डत्वे 'लिड्भ्याम्' इति । लिट्त्सु । 'लिह्+सुप्' अत्र पकारस्येत्संज्ञायां लोपे च 'हो ढः' इति हस्य ढत्वे 'स्वादिष्वसर्वनामस्थाने' इति पदसंज्ञायां 'झलां जशोऽन्ते' ढस्य डत्वे 'डः सि धुट्' इति सस्य धुडागमे टित्वादाद्यावयवे उकारटकारयोर्निवृत्तौ 'खरि च' इति चर्त्वे, पुनश्च डकारस्य 'खरि च' इति चर्त्वे च लिट्त्सु इति रूपम् । धुडागमाभावे 'लिट्सु' इति । दादेर्धातोरिति । धातोरित्यावर्तते । तत्रैकमतिरिच्यमानमुपदेशकालं लक्षयतीत्याशयेनाह—उपदेश इति । इह व्यपदेशिवद्भावेनेति । विशिष्टः अपदेशः व्यपदेशः मुख्यव्यवहारः । सोऽस्याऽस्तीति व्यपदेशी । तेन तुल्यं व्यपदेशिवत् । धातावेव धात्ववयवत्वव्यवहारो गौणः, राहोः शिर इत्यादिवदिति भावः । धुक्, धुग् । 'दुह्+प्रपूरणे' क्विप् । क्विबन्तत्वात्प्रातिपदिकसंज्ञायां सत्यां सावागते उकारलोपे 'दुह्+स्' अत्र 'हल्ङ्याब्भ्यो' इति सलोपे हस्य 'हो ढः' इति ढत्वे प्राप्ते तं बाधित्वा 'दादेर्धातोर्घः' इति घत्वे 'एकाचो बशो भष् झषन्तस्य स्ध्वोः' इति दस्य धत्वे 'धुघ्' इति जाते तत्र 'झलां जशोऽन्ते' इति जश्त्वेन गकारे 'वाऽवसाने' इति विकल्पेन चर्त्वे 'धुक्, धुग्' इति भवतः । धुग्भ्यामिति । 'दुह्+भ्याम्' अत्र

हो ढः—हकारके स्थानमें ढकार आदेश हो, 'झल्' के परे, पदान्तमें । दादे—उपदेश अवस्थामें दादिधातु-सम्बन्धी हकारके स्थानमें घकार आदेश हो, 'झल्' के परे, पदान्तमें । एकाचो—धात्ववयव जो झषन्त एकाच्, तदवयव जो 'बश्' उसको भष्भाव हो सकार और ध्व शब्दके परे, पदान्तमें । वा द्रुह—द्रुह, मुह, ष्णुह और ष्णिह धातुके हकारको

झलि, पदान्ते च । ध्रुक्, ध्रुग्, ध्रुट्, ध्रुड् । द्रुहौ । द्रुहः । ध्रुग्भ्याम्, ध्रुड्भ्याम् । ध्रुक्षु, ध्रुट्त्सु ध्रुट्सु । एवं मुहः ॥ धात्वादेः षः सः ।६।१।६४। उपदेशे धातोरादेः षस्य सः स्यात् । स्नुक्, स्नुग् । स्नुट्, स्नुड् । एवं ष्णिहः ॥ इग्यणः संप्रसारणम् ।१।१।४५। यणः स्थाने प्रयुज्यमानो य इक् स संप्रसारणसंज्ञः स्यात् ॥ वाह ऊठ् ६।४।१३२। भस्य वाहः संप्रसारणमूठ् । संप्रसार-

---

'दादेर्धातोर्घः' इति हस्य घत्वे 'एकाचो बशो भष्०' इति भष्भावेन दकारस्य धकारे 'धुघ्+भ्याम्' इति जाते 'झलां जशोऽन्ते' इति घकारस्य गकारे 'धुग्भ्याम्' इति । धुक्षु । 'दुह्+सुप्' अत्र पकारस्येत्संज्ञायां लोपे च 'दादेर्धातोर्घः' इति घत्वे भष्भावे जश्त्वे च कृते 'धुग्+सु' इति जाते तत्र 'खरि च' इति चर्त्वे 'आदेश-प्रत्यययोः' इति सोः सस्य षत्वे क्षसंयोगेन 'क्ष' इति जाते 'धुक्षु' इति रूपम् । ध्रुक्-ध्रुग्, ध्रुट्-ध्रुड् । 'द्रुह जिघांसायाम्' अस्मात् क्विपि । तस्य सर्वापहारलोपे कृदन्तत्वात्प्रातिपदिकसंज्ञायां सावागते उकारलोपे 'द्रुह्+स्' इति स्थिते 'हल्ङ्याब्भ्य०' इति सलोपे 'हो ढः' इति ढत्वे प्राप्ते तं बाधित्वा 'दादेर्धातोर्घः' इति घत्वे प्राप्ते तं बाधित्वा 'वा द्रुहमुहष्णुहष्णिहाम्' इत्यनेन विकल्पेन हस्य घत्वे 'एकाचो बशो भष्०' इति भष्भावेन दकारस्य धकारे घस्य च 'झलां जशोऽन्ते' इति गत्वे 'वावसाने' इति विकल्पेन चर्त्वे 'ध्रुक्' इति । चर्त्वाभावपक्षे-'ध्रुग्' इति रूपम् । घत्वाभावपक्षे—'हो ढः' इति ढत्वे भष्भावे ढस्य जश्त्वेन डत्वे तस्य विकल्पेन चर्त्वे 'ध्रुट्' इति, चर्त्वाभावपक्षे-'ध्रुड्' इति रूपम् । ध्रुग्भ्याम्, ध्रुड्भ्याम् । 'द्रुह्+भ्याम्' अत्र 'वा द्रुहमुहष्णुहष्णिहाम्' इति घत्वे भष्भावे घस्य जश्त्वे च कृते 'ध्रुग्भ्याम्' इति । घत्वाभावे 'हो ढः' इति हस्य ढत्वे भष्भावे ढस्य जश्त्वे च कृते 'ध्रुड्भ्याम्' इति । ध्रुक्षु । 'द्रुह्+सु' अत्र 'वा द्रुहमुह०' इति घत्वे भष्भावे 'आदेशप्रत्यययोः' इति षत्वे 'खरि च' इति चर्त्वे 'ध्रुक्षु' इति । घत्वाभावपक्षे 'हो ढः' इति ढत्वे भष्भावे ढस्य जश्त्वे 'डः सि धुट्' इति धुटि चर्त्वे डस्य चर्त्वे च 'ध्रुट्त्सु' इति रूपम् । धुडभावपक्षे—हस्य ढः, भष्भावः, ढस्य जश्त्वेन डः, तस्य चर्त्वेन टः 'ध्रुट्सु' इति रूपम् । स्नुट्, स्नुड् । ष्णुह+उद्गिरणे' अस्मात्क्विप् । कृदन्तत्वात्प्रातिपदिकसंज्ञायां सावागते 'धात्वादेः षः सः' इति षस्य सत्वे 'हल्ङ्याब्भ्य०' इति सलोपे 'वा द्रुहमुह०' इत्यादिना घत्वे तस्य जश्त्वे 'वावसाने' इति वा चर्त्वे 'स्नुक्' इति । चर्त्वाभावे 'स्नुग्' इति । 'वा द्रुह०' इति विकल्पाभावे 'हो

घकार आदेश हो, विकल्पसे, 'झल्' के परे, पदान्तमें । धात्वा—उपदेश अवस्थामें धातुके आदि षकारको सकार आदेश हो । इग्यणः—'यण्' के स्थानमें प्रयुज्यमान जो 'इक्' वह सम्प्रसारणसंज्ञक हो । वाह ऊठ्—भसंज्ञक 'वाह्' को सम्प्रसारणसंज्ञक ऊठ् आदेश हो ।

णाच्च ६।१।१०८। संप्रसारणादचि परे पूर्वरूपमेकादेशः । वृद्धिः । विश्वौहः । इत्यादि ॥ चतुरनडुहोरामुदात्तः ।७।१।९८। सर्वनामस्थाने ॥ सावनडुहः ।७।१।८२। अस्य नुम् स्यात्सौ परे । 'आच्छीनद्योर्' इति सूत्रादादित्यधिकाराद्वर्णात्परोऽयं नुम् । अतो विशेषविहितेनाऽपि नुमा आम् न बाध्यते । आमा च नुम्न बाध्यते । सुलोपः । संयोगान्तस्य लोपः । नुम्विधिसामर्थ्याद्वसुस्रंस्विति दत्वं न । संयोगान्तलोपस्याऽसिद्धत्वान्नलोपो न । अनड्वान् । अम्सम्बुद्धौ ।७।१।९९। चतुरनडुहोः अम्स्यात्सम्बुद्धौ परतः । हे अनड्वन् । अनड्वाहौ ।

ढः' इति ढत्वे तस्य जश्त्वे विकल्पेन चर्त्वे 'स्नुट्' इति । चर्त्वाभावपक्षे—'स्नुड्' इति । शेषं पूर्ववत् । विश्वौहः इति । विश्वं वहतीत्यर्थे 'भजो ण्विः' इत्यतो ण्विरित्यनुवृत्तौ 'वहश्च' इति ण्विः । णकार इत् । वेर्लोपः । 'अत उपधायाः' इति वृद्धिः । उपपदसमासः—'विश्ववाह्' इति रूपम् । ततः 'विश्ववाह्' शब्दाच्छसि शस्येत्संज्ञायां लोपे च 'यचि भम्' इति भसंज्ञायाम् 'वाह ऊठ्' इति सम्प्रसारणे प्राप्ते किं नाम सम्प्रसारणम् ? 'इग्यणः सम्प्रसारणम्' इत्यनेन वरूपस्य यणः स्थाने उकाररूपे सम्प्रसारणे कृते 'विश्व-ऊ आह् अस्' इति जाते 'सम्प्रसारणाच्च' इति पूर्वरूपैकादेशे विहिते 'विश्व-ऊह् अस्' इत्यवशिष्टे 'एत्येधत्यूठ्सु' इति पूर्वपरयोः स्थाने वृद्धौ संयोगे सस्य रुत्वे रस्य विसर्गे च कृते 'विश्वौहः' इति रूपम् । अनड्वान् । 'अनडुह्+सु' इत्यत्र 'चतुरनडुहोरामुदात्तः' इत्याम् प्राप्तः स क स्यादित्याशङ्कायाम् 'मिदचोऽन्त्यात्परः' इति मित्वात् उकारोत्तरवर्त्युकारात् परो जातः । एवं सति 'अनडु आम् ह् सु' इति जाते मकारस्येत्संज्ञायां लोपे च 'अनडु आह् सु' इति भूते 'सावनडुहः' इति नुमि उमि गते 'अनडु आ न् ह् सु' इति जाते सोरुकारे गते सस्य 'हल्ङ्याब्भ्यो०' इति लोपे 'संयोगान्तस्य लोपः' इति हलोपे 'नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य' इति नलोपे प्राप्ते 'पूर्वत्रासिद्धम्' इत्यनेन संयोगान्तस्य लोपस्य असिद्धत्वात् लोपे न जाते सति डकारोत्तरवर्त्तिन उकारस्य यणि मिलित्वा 'अनड्वान्' इति भवति । हे अनड्वन् । हे 'अनडुह्+सु' अत्र 'अम्सम्बुद्धौ' इत्यमि मित्वादन्त्यादचः परे कृते मस्येत्संज्ञायां लोपे च 'सावनडुहः' इति नुमि मित्वादन्त्यादचः परे जाते उमि गते सोरुकारे गते सस्य 'हल्ङ्या०' इत्यादिना लोपे हस्य 'संयोगान्तस्य लोपः' इति लोपे डकारोत्तरवर्तिन उकारस्य यणि कृते 'अनड्वन्' इति । अनड्वाहौ । 'अनडुह्+औ' इत्यत्र 'चतुरनडुहोरामुदात्तः' इत्यामि मलोपे मित्वादन्त्यादचः परे 'डुका

सम्प्र—सम्प्रसारणसे 'अच्' परमें रहनेसे पूर्व-परके स्थानमें पूर्वरूप एकादेश हो । चतु—'चतुर्' और 'अनडुह्' शब्दको 'आम्' का आगम हो, 'सु' के परे । साव—'अनडुह्' शब्दको 'नुम्' का आगम हो—'सु' के परे । अम्स—'चतुर्' और 'अनडुह्' शब्दको 'अम्' का

अनड्वाहः । अनडुहः । **वसुस्रंसुध्वंस्वनडुहां दः ।८।२।७२।** सान्तवस्वन्तस्य स्रंसादेश्च दः स्यात्पदान्ते । अनडुद्भ्यामित्यादि । सान्तेति किम् ? विद्वान् । पदान्ते किम् ? स्रस्तम् । ध्वस्तम् ॥ **सहेः साडः सः ।८।३।५६।** साड्रूपस्य सहेः सस्य मूर्धन्यादेशः स्यात् । तुराषाट् , तुराषाड् । तुरासाहौ । तुराषाड्भ्यामित्यादि ॥ **दिव औत् ।७।१।८४।** 'दिव्' इति प्रातिपदिकस्यौत्स्यात्सौ । सुद्यौः । सुदिवौ ॥ **दिव उत् ।६।१।१३१।** दिवोऽन्तादेश उकारः स्यात् पदान्ते । सुद्युभ्यामित्यादि ॥

यणचि' इति यणि संयोगे च कृते 'अनड्वाहौ' इति रूपम् । अनडुद्भ्यामित्यादि । 'अनडुह्+भ्याम्' अत्र 'स्वादिष्वसर्वनामस्थाने' इति पदसंज्ञायां 'वसुस्रंसुध्वंस्वनडुहां दः' इति हस्य दत्वे 'अनडुद्भ्याम्' इति । इत्यादीति । आदिना--'अनडुत्सु' एवं बोध्यम् । तथा हि—'अनडुह्+सुप्' अत्र पकारस्येत्संज्ञायां लोपे च 'स्वादिषु०' इति पदसंज्ञायां 'वसुस्रंसुध्वंस्वनडुहां दः' इति हस्य दत्वे 'खरि च' इति चर्त्वे 'अनडुत्सु' इति रूपम् । साड इति कृतढत्वधत्वष्टुत्वस्य सहेरनुकरणम् । तदाह—साड्रूपस्येति । तुराषाट् । 'तुरासाह्+स्' अत्र 'हल्ङ्याब्भ्यो०' इति सलोपे 'हो ढः' इति हस्य ढत्वे तस्य पदान्तत्वात् जश्त्वेन डत्वे कृते 'सहेः साडः सः' इति साड्रूपस्य सकारस्य षत्वे डस्य च 'वावसाने' इत्यनेन वा चर्त्वे 'तुराषाट्' इति । चर्त्वाभावपक्षे 'तुराषाड्' इति रूपम् । तुरासाहौ । अपदान्तत्वान्न मूर्धन्य इति भावः । सुद्यौरिति । 'सुदिव्+सु' इत्यत्र 'दिव औत्' इति वकारस्यौत्वे 'इको यणचि' इति यणि सस्य रुत्वे रस्य विसर्गत्वे च कृते 'सुद्यौः' इति रूपम् । भ्यामादौ हलि विशेषमाह—दिव उत् । अन्तादेश इति । अलोऽन्त्यसूत्रलभ्यम् । पदान्त इति । पदान्तादित्यनुवृत्तं सप्तम्या विपरिणम्यत इति भावः । उतस्तपरत्वं तु 'भाव्यमान उकारः सवर्णग्राहकः' इति ज्ञापनार्थमिति भावः । सुद्युभ्यामिति । 'सुदिव्+भ्याम्' अत्र 'दिव उत्' इति वकारस्योकारादेशे 'इको यणचि' इति यणि 'सुद्युभ्याम्' इति रूपम् । चत्वारः । 'चतुर्+जस्' अत्र 'सुडनपुंसकस्य' इति सर्वनामस्थानसंज्ञायां 'चतुरनडुहोरामुदात्तः' इत्यामि मस्येत्संज्ञायां लोपे च मित्त्वादन्त्यादचः परे 'इको यणचि' इति यणि 'चत्वार्+जस्' इति जाते जस्य 'चुटू' इतीत्संज्ञायां 'तस्य लोपः' इति लोपे सस्य रुत्वे रेफस्य विसर्गत्वे च 'चत्वारः' इति

आगम हो, सम्बुद्धिके परे । वसुस्रं—सान्त जो वस्वन्त और स्रंसादि (स्रंस्–ध्वंस्–अनडुह्) उनको दकार आदेश हो, पदान्तमें । सहेः—'साड्' रूप (बनजाने पर) सह्के सकारके स्थानमें मूर्धन्य षकार आदेश हो । दिव—'दिव्' प्रातिपदिकको 'औत्' आदेश हो, 'सु' के परे । दिव उत—'दिव्' प्रातिपदिकको उकारान्त आदेश हो, पदान्तमें ।

चत्वारः। चतुरः। चतुर्भिः। चतुर्भ्यः २ ॥ षट्चतुर्भ्यश्च ।७।१।५५। एभ्य आमो नुडागमः स्यात् ॥ रषाभ्यां नो णः समानपदे ।८।४।१। चतुर्णाम् ॥ रोः सुपि ।८।३।१६। रोरेव विसर्जनीयः सुपि, नान्यरेफस्य। चतुर्षु ॥ मो नो धातोः ।८।२।६४। पदान्ते। प्रशान्। प्रशामौ ॥ किमः कः ।७।२।१०३। विभक्तौ। कः। कौ। के। इत्यादि ॥ इदमो मः ।७।२।१०८। इदमो मस्य मः स्यात् सौ परे। त्यदाद्यत्वापवादः ॥ इदोऽय् पुंसि ।७।२।१११। इदम इदोऽय् सौ पुंसि। अयम्। त्यदाद्यत्वे ॥ अतो गुणे ।६।१।९७। अपदान्तादतो गुणे

रूपम्। चतुरः। शसादौ सर्वनामस्थानत्वाभावान्नाम्। रषाभ्यामिति। समानपदे रकारषकाराभ्यां परस्य नकारस्य णत्वं स्यादिति सूत्रार्थः, तेन चतुर्णामित्यादिषु णत्वम्। चतुर्णामिति। 'चतुर्+आम्' इत्यत्र 'षट्चतुर्भ्यश्च' इत्यामो नुडागमे टित्वादाद्यावयवे उटि गते 'चतुर् न् आम्' इति जाते 'रषाभ्यां नो णः समानपदे' इति णत्वे 'अचो रहाभ्यां द्वे' इति णस्य च द्वित्वं विहिते 'चतुर्ण्णाम्' इति रूपम्। चतुर्षु। 'चतुर्+सुप्' इत्यत्र 'खरवसानयोः' इति रस्य विसर्गत्वे प्राप्ते 'रोः सुपि' इति निषेधे 'चतर्+सुप्' इति जाते 'आदेशप्रत्यययोः' इति सस्य षत्वे 'अचो रहाभ्यां द्वे' इति षस्य द्वित्वे प्राप्ते 'शरोऽचि' इति षस्य द्वित्वाभावे षत्वे-त्संज्ञायां लोपे च 'चतुर्षु' इति रूपम्। प्रशान्। 'प्रशाम्+सु' इत्यत्र सोरुकारलोपे 'हल्ङ्याब्भ्य०' इत्यादिना सलोपे 'सुप्तिङन्तं पदम्' इति पदसंज्ञायां 'मो नो धातोः' इति मस्य नत्वे कृते 'प्रशान्' इति रूपम्। कः। 'किम्+सु' इत्यत्र 'किमः कः' इति किमः कादेशे सोरुकारे गते सस्य रुत्वे रेफस्य विसर्गे च 'कः' इति रूपम्। इदम्। 'इदम्+स्' इति स्थिते 'त्यदादीनामः' इत्यकारे प्राप्ते तं बाधित्वा 'इदमो मः' इत्यपवादभूते मकारे कृते 'इदोऽय् पुंसि' इतीदम इद्भागस्य अयादेशे कृते यकारस्याऽकारेण सह संयोगे सस्य 'हल्ङ्याब्भ्यः' इति लोपे 'अयम्' इति रूपम्। इमौ। 'इदम्+औ' इति स्थिते अत्र 'त्यदादीनामः' इति मस्य अत्वे 'इद अ औ'

षट्—'षट्' संज्ञक और 'चतुर्' शब्द से पर 'आम' को नुट् हो। रषा—रेफ और षकारसे परे नकारको णत्व (णकार) हो, समान पद में। रोः सुपि—सप्तमी बहुवचन 'सुप्' विभक्तिके परे 'रु' सम्बन्धी रेफके स्थानमें ही विसर्ग हो-अन्य रेफको नहीं। चतुर्षु—'शरोऽचि' इस सूत्रसे यहाँ द्वित्वका निषेध होता है। मो नो—मान्त धातुके मकारको नकार आदेश हो पदान्त में। किमः— 'किम्' के स्थानमें 'क' आदेश हो, विभक्तिके परे। इदमो— 'इदम्' शब्द सम्बन्धी मकारके स्थानमें, मकार ही आदेश हो, 'सु' के परे। इदोऽय्— 'इदम्' सम्बन्धी 'इद्' के स्थानमें 'अय्' आदेश हो, 'सु' के परे पुंलिङ्ग में। अतो— अपदान्त 'अत्' (ह्रस्व अकार) से पर गुण (अ-ए-ओ) के पर पूर्व-परके स्थानमें पररूप

पररूपमेकादेशः स्यात ॥ दश्च ।७।२।१०९। इदमो दस्य मः स्याद्विभक्तौ । इमौ । इमे । त्यदादेः सम्बोधनं नास्तीत्युत्सर्गः ॥ अनाप्यकः ।७।२।११२। अककार-स्य इदम इदोऽन्, आपि विभक्तौ । 'आबि'ति प्रत्याहारः । अनेन ॥ हलि लोपः ।७।२।११३। अककारस्य इदम इदो लोप आपि हलादौ । नानर्थकेऽलोऽन्त्यविधिरनभ्यासविकारे ॥ आद्यन्तवदेकस्मिन् ।१।१।२१। एकस्मिन् क्रियमाणं कार्यमादाविवान्त इव स्यात् । 'सुपि चे'ति दीर्घः । आभ्याम् ॥ नेद-

---

इति जाते 'अतो गुणे' इत्यनेन पररूपे 'इद+औ' इति भूते 'दश्च' इत्यनेन दका-रस्य मकारे विहिते वृद्धौ कृतायाम् 'इमौ' इति रूपं सिद्धम् । इमे । 'इदम्+जस्' इत्यत्र 'त्यदादीनामः' इत्यकारान्तादेशे 'इद+अ+जस्' इति स्थिते 'अतो गुणे' इति पररूपे 'जसः शी' इति शीत्वे शस्येत्संज्ञायां लोपे च 'आद् गुणः' इति गुणे 'दश्च' इति दकारस्य मकारे 'इमे' इति रूपम् । त्यदादेः सम्बोधनं नास्तीति । प्रचु-रप्रयोगावर्शनादिति भावः । अनेन । इदम्+आ' इत्यत्र 'त्यदीनामः' इत्यका-रान्तादेशे 'अतो गुणे' इति पररूपे 'इद+आ' इति जाते 'अनाप्यकः' इति इदो-ऽनादेशे कृते 'अन्+आ' इति भूते 'टाङसिङसामिनात्स्याः' इति इनादेशे 'आद् गुणः' इति गुणे 'अनेन' इति रूपम् । नानर्थक इति । परिभाषेयमुपधासंज्ञासूत्रे भाष्ये स्थिता । इदम् शब्दे इद् इत्यस्यानर्थकत्वात् । तदन्तस्येति न लभ्यते । ततश्च इद् इत्यस्य कृत्स्नस्यैव लोप इति भावः । आद्यन्तवदिति । 'सत्यन्यस्मिन् यस्मात् पूर्वो नास्ति स आदिः', 'सत्यन्यस्मिन् यस्य परो नास्ति सोऽन्तः' इति लोके प्रसिद्धं, तदुभयमेकस्मिन्नसहाये न सम्भवतीति तत्राद्यन्तव्यपदिष्टानि कार्याणि न स्युरतो-ऽयमतिदेश आरभ्यते । आदाविवान्त इव स्यादिति । तदादितदन्तयोः क्रियमाणं कार्यं तदादौ तदन्त इव च असहायेऽपि स्यादित्यर्थः । आभ्यामिति । 'इदम्+

एकादेश हो । दश्च—'इदम्' शब्द सम्बन्धी दकारके स्थानमें मकार आदेश हो (सुभिन्न) विभक्तिके परे । अनाप्य—ककाररहित जो 'इदम्' शब्द सम्बन्धी 'इद्' उसको 'अन्' आदेश हो, आप् (तृतीयादि) विभक्ति के परे । हलि—ककाररहित 'इदम्' शब्द सम्बन्धी 'इद्' का लोप हो, हलादि तृतीयादि विभक्ति के परे । नानर्थके—अभ्यासविकारको छोड़कर अनर्थकमें 'अलोन्त्य' परिभाषाकी प्रवृत्ति नहीं हो । आद्यन्त—एकस्मिन् अर्थात् असहायमें क्रियमाण जो कार्य वह आदि तथा अन्त की तरह हो ।

नोटः—तदादि और तदन्तको क्रियमाण जो कार्य वह तदादि और तदन्तकी तरह असहाय (एक) को भी हो (यथा—'देवदत्तस्यैक एव पुत्रः, स एव ज्येष्ठः स एव कनिष्ठः, स एव मध्यमः ।)

नेद—ककाररहित 'इदम्' और 'अदस्' शब्द सम्बन्धी 'भिस्' को 'ऐस्' नहीं हो ।

मदसोरकोः । ७ । १ । ११ । अक्कारयोरिदमदसोर्भिस ऐस् न स्यात् । एभिः । अस्मै । एभ्यः २ । अस्मात् । अस्य । अनयोः । एषाम् । अस्मिन् । एषु ॥

भ्याम्' इत्यत्र 'त्यदादीनामः' इत्यकारान्तादेशे 'अतो गुणे' इति पररूपैकादेशे 'इद + भ्याम्' इति जाते 'हलि लोपः' इति इद्भागस्य लोपे प्राप्ते 'अलोऽन्त्यस्य' इत्यनेनान्त्यस्य लोपे प्राप्ते 'नानर्थकेऽलोऽन्त्यविधिरनभ्यासविकारे' इति परिभाषया अलोऽन्त्यविध्यभावे इद्भागस्यैव लोपे 'अ + भ्याम्' इत्यवशिष्टे अत्र 'सुपि च' इति दीर्घत्वे प्राप्ते परमत्र विद्यमानस्याकारस्यादन्तत्वं वर्तते न वेति शङ्कायाम् 'आद्यन्तवदेकस्मिन्' इति एकस्मिन्नेवाकारे अन्तवद्भावेन अदन्तत्वं मत्वा दीर्घे कृते 'आभ्याम्' इति । एभिः । 'इदम् + भिस्' इत्यत्र 'त्यदादीनामः' इत्यकारान्तादेशे 'अतो गुणे' इति पररूपे 'हलि लोपः' इति इद्भागस्य लोपे 'अतो भिस ऐस्' इत्यैस्त्वे प्राप्ते 'नेदमदसोरकोः' इत्यनेन निषिध्य 'बहुवचने झल्येत्' इति एत्वे सस्य रुत्वे रस्य विसर्गे च 'एभिः' इति रूपम् । अनयोः । 'इदम् + ओस्' इत्यत्र 'त्यदादीनामः' इत्यकारान्तादेशे 'अतो गुणे' इति पररूपे 'अनाप्यकः' इति इद्भागस्यानादेशे कृते 'अन + ओस्' इति जाते 'ओसि च' इति अनघटकनकारोत्तरवर्तिनः अकारस्यैकारे 'एचोऽयवायावः' इति अयादेशे रुत्वे विसर्गे च मिलित्वा 'अनयोः' इति रूपम् । एषाम् । 'इदम् + आम्' अत्र 'त्यदादीनामः' इत्यकारान्तादेशे 'अतो गुणे' इति पररूपे 'आमि सर्वनाम्नः सुट्' इति सुडागमे टित्वादाद्यावयवे उटि गते 'इद + साम्' इति जाते 'हलि लोपः' इति इद्भागस्य लोपे 'आसाम्' इति जाते 'आद्यन्तवदेकस्मिन्' इति एकस्मिन् अकारे अदन्तत्वमानीय 'बहुवचने झल्येत्' इति एत्वे 'आदेशप्रत्यययोः' इति षत्वे 'एषाम्' इति

इदम् शब्द पुंल्लिङ्गमें—अयम्, इमौ, इमे । इमम्, इमौ, इमान् । अनेन, आभ्याम्, एभिः । अस्मै, आभ्याम्, एभ्यः । अस्मात्, आभ्याम्, एभ्यः । अस्य, अनयोः, एषाम् । अस्मिन्, अनयोः, एषु । नपुंसकमें इदम्, इमे, इमानि पुनस्तद्वत् (शेषं पुंवत् ।)

स्त्रीलिङ्गमें—इयम्, इमे, इमाः । इमाम्, इमे, इमाः । अनया, आभ्याम्, आभिः । अस्यै, आभ्याम्, आभ्यः । अस्याः, आभ्याम्, आभ्यः । अस्याः, अनयोः, आसाम् । अस्याम्, अनयोः, आसु ।

नोट :—'इदम्' शब्द पासमें स्थित किसी मनुष्य या वस्तुके लिये तथा 'एतत्' शब्द अत्यन्त समीपवर्ती मनुष्य या वस्तुके लिये प्रयुक्त होता है । इसी प्रकार दूरस्थित प्रत्यक्षके लिये 'अदस्' शब्द और अप्रत्यक्षके लिये 'तत्' शब्दका प्रयोग होता है । कहा भी है—

'इदमस्तु सन्निकृष्टे समीपतरवर्ति चैतदो रूपम् ।
अदसस्तु विप्रकृष्टे तदिति परोक्षे विजानीयात् ॥'

द्वितीयाटौस्स्वेनः ।२।४।३४। द्वितीयायां टौसोश्च परत इदमेतदोरेनादेशः स्यादन्वादेशे । किंचित्कार्यं विधातुमुपात्तस्य कार्यान्तरं विधातुं पुनरुपादानम्—अन्वादेशः । यथा—'अनेन व्याकरणमधीतम् , एनं छन्दोऽध्यापये'ति । 'अनयोः पवित्रं कुलम् , एनयोः प्रभूतं स्वमि'ति । एनम् । एनौ । एनान् । एनेन । एनयोः २ ॥ राजा । **न ङिसम्बुद्ध्योः ।८।२।८।** नस्य लोपो न स्यात् ङौ सम्बुद्धौ च । हे राजन् । **ङावुत्तरपदे प्रतिषेधः ।** ङौ तुच्छन्दस्युदाहरणम् । परमे व्योमन् सर्वा भूतानि । ब्रह्मनिष्ठः । राजानौ । राजानः । राजानम् । राजानौ ।

रूपम् । राजा । 'राजन्+सु' इत्यत्र सोरुकारस्येत्संज्ञायां लोपे च कृते 'सुडनपुंसकम्' इति सर्वनामस्थानसंज्ञायाम् 'सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धौ' इति नान्तस्योपधाया दीर्घत्वे 'हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात्सुतिस्यपृक्तं हल्' इति सुलोपे 'नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य' इति नलोपे 'राजा' इति रूपम् । हे राजन् । 'हे राजन्+सु' इत्यत्र सोरुकारस्येत्संज्ञायां लोपे च सः सर्वनामस्थानसञ्ज्ञात्वाद् दीर्घे प्राप्ते 'असम्बुद्धौ' इत्युक्तत्वान्न भवति । तदनन्तरम् 'हल्ङ्याब्भ्यः' इति सुलोपे 'नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य' इति नलोपे प्राप्ते परमत्र 'न ङिसम्बुद्ध्योः' इति निषेधे, 'हे राजन्' इति रूपम् । ङावुत्तरपदे इति । उत्तरपदे परतो यः ङिः तस्मिन् परे 'न ङिसम्बुद्ध्योः' इति निषेधस्य प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थः । एवं च चर्मतिलः इत्यत्र उत्तरपदे परतः 'न ङिसम्बुद्ध्योः' इति प्रतिषेधाभावात् नकारस्य लोपो निर्बाध इति भावः । ब्रह्मनिष्ठः । ब्रह्मणि निष्ठा यस्य सः 'ब्रह्मनिष्ठः' इति । ब्रह्मनिष्ठ इत्यत्र अन्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य ब्रह्मन् शब्दात् ङौ परत्वेन 'न ङिसम्बुद्ध्योः' इत्यनेन नका-

---

द्विती—'द्वितीया' विभक्तिके परे तथा 'टा' और 'ओस्' विभक्तिके परे 'इदम् , शब्दको 'एन्' आदेश हो, अन्वादेशमे ।

किंचित्—किसी कार्यके विधानके लिये जिसका उपादान किया गया हो, उसीका कार्यान्तर विधानके लिये पुनः उपादान करना 'अन्वादेश' कहा जाता है । यथा—

(१) अनेन व्याकरणमधीतम् , (२) एनं छन्दोऽध्यापय' । अर्थात् इसने व्याकरण पढ़ लिया, इसे वेद पढ़ाइये । यहां पहले व्याकरणाध्ययन रूप कार्यका विधान किया गया था और पुनः उसीके विषयमें वेद पढ़ाना रूप अन्य कार्यका उपादान किया जारहा है अतः दूसरे वाक्यमें 'अन्वादेश' है । इसलिये यहां 'एनम्' का प्रयोग किया गया है ।

इसी प्रकार (१) 'अनयोः पवित्रं कुलम् (२) एनयोः प्रभूतं स्वम्' यहां पहले वाक्यमें कुलकी पवित्रताका विधान करनेके हेतु ग्रहण किये हुए का दूसरे वाक्यमें धनकी अधिकताका विधानके लिये फिर उपादान होनेके कारण 'अन्वादेश' हो जानेसे 'एन्' आदेश हुआ ।

न ङि—नकारका लोप नहीं हो 'ङि' और सम्बुद्धिके परे । ङावु— उत्तरपदके परे 'ङि' के

जश्चोर्ञः। अल्लोपोऽनः। चुत्वं। राज्ञः॥ **नलोपः सुप्स्वरसंज्ञातुग्विधिषु कृति** ।८।२।२। सुब्विधौ, स्वरविधौ, संज्ञाविधौ, कृति—तुग्विधौ च नलोपोऽसिद्धो, नान्यत्र—'राजाश्व' इत्यादौ। इत्यसिद्धत्वादात्वमेत्वमैस्त्वं च न। राजभ्याम्। राजभिः। राजभ्यः। राज्ञि, राजनि॥ यज्वा। यज्वानौ। यज्वानः॥ **न संयोगाद्वमन्तात्** ।६।४।१३७। वमन्तसंयोगादनोऽकारस्य लोपो न। यज्वनः। यज्वना। यज्वभ्याम्। ब्रह्मणः। ब्रह्मणा॥ **इन्हन्पूषार्यम्णां शौ** ।६।४।१२

रस्य लोपप्राप्तौ 'ङावुत्तरपदे प्रतिषेधो वक्तव्यः' इति वार्तिकेन ब्रह्मन् इति ङिपरकत्वात् उत्तरपदसत्त्वेन लोपप्रतिषेधान्न भवतीति ब्रह्मनिष्ठ इति साधु पूर्वेति। राज्ञः। 'राजन्+शस्' इति स्थिते शस्येत्सञ्ज्ञायां लोपे च कृते 'यचि भम्' इति भसञ्ज्ञायां 'अल्लोपोऽनः' इति अनोऽकारस्य लोपे 'स्तोः श्चुना श्चुः' इति नस्य ञत्वे 'जञोर्ज्ञः' इति ज्ञरूपसंयुक्ते 'राज्ञः' इति रूपम्। नलोपः सुपिति। नस्य लोपो नलोपः। विधिशब्दो भावसाधनः। विधानं विधिः। सुप् च स्वरश्च सञ्ज्ञा च तुक् च तेषां विधय इति सम्बन्धसामान्यषष्ठ्या समासः। कृतीति तु तुकैव सम्बध्यते, अन्यत्रासम्भवात्। तदाह—सुब्विधावित्यादिना। राजाश्व इत्यादाविति। अत्र सवर्णदीर्घयणादिविधीनां सुब्विध्याद्यनन्तर्भावात् तेषु कर्तव्येषु नलोपस्यासिद्धत्वाभावे सति नकारलोपस्य सत्त्वात् सवर्णदीर्घादिक निर्बाधमिति भावः। यज्वा। 'यज्वन्+सु' अत्र सोरुकारस्येत्संज्ञायां लोपे च कृते 'सुडनपुंसकस्य' इति सर्वनामस्थानसंज्ञायां 'सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धौ' इति नान्तस्योपधाया दीर्घत्वे 'हल्ङ्याब्भ्यो' इति सलोपे 'नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य' इति नलोपे 'यज्वा' इति रूपम्। यज्वनः। 'यज्वन्+शस' इत्यत्र शकारस्येत्संज्ञायां लोपे च 'यचि भम्' इति भसंज्ञायाम् 'अल्लोपोऽनः' इत्यनोऽकारस्य लोपे प्राप्ते 'न संयोगाद्वमन्तात्' इति निषिद्धे सकारस्य रुत्वे विसर्गे च कृते 'यज्वनः' इति रूपम्। ब्रह्मणः। 'ब्रह्मन्+शस्' इत्यत्र शकारस्येत्संज्ञायां लोपे च 'यचि भम्' इति भसञ्ज्ञायाम् 'अल्लोपोऽनः' इत्यनोऽकारस्य लोपे प्राप्ते 'न संयोगाद्वमन्तात्' इति मान्तसंयोगत्वाद् अल्लोपनिषेधे सति 'अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि' इति णत्वे सस्य रुत्वे तस्य

परे नलोपका प्रतिषेध हो। अर्थात् 'न ङिसम्बुद्ध्योः' यह निषेध नहीं लगे। न लोप—सुब्विधि, स्वरविधि, संज्ञाविधि और कृत्प्रत्ययके परे तुग्विधि कर्तव्यमें नलोप हो—अन्यत्र (राजाश्व इत्यादि स्थलमें) नहीं। न संयो—वकारान्त और मकारान्त संयोगसे परे 'अन्' के अकारका लोप नहीं हो। इन्हन्—इन्, हन्, पूषन् और अर्यमन् की उपधाको दीर्घ हो शि के परे हो, अन्यत्र (दण्डिनौ-वृत्रहणौ इत्यादि स्थलमें) नहीं।

एषां शावेवोपधाया दीर्घः ॥ सौ च ।६।४।१३। इन्नादीनामुपधाया दीर्घोऽसम्बुद्धौ सौ । वृत्रहा । हे वृत्रहन् ॥ एकाजुत्तरपदे णः ।८।४।१२। एकाजुत्तरपदं यस्य तस्मिन्समासे पूर्वपदस्थान्निमित्तात्परस्य प्रातिपदिकान्त–नुम्–विभक्तिस्थस्य नस्य णत्वं स्यात् । वृत्रहणौ । वृत्रहणः ॥ हो हन्तेर्ञ्णिन्नेषु ।७।३।५४। ञिति, णिति प्रत्यये, ने च परे हन्तेर्हस्य कुत्वं स्यात् ॥ हन्तेः ।८।४।२२। उपसर्गस्थान्निमित्ताद्धन्तेर्नस्य णः । प्रहण्यात् ॥ अत्पूर्वस्य ।८।४।२२। हन्तेरत्पूर्वस्यैव नस्य णो नान्यस्य । प्रघ्नन्ति । योगविभागसामर्थ्यादनन्तरस्य विधिर्वा भवति, प्रतिषेधो

विसर्गे च 'ब्रह्मणः' इति रूपम् । वृत्रहा । वृत्रो नाम असुरः तं हतवानित्यर्थे 'ब्रह्म-भ्रूणवृत्रेषु क्विप्' इति क्विप् । कपावितौ । अपृक्तलोपः । उपपदसमासः । इति निष्पन्नो वृत्रहन्शब्दः । तस्मात्सावागते सोरुकारस्येत्संज्ञायां लोपे च 'वृत्रहन्+सु' इति स्थिते 'हल्ङ्याब्भ्य' इति सलोपे 'इन्हन्पूषार्यम्णां शौ' इति नियमादुपधाया दीर्घत्वाभावे प्राप्ते 'सौ च' इत्युपधाया दीर्घत्वे 'नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य' इति नलोपे 'वृत्रहा' इति रूपम् । एकाजुत्तरपदे ण इति । समासस्य चरमावयवे रूढेन उत्तरपदशब्देन समास इति लभ्यते । एकः अच् यस्मिन् तत् एकाच् । तद् उत्तरपदं यस्य स एकाजुत्तरपदः । तस्मिन् समासे इति बहुव्रीहिः । 'रषाभ्यां नो णः' इत्यनुवर्तते । 'पूर्वपदात्सञ्ज्ञायाम्' इत्यतः पूर्वपदादित्यनुवर्तते । 'प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिषु च' इत्यनुवर्तते । तदाह—एकाजुत्तरपदमित्यादिना । हन्तेरिति । 'हन्तेरत्पूर्वस्ये'ति सूत्रं योगविभागेन व्याचष्टे—'रषाभ्यां नो णः समानपदे' इत्यतो रषाभ्यां नो णः इत्यनुपज्यते । 'उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य' इत्यत उपसर्गादित्यनुवर्तते । तात्स्थ्यात्ताच्छब्द्यं, तेनोपसर्गस्थादिति लभ्यते । तच्च रषयोः प्रत्येकमन्वेति । निमित्तशब्देन रेफषकारौ विवक्षितौ । प्रघ्नन्तीति । हन्तेर्लटि झौ 'झोऽन्त' इत्यन्तादेशे, शपि, लुकि, 'गमहन' इत्युपधालोपे 'हो हन्तेः' इति कुत्वे रूपसिद्धिः । अत्रोपसर्गस्थरेफात् परत्वात् 'हन्तेः' इत्यनेन प्राप्तं णत्वम् 'अत्पूर्वस्य' इति नियमान्न भवति । 'वृत्रघ्न' इत्यत्र 'प्रातिपदिकान्त' इति प्राप्तं णत्वं निवर्तते । योगविभागसामर्थ्यादिति । ननु 'प्रातिपदिकान्त-

---

सौ च—इनादिक उपधाको दीर्घ हो, असंबुद्धि 'सु' के परे ।

एकाजु—एक 'अच्' है उत्तरपदमें जिस समासके, ऐसा जो समास, उस समासमें पूर्वपदस्थ निमित्त (रेफ–षकार) से परे जो प्रातिपदिकान्त नकार, नुम्घटक नकार और विभक्तिस्थ नकार उनको णकार हो । हो हन्ते—ञित्–णित प्रत्ययके परे और नकारके परे 'हन्' धातुके हकारको कुत्व हो । हन्त—उपसर्गस्थ निमित्तसे परे 'हन्' धातुके नकारको णकार हो । अत्—अत्पूर्वक 'हन्' धातुके नकारको णकार हो—अन्यको नहीं ।

वेति न्यायं बाधित्वा 'कुमति चे'ति णोऽपि निवर्त्यते । वृत्रघ्नः इत्यादि ॥ एवं शार्ङ्गिन् । यशस्विन् । अर्यमन् । पूषन् ॥ **मघवा बहुलम्** ।६।४।१२८। 'मघवन्' शब्दस्य वा 'तृ' इत्यन्तादेशः । ऋ इत् ॥ **उगिदचां सर्वनामस्थानेऽधातोः** ।७।१।७०। अधातोरुगितो नलोपिनोऽञ्चतेश्च नुम् स्यात्सर्वनामस्थाने । मघवान् । इह उपधादीर्घे कर्तव्ये संयोगान्तलोपस्याऽसिद्धत्वं न भवति, बहुलग्रहणात् । मघवन्तौ । मघवन्तः । मघवन्तम् । मघवन्तौ । मघवतः । मघवता । मघवद्भ्याम् । तृत्वाभावे सुटि-राजवत् ॥ **श्वयुवमघोनामतद्धिते** ।६।४।१३३।

नुम्-विभक्तिषु च', 'एकाजुत्तरपदे णः', 'कुमति च', हन्तेरत्पूर्वस्येति पाठक्रम' । ततश्च 'अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वे'ति न्यायेन 'अत्पूर्वस्य' इति नियमेन प्रघ्नन्तीत्यत्र हन्तेरित्यव्यवहितणत्वमेव निवर्तेत । न त्वन्यदित्याह — योगेति । यदि अत्पूर्वस्य इत्यनेन 'हन्तेः' इति णत्वमेव व्यावर्तेत, तर्हि हन्तेरत्पूर्वस्येति एकमेव सूत्रं स्यात् । उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य हन्तेरत्पूर्वस्य नस्य णत्वमित्येतावतैव प्रघ्नन्तीत्यत्र णत्वनिवृत्तिसंभवात् । अतो योगविभागसामर्थ्यात् णत्वमात्रस्यायं नियम इति विज्ञायते । वृत्रघ्नः । 'वृत्रहन्+शस्' अत्र शस्येत्संज्ञायां लोपे च 'यचि भम्' इति भसंज्ञायाम् 'अल्लोपोऽनः' इत्यनोऽकारस्य लोपे 'वृत्रहन् अस्' इति स्थिते 'हो हन्तेर्ञ्णिन्नेषु' इत्यनेन नकारे परे हकारस्य कुत्वेन घकारे सस्य रुत्वे रेफस्य विसर्गत्वे च कृते मिलित्वा 'वृत्रघ्नः' इति रूपम् । मघवान् । 'मघवन्+सु' इत्यत्र 'मघवा बहुलम्' इति तृ इत्यन्तादेशे कृते 'मघवतृ+सु' इति जाते ऋकारस्येत्संज्ञात्वे लोपे च विहिते 'मघवत्+सु' इति जाते 'उगिदचां सर्वनामस्थानेऽधातोः' इति नुमि मित्वा·

मघवा—'मघवन्' शब्दको 'तृ' अन्तादेश हो विकल्पसे । उगि—धातुभिन्न जो 'उगित्' और नलोपी जो 'अञ्च्' धातु उसको नुम्का आगम हो, सर्वनामस्थानके परे । श्वयुव—अन्नन्त-भसंज्ञक 'श्वन्-युवन्-मघवन्' रूप अङ्गको संप्रसारण हो, तद्धितभिन्न प्रत्ययके परे ।

तृत्वादेशपक्षे—			तृत्वाभावपक्षे—		
मघवान्,	मघवन्तौ,	मघवन्तः ।	मघवा,	मघवानौ,	मघवानः
मघवन्तम्,	,,	मघवतः ।	मघवानम्	,,	मघोनः ।
मघवता,	मघवद्भ्याम्,	मघवद्भिः ।	मघोना,	मघवभ्याम्,	मघवभिः ।
मघवते,	,,	मघवद्भ्यः ।	मघोने,	,,	मघवभ्यः ।
मघवतः,	,,	,,	मघोनः,	,,	,,
,,	मघवतोः,	मघवताम् ।	,,	मघोनोः,	मघोनाम् ।
मघवति,	,,	मघवत्सु ।	मघोनि,	,,	मघवसु ।
हे मघवन्,	हे मघवन्तौ,	हे मघवन्तः ।	हे मघवा	हे मघवानौ	हे मघवानः ।

अन्नन्तानां भानामेषामतद्धिते परे संप्रसारणं स्यात् । मघोनः । मघवभ्यामित्यादि ॥ एवं श्वन् । युवन् । **न संप्रसारणे संप्रसारणम्** ।६।१।३७। सम्प्रसारणे परतः पूर्वस्य यणः सम्प्रसारणं न स्यात् ।—इति यकारस्य न सम्प्रसारणम् । यूनः । युवभ्यामित्यादि ॥ अर्वा । हे अर्वन् । । **अर्वणस्त्रसावनञः** ।६।४।१२७। नञा रहितस्यार्वन्नित्यस्य 'तृ' इत्यन्तादेशो न तु सौ । अर्वन्तौ । अर्वन्तः । अर्वतः । अर्वद्भ्याम् । **पथिमथ्यृभुक्षामात्** ।७।१।८५। एषामकारोऽन्तादेशः स्यात् सौ परे ॥ **इतोऽत् सर्वनामस्थाने** ।७।१।८६। पथ्यादेरिकारस्याकारः स्यात्सर्वनामस्थाने ॥ **थो न्थः** ।७।१।८७। पथिमथोस्थस्य न्थादेशः सर्वनामस्थाने । पन्थाः । पन्थानौ । हे पन्थाः । पन्थानौ । पन्थानः ॥ **भस्य टेर्लोपः**

हन्त्यादचः परे भूते कमि गते 'मघवन्त् सु' इति स्थिते सोरुकारस्येत्संज्ञायां लोपे च 'हल्ङ्याब्भ्यो०' इति सुलोपे तकारस्य 'संयोगान्तस्य लोपः' इति लोपे 'मघवा बहुलम्' इति बहुलग्रहणात्संयोगान्तस्य लोपस्यासिद्धत्वाभावेन 'सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धौ' इति नान्तस्योपधाया दीर्घत्वे च कृते 'मघवान्' इति रूपम् । मघोनः । 'मघवन्+अस् अत्र 'यचि भम्' इति भसञ्ज्ञायाम् 'श्वयुवमघोनामतद्धिते' इति सम्प्रसारणे यणो—वकारस्य, इक्—उकारे जाते 'मघ उ अ न् अस्' इति स्थिते 'सम्प्रसारणाच्च' इति पूर्वपरयोः स्थाने पूर्वरूपैकादेशे 'आद्गुणः' इति गुणे सस्य रुत्वे तस्य विसर्गत्वे च 'मघोनः' इति रूपम् । टायाम्—मघोना इति । न संप्रसारण इति । संप्रसारणे परतः पूर्वस्य यणः संप्रसारणं न भवतीति सूत्रार्थः । इदमेव ज्ञापयति युवन् इत्यादिशब्दे पूर्वस्य यणः प्रथममनन्तरं वा संप्रसारणं न भवतीति । यूनः । युवन्+शस्' अत्र शकारस्येत्संज्ञायां लोपे च 'यचि भम्' इति भसंज्ञायां 'श्वयुवमघोनाम्०' इति वकारस्य सम्प्रसारणे 'सम्प्रसारणाच्च' इति पूर्वरूपैकादेशे 'यु+उन्' अस् इति जाते यकारस्यापि 'श्वयुवमघोनाम्' इति सम्प्रसारणे प्राप्ते 'न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम्' इति निषेधे सवर्णदीर्घे च कृते रुत्वविसर्गयोश्च सतोः 'यूनः' इति रूपम् । एवं यूना इत्यादावपि बोध्यम् । अर्वा । 'अर्वन्+सु' अत्र सोरुकारे गते 'हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात्सुतिस्यपृक्तं हल्' इति सुलोपे 'सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धौ' इति नान्तोपधायाः दीर्घत्वे 'नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य' इति नलोपे 'अर्वा' इति रूपम् । पन्थाः । 'पथिन्+सु' इत्यत्र 'पथिमथ्यृभुक्षामात्' इत्याकारान्तादेशे विहिते

न स—सम्प्रसारणके परे पूर्व 'यण्' को सम्प्रसारण नहीं हो । अर्वणः— नञ्' रहित 'अर्वन्' शब्दको 'तृ' अन्तादेश हो, 'सु' भिन्न विभक्तिके परे । पथि—पथ्यादि (पथिन्–मथिन्–ऋभुक्षिन्) शब्दोंको आकारान्त आदेश हो, 'सु' के परे । 'इतोऽत्—पथ्यादिके इकारको अकार आदेश हो, सर्वनामस्थानके परे । थो न्थः—पथिन्–मथिन् शब्दोंके थकारको 'न्थ' आदेश हो, सर्वनामस्थानके परे । भस्य—भसंज्ञक पथ्यादिके 'टि' का लोप

।७।१।८८। भस्य पथ्यादेष्टेर्लोपः स्यात् । पथः । पथिभ्याम् । पथिभ्यः । एवं-मन्थाः । ऋभुक्षाः ॥ ष्णान्ताः षट् ।१।१।२४। षान्ता, नान्ता च संख्या षट्संज्ञा स्यात् । पञ्च २ । पञ्चभिः । पञ्चभ्यः २ । 'षट्चतुर्भ्यश्चे'ति नुट् । नोपधायाः ।६।४।७। नान्तस्योपधाया दीर्घो, नामि । पञ्चानाम् । पञ्चसु । अष्टन आ विभक्तौ ।७।२।८४। 'अष्टन्' शब्दस्याऽऽत्वं वा हलादौ ॥ अष्टाभ्य औश् ।७।१।२१। कृताऽऽकारादष्टनो जश्शसोरौश् । 'अष्टभ्य' इति वक्तव्ये कृताऽऽत्वनिर्देशो जश्शसोर्विषये आत्वं ज्ञापयति । वैकल्पिकश्चेदमष्टन आत्वम् , 'अष्टनो दीर्घा'दिति ज्ञापकात् । अष्टौ २ । अष्टाभिः । अष्टाभ्यः २ । अष्टानाम् । अष्टासु । आत्वाभावे अष्ट । पञ्चवत् ॥ ऋत्विग्दधृक्स्रग्दिगुष्णिगञ्चुयुजिक्रुञ्चां च ।३।२।५९। एभ्यः

'पथि आ सु' इति जाते 'इतोऽत्सर्वनामस्थाने' इति थकारान्तःपातिन इकारस्या-कारादेशे विहिते 'पथ् अ आ सु' इति जाते 'थो न्थः' इति थस्य न्थादेशे विहिते 'अकः सवर्णे दीर्घः' इति दीर्घत्वे सस्य रुत्वे रेफस्य विसर्गत्वे च 'पन्थाः' इति रूपम् । पथः । 'पथिन्+शस्' अत्र शकारस्येत्सञ्ज्ञायां लोपे च 'यचि भम्' इति भसञ्ज्ञा-याम् 'अचोऽन्त्यादि टि' इति इन् इत्यस्य टिसञ्ज्ञायां 'भस्य टेर्लोपः' इत्यनेन टिस-ञ्ज्ञकस्य इन् इत्यस्य लोपे सकारस्य रुत्वे रेफस्य विसर्गत्वे च 'पथः' इति रूपम् । पञ्च । 'पञ्चन्+जस्' अत्र 'ष्णान्ताः षट्' इति पञ्चन्शब्दस्य षट्सञ्ज्ञायां विहितायां 'षड्भ्यो लुक्' इति जसो लुकि 'नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य' इति नस्य लोपे च 'पञ्च' इति रूपम् । एवमेव शसि पञ्च । पञ्चानाम् । 'पञ्चन्+आम्' इत्यत्र 'षट्चतु-र्भ्यश्च' इति आमो नुटि टित्वादाद्यावयवे जाते उटि गते 'पञ्चन् न् आम्' इति जाते नस्याकारेण सह संयोगे 'नोपधायाः' इति नान्तोपधाया दीर्घत्वे 'नलोपः प्रातिपदि-कान्तस्य' इति नस्य लोपे च 'पञ्चानाम्' इति रूपम् । अष्टभ्य इति वक्तव्ये इति । भ्यसि अष्टभ्यः, अष्टाभ्यः इति रूपद्वये सत्यपि औश्विधौ लाघवाद् अष्टभ्य इत्येव निर्देश उचितः, आकारनिर्देशात्तु जश्शसोरपि परतोऽप्यात्वं विज्ञायत इत्यर्थः । अष्टौ । 'अष्टन्+जस्' इत्यत्र 'अष्टन आ विभक्तौ' इत्यनेनाका-रान्तादेशे विहिते 'अष्ट आ जस्' इति जाते 'अकः सवर्णे दीर्घः' इति दीर्घ-त्वे 'अष्टाभ्य औश्' इति जस औशि 'वृद्धिरेचि' इति वृद्धौ 'अष्टौ इति ।

हो । ष्णान्ता—षान्त-नान्त संख्यावाचक शब्द षट्संज्ञक हो । नोप—नान्तकी उपधाको दीर्घ हो, 'नाम्' के परे । अष्टन—अष्टन् शब्दको आत्व हो, हलादि विभक्तिके परे, विकल्पसे । अष्टा—कृताकारक 'अष्टन्' शब्दसे परे 'जस्-शस' को 'औश्' आदेश हो । ऋत्विग्—'ऋतु' शब्द पूर्वक 'यज' धातु, पूर्व धातु सज धातु, दिश् धातु, पूर्वक स्निह-

क्विन्। अञ्चेः सुप्युपपदे। युजिक्रुञ्चोः—केवलयोः क्रुञ्चेर्नलोपाभावश्च निपात्यते। कनावितौ। कृदतिङ् ।३।१।९३। अत्र धात्वधिकारे तिङ्भिन्नः प्रत्ययः कृत्सञ्ज्ञः स्यात्॥ वेरपृक्तस्य ।६।१।६७। लोपः। क्विन्प्रत्ययस्य कुः ।८।२।६२। क्विन्प्रत्ययो यस्मात्तस्य कवर्गोऽन्तादेशः स्यात् पदान्ते। ऋत्विक्, ऋत्विग्। ऋत्विजौ। ऋत्विग्भ्याम्॥ युजेरसमासे ।७।१।७१। युजेः सर्वनामस्थाने नुम्। सुलोपः। संयोगान्तस्य लोपः। कुत्वेन नस्य ङः। युङ्। युञ्जौ। युञ्जः। युग्भ्याम् ३। अस-

---

ऋत्विक्। ऋतौ उपपदे यज्धातोः 'ऋत्विग्दधृक्स्रग्दिगुष्णिगञ्चुयुजिक्रुञ्चां च' इति क्विनि 'वचिस्वपियजादीनाम्' इति सम्प्रसारणे 'सम्प्रसारणाच्च' इति पूर्वपरयोः स्थाने पूर्वरूपैकादेशे 'ऋतु इज्' इति जाते 'इको यणचि' इति यणि 'ऋत्विज् क्विन्' अत्र 'लशक्वतद्धिते' इति ककारस्येत्सञ्ज्ञायां लोपे च 'हलन्त्यम्' इति नस्येत्सञ्ज्ञायां लोपे च इकारस्योच्चारणार्थत्वेन तस्मिन् गते वकारस्य 'अपृक्त एकाल् प्रत्ययः' इति अपृक्तसञ्ज्ञायां 'वेरपृक्तस्य' इत्यपृक्तसञ्ज्ञकस्य वस्य लोपे 'कृदतिङ्' इति क्विनः कृत्सञ्ज्ञायां कृदन्तत्वात्प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां सावागते सोरुकारे गते 'ऋत्विज्+स्' इति स्थिते 'हल्ङ्याब्भ्यो०' इति सलोपे 'क्विन्प्रत्ययस्य कुः' इति कवर्गान्तादेशे आन्तरतम्यात् जकारस्य गकारे जाते 'वावसाने' इति चर्त्वेन वा ककारे 'ऋत्विक्' इति। युङ् 'युज्+सु' इत्यत्र सुबुत्पत्तेः प्राक् 'ऋत्विग्दधृक्०' इति क्विनि, क्विनो लोपे क्विनः कृत्सञ्ज्ञायां कृदन्तत्वात्प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां

धातु, स्रज्-धातु, युज् धातु और क्रुञ्च्-धातुओंसे 'क्विन्' प्रत्यय हो। अञ्चः—'अञ्च्' धातुसे सुबन्त उपपद रहने पर ही 'क्विन्' प्रत्यय होता है, 'युज् और क्रुञ्च्' धातुओंसे केवल अर्थात् उपपदरहित होने पर ही 'क्विन्' प्रत्यय होता है और 'क्रुञ्च्' धातुमें 'क्विन्' प्रत्यय-विधानके साथ २ सूत्रोक्त प्रकारसे 'अनिदिताम्०' से प्राप्त नलोपाभाव का भी निपातन होता है।

नोटः—'लक्षणं विनैव निपतति = प्रवर्तते' यत्तन्निपातनम्—जो कार्य विना सूत्र नियमका होता है वह 'निपातन' कहा जाता है।

कृदतिङ्—इस (सन्निहित) धात्वधिकारमें तिङ्-भिन्न जो प्रत्यय वह कृत्संज्ञक हो।

नोटः—'धातोः' इस सूत्रके अधिकारमें धातुसे परे प्रत्ययोंका विधान है। उनमें 'तिङ्' प्रत्ययों को छोड़कर शेष को कृत्संज्ञा होती है। फल यह हुआ कि 'क्विन्' प्रत्यय 'धातोः' के अधिकारमें है। इसलिए इसकी कृत्संज्ञा हुई और कृत्संज्ञा होने पर कृदन्त होनेसे प्रातिपदिकसंज्ञा होकर सु-आदि विभक्तिकी उत्पत्ति हुई।

वेरपृ—अपृक्तसंज्ञक वकारका लोप हो। क्विन्प्रत्य—क्विन् प्रत्यय जिससे विधान किया जाय उसको कवर्गान्तादेश हो, पदान्तमें। युजेर—'युज्' को नुम्का आगम हो, सर्व-

मासे किम्?। चोः कुः ।८।२।३०। चवर्गस्य कवर्गः स्याज्झलि, पदान्ते च। सुयुक् सुयुग्। सुयुजौ। सुयुजः। सुयुजा। सुयुग्भ्याम्। खन्। खञ्जौ। खञ्जः। खन्भ्याम्॥ व्रश्चभ्रस्जसृजमृजयजराजभ्राजच्छशां षः ।८।२।३६। व्रश्चादीनां सप्तानां, छशान्तयोश्च षः स्यात् झलि, पदान्ते च। जश्त्वचर्त्वे। राट्, राड्। राजौ। राजः। राड्भ्याम्॥ एवं—विभ्राट्। देवेट्। विश्वसृट्। परिमृट्। (परौ व्रजेः षः पदान्ते) परावुपपदे व्रजेः क्विप् दीर्घश्च, पदान्ते षत्वमपि। परित्यज्य सर्वं व्रजतीति—परिव्राट्। परिव्राजौ॥ विश्वस्य वसुराटोः ।६।३।१२८। विश्वस्य दीर्घः स्याद्वसौ, राट्शब्दे च परे। 'रा'डिति पदान्तोपलक्षणार्थम्। विश्वाराट्। विश्वराजौ। विश्वाराड्भ्याम्॥ स्कोः संयोगाद्योरन्ते च ।८।२।२९। पदान्ते, झलि च परे यः संयोगस्तदाद्योः सकारककारयोर्लोपः। भृट्, भृड्। सस्य श्चुत्वेन शः। 'झलां जश् झशी'ति शस्य जः। भृज्जौ। भृज्जः। भृड्भ्याम्॥

सावागते सोरुकारे गते 'युजेरसमासे' इति नुमि उमि गते मित्त्वादन्त्यादचः परे 'युन् ज् स्' इति जाते 'हल्ङ्याब्भ्यो०' इति सलोपे 'संयोगान्तस्य लोपः' इति जलोपे 'क्विन्प्रत्ययस्य कुः' इति नकारस्य कुत्वेन ङत्वे 'युङ्' इति रूपम्। राट्। 'राज्+सु' इत्यत्र सोर्लोपे 'व्रश्चभ्रस्जसृजमृजयजराजभ्राजच्छशां षः' इति षकारान्तादेशे 'झलां जशोऽन्ते' इति षस्य डत्वे 'वावसाने' इति डस्य टत्वे कृते 'राट्' इति रूपम्। पक्षे—'राड्' इति। परिव्राट्। परिपूर्वकव्रजधातुतः 'परौ व्रजेः षः पदान्ते' इति क्विपि व्रजेश्च दीर्घत्वे कृते च षत्वे क्विपो लोपे सावागते सोर्लोपे 'झलां जशोऽन्ते' इति षस्य डत्वे 'वावसाने' इति डस्य टत्वे 'परिव्राट्'। पक्षे—'परिव्राड्'। विश्वाराट्। 'विश्वराज्+सु' इत्यत्र सोर्लोपे 'व्रश्चभ्रस्ज' इति जस्य षत्वे 'झलां जशोऽन्ते' इति षस्य डत्वे 'वावसाने' इति डस्य टत्वे 'विश्वस्य वसुराटोः' इति दीर्घत्वे च विहिते 'विश्वाराट्' इति। पक्षे—विश्वाराड्' इति। भृट्। 'भ्रस्ज पाके' क्विप्। 'ग्रहिज्या०' इति सम्प्रसारणं रेफस्य ऋकारः। 'सम्प्रसारणाच्च' इति पूर्वरूपम्। तस्मात्सौ 'भृस्ज् सु' इत्यत्र सोर्लोपे 'स्कोः संयोगाद्योरन्ते च' इति संयोगाद्यस्य 'स्' इत्यस्य लोपे 'व्रश्चभ्रस्ज०' इत्यादिना

नामस्थानके परे, असमासमें। चोः कुः--चवर्गको कवर्ग आदेश हो 'झल्' के परे, पदान्तमें। व्रश्च-व्रश्च्, भ्रस्ज्, सृज्, मृज यज, राज और भ्राज, धातुओंको तथा छकारान्त और शकारान्तको षकारान्त आदेश हो, 'झल्' के परे पदान्तमें। परौ—'परि' उपसर्गके 'व्रज' धातुसे क्विप् प्रत्यय हो और (उपधा आकार को) दीर्घ हो तथा पदान्तमें षत्व भी हो। विश्वस्य—'विश्व' शब्द को दीर्घ हो, 'वसु' और 'राट्' शब्दके परे। स्कोः—पदान्त

त्यदाद्यत्वं । पररूपत्वम् । **तदोः सः सावनन्त्ययोः** ।७।२।१०६। त्यदादीनां तकारदकारयोरनन्त्ययोः सः स्यात्सौ । स्यः । त्यौ । त्ये ॥ सः । तौ । ते ॥ यः । यौ । ये ॥ एषः । एतौ । एते । एनम् । एनौ । एनान् । एनेन । एनयोः २ ॥ **ङे प्रथमयोरम्** ।७।१।२८। युष्मदस्मद्भ्यां परस्य 'ङे' इत्येतस्य प्रथमाद्वितीययोश्चामादेशः ॥ **मपर्यन्तस्य** ।७।२।९१। इत्यधिकृत्य । **त्वाहौ सौ** ।७।२।९४। अनयोर्मपर्यन्तस्य त्वाहौ स्तः सौ ॥ **शेषे लोपः** ।७।२।९०। आत्वयत्वनिमित्तेतरविभक्तौ परतोऽनयोष्टिलोपः । त्वम् । अहम् । **युवावौ द्विवचने** ।७।२।९२। द्वयोरुक्तावनयोर्मपर्यन्तस्य युवावौ स्तौ विभक्तौ । **प्रथमायाश्च द्विवचने भाषायाम्**

जस्य षत्वे, षस्य डत्वे 'वावसाने' इति टत्वे 'भृट्' इति । पक्षे—भृड्' इति । स्यः । 'त्यद्+सु' इत्यत्र 'त्यदादीनामः' इति 'द्' इत्यस्य स्थाने अकारादेशे 'अतो गुणे' इति पररूपे कृते 'त्य सु' इति जाते 'तदोः सः सावनन्त्ययोः' इति अनन्त्यस्य तकारस्य सत्वे सोरुकारे गते रेफस्य विसर्गत्वे च 'स्यः' इति । त्यौ । 'त्यद्+औ' इत्यत्र त्यदाद्यत्वे पररूपत्वे च कृते 'वृद्धिरेचि' इति वृद्धौ 'त्यौ' इति रूपम् । सः । 'तद्+सु' अत्र त्यदाद्यत्वे पररूपत्वे च कृते 'तदोः सः सावनन्त्ययोः' इति तस्य सत्वे सोरुकारे गते रेफस्य विसर्गत्वे च 'सः' इति रूपम् । एषः । 'एतद्+सु' इत्यत्र त्यदाद्यत्वे पररूपत्वे च कृते 'तदोः सः सावनन्त्ययोः' इति तकारस्य सकारे कृते 'आदेशप्रत्यययोः' इति सस्य षत्वे च कृते 'एष+सु' इति जाते सोरुकारे गते रेफस्य विसर्गत्वे च 'एषः' इति रूपम् । त्वम्, अहम् । 'युष्मद्+सु' इत्यत्र 'ङेप्रथमयोरम्' इति सोरमादेशे विहिते 'युष्मद्+अम्' इति जाते 'त्वाहौ सौ' इति युष्मदो मपर्यन्तस्य त्वादेशे विहिते 'त्व अद् अम्' इति जाते 'अतो गुणे' इति पररूपत्वे 'शेषे लोपः' इति दस्य लोपे 'त्व अम्' इत्यवशिष्टे 'अमि पूर्वः' इति पूर्वरूपत्वे कृते 'त्वम्' इति रूपम् । 'अस्मद्+सु' इत्यत्र 'ङेप्रथमयोरम्' इति सोरमादेशे 'त्वाहौ सौ' इत्यस्मदो मपर्यन्तस्य अहादेशे 'अतो गुणे' इति पूर्वरूपे कृते 'अहद् अम्' इति जाते 'शेषे लोपः' इति दस्य लोपे 'अमि पूर्वः' इति पूर्वरूपे 'अहम्' इति ।

झल्परक संयोगादि सकार और ककारका लोप हो । तदोः—त्यदादिके अनन्त्य तकार-दकारको सकार हो, 'सु' के परे । ङे प्रथ—युष्मद्-अस्मद् शब्दसे परे 'ङे' और प्रथमा-द्वितीया विभक्तिको 'अम्' आदेश हो । मपर्यन्त—यह अधिकार सूत्र है । त्वाहौ—युष्मद्-अस्मद्के मपर्यन्त भागको 'त्व' और 'अह' आदेश हो, 'सु' के परे । शेषे—आत्व-यत्वके निमित्तेतर विभक्तिके परे युष्मद् अस्मद् शब्दोंकी 'टि'का लोप हो । युवावौ—द्वित्वार्थ प्रतिपादक युष्मद् अस्मद्के मपर्यन्त भागको 'युव' और 'आव' आदेश हो, विभक्तिके परे । प्रथमायाश्च—

।७।२।८८। औण्येतयोरात्वं लोके । युवाम् । आवाम् । यूयवयौ जसि ।७।२।९३। अनयोर्मपर्यन्तस्य यूयवयौ स्तो, जसि । यूयम् । वयम् । त्वमावेकवचने ।७।२।९७। एकस्योक्तावनयोर्मपर्यन्तस्य त्वमौ स्तो विभक्तौ ॥ द्वितीयायां च ।७।२।८७। अनयोरात् स्यात् । त्वाम् । माम् ॥ शसो नः ।७।१।२९। आभ्यां शसो नः स्यात् । अमोऽपवादः । आदेः परस्य । संयोगान्तस्य लोपः । युष्मान् । अस्मान् ॥

युवाम्, आवाम् । 'युष्मद्+औ' 'अस्मद्+औ' इत्यत्र 'ङेप्रथमयोरम्' इति औकारस्य स्थाने अमि 'युवावौ द्विवचने' इति युष्मदो मपर्यन्तस्य युव आदेशे अस्मदो मपर्यन्तस्य आवादेशे च विहिते 'युव अद् अम्' 'आव अद् अम्' इति च जाते 'अतो गुणे' इति पररूपत्वे 'प्रथमायाश्च द्विवचने भाषायाम्' इति आकारान्तादेशे 'युव आ अम्' इति, 'आव आ अम्' इति भूते 'अकः सवर्णे दीर्घः' इति पूर्वपरयोः स्थाने दीर्घे 'अमि पूर्वः' इति पूर्वरूपैकादेशे च कृते 'युवाम्' इति, 'आवाम्' इति च। यूयवयौ जसि इति । जस्प्रत्यये परतो युष्मदस्मदोर्यूयवयौ आदेशौ भवत इति सूत्रार्थः। यथासंख्येन युष्मदो यूयमिति अस्मदश्च वयमित्यादेशो बोध्यः । यूयम्, वयम् । 'युष्मद्+जस्' 'अस्मद्+जस्' इत्यत्र 'ङेप्रथमयोरम्' इति जसः स्थाने अमि कृते 'यूयवयौ जसि' इति युष्मदो मपर्यन्तस्य यूयादेशे अस्मदो मपर्यन्तस्य वयादेशे च विहिते 'यूय अद् अम्' 'वय+अद् अम्' इति जाते 'अतो गुणे' इति पररूपत्वे 'शेषे लोपः' इति दकारस्य लोपे 'अमि पूर्वः' इति पूर्वरूपैकादेशे 'यूयम्' इति, 'वयम्' इति । त्वाम्, माम् । 'युष्मद्+अम्' 'अस्मद्+अम्' इत्यत्र 'त्वमावेकवचने' इति युष्मदो मपर्यन्तस्य त्वादेशे अस्मदो मपर्यन्तस्य च मादेशे विहिते 'त्व अद् अम्' 'म अद् अम्' इति जाते 'अतो गुणे' इति पररूपत्वे 'द्वितीयायाञ्च' इत्यन्त्यस्य दस्यात्वे 'अकः सवर्णे दीर्घः' इति सवर्णदीर्घत्वे 'अमि पूर्वः' इति पूर्वरूपैकादेशे च कृते 'त्वाम्' इति 'माम्' इति । युष्मान् अस्मान् । 'युष्मद्+शस्' 'अस्मद्+शस्' इत्यत्र 'लशक्वतद्धिते' इति शस्येत्संज्ञायां लोपे च 'शसो न' इति नादेशे 'तस्मादित्युत्तरस्य' इत्यनेनोत्तरस्य सर्वस्य प्राप्ते 'आदेः परस्य' इति आद्याकारस्य जाते 'युष्मद्+न् स्' 'अस्मद्+न् स्' इति भूते 'संयोगान्तस्य लोपः' इति सलोपे 'द्वितीयायाञ्च' इत्यन्तस्य दकारस्य आकारे 'अकः सवर्णे दीर्घः' इति पूर्वपरयोः स्थाने दीर्घादेशे 'युष्मान्' 'अस्मान्' इति रूपम् ।

प्रथमाद्विवचनके परे युष्मद्-अस्मद् शब्दको आत्व हो, लोकमें । यूय—युष्मद् अस्मद् शब्दके मपर्यन्तभागको 'यूय' 'वय' आदेश हो, 'जस्'के परे । त्वमा एकत्वार्थ-प्रतिपादक युष्मद्-अस्मद् शब्दके मपर्यन्त भागको 'त्व' 'म' आदेश हो, विभक्तिके परे । द्वितीया—युष्मद् अस्मद्को आकारान्त आदेश हो, द्वितीया विभक्तिके परे । शसो न—

योऽचि ।७।२।८९। अनयोर्यादेशोऽजादौ विभक्तौ । त्वया । मया ॥ युष्मदस्मदोरनादेशे ।७।२।८६। अनयोरात्स्यादनादेशे हलादौ विभक्तौ । युवाभ्याम् । आवाभ्याम् । युष्माभिः । अस्माभिः ॥ तुभ्यमह्यौ ङयि ।७।२।९५। अनयोर्मपर्यन्तस्य तुभ्यमह्यौ स्तो ङयि । टिलोपः । तुभ्यम् । मह्यम् ॥ भ्यसोऽभ्यम् ।७।१।३०। आभ्यां परस्य भ्यसोऽभ्यम् स्यात् । युष्मभ्यम् । अस्मभ्यम् ॥ एकवचनस्य च ।७।१।३२। आभ्यां पञ्चम्येकवचनस्याऽत्स्यात् । त्वत् । मत् ॥ पञ्चम्या अत्

त्वया, मया । 'युष्मद् + टा' 'अस्मद् + टा' इत्यत्र 'त्वमावेकवचने' इति मपर्यन्तस्य युष्मदः त्वादेशे अस्मदश्च मादेशे सति 'त्व अद् टा' 'म अद् टा' इति जाते 'अतो गुणे' इति पररूपे टागतटकारस्येत्संज्ञायां लोपे च 'योऽचि' इति योगेन सर्वस्य यकारादेशे प्राप्ते 'अलोऽन्त्यस्य' इत्यन्तस्य दस्य जाते सति 'त्व य् आ' 'म य् आ' इति भूते संयोगे च कृते 'त्वया' 'मया' इति । युवाभ्याम्, आवाभ्याम् । 'युष्मद् + भ्याम्' 'अस्मद् + भ्याम्' इत्यत्र 'युवावौ द्विवचने' इति मपर्यन्तस्य युवादेशे अवादेशे च विहिते 'युव अद् भ्याम्' 'आव अद् भ्याम्' इति जाते 'अतो गुणे' इति पररूपत्वे 'युष्मदस्मदोरनादेशे' इति दकारस्य 'आ' आदेशे विहिते 'अकः सवर्णे दीर्घः' इति दीर्घादेशे 'युवाभ्याम्' 'आवाभ्याम्' इति स्तः । युष्माभिः अस्माभिः । 'युष्मद् + भिस्' 'अस्मद् + भिस्' इत्यत्र 'युष्मदस्मदोरनादेशे' इति दस्य स्थाने आकारे विहिते 'अकः सवर्णे दीर्घः' इति दीर्घत्वे सस्य रुत्वे रेफस्य विसर्गत्वे च कृते 'युष्माभिः' 'अस्माभिः' इति रूपम् । तुभ्यम्, मह्यम् । 'युष्मद् + ङे' 'अस्मद् + ङे' इत्यत्र 'तुभ्यमह्यौ ङयि' इति मपर्यन्तस्य युष्मदः तुभ्यादेशे अस्मदो मह्यादेशे च कृते 'तुभ्य अद् ङे' 'मह्य अद् ङे' इति जाते 'अतो गुणे' इति पररूपे 'शेषे लोपः' इत्यन्त्यस्य दकारस्य लोपे 'ङेप्रथमयोरम्' इति ङेरमादेशे 'अमि पूर्वः' इति पूर्वरूपैकादेशे 'तुभ्यम्' इति, 'मह्यम्' इति च जायेते । भ्यामि–युवाभ्याम्, आवाभ्याम्, इति तृतीयाद्विवचनवदिति भावः । युष्मभ्यम्, अस्मभ्यम् । 'युष्मद् + भ्यस्' 'अस्मद् + भ्यस्' इत्यत्र 'भ्यसो भ्यम्' इति भ्यसः स्थाने भ्यमादेशे कृते 'शेषे लोपः' इति दलोपे कृते सति 'युष्मभ्यम्' 'अस्मभ्यम्' इति । त्वत्, मत् । 'युष्मद् + ङसि, अस्मद् + ङसि' इत्यत्र 'त्वमावेकवचने' इति युष्मदो

युष्मद्-अस्मद् शब्दसे पर 'शस्'के आदिको नकार आदेश हो । योऽचि—युष्मद्-अस्मद् शब्दको यकार आदेश हो, अनादेश (विना आदेश हुआ) अजादि विभक्तिके परे । युष्मद्—युष्मद्-अस्मद् शब्दके अङ्गको अकार आदेश हो, अनादेश हलादि विभक्तिके परे । तुभ्य—युष्मद्-अस्मद् शब्दके मपर्यन्तभागको 'तुभ्य' और 'मह्य' आदेश हो, 'ङे' विभक्तिके परे । भ्यसो—युष्मद्-अस्मद् शब्दसे पर 'भ्यस्'को 'अभ्यम्' आदेश हो । एकवचन—युष्मद्-अस्मदसे पर पञ्चमी-एकवचन (ङसि) को 'अत्' आदेश हो । पञ्चम्या—युष्मद्-

।७।१।३१। आभ्यां पञ्चम्या भ्यसोऽत्। युष्मत्। अस्मत्॥ **तवममौ ङसि** ।७।२।९६। अनयोर्मपर्यन्तस्य तवममौ स्तो ङसि। युष्मद्‌स्मद्भ्यां **ङसोऽश्** ।७।१।२७। तव। मम। युवयोः २। आवयोः २॥ **साम आकम्** ।७।१।३३। आभ्यां परस्य 'साम' आकम् स्यात्। युष्माकम्। अस्माकम्। त्वयि। मयि। युष्मासु अस्मासु॥ **युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्वान्नावौ** ८।१।२०

मपर्यन्तस्य त्वादेशे अस्मदो मपर्यन्तस्य च मादेशे 'अतो गुणे' इति पररूपे 'एकवचनस्य च' इति ङसेरति विहिते 'शेषे लोपः' इति दमान्त्यलोपे 'त्व+अत्' 'म+अत्' इति जाते 'अतो गुणे' इति पररूपत्वे च 'त्वत्' इति 'मत्' इति च भवतः। भ्यामि—पूर्ववत्—'युवाभ्याम्' आवाभ्याम्' इति स्तः। युष्मत्, अस्मत्। 'युष्मद्+भ्यस्' 'अस्मद्+भ्यस्' इत्यत्र 'पञ्चम्या अत्' इति भ्यसोऽति 'शेषे लोपः' इति दस्य लोपे 'अतो गुणे' इति पररूपत्वे च कृते 'युष्मत्' इति 'अस्मत्' इति च भवतः। युष्मदस्मद्भ्यामिति। युष्मदस्मदोः परतो ङसः स्थाने अशादेशः स्यात्। शित्करणात्सर्वादेशः फलम्। तव, मम। 'युष्मद्+ङस्' अस्मद्+ङस्' इत्यत्र 'तवममौ ङसि' इति युष्मदो मपर्यन्तस्य तवादेशे अस्मदो मपर्यन्तस्य ममादेशे 'अतो गुणे' इति पररूपत्वे 'युष्मदस्मद्भ्याम्' इति ङसोऽशि विहिते शस्येत्संज्ञायां लोपे च भूयोऽपि 'अतो गुणे' इति पररूपत्वे च कृते 'तव, मम' इति रूपे स्तः। युवयोः, आवयोः। 'युष्मद्+ओस्' 'अस्मद्+ओस्' इति स्थिते 'युवावौ द्विवचने' इति युष्मदो मपर्यन्तस्य युवादेशे अस्मदो मपर्यन्तस्य च आवादेशे 'अतो गुणे' इति पररूपत्वे 'योऽचि' इति दकारस्य यकारे विहिते संयोगे च कृते सस्य रुत्वे रेफस्य विसर्गत्वे च कृते 'युवयोः' आवयोः' इति। युष्माकम्, अस्माकम्। 'युष्मद्+आम्' 'अस्मद्+आम्' इत्यत्र' 'साम आकम्' इति आमि सात्त्वमारोप्य आकमादेशे विहिते 'युष्मद्+आकम्' 'अस्मद्+आकम्' इति जाते 'शेषे लोपः' इति दलोपे 'अकः सवर्णे दीर्घः' इति सवर्णदीर्घत्वे 'युष्माकम्' 'अस्माकम्' इति। त्वयि, मयि। 'युष्मद्+ङि' 'अस्मद्+ङि' इत्यत्र 'त्वमावेकवचने' इति युष्मदो मपर्यन्तस्य त्वादेशे, अस्मदो मपर्यन्तस्य च मादेशे कृते 'अतो गुण' इति पररूपत्वे च कृते 'त्वद्+ङि' 'मद्+ङि' इति जाते ङकारस्येत्संज्ञायां लोपे च 'योऽचि' इति दकारस्य यकारादेशे मिलित्वा 'त्वयि' इति 'मयि' इति च भवतः। युष्मासु,

---

अस्मद्‌से पर पञ्चमीके 'भ्यस्'को 'अत' आदेश हो। तवममौ—युष्मद् शब्दके मपर्यन्त भागको 'तव' और 'मम' आदेश हो ङस्‌के परे। युष्मद्—युष्मद्-अस्मद‌से पर 'ङस्'को 'अश्' आदेश हो। साम—युष्मद्-अस्मद्‌से पर 'साम्' (सुट्-सहित आम्) को 'आकम्' आदेश हो। युष्मदस्मदो—पदसे पर अपादादिमें [illegible]

पदात्परयोरपादादौ स्थितयोः षष्ठयादिविशिष्टयोर्वांनौ इत्यादेशौ स्तस्तौ चानुदात्तौ ॥ **बहुवचनस्य वस्नसौ** ।८।१।२१। उक्तविधयोरनयोः षष्ठयादिबहुवचनान्तयोर्वस्नसौ स्तः । वां—नावोतपवादः । **तेमयावेकवचनस्य** ।८।१।२२। उक्तविधयोरनयोः षष्ठीचतुर्थ्येकवचनान्तयोस्ते-मे एतौ स्तः ॥ **त्वामौ द्वितीयायाः** ।८।१।२३। उक्तविधयोरनयोर्द्वितीयैकवचनान्तयोस्त्वामा एतौ स्तः ॥

श्रीश 'स्त्वा'ऽवतु 'मा'ऽपीह, दत्तात् 'ते' 'मे'ऽपि शर्म सः ।
स्वामी 'ते' 'मे'ऽपि स हरिः, पातु 'वाम'पि 'नौ' विभुः ॥ १ ॥

अस्मासु । 'युष्मद्+सुप्' 'अस्मद्+सुप्' इत्यत्र पकारस्येत्संज्ञायाम् लोपे च कृते 'युष्मदस्मदोरनादेशे' इति 'द्' इत्यस्यात्वे 'अकः सवर्णे' इति दीर्घत्वे च जाते 'युष्मासु' 'अस्मासु' इति रूपे स्तः । युष्मदस्मदोः षष्ठीति । षष्ठीचतुर्थीद्वितीयाभिः सह तिष्ठत इति षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थौ तयोरिति विग्रहः । षष्ठ्यादिविशिष्टयोरिति यावत् । उक्तविधयोरिति । षष्ठयादिविशिष्टयोर्युष्मदस्मदोरित्यर्थः । बहुवचनस्येति । युष्मदस्मदोः बहुवचनविभक्तौ परतः वस्नसावादेशौ यथासंख्यं स्त इति भावः । तेमयेति । तेश्च मेश्चेति विग्रहः । अयं वांनावोरपवादः । अत्र द्वितीया-

---

आदिमें नहीं) स्थित जो षष्ठी-चतुर्थी-द्वितीयास्थ युष्मद्-अस्मद् शब्द उनको क्रमसे 'वाम्' और 'नौ' आदेश हो ।

नोटः—अग्रिम तीन सूत्रोंसे बाध होनेके कारण केवल सभी विभक्तियोंके द्विवचनमें ही इस सूत्रकी प्रवृत्ति होती है ।

बहुवच—पदसे पर अपादादिमें स्थित षष्ठयादि बहुवचनान्त युष्मद्-अस्मद् शब्दको क्रमसे 'वस्' 'नस्' आदेश हो ।

नोटः—सभी विभक्तियोंके द्विवचनमें 'वाम्' और 'नौ' तथा 'बहुवचनमें 'वस्' और 'नस्' आदेश होते हैं ।

तेमया—पदसे पर अपादादि में स्थित षष्ठी-चतुर्थ्येकवचनान्त युष्मद्-अस्मद् शब्दको 'ते' और 'मे' आदेश हो । त्वामौ—पदसे पर अपादादिमें स्थित युष्मद्-अस्मद् शब्द जब द्वितीयाका एकवचनान्त हो तब क्रमसे उनको 'त्वा' 'मा' आदेश हो ।

श्रीशस्त्वा—इह = संसारे, श्रीशः = लक्ष्मीपतिः—नारायणः, त्वा = त्वाम् , मा = माम् , अपि—च, अवतु = पातु । पूर्वोक्तः-सः—हरिः = नारायणः, ते = तुभ्यम् , मे = मह्यम् , अपि = शर्म=सुखम् , दत्तात् = ददातु । स—हरिः=पूर्वोक्तः-नारायणः, ते = तव, मे = मम, अपि = च, स्वामी = प्रभुः, अस्तीति शेषः । (सः) विभुः=व्यापको नारायणः, वाम् = युवाम् नौ = आवाम् पातु = रक्षतु । (सः) ईशः ... वाम् ... म

सुखं 'वां' 'नौ' ददात्वीशः, पति'र्वाम'पि 'नौ' हरिः।
सोऽव्याद् 'वो' 'नः' शिवं 'वो' 'नो' दद्यात्सेव्योऽत्र 'वः' स 'नः' ॥२॥

एकवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशा वक्तव्याः। एकतिङ् वाक्यम्। तेनेह न-ओदनं पच, तव भविष्यति। इह तु स्यादेव-शालीनां ते ओदनं दास्यामि। **एते वांनावादय आदेशा अनन्वादेशे वा वक्तव्याः।** अन्वादेशे तु नित्यं स्युः। धाता ते भक्तोऽस्ति, तव भक्तोऽस्तीति वा। तस्मै ते नम इत्येव। न चवा-

---

ग्रहणं नानुवर्तते, तत्र त्वामादेशयोर्वक्ष्यमाणत्वात्। एकवाक्ये इति। निमित्तनिमित्तिनोरेकवाक्यस्थत्वे इत्यर्थः। एकतिङिति। तिङित्यनेन तिङन्तं विवक्षितम्। एकः तिङ् यस्येति विग्रहः। धाता ते भक्तोऽस्तीति। अत्र 'एकवाक्ये युष्मदस्मदादेशा वक्तव्याः' इत्यनेन तव स्थाने ते आदेशो विहितः। यत्र ते आदेशो न भवति तत्र धाता तव भक्तोऽस्तीति भवत्येव। तस्मै ते नमः इत्येवेति। अत्र अन्वादेशत्वान्नित्य आदेशो जायते। न चवाहेति। चेति अव्ययं समुच्चये। वा इति विकल्पे, हा इति खेदे। 'अह' इति अद्भुते। 'एव' इत्यवधारणे, एतेषां द्वन्द्वः। युक्त इति भावे क्तः।

नौ = आवाभ्याम्, सुखं = कल्याणम्, ददातु = दत्तात्, (सः) हरिः = नारायणः, वां = युवयोः, नौ = आवयोः, पतिः = प्रभुः अस्तीति शेषः। सः = हरिः, वः = युष्मान् नः = अस्मान्, अव्यात् = रक्षेत्। सः = हरिः, वः = युष्मभ्यम्, नः = अस्मभ्यम, शिवं = कल्याणं, दद्यात्। अत्र = इह लोके, सः = हरिः, वः = युष्माकम्, नः = अस्माकम्, सेव्यः = आराध्यः, अस्तीति शेषः।

एकवाक्ये—युष्मद्, अस्मद् शब्दको एकवाक्यमें ही अनुदात्त और पूर्वोक्त 'वाम्-नौ' आदि आदेश होते हैं। एकतिङ्—एक तिङ् घटित हो वाक्य होता है।

एते—ये जो वाम्, नौ, वस्, नस्, आदि आदेश कहे गये हैं, वे अनन्वादेशमें विकल्पसे और अन्वादेशमें नित्य ही हों।

युष्मद् शब्दके रूप—त्वम्, युवाम्, यूयम्। त्वाम् (त्वा), युवाम् (वाम्), युष्मान् (वः)। त्वया, युवाभ्याम्, युष्माभिः। तुभ्यम् (ते), युवाभ्याम् (वाम्), युष्मभ्यम् (वः)। त्वत्, युवाभ्याम्, युष्मत्। तव (ते), युवयोः (वाम्), युष्माकम् (वः)। त्वयि, युवयोः, युष्मासु॥

अस्मद् शब्दके रूप—अहम्, आवाम्, वयम्। माम् (मा), आवाम् (नौ), अस्मान् (नः)। मया, आवाभ्याम्, अस्माभिः। मह्यम् (मे), आवाभ्याम् (नौ), अस्मभ्यम् (नः)। मत्, आवाभ्याम्, अस्मत्। मम (मे), आवयोः (नौ), अस्माकम् (नः)। मयि, आवयोः, अस्मासु।

न च वा—च, वा, ह, अह, एव, इन पाँचके योगमें पूर्वोक्त 'वाम्' नौ आदि आदेश

चादियुक्ते ।८।१।२४। चादिपञ्चकयोगे नैते आदेशाः । स्युः । 'हरिस्त्वां मां च रक्षतु ।' 'कथं त्वां मां वा न रक्षेदि'त्यादि ॥ पश्यार्थैश्चानालोचने ।८।१।२५। अचाक्षुषज्ञानार्थैर्धातुभिर्योगे नैते आदेशाः स्युः । चेतसा त्वां समीक्षते । आलोचने तु—भक्तस्त्वा पश्यति चक्षुषा ॥ सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषा ।८।१।२६। विद्यमानपूर्वात्प्रथमान्तादन्वादेशेऽप्येते आदेशा वा स्युः । 'भक्तस्त्वमप्यहं तेन हरिस्त्वां त्रायते स माम्' । त्वा, मेति वा ॥

चादिपंचकयोगे इति । पंचानामन्यतमेन योगे सतीत्यर्थः । एते आदेशा इति । एते वांनावादय आदेशा इत्यर्थः 'युष्मदस्मदोः षष्ठी' इत्यादिसूत्रेभ्यस्तदनुवृत्तेः । 'न चवाहाहैवे'इति न्यासेनैव कार्येसिद्धे युक्तग्रहणं नचैवादीनां साक्षाद्योगे सत्येव निषेधति । सति परंपरासंबन्धे वान्नावादयः स्युरेव । हरिस्त्वां मां च रक्षतु । 'कथं त्वां मां वा न रक्षेदिति । अत्र 'त्वामौ द्वितीयायाः' इति न त्वामादेशौ चवयोः साक्षाद्योगात् । पश्यार्थैरिति । दर्शनं पश्यः । दृशिर् प्रेक्षणे इत्यस्मादत एव निपातनात् भावे शप्रत्ययः । 'पाघ्रा' इति पश्यादेशः' पश्यो नाम दर्शनम् अर्थो येषां ते पश्यार्थास्तैरिति विग्रहः । आलोचनं चाक्षुषं ज्ञानम् । तद्भिन्नमनालोचनं ज्ञानम् तत्र विद्यमानैः दर्शनार्थकैरित्यर्थः । अत एव ज्ञायते । पश्य इति दृशिना ज्ञानसामान्यं विवक्षितं अनालोचने इति चाक्षुषपर्युदासात् । आलोचने त्विति । चाक्षुषज्ञानविषये तु भक्तस्त्वा पश्यति चक्षुषा । अत्र दृशिना योगेऽपि न त्वादेशनिषेधः । अनालोचने चाक्षुषज्ञानभिन्नज्ञाने सत्येवादेशानां निषेधादिति दिक् । सपूर्वाया इति । वांनावादयोऽनन्वादेशे पाक्षिकाः । अन्वादेशे तु नित्या इत्युक्तम् । अन्वादेशेऽपि क्वचिद्विकल्पार्थमिदम् । सहशब्दोऽत्र सलोमक इतिवत् विद्यमानतावाची । विद्यमानं पूर्वं यस्याः । 'तेन सहेति वा' विग्रहः । तुल्ययोगवचनस्य प्रायिकत्वात् । प्रथमेत्यनेन तदन्तं गृह्यते । परयोरित्यनन्तरं युष्मदस्मदोरिति शेषः । भक्तस्त्वमपीति । देवदत्तेति अध्याहार्यम् । हे देवदत्त ! त्वमपि भक्तः अहमपि भक्तः इत्यन्वयः । तेनेति । भक्तत्वेनेत्यर्थः । त्रायते पालयतीत्यर्थः । अत्र पूर्ववाक्योपात्तयुष्मदस्मदर्थयोरिह पुनरुपादानादन्वादेशोऽयम् । अत्र तेनेत्येतत् पूर्वं विद्यमानं पदं, ततः परं हरिरिति प्रथमान्तं, ततः परस्य युष्मच्छब्दस्यान्वादेशेऽपि त्वादेशविकल्पः । तथा 'त्रायते' इति पूर्वं विद्यमानं पदं, ततः परं स इति प्रथमान्तं ततः परस्याऽस्मच्छब्दस्यान्वादेशेऽपि मादेशविकल्पः । 'त्रायते' इत्येतत् मणिमध्यन्यायेनोभयत्र सम्बध्यते । ते निमित्तनिमित्तिनोः समानवाक्यस्थत्वं, स इत्यस्य विद्य-

---

नहीं हो । पश्या—अचाक्षुषज्ञानार्थक धातुओंके योगमें पूर्वोक्त 'वाम्' 'नौ' आदि आदेश नहीं हों । सपूर्वायाः—विद्यमान पूर्वक प्रथमान्तसे पर जो षष्ठ्यादि विभिन्न युष्मद्-अस्मद् शब्द

सामन्त्रितम् ।२।३।४८। सम्बोधने या प्रथमा तदन्तमामन्त्रितसंज्ञं स्यात् ॥ आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत् ।८।१।७२। अग्ने तव । देवाऽस्मान्पाहि ॥ नाऽऽमन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनम् ।८।१।७३। विशेष्यं समानाधिकरणे विशेषणे आमन्त्रिते परं नाऽविद्यमानवत् । हरे दयालो नः पाहि ॥ सुपात् । सुपाद् । सुपादौ । पादः पत् ।६।४।१३०। पाच्छब्दान्तं यदङ्गं भं तदवयवस्य पाच्छब्दस्य पदादेशः । सुपदः । सुपदा । सुपाद्भ्याम् ॥ अग्निमत् । अग्निमद् । अग्निमथौ । अग्निमथः । अग्निमद्भ्याम् ॥ अनिदितां हल उपधायाः क्ङिति ।६।४।२४। हलन्तानामनिदितामङ्गानामुपधाया नस्य लोपः क्ङिति, ङिति

स्तनपूर्वत्वं बोध्यम् । सामन्त्रितमिति । प्रातिपदिकार्थसूत्रोपात्ता प्रथमा 'सा' इत्यनेन परामृश्यते संबोधनं च, तदुक्तं सम्बोधने या प्रथमेति । प्रथमाशब्देन च । तदन्तलाभः । विभक्तित्वात् । अग्ने तवेत्यादि । 'अग्ने तव श्रवो वयः' इत्यृचि 'अग्ने' इत्यविद्यमानवत् । देवास्मानित्यत्र च देवशब्दोऽविद्यमानवत् । 'अग्ने नय' इत्यृचि अग्ने इत्यविद्यमानवत् 'अग्न इन्द्र वरुण' इत्यृचि अग्ने इत्यविद्यमानवदिति भावः । अत्र अग्ने तव देवास्मानित्यत्र च युष्मदस्मदोः तेनसावादेशौ न भवतः । तवाऽस्मानित्यनयोः पदात्परत्वाभावात् । पादादौ स्थितत्वाच्च । नामन्त्रित इति । आमन्त्रितमविद्यमानवदित्यनुवर्तते, सामान्यवचनमित्यनेन विशेष्यसमर्पकः शब्दो विवक्षितः । विशेष्यस्य विशेषणापेक्षया सामान्यरूपत्वात् । तेन च विशेषणमाक्षिप्यते । समानाधिकरणे इति तत्रान्वेति । समानमधिकरणं यस्येति विग्रहवाक्यम् । समानशब्दः एकत्वपरः । विशेष्यबोधकशब्देन अभेदसंसर्गेण एकार्थवृत्तित्वं विवक्षितम् । हरे दयालो इति । अत्र 'दयालो' इति समानाधिकरणविशेषणे परे हरिशब्दो नाऽविद्यमानवत् । ततश्च दयालो इत्यस्याविद्यमानवत्त्वेऽपि हरे इति पदात् परत्वान्नसादेश इति भावः । सुपात्, सुपाद् । शोभनौ पादौ यस्य इति विग्रहः । 'सुपाद् + सु' इत्यत्र अनुबन्धलोपे 'हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात्सुतिस्यपृक्तं हल्' इति सस्य लोपे, 'वाऽवसाने' इति दस्य तत्वे च कृते 'सुपात्' इति । चर्त्वाभावपक्षे-'सुपाद्' इति । अनिदितामिति । इद्-ह्रस्वेकार इत्संज्ञको येषां तानि

उनको अन्वादेशमें भी पूर्वोक्त आदेश विकल्पसे हो । साम—सम्बोधनमें जो प्रथमा, तदन्त जो प्रादिपदिक वह आमन्त्रितसंज्ञक हो । आम—पूर्वमें स्थित जो आमन्त्रित वह अविद्यमानवत् हो । नामंत्रि—विशेष्यवाचक जो आमंत्रित पद, वह समानाधिकरण विशेषणवाचक के परे अविद्यमानवत् नहीं हो । पाद—'पाद्'शब्दान्त जो भसंज्ञक अंग, तदवयव जो 'पाद्' शब्द उसको 'पद्' आदेश हो । अनि—हलन्त अनिदित् अङ्गके उपधानकारका लोप हो

च। 'उगिदचा'मिति नुम्। संयोगान्तस्य लोपः। नस्य कुत्वेन ङः। प्राङ्। प्राञ्चौ। प्राञ्चः॥ अचः ६।४।१३८। लुप्तनकारस्याऽचतेर्भस्याऽकारस्य लोपः। चौ ।६।३।१३८। लुप्ताऽकारनकारेऽचतौ परे पूर्वस्याऽणो दीर्घः। प्राचः। प्राचा। प्राग्भ्याम्॥ प्रत्यङ्। प्रत्यञ्चौ। प्रत्यञ्चः। प्रतीचः। प्रत्यग्भ्याम्॥ उदङ्। उदञ्चौ। उदञ्चः। उद ईत् ६।४।१३९। उच्छब्दात्परस्य लुप्ताऽकारस्याऽचतेर्भस्याकारस्य ईत्। उदीचः। उदीचा। उदग्भ्याम्॥ समः समि ।६।३।९३।

इदिन्ति न इदिन्ति-अनिदिन्ति, तेषामनिदिताम्। प्राङ्। 'प्र+अनूच्' इत्यवस्थायाम् 'ऋत्विग्दधृक्स्रग्दिगुष्णिगञ्चुयुजिक्रुञ्चां च' इति क्विनि तस्य सर्वापहारे—(सर्वस्य लोपे) प्रत्ययलक्षणेन 'अनिदितां हल उपधायाः क्ङिति' इति उपधानकारलोपे 'प्र अच्' इति स्थिते 'कृदतिङ्' इति क्विनः कृत्संज्ञकत्वात् 'प्र अच्' इत्यस्य 'कृत्तद्धितसमासाश्च' इति कृदन्तत्वात्प्रातिपदिकसंज्ञायां सौ समागते तस्य 'सुडनपुंसकस्य' इति सर्वनामस्थानसंज्ञायाम् 'उगिदचां सर्वनामस्थानेऽधातोः' इति नुमि उमि गते मित्वादन्त्यादचः परे 'प्र अन् च् सु' इति जाते सकारोत्तरवर्तिन उकारस्येत्संज्ञायां लोपे च 'हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात्०' इति स्लोपे 'संयोगान्तस्य लोपः' इति चलोपे 'क्विन्प्रत्ययस्य कुः' इति नस्य नासिकास्थानसाम्यात् कुत्वेन ङकारे 'अकः सवर्णे' इति दीर्घे प्राङ् इति रूपम्। प्राचः। 'प्र अच् शस्' इति स्थिते अत्र शस्येत्सञ्ज्ञायां लोपे च 'यचि भम्' इति भसञ्ज्ञायाम् 'अचः' इति अचः अकारस्य लोपे 'चौ' इति प्र-अकारस्य दीर्घत्वे संयोगे सस्य रुत्वे रस्य विसर्गत्वे च 'प्राचः' इति रूपम्। प्रत्यङ्। प्रति अन् च् इत्यवस्थायाम् 'ऋत्विग्दधृक्' इति क्विनि तस्य सर्वस्य लोपे 'इको यणचि' इति यणि 'अनिदितां हल उपधायाः क्ङिति' इति नस्य लोपे कृदन्तत्वात्प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां सावागते 'उगिदचाम्' इति नुमि उमि गते मित्वादन्त्यादचः परे हल्ङ्यादिना सुलोपे चकारस्य संयोगान्तलोपे नुमो नकारस्य 'क्विन्प्रत्ययस्य कुः' इति कुत्वेन ङकारे 'प्रत्यङ्' इति रूपम्। प्रतीचः। 'प्रति अन् च् शस्' इत्यवस्थायाम् 'अनिदिताम्' इति नलोपे कृते शकारस्येत्सञ्ज्ञायां लोपे च 'यचि भम्' इति भसञ्ज्ञायाम् 'अचः' इत्यकारलोपे 'चौ' इति पूर्वस्याणो दीर्घत्वे सस्य रुत्वे रेफस्य विसर्गत्वे च 'प्रतीचः' इति रूपम्। उदङ्। 'उद् अन् च् सु' इति स्थिते, 'अनिदिताम्' इति नलोपे 'उगिदचाम्' इति नुमि, हल्ङ्यादिना सुलोपे संयोगान्त-

---

क्विन् ङित् प्रत्ययके परे। अचः—लुप्तनकारक 'अञ्च्' धातुके भसंज्ञक अकारका लोप हो। चौ—लुप्ताकार-नकारक 'अञ्च्' धातुके परे पूर्व 'अण्'को दीर्घ हो। उद—उद् शब्दसे पर लुप्तनकारक 'अञ्च्' धातु सम्बन्धी भसंज्ञक अकारको 'ईत्' आदेश हो। समः—'व' प्रत्ययान्त

वप्रत्ययान्तेऽञ्चतौ परे समः सम्यादेशः स्यात्। सम्यङ्। सम्यञ्चौ। समीचः। सम्यग्भ्याम्। सहस्य सध्रिः।६।३।९५। तथा। सध्र्यङ्। सध्र्यञ्चौ। सध्रीचः। सध्र्यग्भ्याम्। तिरसस्तिर्यलोपे।६।३।९४। अलुप्ताऽकारेऽञ्चतौ वप्रत्ययान्ते तिरसस्तिर्यादेशः। तिर्यङ्। तिर्यञ्चौ। तिरश्चः। तिरश्चा। तिर्यग्भ्याम्॥ नाऽञ्चेः पूजायाम्।६।४।३०। पूजार्थस्याऽञ्चतेरुपधाया नस्य लोपो न। प्राङ्। प्राञ्चौ। नलोपाऽभावादल्लोपो न। प्राञ्चः। प्राङ्भ्याम्। प्राङ्षु। प्राङ्क्षु। एवं

लोपे कुत्वे च 'उदङ्' इति रूपम्। सम्यङ्। 'सम् अन् च्' क्विन् इत्यत्र 'समः समि'- इति समः स्थाने सम्यादेशे विहिते, 'इको यणचि' इति यणि 'सम्यन् च् क्विन्' इति स्थिते क्विनः सर्वस्यापहारे 'अनिदिताम्' इति नूलोपे कृदन्तत्वात्प्रातिपदिकसञ्ज्ञायाम् सावागते नुमि हल्ङ्यादिना सुलोपे संयोगान्तलोपे कुत्वे च 'सम्यङ्' इति। समीचः 'सम् अन् च् शस्' इति दशायां शस्येत्सञ्ज्ञायां लोपे च 'अनिदिताम्' इति नलोपे 'समः समि' इति सम्यादेशे 'समि अच् अस्' इति जाते भसञ्ज्ञायाम् 'अचः' इत्यकारलोपे 'चौ' इति पूर्वस्याणो दीर्घे संयोगे च कृते, रुत्वविसर्गयोः 'समीचः' इति। सध्र्यङ्। 'सह अन् च्' इत्यत्र 'ऋत्विग्दधृक्' इति क्विनि 'अनिदिताम्' इति नूलोपे क्विनः सर्वस्यापहारे कृदन्तत्वात्प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां सावागते 'सहस्य सध्रिः' इति सध्र्यादेशे यणि, 'उगिदचाम्' इति नुमि, हल्ङ्यादिना सुलोपे चकारस्य संयोगान्तलोपे नकारस्य 'क्विन्प्रत्ययस्य कुः' इति कुत्वेन ङकारे 'सध्र्यङ्' इति। तिर्यङ्। 'तिरस् अन् च्' इत्यत्र 'ऋत्विग्दधृक्' इत्यादिना क्विनि; तस्य सर्वस्यापहारे, 'अदिताम्' इति नूलोपे 'तिरसस्तिर्यलोपे' इति तिरसस्तिर्यादेशे 'इको यणचि' इति यणि. कृदन्तत्वात्प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां सावागते नुमि, हल्ङ्यादिना सुलोपे 'सध्र्यन् च्' इति जाते चकारस्य संयोगान्तलोपे नकारस्य 'क्विन्प्रत्ययस्य कुः' इति कुत्वेन ङकारे 'तिर्यङ्' इति रूपम्। प्राङ् 'प्र अन् च्' इति स्थिते 'ऋत्विग्दधृक्' इति क्विनि; क्विनः सर्वापहारलोपे 'अनिदिताम्' इति नलोपे प्राप्ते 'नाञ्चेः पूजायाम्' इति निषिद्धे, कृदन्तत्वात्प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां सावागते तस्य हल्ङ्यादिना लोपे चकारस्य संयोगान्तलोपे 'क्विन्प्रत्ययस्य कुः' इति नकारस्य ङकारे सवर्णदीर्घे 'प्राङ्' इति रूपम्। प्राङ्क्षु। 'प्राङ्षु' इति पूर्ववत्प्रसाध्य 'ङ्णोः कुक्टुक् शरि' इति वा कुकि 'आद्यन्तौ टकितौ' इति

(क्विन् प्रत्ययान्त) 'अञ्च्' धातुके परे 'सम' को 'समि' आदेश हो। सह—'व' प्रत्ययान्त 'अञ्च्' धातुके परे 'सह' को 'सध्रि' आदेश हो। तिर—अलुप्ताकारक 'व' प्रत्ययान्त 'अञ्च्' धातुके परे 'तिरस' को 'तिरि' आदेश हो। नाञ्चेः—'पूजार्थक 'अञ्च्' धातुके उपधासंबन्धी

पूजार्थे-प्रत्यङ्ङादयः ॥ क्रुङ् । क्रुञ्चौ । क्रुञ्चः । क्रुङ्भ्याम् ॥ पयोमुक् । पयोमुग् । पयोमुचौ । पयोमुचः । पयोमुग्भ्याम् ॥ मह पूजायाम् । **वर्तमाने पृषन्महद्बृहज्जगच्छतृवच्च** । एते निपात्यन्ते, शतृवच्चैषां कार्यं स्यात् । उगित्वान्नुम् । **सान्तमहतः संयोगस्य** ।६।४।१०। सान्तसंयोगस्य, महतश्च यो नकारस्तस्योपधाया दीर्घोऽसम्बुद्धौ सर्वनामस्थाने । महान् । महान्तौ । महान्तः । हे महन् । महतः । महद्भ्याम् । **अत्वसन्तस्य चाऽधातोः** ।६।४।१४। अत्वन्तस्योपधाया दीर्घो, धातुभिन्नासन्तस्य चासम्बुद्धौ सौ । धीमान् । धीमन्तौ । धीमन्तः । हे धीमन् । शसादौ महद्वत ॥ भातेर्डवतुः । डित्वसामर्थ्या-

---

क्त्वादन्त्यावयवे जाते 'क् ष्' संयोगेन क्षकारे 'प्राङ्क्ष' इति । क्रुङ् । क्रुञ्च-कौटिल्याल्पीभावयोः' अस्मात् धातोः 'ऋत्विग्दधृक्' इत्यादिना क्विनि तस्य सर्वस्य लोपे 'अनिदिताम्' इति नलोपे प्राप्ते 'ऋत्विग्दधृक्' इत्यादिना निपातनान्नलोपाभावे कृते कृदन्तत्वात्प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां सौ प्रत्यये तस्य हल्ङ्यादिना लोपे चकारस्य संयोगान्तलोपे 'क्विन्प्रत्ययस्य कुः' इति नकारस्य कुत्वेन ङकारे 'क्रुङ्' इति । पयोमुक् 'पयोमुच्+सु' इत्यत्र सोर्लोपे 'चोः कुः' इति चस्य कत्वे 'झलां जशोऽन्ते' इति कस्य गत्वे 'वाऽवसाने' इति गस्य कत्वे पयोमुक् । पक्षे—पयोमुग् । महान् । 'महत् सु' इत्यत्र सकारोत्तरवर्त्युकारस्येत्सञ्ज्ञायां लोपे च 'हल्ङ्याब्भ्यो०' इति सस्य लोपे 'उगिदचाम्०' इति नुमि उमो लोपे मित्वात् 'मिदचोऽन्त्यात्परः' इत्यन्त्यादचः परे जाते 'महन्‌ त्' इति स्थिते 'सान्तमहतः संयोगस्य' इत्युपधाया दीर्घत्वे 'संयोगान्तस्य लोपः' इति तलोपे 'महान्' इति । धीमान् 'धीमत्+सु' अत्र 'सुडनपुंसकस्य' इति सर्वनामस्थानसञ्ज्ञायाम् 'उगिदचां सर्वनामस्थानेऽधातोः' इति नुमि, उमि गते मित्वादन्त्यादचः परे 'अत्वसन्तस्य' इत्युपधादीर्घत्वे हल्ङ्यादिना सोर्लोपे तकारस्य संयोगान्तलोपे 'धीमान्' इति । शत्रन्तस्य तु भवन्निति भूधातोः 'वर्तमाने लट्' इति लटि, तस्य स्थाने 'लटः शतृशानचौ' इति शत्रादेशे शकारस्येत्सञ्ज्ञायां लोपे च तथा ऋकारस्येत्सञ्ज्ञायां लोपे च 'भू+अत्' इति जाते 'तिङ्शित्सार्वधातुकम्' इति सार्वधातुकसंज्ञायां 'कर्तरि शप्' इति शपि शकारपकारयोरित्सञ्ज्ञायां लोपे च 'भू-अ अत्' इति स्थिते तत्र 'भू' इत्यस्य 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' इति ओकाररूपे गुणे कृते 'एचोऽयवायावः' इति अवादेशे 'भव् अ

नकारका लोप नहीं हो। वर्त—वर्तमान कालमें 'अति'प्रत्ययान्त पृषत, महत, बृहत और जगत शब्द निपातित हो और 'शतृ' प्रत्ययवत इनको कार्य हो। सान्त—सान्त संयोगका और 'महत' शब्दका जो नकार उसकी उपधाको दीर्घ हो, असम्बुद्धि सर्वनामस्थानके परे। अत्व—अत्वन्तकी उपधाको और धातुभिन्न जो असन्त उसकी भी उपधाको दीर्घ हो, सम्बुद्धिभिन्न

दमस्यापि टेर्लोपः । भवान् । भवन्तौ । शत्रन्तस्य तु भवन् ॥ उभे अभ्यस्तम् ।६।१।५। षाष्ठद्वित्वप्रकरणे ये द्वे विहिते ते उभे समुदिते अभ्यस्तसंज्ञे स्तः । नाऽभ्यस्ताच्छतुः ।७।१।७८। अभ्यस्तात्परस्य शतुर्नुम् न । ददत् । ददतौ ॥ जक्षित्यादयः षट् ।६।१।६। षड् धातवोऽन्ये, जक्षितिश्च सप्तमः एतेऽभ्यस्तसंज्ञाः स्युः । जक्षत् । जक्षतौ । जक्षतः ॥ एवं-जाग्रत् । दरिद्रत् । शासत् । चकासत् । 'दीधीङ् दीप्तिदेवनयोः' । 'वेवीङ् वेतिना तुल्ये' । -एतौ छान्दसौ । दीध्यत् । वेव्यत् ॥

जक्ष जागृ दरिद्रा शास् दीधीङ् वेवीङ् चकास्तथा ।
अभ्यस्तसंज्ञा विज्ञेया धातवो मुनिभाषिताः ॥ १ ॥

गुप् । गुब् । गुपौ । गुपः । गुब्भ्याम् ॥ त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ्च ।३।२।६०। त्यदादिषूपपदेषु अज्ञानार्थात् दृशेर्धातोः कञ् स्यात् , चात्क्विन् ॥ आ सर्वनाम्नः ।६।३।९१। सर्वनाम्न आकारोऽन्तादेशः स्यात् दृग्दृशवतुषु । तादृक् ।

भव्' इति भूते 'अतो गुणे' इति अकारद्वयस्य स्थाने पररूपे संयोगे च कृते 'भवत्' इति निष्पन्नम् । तस्य कृदन्तत्वात्प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां सावागते तस्य हल्ङ्यादिना लोपे 'उगिदचाम्' इति नुमि, उमि गते मित्वादन्त्यादचः परे अत्वन्तत्वाभावात् दीर्घाभावे तकारस्य संयोगान्तलोपे 'भवन्' इति । ददत् । 'ददत्+सु' इत्यत्र 'उभे अभ्यस्तम्' इति अभ्यस्तसंज्ञायाम् 'उगिदचाम्' इति नुमि प्राप्ते 'नाभ्यस्ताच्छतुः' इति नुमो निषेधे हल्ङ्यादिना सुलोपे 'सुप्तिङन्तं पदम्' इति पदसंज्ञायां 'झलां जशोऽन्ते' इति तकारस्य दकारे 'वाऽवसाने' इति दकारस्य तकारे 'ददत्' इति । चर्त्वाभावपक्षे—'ददद्' इति रूपम् । जक्षित्यादय इति । जक्षिति पृथक् पदम् । इति शब्देन जक्षिरेव परामृश्यते । तत्र जक्षितिः आदिर्येषामिति तद्गुणसंविज्ञान-बहुव्रीहिस्तदेतदाह-षड् धातवोऽन्ये इति । जक्षत् । 'जक्षत्+सु' अत्र 'उगिदचाम्' इति नुमागमे प्राप्ते 'जक्षित्यादयः षट्' इति अभ्यस्तसञ्ज्ञायाम् 'नाभ्यस्ताच्छतुः' इति नुमो निषेधे हल्ङ्यादिना सुलोपे पदसञ्ज्ञायाम् 'झलां जशोऽन्ते' इति जश्त्वेन तकारस्य दकारे तस्य 'वाऽवसाने' इति चर्त्वे 'जक्षत्' इति । पक्षे—'जक्षद्' इति । तादृक् , तादृग् । 'तादृश्' इति स्थिते 'त्यदादिषु दृशोऽनालोचन

'सु'के परे । उभे-षष्ठाध्यायके द्वित्वप्रकरणमें जो द्वित्व विधान किये गये हैं, वे (दोनों) द्वित्व समुदित (संमिलित) अभ्यस्तसंज्ञक हो । नाऽभ्य—अभ्यस्तसंज्ञकसे पर 'शतृ' को नुम् नहीं हो । जक्षि—'जागृ' आदि (वक्ष्यमाण) छे धातु और सातवां 'जक्ष्' धातु अभ्यस्तसंज्ञक हो । त्यदा—त्यदादि उपपद रहने पर अज्ञानार्थक दृश् धातुसे 'कञ्' प्रत्यय हो और चकारात् 'क्विन्' प्रत्यय भी हो । आसर्व—सर्वनामसंज्ञक शब्दको आकारान्त आदेश हो

तादृग् । तादृशौ । तादृशः । तादृग्भ्याम् ॥ 'व्रश्चे'ति षः । जश्त्वचर्त्वे । विट् । विड् । विशौ । विशः । विड्भ्याम् । **नशेर्वा** ।८।२।६३। नशेः कवर्गोऽन्तादेशो वा पदान्ते । नक् । नग् । नट् । नड् । नशौ । नशः । नग्भ्याम् । नड्भ्याम् ॥ **स्पृशोऽनुदके क्विन्** ।३।२।५८। अनुदके सुप्युपपदे स्पृशेः क्विन् । घृतस्पृक् । घृतस्पृग् । घृतस्पृशौ । घृतस्पृशः ॥ दधृक् । दधृग् । दधृषौ । दधृषः । दधृग्भ्याम् ॥ रत्नमुट् । रत्नमुड् । रत्नमुषौ । रत्नमुषः । रत्नमुड्भ्याम् ॥ षट् । षड् । षड्भिः ।

कञ्' इति क्विनि तस्य सर्वस्य लोपे कृते 'आ सर्वनाम्नः' इति तद्शब्दस्याकारान्तादेशे सवर्णदीर्घे च 'तादृश' इति रूपम्, तस्य 'कृत्तद्धितसमासाश्च' इति प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां सावागते तस्य हल्ङ्यादिना लोपे 'क्विन्प्रत्ययस्य कुः' इत्यस्यासिद्धत्वात् 'व्रश्चभ्रस्जसृजमृ०' इत्यादिना षत्वे तस्य 'झलां जशोऽन्ते' इति डत्वे, 'क्विन्प्रत्ययस्य कुः' इति कुत्वेन गकारे 'वाऽवसाने' इति चर्त्वेन पक्षे ककारे 'तादृक्' इति । तदभावे 'तादृग्' इति । विट् । 'विश्–प्रवेशने' धातोः क्विपि कृदन्तत्वात्प्रातिपदिकसंज्ञायां सौ हल्ङ्यादिना लोपे 'व्रश्चभ्रस्ज०' इत्यादिना षत्वे 'झलां जशोऽन्ते' इति जश्त्वेन डत्वे 'वाऽवसाने' इति चर्त्वेन पक्षे टत्वे 'विट्' इति; चर्त्वाभावे—'विड्' इति । नक् । 'णश्–अदर्शने' क्विप् । नश् इति रूपम् । ततः सौ, हल्ङ्यादिना सोर्लोपे 'व्रश्च' इति षत्वे 'झलां जशोऽन्ते' इति डत्वे तस्य 'नशेर्वा' इति कुत्वेन गत्वे चर्त्वेन कत्वे 'नक्' इति । पक्षे 'नग्' इति । कुत्वाभावपक्षे—'नट्, नड्' इति । घृतस्पृक् । घृतं स्पृशतीति विग्रहे 'स्पृशोऽनुदके क्विन्' इति क्विनि, तस्य सर्वस्य लोपे 'उपपदमतिङ्' इति उपपदसमासे सुब्लुकि समासत्वात्प्रातिपदिकसंज्ञायां सौ कृते 'घृतस्पृश्+सु' इति स्थिते सोर्हल्ङ्यादिना लोपे 'क्विन्प्रत्ययस्य कुः' इति कुत्वस्यासिद्धत्वात् पूर्वं 'व्रश्च०' इति षः । तस्य जश्त्वेन डः । तस्य 'क्विन्प्रत्ययस्य कुः' इति गत्वे 'वाऽवसाने' इति चर्त्वेन कत्वे 'घृतस्पृक्' इति । पक्षे 'घृतस्पृग्' इति । दधृक् । 'ऋत्विग्दधृक्' इति क्विनि, तस्य सर्वस्य लोपे निपातनाद् द्वित्वे अभ्यासकार्ये निष्पन्नकृदन्तदधृष्शब्दात् सावागते, तस्य हल्ङ्यादिना लोपे जश्त्वं प्रति कुत्वस्यासिद्धत्वात्प्रथमं 'झलां जशोऽन्ते' इति जश्त्वेन डकारे तस्य 'क्विन्प्रत्ययस्य कुः' इति कुत्वेन गकारे 'वाऽवसाने' इति वा चर्त्वेन ककारे 'दधृक्' इति । चर्त्वाभावपक्षे 'दधृग्' इति । रत्नमुट् । 'रत्नमुष्+सु' अत्र सोर्लोपे 'झलां जशोऽन्ते' इति डत्वे 'वाऽवसाने' इति टकारे 'रत्नमुट्' इति । पक्षे—'रत्नमुड्' इति । अत्र क्विन्प्रत्ययाभावान्न कुत्वम् । षट् । षट् शब्दो नित्यं

दृग्' 'दृश्'के परे । और 'वतु' प्रत्ययके परे । **नशेर्वा**—'नश्' धातु को कवर्गान्त आदेश हो विकल्पसे, पदान्तमें । **स्पृशो**—'उदक' शब्द भिन्न सुबन्त उपपद रहने पर 'स्पृश्' धातुसे

षड्भ्यः २। षण्णाम्। षट्त्सु। षट्सु। यत्तु प्राचा षण्णां षड्णामित्युदाहृतं, तत्प्रामादिकमेव, प्रत्यये नित्यवचनात्॥ रुत्वं प्रति षत्वस्यासिद्धत्वात्ससजुषोरिति रुत्वम्।
र्वोरुपधाया दीर्घ इकः ।८।२।७६। रेफवान्तस्य धातोरुपधाया इको दीर्घः पदान्ते। पिपठीः। पिपठिषौ। पिपठिषः। पिपठीर्भ्याम्॥ **नुम्विसर्जनीयशर्व्यवायेऽपि ।८।३।५८।** एतैः प्रत्येकं व्यवधानेऽपीण्कुभ्यां परस्य सस्य मूर्धन्यादेशः

बहुवचनान्तः। तेन षष्शब्दाज्जसि, 'षष्+जस्' इति स्थिते 'ष्णान्ताः षट्' इति षट्संज्ञायाम् 'षड्भ्यो लुक्' इति जसो लुकि, 'झलां जशोऽन्ते' इति षकारस्य डकारे तस्य चर्त्वे च 'षट्' इति, पक्षे—'षड्' इति। एवं शसि परेऽपि बोध्यम्। षण्णाम्। 'षष्+आम्' अत्र 'ष्णान्ताः षट्' इति षट् संज्ञायां 'षट्चतुर्भ्यश्च' इति नुटि टित्वाद् आम आद्यावयवे जाते उटो लोपे पदसञ्ज्ञायां 'झलां जशोऽन्ते' इति षकारस्य डकारे 'प्रत्यये भाषायां नित्यम्' इति डकारस्यानुनासिके णकारे 'ष्टुना ष्टुः' इति आमो नकारस्य ष्टुत्वे 'षण्णाम्' इति। न च 'न पदान्ताट्टोः' इति ष्टुत्वनिषेध इति वाच्यम्। 'अनाम्नवतिनगरीणामिति वाच्यम्' इति तत्र पर्युदासात्। षट्त्सु, षट्सु 'षष् सुप्' अत्र पकारस्येत्सञ्ज्ञायां लोपे च 'स्वादिष्वसर्वनामस्थाने' इति पदसंज्ञायां 'झलां जशोऽन्ते' इति जश्त्वेन षकारस्य डकारे 'षड्+सु' इति जाते 'डः सि धुट्' इति सकारस्य धुडागमे टित्वात् 'आद्यन्तौ टकितौ' इति आद्यावयवे जाते उटो लोपे 'खरि च' इति धकारस्य तकारे पुनश्च 'खरि च' इति डकारस्य टकारे 'षट्त्सु' इति। धुटोऽभावे 'षट्सु' इति। यत्तु प्राचेति। 'षष्+आम्' इत्यवस्थायां षट्संज्ञायां 'षट्चतुर्भ्यश्चे'ति नुडागमे 'झलां जशोऽन्ते' इति षस्य डत्वे 'षड् नाम्' इति जाते 'यरोऽनुनासिके' इत्यादिना 'षण्णाम्' 'षड्नाम्' इति रूपद्वयं भवतीति प्राचीनैरुक्तं प्रामादिकं भ्रमासक्तम् इति भावः। आमः प्रत्ययत्वेन 'प्रत्यये भाषायां नित्यम्' इति वार्तिकेनानुनासिकस्य नित्यप्रवृत्तित्वेन 'षड्नाम्' इत्यस्यासिद्धत्वात्। न चामः प्रत्ययत्वेऽपि नुटा व्यवधानादनुनासिकविकल्पस्यैव प्राप्तिः व्यवहितप्रत्ययपरकत्वेन वार्तिकाप्रवृत्तौ अनुनासिकनित्यतायां अशक्यत्वादिति चेन्न। यदागमन्यायेन नुटोऽपि प्रत्ययत्वावच्छिन्नत्वेन प्रत्ययत्वावच्छिन्नप्रत्ययपरकत्वेन नित्यानुनासिकस्याबाधत्वमिति भावः। पिपठीः। 'पिपठिष्+सु' इत्यत्र सोर्लोपे, रुत्वे कर्तव्ये 'पूर्वत्रासिद्धम्' इति षत्वस्यासिद्धत्वाद् 'ससजुषो रुः' इति रुत्वे उकारस्येत्संज्ञायां लोपे च 'पिपठिर्' इति जाते 'र्वोरुपधाया दीर्घ इकः' इति उपधाया इकारस्य दीर्घे 'खरवसानयोर्विसर्जनीयः' इति रेफस्य विसर्गत्वे

'क्विन्' प्रत्यय हो। र्वोरु—रेफान्त और वान्त धातुकी उपधाके 'इक्' को दीर्घ हो, पदान्तमें। नुम्—नुम्, विसर्ग और 'शर्' इनमें प्रत्येकके व्यवधान होने पर भी इण और कवर्गसे

स्यात् । षुत्वेन पूर्वस्य षः । पिपठीष्षु । वा शरि । पिपठीःषु ॥ चिकीः । चिकीर्षौ । चिकीर्षः । चिकीर्षु ॥ विद्वान् । विद्वांसौ । हे विद्वन् । वसोः सम्प्रसारणम् ।६।४।१३१। वस्वन्तस्य भस्य सम्प्रसारणम् । विदुषः । 'वसुस्रंसि'ति दत्वम् । विद्वद्भ्याम् ॥ पुंसोऽसुङ् ।७।१।८९। पुंसोऽसुङ् स्यात् सर्वनामस्थाने । पुमान् । हे पुमन् । पुमांसौ । पुंसः । पुंभ्याम् । पुंसु ॥ 'ऋदुशने'त्यनङ् । उशना । उश-

---

'पिपठीः' इति रूपम् । पिपठीष्षु । 'पिपठिस्+सुप्' अत्र 'हलन्त्यम्' इति पकारस्येत्संज्ञायां 'तस्य लोपः' इति लोपे 'स्वादिष्वसर्वनामस्थाने' इति पदसंज्ञायां 'ससजुषो रुः' इति सस्य रुत्वे उकारलोपे 'र्वोरुपधाया दीर्घ इकः' इत्युपधाया दीर्घत्वे 'खरवसानयोर्विसर्जनीयः' इति रेफस्य विसर्गत्वे 'पिपठीः सु' इति जाते 'विसर्जनीयस्य सः' इति विसर्गस्य सत्वे 'नुम्विसर्जनीयशर्व्यवायेऽपि' इति शर्व्यवायेऽपि सुप्प्रत्ययस्य षत्वे 'ष्टुना ष्टुः' इति पूर्वस्य सकारस्य षत्वे 'पिपठीष्षु' इति । पक्षे- 'वा शरि' इति विसर्गस्य विसर्गे 'नुम्विसर्जनीय' इति विसर्गव्यवधानेऽपि षत्वे 'पिपठीःषु' इति । चिकीः । 'चिकीर्ष्—सु' अत्र सोर्लोपे षकारस्य असिद्धत्वात्सकारबुद्ध्या 'रात्सस्य' इति सलोपे रेफस्य विसर्गत्वे च रूपम् । विद्वान् । 'विद्वस्+सु' अत्र सोर्लोपे 'प्रत्ययलोप' इति प्रत्ययलक्षणे 'उगिदचां सर्वनामस्थानेऽधातोः' इति उपधाया दीर्घत्वे 'संयोगान्तस्य लोपः' इति सलोपे 'विद्वान्' इति रूपम् । विदुषः । विद्वस्+शस्' अत्र 'लशक्वतद्धिते' इति शकारस्येत्संज्ञायां 'तस्य लोपः' इति लोपे 'यचि भम्' इति भसंज्ञायाम् 'वसोः सम्प्रसारणम्' इति वस्य स्थाने उकाररूपे सम्प्रसारणे कृते 'विद् उ अस्' इति जाते 'सम्प्रसारणाच्च' इति पूर्वरूपैकादेशे 'विदुस्+अस्' इति जाते 'आदेशप्रत्यययोः' इति प्रत्ययावयवात् सस्य षत्वे संयोगे च कृते 'विदुषस्' इति भूते अन्त्यसकारस्य 'ससजुषो रुः' इति रुत्वे उकारस्येत्संज्ञायां लोपे च 'खरवसानयोर्विसर्जनीयः' इति रेफस्य विसर्गत्वे 'विदुषः' इति रूपम् । पुमान् । 'पुंस्+सु' इत्यत्र 'पुंसोऽसुङ्' इत्यसुङि विहिते 'ङिच्च' इति अन्तिमसकारस्य स्थाने जाते 'पुमसुङ्+सु' इति भूते 'हलन्त्यम्' इति ङकारस्य 'उपदेशेऽजनुनासिक' इत्' इति उकारस्य चेत्संज्ञायां 'तस्य लोपः' इति उभयोर्ङकारोकारयोर्लोपे 'पुमस्+सु'इति स्थिते सोर्हल्ङ्यादिना लोपे प्रत्ययलक्षणे 'उगिदचाम्' इति नुमि—उमि गते मित्त्वादन्त्यादचः परे 'सान्तमहतः संयोगस्य' इति उपधादीर्घे संयोगान्तलोपे 'पुमान्' इति । उशना । 'उशनस्+सु' अत्र 'ऋदुशनस्पुरुदंसोऽनेहसाञ्च' इति अनङि 'ङिच्च' इत्यन्तस्य सः स्थाने कृते ङकारस्येत्संज्ञायां लोपे च

पर सकारको मूर्धन्य (षकार) आदेश हो । वसोः—वस्वन्त भसंज्ञकको संप्रसारण हो । पुंसो—'पुंस्'को असुङ् आदेश हो, सर्वनामस्थानके परे ।

नसौ। अस्य सम्बुद्धौ वाऽनङ्, नलोपश्च वा वाच्यः। हे उशन!। हे उशनन्!। हे उशनः!। उशनोभ्याम्॥ अनेहा। अनेहसौ। अनेहसः। हे अनेहः॥ वेधाः। वेधसौ। वेधसः। वेधोभ्याम्॥ अदस औ सुलोपश्च ।७।२।१०७। अदस औकारोऽन्तादेशः स्यात् सौ परे सुलोपश्च। 'तदो' रिति सः। असौ॥ औत्वप्रतिषेधः साकच्कस्य वा वक्तव्यः। प्रतिषेधपक्षे—सादुत्वं च। असकौ। असुकः। त्यदाद्यत्वं पररूपत्वम्। वृद्धिः। अदसोऽसेर्दादुदो

अकारस्योच्चारणार्थत्वात्तस्मिन् गते 'उशनन् सु' इति स्थिते 'सुडनपुंसकस्य' इति सर्वनामस्थानसंज्ञायां 'सर्वनामस्थाने चाऽसम्बुद्धौ' इति नान्तोपधायाः दीर्घत्वे 'हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात्०' इति सोर्लोपे 'नलोपः प्रतिपदिकान्तस्य' इति नलोपे 'उशना' इति। हे उशन। हे उशनस्+सु' अत्र सोर्लोपे 'अस्य सम्बुद्धौ वाऽनङ् नलोपश्च वा वाच्यः' इति वार्तिकेन अनङि कृते नलोपे च कृते 'हे उशन' इति। वाग्रहणान्नलोपाऽभावे 'हे उशनन्' इति। अनङादेशाभावे सस्य रुत्वे रेफस्य विसर्गत्वे च कृते 'हे उशनः' इति। उशनोभ्याम्। 'उशनस्+भ्याम्' अत्र 'स्वादिष्वसर्वनामस्थाने' इति पदसंज्ञायां 'ससजुषो रुः' इति सकारस्य रुत्वे 'हशि च' इत्युत्वे 'आद्गुणः' इति गुणे च कृते 'उशनोभ्याम्' इति। अनेहा। 'अनेहस्+सु' अत्र 'ऋदुशनस्पुरुदंसोऽनेहसाञ्च' इत्यनङि ङित्वादन्त्यस्य स्थाने कृते अनुबन्धलोपे हल्ङ्यादिना सोर्लोपे 'सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धौ' इत्युपधाया दीर्घत्वे 'नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य' इति नलोपे 'अनेहा' इति रूपम्। वेधाः। 'वेधस्+सु' अत्र 'अत्वसन्तस्य चाधातोः' इत्यसन्तत्वाद्दीर्घे सोर्लोपे च कृते रुत्वविसर्गौ 'वेधाः'। हे वेधः। अत्र 'असम्बुद्धौ' इत्युक्तेर्न दीर्घः। असौ। 'अद्+सु' इत्यत्र 'अदस औ सुलोपश्च' इति सस्य स्थाने औत्वे सलोपे च विहिते, अद औ इति जाते 'तदोः सः सावनन्त्ययोः' इति दस्य सत्वे 'वृद्धिरेचि' इति वृद्धौ च कृतायाम् 'असौ' इति सिद्ध्यति। औत्वप्रतिषेध इति। 'अदस औ सुलोपश्च' इत्यत्र अदस् शब्देन तन्मध्यपतितन्यायेन 'अदकस्' शब्दस्याऽपि ग्रहणादौत्वे प्राप्ते विकल्पेन तत्प्रतिषेधो वक्तव्यः 'तदोः सः सौ' इति दकारस्य सकारे कृते तस्मात्सकारात्परस्य अकारस्य उकारश्च वा वक्तव्य इति वार्तिकार्थः। ततश्च 'अदकस्+स्' इति स्थिते औत्वाभावे दस्य सत्वे सति सकारात्परस्य अकारस्य उत्वे सति त्यदाद्यत्वे, पररूपत्वे, रुत्वे विसर्गे च कृते 'असुकः' इति रूपस्य सिद्धिः। औत्वप्रतिषेधाभावे 'अदकस्+स्' इति स्थिते सकारस्यौत्वे,

अस्य—उशनस् शब्दको संबुद्धिके परे विकल्पसे अनङ् आदेश हो और न का लोप भी विकल्पसे हो। अदस—'अदस्' शब्दको सुके परे औकारान्त आदेश हो और सुलोप भी हो। औत्व-अकच् विशिष्ट अदस् शब्दको औत्वका प्रतिषेध हो-तथा सकारोत्तर-अकारको उत्व भी हो विकल्पसे। अदसो—अकारान्त अदस् शब्दसम्बन्धी 'द' कारसे पर उत्-ऊत हो

मः ।८।२।८०। अदसोऽसान्तस्य दात्परस्य उदूतौ स्तो, दस्य मश्च आन्तरतम्याद् ह्रस्वस्य उः । दीर्घस्य ऊः । अमू । 'जसः शी' । **एत ईद् बहुवचने ।८।२।८१।** अदसोऽसान्तस्य दात् परस्यैत ईत्, दस्य च मो, बह्वर्थोक्तौ । अमी । 'पूर्वत्रासिद्ध-मि'ति विभक्तिकार्यं प्राक्, पश्चादुत्वमत्वे । अमुम् । अमू । अमून् । मुत्वे कृते घिसंज्ञायां 'ना' भावः । **न मुने ।८।२।३।** 'ना'भावे कर्त्तव्ये, कृते च मुभावो नाऽसिद्धः । अमुना । अमूभ्याम् । अमीभिः । अमुष्मै । अमीभ्यः । अमुष्मात् । अमुष्य । अमुयोः । अमीषाम् । अमुष्मिन् । अमुयोः । अमीषु ॥

इति हलन्ताः पुंल्लिङ्गाः ।

सुलोपे, दस्य मत्वे 'अमुकौ' इति रूपं भवति । अमू । 'अदस्+औ' अत्र 'त्यदादीनामः' इत्यकारान्तादेशे 'अतो गुणे' इति पररूपे 'अद+औ' इति जाते 'वृद्धिरेचि' इति वृद्धौ कृतायां 'अदौ' इति भूते 'अदसोऽसेर्दादुदो मः' इति औकारस्य ऊकारे दस्य मत्वे च 'अमू' इति रूपं सिद्ध्यति । अमी । 'अदस्+जस्' अत्र 'त्यदादीनामः' इत्यकारान्तादेशे 'अतो गुणे' इति पररूपे 'अद+जस्' इति स्थिते 'जसः शी' इति जसः स्थाने श्यादेशे शकारस्येत्संज्ञायां लोपे च 'आद्गुणः' इति गुणे 'अदे' इति जाते 'एत ईद् बहुवचने' इति एकारस्य ईकारे दस्य च मत्वे 'अमी' इति । अमुना । 'अदस्+टा' अत्र त्यदाद्यत्वे पररूपत्वे च 'अदसोऽसेर्दादुदो मः' इति अकारस्य उत्वे दस्य च मत्वे 'अमु+टा' इति जाते नाभावे कर्तव्ये 'न मु ने' इत्यनेन मुत्वस्यासिद्धत्वाभावबोधनात् 'शेषोऽघ्यसखि' इति घिसंज्ञायाम् 'आङो नाऽस्त्रियाम्' इति टा इत्यस्य नादेशे 'अमुना' इति रूपं सिद्धम् । न च मुत्वस्यासिद्धत्वात् 'सुपि च' इति दीर्घः स्यादिति वाच्यम् । 'न मु ने' इत्यनेन कृते च नाभावे नासिद्धत्वमित्यस्यापि बोधनात् । इति हलन्तपुंल्लिङ्गप्रकरणम् ।

(ह्रस्वको ह्रस्व दीर्घको दीर्घ) तथा दकारको मकार आदेश हो । एत—असान्त अदस् शब्दसम्बन्धी दकारसे पर एकारको ईत् हो तथा दकारको मकार आदेश हो, बह्वर्थ में । न मुने—'ना' भाव कर्तव्य हो या कर भी लिया गया हो तो भी 'मु' भाव असिद्ध नहीं हो ।

अदस शब्द पु०—असौ, अमू, अमी । अमुम्, अमू, अमून् । अमुना, अमूभ्याम्, अमीभिः । अमुष्मै, अमूभ्याम्, अमीभ्यः । अमुष्मात्, अमूभ्याम्, अमीभ्यः । अमुष्य, अमुयोः, अमीषाम् । अमुष्मिन्, अमुयोः अमीषु । नपुंसकमें—अदः, अमू अमूनि । पुनरतद्वत । शेषं पुंवत । अदस शब्द स्त्रीलिङ्गमें—असौ, अमू, अमूः । अमूम्, अमू, अमूः । अमुया, अमूभ्याम् अमूभिः । अमुष्यै, अमूभ्याम्, अमूभ्यः । अमुष्याः, अमूभ्याम्, अमूभ्यः । अमुष्याः, अमुयोः, अमूषाम् । अमुष्याम्, अमुयोः, अमूषु ।

इस प्रकार ''इन्दुमती' टीकामें हलन्तपुंल्लिङ्ग समाप्त हुआ ।

)

अथ हलन्ताः स्त्रीलिङ्गाः।

नहो धः ।८।२।३४। नहो हस्य धः स्यात् झलि, पदान्ते च । नहिवृतिवृषिव्यधिरुचिसहितनिषु क्वौ ।६।३।११६। क्विबन्तेष्वेषु पूर्वपदस्य दीर्घः । उपानत् । उपानद् । उपानहौ । उपानहः । उपानद्भ्याम् । उपानत्सु । निपातनाद्धलोपषत्वे । क्विन्नन्तत्वात्कुत्वेन हस्य घः । जश्त्वचर्त्वे उष्णिक् । उष्णिग् । उष्णिहौ । उष्णिग्भ्याम् । द्यौः । दिवौ । दिवः । द्युभ्याम् ॥ गीः । गिरौ । गिरः । एवं-पूः ॥ चतस्रः २ । चतसृभिः । चतसृभ्यः २ । चतसृणाम् । चतसृषु ॥ का । के । काः ।

उपानत् । 'उपानह्+सु' इति स्थिते सोरुकारे गते 'स्' इत्यस्य 'हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात्०' इति लोपे 'नहो धः' इति हकारस्य धत्वे 'झलां जशोऽन्ते' इति धकारस्य दत्वे 'वावसाने' इति चर्त्वे 'उपानत्' इति । पक्षे—'उपानद्' इति । उष्णिक् । उत्पूर्वात् ष्णिह् धातोः 'ऋत्विग्दधृक्०' इत्यादिना क्विनि तस्य सर्वस्य लोपे निपातनाद् दलोपे षत्वे च निष्पन्नः–उष्णिह् शब्दः । कृदन्तत्वात्प्रातिपदिकसंज्ञायां सावागते तस्य हल्ङ्यादिना लोपे 'क्विन्प्रत्ययस्य कुः' इति कुत्वेन हकारस्य घत्वे 'झलां जशोऽन्ते' इति जश्त्वेन दत्वे 'वावसाने' इति चर्त्वेन वा कत्वे 'उष्णिक्' इति । पक्षे—'उष्णिग्' इति । द्यौः । 'दिव्+सु' इत्यत्र 'दिव औत्' इति वकारस्य औकारे 'इको यणचि' इति यणि सस्य रुत्वे रेफस्य विसर्गत्वे च 'द्यौः' इति सिद्धम् । द्युभ्याम् । इति रूपं सिद्धम् । गीः । 'गॄ–निगरणे' क्विप् 'ॠत इद्धातोः' इति इत्वम्, 'उरण् रपरः' इति रपरम् । गिर्शब्दात्सुबुत्पत्तिः, सोर्लोपः, 'र्वोरुपधाया दीर्घ इकः' इति दीर्घे, रेफस्य विसर्गः, इति भावः। चतस्रः । 'चतुर्+जस्' इत्यत्र 'त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृचतसृ' इति चतुर्शब्दस्य चतस्रादेशे विहिते जसो जकारस्य 'चुटू' इतीत्संज्ञायां 'तस्य लोपः' इति लोपे च 'अचि र ऋतः' इति ऋकारस्य रेफत्वे, सस्य रुत्वे रेफस्य विसर्गत्वे च कृते 'चतस्रः' इति सिद्धम् । एवं शस्यपि—'चतस्रः' इति । चतसृणाम् । 'चतुर्+आम्' इति स्थिते 'त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृचतसृ' इति चतस्रादेशे 'चतसृ+आम्' इति जाते अत्र 'अचि र ऋतः' इति ऋकारस्य रेफादेशे प्राप्ते 'नुमचिरतृज्वद्भावेभ्यो नुट् पूर्वविप्रतिषेधेन' इति पूर्वविप्रतिषेधेन तं बाधित्वा 'ह्रस्वनद्यापो नुट्' इति नुटि, उटि गते टित्वादाद्यावयवे जाते 'चतसृ+नाम्' इति स्थिते 'नामि' इति दीर्घे प्राप्ते 'न तिसृचतसृ' इति निषिद्धे 'ऋवर्णान्नस्य णत्वं वाच्यम्'

न हो—'नह्'धातुके हकारको धकार हो, झल्के परे पदान्तमें । नहि–क्विबन्त नह ।

सर्वावत् ॥ यः सौ ।७।२।११०। इदमो दस्य यः स्यात्सौ । इदमो मः । इयम् । त्यदाद्यत्वम् । टाप् । 'दश्चेति' मः । इमे । इमाः । इमाम् । इमे । इमाः । अनया । हलि लोपः । आभ्याम् । आभिः । अस्यै । अस्याः २ । अनयोः २ । आसाम् । अस्याम् । आसु । अन्वादेशे तु–एनाम् । एने । एनाः । एनया । एनयोः २ ॥ 'ऋत्विगा'दिना स्रजेः क्विन्, अमागमश्च निपात्यते 'स्रक् । स्रजौ । स्रजः । स्रग्भ्याम् ॥ त्यदाद्यत्वे–टाप् । स्या । त्ये । त्याः । एवम्—तद् ।' यद् । एतद् ॥ वाक् । वाग् । वाचौ । वाचः । वाग्भ्याम् ३ ॥ अप्शब्दो नित्यं बहुवचनान्तः । 'अप्तृन्नि'ति दीर्घः ।

इति णत्वे 'चतसृणाम्' इति रूपं सिद्ध्यति । इयम् । 'इदम्+स्' इति स्थिते 'यः सौ' इति दस्य स्थाने यकारादेशे कृते 'इयम्+स्' इति जाते 'त्यदादीनामः' इत्यकारादेशे प्राप्ते तं बाधित्वा 'इदमो मः' इति मकारस्य मकारादेशे कृते 'हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात्' इति सलोपे 'इयम्' इति सिद्धम् । अनया । 'इदम्+टा' इत्यत्र त्यदाद्यत्वे, पररूपत्वे टापि, 'इदा+टा' इति जाते 'चुटू' इति टकारस्येत्संज्ञायां 'तस्य लोपः' इति लोपे सवर्णदीर्घे 'इदा+आ' इति जाते 'अनाप्यकः' इतीदम इद्भागस्य अनादेशे 'अना आ' इति जाते 'आङि चापः' इत्याबन्ताङ्गस्यैकारे कृते 'एचोऽयवायावः' इत्ययादेशे संयोगे च कृते 'अनया' इति रूपम् । आभ्याम् । 'इदम्+भ्याम्' अत्र त्यदाद्यत्वे, पररूपत्वे, टापि अनुबन्धलोपे सवर्णदीर्घे 'इदा+भ्याम्' इति जाते 'हलि लोपः' इति इद्भागस्य लोपे कृते 'आभ्याम्' इति । आसाम् । 'इदम्+आम्' इत्यत्र त्यदाद्यत्वे, पररूपत्वे च कृते टापि, सवर्णदीर्घे 'इदा+आम्' इति जाते, तत्र 'आमि सर्वनाम्नः सुट्' इति सुटि, उटि गते, टित्वादाद्यावयवे जाते 'हलि लोपः' इति इद्भागस्य लोपे 'आसाम्' इति रूपम् । स्रगिति । 'स्रक्' शब्दात् क्विन्नन्तात् सौ उकारस्येत्संज्ञायां लोपे 'अपृक्त एकाल् प्रत्ययः' इति सकारस्याऽपृक्तसंज्ञायां 'हल्ङ्याब्भ्यो' इति सलोपे 'झलां जशोऽन्ते' 'वावसाने' इति वा प्रवृत्तौ स्रक् स्रग् इति रूपद्वयं साधु । स्रग्भ्यामिति । 'स्रक्+भ्याम्' इत्यवस्थायां 'झलां जश् झशि' इति कस्य गत्वे स्रग्भ्यामिति सिद्धम् । स्या । 'स्यद्+सु' इत्यत्र त्यदाद्यत्वे, पररूपत्वे च कृते टापि, टकारपकारयोरित्संज्ञायां लोपे च सवर्णदीर्घे, 'तदोः सः सावनन्त्ययोः' इति तस्य सत्वे 'हल्ङ्यादिना' सोर्लोपे 'स्या' इति । त्याः । 'त्यद्+जस्' इत्यत्र त्यदाद्यत्वे, पररूपत्वे च टापि, टकारपकारयोरित्संज्ञायां लोपे च 'त्या+जस्' इति स्थिते 'चुटू' इति जकारस्येत्संज्ञायां 'तस्य लोपः' इति लोपे 'प्रथमयोः पूर्वसवर्णः' इति पूर्वसवर्णदीर्घादेशे प्राप्ते 'नादिचि' इति निषिद्धे 'अकः सवर्णे दीर्घः' इति दीर्घादेशे

वृष्, व्यध्, रुच्, सह् और तन् धातुके परे पूर्व 'अण्'को दीर्घ हो । यः सौ–इदम् शब्दके दकारको यकार आदेश हो, 'सु' के परे स्त्रीलिङ्गमें ।

आपः । अपः ॥ अपो भि ।७।४।४८। अपस्तकारो भादौ प्रत्यये । अद्भिः । अद्भ्यः २ । अपाम् । अप्सु ॥ दिक् । दिग । दिशौ । दिशः । दिग्भ्याम् । त्यदादिष्विति दृशेः क्विन्विधानादन्यत्रापि कुत्वम् । दृक् । दृशौ । दृशः । दृग्भ्याम् ॥ त्विट् । त्विषौ । त्विषः । त्विड्भ्याम् । त्विट्त्सु । त्विट्सु ॥ 'ससजुषोरि'ति रुत्वम् । सजूः । सजुषौ । सजूर्भ्याम् ॥ आशीः । आशिषौ । आशीर्भ्याम् ॥ असौ । त्यदाद्यत्वम् । टाप् । औङः शी । उत्वमत्वे । अमू । अमूः । अमुया । अमूभ्याम् । अमूभिः । अमुष्यै । अमूभ्यः । अमुष्याः २ । अमुयोः २ । अमूषाम् । अमुष्याम् । अमूषु । इति हलन्ताः स्त्रीलिङ्गाः ॥

सुने सस्य 'ससजुषो रुः' इति रुत्वे उकारस्येत्संज्ञायां लोपे च रेफस्य विसर्गत्वे च 'त्याः' इति रूपम् । वाग् । 'वाच्+सु' इत्यत्र सकारोत्तरवर्तिन उकारस्येत्संज्ञायां लोपे च कृते स् इत्यस्य 'हल्ङ्यादिना' लोपे चकारस्य 'चोः कुः' इति कुत्वेन कत्वे तस्य 'झलां जशोऽन्ते' इति गत्वे 'वावसाने' इति विकल्पेन कत्वे 'वाक्' इति । विकल्पाभावपक्षे 'वाग्' इति । आपः । 'अप्+जस्' इत्यत्र 'अप्तृन्तृच्स्वसृनप्तृ०' इत्यादिना उपधादीर्घे कृते 'चुटू' इति जकारस्येत्संज्ञायां 'तस्य लोपः' इति लोपे च कृते, कृते च संयोगे सस्य रुत्वे रेफस्य विसर्गत्वे च 'आपः' इति । अद्भिः । 'अप्+भिस्' इत्यत्र 'अपो भि' इति पस्य तकारे 'झलां जशोऽन्ते' इति तस्य दत्वे सस्य रुत्वे रेफस्य विसर्गत्वे च कृते 'अद्भिः' इति । दिक् । 'दिश्-अतिसर्जने' 'ऋत्विक्०' इत्यादिना क्विनि तस्य सर्वस्यापहारे कृदन्तत्वात्प्रातिपदिकसंज्ञायां स्वावागते, टस्यानुबन्धस्य लोपे कृते 'हल्ङ्यादिना' सलोपे कृते 'दिश्' इति जाते तत्र 'व्रश्चभ्रस्जसृजमृज०' इति षत्वे 'झलां जशोऽन्ते' इति डत्वे 'क्विन्प्रत्ययस्य कुः' इति डस्य कुत्वेन गत्वे 'वावसाने' इति विकल्पेन कत्वे 'दिक्' इति । पक्षे-'दिग्' इति । दृक् । 'दृश्+ !' अत्र उकारस्येत्संज्ञायां लोपे च 'हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात्०' इति सलोपे 'व्रश्चभ्रस्जसृजमृज०' इति षत्वे षस्य 'झलां जशोऽन्ते' इति डत्वे 'क्विन्प्रत्ययस्य कुः' इति (क्विन्प्रत्ययो यस्माद्विहित इति बहुव्रीह्याश्रयणात्) कुत्वेन गकारे 'वावसाने' इति गस्य कत्वे 'दृक्' इति, पक्षे 'दृग्' इति । सजूः । 'सजुष्+सु' अत्र सकारोत्तरवर्तिन उकारस्येत्संज्ञायां लोपे च स् इत्यस्य 'हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात्सुतिस्यपृक्तं हल्' इति लोपे 'ससजुषो रुः' इति सस्य रुत्वे उकारलोपे 'र्वोरुपधाया दीर्घ इकः' इति जकारोत्तरवर्त्युकारस्य दीर्घत्वे रेफस्य विसर्गत्वे च 'सजूः' इति रूपम् । इति हलन्तस्त्रीलिङ्गप्रकरणम् ।

अपो—'अप्' शब्दको तकारान्त आदेश हो भकारादि प्रत्ययके परे ।

इस प्रकार 'इन्दुमती' टीकामें हलन्त स्त्रीलिङ्ग प्रकरण समाप्त हुआ ।

अथ हलन्ता नपुंसकलिङ्गाः ।

स्वमोर्लुक् । दत्वम् । स्वनडुत् । स्वनडुही । 'चतुरनडुहोरि'त्याम् । स्वनड्वांहि । पुनस्तद्वत् । शेषं पुंवत् ॥ वाः । वारी । वारि । वारा । वार्भ्याम् ॥ चत्वारि ॥ किम् । के । कानि ॥ इदम् । इमे । इमानि ॥ (अन्वादेशे नपुंसके एनद्वक्तव्यः) । एनत् । एने । एनानि । एनेन । एनयोः २ ॥ व्योम । व्योम्नी—व्योमनी । व्योमानि ।

स्वनडुत् । सु-शोभनाः अनड्वाहः यस्य कुलस्येति बहुव्रीहौ, स्वनडुह् शब्दात् नपुंसकलिङ्गात् सावागते 'स्वनडुह्+सु' इति स्थिते अत्र 'स्वमोर्नपुंसकात्' इति सुलोपे 'वसुस्रंसुध्वंस्वनडुहां दः' इति हस्य दत्वे 'वावसाने' इति दस्य तत्वे 'स्वनडुत्' इति । पक्षे—'स्वनडुद्' इति । स्वनडुही । 'स्वनडुह्+औ' इत्यत्र 'नपुंसकाच्च' इति औस्थाने श्यादेशे शकारस्य 'लशक्वतद्धिते' इतीत्संज्ञायां 'तस्य लोपः' इति लोपे संयोगे च कृते 'स्वनडुही' इति । वाः । 'वार्+सु' इत्यत्र 'स्वमोर्नपुंसकात्' इति सुलोपे पदान्तत्वात् 'खरवसानयोर्विसर्जनीयः' इति रेफस्य विसर्गे 'वाः' इति रूपम् । वारी । 'वार्+औ' इत्यत्र 'औ' इत्यस्य स्थाने 'नपुंसकाच्च' इति श्यादेशे शस्येत्संज्ञायां लोपे संयोगे च कृते 'वारी' इति । वारि । 'वार्+जस्' इत्यत्र 'जश्शसोः शिः' इति जसः स्थाने श्यादेशे शस्येत्संज्ञायां लोपे च, कृते संयोगे 'वारि' इति । चत्वारि । 'चतुर्+जस्' इति स्थिते अत्र 'जश्शसोः शिः' इति जसः स्थाने श्यादेशे कृते शस्येत्संज्ञायां लोपे च विहिते 'शि सर्वनामस्थानम्' इति सर्वनामस्थानसंज्ञायां 'चतुरनडुहोरामुदात्तः' इत्यामि, मकारस्येत्संज्ञायां लोपे च मित्त्वादन्त्यादचः परे जाते 'इको यणचि' इति यणि संयोगे च कृते 'चत्वारि' इति रूपम् । इमे । 'इदम्+औ' इत्यत्र 'त्यदादीनामः' इत्यत्वे 'अतो गुणे' इति पररूपत्वे 'नपुंसकाच्च' इति 'शी' आदेशे शस्येत्संज्ञायां लोपे च 'आद्गुणः' इति गुणे 'इदे' इति जाते 'दश्च' इति दस्य मत्वे 'इमे' इति । एनत् । 'इदम् अम्' इति स्थिते 'स्वमोर्नपुंसकात्' इत्यमो लुकि, 'अन्वादेशे नपुंसके एनद् वक्तव्यः' इतीदम एनदादेशे 'वावसाने' इति विकल्पेन चर्त्वे 'एनत्' इति । पक्षे—'एनद्' इति । एनेन । 'इदम्+टा' अन्वादेशे सति एनदादेशे त्यदाद्यत्वे पररूपत्वे च कृते 'टाङसिङसामिनात्स्याः' इति टास्थाने इनादेशे 'आद्गुणः' इति गुणे 'एनेन' इति । व्योम्नीति । 'व्योमन्+औ' इत्यवस्थायां 'नपुंसकाच्चे'त्यादिना श्यादेशे शस्येत्संज्ञायां लोपे 'विभाषा ङिश्योरि'ति उपधाया अकारस्य लोपे परेण संयोगे 'व्योम्नी' इति, लोपाभावे च व्योमनी इति रूपे भवतः । व्योमानि इति । व्योमन् शब्दाज्जसि 'जश्शसोः शिः' इति श्यादेशे शलोपे सर्वनामस्थानसंज्ञायां

अन्वा०—अन्वादेशके विषय रहने पर नपुंसक लिङ्गमें 'इदम्' और 'एतद्' शब्दको

ब्रह्म । (संबुद्धौ नपुंसकानां नलोपो वा वाच्यः) । हे ब्रह्म । हे ब्रह्मन् । ब्रह्मणी । ब्रह्माणि ॥ रोऽसुपि । अहः । विभाषा ङिश्योः । अह्नी-अहनी । अहानि ॥ अहन् ।८।२।६८। अहन्नित्यस्य रुः पदान्ते । अहोभ्याम् ॥ दण्डि । दण्डिनी । दण्डीनि ॥ सुपथि । टिलोपः-सुपथी । सुपन्थानि ॥ ऊर्क् । ऊर्जी । ऊर्न्जि । नरजानां संयोगः ॥ त्यद् । त्ये । त्यानि । तत् । ते । तानि । यत् । ये ।

दीर्घे च कृते रूपं भवतीति । ब्रह्मेति । ब्रह्मन् इति नान्तं प्रातिपदिकम् । अस्य व्योमन् शब्दवद्रूपाणि । हे ब्रह्म हे ब्रह्मन् इति । अस्य सति नलोपे हे ब्रह्म इति रूपम् । असति च लोपे हे ब्रह्मन् इति रूपं स्पष्टमेवेति भावः । अहः । 'अहन् सु' 'स्वमोर्नपुंसकात्' इति सोर्लुकि 'रोऽसुपि' इति नस्य रेफादेशे 'खरवसानयोर्विसर्जनीयः' इति विसर्गे च 'अहः' इति । अह्नी । 'अहन्+औ' अत्र 'नपुंसकाच्च' इति 'शी' आदेशे शस्येत्संज्ञायां लोपे च 'यचि भम्' इति भसंज्ञायां 'विभाषा ङिश्योः' इति अनोऽकारस्य विकल्पेन लोपे 'अह्नी' इति । विकल्पाभावपक्षे—'अहनी' इति । भ्यामादौ हलि विशेषमाह—अहन्निति । 'ससजुषो रुः' इत्यतो रुरित्यनुवर्तते, 'स्कोः संयोगाद्योः' इत्यतः अन्त इति च, पदस्य इत्यधिकृतम्, 'अहन्' इति लुप्तषष्ठीकम् । तदाह—अहन्नित्यस्येत्यादिना । अहोभ्याम् । 'अहन्+भ्याम्' इत्यत्र 'स्वादिष्वसर्वनामस्थाने' इतिपदसंज्ञायाम् 'अहन्' इति नस्य रुत्वे 'हशि च' इत्युत्वे 'आद्गुणः' इति गुणे 'अहोभ्याम्' इति । सुपन्थानि । 'सुपथिन्+जस्' अत्र 'जश्शसोः शिः' इति जसः स्थाने शौ कृते शस्येत्संज्ञायां लोपे च कृते 'शि सर्वनामस्थानम्' इति सर्वनामस्थानसंज्ञायाम् 'इतोऽत्सर्वनामस्थाने' इति थकारान्तःपातिन इकारस्याकारे कृते 'सुपथन्+इ' इति जाते 'थो न्थः' इति थस्य न्थादेशे 'सर्वनामस्थाने चाऽसम्बुद्धौ' इति नान्तोपधायाः दीर्घत्वे 'सुपन्थानि' इति । ऊर्क् । 'ऊर्ज्+सु' अत्र 'स्वमोर्नपुंसकात्' इति सोर्लुकि 'चोः कुः' इति जस्य कुत्वेन गत्वे 'वाऽवसाने' इति विकल्पेन कत्वे 'ऊर्क्' इति । पक्षे—'ऊर्ग्' इति । ऊर्न्जि । 'ऊर्ज्+जस्' अत्र 'जश्शसोः शिः' इति जसः स्थाने श्यादेशे 'शि सर्वनामस्थानम्' इति सर्वनामस्थानसञ्ज्ञायाम्, शसः शस्येत्संज्ञायां लोपे च 'नपुंसकस्य झलचः' इति नुमि उमि गते मित्वादन्त्यादचः परे 'नश्चापदान्तस्य झलि' इत्यनुस्वारे 'अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः' इति परसवर्णे च कृते 'ऊर्न्जि' इति रूपम् । तानि । 'तद्+औ' अत्र त्यदाद्यत्वे, पररूपत्वे, जसः शौ, अनुबन्धलोपे, सर्वनामस्थानसंज्ञायाम्, 'नपुंसकस्य झलचः' इति नुमि, उमि गते मित्वादन्त्यादचः परे 'सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धौ'

'दनत' आदेश हो । सम्बु—सम्बुद्धिके परे नपुंसकलिङ्गमें नकारका लोप हो, विकल्पसे । अहन्—अहन् शब्द (के नकार) को रु हो, पदान्तमें ।

यानि ॥ एतत् । एते । एतानि ॥ ॥ 'अवङ् स्फोटायनस्ये'ति अवङ् ।

गवाक्शब्दस्य रूपाणि क्लीबेऽर्चागतिभेदतः ।
असन्ध्यवङ्पूर्वरूपैर्नवाधिकशतं मतम् ॥ १ ॥
स्वमोर्नुपुंसु नव, षड् भादौ षट्के स्युस्त्रीणि जश्शसोः ।
चत्वारि शेषे दशके रूपाणीति विभावय ॥ २ ॥

गवाक्-गवाग् । गोची । गवाञ्चि । पुनस्तद्वत् । गोचा । गवाग्भ्याम् ॥ यकृत् ॥

इति नान्तोपधाया दीर्घत्वे संयोगे च कृते 'तानि' इति रूपम् । एतानि । 'एतद्+जस्' अत्र त्यदाद्यत्वे पररूपत्वे 'जश्शसोः शिः' इति जसः शौ 'शि सर्वनामस्थानम्' इति सर्वनामस्थानसंज्ञायाम् शस्येत्संज्ञायां लोपे च 'नपुंसकस्य झलचः' इति नुमि उमि गते मित्त्वादन्त्यादचः परे 'सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धौ' इति नान्तोपधाया दीर्घत्वे संयोगे च कृते 'एतानि' इति । गवाक् । गामञ्चतीति विग्रहे क्विनि उपपदसमासे सुब्लुकि, 'गो अन्च्' इति स्थिते कृदन्तत्वात्प्रातिपदिकसंज्ञायां स्वाद्युत्पत्तौ, गो अन्च् सु' इत्यत्र 'अनिदितां हल उपधायाः क्ङिति' इति नलोपे 'गो अच् सु' इत्यवशिष्टे 'अवङ् स्फोटायनस्य' इत्यवङि ङस्येत्संज्ञायां लोपे च 'ङिच्च' इत्यन्तादेशे 'अकः सवर्णे दीर्घः' इति दीर्घे 'स्वमोर्नपुंसकात्' इति सोर्लुकि 'क्विन्प्रत्ययस्य कुः' इति चस्य कत्वे 'झलां जशोऽन्ते' इति गत्वे 'वाऽवसाने' इति वा कत्वे 'गवाक्' इति । चर्त्वाभावपक्षे—'गवाग्' इति । गोची । 'गो अन् च् औ' इत्यत्र 'अनिदितां हल उपधायाः क्ङिति' इति नलोपे 'नपुंसकाच्च' इति औस्थाने श्यादेशे शस्येत्संज्ञायां लोपे च 'यचि भम्' इति भसंज्ञायाम् 'अचः' इति अचोऽकारस्य लोपे संयोगे च

गवाक् शब्द—गवाक्-गवाग्, गोअक्-गोअग्, गोऽक्-गोऽग्, गवाङ्, गोअङ्, गोऽङ् (९) गोची, गवाञ्ची, गोअञ्ची-गोऽञ्ची (४) गवाञ्चि, गोअञ्चि-गोऽञ्चि (१) गोचा गवाञ्चा, गोअञ्चा गोऽञ्चा (४), गवाग्भ्याम्, गोअग्भ्याम-गोऽग्भ्याम्, गवाङ्भ्याम्, गोअङ्भ्याम्-गोऽङ्भ्याम् (६), गवाग्भिः, गोअग्भिः-गोऽग्भिः, गवाङ्भिः, गोअङ्भिः-गोऽङ्भिः (६), गोचे, गवाञ्चे, गोअञ्चे,-गोऽञ्चे (४), गवाग्भ्याम्, गोअग्भ्याम्-गोऽग्भ्याम्, गवाङ्भ्याम्, गोअङ्भ्याम्-गोऽङ्भ्याम् (३), गवाग्भ्यः, गोअग्भ्यः, गोऽग्भ्यः, गवाङ्भ्यः, गोअङ्भ्यः-गोऽङ्भ्यः (६), गोचः, गवाञ्चः, गोअञ्चः-गोऽञ्चः (४), गवाग्भ्याम्, गोअग्भ्याम्-गोऽग्भ्याम्, गवाङ्भ्याम्, गोअङ्भ्याम्-गोऽङ्भ्याम् (६), गवाग्भ्यः, गोअग्भ्यः-गोऽग्भ्यः, गवाङ्भ्यः, गोअङ्भ्यः गोऽङ्भ्यः (६), गोचः, गवाञ्चः, गोअञ्चः-गोऽञ्चः (४), गोचोः, गवाञ्चोः, गोअञ्चोः-गोऽञ्चोः (४), गोचाम्, गवाञ्चाम्, गोअञ्चाम्-गोऽञ्चाम् (४) गोचि, गवाञ्चि, गोअञ्चि-गोऽञ्चि (४), गोचोः, गवाञ्चोः, गोअञ्चोः-गोऽञ्चोः (४), गवाक्षु, गोअक्षु-गोऽक्षु, पचा... गोअङ्क्षु-गोऽङ्क्षु, गवाङ्क्षु, गोअङ्क्षु, गोऽङ्क्षु (९) (मिलित्वा १०९)

शकृत् । शकृती । शकृन्ति । शकृद्भ्याम् ॥ ददत् । ददती । वा नपुंसकस्य ।७।१।७९। अभ्यस्तात्परो यः शतुरवयवस्तदन्तस्य क्लीबस्य नुम्वा स्यात्सर्वनाम-स्थाने । ददन्ति-ददति ॥ तुदत् । आच्छीनद्योर्नुम् ।७।१।८०। अवर्णान्ता-दङ्गात्परो यः शतुरवयवस्तदन्तस्य नुम्वा, शीनद्योः । तुदन्ती-तुदती । तुदन्ति ॥ भात् । भाती । भान्ति ॥ पचत् । शप्श्यनोर्नित्यम् ।७।१।८१। शप्श्यनोरात्परो यः शतुरवयवस्तदन्तस्य नुम् , शीनद्योः । पचन्ती । पचन्ति ॥ दीव्यत् । दीव्य-न्ती । -दीव्यन्ति ॥ धनुः । धनुषी । 'सान्ते'ति । दीर्घः । नुम्विसर्जनीयेति षः ।

कृते 'गोची' इति रूपम् । गवाञ्चि । 'गोअन् च्+जस्' इति स्थिते 'अनिदितां हल उपधायाः क्ङिति' इति नलोपे 'जश्शसोः शिः' इति जसः शौ कृते 'शि सर्वनाम-स्थानम्' इति सर्वनामस्थानसंज्ञायां शस्येत्संज्ञायां लोपे च 'नपुंसकस्य झलचः' इति नुमि, उमि गते मिदचोऽन्त्यात्परः 'गो अन् च् इ' इति जाते 'अवङ् स्फोटाय-नस्य' इत्यवङि ङस्येत्संज्ञायां लोपे च 'ङिच्च' इत्यन्तादेशे 'अकः सवर्णे दीर्घः' इति दीर्घे 'गवान् च् इ' इति जाते 'नश्चापदान्तस्य झलि' इत्यनुस्वारे 'अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः' इति परसवर्णे संयोगे च कृते 'गवाञ्चि' इति भवति । शकृन्ति । अत्र जसः 'जश्शसोः शिः' इति श्यादेशे अङ्गस्य च 'नपुंसकस्य झलचः' इति नुमागमश्च बोध्यः । ददन्ति । 'ददत्+जस्' अत्र 'जश्शसोः शिः' इति जसः स्थाने शौ कृते शस्येत्संज्ञायां लोपे च 'शि सर्वनामस्थानम्' इति सर्वनामस्थानसञ्ज्ञायां 'नपुंस-कस्य झलचः' इति नुमि प्राप्ते 'नाभ्यस्ताच्छतुः' इति निषिद्धे 'वा नपुंसकस्य' इति विकल्पेन नुमि उमि गते मिदचोऽन्त्यात्परः परे 'नश्चापदान्तस्य झलि' इति अनुस्वा-रे, 'अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः' इति परसवर्णे 'ददन्ति' इति । नुमभावे—'ददति' इति । पचन्ती । 'पचत्+औ' इत्यत्र 'नपुंसकाच्च' इति औस्थाने श्यादेशे शस्येत्सं-ज्ञायां लोपे च 'शप्श्यनोर्नित्यम्' इति नुमि उमि गते मिदचोऽन्त्यात्परः परे अनुस्वारे परसवर्णे च कृते; कृते च संयोगे 'पचन्ती' इति । दीव्यत् । दिवुधातोः लटः शतरि, श्यन् 'हलि च' इति दीर्घः । दीव्यच्छब्दात् स्वमोर्लुगिति भावः । दीव्यन्ती । औङः श्यादेशे, 'शप्श्यनोर्नित्यम्' इति नुमि रूपम् । धनुः । 'धनुष्+सु' अत्र 'स्वमोर्नपुंस-कात्' इति सोर्लुकि, षस्य असिद्धत्वात् 'ससजुषो रुः' इति रुत्वे अनुबन्धलोपे

वा न—अभ्यस्त संज्ञकसे पर जो शतृप्रत्ययान्त क्लीब अंग उसको नुमागम हो, विकल्पसे, सर्वनामस्थानके परे ।

आच्छी—अवर्णान्तसे पर जो शतृप्रत्ययावयव, तदन्त जो अंग, उसको नुमागम हो, 'शी' और 'नदी'के परे विकल्पसे ।

शप्—शप्श्यन् ... अकारसे पर जो शतृप्रत्ययावयव, तदन्त जो अंग, उसको

धनूंषि । धनुषा । धनुर्भ्याम् ॥ एवं चक्षुर्हविरादयः ॥ पयः । पयसी । पयांसि । पयोभ्याम् ॥ सुपुम् । सुपुंसी । सुपुमांसि ॥ अदः । विभक्तिकार्यम् । उत्वमत्वे । अमू । अमूनि । शेषं पुंवत् ॥

इति हलन्ता नपुंसकलिङ्गाः ।

'खरवसानयोर्विसर्जनीयः' इति रेफस्य विसर्गत्वे च कृते 'धनुः' इति रूपम् । धनूंषि 'धनुस्+जस्' अत्र 'जश्शसोः शिः' इति जसः शौ कृते शस्येत्संज्ञायां लोपे च 'शि सर्वनामस्थानम्' इति सर्वनामस्थानसंज्ञायाम् 'नपुंसकस्य झलचः' इति नुमि, उमि गते मित्वादन्त्यादचः परे जाते 'सान्तमहतः संयोगस्य' इति सान्तसंयोगस्योपधायाः दीर्घत्वे 'नश्चापदान्तस्य झलि' इत्यनुस्वारे 'नुम्विसर्जनीयशर्व्यवायेऽपि' इति सस्य षत्वे संयोगे च कृते 'धनूंषि' इति रूपम् । पयः । 'पयस+सु' अत्र 'स्वमोर्नपुंसकात्' इति सोर्लुकि, सस्य 'ससजुषो रुः' इति रुत्वे उकारस्येत्संज्ञायां लोपे च कृते रेफस्य 'खरवसानयोर्विसर्जनीयः' इति विसर्गे 'पयः' इति। पयांसि । 'पयस्+जस्' अत्र 'जश्शसोः शिः' इति जशः स्थाने शौ कृते शस्येत्संज्ञायां लोपे च 'शि सर्वनामस्थानम्' इति सर्वनामस्थानसंज्ञायां 'नपुंसकस्य झलचः' इति नुमि उमि गते मित्वादन्त्यादचः परे 'सान्तमहतः संयोगस्य' इति सान्तसंयोगस्योपधायाः दीर्घत्वे अनुस्वारे परसवर्णे च जाते संयोगे च कृते 'पयांसि' इति । सुपुमांसि । 'सुपुंस्+जस्' अत्र 'जश्शसोः शिः' इति जसः स्थाने शौ कृते शस्येत्संज्ञायाम्, लोपे च 'शि सर्वनामस्थानम्' इति सर्वनामस्थानसंज्ञायां 'पुंसोऽसुङ्' इति असुङि, ङस्येत्सञ्ज्ञायां लोपे च उकारे गते 'अनेकाल् शित्सर्वस्य' इति सर्वस्यादेशे प्राप्ते 'ङिच्च' इत्यन्तादेशे 'सुपुम्स्+इ' इति जाते 'नपुंसकस्य झलचः' इति नुमि, उमि गते, मित्वादन्त्यादचः परे 'सान्तमहतः संयोगस्य' इति सान्तसंयोगगतस्य नान्तस्योपधाया दीर्घत्वे नस्यानुस्वारे च कृते 'सुपुमांसि' इति रूपम् । अमूनि । 'अदस्+जस्' अत्र त्यदाद्यत्वे पररूपत्वे 'जश्शसोः शिः' इति श्यादेशे शस्येत्संज्ञायां लोपे च 'शि सर्वनामस्थानम्' इति सर्वनामस्थानसञ्ज्ञायां 'नपुंसकस्य झलचः' इति नुमि, उमि गते मित्वादन्त्यादचः परे 'सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धौ' इति नान्तोपधाया दीर्घत्वे 'अदानि' इति जाते 'अदसोसेर्दादु दो मः' इति दात्परस्याकारस्योत्वे दस्य च मत्वे 'अमूनि' इति रूपम् । इति हलन्तनपुंसकलिङ्गप्रकरणम् ।

नित्य नुमागम हो, 'शी' और 'नदी' के परे ।

इस प्रकार इन्दुमती टीकामें हलन्त नपुंसकलिङ्ग समाप्त हुआ ।

अथाऽव्ययानि

स्वरादिनिपातमव्ययम् ।१।१।३७ स्वरादयो, निपाताश्चाऽव्ययसंज्ञाः स्युः । स्वर् । अन्तर् । प्रातर् । पुनर् । सुनुतर् । उच्चैस् । नीचैस् । शनैस् । ऋधक् । ऋते । युगपत् । आरात् । पृथक् । ह्यस् । श्वस् । दिवा । रात्रौ । सायम् । चिरम् । मनाक् । ईषत् । जोषम् । तूष्णीम् । बहिस् । अवस् । समया । निकषा । स्वयम् । वृथा । नक्तम् । नञ् । हेतौ । इद्धा । अद्धा । सामि । वत् । ब्राह्मणवत् । क्षत्रियवत् । सना । सनत् । सनात् । तिरस् । उपधा । अन्तरा । अन्तरेण । ज्योक् । कम् । शम् । सहसा । विना । नाना । स्वस्ति । स्वाहा । स्वधा । अलम् । वषट् । श्रौषट् । वौषट् । अन्यत् । अहित । उपांशु । क्षमा । विहायसा । दोषा । मृषा । मिथ्या । मुधा । पुरा । मिथो । मिथस् । प्रायस् । मुहुस् ।

स्वरादिनिपातमव्ययमिति । स्वर् आदिर्येषान्ते स्वरादयः, ते च ते निपाताश्चेति समाहारद्वन्द्वः । फलितमाह—स्वरादय इति । स्वरादीन् पठति—स्वरित्यादिना । स्वरादीनां चादीनां च पृथक्पाठस्तु 'निपाता आद्युदात्ताः' इति स्वरभेदार्थः, चादी-

---

स्वरा—स्वरादि और निपात अव्यय संज्ञक हो ।

स्वर् (स्वः)-स्वर्ग, । अन्तर् (अन्तः)-मध्य । प्रातर् (प्रातः)-प्रातःकाल । पुनः-फिर । सनुतर् (सनुतः)-अन्तर्धान । उच्चस् (उच्चैः)-ऊर्ध्वभागमें । नीचैस्-(नीचैः)-अधोभागमें । शनैस् (शनैः)-धीरे-धीरे । ऋधक्-सचमुच । ऋते-बिना । युगपत्-एकसाथ । आरात्-दूर या समीप में । पृथक्-भिन्न (ह्यः)-ह्यस् पूर्व दिनमें । श्वः-पर दिन में । दिवा-दिन । रात्रौ-रातमें । सायम्-सन्ध्यामें । चिरम्—विलम्ब । मनाक्—थोड़ा । ईषत्—बहुत थोड़ा, किञ्चित् । जोषम्—काना-फूसी । तूष्णीम्—चुप । बहिस् (बहिः), अवस् (अवः) बाहर । अधस् (अधः)-नीचे । समया, निकषा-समीप । स्वयम्-अपने ही । वृथा-व्यर्थ । नक्तम्-रात । न, नञ्—नहीं । हेतौ-कारण । इद्धा-प्रकाश्य । अद्धा-स्फुट । सामि-आधा । ब्राह्मणवत्-ब्राह्मण के समान । क्षत्रियवत्-क्षत्रिय के समान । सना, सनत् , सनात्-नित्य । उपधा-घुस, नजरांना । तिरस् (तिरः) टेढ़ा, पराभव । अन्तरा-मध्य, विना । अन्तरेण-विना । ज्योक्-शीघ्र, सम्प्रति । कम्-जल, निन्दा, सुख । शम्-सुख, कल्याण । सहसा-अकस्मात् । विना-अभाव । नाना-अनेक । स्वस्ति-मङ्गल, शुभ । स्वाहा-देवहविर्दान में । स्वधा-पितृहविर्दान में । अलम्-भूषण, पर्याप्त (बस),व्यर्थ । वषट्, श्रौषट् , वौषट्-देवहविर्दान में । अन्यत्-और, दूसरा । अहित-सदा, [illegible] । उपांशु-गुप्त । क्षमा-माफ । विहायसा-आकाश । दोषा—

प्रवाहुकम् । प्रवाहिका । आर्यहलम् । अभीक्ष्णम् । साकम् । सार्धम् । नमस् । हिरुक् । धिक् । अथ । अम् । आम् । प्रताम् । प्रशाम् । प्रतान् । मा । माङ् । आकृतिगणोऽयम् । च । वा । ह । अह । एव । एवम् । नूनम् । शश्वत् । युगपत् । भूयस् । कूपत् । सूपत् । कुवित् । नेत् । चेत् । चण । यत्र । कच्चित् । नह । हन्त । माकिः । माकिम् । नकिः । नकिम् । आकीम् । माङ् । नञ् । यावत् । त्वै । न्वै । द्वै । रै । श्रौषट् । वौषट् । स्वाहा । स्वधा । अलम् । वषट् । तुम् । तथाहि । खलु । किल । अथ । सुष्ठु । स्म । आदह ॥ उपसर्गविभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्च । अवदत्तम् । अहंयुः । अस्तिक्षीरा । अ । आ । इ । ई । उ । ऊ । ए । ऐ । ओ । औ । पशु । शुकम् । यथा । कथाच । पाट् ।

चासत्त्ववाचिनामेवाऽव्ययत्वम्, स्वरादीनां तु सत्त्ववाचिनामसत्त्ववाचिनां च तदिति

रात्रि । मृषा, मिथ्या—असत्य, झूठ । मुधा—व्यर्थ ही, निष्प्रयोजन । पुरा—पहले । मिथो, मिथस् (मिथः)—परस्पर, एकान्त । प्रायस् (प्रायः)—सम्भव, हो सकता है । मुहुस् (मुहुः)—बार-बार । प्रवाहुकम्—एक साथ, समान काल । आर्यहलम्—बलात्कार, जबरदस्ती । अभीक्ष्णम्—पुनः २ बार २ । साकम् , सार्धम्—साथ २ । नमस् (नमः)—नमस्कार, प्रणाम् । हिरुक्—बिना । धिक्—धिक्कार, छी-छी । अथ—अनन्तर, और । (अथ किम्—और नहीं तो क्या ?) । अम्—शीघ्र, थोड़ा, किंचित् । आम्—हाँ, स्वीकार, मन्जूर । प्रताम्—ग्लानि । प्रशाम्—न-समान । प्रतान्—विस्तार । मा, माङ्—नहीं, अस्वीकार । च—पुनः, अथवा, और । वा—अथवा । ह—प्रसिद्ध । अह—अद्भुत, खेद । एव—अवश्य, ही । एवम्—इस प्रकार । नूनम्—निश्चय, तर्क । शश्वत्—सदा, साथ २, पुनः २ । युगपत्—एक साथ । भूयस् (भूयः)—पुनः, प्रचुर, ढेरसा । कूपत् , सूपत्—प्रश्न, प्रशंसा । कुवित्—बहुत, प्रशंसा । नेत्—शङ्का । चेत् चण्—यदि । कच्चित्—प्रश्न, कोई । यत्र जहाँ । नह—प्रत्यारम्भ । हन्त—हर्ष, विषाद । माकिः, माकिम् , नकिः—बिना, वर्जन । नञ्—नहीं । यावत्—जब तक । त्वै, द्वै, न्वै—वितर्क । रै—दान, हीन सम्बोधन । श्रौषट् , वौषट् , स्वाहा—देवहविर्दान । अलम्—पर्याप्त । स्वधा, वषट्—पितृहविर्दान । तुम्—तुम् । तथाहि—जैसे, इस प्रकार । खलु, किल—निश्चय । अथ—अनन्तर । सुष्ठु—अच्छा । स्म—भूतकाल । आदह—निन्दा ।

उपसर्ग—उपसर्ग प्रतिरूपक, विभक्त्यन्त प्रतिरूपक और स्वर प्रतिरूपक शब्दों का भी चादिगणमें पाठ समझना चाहिये । (प्रतिरूपकका अर्थ है 'सदृश')

अवदत्तम्—दिया । अहंयुः—अहंकारी । अस्तिक्षीरा—दूधवाली । अ—सम्बोधन । आ—वाक्य, स्मरण । इ—संबोधन, जुगुप्सा, विस्मय । ई, उ, ऊ, ए, ऐ, ओ, औ—संबोधन । पशु—सम्यक् । शुकम्—शीघ्र । यथाकथाच—जब कभी । पाट् , प्याट् , अङ्ग, हे, है, भोः, अये—

स्यात् । अङ्ग । हे । है । भोः । अये । द्य । विषु । एकपदे । युत् । आतः । चादिरप्याकृतिगणः ॥ तद्धितश्चासर्वविभक्तिः ।१।१।३८। यस्मात्सर्वा विभक्तिर्नोत्पद्यते स तद्धितान्तोऽप्यव्ययं स्यात् । परिगणनं कर्तव्यम् । तसिलादयः प्राक् पाशपः । शस्प्रभृतयः प्राक् समासान्तेभ्यः । अम् । आम् । कृत्वोऽर्थाः । तसिवती । नानाञौ—इति । एतदन्तमप्यव्ययम् । अत इत्यादि ॥ कृन्मेजन्तः ।

व्यवस्थार्थश्च । तद्धितेति । असर्वविभक्तिरिति बहुव्रीहिः । तत्र सर्वा विभक्तयो यस्माच्च भवन्तीति बहुवचनान्तविग्रहो नैव संभवति । अव्ययेभ्यः सप्तानामपि विभक्तीनां उत्पत्त्यभ्युपगमात् । तथाहि 'तद्धितश्च' इति सूत्रे भाष्ये 'द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने' 'बहुषु बहुवचनम्' इति सूत्रविन्यासं भङ्क्त्वा 'एकवचनम्' 'द्व्योर्द्विवचनम्' 'बहुषु बहुवचनम्' इति सूत्रविन्यासं कृत्वा एकवचनमुत्सर्गतः करिष्यते । द्विबह्वर्थयोस्तस्य द्विवचनबहुवचने बाधके इत्यादि प्रपञ्चितम् । ततश्च एकवचनमित्यनेन सर्वस्मात्प्रातिपदिकात् एकवचनं भवतीति सामान्यविधिना द्वित्वबहुत्वाभावे एकवचनमिति फलति । एवं च द्वित्वबहुत्वाभावे सति एकत्वे तदभावे च एकवचनं भवतीति फलितोऽर्थः । तत्र द्वित्वबहुत्वयोः द्विवचनबहुवचनोक्त्यैव ततोऽन्यत्र एकवचनस्य सिद्धत्वात् । 'एकवचनम्' इति सूत्रं कर्मत्वाद्यभावेऽपि प्रापणार्थं संपद्यते । तथा च अलिङ्गसंख्येभ्योऽव्ययेभ्यः एकवचनं प्रवर्तमानं विनिगमनाविरहात् सर्वविभक्त्येकवचनं भवति । अत एव 'अव्ययादाप्सुपः' इत्यत्र आप्ग्रहणमर्थवत् । तस्मात् सर्वा विभक्तयो यस्मादिति न विग्रहः । किन्तु सर्वशब्दोऽत्र 'सर्वः पटो दग्धः' इतिवत् अवयवकार्त्स्न्ये वर्तते । एवं च सर्वा वचनत्रयात्मिका विभक्तिः यस्मान्नोत्पद्यते, किन्तु एकवचनान्येवोत्पद्यन्ते स तद्धितान्तोऽव्ययसंज्ञः स्यादित्यर्थः । परिगणनमिति । वार्तिकमेतत् । तसिलादय इति । 'पञ्चम्यास्तसिल्' इत्यारभ्य 'द्वित्र्योश्च धमुञ्' इति यावदित्यर्थः । शस्प्रभृतय इति । 'बह्वल्पार्थात्' इत्यारभ्य 'अव्यक्तानुकरणात्' इति डाजन्ता इत्यर्थः । अम् आमिति । 'अमु च छन्दसि' इत्यस्य 'किमेत्तिङव्यय' इत्यामश्च गृह्यते । कृत्वोर्था इति । 'संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने, कृत्वसुच्' 'द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच्' 'विभाषा बहोर्धा' इति त्रय इत्यर्थः । तसिवती । 'तेनैकदिक्' 'तसिश्च' इति तसिः 'तेन तुल्यम्' इत्यादिविहितः वतिश्च गृह्यते । 'प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः' इति शसादित्वादेव ग्रहणं सिद्धम् । नानाञाविति । 'विनञ्भ्यां नानाञौ न सह' इ ति

संबोधन । द्य—हिंसा । विषु—अनेक । एकपदे—सहसा । युत्—निन्दा । आतः, अतः—इसलिये ।

तद्धि०—जिससे सभी विभक्तियाँ उत्पन्न नहीं होती हों ऐसा जो तद्धितान्त वह भी अव्यय संज्ञक हो । अम्, आम्—स्वीकार ।

कृन्मे०—कृत् जो मान्त और एजन्त तदन्त भी अव्ययसंज्ञक हो ।

।१।१।३९। कृन्मो मान्त, एजन्तश्च तदन्तमप्यव्ययम् । स्मारं स्मारम् । जीवसे । पिबध्यै ॥ क्त्वातोसुन्कसुनः ।१।१।४०। एतदन्तमप्यव्ययम् । कृत्वा । उदेतोः । विसृपः । अव्ययीभावश्च ।१।१।४१। अव्ययं स्यात् । अधिहरि ॥ अव्ययादाप्सुपः ।२।४।८२। अव्ययाद्विहितस्याऽऽपः, सुपश्च लुक् । तत्र शालायाम् । अथ । विहितविशेषणान्नेह—अत्युच्चैसौ ः अव्ययसंज्ञायां यद्यपि तदन्तविधिरस्ति तथापि न गौणे । आब्ग्रहणं व्यर्थम् , अव्ययस्याऽलिङ्गत्वात् । तथा च श्रुतिः—

'सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु ।
वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययम् ॥ १ ॥
वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोः ।

विहितौ नानार्थौ गृह्येते इति भावः । क्त्वातोसुन्कसुनः । ननु अव्ययानां लिङ्गाभावे 'सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु' इत्याथर्वणश्रुतिविरोध इत्याशङ्क्य परिहरति—सदृशमिति । त्रिषु लिङ्गेषु, सर्वासु च विभक्तिषु, सर्वेषु वचनेषु च यत् न व्येति विकारं न प्राप्नोति किन्तु सदृशम् एकप्रकारमेव भवति तदव्ययम् इति आथर्वणश्रुतियोजना । अथ प्रसङ्गादाह—वष्टीति । अव अपि इत्युपसर्गयोः अकारस्य लोपम् , हलन्तानाम् आपं

स्मारं स्मारम्–स्मरण कर करके । जीवसे–जीने के लिए । पिबध्यै–पीने के लिये ।

क्त्वातो–क्त्वा प्रत्ययान्त, तोसुन् प्रत्ययान्त और कसुन् प्रत्ययान्तकी भी अव्ययसंज्ञा हो ।

कृत्वा–करके । उदेतोः–उदय होकर । विसृपः–फैलकर ।

अव्य—अव्ययीभाव समास की अव्ययसंज्ञा होती है ।

अधिहरि–हरिमें ।

अव्य—अव्यय से विहित 'आप्' और 'सुप्' का लुक् हो ।

तत्र शालायाम्–उस घर में ।

वगाहः, अवगाहः–स्नान । वाचा–वाणी । निशा–रात्रि । दिशा–दिशा । पिधानम्, अपिधानम्–ढक्कन ।

सदृशं—जिस शब्दका तीनों लिङ्गोंमें, सब विभक्तियोंमें, सब वचनों में समान रूप हो कुछ भी 'न व्येति'—विकारको प्राप्त न करे, वह अव्यय कहलाता है ।

वष्टि—भागुरि आचार्य 'अव' 'अपि' उपसर्गोंके आदि अकारका लोप करते हैं । यथा–अव+गाहः = वगाहः । अपि+धानम् = पिधानम् । आचार्य जो हलन्त शब्दोंसे स्त्रीलिङ्गमें 'आप्' (टाप्) भी करते हैं । यथा—वाच्+आ = वाचा । निश्+आ = निशा । दिश्+आ = दिशा । पाणिनि मुनिके मतसे अकारका लोपविधायक कोई सूत्र नहीं है, अतः अवगाहः और अपिधानम् ये भी रूप होते हैं ।

आपं चैव हलन्तानां यथा वाचा निशा दिशा ॥ २ ॥
अवगाहः । वगाहः । अपिधानम् । पिधानम् ॥ इत्यव्ययानि ॥
इति सुबन्तप्रकरणम् ।

अथ तिङन्ते भ्वादयः

धातोः ।३।१।९१। अधिकारोऽयम् । वक्ष्यमाणाः प्रत्यया धातोर्ज्ञेयाः । लट् । लिट् । लुट् । लृट् । लेट् । लोट् । लङ् । लिङ् । लुङ् । लृङ् । एषु पञ्चमो लकारश्छन्दोमात्रगोचरः । लः कर्मणि च भावे चाऽकर्मकेभ्यः ।३।४।६९। लकाराः

च, भागुरिनामक आचार्यः, वष्टि-इच्छतीत्यर्थः। एवशब्दस्तु पादपूरणः। अवेत्युपसर्गे आदेरेवाकारस्य लोपः नान्त्यस्य, अपिना साहचर्यात् । वाचा निशा दिशेति । एतत्परिगणनमित्येके अत एव हरित्प्रभृतिषु न टाप्। अन्ये तु उदाहरणमात्रमिति वदन्ति । अत एव-'दिशा वाचा क्षुधा गिरा' इति वर्धमानः, शरदेति श्रीपतिदत्तश्चोदाजहार । वगाह इति । एतदप्युदाहरणमात्रं न तु परिगणनम् । अत एव 'वलक्षो धवलोऽर्जुनः' इत्यादिसिद्धमिति दिक् । इति अव्ययप्रकरणम् ।

नोटः—(१) जातिवाचक शब्द, समूहार्थक शब्द और समष्टिबोधक शब्दोंकी यदि विभिन्नता दिखानी नहीं हो तो एकवचनमें ही प्रयोग होता है । यथा—वर्णानां ब्राह्मणः श्रेष्ठः, बलवती सेना, विद्वद्गणः आदि । एवं समाहार द्वन्द्व और द्विगु समाससे परिनिष्ठित शब्दोंका भी एकवचनमें ही प्रयोग होता है । यथा—पाणिपादम् , त्रिभुवनम् आदि । (२) अश्विनीकुमार तथा दम्पति, जम्पति शब्दोंका द्विवचनमें ही प्रयोग होता है । (३) दार, अक्षत, लाज, असु और प्राण शब्द नित्य पुंल्लिङ्ग और बहुवचनान्त प्रयुक्त होते हैं । एवं अप् , वर्षा तथा सिकता शब्द नित्य स्त्रीलिङ्ग और बहुवचनान्त ही प्रयुक्त होते हैं । अस्मद् शब्द तथा आदर अर्थमें अन्य शब्द भी विकल्पसे बहुवचनान्त प्रयुक्त होते हैं ।

इस प्रकार इन्दुमती टीकामें अव्ययप्रकरण समाप्त हुआ ।

नोटः—प्रयोगकालमें धातुके उत्तर जो 'तिङ्' विभक्ति होती है; उस तिङ्विभक्तिसे जो पद निष्पन्न होता है वह 'तिङन्त' कहलाता है ।

धातोः—यह अधिकार सूत्र है ।

लट्—कालज्ञान एवं विधि आदिका अर्थज्ञान कराने के लिए धातुके बाद लडादि तिङ् विभक्तियाँ दस प्रकार की होती हैं । इनमें 'लेट्' का प्रयोग केवल वेदमें ही देखा जाता है ।

लः—सकर्मक धातुसे कर्म-कर्तामें तथा अकर्मक धातुसे भाव और कर्तामें लकार हो ।

नोटः—१ कर्तृवाच्यमें कर्ता प्रथमान्त और कर्म द्वितीयान्त तथा क्रियाके पुरुष-वचन कर्ताके अनुसार प्रयुक्त होते हैं । यथा—'इन्दुमती पुष्पं चिनोति' एवं कर्मवाच्यमें कर्ता

सकर्मकेभ्यः कर्मणि, कर्तरि च स्युरकर्मकेभ्यो भावे, कर्तरि च। **वर्तमाने लट्** ।३।२।१२३। वर्तमानक्रियावृत्तेर्धातोर्लट् स्यात् ॥ अटावितौ। उच्चारणसामर्थ्याल्लस्येत्वम्। भू सत्तायाम्। कर्तृविवक्षायां 'भू ल्' इति स्थिते। **लस्य** ।३।४।७७।

वर्तमाने लडिति। 'धातोः' इति सूत्रमातृतीयाध्यायसमाप्तेरधिकृतम्। वर्तमाने इति तत्रान्वेति। वर्तमानेऽर्थे विद्यमानाद्धातोः लडिति लभ्यते। फलितमाह—वर्त-

---

तृतीयान्त और कर्म प्रथमान्त तथा क्रिया के पुरुष-वचन कर्मके अनुसार होते हैं। यथा—देवदत्तेन वेदाः पठ्यन्ते। एवं भाववाच्यमें कर्त्ता कर्मवाच्यवत् तृतीयान्त होता है पर कर्म नहीं होता तथा क्रिया सदैव प्रथमपुरुषकी एकवचनान्त ही होती है। यथा—'अस्माभिः स्थीयते'। तथाहि हरिकारिकाः—

'प्रयोगे कर्तृवाच्यस्य कर्तरि प्रथमा भवेत्। द्वितीया कर्मणि, तथा क्रिया कर्तृपदान्विता॥'
'प्रयोगे कर्मवाच्यस्य तृतीया स्यात्तु कर्त्तरि। कर्मणि प्रथमा चैव क्रिया कर्मानुसारिणी॥'
'कर्माभावः सदा भावे तृतीया चैव कर्तरि। प्रथमः पुरुषश्चैकवचनं च क्रियापदे॥'

फल और व्यापार धातुके अर्थ होते हैं—'फलव्यापारयोर्धात्वर्थः' व्यापारका आश्रय कर्ता और फलका आश्रय कर्म होता है। जिसका फल और व्यापार भिन्न २ हो उसे सकर्मक कहते हैं:—'फलव्यधिकरणव्यापारवाचकत्वं सकर्मकत्वम्'। यथा देवदत्तः तण्डुलं पचति' यहां विक्लित्ति रूप फल तण्डुलमें और पाकरूप व्यापार देवदत्तमें है। अतः 'पच्' धातुको सकर्मक समझना चाहिये।

जिसका फल और व्यापार एक ही आश्रयमें हो उसे अकर्मक कहते हैं—'फलसमानाधिकरणव्यापारवाचकत्वमकर्मकत्वम्'। यथा—'देवदत्तः शेते' यहां विश्राम रूप फल और चक्षुर्निमीलनादि रूप व्यापार भी देवदत्तमें है अतः 'शीङ्' धातु अकर्मक है।

सामान्य नियमः—साकांक्षित क्रिया 'सकर्मक', यथा—पठति, खादति आदि २; क्या पढ़ता है ?' क्या खाता है ? एवं निराकांक्षित क्रिया 'अकर्मक', यथा—जागता है, हसता है, यहाँ, क्या जागता है, क्या हंसता है, इत्यादि आकांक्षा ही नहीं उठती।

वर्त—वर्तमान क्रियावृत्ति धातुसे लट् लकार हो।

नोटः—जिसमें क्रियाका प्रारम्भ हो उसे 'वर्तमान' कहते हैं। वर्तमानके सामीप्य रहने पर भूत और भविष्यत् कालमें भी 'लट्' होता है। यथा—'इदानीमेव आगच्छामि' (अभी आया हूँ)। 'अयमहं गच्छामि' (मैं अभी जाऊँगा)। 'स्म' के योगसे भूतकालमें भी 'लट्' का प्रयोग होता है। यथा—'स पठतिस्म' (उसने पढ़ा)। 'यावत्' के योगसे भविष्यत् कालमें भी 'लट्' का प्रयोग होता है। यथा—'स यावत् नागच्छति' (वह जब तक नहीं आवेगा)

लस्य—यह अधिकार सूत्र है। तिप्—लकारके स्थानमें तिबादि १८ आदेश हों।

इत्यधिकृत्य । तिप्तस्झिसिप्थस्थमिब्वस्मस् ताताञ्झथासाथांध्वमिड्वहिमहिङ् ।३।४।७८। एतेऽष्टादश आदेशाः स्युः । लः परस्मैपदम् ।१।४।९९। आदेशाः परस्मैपदसंज्ञाः स्युः । तङानावात्मनेपदम् ।१।४।१००। तङ्प्रत्याहारः, शानच्कानचौ चैतत्संज्ञाः स्युः । पूर्वसञ्ज्ञाऽपवादः । अनुदात्तङित आत्मनेपदम् ।१।३।१२। अनुदात्तेत, उपदेशे यो ङित्तदन्ताच्च धातोर्लस्य स्थाने आत्मनेपदं स्यात् । स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले ।१।३।७२। स्वरितेतो, ञितश्च धातोरात्मनेपदं स्यात् कर्तृगामिनि क्रियाफले । शेषात्कर्तरि परस्मैपदम् ।१।३।७८। आत्मनेपदनिमित्तहीनाद्धातोः कर्तरि लस्य परस्मैपदं स्यात् । तिङस्त्रीणि त्रीणि प्रथममध्यमोत्तमाः ।१।४।१०१। तिङ उभयोः पदयोस्त्रयस्त्रिकाः क्रमादेतत्संज्ञाः स्युः । तान्येकवचनद्विवचनबहुवचनान्येकशः ।१।४।१०२। लब्धप्रथमादिसंज्ञानि तिङस्त्रीणि त्रीणि वचनानि प्रत्येकमेकवचनादिसञ्ज्ञानि स्युः । युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि मध्यमः ।१।४।१०५। तिङ्वाच्यकारकवाचिनि

मानक्रियावृत्तेरिति । स्थानिन्यपि । स्थानम्-प्रसङ्गः । सोऽस्यास्तीति स्थानी, तस्मि-

---

नोटः—इन १८ दों को 'तिङ्' कहते हैं । आरम्भके 'ति' से लेकर अन्तिम 'ङ्' तक 'तिङ्' प्रत्याहार बनता है ।

लः—लकारके स्थानमें तिबादि आदेशकी 'परस्मैपद' संज्ञा हो ।

तङा—'तङ्' प्रत्याहार और शानच्-कानच् (प्रत्ययों) की आत्मनेपदसंज्ञा हो ।

नोटः—'ताताम्' के आदि तकारसे महिङ्के ङकार पर्यन्त ९ वोंको 'तङ्' कहते हैं । 'तङ्' भी प्रत्याहार कहा जाता है ।

अनुदात्त—अनुदात्तेत् जो धातु और उपदेशावस्थामें जो ङित्, तदन्त जो धातु, उससे पर लकारके स्थानमें आत्मनेपद हो ।

स्वरित—स्वरितेत् और ञित् धातुसे आत्मनेपद हो—कर्तृगामी क्रियाफलमें ।

नोटः—जहां फलाकांक्षा रहती है वहां यदि कर्ता फलभागी हो तो उभयपदी धातुसे आत्मनेपद होता है और यदि फलभागी कोई दूसरा (यजमान) हो तो परस्मैपदका प्रयोग होता है । अतः सङ्कल्प वाक्यमें अपने लिये 'करिष्ये' और यजमानके लिये 'करिष्यामि' का प्रयोग किया जाता है ।

शेषा—आत्मनेपदके निमित्तसे हीन जो धातु, उससे कर्ता में परस्मैपद हो । तिङ्—'तिङ्' संबन्धी आत्मनेपद और परस्मैपदके जो तीन २ वे यथाक्रमसे प्रथम, मध्यम, उत्तम संज्ञक हो । तान्ये—लब्ध (प्राप्त) प्रथमादिसंज्ञक जो 'तिङ्' के तीन २ वचन वे प्रत्येक एकवचन, द्विवचन, बहुवचनसंज्ञक हों । युष्म—तिङ्वाच्य कारकवाची जो युष्मद् शब्द

युष्मद्यप्रयुज्यमाने, प्रयुज्यमाने च मध्यमः । **अस्मद्युत्तमः** ।१।४।१०७। तथाभूतेऽस्मद्युत्तमः । **शेषे प्रथमः** ।१।४।१०८। मध्यमोत्तमयोरविषये प्रथमः स्यात् । भू—ति इति जाते । **तिङ्शित्सार्वधातुकम्** ।३।४।११३। तिङः, शितश्च धात्वधिकारोक्ता एतत्संज्ञाः स्युः.। **कर्तरि शप्** ।३।१।६८। कर्त्रर्थे सार्वधातुके परे धातोः शप् स्यात् । **सार्वधातुकार्द्धधातुकयोः** ।७।३।८४। अनयोः परयोरिगन्ताङ्गस्य गुणः स्यात् । 'एचोऽयवायाव' इति अवादेशः । भवति । भवतः । **झोऽन्तः** ।७।१।३। प्रत्ययावयव-

---

च्चिति विग्रहः । स्थानिपदस्य अप्रयुज्यमाने वैयाकरणनिकाये रूढिः । अपिना प्रयुज्यमान इति लभ्यते । तथाच तिङ्वाच्यम्–तिङर्थः, यत् कारकम्-कर्ता, कर्म च, तद्वाचके युष्मच्छब्देऽप्रयुज्यमाने प्रयुज्यमाने च मध्यमः पुरुष इति निकृष्टोऽर्थः । भवति । भू सत्तायां धातुः । अयमकर्मकः । तस्मात् 'लः कर्मणि चाभावे चाकर्मकेभ्यः' इति कर्तरि 'खले कपोतक'न्यायेन दशापि लकाराः प्राप्ताः, एषां मध्यात्केनात्र भाव्यम् । 'वर्तमाने लट्' इत्यनेनात्र भूधातोर्वर्तमानक्रियावृत्तित्वाल्लटि सञ्जाते, 'भू लट्' इति स्थिते 'हलन्त्यम्' इति टस्येत्संज्ञायां 'तस्य लोपः' इति लोपे 'उपदेशेऽजनुनासिक इत्' इति लकारोत्तरवर्तिनः अकारस्येत्संज्ञायां 'तस्य लोपः' इति लोपे 'भू ल्' इति जाते 'लस्य' इत्यधिकृत्य 'तिप्तस्झिसिप्थस्थमिब्वस्मस्तातांझथासाथांध्वमिड्वहिमहिङ्' इत्येतेऽष्टादश लादेशाः प्राप्ताः । 'लः परस्मैपदम्' इत्यष्टादशानामप्येषां परस्मैपदसंज्ञा संजाता, 'तङानावात्मनेपदम्' इति तङ्प्रत्याहारान्तःपातिनां नवानामात्मनेपदसंज्ञा संजाता, एवं तिबादयःपरस्मैपदसंज्ञा , तादयश्चात्मनेपदसंज्ञाः, एषां मध्यादत्र परस्मैपदसंज्ञिनः प्रत्ययाः स्युः, किमुतात्मनेपदसंज्ञिनः? इत्या-

---

वह प्रयुज्यमान हो अथवा अप्रयुज्यमान हो, तो भी धातुसे मध्यम पुरुष हो । अस्म—तिङ्वाच्य कारकवाची जो अस्मद् शब्द वह प्रयुज्यमान हो अथवा अप्रयुज्यमान हो, तो भी धातुसे उत्तम पुरुष हो । शेषे—मध्यम और उत्तम पुरुषके अविषयमें प्रथम पुरुष हो ।

नोटः—विभक्तियोंमें ३ पुरुष होते हैं—प्रथम, मध्यम और उत्तम । क्रियाके साथ युष्मद् या अस्मद् शब्दसे भिन्न शब्दोंके प्रयोग रहने पर प्रथम पुरुष. युष्मद् शब्दके प्रयोग रहने पर मध्यम पुरुष और अस्मद् शब्दके प्रयोग रहने पर उत्तम पुरुष होता है । तथा कर्ताका जो वचन रहे वही क्रियाका भी वचन होता है । यथा—

(१) बालकः पठति । बालकौ पठतः । बालकाः पठन्ति । (२) त्वं पठसि । युवां पठथः । यूयं पठथ । (२) अहं पठामि । आवां पठावः । वयं पठामः ।

तिङ्—धात्वधिकारमें उक्त तिङ्-शित् प्रत्ययोंकी सार्वधातुक संज्ञा हो ।

कर्त—कर्त्रर्थक सार्वधातुकके परे धातुसे 'शप्' प्रत्यय हो ।

सार्व— [illegible] प्रत्ययावयव

स्य झस्यान्तादेशः स्यात्। अतो गुणे। भवन्ति। भवसि। भवथः। भवथ। **अतो दीर्घो यञि** ।७।३।१०१। अतोऽङ्गस्य दीर्घो, यञादौ सार्वधातुके परे। भवामि। भवावः। भवामः। स भवति। तौ भवतः। ते भवन्ति। त्वं भवसि। युवां भवथः। यूयं भवथ। अहं भवामि। आवां भवावः। वयं भवामः। **शेषे विभाषाऽकखादावषान्त उपदेशे** ।८।४।१८। उपदेशे कादिखादिषान्तवर्जे गदनदादेरन्यस्मिन्धातौ परे उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य नेर्णत्वं वा स्यात्। प्रणिभवति। प्रनिभवति॥ **परोक्षे**

काङ्क्षायां 'शेषात्कर्तरि परस्मैपदम्' इत्यनेनास्य भूधातोरात्मनेपदनिमित्तहीनत्वात्कर्तरि परस्मैपदं प्राप्तम्, परस्मैपदसंज्ञिनां नवानां मध्यात्कतमेन भाव्यमित्याकाङ्क्षायाम् 'तिङस्त्रीणि त्रीणि प्रथममध्यमोत्तमाः' इत्यनेन क्रमात् त्रयाणां त्रिकाणां प्रथममध्यमोत्तमसंज्ञासु जातासु च लब्धप्रथमादिसञ्ज्ञानां तिङ्त्रयाणां वचनानां प्रत्येकमेकवचनद्विवचनबहुवचनसञ्ज्ञासु अत्र प्रथमेन भाव्यम्, उत मध्यमेन, उत उत्तमेन, इति शङ्कायाम् 'शेषे प्रथमः' इति प्रथमपुरुषो भवितुं युक्तस्तथापि त्रीणि वचनानि, एषां मध्यात् कतमेन भाव्यमित्याकाङ्क्षायां 'द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने' इत्यनेनात्रैकवचनस्य विवक्षायां प्रथमपुरुषे तिपि जाते पकारस्येत्संज्ञायां लोपे च 'तिङ्शित्सार्वधातुकम्' इति तिपः सार्वधातुकसञ्ज्ञायां 'भू ति' इति दशायां 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' इति गुणे प्राप्ते 'भूसुवोस्तिङि' इति गुणनिषेधे 'कर्तरि शप्' इति शपि शकारपकारयोरित्सञ्ज्ञायां लोपे च शित्त्वात् 'तिङ्शित्सार्वधातुकम्' इति सार्वधातुकसञ्ज्ञायां 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' इति भुवो उकारस्य गुणे—ओकारे जाते 'एचोऽयवायावः' इति अवादेशे संयोगे च कृते 'भवति' इति रूपम्। भवामि। भूधातोर्लटि, तत्स्थाने मिपि, पकारस्येत्संज्ञायां लोपे च 'तिङ्शित्सार्वधातुकम्' इति सार्वधातुकसंज्ञायां 'कर्तरि शप्' इति शपि, शकारपकारयोरित्सञ्ज्ञायां लोपे च, शित्त्वात् शपोऽकारस्यापि सार्वधातुकसंज्ञायां 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' इति गुणे अवादेशे च कृते 'भव+मि' इति जाते तत्र 'अतो दीर्घो यञि' इत्यदन्ताङ्गस्य दीर्घे 'भवामि' इति सिद्धम्। अत्रोक्तां प्रथममध्यमोत्तमपुरुषव्यवस्थां स्मारयितुमाह—स भवतीत्यादि। शेषे विभाषेति। अकखादाविति छेदः। 'नेर्गदनदे' ति पूर्वोक्तधातुभ्यः अन्यः शेषः। तदाह—गदनदादेरन्यस्मिन्नित्। प्रणिभवति, प्रपूर्वकनिपूर्व-

---

'झ' के स्थानमें 'अन्त' आदेश हो। अतो—अदन्त अङ्गको दीर्घ हो यञादि सार्वधातुकके परे। शेषे-उपदेशमें कादि, खादि षकारान्त जो धातु, उनसे अन्य जो गद-नदादि धातुओंसे भिन्न धातु, उनके परे उपसर्गस्थ (रेफ-षकार) निमित्तसे पर 'नि' के नकारको णत्व हो। विकल्पसे। परोक्षे—भूत अनद्यतन और परोक्षार्थ वृत्ति जो धातु उससे 'लिट्' लकार हो।

नोटः—अनद्यतन कालके दो भेद हैं - भूत और भविष्य पूर्व दिन को आधी रात (१२ बजे) तक जो क्रिया हुई हो वह भूत अनद्यतन और आगामी (आज) रातके बारह

लिट् ।३।२।११५। भूतानद्यतनपरोक्षार्थवृत्तेर्धातोर्लिट् स्यात्। लस्य तिबादयः। परस्मैपदानां णलतुसुस्थलथुसणल्वमाः ।३।४।८२। लिटस्तिबादीनां णलादयः स्युः। भू अ इति स्थिते। भुवो वुग्लुङ्लिटोः ।६।४।८८। भुवो वुगागमः स्यात् लुङ्लिटोरचि। एकाचो द्वे प्रथमस्य ।६।१।१। अजादेर्द्वितीयस्य ।६।१।२। इत्यधिकृत्य। लिटि धातोरनभ्यासस्य ।६।१।८। लिटि परेऽनभ्यासधात्ववयवस्यैकाचः प्रथमस्य द्वे स्तः, आदिभूतादचः परस्य तु द्वितीयस्य। भूव् भूव् अ इति स्थिते। पूर्वोऽभ्यासः ।६।१।४। अत्र ये द्वे तयोः पूर्वोऽभ्याससंज्ञः स्यात्। हलादिः शेषः ।७।४।६०। अभ्यासस्याऽऽदिर्हल् शिष्यतेऽन्ये हलो लुप्यन्ते। इति वलोपः। ह्रस्वः ।७।४।५९। अभ्यासस्याऽचो ह्रस्वः स्यात्। भवतेरः ।७।४।७३। भवतेरभ्यासोकारस्य अः स्याल्लिटि। अभ्यासे चर्च ।८।४।५४। अभ्यासे झलां चरः स्युर्जशश्च। 'झशां जशः, खयां चर' इति विवेकः बभूव। बभूवतुः। बभूवुः।

काच भू सत्तायां धातोः लटि तिपि शपि गुणेऽवादेशे भवति जाते 'शेषे विभाषाऽके'ति वैभाषिके णत्वे प्रणिभवतीति सिध्यति णत्वाभावे च प्रनिभवति इति द्वितीयं रूपं भवतीति व्यवस्था। बभूव। भूधातोः 'परोक्षे लिट्' इति लिटि, इकारटकारयोरि-

---

बजेके बाद जो क्रिया होने वाली हो वह भविष्यत् अनद्यतन (लुट्) की क्रिया कही जाती है। तथाहि—'अतीताया रात्रेः पश्चार्धेन पूर्वार्धेन च सहितो दिवसोऽद्यतनः, तद्भिन्नोऽनद्यतनः। 'परोक्ष' उसको कहते हैं जिसमें वक्ताका प्रत्यक्ष नहीं हो। एवं च सिद्ध यह हुआ कि परोक्ष और 'अनद्यतन' भूत कालमें 'लिट्' का प्रयोग हो। यथा—'रामो वालिनं जघान।' स्मरण रहे कि चित्तविक्षेपमें तथा किसी भी हालतमें स्वीकार नहीं करने पर प्रत्यक्ष (उत्तम पुरुष) में भी 'लिट्' का प्रयोग होता है। यथा—

(१) 'सुप्तोऽहं किल विललाप' (२) 'नाऽहं कलिङ्गान् जगाम (लकारार्थ देखो)

परस्मै—'लिट्' संबन्धी तिबादि नौ के स्थानमें णलादि नौ आदेश हो। भुवो—'भू' धातुको वुक्' का आगम हो, लुङ् और लिट् सम्बन्धी अच् के परे। एका—'एकाचो द्वे प्रथमस्य' 'अजादेर्द्वितीयस्य' ये दोनों अधिकार सूत्र हैं। लिटि—लिट्के परे अनभ्यास (द्वित्ववर्जित) धात्ववयव प्रथम एकाच्को द्वित्व हो और (अजादि धातु रहे तो) आदिभूत अच्से पर द्वितीय एकाच्को द्वित्व हो। पूर्वो—षाष्ठद्वित्व प्रकरण में जो दो (द्वित्व) विधान किये गये हैं, उनमें पूर्वकी अभ्याससंज्ञा हो। हलादिः—अभ्यासका आदि हल् शेष रहे (बच जाय) और अन्य हल्का लोप हो। ह्रस्वः—अभ्यासके अच्को ह्रस्व हो। भव—भू धातुके अभ्यासके उकारको अकार आदेश हो लिट्के परे। अभ्या—अभ्यासमें झल्के स्थानमें 'चर्' आदेश हो और 'जश्' आदेश भी हो। अर्थात् 'झल्' के स्थानमें 'जश्' और

लिट् च ।३।४।११५। लिडादेशस्तिङार्धधातुकसंज्ञः स्यात् । **आर्द्धधातुकस्येड्वलादेः** ।७।२।३५। वलादेरार्धधातुकस्येडागमः स्यात् । बभूविथ । बभूवथुः । बभूव । बभूव । बभूविव । बभूविम ॥ **अनद्यतने लुट्** ।३।३।१५। भविष्यत्यनद्यतनेऽर्थे धातोर्लुट् । **स्यतासी ऌलुटोः** ।३।१।३३। धातोरेतौ स्तो, ऌलुटोः परतः । शबाद्यपवादः । 'ऌ' इति लृङ्लृटोर्ग्रहणम् ॥ **आर्द्धधातुकं शेषः** ।३।४।११४। तिङ्शिद्भ्योऽन्यो 'धातो'रिति विहितः प्रत्यय एतत्संज्ञः स्यात् । इट् । **लुटः प्रथमस्य डारौरसः** ।२।४।८५। एते क्रमादादेशाः स्युः । डित्वसामर्थ्यादभस्यापि टेर्लोपः । भविता ॥ **तासस्त्योर्लोपः** ।७।४।५०। सादौ प्रत्यये परे ॥-

---

त्संज्ञायां लोपे च लः स्थाने 'तिप्तस्झि०' इत्यादिना प्रथमपुरुषैकवचनविवक्षायां तिपि, तत्स्थाने 'परस्मैपदानां णलतुसुस्थलथुसणल्वमाः' इति णलि, णकारस्य 'चुटू' इतीत्संज्ञायां, लस्य च 'हलन्त्यम्' इतीत्संज्ञायां 'तस्य लोपः' इति तयोर्लोपे, नित्यत्वाद् गुणवृद्धी बाधित्वा 'भुवो वुग्लुङ्लिटोः' इति भूधातोः वुगागमेऽनुबन्धलोपे कित्त्वात् अन्त्यावयवे 'भूव् + अ' इति जाते तत्र 'लिटि धातोरनभ्यासस्य' इति द्वित्वे 'भूव् भूव् अ' इति जाते 'पूर्वोऽभ्यासः' इत्यनेन पूर्वस्य 'भूव्' इत्यस्याभ्याससंज्ञायां 'हलादिः शेषः' इति वलोपे 'ह्रस्वः' इति ह्रस्वे 'भवतेरः' इति अभ्यासोकारस्य अकारे 'अभ्यासे चर्च' इति अभ्याससंज्ञकस्य भस्य बकारे 'बभूव' इति रूपम् । बभूविथ । भूधातोः 'परोक्षे लिट्' इति लिटि अनुबन्धलोपे तत्स्थाने मध्यमपुरुषैकवचनविवक्षायां सिपि, तस्य 'लिट् च' इत्यार्धधातुकसंज्ञायां 'परस्मैपदानां णलतुसुस्थलथुसणल्वमाः' इति सिपः स्थाने थलादेशे लस्येत्संज्ञायां लोपे च 'आर्धधातुकस्येड्वलादेः' इति थस्य इडागमेऽनुबन्धलोपे 'भुवो वुग् लुङ्लिटोः' इति वुगागमे कस्येत्संज्ञायां लोपे च कित्वादन्त्यावयवे जाते 'लिटि धातोरनभ्यासस्य' इति भूव् इत्यस्य द्वित्वे 'पूर्वोभ्यासः' इत्यभ्याससंज्ञायां 'ह्रस्वः' इति ह्रस्वे 'भवतेरः' इत्यभ्यासोकारस्याकारे 'अभ्यासे चर्च' इति जश्त्वेन बकारे 'बभूविथ' इति रूपम् । भविता । भूधातोः 'अनद्यतने लुट्' इति लुटि तस्य स्थाने प्रथमपुरुषस्यैक-

---

'झय्' के स्थानमें 'चर्' हो । लिट्—लिडादेश 'तिङ्' की आर्धधातुकसंज्ञा हो । आर्ध—वलादि आर्धधातुकको 'इट्' का आगम हो । अन—भविष्यत् अनद्यतन अर्थमें धातुसे 'लुट्' लकार हो । (यथा-श्वो गन्ताऽस्मि) । स्यता—धातुसे 'स्य' प्रत्यय और 'तासि' प्रत्यय हो—'ऌ' (लट् लृङ्) और 'लुट्' के परे (यथाक्रमसे) । आर्ध—'तिङ्-शित् से भिन्न (शेष) जो 'धातोः' इस अधिकारमें विहित प्रत्यय उसकी आर्धधातुकसंज्ञा हो । लुटः—'लुट्' लकार सम्बन्धी प्रथमपुरुषके स्थानमें क्रमसे डा, रौ, रस आदेश हों । तास—तास् और

रि च ।७।४।५१। रादौ प्रत्यये तथा । भवितारौ । भवितारः । भवितासि । भविता-स्थः । भवितास्थ । भवितास्मि । भवितास्वः । भवितास्मः ॥ **लृट् शेषे च** ।३।३।१३। भविष्यदर्थाद्धातोर्लृट् क्रियार्थायां क्रियायामसत्यां, सत्यां च । स्यः । इट् । भविष्यति । भविष्यतः । भविष्यन्ति । भविष्यसि । भविष्यथः । भविष्यथ । भविष्यामि । भविष्यावः । भविष्यामः ॥ **लोट् च** ।३।३।१६२। विध्यादिष्वर्थेषु धातोर्लोट् । **आशिषि लिङ्लोटौ** ।३।३।१७३। **एरुः** ।३।४।८६। लोट इकारस्य उः । भवतु । **तुह्योस्तातङ्ङाशिष्यन्यतरस्याम्** ७।१।३५।आशिषि तुह्योस्तातङ् वा । परत्वात्सर्वादेशः ।

वचनविवक्षायां तिप्प्रत्यये पकारस्येत्सञ्ज्ञायां लोपे च 'तिङ्शित्सार्वधातुकम्' इति सार्वधातुकसञ्ज्ञायां 'कर्तरि शप्' इति शपि प्राप्ते तं प्रबाध्य 'स्यतासी लृलुटोः' इति तास्प्रत्यये कृते 'आर्धधातुकं शेषः' इति तास आर्धधातुकसञ्ज्ञायाञ्च 'आर्धधातुकस्येड्वलादेः' इति इडागमे अनुबन्धलोपे टित्वात्तास आद्यावयवे जाते 'भू इ-तास् ति' इति स्थिते 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' इति गुणे अवादेशे 'लुटः प्रथमस्य डारौरसः' इति तिपो डादेशेऽनुबन्धलोपे डित्वसामर्थ्यादभस्यापि टेर्लोपे 'भविता' इति रूपम् । भविष्यति । भूधातोः 'लृट् शेषे च' इति लृटि ऋकारटकारयोरित्सञ्ज्ञायां लोपे च लस्थाने 'तिप्तस्झि०' इत्यादिना प्रथमपुरुषैकवचनविवक्षायां तिपि, पकारस्येत्संज्ञायां लोपे च 'तिङ्शित्सार्वधातुकम्' इति सार्वधातुकसञ्ज्ञायां 'कर्तरि शप्' इति प्राप्तं शपं बाधित्वा 'स्यतासी लृलुटोः' इति स्यप्रत्यये तस्य 'आर्धधातुकं शेषः' इत्यार्धधातुकसञ्ज्ञायाम् 'आर्धधातुकस्येड्वलादेः' इतीडागमेऽनुबन्धलोपे टित्वादाद्यावयवे जाते 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' इतीगन्ताङ्गस्य 'भू' इत्यस्य गुणे 'एचोऽयवायावः' इत्यवादेशे 'भव् इ स्य ति' इति जाते संयोगे च कृते 'आदेशप्रत्यययोः' इति षत्वे 'भविष्यति' इति रूपम् । भवतु । सत्तार्थकभूधातोः 'लोट् च' इति 'आशिषि लिङ्लोटौ' इति वा लोटि, ओकारटकारयोरित्सञ्ज्ञायां लोपे च लस्थाने प्रथमपुरुषैकवचने तिपि, पकारस्येत्सञ्ज्ञायां लोपे च 'तिङ्शित्सार्वधातुकम्' इति सार्वधातुकसञ्ज्ञायां 'कर्तरि शप्' इति शपि, शकारपकारयोरित्सं-

---

अस्तिके सकारका लोप हो सादि प्रत्ययके परे ।

रि च—तास् और अस्तिके सकारका लोप हो रादि प्रत्ययके परे ।

लृट्—भविष्यत् अर्थमें धातुसे 'लृट्' लकार हो, चाहे क्रियार्थक क्रिया रहे या न रहे ।

नोटः—एक क्रिया यदि दूसरी क्रियाके लिये हो रही हो तो उस क्रियाको 'क्रियार्थक क्रिया' कहते हैं । यथा—'पठितुं गच्छति' इति—'पठिष्यति' ।

लोट्—विध्यादि अर्थमें धातुसे लोट् लकार हो । आशि—आशीर्वाद अर्थमें धातुसे लिङ् और लोट् लकार हो । एरुः—लोट् सम्बन्धी इकारको उकार हो । तुह्यो—आशीर्वाद

ननु 'ङिच्चे'त्यस्य क्वावकाश इति चेच्छृणु अनन्यार्थङकारयुक्ताऽनङादिष्विति गृहाण । भवतात् । **लोटो लङ्वत्** ।३।४।८५। लोटस्तामादयः, सलोपश्च । **तस्थस्थमिपां तान्तन्ताऽमः** ३।४।१०१। ङितश्चतुर्णां तसादीनां तामादयः स्युः । भवताम् । भवन्तु । **सेर्ह्यपिच्च** ।३।४।८७। लोटः सेर्हिः, सोऽपिच्च ॥ **अतो हेः** ।६।४।१०५। लुक् । भव । भवतात् । भवतम् । भवत ॥ **मेर्निः** ।३।४।८९। लोटः ॥ **आडुत्तमस्य पिच्च** ।३।४।९२। लोडुत्तमस्याऽऽट् स पिच्च । हिन्योरुत्वं न इकारोच्चारणसामर्थ्यात् । भवानि । **ते प्राग्धातोः** ।१।४।८०। ते = गत्युपसर्गसंज्ञका धातोः प्रागेव प्रयोक्तव्याः । **आनि लोट्** ।८।४।१६। उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य लोडादेशस्या'ऽऽनी'त्यस्य नस्य णः स्यात् । प्रभवाणि । (**दुरः षत्वणत्वयोरुपसर्गत्वप्रतिषेधो**

ज्ञायां लोपे च, शित्वात् 'तिङ्शित् सार्वधातुकम्' इति शपोऽकारस्यापि सार्वधातुकसञ्ज्ञायां 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' इति गुणे 'एचोऽयवायावः' इत्यवादेशे 'भवति' इति जाते 'एरुः' इति तिप इकारस्य उत्वे 'भवतु' इति सिद्धम् । आशिषि तु 'तुह्योस्तातङ्ङाशिष्यन्यतरस्याम्' इति तु इत्यस्य सर्वस्य स्थाने पाक्षिकेऽनेकाल्त्वात्तातङादेशेऽनुबन्धलोपे 'भवतात्' इति भवति, तदभावे 'भवतु' इति च सिद्ध्यति । भवानि । भूधातोः 'लोट् च' इति लोटि तत्स्थाने 'तिप्तस्झि०' इत्यादिना उत्तमपुरुषैकवचने मिपि, अनुबन्धलोपे तस्य सार्वधातुकत्वे शपि, अनुबन्धलोपे शित्वात्सार्वधातुकत्वे गुणेऽवादेशे 'भव + मि' इति जाते 'लोटो लङ्वत्' इति लङ्कार्यातिदेशेन 'तस्थस्थमिपां तान्तन्तामः' इति मिपोऽमादेशे प्राप्ते तं बाधित्वा 'मेर्निः' इति मेर्न्यादेशे, इकारोच्चारणसामर्थ्यात् नेरिकारस्योत्वाभावे 'आडुत्तमस्य पिच्च' इत्याडागमेऽनुबन्धलोपे 'भव आ नि' इति जाते 'अकः सवर्णे दीर्घः' इति पूर्वपरयोः स्थाने दीर्घे 'भवानि' इति रूपम् । प्रभवाणि । भूधातोर्लोटि, तत्स्थाने मिपि शपि गुणेऽवादेशे मेर्न्यादेशे आडागमे दीर्घे 'ते प्राग्धातोः' इति सूत्रबलात्प्र इत्युपसर्गस्य पूर्वमेव प्रयोगे 'आनि लोट्' इति णत्वे च कृते तत्साधु । दुरः षत्वेति । षत्वण-

---

अर्थमें 'तु' और 'हि' के स्थानमें विकल्पसे तातङ् आदेश हो । लोटो—लोट् के स्थानमें लङ्के समान कार्य (तामादि आदेश और वस्-मस्के सकारका लोप) हो । तस्थ—ङित् लकार सम्बन्धी तसादि (तस्-थस्-थ-मिप्) के स्थानमें तामादि (ताम्-तम्-त-अम्) आदेश हो । सेर्ह्य—लोट् सम्बन्धी 'सि' के स्थानमें 'हि' आदेश हो और वह 'अपित्' हो । अतो—अदन्त अङ्गसे पर 'हि' का लुक् हो । मेर्निः—लोट् सम्बन्धी 'मि' के स्थानमें 'नि' आदेश हो । आडु—लोट् लकार सम्बन्धी उत्तम पुरुषको 'आट्' का आगम हो और वह आट् पित् हो । ते प्रा—गति संज्ञक और उपसर्ग संज्ञक पूर्वोक्त प्रादिका धातुसे पहले प्रयोग करना चाहिये । आनि—उपसर्गस्थ निमित्त (रेफ-षकार) से पर लोट्के स्थानमें हुआ 'आनि' के नकार को णकार हो । दुरः—षत्व और णत्वके विषयमें 'दुर्' को उपसर्ग का

वक्तव्यः) । दुःस्थितिः । दुर्भवानि । (अन्तःशब्दस्याऽङ्किविधिणत्वेषूपसर्गत्वं वाच्यम्) । अन्तर्भवाणि । नित्यं ङितः ।३।४।९९। सकारान्तस्य ङिदुत्तमस्य नित्यं लोपः स्यात् । 'अलोऽन्त्यस्ये'ति सलोपः । भवाव । भवाम । अनद्यतने लङ् ।३।२।१११। अनद्यतनभूतार्थवृत्तेर्धातोर्लङ् । लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्तः । ६।४।७१। एष्वङ्गस्याऽट् । इतश्च ।३।४।१००। ङितो लस्य परस्मैपदमिकारान्तं यत्तस्य लोपः । अभवत् । अभवताम् । अभवन् । अभवः । अभवतम् । अभवत । अभवम् । अभवाव । अभवाम ॥ विधिनिमन्त्रणाऽऽमन्त्रणाऽधीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषु

त्वयोः कर्तव्ययोः दुर उपसर्गत्वप्रतिषेध इत्यर्थः । दुःस्थितिः । अत्र 'उपसर्गात्सुनोति' इति षत्वं न भवति । दुर्भवानि । अत्र 'आनि लोट्' इति णत्वं न भवति । अन्तःशब्दस्येति । अङ्विधौ किविधौ णत्वे च कर्तव्ये अन्तर् इत्यस्य उपसर्गत्वमित्यर्थः । प्रादित्वाभावादप्राप्ते वचनम् । अङ उदाहरणम्—'अन्तर्धा' इति । 'आतश्चोपसर्गे' इत्यङ् टाप् । किविधेरुदाहरणम्—'अन्तर्धिः' इति । 'उपसर्गे घोः किः' । अन्तर्भवाणि । अन्तरुपपदाद् भूधातोर्लोटि, तत्स्थाने मिपि, शपि, गुणेऽवादेशे आटि दीर्घे 'मेर्निः' इति मेर्न्यादेशे 'अन्तःशब्दस्याङ्किविधिणत्वेषूपसर्गत्वं वाच्यम्' इति अन्तरित्यस्योपसर्गत्वे 'आनि लोट्' इति णत्वे 'अन्तर्भवाणि' इति रूपम् । अभवत् । भूधातोः, 'अनद्यतने लङ्' इति लङि, ङस्य 'हलन्त्यम्' इति, लकारोत्तरवर्तिनोऽकारस्य च 'उपदेशेऽजनुनासिक इत्' इतीत्संज्ञायां 'तस्य लोपः' इति लोपे, लः स्थाने प्रथमपुरुषैकवचनविवक्षायां 'तिप्तस्झि०' इति तिपि, पश्येत्संज्ञायां लोपे च 'तिङ्शित्सार्वधातुकम्' इति तिपः सार्वधातुकसंज्ञायां 'कर्तरि शप्' इति शपि, शकारपकारयोरित्संज्ञायां लोपे च तस्य शित्वात् 'तिङ्शित्सार्वधातुकम्' इति सार्वधातुकसंज्ञायां 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' इति भूधातोरुकारस्य गुणे ओकारे जाते 'एचोऽयवायावः' इत्यवादेशे 'भवति' इति जाते 'लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्तः' इत्यङ्गस्याडागमे टस्येत्संज्ञायां लोपे च 'आद्यन्तौ टकितौ' इति टित्वादाद्यावयवे जाते 'इतश्च' इति तिप इकारस्य लोपे 'अभवत्' इति रूपं सिद्धम् । विधिनिमन्त्रणेत्यादि । 'धातोः' इत्यधिक्रियते । विधिः—प्रेरणम्,

---

प्रतिषेध कहना चाहिये (उपसर्गसंज्ञा नहीं हो) । अन्तः—'अङ्' विधि, 'कि' विधि और 'ण-त्व' विधिके विषयमें अन्तर् शब्दको भी उपसर्ग कहना चाहिये । नित्यं—ङित् लकार सम्बन्धी सकारान्त उत्तम पुरुषके सकारका नित्य लोप हो । अन—अनद्यतन भूतार्थवृत्ति धातुसे 'लङ्' लकार हो । लुङ्—लुङ्, लङ्, लृङ्, के परे अङ्ग को 'अट्' का आगम हो तथा वह उदात्त हो । इतश्च—ङित् लकार सम्बन्धी जो इकारान्त परस्मैपद, उसके अन्त (इकार) का लोप हो ।

विधि—विधि, निमन्त्रण, आमन्त्रण, अधीष्ट, संप्रश्न और प्रार्थना अर्थमें धातुसे

लिङ् ।३।३।१६१। एष्वर्थेषु धातोर्लिङ् । **यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्च** ।३।४।१०३। लिङः परस्मैपदानां यासुडागमो, ङिच्च । ङित्त्वोक्तेर्ज्ञायते— क्वचिदनुबन्धकार्येऽप्यनल्विधाविति प्रतिषेध' इति, ते न 'वक्ष्यमाणे'स्यत्र टित्त्वादुगित्त्वाच्च ङीबन । **लिङः सलोपोऽनन्त्यस्य** ।७।२।७९। सार्वधातुकलिङोऽनन्त्यस्य सस्य लोपः । इति प्राप्ते । **अतो येयः** ७।२।८०। अतः परस्य सार्वधातुकावयवस्य 'यास्' इत्यस्य इय् । गुणः । 'लोपो व्योर्वलि' । भवेत् । भवेताम् । **झेर्जुस्** ।३।४।१०८। लिङो झेर्जुस् । **उस्यपदान्तात्** ।६।१।९६। अपदान्तादवर्णादुसि परे पररूपमेकादेशः स्यात् । इति प्राप्ते । परत्वान्नित्यत्वाच्चाऽतो येय इति प्राञ्चः । यद्यप्यन्तरङ्गत्वात्पररूपं न्याय्यं, तथापि 'यास्' इत्यस्य 'इय्' इति व्याख्येयम् ।

भृत्यादेर्निकृष्टस्य प्रवर्तनम् । निमन्त्रणम्—नियोगकरणम् , आवश्यके श्राद्धभोजनादौ दौहित्रादेः प्रवर्तनम् । आमन्त्रणम्-कामचारानुज्ञा । अधीष्टः—सत्कारपूर्वको व्यापारः । इत्यादि । भवेत् । भूधातोः 'विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषु लिङ्' इति लिङि इकारङकारयोरित्संज्ञायां लोपे च लः स्थाने प्रथमपुरुषैकवचने तिपि, परस्येत्संज्ञायां लोपे च 'तिङ्शित्सार्वधातुकम्' इति सार्वधातुकसंज्ञायां 'कर्तरि शप्' इति शपि, अनुबन्धलोपे 'तिङ्शित्सार्वधातुकम्' इति शित्वात् सार्वधातुकसंज्ञायां 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' इति गुणे 'एचोऽयवायावः, इत्यवादेशे 'इतश्च' इतीकारलोपे 'यासुट्परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्च' इति यासुटि, अनुबन्धलोपे 'लिङः सलोपोऽनन्त्यस्य' इति यासः सस्य लोपे प्राप्ते 'अतो येयः' इति यासः स्थाने इयादेशे 'आद्गुणः' इति गुणे 'भवेय् त्' इति जाते 'लो[illegible] व्यो-

---

'लिङ्' लकार हो ।

नोटः—विध्यादि अर्थोंमें 'लोट्' का भी विधान हो चुका है । अब यहां दोनोंका स्पष्टीकरण इस प्रकार है—विधिः = प्रेरणम् , भृत्यादेर्निकृष्टस्य प्रवर्तनम् । जैसे—भवान् वस्त्रं क्षालयतु क्षालयेद्वा । निमन्त्रणं = नियोगकरणम् , आवश्यके श्राद्धभोजनादौ दौहित्रादेः प्रवर्तनम् । जैसे—इह मातामहश्राद्धे दौहित्रादयो भवन्तः भुञ्जन्ताम् वा भुञ्जीरन् । आमन्त्रणम् = कामचारानुज्ञा । जैसे-मत्पुत्रोत्सवे भवान् आगच्छतु, आगच्छेद्वा । अधीष्टः = सत्कारपूर्वको व्यापारः । जैसे—मदात्मजं चन्द्रशेखरं भवान् अध्यापयतु अध्यापयेद्वा । सम्प्रश्नः = सम्प्रधारणम् । जैसे किं भोः व्याकरणं भवान् अधीयीत । प्रार्थनं = याच्ञा । यथा—भवान् फलं मे ददातु दद्याद्वा ।

यासु—लिङ् लकार सम्बन्धी परस्मैपद को 'यासुट्' का आगम हो और वह ङित् हो । लिङः—'सार्वधातुक' लिङ् (विधिलिङ्) सम्बन्धी अनन्त्य सकारका लोप हो । अतो—'अत्' से पर सार्वधातुकावयव 'यास्' को 'इय्' आदेश हो । झेर्जु—लिङ् लकार सम्बन्धी 'झि' के स्थानमें 'जुस्' हो । उस्य—अपदान्त अवर्णसे 'उस्' परे रहते पूर्व-परके स्थानमें पररूप

एवञ्च सलोपस्यापवाद इयुः । 'अतो येय' इत्यत्र तु सन्धिरार्षः । भवेयुः । भवेः । भवेतम् । भवेत । भवेयम् । भवेव । भवेम ॥ लिङाशिषि ।३।४।११६। आशिषि लिङस्तिबाद्यार्धधातुकसंज्ञः स्यात् । किदाशिषि ।३।४।१०४। आशिषि लिङो यासुट् कित्स्यात् । 'स्कोः'रिति सलोपः । क्क्ङति च ।१।१।५। गित्किन्ङिन्निमित्ते इग्लक्षणे गुणवृद्धी न स्तः । भूयात् । भूयास्ताम् । भूयासुः । भूयाः । भूयास्तम् । भूयास्त । भूयासम् । भूयास्व । भूयास्म । लुङ् ।३।२।११०। भूतार्थे धातोर्लुङ् । माङि लुङ् ।३।३।१७५। माङ्युपपदे धातोर्लुङ् स्यात् । सर्वलकारापवादः । स्मोत्तरे लङ् च ।३।३।१७६। स्मोत्तरे माङि लङ् स्याल्लुङ् च । च्लि लुङि ।३।१।४३। शबाद्यपवादः । च्लेः सिच् ।३।१।४४। इचावितौ । गातिस्थाघुपाभूभ्यः सिचः परस्मैपदेषु ।२।४।७७। एभ्यः परस्य सिचो लुक् स्यात् परस्मैपदेषु । गापाविहेणादेशपिबती गृह्येते । भूसुवोस्तिङि ।७।३।८८। 'भू' 'सू' एतयोः सार्वधातुके तिङि परे गुणो न । अभूत् । अभूताम् । अभूवन् । अभूः । अभूतम् ।

ऽल्लि' इति यलोपे 'भवेत्' इति रूपं सिद्ध्यति । भूयात् । भूधातोः 'आशिषि लिङ्लोटौ' इति लिङि, तत्स्थाने 'तिप्तस्झि०' इत्यादिना तिपि 'लिङाशिषि' इति तिप आर्धधातुकत्वात् शपोऽभावे 'इतश्च' इतीकारलोपे यासुटि 'सुट्तिथोः' इति सुटि, अनुबन्धलोपे 'स्कोः संयोगाद्योरन्ते च' इति सलोपे 'क्क्ङिति च' इति गुणनिषेधे 'भूयात्' इति सिद्धम् । गापाविहेति । 'गापोर्ग्रहणे इण्पिबत्योर्ग्रहणम्' इति भाष्यादित्यर्थः । भूसुवोस्तिङि । अत्र 'मिदेर्गुणः' इत्यतो गुण इति 'नाभ्यस्तस्याचि पिति सार्वधातुके' इत्यतो नेति सार्वधातुक इति चानुवर्तते । सू इत्यनेन षूङ् प्राणिगर्भविमोचने इत्यस्यैव ग्रहणन्तदाह—भू एतयोरित्यादिना । अभूत् । भूधातुतः 'लुङ्' इति लुङि 'लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्तः' इत्यडागमे लुङस्तिपि 'च्लि लुङि' इति च्लौ 'च्लेः सिच्' इति सिचि इचावित्संज्ञकौ विधाय

एक आदेश हो । लिङा—आशीर्वाद अर्थमें लिङादेश 'तिङ्' की आर्धधातुकसंज्ञा हो । किदा—आशीर्वाद अर्थमें लिङ् सम्बन्धी यासुट् 'कित्' हो । क्क्ङ—गित्, कित् और ङित् निमित्तक इग्लक्षण गुण वृद्धि नहीं हो । लुङ्—भूतार्थवृत्ति धातुसे लुङ् लकार हो । माङि—'माङ्' उपपद रहने पर धातुसे लुङ् लकार हो । स्मो—'स्म' उत्तर (परक) माङ् उपपद रहते धातुसे 'लुङ्' तथा चकारात् लङ् लकार हो । च्लि—धातुसे 'च्लि' प्रत्यय हो, लुङ्के परे । च्लेः—च्लिके स्थानमें 'सिच्' आदेश हो । गाति—इणादेश 'गा' धातु तथा 'घुसंज्ञक' धातु एवं 'पा' और 'भू' धातुओं से पर जो सिच् उसका लुक् हो, परस्मैपदके परे ।

भूसु—'भू' तथा 'सू' धातुओंको गुण नहीं हो, सार्वधातुक तिङ्के परे । न मा—

अभूत। अभूवम्। अभूव। अभूम। न माङ्योगे।६।४।७४। माङ्योगे अडाटौ न स्तः। मा भवान्भूत्। मा स्म भवत्। मा स्म भूत्॥ लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ।३।३।१३९। हेतुहेतुमद्भावादि लिङ्निमित्तं, तत्र भविष्यदर्थाद्धातोर्लृङ्, क्रियाया अनिष्पत्तौ गम्यमानायाम्। अभविष्यत। अभविष्यताम्। अभविष्यन्। अभविष्यः। अभविष्यतम्। अभविष्यत। अभविष्यम्। अभविष्याव। अभविष्याम। 'सुवृष्टिश्चेदभविष्यत्तदा सुभिक्षमभविष्यत्' इत्यादि ज्ञेयम्। 'प्रणिभवति' इत्यादौ उपसर्गाणामसमस्तत्वेऽपि संहिता नित्या। तदुक्तम्—

'संहितैकपदे नित्या, नित्या धातूपसर्गयोः।
नित्या समासे, वाक्ये तु सा विवक्षामपेक्षते॥ १॥
धात्वर्थं बाधते कश्चित्कश्चित्तमनुवर्त्तते।
विशिनष्टि तमेवाऽर्थमुपसर्गगतिस्त्रिधा॥ २॥ इति।

तयोर्लोपे 'अभू स् त्' इति जाते 'गातिस्थाघुपाभूभ्यः सिचः परस्मैपदेषु' इति सलोपे 'इतश्च' इतीकारलोपे 'भूसुवोस्तिङि' इति गुणाभावे च 'अभूत्' इति। अभविष्यत्। भूधातुतः 'लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ' इति लृङि तत्स्थाने तिपि अनुबन्धलोपे 'इतश्च' इतीकारलोपे शपं बाधित्वा 'स्यतासी लृलुटोः' इति स्यप्रत्यये 'आर्धधातुकं शेषः' इत्यार्धधातुकत्वे 'आर्धधातुकस्येड्वलादेः' इतीडागमे गुणेऽवादेशे अडागमे 'आदेशप्रत्ययोः' इति षत्वे 'अभविष्यत्' इति रूपम्। सुवृष्टिश्चेदिति। सुवृष्टिर्भवेच्चेत् सुभिक्षमपि भवेदिति लिङर्थे लृङ्लकार इति भावः। प्रभवति, प्रणिभवति, इत्यत्रोपसर्गाणामसमस्तत्वेऽपि संहितायाः नित्यत्वम्। अन्यथा प्रनिभवति इत्यादौ संहिताऽविवक्षाया-मेव णत्वविकल्पे सिद्धे 'शेषे विभाषे' त्यादौ विभाषाग्रहणस्य वैयर्थ्यापत्तेः। अत एवोक्तम्—संहितैकपदे नित्येति। एकपदमित्यनेन अखण्डं पदं विवक्षितम्। 'नित्या समासे' इति लिङ्गात्। अखण्डत्वं च पदभिन्नोत्तरखण्डकत्वम्। धातूपसर्गयोरपि संहिताया नित्यत्वात्। प्रणिभवतीत्यादौ वैभाषिकणत्वार्थं विभाषाग्रहणं सार्थकम्।

'माङ्' के योगमें अङ्को 'अट्' या 'आट्' का आगम नहीं हो। लिङ्नि—भविष्यत् अर्थमें विद्यमान धातुसे हेतुहेतुमद्भावादि अर्थमें 'लृङ्'लकार हो क्रियाकी अनिष्पत्ति यदि गम्यमान रहे।

संहितैक—एक पदमें, धातु और उपसर्गकी तथा समासमें संहिता नित्य होती है। केवल वाक्यमें वक्ताकी इच्छापर रहती है। ('यथा–'इन्दुमती उवाच' अथवा 'इन्दुमत्युवाच')

धात्वर्थं—कोई उपसर्ग धातुके मुख्यार्थको बाधकर नवीन अर्थका बोध कराता है, कोई धात्वर्थका ही अनुवर्तन करता है और कोई विशेषण होकर उसी धात्वर्थको और भी स्फुटित कर देता है। इस प्रकार उपसर्गकी गति तीन प्रकारकी होती है।

सत्ताद्यर्थनिर्देशश्चोपलक्षणं, 'यागात्स्वर्गो भवती'त्यादौ 'उत्पद्यते' इत्याद्यर्थात् । उपसर्गास्त्वर्थविशेषस्य द्योतकाः । प्रभवति । पराभवति । सम्भवति । अनुभवति । अभिभवति । उद्भवति । परिभवति—इत्यादौ विलक्षणार्थावगतेः । उक्तञ्च—

उपसर्गेण धात्वर्थो बलादन्यत्र नीयते ।
प्रहाराऽऽहारसंहार-विहार-परिहारवत् ॥ १ ॥ इति ।

अत सातत्यगमने । अतति । अततः । अतन्ति । अतसि । अतथः । अतथ । अतामि । अतावः । अतामः । अत आदेः ।७।४।७०। अभ्यासस्याऽऽदेरतो दीर्घः स्यात् । पररूपाऽपवादः । आत । आततुः । आतुः । आतिथ । आतथुः ।

संहिता समासे नित्यत्वं भजते । वाक्ये तु सा विवक्षाश्रया भवति । सत्ताद्यर्थेति । 'भू सत्तायाम्' इति केवलं सत्तार्थः भूधातोश्चेत् 'हिमवतो गङ्गा प्रभवति' इति उत्पत्त्यर्थं असंगतो भवेत् । अत एव धातूनां सत्ताद्यर्थनिर्देशः केवलम् उपलक्षणं मन्वते वैयाकरणाः । अर्थप्रदर्शनार्थं तस्यावश्यकत्वात् । उपसर्गेणेति । उपसर्गेण धातोः सम्बन्धे सति अर्थवैशिष्ट्यप्रतीयमानत्वाद् धातूनामनेकार्था इति सिद्धान्तितम् । साऽन्यार्थप्रतीतिस्तु उपसर्गवशादेव । अतः उपसर्गाः अर्थद्योतकाः न तु वाचकाः । तत्र वाचकत्वं चेत् स्वतन्त्रतया प्रादीनां तथाविधार्थविमर्शाभावात् । अत एव मृत्तिकायां घटजननशक्तिर्वर्तते न तु जले, अत एव मृत्तिका घटसमवायिकारणम् इतिवत् अर्थस्य स्थितिः धातौ वर्तते, अत एव उपसर्गसंयोगे सति विशिष्टार्थप्रतीतिरिति अभिधावाच्यत्वं धातोरेव । द्योतकत्वं प्रादीनां सिद्धमेव । सातत्यगमनम्—निरन्तरगमनम् । अतति । अत् धातोः 'वर्तमाने लट्' इति लटि, प्रथमपुरुषैकवचनविवक्षायां 'तिप्तस्झि०' इति तिपि, 'तिङ्शित्सार्वधातुकम्' इति सार्वधातुकसञ्ज्ञायाम् 'कर्तरि शप्' इति शपि 'शप्' इत्यनयोरित्सञ्ज्ञायां लोपे च शित्वात् शपः सार्वधातुकसञ्ज्ञायां मिलित्वा 'अतति' इति रूपम् । आत । अत्-धातोर्लिटि तस्य स्थाने तिपि 'परस्मैपदानाम्' इत्यादिना तिपो णलादेशेऽनुबन्धलोपे 'लिटि धातोरनभ्यासस्य' इति द्वित्वे 'पूर्वोऽभ्यासः' इति अभ्याससञ्ज्ञायाम् 'हलादिः शेषः' इति लोपे 'अ अत् अ' इति जाते अभ्यासस्य दीर्घे सवर्णदीर्घे च तत्सिद्धिः ।

उपसर्गेण—विविध उपसर्गके बलसे धात्वर्थ भी विविध अर्थमें परिवर्तित होता है । यथा—हरणार्थक 'हृ' धातुमें 'प्र' लगने पर 'प्रहार' (आघात), 'आ' लगनेपर 'आहार' (भोजन), 'सं' लगने पर 'संहार' (सर्वनाश), 'वि' लगनेपर 'विहार' (क्रीड़ा) और 'परि' लगने पर 'परिहार' (समाधान) आदि ।

अत—अभ्यासके आदि अत (ह्रस्व अकार) को दीर्घ हो ।

आत । आत । आतिव । आतिम । अतिता । अतिष्यति । अततु । आडजादीनाम् ।६।४।७२। अजादेरङ्गस्याऽऽट् लुङ्-लङ् लृङ्क्षु । आतत् । अतेत् । अत्यात् । अत्यास्ताम् । लुङि सिचि इडागमे कृते । अस्तिसिचोऽपृक्ते ।७।३।९६। विद्यमानात्सिचोऽस्तेश्च परस्याऽपृक्तस्य हल ईडागमः । इट ईटि ।८।२।२८। इटः परस्य सस्य लोपः स्यादीटि । (सिज्लोप एकादेशे सिद्धो वाच्यः) आतीत् । आतिष्टाम् । सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च ।३।४।१०९। सिचोऽभ्यस्ताद्विदेश्च परस्य ङित्सम्बन्धिनो झेर्जुस् । आतिषुः । आतीः । आतिष्टम् । आतिष्ट ।

अतिता । अत्धातोः 'अनद्यतने लुट्' इति लुटि, तत्स्थाने तिपि 'स्यतासी लृलुटोः' इति तासि 'आर्धधातुकं शेषः' इत्यार्धधातुकसञ्ज्ञायाम् 'आर्धधातुकस्येड्वलादेः' इतीडागमे अनुबन्धलोपे 'लुटः प्रथमस्य डारौरसः' इति तिपो डादेशेऽनुबन्धलोपे डित्वसामर्थ्यादभस्यापि टेर्लोपे च तत्सिद्धिः । अतिष्यति । अत्धातोर्लृटि लृटस्तिपि, 'स्यतासी लृलुटोः' इति स्ये तस्यार्धधातुकसंज्ञायाम् 'आर्धधातुकस्येड्वलादेः' इति इडागमे सस्य षत्वे च कृते 'अतिष्यति' इति रूपम् । अतेत् । अत् धातोर्लिङि, लिङस्तिपि, शपि, अनुबन्धलोपे यासुडागमे उटि गते यास इत्यादेशे, गुणे, 'लोपो व्योर्वलि' इति यलोपे तिप इकारस्य 'इतश्च' इति लोपे 'अतेत' इति । अत्यात् । अत्धातोराशिषि लिङि, लिङस्तिपि, 'लिङाशिषि' इत्यार्धधातुकत्वे शबभावे 'यासुट् परस्मैपदेषु०' इति यासुटि, उटि गते 'इतश्च' इति तिप इकारस्य लोपे 'सुट्तिथोः' इति तकारस्य सुडागमे उटो लोपे 'अत्यास् स् त्' इति जाते 'स्कोः संयोगाद्योरन्ते च' इति सकारद्वयस्यापि निवृत्तौ, मिलित्वा 'अत्यात्' इति रूपम् । आतीत् । अत्धातोर्लुङि, लुङस्तिपि, 'च्लि लुङि' इति च्लौ, 'च्लेः सिच्' इति सिचि इति गते 'अत्+स्+ति' इति जाते 'आडजादीनाम्' इत्याटि 'आटश्च' इति वृद्धौ, सिचः स आर्धधातुकसञ्ज्ञायाम् 'आर्धधातुकस्येड्वलादेः' इतीडागमे 'आत्+इ+स्+ति' इति जाते 'इतश्च' इति तिप इकारस्य लोपे 'तः' इत्यस्य 'अपृक्त एकाल् प्रत्ययः' इत्यपृक्तसञ्ज्ञायाम् 'अस्तिसिचोऽपृक्ते' इति ईडागमे 'आत् इ स् ई त्' इति जाते 'इट ईटि' इति, सलोपे, सलोपस्य त्रैपादिकत्वात् 'पूर्वत्रासिद्धम्' इत्यसिद्धत्वेन दीर्घत्वाऽभावे प्राप्ते 'सिज्लोप एकादेशे सिद्धो वाच्यः' इति सिज्लोपस्यासिद्धत्वाभावेन सवर्णदीर्घे 'आतीत्' इति रूपं सिद्धम् । आतीः । लुङि 'लः सिपि,

---

आडजा—अजादि अङ्गको आट्का आगम हो, लुङ्, लङ्, लृङ् के परे । अस्ति—विद्यमान 'सिच्' से पर और 'अस्' धातुसे पर अपृक्त 'हल्' को ईट् आगम हो । इट—'इट्' से पर 'सिच्' सम्बन्धी सकारका लोप हो, 'ईट्' के परे ।

सिज—'सिच्' से पर, अभ्यस्त संज्ञक से पर तथा 'विद्' धातुसे पर 'झि'

आतिषम् । आतिष्व । आतिष्म । आतिष्यत् । एवम्—अव रक्षणगतिकान्तिप्रीतितृप्त्यवगमप्रवेशश्रवणस्वाम्यर्थयाचनक्रियेच्छादीप्त्यवाप्त्यलिङ्गनहिंसाऽऽदानभागवृद्धिषु । अवतीत्यादि । षिध गत्याम् । **पुगन्तलघूपधस्य च** ।७।३।८६। पुगन्तस्य, लघूपधस्य चाऽङ्गस्येको गुणः, सार्वधातुकार्धधातुकयोः । 'धात्वादे'रिति सः । सेधति । षत्वम् । सिषेध ॥

सेकृसृपसृस्तृसृजस्तृस्त्याऽन्ये दन्त्याऽजन्तसादयः ।
एकाचः षोपदेशाः ष्वष्कस्विदस्वदस्वञ्जस्वपस्मिङः ॥ १ ॥

दन्त्यः केवलदन्त्यो, न तु दन्त्योष्ठजोऽपि, ष्वष्कादीनां पृथग् ग्रहणात् । **असंयोगाल्लिट् कित्** १।२।५। असंयोगात्परोऽपिल्लिट् कित्स्यात् । सिषिधतुः । सिषिधुः । सिषेधिथ । सिषिधथुः । सिषिध । सिषेध । सिषिधिव । सिषिधिम । सेधिता । सेधि-

---

यन्तौ, सिचि, इटि, ईटि सलोपे, सवर्णदीर्घ, आटि, वृद्धौ, 'इतश्च' इति सिप इकारस्य लोपे रुत्वे, विसर्गे च नसिद्धिः । आतिष्यत् । अत्धातोर्लृङः प्रथमपुरुषैकवचने तिपि समागते, तस्य सार्वधातुकसञ्ज्ञायाम् शपि प्राप्ते तम्बाधित्वा 'स्यतासी लृलुटोः' इति स्ये; आर्धधातुकसञ्ज्ञायां इडागमे, अङ्गस्य आडागमे वृद्धौ च, इकारलोपे सस्य, षत्वे च कृते आतिष्यत्' इति । सेधति । षिध्धातोर्लटि, लटः स्थाने तिपि, सार्वधातुकसञ्ज्ञायां शपि, अनुबन्धलोपे शित्वात्सार्वधातुकसञ्ज्ञायां 'धात्वादेः षः सः' इति षस्य सत्वे 'पुगन्तलघूपधस्य च' इति लघूपधायाः गुणे मिलित्वा 'सेधति' इति रूपम् । सिषेध । षिध्धातोर्लिटि तत्स्थाने, तिपि, षस्य सत्वे 'लिट् च' इति तिपि आर्धधातुकत्वेन शपोऽभावे, तिपः स्थाने 'परस्मैपदानाम्०' इत्यादिना णलादेशेऽनुबन्धलोपे 'लिटि धातोरनभ्यासस्य' इति द्वित्वे अभ्याससञ्ज्ञायाम् अभ्यासकार्यं च कृते 'पुगन्तलघूपधस्य च' इति लघूपधगुणे 'आदेशप्रत्यययोः' इति षत्वे च 'सिषेध' इति । दन्त्याजन्त त । दन्त्यश्च अच्च दन्त्याचौ, तौ अन्तौ—अव्यवहितपरौ यस्य स दन्त्याजन्तः,तथाविधः,सः—सकारः आदिर्येषां ते दन्त्याजन्तसादयः । दन्त्यपरकः अच्परकश्च य सकारः,तदादय एकाचो धातवः षोपदेशा इति यावत् । अतिव्याप्तिदोषं परिहर्तुम् सेकादिसप्तभिन्नत्वं लक्षणे निविष्टम् । अव्याप्तिदोषं परिहर्तुम्—ष्वष्कादीनां परिगणनम् इति दिक् । सेधिता । षिध्धातोर्लुटस्तिपि 'धात्वादेः षः सः' इति षस्य सत्वे 'स्यतासी

लकार सम्बन्धी 'झि' को 'जुस्' आदेश हो । पुगन्त—पुगन्त और लघूपध जो अङ्ग तदवयव जो 'इक्' उसको गुण हो, सार्वधातुक, आर्धधातुक प्रत्ययके परे । सेकृसृप्—सेक्-सृप्-सृ-स्तृ-सृज-स्तृ-स्त्यै-धातुओंसे अन्य जो दन्त्यान्त तथा अजन्त सकारादि धातु और ष्वष्क-स्विद्-स्वद्-स्वञ्ज्-स्वप्-स्मिङ्धातु —ये षोपदेश हैं । असंयो—असंयोगसे पर अपित्

ष्यति । सेधतु । असेधत् । सेधेत् । सिध्यात् । असेधीत् । असेधिष्यत् । सात्पदाद्योः ८।३।१११। सातेः, पदादेश्च सस्य षो न । इति निषेधे प्राप्ते । उपसर्गात्सुनोतिसुवतिस्यतिस्तौतिस्तोभतिस्थासेनयसेधसिचसञ्जस्वञ्जाम् ।८।३।६५। उपसर्ग-

---

लृलुटोः' इति तासि 'आर्धधातुकं शेषः' इति तासेरार्धधातुकत्वे लघूपधगुणे 'आर्धधातुकस्येड्वलादेः' इतीटि 'लुटः प्रथमस्य डारौरसः' इति तेर्डात्वं डस्येत्संज्ञायां लोपे च डित्वसामर्थ्यादभस्यापि टेर्लोपे 'सेधिता' इति सिद्धम् । सेधिष्यति । षिध्धातोर्लृटि, तिपि, सार्वधातुकसंज्ञायां शपि प्राप्ते तद्बाधित्वा 'स्यतासी लृलुटोः' इति स्ये आर्धधातुकसंज्ञायाम् इटि गुणे षत्वे च तत्सिद्धिः । सेधतु । षिध्धातोर्लोटि लोटस्तिपि, शपि, सार्वधातुकसञ्ज्ञायां गुणे षस्य सत्वे इकारस्योत्वे च तत्सिद्धिः । असेधत् । षिध्धातोर्लङि, लङस्तिपि, अटि, शपि, गुणे, षस्य सत्वे, 'इतश्च' इतीकारलोपे च कृते 'असेधत्' इति सिद्धम् । सेधेत् । षिध्धातोर्लिङि, लिङस्तिपि, षस्य सत्वे शपि, अनुबन्धलोपे शित्वात्सार्वधातुकसंज्ञायां गुणे 'यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्च' इति यासुटि, उटि गते 'अतो येयः' इति यास इयादेशे गुणे 'लोपो व्योर्वलि' इति यलोपे 'इतश्च' इति तिप इकारस्य लोपे 'सेधेत्' इति रूपम् । सिध्यात् । षिध्धातोराशिषि लिङि, लिङस्तिपि, अनुबन्धलोपे 'लिङाशिषि' इति तिप आर्धधातुकत्वेन शपोऽभावे 'यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्च' इति यासुटि उटि गते 'किदाशिषि' इति यासुटः कित्वे, कित्वाद् गुणाऽभावे 'सुट् तिथोः' इति तकारस्य सुडागमे उटि गते 'इतश्च' इतीकारलोपे 'स्कोः संयोगाद्योरन्ते च' इति सकारद्वयस्य लोपे 'धात्वादेः षः सः' इति षस्य सत्वे च विहिते 'सिध्यात्' इति रूपम् । असेधीत् । षिध्धातोर्लुङि, लुङस्तिपि, षस्य सत्वे अनुबन्धलोपे सार्वधातुकसंज्ञायां शपि प्राप्ते तद्बाधित्वा च्लौ, च्लेः सिचि, इकारोरित्संज्ञायां लोपे च, स आर्धधातुकसंज्ञायाम् इटि, गुणे, 'इतश्च' इति तिप इकारस्य लोपे अपृक्तसंज्ञायाम् 'अस्तिसिचोऽपृक्ते' इति ईटि, 'इट ईटि' इति सलोपे तस्य 'सिज्लोप एकादेशे सिद्धो वाच्यः' इति सिद्धत्वेन सवर्णदीर्घे अङ्गस्याडागमे 'असेधीत्' इति रूपम् । असेधिष्यत् । षिध्धातोर्लृङि, लृङस्तिपि, षस्य सत्वे; अनुबन्धलोपे तिपः सार्वधातुकसंज्ञायां शपि प्राप्ते, तद्बाधित्वा 'स्यतासी लृलुटोः' इति स्ये, तस्यार्धधातुकसंज्ञायाम् , इटि गुणे, अटि, षत्वे 'इतश्च' इति तिप इकारस्य लोपे 'असेधिष्यत्' इति रूपम् । सात्पदाद्योरिति । षश्च न चेति अनुवर्तते तेन सातेः सस्य पदादेः सस्य च प्राप्तं षत्वं नेत्यर्थः फलितः । उपसर्गादिति । उपसर्गान्निमित्तादित्यनेनोपसर्गस्थादिणः परस्येति बोध्यम् ।

(षिध् (रूप) 'इट्' 'कृत' हो जाते—'साति' प्रत्ययके सकारको तथा पदादिके सकारको 'षत्व' नहीं हो। ...

स्थान्निमित्तादेषां सस्य षः। सदिरप्रतेः ८।३।६६। प्रतिभिन्नादुपसर्गात्सदेः सस्य षः। स्तम्भेः ८।३।६७। स्तम्भेः सौत्रस्य सस्य षः। अवाच्चालम्बनाविदूर्ययोः ८।३।६८ अवात्स्तम्भेरेतयोरर्थयोः सस्य षः। वेश्च स्वनो भोजने ।८।३।६९। व्यवाभ्यां स्वनतेः सस्य षो, भोजने। परिनिविभ्यः सेवसितसयसिवुसहसुट्स्तुस्वञ्जाम् ।८।३।७०। परिनिविभ्यः परेषामेषां सस्य षः स्यात्। निषेधति। प्राक् सितादड्व्यवायेऽपि ।८।३।६३। 'सित्'-शब्दात्प्राग्ये सुनोत्यादयस्तेषामड्व्यवायेऽपि सस्य षः स्यात्। न्यषेधत्। न्यषेधीत्। न्यषेधिष्यत्। स्थादिष्वभ्यासेन चाऽभ्यासस्य ।८।३।६४। प्राक्सितात्स्थादिष्वभ्यासेन व्यवायेऽपि षत्वं स्यात्, एषामेव चाऽ

सदिरप्रतेः। अत्र 'निषीदति' इत्युदाहरणम्। सदिति षष्ठ्यर्थे प्रथमा। सौत्रस्येति। 'स्तन्भुस्तुन्भु' इति सूत्रनिर्दिष्टस्य नोपधस्येत्यर्थः। प्रतिपदोक्तत्वमेन नोपधस्य सौत्रस्यैव षत्वविधौ ग्रहणात् 'विस्तम्भते' इत्यादौ न षत्वमिति भावः। अवाच्चालम्बनेति। अवोपसर्गपूर्वात् स्तन्भेः आलम्बनवैदूर्यार्थे गम्ये सस्य षत्वं भवतीति भावः। वेश्चेति। अवादित्यनुकर्षणार्थश्चकारः। परिनिविभ्य इति। सेवेत्यकार उच्चारणार्थः। षेवृ सेवायामित्यस्य ग्रहणम्। सितेत्यनेन षिञ् बन्धने इत्यस्य ग्रहणम्। स च क्रान्तो निरूप्यते। अस्यैव धातोः पचाद्यजन्तः सयशब्दः। षिवु तन्तुसन्ताने। षह मर्षणे सुट्-आगमः। 'स्तुस्वञ्ज्योः' सिवादीनां वेति विकल्पार्थं पुनर्वचनम्। निषेधति। अत्र निपूर्वात् सिध् धातोः सेधति इतिरूपे सति 'उपसर्गात्सुनोति' इत्यादिना षत्वमिति भावः। प्राक्सितादिति। सुनोत्यादय इति उपसर्गात्सुनोति इत्यादिसूत्रप्रोक्ताः इति शेषः। न्यषेधत् इत्यादि। नि + असेधत् नि + असेधीत्, नि + असेधिष्यत् इति प्रकृतस्थितौ 'उपसर्गादि'ति प्राप्तं षत्वं न प्रसज्यते अडागमेन व्यवधानात्। अतः 'प्राक्सितादड्व्यवायेऽपि' इत्यनेनाऽडा व्यवधानेनाऽपि षत्वमिति प्रोक्तरूपसिद्धिः। स्थादिष्वेति। अभ्यासेनेति तृतीयान्तम्। प्राक्सितादित्यनुवर्तने उपसर्गादितिसूत्रस्थस्थाधातुमारभ्य परिनिविभ्यः सेवसितेत्यत्र सितशब्दात् प्राक् ये धातव उपात्तास्तेषु

सम्बन्धी सकारको षकार हो। सदिर—'प्रति' भिन्न उपसर्गस्थ निमित्तसे पर 'सद्' धातु सम्बन्धी सकारको षकार हो। स्तम्भेः—उपसर्गस्थ निमित्तसे पर सौत्रस्थ 'स्तम्भ' धातु सम्बन्धी सकारको षकार हो। अवाच्चा—'अव' उपसर्गसे पर 'स्तम्भ' धातु सम्बन्धी सकारको षकार हो, आलम्बन और अविदूर्य (सामीप्य) अर्थ में। वेश्च—'वि' तथा 'अव' उपसर्गसे पर 'स्वन्' धातु सम्बन्धी सकारको षकार हो। परिनि—परि, नि तथा वि उपसर्गोंसे पर 'सेव' आदि संबन्धी सकारको षकार हो। प्राक्—'सित' शब्दसे पूर्व सुनोत्यादि धातु सम्बन्धी सकारको 'अट्' के व्यवधान रहने पर भी षत्व हो। स्थादि—'स्था' धातुसे लेकर 'सित' शब्दसे पूर्व जो धातु हैं, केवल उन्हीं २ धातु सम्बन्धी सकारको अभ्याससे व्यवधान

भ्यासस्य न तु सुनोत्यादीनाम् । निषिषेध । निषिषिधतुः । **सेधतेर्गतौ** ।८।३।११३। गत्यर्थस्य सेधतेः सस्य षो न । गङ्गां विसेधति ॥ एवम्-चिती संज्ञाने । शुच शोके । गद व्यक्तायां वाचि । गदति । **नेर्गद-नद-पत-पद-घु-मा-स्यति-हन्ति-याति-वाति-द्राति-प्साति-वपति-वहति-शाम्यति-चिनोति-देग्धिषु च** ।८।४।१७। उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य नेर्णः स्यात् गदादिषु परेषु । प्रणिगदति । **कुहोश्चुः** ।७।४।६२। अभ्यासकवर्गहकारयोश्चवर्गादेशः ॥ **अत उपधायाः** ।७।२।११६। उपधाया अतो वृद्धिः स्याद् ञिति, णिति च प्रत्यये । जगाद । जगदतुः । जगदुः । जगदिथ । जगदथुः । जगद । **णलुत्तमो वा** ।७।१।९१। उत्तमो णल् वा णित्स्यात् । जगाद ।

दशसु धातुष्वित्यर्थः । निषिषेधेति । 'नि + सिसेध' 'नि + सिसिधतुः' इत्यवस्थायां पूर्वसकारस्य 'उपसर्गात्' इत्यनेन षत्वे सति नि + षिसेध, नि + षिसेधतुः' इति रूपे जाते षिव्यवधानेन अपरसकारस्य निपरकत्वाभावान्न षत्वप्राप्तिः । अतः 'स्थादिष्विति' सूत्रेणाऽभ्यासषिव्यवधानेऽपि षत्वं भवत्येवेति भावः । तेन निषिषेध—निषिषेधतुः इति रूपद्वयसिद्धिः । सेधतेर्गताविति । नरपरेत्यतो नेत्यनुवृत्तेः षत्वं नेति भावः । गङ्गां विसेधति इति । विपूर्वात् षिध्धातोः प्राप्तं उपसर्गादिति षत्वं, 'सेधतेर्गतौ' इत्यनेन वार्यते । तेन षिध्धातोर्गत्यर्थो ज्ञापितः तेन च गङ्गां विसेधतीत्यस्य गङ्गां गच्छतीत्यर्थः । एतदेव ज्ञापकं धातूनामनेकार्थे, इति 'उपसर्गा' इत्यत्र तस्य ग्रहणं चरितार्थमिति भावः । नेर्गदनदेति । अत्र 'रषाभ्यां नो णः' इत्यनुवर्तते 'उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य' इत्यत उपसर्गादिति चानुवर्तते । लक्षणया उपसर्गपदमत्र उपसर्गस्थपरम् । तदेतदाह—उपसर्गस्थादित्यादिना । प्रणिगदति । अत्र 'नेर्गदनद०' इत्यादिना प्रोपसर्गस्थरेफात्परस्य नेर्नकारस्य णत्वम् । जगाद । गद्धातोर्लिट्स्तिपि, 'परस्मैपदानाम्०' इति तिपो णलि, अनुबन्धलोपे, 'लिटि धातोरनभ्यासस्य' इति द्वित्वेऽभ्यासस्य 'हलादिः शेषः' इति लोपे 'कुहोश्चुः' इति अभ्यासगकारस्य चुत्वेन जकारे, जगद् अ इति स्थिते 'अत उपधायाः' इति उपधाभूताकारस्य वृद्धौ 'जगाद' इति सिद्धम् । जगाद—जगद । गद्धातोर्लिटो मिपि 'परस्मैपदानाम्०' इति मिपो णलादेशेऽनुबन्धलोपे द्वित्वेऽभ्यासत्वे 'हलादिः शेषः' इति लोपे 'कुहोश्चुः' इति अभ्यासस्य चुत्वे 'णलुत्तमो वा' इति णलः पाक्षिके णित्वे 'अत उपधायाः' इति

रहने पर भी षत्व हो— सुनोत्यादिको नहीं)। सेधते—उपसर्गस्थ निमित्तसे पर गत्यर्थक 'सिध्' धातु सम्बन्धी सकारको षकार नहीं हो । नेर्गद—उपसर्गस्थ निमित्त (रेफ-षकार) से पर 'नि' के नकारको णकार हो, गद-नदादि धातुके परे । कुहो—अभ्यास सम्बन्धी कवर्ग और हकारको चवर्ग आदेश हो । अत—उपधा सम्बन्धी 'अत्' को वृद्धि हो, ञित्, णित्, प्रत्ययके परे । णल—उत्तम पुरुष सम्बन्धी 'णल्' को णिद्वद्भाव हो, विकल्पसे ।

जगद । गदिता । गदिष्यति । गदतु । अगदत् । गदेत् । गद्यात् । **अतो हलादेर्लघोः** ।७।२।७। हलादेर्लघोरतो वृद्धिर्वेडादौ सिचि परस्मैपदे । अगादीत् । अगदीत् । अगदिष्यत् ॥ **णद अव्यक्ते शब्दे** । **णो नः** ।६।१।६५। धात्वादेर्णस्य नः स्यात् । **णोपदेशास्त्वनर्द-नाटि नाथ-नाध्-नन्द्-नक्क-नृ-नृतः** ॥ **उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य** ।८।४।१४। उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य णोपदेशस्य धातोर्नस्य णः स्यात्समासेऽसमासेऽपि । प्रणदति । प्रणिनदति । नदति । ननाद । **अत एकहल्मध्येऽनादेशादेर्लिटि** ।६।४।१२०। लिण्निमित्तादेशादिकं न भवति यदङ्गं तदवयवस्याऽसंयुक्तहल्मध्यस्थस्याऽत एत्वमभ्यासलोपश्च किति लिटि । नेदतुः ।

वृद्धौ 'जगाद' इति, णित्वाभावे 'जगद' इति च सिद्धम् । अगादीत अगदीत । गद्धातोर्लुङस्तिपि 'इतश्च' इतीकारलोपे अटि, शपं बाधित्वा च्लौ, च्लेः सिचि, इच इत्संज्ञायां लोपे च, सस्य आर्धधातुकसंज्ञायाम् इटि 'अस्तिसिचोऽपृक्ते' इति तकारस्यंडागमे अनुबन्धलोपे 'अगद् इ स् ई त्' इति जाते 'इट ईटि' सलोप 'सिज्लोप एकादेशे सिद्धो वाच्यः' इति सिज्लोपस्यासिद्धत्वाभावेन सवर्णदीर्घे 'अतो हलादेर्लघोः' इति पाक्षिकवृद्धौ 'अगादीत्' इति, तदभावे 'अगदीत्' इति च सिद्धम् । णोपदेशास्त्विति । नर्द-शब्दे, नट-अवस्कन्दने, नाथृ नाधृ-याच्ञोपतापैश्वर्याशीष्षु, टुनदि-समृद्धौ, नक्क-नाशने, नॄ-नये, नृती-गात्रविक्षेपे, एतेभ्योऽन्येभ्यो भिन्ना णकारादिधातवो णोपदेशपदेनोच्यन्ते इति यावत् । प्रणदति । णद्धातोर्लटि, 'णो नः' इति णस्य नत्वे प्रथमपुरुषैकवचनविवक्षायां लटस्तिपि, शपि, अनुबन्धलोपे, 'नदति' इति रूपम् । तत्र प्रोपसर्गस्य योगे 'उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य' इति प्रोपसर्गस्थरेफात्परस्य नद्धातोर्नस्य णत्वे च तत्सिद्धिः । प्रणिनदति । अत्र 'नेर्गदनद०' इति णत्वम् । ननाद । णद्धातोर्लिटस्तिपि, 'णो नः' इति णस्य नत्वे 'परस्मैपदानाम्०' इति तिपो णलि, 'लिटि धातोरनभ्यासस्य' इति द्वित्वे 'पूर्वोऽभ्यासः' इति अभ्याससंज्ञायां 'हलादिः शेषः' इति दलोपे 'अत उपधायाः' इत्युपधावृद्धौ च विहितायां 'ननाद' इति रूपम् । नेदतुः । णद्धातोर्लिटस्तसि 'णो नः' इति णस्य नत्वे, तसः अतुसि, द्वित्वेऽभ्यासकार्ये च कृते 'न नद् अतुस्' इति जाते, अत्र

अतो-हलादि सम्बन्धी लघु अकारको विकल्पसे वृद्धि हो, इडादिपरस्मैपदपरक 'सिच्' के परे । णो नः—धातुके आदि णकारको नकार हो । णोपदे—नर्द, नाटि, नाथ्, नाध् नन्द, नक्क, नॄ, नृत—इन धातुओंसे अन्य जो णकारादि धातु वे णोपदेश हैं । (उत्पत्ति अवस्थामें उनके आदिमें णकार ही था) । उपस—उपसर्गस्थ निमित्त (रेफ-षकार) से पर 'णोपदेश' धातुके नकारको णकार हो, समासमें, (अपि शब्दात) असमासमें भी । अत—'लिट्' निमित्तक आदेश नहीं हुआ हो, ऐसा जो अङ्ग तदवयव जो असंयुक्त हल्मध्यस्थ अकार,

नेदुः । थलि च सेटि । ६।४।१२१। इड्वति थलि च प्रागुक्तं स्यात् । नेदिथ । नेदथुः । नेद । ननाद । ननद । नेदिव । नेदिम । नदिता । नदिष्यति । नदतु । अनदत् । नदेत् । नद्यात् । अनादीत् । अनदीत् । अनदिष्यत् ॥ श्चुतिर् क्षरणे । (इर इत्संज्ञा वाच्या) । श्च्योतति । शर्पूर्वाः खयः ।७।४।६१। शिष्यन्तेऽभ्यासस्य । हलादिः शेषापवादः । चुश्च्योत । इरितो वा ।३।१।५७। इरितो धातोश्च्लेरङ् वा, परस्मैपदे । अश्च्युतत् । अश्च्योतीत । यकाररहितोऽप्य-

---

'अत एकहल्मध्येऽनादेशादेर्लिटि' इति एत्वेऽभ्यासलोपे रुत्वे रेफस्य विसर्गे च 'नेदतुः' इति रूपम् । अनादीत्-अनदीत् । णद्धातोर्लुङस्तिपि, 'णो नः' इति णस्य नत्वे, 'लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्तः' इत्यडागमे 'च्लि लुङि' इति च्लौ, 'च्लेः सिच्' इति सिचि, इच इत्संज्ञायां लोपे च, सस्य आर्धधातुकसंज्ञायाम् इडागमे 'इतश्च' इति तिप इकारस्य लोपे 'अस्तिसिचोऽपृक्ते' इतीडागमे 'इट ईटि' इति सिचो लोपे 'सिज्लोप एकादेशे सिद्धो वाच्यः' इति सिज्लोपस्य सिद्धत्वात् 'अकः सवर्णे दीर्घः' इति दीर्घे 'अ नद् ई त्' इति जाते 'अतो हलादेर्लघोः' इति वा वृद्धौ 'अनादीत्' इति रूपम् । पक्षे-वृद्ध्यभावे 'अनदीत्' इति । श्चुतिर् क्षरणे । इर इत्संज्ञेति । धातोः इर इत्संज्ञा वाच्येत्यर्थः । तत्फलं तु लोपरूपम् । या संज्ञा सा फलवती इति प्रसिद्धत्वात् । शर्पूर्वा इति । 'अत्र लोपोऽभ्यासस्य' इत्यतोऽभ्यासस्येत्यनुवर्तते 'शर्पूर्वाः' इत्यत्र शर्पूर्वो येभ्य इत्यतद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः । तेन शर् न शिष्यते । चुश्च्योतेति । श्च्युतः 'परोक्षे लिट्' इति लिटि तिपि 'परस्मैपदानाम्०' इति णलि णकारलकारयोरित्संज्ञायां लोपे 'लिटि धातोः०' इति धातोर्द्वित्वे 'पूर्वोऽभ्यासः' इति पूर्वरूपस्याभ्याससंज्ञायां हलादिशेषं बाधित्वा विशेषविहितत्वात् 'शर्पूर्वाः खयः' इति चकारशेषे 'चुश्च्युत्+अ' इति स्थिते 'पुगन्त०' इति लघूपधगुणे परेण संयोगे च कृते 'चुश्च्योत' इति रूपं सिध्यति । न च 'श्च्युत्+अ' इति स्थितौ द्वित्वात्प्रागेव गुणः कथं नेति वाच्यम् । 'द्विर्वचनेऽचि' इति निषेधादिति दिक् ।

लुटि—श्च्योतिता । अग्रे—श्च्योतिष्यति, श्च्योततु, अश्च्योतत्, श्च्योतेत्, श्च्युत्यात् । इरितो वेति । 'धातोरेकाचः०' इत्यतः धातोरिति च्लेः सिजित्यतः च्लेरिति 'अस्यतिवक्ति०' इत्यतोऽङिति 'पुषादिद्युतादि०' इत्यतः परस्मैपदेष्वित्यनुवर्तन्ते । अश्च्युतदिति । श्च्युत्धातोर्लुङि तिपि पलोपे शप्प्रत्ययं बाधित्वा 'च्लि लुङि' इति

उसको एत्व हो और अभ्यासका लोप हो, कित्-लिट्के परे । थलि—सेट् (इट् सहित) 'थल्' के परे भी पूर्वोक्त प्रकारका एत्व हो । इर इत्सं—'इर्' को इत्संज्ञा हो—ऐसा कहना चाहिये । शर्पूर्वाः—अभ्याससम्बन्धी 'शर्' पूर्वक 'खय्' का शेष हो और अन्य हल्का लोप हो । इरितो—'इर्' इत्संज्ञक धातुसम्बन्धी 'च्लि' को 'अङ्' आदेश हो, विकल्पसे ।

यम् । श्चोतति । चुश्चोत । अश्चुतत् । अश्चोतीत् । च्युतिर् आसेचने । च्योतति । टुनदि समृद्धौ । आदिर्ञिटुडवः ।१।३।५। उपदेशे धातोराद्या एते इतः स्युः । इदितो नुम् धातोः ।७।१।५८। नन्दति । ननन्द । नन्दिता । नन्दिष्यति । नन्दतु । अनन्दत् । नन्देत् । इदित्त्वान्नलोपो न । नन्द्यात् । अनन्दीत् । अनन्दिष्यत् ॥ एवं कुथि पुथि लुथि मथि हिंसासंक्लेशनयोः । बिदि अवयवे । बिन्दति ।

च्लौ 'च्लेः सिच्' इति सामान्यविधिं बाधित्वा 'इरितो वा' इति वैभाषिकेऽङादेशे 'लुङ्लङ्०' इत्यङ्गस्याडागमे सति 'अश्च्युतत्' इति रूपम् । अङभावे तु, 'च्लेः सिच्' इति सिचि 'आर्धधातुकं शेषः' इति तस्यार्धधातुकसंज्ञायाम् 'आर्धधातुकस्य' इति इडागमे टित्त्वात्तस्याद्यावयवे तिप्रत्ययस्य 'इतश्च' इति इकारस्य लोपे 'अपृक्त एकाल् प्रत्ययः' इत्यवशिष्टतकारस्यापृक्तसंज्ञायाम् 'अस्तिसिचोऽपृक्ते' इति तस्येडागमे श्च्युत्+इस्+ई+त् इति जाते 'इट ईटि' इति सलोपे प्रत्ययलक्षणेन सिच आर्धधातुकत्वमाश्रित्य 'पुगन्त' इति लघूपधगुणेऽङ्गस्य 'लुङ्लङ्०' इत्यडागमे 'अकः सवर्णे दीर्घः' इति उभयेकारयोर्दीर्घे च कृते 'अश्च्योतीत्' इति द्वितीयं रूपं सिध्यति । लृङि तु 'अश्च्योतिष्यत्' इत्यादि बोध्यम् । यकाररहितोप्ययमिति । अयं श्च्युतिर् क्षरणे इति धातुः यकाररहितोऽपि अवलोक्यते इत्यर्थः । तेन श्चुतिर् क्षरणे इति पाठः फलितः । तथा सति लडादिषु–श्चोतति–चुश्चोत–श्चोतिता–श्चोतिष्यति–श्चोततु–अश्चोतत्–श्चोतेत्–श्चुत्यात्–अश्चुतत्–अश्चोतीत्—अश्चोतिष्यत् इत्यादि रूपाणि श्च्युतिर्वदूह्यानि इति भावः । 'च्योतति' इति । च्युतिर् आसेचने इति धातोः इर इत्संज्ञा वाच्या इति इर इत्संज्ञायां वर्तमाने लटि तिपि तस्य सार्वधातुकसंज्ञायां कर्तरि शपि तस्य शित्त्वात्सार्वधातुकसंज्ञायां 'पुगन्त०' इति गुणे 'च्योतति' इति । नन्दति । टुनदि इत्यत्र 'उपदेशेऽजनुनासिक इत्' इति इकारस्य इत्संज्ञायां 'तस्य लोपः' इति लोपे टुनद् इति जाते, तस्य 'भूवादयो धातवः' इति धातुत्वे 'आदिर्ञिटुडवः' इति टुइत्यस्येत्संज्ञायां लोपे च ततो लटि, तत्स्थाने तिपि शपि अनुबन्धलोपे 'इदितो नुम् धातोः' इति नुमि, उमि गते 'मिदचोऽन्त्यात्परः' इति अन्त्यादचः परे, अनुस्वारे परसवर्णे च कृते 'नन्दति' इति रूपम् । कुथि, पुथि, लुथि, मथि, एषां रूपाणि लटि, कुन्थति, पुन्थति, लुन्थति, मन्थति । लिटि–चुकुन्थ, पुपुन्थ, लुलुन्थ, ममन्थ । लुटि–कुन्थिता, पुन्थिता, लुन्थिता, मन्थिता । लृटि–कुन्थिष्यति, पुन्थिष्यति, लुन्थिष्यति, मन्थिष्यति । लोटि–कुन्थतु, पुन्थतु, लुन्थतु, मन्थतु । लङि–अकुन्थत्, अपुन्थत्, अलुन्थत्, अमुन्थत् । विधिलि-

---

आदिर्–उपदेशावस्थामें धातुके आदिमें वर्तमान 'ञि–टु–डु' की इत्संज्ञा हो ।

इदितो—'इदित्' धातुको 'नुम्' का आगम हो ।

'भिदी'ति पाठान्तरम्। भिन्दति। गडि वदनैकदेशे। गण्डति। चदि आह्लादने। चन्दति। त्रदि चेष्टायाम्। त्रन्दति। कदि क्रदि क्लदि आह्वाने रोदने च। क्लिदि परिदेवने। तकि कृच्छ्रजीवने। तुगि तुगि वुगि वर्जने। मघि मण्डने। शिघि

ङि—कुन्थेत्, लुन्थेत्, मन्थेत्। आशीर्लिङि—कुन्थ्यात्, पुन्थ्यात्, लुन्थ्यात्, मन्थ्यात्। अत्राशीर्लिङि उपधानकारस्य लिङः 'क्ङिदाशिषि' इति किद्वद्भावेऽपि 'अनिदितां हल०' इति नलोपो न शङ्क्यः। 'अनिदितां हल' इति सूत्रे इकारेत्संज्ञानामङ्गानामुपधानकारस्य लोपो भवतीति स्पष्टार्थत्वात्। लुङि—अकुन्थीत्, अपुन्थीत्, अलुन्थीत्, अमन्थीत्, लृङि—अकुन्थिष्यत्, अपुन्थिष्यत्, अलुन्थिष्यत्। अमन्थिष्यत्। इत्यादि। विन्दति। विदि अवयवे अस्माद्धातोर्लटि तिपि शपि 'इदितो नुम्०' इति नुमि रूपम्। लिटादिषु तु विविन्द, विन्दिता, विन्दिष्यति, विन्दतु, अविन्दत्, विन्देत्, विन्द्यात्, अविन्दीत्, अविन्दिष्यत्। भिदि पाठान्तरे तु भिन्दति, बिभिन्द भिन्दिता, भिन्दिष्यति, भिन्दतु, अभिन्दत्, भिन्देत्, भिन्द्यात्, अभिन्दीत्, अभिन्दिष्यत्। इत्यादि। गण्डतीति। गडि वदनैकदेशे अस्मात् धातोः इकारेत्संज्ञायां 'तस्य लोपः' इति लोपे वर्तमाने लटि तिपि शपि 'इदितो नुम्०' इति नुमि नकारस्य मित्त्वाद्डकारवर्तिनोऽकारस्यान्त्यावयवे 'नश्चापदान्तस्य झलि' इति अनुस्वारे 'अनुस्वारस्य ययि०' इति परसवर्णे कृते 'गण्डति' इत्यस्य सिद्धिः। लिडादिषु तु जगण्ड, गण्डिता, गण्डिष्यति, गण्डतु, अगण्डत्, गण्डेत्, गण्ड्यात्, अगण्डीत्, अगण्डिष्यत्। इत्यादि। चन्दतीति। चदि—आह्लादने इत्यस्माद्धातोरिकारेत्संज्ञायामिदितो नुमि मित्त्वादन्त्यावयवेऽनुस्वारे परसवर्णे वर्तमाने लटि तिपि शपि प्रोक्तं 'चन्दति' इति रूपं भवति। लिडादिषु—चचन्द, चन्दिता, चन्दिष्यति, चन्दतु, अचन्दत्, चन्देत्, चन्द्यात्, अचन्दीत्, अचन्दिष्यत्। त्रन्दतीति। त्रदि चेष्टायाम्। अस्माद्धातोरिदित्त्वान्नुमि अनुस्वारे परसवर्णे लटि तिपि शपि रूपम्। लिडादिषु—तत्रन्द, त्रन्दिता, त्रन्दिष्यति, त्रन्दतु, अत्रन्दत्, त्रन्देत्, त्रन्द्यात्, अत्रन्दीत्, अत्रन्दिष्यत्। इति। कदि, क्रदि, क्लदि इति। लट्—कन्दति, क्रन्दति। क्लन्दति। लिट्—चकन्द, चक्रन्द, चक्लन्द। लुट्—कन्दिता, क्रन्दिता, क्लन्दिता। लृट्—कन्दिष्यति, क्रन्दिष्यति, क्लन्दिष्यति। लोट्—कन्दतु, क्रन्दतु, क्लन्दतु। लङ्—अकन्दत्, अक्रन्दत्, अक्लन्दत्। विधिलिङ्—कन्देत्, क्रन्देत्, क्लन्देत्। आशीर्लिङ्—कन्द्यात्, क्रन्द्यात्, क्लन्द्यात्। लुङ्—अकन्दीत्, अक्रन्दीत्, अक्लन्दीत्। लृङ्—अकन्दिष्यत्, अक्रन्दिष्यत्, अक्लन्दिष्यत् इत्यादि। क्लिदि—क्लिन्दति, चिक्लिन्द, क्लिन्दिता, क्लिन्दिष्यति, क्लिन्दतु, अक्लिन्दत्, क्लिन्देत्, क्लिन्द्यात्, अक्लिन्दीत्, अक्लिन्दिष्यत्। तकि—तङ्कति, ततङ्क, तङ्किता, तङ्किष्यति, तङ्कतु, अतङ्कत्, तङ्केत्, तङ्क्यात्, अतङ्कीत्, अतङ्किष्यत्। इत्यादि। तुगि, तुगि, वुगि—लट्—तुङ्गति,

आघ्राणे। मन्थ विलोडने। मन्थति। ममन्थ। क्त्वाद्यलोपः। मथ्यात्। अर्च पूजायाम्। अर्चति। तस्मान्नुड् द्विहलः।७।४।७१। द्विहलो धातोर्दीर्घीभूताद-कारात् परस्य नुट्। आनर्च। आनर्चतुः। आनर्चुः। अर्चिता। अर्चिष्यति। अर्चतु। आर्चत्। अर्चेत्। अर्च्यात्। आर्चीत्। आर्चिष्यत्॥ एवम्—अर्द गतौ याचने च।

जुङ्गति, वुङ्गति। लिट्—युयुङ्ग, जुजुङ्ग, वुवुङ्ग। लुट्—युङ्गिता, जुङ्गिता, वुङ्गिता। लृट्—युङ्गिष्यति, जुङ्गिष्यति, वुङ्गिष्यति। लोट्—युङ्गतु, जुङ्गतु, वुङ्गतु। लङ्—अयुङ्गत्, अजुङ्गत्, अवुङ्गत्। लिङ्—युङ्गेत्, जुङ्गेत्, वुङ्गेत्। आशीर्लिङ्—युङ्ग्यात्, जुङ्ग्यात्, वुङ्ग्यात्। लुङ्—अयुङ्गीत्, अजुङ्गीत्, अवुङ्गीत्। अयुङ्गिष्यत्, अजुङ्गिष्यत्, अवुङ्गिष्यत्। इत्यादि। मघि मण्डने। मङ्घति, ममङ्घ, मङ्घिता, मङ्घिष्यति, मङ्घतु, अमङ्घत्, मङ्घेत्। मङ्घ्यात्, अमङ्घीत्, अमङ्घिष्यत्। शिघि आघ्राणे—शिङ्घति, शिशिङ्घ, शिङ्घिता, शिङ्घिष्यति, शिङ्घतु, अशिङ्घत्, शिङ्घेत्, शिङ्घ्यात्, अशिङ्घीत्, अशिङ्घिष्यत्। इति। मन्थति। मन्थ विलोडने धातोः वर्तमाने लटि तिपि शपि मन्थति इति रूपम्। ममन्थेति। मन्थधातोः 'परोक्षे लिट्' इति परोक्षार्थे भूते लिटि तिपि णलि द्वित्वे हलादिशेषे परेण संयोगे 'ममन्थ' इत्यस्य सिद्धिः। अग्रे—मन्थिता, मन्थिष्यति, मन्थतु, अमन्थत्, मन्थेत्। मथ्यादिति। मन्थ विलोडने धातोः आशीर्लिङि तिपि 'इतश्च' इति इकारलोपे 'यासुट्परस्मै०' इति यासुटि, तस्य यदागमन्यायेन प्रत्ययत्वात् लिङ्त्वाच्च 'अनिदिताम्०' इति उपधाभूतनकारस्य लोपे मथ्यात् इति रूपं भवति। अमन्थीत्। अमन्थिष्यत्। इति। अर्चति। अर्चधातोर्लटि, लटस्तिपि, शपि, अनुबन्धलोपे, सार्वधातुकसञ्ज्ञायाम् 'अर्चति' इति रूपम्। आनर्च। अर्चधातोर्लिटि, लिटस्तिपि, 'परस्मैपदानां णलतुसुस्थल०' इति तिपो णलि, द्वित्वेऽभ्यासत्वे, 'हलादिः शेषः' इति लोपे 'अत आदेः' इत्यभ्यासाकारस्य दीर्घे 'तस्मान्नुड्द्विहलः' इति नुट्यनुबन्धलोपे च तत्सिद्धिः। अर्चिता। अर्च् धातोर्लुटस्तिपि, सार्वधातुकसञ्ज्ञायां शपि प्राप्ते तम्बाधित्वा 'स्यतासी लृलुटोः' इति तासौ इकारस्येत्सञ्ज्ञायां लोपे च 'आर्धधातुकं शेषः' इति तास आर्धधातुकत्वे 'आर्धधातुकस्येड्वलादेः' इतीडागमे 'लुटः प्रथमस्य डारौरसः' इति तिपो डात्वे 'डित्वसामर्थ्यादभस्यापि टेर्लोप' इत्यास्भागस्य लोपे च कृते तत्सिद्धिः। आर्चीत्। अर्च् धातोर्लुङस्तिपि अनुबन्धलोपे 'इतश्च' इतीकारलोपे 'आडजादीनाम्' इत्याटि 'आटश्च' इति वृद्धौ, च्लौ, च्लेः सिच्यनुबन्धलोपे इटि ईटि च कृते 'इट ईटि' इति सलोपे सिज्लोपस्यासिद्धत्वाभावेन सवर्णदीर्घे च कृते 'आर्चीत्' इति रूपम्। आर्चिष्यत्। लृङि, तिपि, स्ये, इटि, आटि, वृद्धौ, परत्वे,

---

तस्मा—द्विहल् धातुका दीर्घीभूत अकारसे पर, नुट्का आगम हो (लिट् में)।

अति अदि बन्धने। वन षण सम्भक्तौ। वनति। ववान। न शसददवादिगुणानाम् ।६।४।१२६। शसेर्ददेर्वकारादीनां, गुणशब्देन भावितो योऽत्, तस्य च एत्वाभ्यासलोपौ न स्तः। ववनतुः। ववनुः। सनति। ससान। सेनतुः। सेनुः।

'इतश्च' इति तिप इकारलोपे च तत्सिद्धिः। अर्द गतौ, याचने च। अर्दति, आनर्द, अर्दिता, अर्दिष्यति, अर्दतु, आर्दत्, अर्देत्, अर्द्यात्, आर्दीत्, आर्दिष्यत्। अति, अदि बन्धने। अन्तति, अन्दति। आनन्त, आनन्द। अन्तिता, अन्दिता। अन्तिष्यति, अन्दिष्यति। अन्ततु, अन्दतु। आन्तत्, आन्दत्। अन्तेत्, अन्देत्। अन्त्यात्, अन्द्यात्। आन्तीत्, आन्दीत्। आन्तिष्यत्, आन्दिष्यत्। वनति इति। वन संभक्तौ, अस्माद्धातोः वर्तमाने लटि तिपि शपि 'वनति' इति रूपम्। ववानेति। वन धातोः 'परोक्षे लिट्' इति भूतपरोक्षे लिटि तिपि णलि द्वित्वे पूर्वस्य अभ्यासत्वे हलादिशेषे 'अत उपधायाः' इति णलो णित्वादुपधावृद्धौ 'ववान' इति रूपं भवति। न शसेति। शस, दद, वादि, गुण एषां द्वन्द्वः। अवयवषष्ठी। गुणशब्देन विहित एव गुणोऽत्र गुणशब्देन विवक्षितः। अन्यथा शसिददिग्रहणस्य वैयर्थ्यापत्तेः। 'अत एकहल्मध्ये' इत्यतः अत इत्यनुवर्तते। 'घ्वसोरेद्धौ' इत्यत एदित्यनुवर्तते। अभ्यासलोपश्चेत्यपि अनुषज्यते। ववनतुरिति। वनसंभक्तावित्यतः परोक्षे लिटि तसि तत्र 'परस्मैपदानाम्' इति अतुसि 'लिटि धातोः' इति धातोर्द्वित्वे 'पूर्वोऽभ्यासः' इति पूर्वस्याभ्यासंज्ञायां 'हलादिः शेषः' इति आद्येतरहलो लोपे 'अत एकहल्०' इति प्राप्त एत्वाभ्यासलोपे परत्वात् अपवादत्वाच्च 'न शस' इत्यनेन बाधिते सस्य रुत्वे विसर्गे 'ववनतुः' इति रूपम्। ववनुरिति। वन धातोः परोक्षे लिटि झौ तस्योसि धातोर्द्वित्वे अभ्यासत्वे हलादिशेषे 'न शसेति' एत्वाभ्यासलोपाभावे रुत्वे विसर्गे 'ववनुः' इति रूपम्। अग्रे—वनिता, वनिष्यति, वनतु, अवनत्, वनेत्, वन्यात्, अवानीत्—अवनीत्, अवनिष्यत्। सनति इति। षण—सम्भक्तौ अस्मात् धातोः 'धात्वादेः षः सः' इति षस्य सत्वे ततः वर्तमाने लटि तिपि सार्वधातुकसञ्ज्ञायां शपि 'सनति' इत्यभीष्टरूपं सिध्यति। ससानेति। षण धातोः 'धात्वादेः०' इति षस्य सत्वे लिटि तिपि णलि धातोर्द्वित्वे अभ्यासत्वे हलादिशेषे 'अत उपधायाः' इति उपधावृद्धौ 'ससान' इति रूपं भवति। सेनतुरिति। षण धातोः षस्य 'धात्वादेः' इति सत्वे 'परोक्षे लिट्' इति भूते लिटि 'तिप्तस०' इति तसि 'परस्मैपदानाम्०' इति अतुसि 'लिटि धातोः०' इति धातोर्द्वित्वे 'पूर्वोऽभ्यासः' इति पूर्वस्याभ्यासत्वे 'हलादिः शेषः' इति हल्लोपे 'अत एकहल्मध्ये०' इति एत्वेऽभ्यासलोपे अतुसः सकारस्य रुत्वे विसर्गे च कृते 'सेनतुः' इत्यस्य साधुत्वम्। सेनुरिति। षण धातोर्लिटि झौ उसि धातोर्द्वित्वेऽभ्यासत्वे

न शस्—'शस्' धातु 'दद्' धातु तथा वकारादि धातु और 'गुण' शब्दसे विहित जो 'अकार' उसको एत्वाभ्यासलोप नहीं हो।

ये विभाषा ।६।४।४३। जनसनखनामात्वं वा स्यात् यादौ क्ङिति । सायात् । सन्यात् । व्रज व्रज गतौ । व्रजति । वव्राज । व्रजिता । व्रजिष्यति । व्रजतु । अव्रजत् । व्रजेत् । व्रज्यात् । वदव्रजहलन्तस्याचः ।७।२।३। एषामचो वृद्धिः स्यात् परस्मैपदे सिचि । अव्राजीत् । अव्रजिष्यत् ॥ कटे वर्षाऽऽवरणयोः । कटति । चकाट । कटिता । कटिष्यति । कटतु । अकटत् । कटेत् । कट्यात् । ह्म्यन्तक्षणश्वसजागृणिश्व्येदिताम् ।७।२।५। हमयान्तस्य, क्षणादेर्ण्यन्तस्य, श्वयतेरेदितश्च वृद्धिर्नेडादौ सिचि । अकटीत् । अकटिष्यत् ॥ गुपू रक्षणे । गुपूधूपविच्छिपणि-

---

'अत एकहल्०'इति एत्वेऽभ्यासलोपे सस्य रुत्वे विसर्गे च विहिते 'सेनुः' इति अभीष्टं रूपं सिध्यति । अग्रे–सेनिथ, सेनथुः, सेन, ससान-ससन, सेनिव, सेनिम । सनिता, सनिष्यति, सनतु, असनत्, सनेत् । ये विभाषेति । अत्र 'जनसनखनां सञ्झलोः' इत्यतः जनसनखनामिति लभ्यते 'क्ङिति च' इत्यतः क्ङिति ङिति इति लभ्यते, 'ये' इति 'अकाश्रयत्वात्' 'यस्मिन्विधिः' इति परिभाषया तदादिविधिः । अत आह–जनसनखनामात्वं वा यादौ क्ङिति इति । सायादिति । षण धातोः षस्य सत्वे आशीर्लिङि तिपि 'इतश्च'इति तिप इकारलोपे 'यासुट् परस्मै०'इति यासुटि लिङ आर्धधातुकत्वाच्छपोऽभावे 'सन्+यास+त्' इति जाते आशीर्लिङः किरवात् 'ये विभाषा' इति वैभाषिके आत्वे 'स्कोः'इति सलोपे 'स+आ+यत्'इति जाते सवर्णदीर्घे 'सायात्'इत्येकं रूपं भवति । असति आत्वे 'सन्यात्' इति द्वितीयं सिद्धमेव । अग्रे—असानीत्–असनीत्, असनिष्यत् । इति । वज गतौ । वजति, ववाज, ववजतुः, वजिता, वजिष्यति, वजतु, अवजत्, वजेत्, वज्यात्, अवाजीत्–अवजीत्, अवजिष्यत् । इति । व्रजति । व्रज धातोर्लटि लटस्तिपि, शपि, अनुबन्धलोपे च तत्सिद्धिः । अव्राजीत् । व्रज् धातोर्लुङस्तिपि अनुबन्धलोपे 'इतश्च' इति तिप इकारस्य लोपे अटि, च्लौ, च्लेः सिचि, इचि गते 'आर्धधातुकं शेषः' इत्यार्धधातुकसंज्ञायाम् 'आर्धधातुकस्येड्वलादेः' इतीटि, 'अस्तिसिचोऽपृक्ते' इति ईटि 'वदव्रजहलन्तस्याचः' इति वृद्धौ 'इट ईटि' इति सलोपे सिज्लोपस्यासिद्धत्वाभावात्सवर्णदीर्घे 'अव्राजीत्' इति रूपम् । चकाट । कट्धातोर्लिटस्तिपो णलि द्वित्वेऽभ्यासत्वे 'हलादिः शेषः' इति लोपे 'कुहोश्चुः' इति कस्य चुत्वेन चकारे 'अत उपधायाः' इति वृद्धौ 'चकाट' इति रूपम् । अकटीत् । कट्धातोर्लुङस्तिपि, अनुबन्धलोपे अटि, 'इतश्च' इतीकारलोपे सार्वधातुकसंज्ञायां

ये विभा–'जन्-सन्-खन्' धातुओंको आत्व हो, यकारादि कित्-ङित्के परे। वद–वद्, व्रज् और हलन्त धातुके 'अच्' को वृद्धि हो, परस्मैपदपरक 'सिच्' के परे । ह्म्यन्त–हकारान्त, मकारान्त, यकारान्त धातु तथा क्षण् श्वस्-जागृ धातु और ण्यन्त धातु एवं श्वि धातुके 'अच्' को वृद्धि हो, परस्मैपदपरक 'सिच्' के परे । गुपू—'गुप्-धूप-विच्छ-पण-पन्' धातुओंसे 'आय'

पनिभ्य आयः ।३।१।२८। एभ्य 'आय' प्रत्ययः स्यात् स्वार्थे । 'अनिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे भवन्ती'ति न्यायात् । सनाद्यन्ता धातवः ।३।१।३२। सनादयः कमेर्णिङन्ताः प्रत्यया अन्ते येषां ते धातुसंज्ञाः स्युः ।

सन्-क्यच्-काम्यच्-क्यङ्-क्यषोऽथाऽऽचारक्विब् णिज्यङौ तथा ।
यगाय-ईयङ्-णिङ् चेति द्वादशामी सनादयः ॥ १ ॥

'सनाद्यन्ता धातव' इत्यस्यानन्तरं 'भूवादय' इत्येव सूत्रयितुं युक्तम् । धातुत्वाल्लडादयः । गोपायति । आयादय आर्द्धधातुके वा ।३।१।३१। आर्द्धधातुकविवक्षायामायेयङ्णिङो वा स्युः । (कास्यनेकाच आम्वक्तव्यो लिटि) कास आम्विधानान्मस्य नेत्वम् । अतो लोपः ।६।४।४८। आर्द्धधातुकोपदेशे यददन्तं तस्यातो लोप आर्द्धधातुके । आमः २।४।८१। आमः परस्य लुक् । कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि ।३।१।४०। आमन्ताल्लिट्पराः कृभ्वस्तयोऽनुप्रयुज्यन्ते । तेषां द्वित्वादि । उरत् ।७।४।६६। अभ्यासस्य ऋतोऽत्स्यात्प्रत्यये । प्रत्यये किं—वव्रश्च । वृद्धिः । गोपायाञ्चकार । द्वित्वात्परत्वाद्यणि प्राप्ते । द्विर्वचनेऽचि ।१।१।५९। द्वि-

---

शपि प्राप्ते तम्बाधित्वा च्लौ, च्लेः सिचि, इचि गते, आर्धधातुकसंज्ञायाम् इति, ईटि च जाते 'अतो हलादेर्लघोः' इति वृद्धौ प्राप्तायां 'ह्म्यन्तक्षणश्वसजागृणिश्व्येदिताम्' इति तन्निषेधे 'इट ईटि' इति सलोपे सिज्लोपस्य सिद्धत्वात्सवर्णदीर्घे 'अकटीत्' इति रूपम् । सनादय इति । सन् क्यच् काम्यच् क्यङ् क्यषोऽथाचारक्विब् णिज्यङौ तथा । यगायेयङ्णिङश्चेति द्वादशामी सनादयः । गोपायति । गुप् धातोः 'गुपूधूपविच्छिपणिपनिभ्य आयः' इति आय प्रत्यये 'आर्धधातुकं शेषः' इति तस्यार्धधातुकत्वेन 'पुगन्तलघूपधस्य च' इति गुणे 'सनाद्यन्ता धातवः' इति गोपाय इत्यस्य धातुसंज्ञायां धातुत्वाल्लटि, लटस्तिपि, 'तिङ्शित्सार्वधातुकम्' इति सार्वधातुकसंज्ञायाम् 'कर्तरि शप्' इति शपि, अनुबन्धलोपे 'अतो गुणे' इति पररूपे 'गोपायति' इति रूपम् । गोपायाञ्चकार । गुप् धातोः 'परोक्षे लिट्' इति लिट् प्राप्ते, तम्बाधित्वा

प्रत्यय हो, स्वार्थमें । सना—'सन्' से लेकर 'कमेर्णिङ्'सूत्रसे विहित 'णिङ्' पर्यन्त (द्वादश) प्रत्ययान्तों की धातुसंज्ञा हो । सन्नक्य-सन्, क्यच्, काम्यच्, क्यङ्, क्यष्, आचारार्थक क्विप्, णिच् यङ्, यक्, आय, ईयङ्, णिङ्—ये द्वादश 'सनादि' हैं । आया—आर्धधातुककी विवक्षामें आय-ईयङ् प्रत्यय हों, विकल्पसे । कास्य—'कास्' धातु और 'अनेकाच्' धातुमें 'आम्' प्रत्यय हो, 'लिट्' परे । अतो—आर्धधातुकके उपदेश कालमें जो अदन्त, उसके अकारका लोप हो, आर्धधातुकके परे । आम—'आम्' से परे 'लिट्' का लुक् हो । कृञ्चा—आमन्तसे 'लिट्' परक 'कृ' 'भू' अस् धातुओंका अनुप्रयोग हो । उरत्—अभ्याससम्बन्धी ऋवर्णको 'अत्' आदेश हो, प्रत्ययके परे । द्विर्व—द्वित्वनिमित्तक 'अच्' के परे

त्वनिमित्तेऽचि परे अच आदेशो न स्याद् द्वित्वे कर्तव्ये । गोपायाञ्चक्रतुः । गोपायाञ्चक्रुः । एकाच उपदेशेऽनुदात्तात् ।७।२।१०। उपदेशे यो धातुरेकाजनुदात्तश्च, ततः परस्य वलादेरार्धधातुकस्येण्न ।

ऊदृदन्तैर्यौति-रु-क्ष्णु-शीङ्-स्नु-नु-क्षु-श्वि-डीङ्-श्रिभिः ।
वृङ्-वृञ्भ्यां च विनैकाचोऽजन्तेषु निहताः स्मृताः ॥ १ ॥

कान्तेषु—शक्लेकः । चान्तेषु—पच्-मुच्-रिच्-वच-विच्-सिचः षट् । छान्तेषु-प्रच्छथेकः । जान्तेषु—त्यज् निजिर्-भज्-भञ्ज्-भुज्-भ्रस्ज्-मस्ज्—यज्-युज्-रुज्-रञ्ज्-विजिर्-सञ्ज्-स्वञ्ज-सृजः पञ्चदश । दान्तेषु—अद् क्षुद्-खिद-छिद्-तुद्-नुद्-पद्य-भिद्-विद्य-विनद् विन्द् शद् सद्-स्विद्य-स्कन्द-हदः षोडश । धान्तेषु—क्रुध्-क्षुध्-बुध्य बन्ध्-युध् रुध्-राध्-व्यध् शुध्-साध् सिध्या एकादश । नान्तेषु—मन्य-हनौ द्वौ । पान्तेषु-

---

'गुपूधूपविच्छिपणिपनिभ्य आयः' इति नित्यम् आयप्रत्यये प्राप्ते 'आयादय आर्धधातुके वा' इति विकल्पेन आयप्रत्यये कृते तस्य आर्धधातुकत्वात् 'पुगन्तलघूपधस्य च' इति गुणे 'सनाद्यन्ता धातवः' इति धातुसंज्ञायां लिटि 'कास्यनेकाच आम् वक्तव्यः' इत्याम्प्रत्यये तस्य आर्धधातुकसंज्ञायाम् 'अतो लोपः' इत्यल्लोपे 'आमः' इति लिटो लुकि, लिटः कृत्वात्प्रत्ययलक्षणेन गोपायामित्यस्य कृदन्तत्वात्प्रातिपदिकत्वेन सुबुत्पत्तौ 'कृन्मेजन्तः' इति अव्ययत्वात् 'अव्ययादाप्सुपः' इति तस्यापि लुकि 'गोपायाम्' इत्यवशिष्टे 'कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि' इति लिट्परकृञि अनुप्रयुज्यमाने 'गोपायाम् कृ लिट्' इति जाते अत्र लिटस्तिपि, तिपो णलादेशे अनुबन्धलोपे द्वित्वेऽभ्याससंज्ञायाम् 'उरत्' इत्यभ्यासऋवर्णस्य अकारे 'उरण् रपरः' इति रपरे च जाते 'गोपायाम कर् कृ अ' इति भूते 'हलादिः शेषः' इति रलोपे 'कुहोश्चुः' इत्यभ्यासकस्य चत्वे मस्यापदान्तत्वादनुस्वारे 'वा पदान्तस्य' इति पाक्षिकेऽनुस्वारस्य परसवर्णे ञकारे 'अचो ञ्णिति' इति वृद्धिं परत्वाद्बाधित्वा 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' इति गुणे 'उरण् रपरः' इति रपरे 'अत उपधायाः' इति वृद्धौ 'गोपायाञ्चकार' इति । अनुदात्ताः के इत्याकाङ्क्षायामाह—ऊद् ऋदन्तैरिति । ऊकारान्ताः, ऋकारान्ताः, यु रु स्नु शीङ् स्नु नु क्षु श्वि डीङ् श्रि वृङ् वृञ्

अजादेश नहीं हो, यदि द्वित्व कर्तव्य रहे । एकाच—उपदेशावस्थामें एकाच् और अनुदात्त जो धातु, उससे पर आर्धधातुकको इट् नहीं हो ।

ऊद्—दीर्घ ऊकारान्त और दीर्घ ॠकारान्त धातु, 'यु' धातु तथा रु, क्ष्णु, शीङ्, स्नु, नु, क्षु, श्वि डीङ् श्रि वृङ्, वृञ् धातु—इनसे भिन्न जो एकाच और अजन्त धातु, वे

आप्-क्षिप्-छुप्-तप्-तिप्-तृप्य-दृप्य-लिप्-लुप्-वप्-शप्-स्वप्-सृपस्त्रयोदश। भान्तेषु यभ्-रभ्-लभस्त्रयः। मान्तेषु-गम्-नम्-रम्-यमश्चत्वारः। शान्तेषु क्रुश्-दंश्-दिश्-दृश्-मृश्-रिश्-रुश्-लिश्-विश्-स्पृशो दश। षान्तेषु-कृष्-त्विष्-तुष्-द्विष्-दुष्-पुष्य-पिष्-विष्-शिष्-शुष्-श्लिष्या एकादश। सान्तेषु घस्-वसती द्वौ। हान्तेषु दह्-दुह्-दिह्-नह्-मिह्-रुह्-लिह्-वहोऽष्टौ।

अनुदात्ता हलन्तेषु धातवस्त्र्यधिकं शतम्॥

गोपायाञ्चकर्थ। गोपायाञ्चक्रथु। गोपायाञ्चक्र। गोपायाञ्चकार। गोपायाञ्चकर। गोपायाञ्चकृव। गोपायाञ्चकृम॥ गोपायाम्बभूव। गोपायामास। जुगोप। जुगुपतुः। जुगुपुः॥ **स्वरतिसूतिसूयतिधूञूदितो वा।७।२।४४।** स्वरत्यादेरूदितश्च परस्य वलादेरार्द्धधातुकस्येड् वा स्यात्। जुगोपिथ। जुगोप्थ। गोपायिता। गोपिता। गोप्ता।

एतान् धातून् वर्जयित्वा एकाचः अजन्तधातवः अनुदात्ता इति कारिकार्थः। गोपायाम्बभूव। गुपधातोः पाक्षिके आयप्रत्यये गुणे धातुत्वाल्लिटि आम्प्रत्यये अल्लोपे लिटो लुकि लिट्परभूप्रयोगे, लिटस्तिपो णलि भुवो 'भुवो वुग्लुङ्लिटोः' इति वुकि द्वित्वेऽभ्यासत्वे 'हलादिः शेषः' इति लोपे ह्रस्वेऽत्वे 'अभ्यासे चर्च' इति जश्त्वे च 'गोपायाम्बभूव' इति रूपम्। गोपायामास। गुपधातोरायप्रत्यये गुणे लिटि, आमि, अल्लोपे लिटो लुकि, 'कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि' इति लिट्परकास्धातोरनुप्रयोगे, लिटस्तिपो णलि अनुबन्धलोपे 'लिटि धातोरनभ्यासस्य' इति द्वित्वे 'पूर्वोऽभ्यासः' इत्यभ्याससञ्ज्ञायाम् 'हलादिः शेषः' इति सलोपे 'अत आदेः' इति दीर्घे सवर्णदीर्घे च मिलित्वा 'गोपायामास' इति रूपम्। जुगोप। गुपधातोः 'आयादय आर्धधातुके वा' इति आयप्रत्ययाभावपक्षे लिटि तत्स्थाने तिपि, तिपः स्थाने 'परस्मैपदानाम्०' इति णलि, अनुबन्धलोपे द्वित्वेऽभ्यासत्वे 'हलादिः शेषः' इति हलादेः शेषे 'कुहोश्चुः' इति चुत्वेन जत्वे 'पुगन्तलघूपधस्य च' इति गुणे 'जुगोप' इति सिद्धम्। जुगोपिथ-जुगोप्थ। आयप्रत्ययाभावे गुपधातोर्लिटः सिप-स्थलि, अनुबन्धलोपे, द्वित्वेभ्यासत्वे अभ्यासकार्ये च 'जुगुप्-थ' इति स्थिते 'लिट् च' इत्यार्धधातुकसञ्ज्ञायां 'पुगन्तलघूपधस्य च' इति गुणे 'आर्धधातुकस्येड्वलादेः' इति नित्यमिडागमे प्राप्ते तद्बाधित्वा 'स्वरतिसूतिसूयतिधूञूदितो वा' इति वा इडागमे अनुबन्धलोपे 'जुगोपिथ' इति रूपम्। इडागमाभावपक्षे—'जुगो-

---

अनुदात्ता—हलन्त धातुओंमेंसे एक सौ तीन धातु अनुदात्त हैं।

स्वरति—स्वरत्यादि धातु और ऊदित् धातुओंसे पर वलादि आर्धधातुकको इट्का आगम हो, विकल्पसे।

नोटः—स्वरत्यादिसे 'स्वृ शब्दोपतापयोः'—म्वादि। 'षूङ् प्राणिगर्भविमोचने—अदादि

गोपायिष्यति । गोपिष्यति । गोप्स्यति । गोपायतु । अगोपायत् । गोपायेत् । गोपाय्यात् । गुप्यात् । अगोपायीत् । नेटि ।७।२।४। इडादौ सिचि हलन्तलक्षणा वृद्धिर्न

स्थ' इति रूपम् । गोपायिता । गुप्धातोः 'आयादय आर्धधातुके वा' इत्यायप्रत्यये 'पुगन्तलघूपधस्य च' इति गुणे 'सनाद्यन्ता धातवः' इति धातुत्वाल्लुटि, तत्स्थाने तिपि, सार्वधातुकसंज्ञायां शपि प्राप्ते तम्बाधित्वा 'स्यतासी लृलुटोः' इति तासि, तस्य 'आर्धधातुकं शेषः' इत्यार्धधातुकत्वात् 'आर्धधातुकस्येड्वलादेः' इति इडागमे 'अतो लोपः' इत्यल्लोपे तिपो डादेशेऽनुबन्धलोपे डित्त्वसामर्थ्यादभस्यापि डेर्लोपे 'गोपायिता' इति रूपम् । आयप्रत्ययाभावपक्षे गुपो लुटस्तिपि तासि, आर्धधातुकत्वे 'स्वरतिसूतिसूयतिधूञूदितो वा' इति पाक्षिके इडागमेऽनुबन्धलोपे, गुणे, तिपो डादेशे, टित्त्वात् टिलोपे 'गोपिता' इति रूपम् । इडागमाभावपक्षे गोप्ता' इति रूपम् । गोपायिष्यति । गुप्धातोः 'आयादय आर्धधातुके वा' इत्यायप्रत्यये 'पुगन्तलघूपधस्य च' इति गुणे 'सनाद्यन्ता धातवः' इति धातुत्वाल्लृटि तत्स्थाने तिपि स्ये प्रत्यये आर्धधातुकसंज्ञायाम् 'आर्धधातुकस्येड्वलादेः' इति इडागमे 'अतो लोपः' इत्यल्लोपे षत्वे च तत्सिद्धिः । आयप्रत्ययाभावपक्षे गुप्धातोर्लृटि, तिपि, स्ये, आर्धधातुकसंज्ञायां गुणे 'स्वरतिसूतिसूयतिधूञूदितो वा' इति विकल्पेनेडागमे षत्वे च 'गोपिष्यति' इति । इडागमाभावपक्षे—गोप्स्यति । गोपायतु । गुप्धातोः 'गुपूधूपविच्छिपणिपनिभ्य आयः' इत्यायप्रत्यये कृते आर्धधातुकत्वे गुणे 'सनाद्यन्ता धातवः' इति धातुत्वाल्लोटस्तिपि, शपि, अनुबन्धलोपे 'अतो गुणे' इति पररूपे च कृते 'एरुः' इति तिप इकारस्योत्वे तत्सिद्धिः । गोपाय्यात् । गुप्धातोरायप्रत्यये तस्यार्धधातुकत्वात् 'पुगन्तलघूपधस्य च' इति गुणे 'सनाद्यन्ता धातवः' इति धातुत्वादाशीर्लिङस्तिपि, 'लिङाशिषि' इत्यार्धधातुकत्वात् शबभावे यासुटि, उटि गते 'अतो लोपः' इति आयप्रत्ययस्याकारस्य लोपे 'इतश्च' इति तिप इकारस्य लोपे 'स्कोः संयोगाद्योरन्ते च' इति सलोपे च तत्सिद्धिः । 'आयादय आर्धधातुके वा' इति आयप्रत्ययाभावे गुप्धातोराशीर्लिङस्तिपि अनुबन्धलोपे यासुटि, उट इत्संज्ञायां लोपे च 'किदाशिषि' इति यासुटः कित्वाद् गुणाभावे जाते 'इतश्च' इति तिप इकारस्य लोपे 'स्कोः संयोगाद्योरन्ते च' इति सलोपे 'गुप्यात्' इति रूपम् । अगोपायीत् । गुप्धातोः 'आयादय आर्धधातुके वा' इति पाक्षिके आयप्रत्यये तस्यार्धधातुकत्वात् 'पुगन्तलघूपधस्य च' इति गुणे 'सनाद्यन्ता धातवः' इति धातुसं-

---

'पूङ् प्राणिप्रसवे–दिवादि और 'धूञ् कम्पने'–स्वादि तथा 'धूञ् कम्पने'–क्र्यादि का भी ग्रहण समझना चाहिये ।

नेटि—इडादि 'सिच्' के परे हलन्त लक्षण ...

स्यात् । अगोपीत् । अगौप्सीत् । झलो झलि ८।२।२६। झलः परस्य सस्य लोपः स्याज्झलि परे । अगौप्ताम् । अगौप्सुः । अगौप्सीः । अगौप्तम् । अगौप्त । अगौप्सम् । अगौप्स्व । अगौप्स्म । अगोपायिष्यत् । अगोपिष्यत् । अगोप्स्यत् । क्षि क्षयें । क्षयति । चिक्षाय । चिक्षियतुः । चिक्षियुः । 'एकाच' इति निषेधे प्राप्ते ।

ज्ञायां 'लुङ्' इति लुङि, 'लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्तः' इत्यडागमे, लुङः स्थाने तिपि, अनुबन्धलोपे 'तिङ्शित्सार्वधातुकम्' इति सार्वधातुकसंज्ञायां शपि प्राप्ते तम्बाधित्वा 'च्लि लुङि' इति च्लौ, 'च्लेः सिच्' इति च्लेः सिचि अनुबन्धलोपे तस्य आर्धधातुकत्वाद् 'इतश्च' इति तिप इकारस्य लोपे, तस्य 'अस्ति-सिचोऽपृक्ते' इति ईडागमे 'अतो लोपः' इत्यल्लोपे 'इट ईटि' इति सलोपे सिज्लोपस्य सिद्धत्वात्सवर्णदीर्घे 'अगोपायीत्' इति रूपम् । अगोपीत , अगौप्सीत । 'आयादय आर्धधातुके वा' इत्यायप्रत्ययाभावे गुप्धातोर्लुङस्तिपि, अटि, च्लौ, च्लेः सिचि, अनुबन्धलोपे आर्धधातुकसञ्ज्ञायां गुणे 'स्वरतिसूतिसूयतिधूञूदितो वा' इति विकल्पेन इटि, 'इतश्च' इति तिप इकारस्य लोपे ईटि, 'इट ईटि' इति सलोपे सवर्णदीर्घे 'वदव्रजहलन्तस्याचः' इति वृद्धौ प्राप्तायां 'नेटि' इति निषिद्धे 'अगोपीत्' इति रूपम् । इडागमाभावे—'अ गुप् स् ई त्' इति स्थिते 'वदव्रजहलन्तस्याचः' इति वृद्धौ 'अगौप्सीत्' इति रूपम् । अगौप्ताम् । गुप्धातोर्लुङस्तसि अटि तसस्तामादेशे च्लौ, च्लेः सिचि, अनुबन्धलोपे 'वदव्रजहलन्तस्याचः' इति वृद्धौ 'झलो झलि' इति सलोपे 'अगौप्ताम्' इति सिद्धम् । अगोपायिष्यत् । गुप्धातोः 'गुपूधूपविच्छिपणिपनिभ्य आयः' इत्यायप्रत्यये तस्यार्धधातुकसंज्ञायाम् 'पुगन्तलघूपधस्य च' इति गुणे 'गोपाय' इति जाते 'सनाद्यन्ता धातवः' इति धातुसंज्ञायाम् , धातुत्वाच्च लृङि, तस्य स्थाने तिपि, 'लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्तः' इत्यटि 'स्यतासी लृलुटोः' इति स्ये, 'आर्धधातुकं शेषः' इति स्यस्यार्धधातुकत्वे 'आर्धधातुकस्येड्वलादेः' इतीटि 'अतो लोपः' इति यकारगताकारलोपे 'इतश्च' इति तिप इकारलोपे, 'आदेशप्रत्यययोः' इति सस्य षत्वे च कृते 'अगोपायिष्यत्' इति रूपम् । अगोपिष्यत । 'आयादय आर्धधातुके वा' इत्यायप्रत्ययाभावे 'अ गोप् स्य त्' इति स्थिते इटि च कृते षत्वे च 'अगोपिष्यत्' इति । अगोप्स्यत । आय प्रत्ययाभावे इडभावे च 'अगोप्स्यत्' इति । क्षि क्षय इति । क्षयो नाशः, अकर्मकः । अन्तर्भावितण्यर्थस्तु सकर्मकः, नाशनमिति तदर्थः । चिक्षाय । क्षिधातोर्लिटस्तिपि तिपो णलादेशे अनुबन्धलोपे 'लिटि धातोरनभ्यासस्य' इति द्वित्वे 'पूर्वोऽभ्यासः' इति अभ्याससंज्ञायां 'हलादिः शेषः' इति षलोपे 'कि क्षि अ' इति जाते 'कुहो

झलो—'झल्' से पर (सिच्सम्बन्धी) सकारका लोप हो 'झल्' के परे

कृसृभृवृस्तुद्रुस्रुश्रुवो लिटि ।७।२।१३। क्रादिभ्य एव लिट इण्न स्यात , अन्यस्मादनिटोऽपि स्यात । **अचस्तास्वत्थल्यनिटो नित्यम्** ।७।२।६१। उपदेशेऽजन्तो यो धातुस्तासौ नित्यानिट् ततः परस्य थल इण् न स्यात । **उपदेशेऽत्वतः** ।७।२।६२। उपदेशेऽकारवतस्तासौ नित्यानिटः परस्य थल इण्न । **ऋतो भारद्वाजस्य** ।७।२।६३। तासौ नित्यानिट ऋदन्तादेव थलो नेट् भारद्वाजस्य मतेन । तेनान्यस्य

श्चुः' इति कस्य चत्वे 'अचो ञ्णिति' इति वृद्धौ कृतायाम् 'एचोऽयवायावः' इत्यायादेशे च कृते 'चिच्याय' इति रूपम् । एकाच इति निषेधे इति । चिधातोरेकाच्त्वात् , ऊदृदन्तादिचतुर्दशभिन्नधातूनामनुदात्तत्वाभ्युपगमादिति भावः । कृसृभृ । कृ सृ भृ वृ स्तु द्रु स्रु श्रु इत्यष्टानां समाहारद्वन्द्वात्पञ्चमी लिटीति षष्ठ्यर्थे सप्तमी । 'नेड्वशि कृति' इत्यतो नेति इडिति चानुवर्तते । 'एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्' इति 'श्र्युकः क्किति' इति च सिद्धे नियमार्थमिदन्तदेतदाह—क्रादिभ्य एवेत्यादिना । अचस्तास्वदिति । अधातोस्थलोऽभावाद्धातोरिति लभ्यते । अच इति तद्विशेषणम् । तदन्तविधिः । 'उपदेशेऽत्वत' इत्युत्तरसूत्रादुपदेश इत्यपकृष्यते, भाष्यप्रामाण्यात् । 'तासि च क्लृपः' इत्यतस्तासीत्यनुवर्तते । गमेरिट् परस्मैपदेषु' इत्यत इडिति, 'न वृद्भ्यश्चतुर्भ्यः' इत्यतो नेति चानुवर्तते । तास्वदिति सप्तम्यन्ताद्वतिः, तदाह – उपदेशेऽजन्त इति । उपदेशेऽत्वत इति । अत्वत इति छेदः । अत्–ह्रस्वाकारः सः अस्य अस्तीति अत्वान् 'तसौ मत्वर्थे' इति भत्वान्न जश्त्वम् । अच इति वर्जम् पूर्वसूत्रं तत्र यदनुवृत्तं तदप्यनुवर्तते । तदाह—उपदेशेऽकारवत इति । ऋत इति । तासौ नित्यमनिट इति, थलीति, नेति, इडिति चानुवर्तते । भारद्वाजस्य मते ऋदन्ताद्धातोः परस्य नेडिति फलितम् । कृसृभ्रादौ 'अचस्तास्वत्' इत्येव सिद्धम् । अतो नियमार्थमिदमित्याह—ऋदन्तादेवेति । अनृदन्तात्परस्य तु थल इट् स्यादेवेत्येवकारार्थः । तदाह – अन्यस्य स्यादेवेति । ऋदन्तभिन्नात्परस्य थल इट् स्यादेवेत्यर्थः । अयमत्रेति । 'कृसृभृवृस्तुद्रुस्रुश्रुवो लिटी'ति, 'अचस्तास्वत्थल्यनिटो नित्यमि'ति, 'उपदेशेऽत्वत'इति, 'ऋतो

कृसृ—कृ आदि धातुओंसे पर ही 'लिट्' को इट् नहीं हो, पर क्रादिसे अन्य धातुओंके 'लिट्' चाहे वह अनिट् भी क्यों न हो, इट् होगा ही । अचः—उपदेशावस्थामें अजन्त जो धातु वह यदि 'तासि' प्रत्ययके परे नित्य अनिट् हो तो उससे पर 'थल्' को इट् नहीं हो । उपदेशे—उपदेशावस्थामें अकारवान् तथा 'तासि' प्रत्ययके परे रहते नित्य अनिट् जो धातु उससे पर जो 'थल्' उसको इट् नहीं हो । ऋतो—'तासि' प्रत्ययके परे नित्य अनिट् जो ऋदन्त धातु उससे पर ही 'थल्' को 'इट्' नहीं हो, भारद्वाजके मतसे (अर्थात विकल्पसे)।

स्यादेव । अयमत्र सङ्ग्रहः—

अजन्तोऽकारवान्वा यस्तास्यनिट् थलि वेडयम् ।
ऋदन्त ईदृङ् नित्यानिट् क्राद्यन्यो लिटि सेड् भवेत् ॥ १ ॥

चिक्षयिथ । चिक्षेथ । चिक्षियथुः । चिक्षिय । चिक्षाय—चिक्षय । चिक्षियिव । चिक्षियिम । क्षेता । क्षेष्यति । क्षयतु । अक्षयत् । **अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः ।७।४।२५।** अजन्ताङ्गस्य दीर्घः स्याद् यादौ प्रत्यये, न तु कृत्सार्वधातुकयोः । क्षीयात् । **सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु ।७।२।१।** इगन्ताङ्गस्य वृद्धिः परस्मैपदे सिचि । अक्षैषीत् । अक्षेष्यत् ॥ **तप सन्तापे ।** तपति । तताप । तेपतुः । तेपुः ।

भारद्वाजस्ये'ति च सूत्रचतुष्टयस्य विषयाणां संग्रहो वक्ष्यत इत्यर्थः । अजन्त इति । यो धातुः ऋदन्तभिन्नोऽजन्तो, ह्रस्वाकारवान् वा तासौ नित्यानिट् सोऽयं थलि विकल्पितेट्क इति पूर्वार्धस्यार्थः । अत्र 'ईदृक्' । इत्यस्य तासौ नित्यानिडित्यर्थः । यः ऋदन्तस्तासौ नित्यानिट् सः थलि नित्यानिडित्यर्थः । 'अचस्तास्वत्' इति पाणिनिमते 'ऋतो भारद्वाजस्य' इति भारद्वाजमतेऽपि तस्य अनिट्कत्वादिति भावः । क्राद्यन्य इति, क्राद्यष्टभ्योऽन्यो धातुः लिटि नित्यं सेडित्यर्थः । क्राद्यष्टभ्य एव परस्य लिटि नेडिति 'कृसृभृवृ' इति सूत्रेण नियमितत्वादिति भावः । एवञ्च प्रकृते क्षिधातोरजन्तत्वात्तासौ नित्यानिट्त्वाच्च थल इति इड्विकल्प इति सिद्धम् । तदाह—चिक्षयिथ, चिक्षेथ इति । अक्षैषीत । क्षिधातोः 'लुङ्' इति लुङि, तस्य स्थाने तिबादेशे अङ्गस्याडागमे, च्लौ, च्लेः सिचि, इचि गते, इडभावे, तिप इकारलोपे 'अस्तिसिचोऽपृक्ते' इति ईटि विहिते 'अ क्षि स् ई त्' इति जाते 'सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु' इति वृद्धौ, सस्य षत्वे च 'अक्षैषीत्' इति रूपम् । तेपतुः । तप्धातोर्लिटः स्थाने प्रथमपुरुषद्विवचने तसि, तसश्चातुसि, द्वित्वे अभ्यासत्वे 'हलादिः शेषः' इति पलोपे 'ततप्–अतुस्' इति जाते 'असंयोगाल्लिट् कित्' इति लिटः कित्वे 'अत एकहल्मध्येऽनादेशादेर्लिटि' इत्यकारस्यैत्वेऽभ्यासलोपे च कृते 'तेपतुः' इति रूपम् ।

अजन्तो—अजन्त (या–पा–वा आदि) अथवा अकारवान् (पचादि) धातु तथा 'तासि' प्रत्ययके परे नित्य अनिट् जो धातु उसको 'थल्' में विकल्पसे 'इट्' होता है । तथा 'तासि' प्रत्ययके परे नित्य अनिट् जो ऋदन्त धातु वह 'थल्' में नित्यानिट् इट्का नित्य निषेध) होता है । और कृ–सृ–भृ आदि आठ धातुओंसे भिन्न जो अनिट् धातु, वह 'लिट्' में सेट् ही होता है ।

अकृत्—अजन्त अङ्गको दीर्घ हो, यकारादि प्रत्ययके परे । परन्तु यकारादि 'कृत्' और सार्वधातुकके परे दीर्घ नहीं हो । सिचि—इगन्त अङ्गको वृद्धि हो परस्मैपद 'सिच' के परे ।

तेपिथ । ततप्थ । तप्ता । तप्स्यति । तपतु । अतपत । तपेत् । तप्यात् । अताप्सीत । अताप्ताम् । अतप्स्यत् । **निरस्तपतावनासेवने** ।८।३।१०२। षः स्यात् । आसेवनं = पौनःपुन्यं, ततोऽन्यस्मिन्विषये । निष्टपति । **क्रमु** पादविक्षेपे । **वा भ्राशभ्लाशभ्रमुक्रमुक्लमुत्रसित्रुटिलषः** ।३।१।७०। एभ्यः श्यन्वा, कर्तरि सार्वधातुके । पक्षे शप । **क्रमः परस्मैपदेषु** ।७।३।७६। क्रमेर्दीर्घः, परस्मैपदे शिति । क्राम्यति । क्रामति । चक्राम । **स्नुक्रमोरनात्मनेपदनिमित्ते** ।७।२।३६। अत्रैनेट् । क्रमिता। क्रमिष्यति । क्राम्यतु । क्रामतु। अक्राम्यत्। अक्रामत । क्राम्येत । क्रामेत । क्रम्यात् । अक्रमीत् । अक्रमिष्यत् ॥ **चमु छमु जमु झमु** अदने ।

अताप्सीत । तप्धातोर्लुङस्तिपि 'च्लि लुङि' इति च्लौ, 'च्लेः सिच्' इति सिचि, इचि गते 'एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्' इति इण्निषेधे, अटि, तिप इकारलोपे 'अस्तिसिचोऽपृक्ते' इति ईटि 'वदव्रजहलन्तस्याचः' इत्यचो वृद्धौ 'अताप्सीत' इति रूपम् । निरस्तपताविति । 'अपदान्तस्य मूर्धन्य' इत्यधिकारात् । षः स्यादित्युक्तं सङ्गतम् । निसः सकारस्य षत्वं स्यात्तपधातोः परतः, पौनःपुन्यभिन्नार्थे गम्ये इति प्रकृतसूत्रार्थः फलितः । निष्टपतीति । निस्पूर्वात् तप्धातोर्लटि तिपि शपि 'निस् तपति' इति जाते 'निसस्तपतावनासेवने' इति सस्य षत्वे 'ष्टुना ष्टुः' इति तस्य ष्टुत्वेन तस्य टत्वे 'निष्टपति' इति प्रोक्तरूपसिद्धिः । प्रभाते निष्टपति सूर्यः अर्थात् प्रभाते सूर्यः निष्कृष्य तपति इत्यर्थः । क्राम्यति । क्रमु पादविक्षेपेऽर्थे धातुर्वर्तते, उकारस्येत्संज्ञायां लोपे च तस्माल्लटस्तिपि, अनुबन्धलोपे 'तिङ्शित्सार्वधातुकम्' इति सार्वधातुकत्वे 'कर्तरि शप्' इति शपि प्राप्ते तम्बाधित्वा 'वा भ्राशभ्लाशभ्रमुक्रमुक्लमुत्रसित्रुटिलषः' इति श्यनि जाते, शस्य नस्य चेत्संज्ञायां लोपे च 'क्रम् य ति' इति स्थिते 'क्रमः परस्मैपदेषु' इति क्रम उपधाया दीर्घत्वे च कृते 'क्राम्यति' इति रूपम् । पक्षे शपि दीर्घत्वे च—'क्रामति' इति रूपम् । स्नुक्रमोरिति । पञ्चम्यर्थे षष्ठी । आत्मनेपदनिमित्तस्याभाव इति अनात्मनेपदनिमित्तम्, तस्मिन्निति अभावो नञर्थं इति 'अर्थाभावे अव्ययीभावेन सह नञ्तत्पुरुषो विकल्प्यते' इत्युक्तेः समासः । आत्मनेपदनिमित्ताभावे सति स्नुक्रमभ्यां परस्य वलाद्यार्धधातुकस्य इडागमः स्यादित्यर्थः । स्नुक्रमोरनुदात्तोपदेशानन्तर्भावादिटि सिद्धे वचनमिदं नियमयति—अत्रैवेडिति ।

निरस्त—पौनःपुन्यसे भिन्न अर्थमें 'निस्' के सकारको षत्व हो, 'तप्' धातु के परे । वा भ्राश—भ्राश, भ्लाश, भ्रम्, क्रम्, क्लम्, त्रस्, त्रुट् और लष् धातुओंसे 'श्यन्' प्रत्यय हो, कर्त्रर्थक सार्वधातुक परे, विकल्पसे । क्रमः—क्रम् धातुको दीर्घ हो, परस्मैपद शित् के परे । स्नुक्रमो—आत्मनेपदनिमित्त हीन 'स्नु' और 'क्रम्' धातुसे ही वलादि आर्धधातुक को

ष्ठिवुक्लमुचमां शिति ।७।३।७५। एषामचो दीर्घः स्याच्छिति । (आङि चम इति वक्तव्यम्) आचामति । आङि किम् ? चमति । विचमति । अचमीत् ॥ स्खल संचलने । स्खलति । चस्खाल । **अतो ल्रान्तस्य** ।७।२।२। अतः समीपौ यौ ल्रौ, तदन्तस्याङ्गस्यातो वृद्धिः, परस्मैपदपरे सिचि । अस्खालीत् । अस्खलि-

---

तेन 'उपस्नोष्यते जलेन' इति भावार्थलकारे इण्न इति फलमित्यलम् । अक्रमीत् । क्रम्धातोर्लुङ्स्तिपि, अटि, च्लौ, च्लेः सिचि, इचि गते, इटि, तिप इकारलोपे ईटि, सलोपे, 'अतो हलादेर्लघोः' इति वृद्धौ प्राप्तायाम् 'ह्म्यन्तक्षणश्वसजागृणि०' इति निषिद्ध 'अक्रमीत्' इति । ष्ठिवुक्लमुचमां शिति । एषां शिति परतोऽचो दीर्घः स्याद् इति सूत्रार्थः । आचामति इति । आङ्पूर्वाच्चमुधातोर्लटि तिपि शपि तस्य शित्त्वेन 'ष्ठिवुक्लमुचमां शिति' इति चमोरचो दीर्घत्वे 'आचामति' इति रूपं सिध्यति । आङि किमिति । आङि चमो दीर्घत्वमित्यर्थाभावे चमोरप्यनाङ्पूर्वाच्छिति परतः दीर्घत्वं प्रसज्येत । तेन च 'चमति' इत्यादिस्थले 'चामति' इति शब्दशास्त्रविरुद्धसिद्धिः स्यादतः 'आङि' इत्येव वक्तव्यमिति भावः । अत एव 'विचमति, चमति' इत्यादौ न दीर्घः । अग्रे तु-चचाम, चमिता, चमिष्यति, चमतु, अचमत्, चमेत्, चम्यात्, अचमीत् अत्र न वैकल्पिकवृद्धिः 'ह्म्यन्त' इति मान्तत्वेन तन्निषेधात् । अचमिष्यत् । छमु जमु झमु अदने । लट्-छमति, जमति, झमति । स्खलतीति । स्खल संचलने अस्माद्धातोः 'वर्तमाने लट्' इति लटि 'तिप्तस्' इति तिपि 'लिङ्शित्' इति तिपः सार्वधातुकसंज्ञायां शपि शस्य 'लशक्वे'ति इत्संज्ञायां लोपे 'स्खलति' इत्युक्तरूपस्य सिद्धिः । अतो ल्रान्तस्येति । 'सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु' इत्यनुवृत्तम् । अङ्गस्येत्यधिकृतम् । 'ल्र अन्तस्य' इति छेदः । ल् च रश्चेति समाहारद्वन्द्वात् षष्ठ्येकवचनं लुप्तम् । ल्रस्यान्तस्येति सामानाधिकरण्येनान्वयः अत इति व्यधिकरणषष्ठ्यन्तम् । तच्च अन्तस्येत्यत्रान्वेति । अन्तशब्दः समीपवर्तिवाची । तथा च अतः समीपवर्तिनो ल्रस्येति लभ्यते । ल्रस्येत्यङ्गविशेषणत्वात्तदन्तविधिः । ततश्च अत्समीपवर्तिरेफलका-रान्तस्य अङ्गस्य सिचि वृद्धिरिति लभ्यते । अत इत्यावृत्तं वृद्धौ स्थानित्वेनान्वेति । अस्खालीत् । स्खलो लुङि च्लौ 'च्लेः सिच्' इति सिचि इचो लोपे 'आर्धधातुकं शेषः' इति सिच आर्धधातुकत्वे 'आर्धधातुकस्येड्वलादे'रिति सिच इडागमे तिपस्तस्य 'अपृक्त एकाल्०' इति अपृक्तसंज्ञायाम् 'अस्तिसिचोऽपृक्ते' इति ईडागमे 'इट ईटि' इति सिचो लोपे सवर्णदीर्घे वृद्धौ 'अस्खालीत्' इति । अत्र सिचि वृद्ध

इट् हो । ष्ठिवु—ष्ठिवु, क्लमु और चम् धातुओंके 'अच्' को दीर्घ हो 'शित्' के परे । आङि—यहाँ 'आङ्' उपसर्गक 'चम्' धातुको दीर्घ हो ऐसा कहना चाहिये । अतो—'अत' के समीपवर्ती जो लान्त, तदन्त जो अङ्ग, तत्सम्बन्धी जो 'अत्' उसीको वृद्धि हो, परस्मैपद

ष्यत् ॥ त्सर छद्मगतौ । अत्सारीत् ॥ पा पाने । पा-घ्रा-ध्मा-स्था-म्ना-दाण्-दृश्य-र्ति-सर्ति-शद्-सदां पिब-जिघ्र-धम-तिष्ठ-मन-यच्छ-पश्य-र्च्छ-धौ-शीय-सीदाः ।७।३।७८। पादीनां पिबादयः स्युरित्संज्ञकशकारादौ प्रत्यये परे । पिबादेशोऽदन्तस्तेन न गुणः । पिबति । आत औ णलः ७।१।३४। आदन्ताद्धातोर्णल औकारादेशः स्यात् । पपौ । आतो लोप इटि च ।६।४।६४। अजाद्योरार्द्धधातुकयोः क्ङिदिटोः परयोरातो लोपः । पपतुः । पपुः । पपिथ । पपाथ । पपथुः । पप । पपौ । पपिव । पपिम । पाता । पास्यति । पिबतु । अपिबत् । पिबेत् । एर्लिङि ।६।४।६७। घुसंज्ञानां मास्थागापाजहातिस्यतीनां चाऽऽत एत्वमार्द्धधातुके क्ङिति लिङि । पेयात् । 'लुग्विकरणालुग्विकरणयोरलुग्विकरणस्यैव ग्रहणं', तेन 'पा-रक्षणे'

'नेटि' इत्यनेन बाधित्वा 'अतो हलादेः' इति प्राप्तां विकल्पवृद्धिं 'अतो ल्रान्तस्य' इत्यनेन प्रवार्य नात्र वृद्धेः प्रतिबन्ध इति भावः । अग्रे अत्सलिष्यदित्यादि । त्सर गतौ । त्सरति, तत्सार, त्सरिता, त्सरिष्यति, त्सरतु, अत्सरत्, त्सरेत्, त्सर्यात्, अत्सारीत् । अत्र नित्या वृद्धिः 'अतो ल्रान्तस्य' इति सूत्रात् । अत्सरिष्यत् । पाघ्राध्मेति । पा घ्रा ध्मा स्था म्ना दाण् दृशि अर्ति सर्ति शद् सद् एषां द्वन्द्वात् प्रथमबहुवचनम् । पिब जिघ्र धम तिष्ठ मन यच्छ पश्य ऋच्छ धौ शीय सीद एषां द्वन्द्वात् प्रथमाबहुवचनम् । यथासंख्यमादेशाः । 'ष्ठिवुक्लमुचमां शिति' इत्यतः शितीत्यनुवर्तते । श् चासौ इच्चेति कर्मधारयः । अङ्गाक्षिप्तप्रत्ययविशेषणत्वात् तदादिविधिरित्याह—इत्संज्ञकेति । पिबति । पाधातोः 'वर्तमाने लट्' इति लटि, लटस्तिबादेशे सार्वधातुकसञ्ज्ञायां 'कर्तरि शप्' इति शपि अनुबन्धलोपे शित्त्वात्सार्वधातुकसञ्ज्ञायां 'पाघ्राध्मास्थाम्ना०' इत्यादिना पास्थाने पिबादेशे, पिबादेशस्यादन्तत्वाद् गुणाभावे 'पिब अ ति' इति स्थिते 'अतो गुणे' इति पररूपे 'पिबति' इति । पपौ । पाधातोर्लिटस्तिपि तिपो णलादेशे अनुबन्धलोपे 'लिटि धातोरनभ्यासस्य' इति द्वित्वे

'सिच्' के परे । पाघ्रा—इत्संज्ञक शकारादि प्रत्ययके परे 'पा' आदि धातुओंको यथाक्रमसे पिबादि आदेश हो । (अर्थात् पाको पिब, घ्राको जिघ्र, ध्माको धम, स्थाको तिष्ठ, म्नाको मन, दाण्को यच्छ, दृशको पश्य, ऋको, ऋच्छ, सृको धौ, शदको शीय और सदको सीद आदेश हो)। आत औ—आदन्त धातुसे पर 'णल्' को औकार आदेश हो ।

आतो—अजादि कित्–ङित् आर्धधातुक और 'इट्' के परे आकारका लोप हो ।

एर्लि—घुसंज्ञक धातु तथा मा माने, ष्ठा गतिनिवृत्तौ, गैं शब्दे, पा पाने, ओहाक् त्यागे, और षोऽन्तकर्मणि-धातुसम्बन्धी आकारको एत्व हो, आर्धधातुक कित्–ङित् के परे ।

नोटः—घुसंज्ञा से 'दाधाघ्वदाप्' से विहित 'घुसंज्ञक' अर्थात् डुदाञ् दाने, दाण् दाने, दो अवखण्डने, देङ् रक्षणे, डुधाञ् धारणपोषणयोः और धेट् पाने का तथा 'माङादिसे माङ्

इत्यस्य नैत्वम् । 'गातिस्थे'ति सिचो लुक् । अपात् । अपाताम् । **आतः** ।३।४। ११०। सिज्लुकि आदन्तादेव झेर्जुस् **उस्यपदान्तात्** ।६।१।९६। अपदान्तादवर्णादुसि पररूपमेकादेशः । अपुः । अपास्यत् । **ग्लै** ग्लै हर्षक्षये । ग्लायति । **आदेच उपदेशेऽशिति** ।६।१।४५। उपदेशे एजन्तस्य धातोरात्वं, न तु शिति । जग्लौ । ग्लाता । ग्लास्यति । ग्लायतु । अग्लायत् । ग्लायेत् । **वाऽन्यस्य संयोगादेः** ।६।४।६८। घुमास्थादेरन्यस्य संयोगादेर्धातोरात एत्वं वा, आर्धधातुके किति लिङि । ग्लेयात्-ग्लायात । **यमरमनमातां सक् च** ।७।२।७३। एषां सक्

'पूर्वोऽभ्यासः' इति अभ्याससञ्ज्ञायां 'ह्रस्वः' इति ह्रस्वत्वे 'प पा अ' इति जाते 'आत औ णलः' इति णल औत्वे वृद्धौ च सत्यां 'पपौ' इति । अपात् । पाधातोर्लुङस्तिपि, च्लौ, च्लेः सिचि, 'गातिस्थाघुपा०' इति सिचो लोपे, तिप इकारलोपे अङ्गस्याडागमे च कृते 'अपात्' इति । आत इति । 'झेर्जुस्' इति सूत्रमनुवर्तते । 'आतः सिज्लुगन्तादिति वक्तव्यम्' इति वार्तिकात् सिज्लुकीति लभ्यते । 'सिजभ्यस्त' इति पूर्वसूत्रेणैव सिद्धे नियमार्थमिदम् । तदाह—सिज्लुकीत्यादिना । अपुः । पाधातोर्लुङः स्थाने प्रथमपुरुषवचने झावागते अटि, च्लौ, च्लेः सिचि, 'गातिस्थाघुपाभूभ्यः' इति सिचो लोपे 'आतः' इति झेर्जुसि जस्येत्सञ्ज्ञायां लोपे च 'उस्यपदान्तात्' इति पररूपत्वे सस्य रुत्वे विसर्गत्वे च 'अपुः' इति रूपम् । जग्लौ । ग्लैधातोर्लिटस्तिपि, तिपो णलादेशे 'आदेच उपदेशेऽशिति' इत्यात्वे सति 'ग्ला अ' इति जाते 'लिटि धातोरनभ्यासस्य' इति द्वित्वे 'पूर्वोऽभ्यासः' इति अभ्यासत्वे 'ह्रस्वः' इति अभ्यासह्रस्वत्वे 'हलादिः शेषः' इति ललोपे 'कुहोश्चुः' इति गस्य जत्वे 'आत औ णलः' इत्यौत्वे 'वृद्धिरेचि' इति वृद्धौ च सत्यां 'जग्लौ' इति रूपम् । ग्लाता । ग्लैधातोर्लुटस्तिपि, तासि, तिपो डात्वे, 'आदेच उपदेशेऽशिति' इति ग्लैधातोरात्वे डित्वसामर्थ्यादभस्यापि टेर्लोपे 'ग्लाता' इति रूपम् । ग्लेयात्, ग्लायात् । ग्लैधातोराशीर्लिङस्तिपि, तस्य 'लिङाशिषि' इत्यार्धधातुकत्वे, शवभावे यासुटि, 'आदेशे उपदेशेऽशिति' इत्यात्वे तिप इकारलोपे 'स्कोः संयोगाद्योरन्ते

माने, ष्ठा गतिनिवृत्तौ, गै शब्दे, पा पाने, ओहाक् त्यागे और पो अन्तकर्मणि—इन धातुओं का ही ग्रहण करना चाहिये ।

आतः—'सिच्' का 'लुक्' होने पर आदन्त धातुसे पर ही 'झि' को 'जुस्' हो । उस्य—अपदान्त अवर्णसे पर 'उस्' के परे पूर्व-परके स्थानमें पररूप एक आदेश हो । आदेच—उपदेशमें एजन्त धातुको आत्व हो किन्तु 'शित्' के परे नहीं हो । वाऽन्य—घु-मा-स्थादि धातुओंसे भिन्न संयोगादि आदन्त धातुओंके आकारको विकल्पसे एत्व हो, आर्धधातुक कित लिङ्के परे । यम—यम्, रम्, नम् और आदन्त धातुको 'सक्' हो तथा (एक ही साथ)

स्यात्, एभ्यः सिच इट्, परस्मैपदेषु। अग्लासीत्। अग्लास्यत॥ एवं म्लायतीत्यादि॥ **धेट् पाने।** धयति। दधौ। धाता। धास्यति। धयतु। अधयत्। धयेत्। **दाधा घ्वदाप् ।१।१।२०।** दारूपा, धारूपाश्च धातवो घुसंज्ञाः स्युर्दाप्दैपौ विना। धेयात्। **विभाषा घेट्श्व्योः ।३।१।४९।** आभ्यां च्लेश्चङ् वा। चङि

च' इति सलोपे 'वाऽन्यस्य संयोगादेः' इत्येत्वे 'ग्लेयात्' इति। पक्षे वाग्रहणादेत्वाभावे 'ग्लायात्' इति। अग्लासीत्। ग्लैधातोर्लुङस्तिपि, 'च्लि लुङि' इति च्लौ, 'च्लेः सिच्' इति सिचि, इति गते, 'लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्तः' इत्यटि, 'अ ग्लै स् त्' इति जाते 'आदेच उपदेशेऽशिति' इति ग्लैधातोरात्वे 'यमरमनमातां सक्च' इति अङ्गस्य स कागमे सिचः सकारस्य इडागमे च कृते 'अ ग्लास् इ स् ति' इति जाते 'इतश्च' इति तिप इकारस्य लोपे तस्यापृक्तसञ्ज्ञायाम् 'अस्तिसिचोऽपृक्ते' इति ईडागमे 'इट ईटि' इति सिचः सकारस्य लोपे 'सिज्लोप एकादेशे सिद्धो वाच्यः' इति सलोपस्य सिद्धत्वात् सवर्णदीर्घे 'अग्लासीत्' इति रूपम्। ग्लै-हर्षक्षये इत्यस्य तु—म्लायति, मम्लौ इत्यादि। धयति इति। धेट्—पानेऽस्माद्धातोर्वर्तमाने लटि तिपि शपि 'एचोऽयवायावः' इति अयादेशे 'धयति' इति रूपं सिध्यति। दधाविति। धेट् पाने लिटि अशिद्विषयत्वात् 'आदेच उपदेशेऽशिति' इति आत्वे धातोर्द्वित्वे पूर्वस्याभ्याससंज्ञायाम्–'ह्रस्वः' इति ह्रस्वे 'अभ्यासे चर्च' इति धस्य दत्वे 'आत औ णलः' इति अकारान्ताद्धातोः परस्मिन् विद्यमाने णलि औत्वादेशे 'वृद्धिरेचि' इति वृद्धौ 'दधौ' इति रूपं प्रसिध्यति। धयिता–धयिष्यति–धयतु–अधयत्–धयेत्। दाधाघ्वेति। देत्यनेन स्वाभाविकाकारान्तयोः 'डुदाञ्–दाने–दाण्–दाने' इत्यनयोः, कृतात्वयोः दो—अवखण्डने, देङ्–रक्षणे इति लाक्षणिकयोश्च ग्रहणम्। 'अदाप्' इति निषेधात्। धेत्यनेनापि डुधाञ् इति स्वाभाविकाकारान्तस्य लाक्षणिकस्य कृतात्वस्य 'धेट्' पाने इत्यस्य च ग्रहणं भवति। 'अदाप्' इति निषेधात्। इति डुधाञ् डुदाञ् इत्यनयोरेव घुसंज्ञा स्यात्तदा 'अदाप्' इति दाप्दैपोर्निषेधकरणं व्यर्थमेव स्यात्। अतो दाप्दैपोः स्वाभाविकलाक्षणिकाकारान्तयोर्निषेधबलादेव स्वाभाविकलाक्षणिकाकारान्तयोः दारूपधारूपयोः धात्वोः घुसंज्ञा भवतीति प्रतीयते। अत एव 'अदाप्' इति निषेधस्य सार्थक्यम्। धेयादिति। धेट् पाने धातोः आशीर्लिङि तिपि 'इतश्च' इतीकारलोपे 'आदेच उपदेशेऽशिति' इति धेट आत्वे धा + त् इति जाते 'यासुट्परस्मै' इति तिपो यासुडागमे टित्वादाद्यावयवे लिङ आर्धधातुकत्वाच्छपोऽप्राप्तौ 'दाधाघ्वदाप्' इति घुसंज्ञायाम् 'एर्लिङि' इति आत्वे च कृते 'धेयात्' इत्यस्य सिद्धिः। विभाषा धेट्श्व्योरिति।

उस से पर जो 'सिच्' उसको इडागम हो, परस्मैपदके परे। दाधा—'दा' रूप तथा 'धा' रूप धातुओंकी घुसंज्ञा हो, दाप्–दैप्–को छोड़कर। विभा—'धेट्' और 'श्वि' धातुओंसे पर 'च्लि' को 'चङ्' हो, विकल्पसे। चङि—चङ् पर अनभ्यास धात्ववयव प्रथम एकाच्को तथा

।६।१।११। अनभ्यासधात्ववयवस्य प्रथमस्यैकाचो द्वे स्तोऽजादेर्द्वितीयस्य। अदधत्। अदधताम्। अदधन्। विभाषा घ्राधेट्शाच्छासः ।२।४।७८। एभ्यः सिचो लुग्वा स्यात् परस्मैपदे। अधात्। अधाताम्। अधुः। पक्षे इट्सकौ। अधासीत्। अधासिष्टाम्। अधासिषुः ॥ धै न्वप्रकरणे।

चिङ लुङीत्यनुवर्तते। 'गिधिं' इत्यतः कर्तरि चङीति चानुवर्तते। अदधदिति। धेट्-पाने धातोः 'आदेच उपदेशेऽशिति' इति आत्वे लुङि तिपि अनुबन्धलोपे मध्ये च्लौ 'विभाषा धेट्श्व्योः' इति च्लेश्चङि 'चङि' इति द्वित्वे 'पूर्वोऽभ्यासः' इति पूर्वस्याभ्याससंज्ञायाम् 'ह्रस्वः' इति ह्रस्वे 'अभ्यासे चर्च' इति धस्य दत्वे 'लुङ्लङ्' इति अङ्गस्याडागमे 'अ+दधा+अ+त्' इति जाते 'आतो लोप इटि च' इति आकारलोपे परेण संयोगे सति 'अदधत्' इति रूपं जायते। अदधता-मिति। धेट् धातोरात्वे लुङि तसि 'तस्थस्थमिपां तांतंतामः' इति तसस्तामादेशे च्लौ 'विभाषा धेट्श्व्योः' इति वैकल्पिके चङि 'चङि' इति धातोर्द्वित्वे पूर्वस्याभ्या-सत्वे 'ह्रस्वः' इति ह्रस्वेऽभ्यासस्य चर्त्वेन दत्वे 'आतो लोप इटि च' इति आलोपे च कृते 'अदधताम्' इति रूपं भवति। अग्रे अदधन् इत्यादि। चङभावे—विभाषा घ्राधेट् शाच्छास इति। 'ण्यक्षत्रियार्ष' इत्यतो लुगित्यनुवर्तते। 'गातिस्था' इत्यतः सिचः परस्मैपदेष्विति चानुवर्तते। अधादिति। धेटधातोः 'आदेच' इति आत्वे लुङि तिपि 'इतश्च' इति इकारलोपे च्लौ 'च्लेः सिच्' इति सिचि 'विभाषा घ्राधेट्शाच्छासः' इति सिचो वैभाषिके लोपे अङ्गस्य 'लुङ्लङ्' इत्यडागमे 'अधात्' इति रूपम्। अधातामिति। धेट्धातोरात्वे लुङि तसि 'तस्थस्' इति तामादेशे च्लौ 'च्लेः सिच्' इति सिजादेशे 'विभाषा घ्राधेट्शाच्छासः' इति वैकल्पिकसिचो लुकि 'लुङ्लङ्' इति अङ्गस्याडागमे च कृते अधाताम्, इति रूपमिति भावः। अधुरिति। धेटः 'आदेच' इत्यात्वे लुङि 'आतः' इति झेर्जुसि च्लौ च्लेः सिचि 'विभाषा घ्राधेट्' इति सिचो लोपे-ऽङ्गस्याडागमे 'अ धा+उस्' इति स्थिते लुङो ङित्वेन 'आतो लोप इटि च' इत्याल्लोपे च कृते परेण संयोगे सस्य रुत्वे विसर्गे च कृते 'अधुः' इत्यभीष्टं रूपं संपद्यते। अग्रे अधाः इत्यादि स्पष्टमेव। सिचो लुगभावपक्षे तु-अधासीदिति। 'अ धा+स्+त्' इत्यवस्थायाम् तिपोऽपृक्तसंज्ञायाम् 'अस्तिसिचोऽपृक्ते' इति ईडागमे 'यमरमनमातां सक्च' इति सिच इडागमे धातोः सकागमे च 'अ-धा-स्-इ-स्-ई-त्' इति जाते 'इट ईटि' इति सिचः सस्य लोपे 'अकः सवर्णे दीर्घः' इति दीर्घे कृते अधासीत् इत्यस्य सिद्धिः फलति। अधासिष्टामिति। 'अ+धा+स्+ताम्' इति सिचो लुगभावपक्षे

अजादिके द्वितीय एकाच्को द्वित्व हो। विभाषा घ्रा—'घ्रा' धातु, धेट् धातु, शो धातु, छा धातु और षो धातुओंसे पर 'सिच्' का लुक् हो विकल्पसे, परस्मैपदके परे।

नोट—इस सूत्रमें घ्रा-गन्धोपादाने, धेट्-पाने, शो-तनूकरणे, छो छेदने और षो-अन्त-

घायति ॥ द्रै स्वप्ने । द्रायति ॥ ध्रै तृप्तौ । ध्रायति ॥ ध्यै चिन्तायाम् । ध्यायति । दध्यौ । रै शब्दे । रायति ॥ स्त्यै ष्ट्यै शब्दसङ्घातयोः । स्त्यायति । षोपदेशस्यापि सत्वे कृते रूपं तुल्यम्, षोपदेशफलं तु 'तिष्ट्यासती'त्यादौ भविष्य-

---

'यमरमनमातां सक्च' इति धातोः सकागमे सिच इडागमे च टित्वकित्वाभ्यामाद्य-न्तावयवे अ+धा+स्+इ+स्+ताम् इति जाते 'आदेश' इति षत्वे 'अधासीष्+ताम्' इति स्थिते 'ष्टुना ष्टुः' इति ष्टुत्वे च कृते 'अधासिष्टाम्' इति रूपं प्रसिध्यति । अधासिषुरिति । धेट् धातोः 'आदेच' इति आत्वे लुङि क्षौ च्लेरुसि च्लौ च्लेः सिचि सिचो लोपाभावपक्षे तस्यार्धधातुकत्वात् 'यमरमनमातां सक्च' इति सकि इटि चाङ्गस्याडागमे अ+धा+स्+इ+स्+उस्' इति जातेऽपरसकारस्यादेशप्रत्यययोरिति षत्वे 'अधासिष्+उस्' इति स्थिते परेण संयोगे सस्य रुत्वे विसर्गे च कृते 'अधासिषुः' इत्यस्य सिद्धिः । अग्रे अधासीः–अधासिष्टम्–अधासिष्ट–अधासिषम्–अधासिष्व–अधासिष्म । अग्रे अधास्यदित्यादि । घायतीति ॥ घ्रै न्यक्करणे अस्माल्लटि तिपि शपि 'एचोऽयवायावः' इत्यायादेशे च कृते 'घायति' इति रूपं संपन्नं भवति । अग्रे दघ्यौ–घाता–घास्यति–घायतु–अघायत्–घायात्–अघासीत्–अघास्यदित्यादि ॥ 'द्रायति' इति । द्रै स्वप्नेऽस्माद्धातोः लिटि तिपि शपि आयादेशे 'द्रायति' रूपम् । अग्रे दद्रौ–द्राता–द्रास्यति–द्रायतु–अद्रायत्–द्रायेत्–द्रेयात्–द्रायात् अद्रासीत्–अद्रास्यत् इति । ध्रायतीति । ध्रै तृप्तौ धातोर्लटि तिपि शपि आयादेशे ध्रायतीति रूपम् । अग्रे दध्रौ-ध्राता-ध्रास्यति-ध्रायतु-अध्रायत्-ध्रायेत्–ध्रेयात्-ध्रायात् अध्रासीत्–अध्रास्यदित्यादि । ध्यायतीति ॥ ध्यै चिन्तायाम् अस्मात् लटि तिपि शपि आयादेशे रूपम् । अग्रे दध्यौ-ध्याता-ध्यास्यति-ध्यायतु-अध्यायत्–ध्यायेत्–ध्येयात्-ध्यायात्-अध्यासीत्-अध्यास्यत् । रायतीति । रै शब्देऽस्माद्धातोर्वर्तमाने लटि तिपि शपि आयादेशे रूपं भवति । अग्रे ररौ-राता-रास्यति-रायतु–अरायत्–रायेत्–रायात्–अरासीत्–अरास्यत् । स्त्यायतीति ॥ स्त्यै-ष्ट्यै—अनयोर्धातोर्वर्तमाने लटि तिपि शपि 'धात्वादेः षः सः' इति अपरधातोः षस्य सत्वे ष्टुत्वस्य निवृत्तौ उभयोरपि आयादेशे स्त्यायति इति रूपं भवति । षत्वपाठफलं तु यथयत्ते तिष्ट्यासति इत्यादाविति । तिष्ट्यासतीति ॥ ष्ट्यै धातोः कृतसत्वात्सनि आत्वे स्त्यास् इति सन्नन्ताल्लटि तिपि शपि 'सन्यङोः' इति द्वित्वे 'शर्पूर्वाः' इति सकारयकारनिवृत्तौ 'तास्त्यासति' इति स्थितेऽभ्यासह्रस्वे 'सन्यतः' इति इत्वे सकारस्य इणः परत्वादादेशसकारत्वाच्च षत्वे तिष्ट्यासतीति रूपम् । स्वाभाविकसकारादित्वे तु आदेशसकारादित्वाभावात् षत्वं न स्यादतः 'ष्ट्यै' इति कृत्वषत्वपाठस्यावश्यकतेति भावः । खायतीति ॥ खै खदने

कर्मणि–इन धातुओंका ग्रहण समझना चाहिये ।

ति ॥ खै खदने । खायति ॥ क्षै जै षै क्षये । क्षायति । जायति । सायति । 'घुमास्थे'त्यत्र, 'विभाषा घ्राधेट्' इत्यत्र च स्यतेरेव ग्रहणं, न स्यस्य, तेन एत्वसिज्लुकौ न । सायात् । असासीत् । कै गै शब्दे ॥ शै श्रै पाके । पै ओवै शोषणे ॥ पायात् । अपासीत् । 'घुमास्थे'तीत्वं, तदपवाद 'एर्लिङी'त्येत्वं, 'गातिस्थे'ति सिज्लुक् च न, 'लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणमि'ति पारूपस्य लाक्षणिकत्वात् ॥ ष्टै वेष्टने । स्तायति ॥ स्नै वेष्टने, शोभायां चेत्येके । स्नायति ॥ दैप् शोधने । दायति । अघुत्वादेत्वसिज्लुकौ न । दायात् । अदासीत् ॥ घ्रा गन्धोपादाने । जिघ्रति । घ्रायात्-घ्रेयात् । अघ्रासीत् । अघ्रास्यत् । ध्मा शब्दाग्निसंयो-

---

अस्माद्धातोः वर्तमाने लटि तिपि शप्यायादेशे प्रोक्तं रूपं भवति । अग्रे चखौ-खाता-खास्यति-खायतु-अखायत्-खायेत्-खायात्-अखासीत्-अखास्यत् । क्षायति-जायति-सायतीत्यादि ॥ क्षै जै षै क्षये एतेषां लटि तिपि शपि रूपाणि । क्षायति-जायति-'धात्वादेः षः सः' इति सः सायतीत्यादि । अग्रे चक्षौ-जजौ-ससौ । क्षाता—जाता-साता । क्षास्यति-जास्यति-सास्यति । क्षायतु-जायतु-सायतु । अक्षायत्-अजायत्-असायत् । क्षायेत्-जायेत्-सायेत् । क्षेयात्-क्षायात्-जायात्-सायात् । अक्षासीत्-अजासीत्-असासीत् । अक्षास्यत्-अजास्यत्-असास्यत् । कै गै—शब्दे-कायति-गायति । चकौ-जगौ । काता-गाता । कास्यति-गास्यति । कायतु-गायतु । अकायत्-अगायत् । कायेत्-गायेत् । कायात्-गेयात् । अकासीत् अगासीत् । अकास्यत्-अगास्यत् । शै श्रै—पाके । शायति-श्रायति । शशौ-शश्रौ । शाता-श्राता । शास्यति-श्रास्यति । शायतु-श्रायतु । अशायत्-अश्रायत् । शायेत्-श्रायेत् । शायात्-श्रेयात्-श्रायात् । अशासीत्-अश्रासीत् । अशास्यत्-अश्रास्यत् । पै ओवै शोषणे । 'ओदितश्च' इति निष्ठानत्वार्थम् ओदित्वम् । पायति-वायति । पपौ-ववौ । पाता-वाता । पास्यति-वास्यति । पायतु-वायतु । अपायत्-अवायत् । पायेत्-वायेत् । पायात्—अत्र एर्लिङि इत्येत्वं न पारूपस्य लाक्षणिकत्वात् । वायात् । ष्टै = वेष्टने । स्तायति । तस्तौ । स्ताता । स्तास्यति । स्तायतु । अस्तायत् । स्तायेत् । स्तेयात्-स्तायात् । अस्तासीत् । अस्तास्यत् । स्नायतीति । स्नै शोभायामित्यस्माद् वर्तमाने लटि तिपि शपि आयादेशे उक्तरूपम् । सस्नौ । स्नाता । स्नास्यति । स्नायतु । अस्नायत् । स्नायेत् । स्नेयात् स्नायात् । अस्नासीत् । अस्नास्यत् । दायतीति । दैप् शोधने अस्माद्धातोः लटि तिपि शप्यायादेशे प्रसिद्धं रूपम् । दायति । ददौ-दाता-दास्यति-दायतु-अदायत्-दायेत्-दायात्-अत्राघुत्वादेत्वं नेति भावः । अदासीत् । अजिघ्रतीति । घ्रा गन्धोपादानेऽस्माद्धातोर्लटि जिघ्रति इति रूपम् । अग्रे-जघ्रौ-घ्राता-घ्रास्यति-जिघ्रतु-अजिघ्रत्-जिघ्रेत्-घ्रेयात्-घ्रायात् । अघ्रादिति । घ्रा

गयोः धमति ॥ ष्ठा गतिनिवृत्तौ । तिष्ठति । 'स्थादिष्वि'ति षत्वम् । अधितष्ठौ । 'उपसर्गादि'ति षत्वम् । अधिष्ठाता । स्थेयात् । सत्वे कृते प्रकृतिस्तवर्गः स्यात् ।

उक्तञ्च—'नकारजावनुस्वारपञ्चमौ झलि धातुषु ।
सकारजः शकारश्च षाट्टवर्गस्तवर्गजः ॥'

'गातिस्थे'ति सिचो लुक् । अस्थात् । ग्ना अभ्यासे । मनति ॥ दाण् दाने । प्रणियच्छति ॥ हृ कौटिल्ये । ह्वरति । ऋतश्च संयोगादेर्गुणः ।७।४।१०।

धातोर्लुङि तिपि 'इतश्च' इकारलोपे च्लौ 'च्लेः सिच्' इति सिचि 'विभाषा घ्राधेट्' इति सिचो विकल्पलोपेऽङ्गस्याडागमे 'अघ्रात्' इति, सिज्लोपाभावे इट्सकयोः कृतयोः 'इट ईटि' इति सिचो लोपे सवर्णदीर्घे 'अघ्रासीदि'ति द्वितीयं रूपं सिध्यति । धमतीति । ध्मा श[...]ग्निसंयोगयोः अस्माद्धातोर्वर्तमाने लटि तिपि शपि 'पाघ्राध्मा' इति धमादेशे च [...] धमति इत्युक्तं रूपं सिध्यति । दध्मौ-ध्माता-ध्मास्यति-धमतु-अधमत्-धमेत्-ध्मायात्-ध्मेयात्-अध्मासीत्-अध्मास्यत् । तिष्ठतीति । ष्ठा गतिनिवृत्तौ अस्माद्धातोर्वर्तमाने लटि तिपि शपि 'धात्वादेः षः सः' इति षकारस्य सकारादेशे ष्टुत्वनिवृत्तौ 'पाघ्राध्मा' इति तिष्ठादेशे सति 'तिष्ठति' प्रोक्तं रूपं सिद्धयति । तस्थौ-स्थाता-स्थास्यति-तिष्ठतु-अतिष्ठत्-तिष्ठेत्-स्थेयात् । अधितष्ठौ-अत्र 'स्थादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्य' इति षत्वे 'ष्टुना ष्टुः' इति ष्टुत्वे रूपम् । अधिष्ठाता—अत्र 'उपसर्गात्सुनोति' इति षत्वे ष्टुत्वे रूपम् । अस्थादिति । ष्ठा—धातोः लुङि तिपि 'इतश्च' इकारलोपे च्लौ सिचि 'गातिस्थाः' इति सिचो लुकि अङ्गस्याडागमे कृते 'अस्थात्' इति रूपम् । अस्थास्यत् । अत्र ष्ठा—इत्यस्य 'धात्वादेः षः सः इति षस्य सत्वे कृतेऽपि ष्टुत्वेन जातस्य ठकारस्य निवृत्तिः कथं स्यात् प्रमाणाभावादिति चेन्न । 'नकारजौ' इति प्रमाणस्य विद्यमानत्वात् । श्लोकार्थस्तु—धातुषु मध्ये झलि परतः यौ नकाराज्जातौ अनुस्वारपञ्चमौ तथा च सकाराज्जातः शकारस्तथा च षकारात्परो विद्यमानः सवर्गाज्जातो टवर्गोऽपि प्रकृतस्थितिं लभते इत्यर्थः । तेन 'ष्ठा' इत्यत्र षकारात्परो तवर्गस्थकारो मूलस्थितिं भजते ठकारस्य थकाराज्जायमानत्वादिति भावः । मनतीति । म्ना अभ्यासे अस्माद्धातोः लटि तिपि शपि 'पाघ्राध्मा'इति मनादेशे 'मनति'इति रूपम् । मम्नौ-म्नाता-म्नास्यति-मनतु-अमनत्-मनेत्-म्नेयात्-म्नायात्-अम्नासीत्-अम्नास्यत् । प्रणियच्छतीति । प्रतिपूर्वाद् दाण् दाने धातोर्लटि तिपि शपि 'पाघ्राध्मा' इति यच्छादेशे प्रनियच्छति

नकारजौ—धातुओंमें झल्के परे रहने पर जो अनुस्वार और वर्गका पञ्चम वर्ण हैं वे नकारस्थानिक हैं तथा चकारके परे रहने पर जो शकार है वह सकारस्थानिक है और रेफ-षकारसे पर जो टवर्ग है वह तवर्गस्थानिक है । ऋतश्च—ऋदन्त संयोगादि अङ्गको गुण हो,

ऋदन्तस्य संयोगादेरङ्गस्य गुणो, लिटि। उपधाया वृद्धिः। जहार जह्रतुः। जह्रुः। जहर्थ। जह्रथुः। जह्र। जहार-जहर। जह्रिव। जह्रिम। हर्ता। ऋद्धनोः स्ये ।७।२।७०। ऋतो, हन्तेश्च स्यस्य इट्। हरिष्यति। हरतु। अहरत्। हरेत्। गुणोऽर्तिसंयोगाद्योः ।७।४।२९। अर्तेः, संयोगादेर्ऋदन्तस्य च गुणो यकि, यादावार्द्धधातुके लिङि च। ह्रियात्। अहार्षीत्। अहरिष्यत्॥ स्वृ शब्दोपतापयोः। स्वरति। 'स्वरती'ति वेट्। सस्वरिथ-सस्वर्थ। वमयोस्तु स्वरत्यादिविकल्पं बाधित्वा पुरस्तात् प्रतिषेधकाण्डारम्भसामर्थ्यात् 'श्र्युकः किती'ति निषेधे

इति जाते 'नेगंदनद' इति णेणत्वे प्रसिद्धं रूपं सिध्यति। अग्रे ददौ-दाता-दास्यति-यच्छतु-अयच्छत्-यच्छेत्। देयात्। अदात्। अदास्यत्। इत्यादि। जहार। हृधातोर्लिटस्तिपि, तिपो णलि, 'लिटि धातोरनभ्यासस्य' इति द्वित्वे 'पूर्वोऽभ्यासः' इत्यभ्यासत्वे, 'उरत्' इति अभ्यासऋवर्णस्य अत्वे 'उरण् रपरः' इति रपरे च जाते 'हर् हृ अ' इति स्थिते 'हलादिः शेषः' इति यस्य रस्य च लोपे 'कुहोश्चुः' इति हस्य झत्वे, 'अभ्यासे चर्च' इति झस्य जत्वे 'जहृ अ' इति जाते 'ऋतश्च संयोगादेर्गुणः' इति गुणे, अकारे रपरे च जाते 'अत उपधायाः' इति वृद्धौ च सत्याम् 'जहार' इति रूपम्। एवमेव जह्रतुः, जह्रुः, इति बोध्यम्। गुणोऽर्तीति। 'अङ्गस्य' इत्यधिकृतम्। 'रीङ्ऋतः' इत्यतः ऋत इत्यनुवर्तते। 'अकृत्सार्वधातुकयोः' इत्यतोऽसार्वधातुकग्रहणमनुवर्तते। आर्धधातुके इति लभ्यते। 'रिङ्शयग्लिङ्क्षु' इत्यत्र यकि लिङीति च लभ्यते। 'अयङ् यि क्ङिति' इत्यतो यीति सप्तम्यन्तमनुवर्तते। आर्धधातुकविशेषणत्वात्तदादिविधिस्तदाह—अर्तेरिति। अहार्षीत्। हृधातोर्लुङिस्तिपि, मध्ये च्लौ, तस्य सिचि, इति गते 'लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्तः' इति अडागमे 'अ हृ स् ति' इति जाते सिचः सकारस्य आर्धधातुकत्वे इटि प्राप्ते 'एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्' इति निषिद्धे 'इतश्च' इति तिप इकारलोपे अपृक्तसंज्ञायाम् 'अस्तिसिचोऽपृक्ते' इति तिपस्तकारस्य ईडागमे 'सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु' इति वृद्धौ कृतायाम् 'अहार्षीत्' इति रूपम्। स्वरतीति। स्वृ शब्दोपतापयोरस्माद्धातोर्वर्तमाने लटि तिपि शपि शपः शित्वेन 'तिङ्शित्सार्वधातुकम्' इति सार्वधातुकसंज्ञायाम् 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' इति गुणे 'उरण् रपरः' इति रपरत्वे च कृते 'स्वरति' इत्यस्य सिद्धिः। सस्वार-सस्वरतुः-सस्वरुः। सस्वरिथेति। स्वृधातोर्लिटि सिपि थलि धातोर्लिटि पूर्वोऽभ्यासे हलादिः शेषे इडागमे गुणे च कृते 'सस्वरिथ' इत्यस्य सिद्धिः। अत्र 'ऋतो भारद्वाजस्य' इति

लिट् के परे। ऋद्ध—'ऋदन्त' धातु तथा 'हन्' धातुसे पर 'स्य' को इट् हो। गुणो—'ऋ' धातु और संयोगादि 'ऋदन्त' जो धातु उसको गुण हो 'यक' के परे तथा यदि आर्धधातुक

प्राप्ते, क्रादिनियमान्नित्यमिट् । सस्वरिव । सस्वरिम । परत्वादृद्धनोरिति नित्यमिट् । स्वरिष्यति । अस्वारीत् , अस्वार्षीत् । स्मृ चिन्तायाम् । स्मरति । ह्वृ संवरणे । ह्वरति ॥ सृ गतौ । क्रादित्वान्नेट् । ससार । ससर्थ । ससृव । ससृम । रिङ् शयग्लिङ्क्षु ।७।४।२८। शे, यकि यादावार्द्धधातुके लिङि च ऋतो रिङ् । रीङि प्रकृते रिङ्विधिसामर्थ्यान्न दीर्घः । स्रियात् । असार्षीत् । असरिष्यत् । शीघ्रगतौ तु 'पाघ्रे'ति शिति धौरादेशः । धावति ॥ गृ घृ सेचने । गरति । घरति । ध्वृ हूर्च्छने । ध्वरति ॥ दृशिर् प्रेक्षणे । पश्यति । ददर्श । ऋदुपधेभ्यो लिटः

विकल्पेनेडागमे प्राप्ते क्रादिनियमेन तस्य बाधे सति 'स्वरतिसूति' इति वैभाषिक इडागमे सस्वरिथ-सस्वर्थ इत्युभयरूपसिद्धिः । सस्वरथुः, सस्वर, सस्वार-सस्वर । सस्वरिवेति । अत्र पूर्ववद्धातोर्ह्रस्वादिकार्ये कृते 'स्वरति' इति विकल्पेडागमं क्रादिनियमेन बाधित्वा नित्यमिटि सति प्रोक्तरूपस्य सिद्धिः । तथैव 'सस्वरिम' अत्रापि नित्यमिडिति भावः । स्वरिता-स्वर्ता । स्वरिष्यति इति । अत्र 'स्वरतिसूति' इति विकल्पं बाधित्वा परत्वात् । 'ऋद्धनोः स्ये' इति स्ये परतः नित्यमिटि उक्तरूपं भवति । स्वरतु-अस्वरत्-स्वरेत्-स्वर्यात्-अस्वारीत्-अस्वार्षीत्-अस्वरिष्यत् । स्मृ चिन्तायाम् । स्मरति-सस्मार-स्मर्ता-स्मरिष्यति-स्मरतु-अस्मरत्-स्मरेत्-स्मर्यात्-अस्मार्षीत्-अस्मरिष्यत् । ह्वृ संवरणे—ह्वरति । जह्वार । ह्वर्ता । ह्वरिष्यति । ह्वरतु । अह्वरत् । ह्वरेत् । ह्वर्यात् । अह्वार्षीत् । अह्वरिष्यत् । सृ गतौ । सरति । ससार—ससतुः, ससुः । थलि ससर्थ, अत्र क्रादिनियमान्नेडिति भावः । सस्रथुः । सस्र । ससार-ससर । सस्रिव । सस्रिम । सर्ता । सरिष्यति । सरतु । असरत् । सरेत् । रिङ्शयगिति । शे यकि यादार्धधातुके लिङि परतः ऋकारान्तस्य रिङादेश इति तदर्थः । स्रियादिति । सृधातोराशीर्लिङि तिपि 'इतश्च' इति इकारलोपे 'यासुट् परस्मै' इति यासुटि सलोपे 'रिङ्शयग्लिङ्क्षु' इति रिङादेशे स्रियादिति रूपं भवति । अत्र रिङादेशविधानसामर्थ्यान्न दीर्घ इति भावः । असार्षीत् । असरिष्यत् । शीघ्रगतावििति । सृ शीघ्रगतौ इति पाठे सति सृधातोर्लटि तिपि शपि 'पाघ्राध्मा' इति धावादेशे धावति इति रूपं भवतीत्यर्थः । तेन सार्वधातुके धावतु-अधावत्-धावेत् इति रूपाणि । गृ घृ सेचने । गरति-घरति । जगार-जघार । गर्ता-घर्ता । गरिष्यति-घरिष्यति । गरतु-घरतु । अगरत्-अघरत् । गरेत्-घरेत् । ग्रियात्-घ्रियात् । अगार्षीत्-अघार्षीत् । अगरिष्यत्-अघरिष्यत् । ध्वृ-हूर्छने- ध्वरति । दध्वार-ध्वर्ता-ध्वरिष्यति-ध्वरतु-अध्वरत्-ध्वरेत्-ध्वर्यात्-अध्वार्षीत्-अध्वरिष्यत् । पश्यतीति । दृशिर् प्रेक्षणे 'इर इत्संज्ञा वाच्या' इति

'लिङ्' के परे रङ्—'ऋत' को 'रिङ्' आदेश हो, शकार और 'यक्' के परे तथा यकारादि आर्धधातुक 'लिङ्' के परे [illegible]

कित्वं गुणात्पूर्वविप्रतिषेधेन। ददृशतुः। ददृशुः। **विभाषा सृजिदृशोः ।७।२।६५।** अभ्यां थल इड् वा। **सृजिदृशोर्झल्यमकिति ।६।१।५८।** अनयोरमागमः स्याज्झलादावकिति। दद्रष्ठ-ददर्शिथ। द्रष्टा। **षढोः कः सि ।८।२।४१।** षस्य ढस्य च कः स्यात्सकारे परे। द्रक्ष्यति। दृश्यात्। इरित्वादङ् वा। **ऋदृशोऽङि गुणः ।७।४।१६।** ऋवर्णान्तानां दृशेश्च गुणः स्यादङि। अदर्शत्। अङभावे। **न दृशः ।३।१।४७।** दृशश्च्लेर्वक्ष्यमाणः क्सो न। अद्राक्षीत्। अद्रक्ष्यत्।

वार्तिकेनेर इत्संज्ञायां लोपे लटि तिपि शपि 'पाघ्रा' इति पश्यादेशे 'पश्यति' इति रूपम्। लिटि ददर्श। थलि तु क्रादिनियमान्नित्यमिटि प्राप्ते वचनमाह—विभाषेति। सृजि दृशोः परतो यस्थल् तस्येडागमो वेत्यर्थः। सृजिदृशोरिति। झलादावकिति परतः सृजिदृशोर्धात्वोः अमागमो भवतीति तदर्थः। दद्रष्ठेति। दृशिर्धातोरिरित्संज्ञायां 'परोक्षे लिट्' इति लिटि सिपि। थलि थ्लिस्वे, उरदत्वे 'विभाषा सृजिदृशोः' इति इडागमाभावे 'सृजिदृशोर्झल्यमकिति' इत्यमागमे मित्त्वादन्त्यादचः परे यणि 'दृद + अश् + थ' इति 'दद्रश् + थ' इति जाते ततो 'व्रश्चभ्रस्ज' इति शः षत्वे 'ष्टुना ष्टुः' इति ष्टुत्वे च कृते 'दद्रष्ठ' इत्यस्य सिद्धिः। इडागमे सति तु 'ददृश + इ + थ' इति 'पुगन्त' इति लघूपधगुणे 'ददर्शिथ' इत्यपि द्वितीयं रूपं साधु। अग्रे लिटि सर्वं सुकरम्। लुटि-द्रष्टा। लृटि द्रक्ष्यतीति। दृश् धातोर्लृटि तिपि 'स्यतासी लृलुटोः' इति स्यविकरणे 'व्रश्चभ्रस्ज' इति तालव्यशकारस्य मूर्धन्यत्वे 'सृजिदृशोर्झल्यमकिति' इत्यमागमे यणि 'षढोः कः सि' इति षस्य कत्वे 'आदेशप्रत्यययोः' इति स्यस्य सकारस्य षत्वे कषयोर्योगे क्षत्वे च कृते द्रक्ष्यतीत्यस्य साधुत्वं सुस्पष्टम्। अग्रे पश्यतु-अपश्यत्-पश्येत्-इत्यादिति। अत्र 'लिङाशिषि' इति लिङः किरत्वादमागमो नेति भावः। ऋदृशोऽङि गुण इति। ऋधातोः दृशिर् धातोश्च अङि परतः गुणः स्यात् इति सूत्रार्थः। अदर्शत्। दृशिर्धातोरिरि इत्संज्ञायां लुङि तिपि 'इतश्च' इति इलोपे च्लौ 'इरितो वा' इति च्लेर्वैभाषिकेऽङादेशे ङित्त्वेन गुणाप्राप्तौ 'ऋदृशोऽङि गुणः' इति गुणेऽडागमाटि कृते 'अदर्शत्' इति सिद्धिं गच्छति। अङोऽभावे 'अदृश्-च्लि-त्' इत्यवस्थायां 'शल इगुपधा' इति क्सादेशे प्राप्ते 'न दृशः' इति। दृश् धातोः प्राप्तो यः क्सादेशः स न भवतीति प्रकृतसूत्रार्थः। अतः क्सादेशाभावे सति व्रश्चभ्रस्ज इति शः षत्वे 'षढोः कः सि' इति षस्य कत्वे 'आदेशप्रत्यययोः' इति सस्य षत्वे उभयोर्योगेन क्षत्वे 'वदव्रज' इति वृद्धौ तिपः 'अस्तिसिचो' इति ईडागमे कृते अद्रा-

---

या पूर्वविप्रतिषेध से 'कित्व' ही हो। विभाषा—'सृज्' तथा 'दृश्' धातुसे पर 'थल्' को इट् हो, विकल्पसे। सृजि-'सृज्' धातु और 'दृश्' धातुको 'अम्' का आगम हो, झलादि कित्भिन्न प्रत्ययके परे। षढोः – षकार, ढकारको ककार आदेश हो, सकारके परे। ऋद - ऋवर्णान्त धातु और दृश् धातुको गुण हो, 'अङ्' के परे। न दृशः—दृश् धातुसे पर 'च्लि' के वक्ष्य-

श्रु श्रवणे। **श्रुवः शृ च** ।३।१।७४। श्रुवः 'शृ' आदेशः श्नुप्रत्ययश्च, कर्तरि सार्वधातुके। शृणोति। **सार्वधातुकमपित्** ।१।२।४। अपित्सार्वधातुकं ङिद्वत्स्यात्। शृणुतः। **हुश्नुवोः सार्वधातुके** ।६।४।८७। जुहोतेः, श्नुप्रत्ययान्तस्यानेकाचोऽङ्गस्यासंयोगपूर्वोवर्णस्य यण् स्यादचि सार्वधातुके। शृण्वन्ति। शृणोषि। शृणुथः। शृणुथ। शृणोमि। **लोपश्चास्यान्यतरस्यां म्वोः** ।६।४।१०७। असंयोगपूर्वस्य प्रत्ययोकारस्य लोपो वा, म्वोः परयोः। शृण्वः—शृणुवः। शृण्मः—शृणुमः। शुश्राव शुश्रव। शुश्रुव। शुश्रुम। श्रोता। श्रोष्यति। शृणोतु शृणुतात्। शृणुताम्। शृण्वन्तु। **उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात्** ।६।४।१०६। असंयोगपूर्वात्प्रत्ययोतो हेर्लुक्। शृणु शृणुतात्। शृणुतम्। शृणुत। गुणावादेशौ। शृणवानि। शृणवाव। शृणवाम। अशृणोत्। अशृणुताम्। अशृण्वन्। अशृणोः। अशृणुतम्।

चीत्' इत्यस्य सिद्धिः। अग्रे अद्रुचयदित्यादि। लोपश्चेति। 'उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात्'इति पूर्वसूत्रोक्त उकार अस्येत्यनेन परामृश्यते। प्रत्ययशब्दः प्रत्ययसम्बन्धिनि वर्तते। असंयोगपूर्वात् प्रत्ययादिति च उकारेऽन्वेति। स च अङ्गस्य विशेषणम्। तदन्तविधिस्तदाह—असंयोगेति। शृण्वः, शृणुवः। श्रुधातोर्लटो वसि, 'श्रुवः शृ च' इति श्रुवः शृ आदेशे शबविषये श्नुप्रत्यये च कृते शकारस्येत्संज्ञायां लोपे च शित्वात्सार्वधातुकत्वे 'सार्वधातुकमपित्' इति श्नोर्ङित्वे 'क्ङिति च' इति गुणाभावे णत्वे च कृते 'शृ णु वस्' इति जाते 'लोपश्चास्यान्यतरस्यां म्वोः' इति वा उकारलोपे, रुत्वे विसर्गे च 'शृण्वः' इति रूपम्। लोपाभावपक्षे 'शृणुवः' इति। एवमेव मसि ज्ञेयम्। शुश्राव। श्रुधातोर्लिटस्तिपि, तिपो णलि, 'लिटि धातोरनभ्यासस्य' इति द्वित्वे, 'पूर्वोऽभ्यासः' इति अभ्यासत्वे 'हलादिः शेषः' इति आदिहल्शेषे 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' इति गुणे 'एचोऽयवायावः' इत्यवादेशे 'अत उपधायाः' इति उपधावृद्धौ 'शुश्राव'इति रूपम्। शृणवानि। श्रुधातोर्लोट उत्तमपुरुषैकवचने मिपि 'मेर्निः' इति मेः स्थाने नि आदेशे जाते 'श्रुवः शृ च' इति श्नुप्रत्यये शृ आदेशे च कृते अनुबन्धलोपे 'शृ नु नि' इति भूते अत्र 'ऋवर्णान्नस्य णत्वं वाच्यम्' इति णत्वे 'आडुत्तमस्य पिच्च' इति नेः आडागमे टित्वादाद्यावयवे 'सार्वधातुकार्ध' इति गुणे अयादेशे 'शृणवानि'

माण 'वस' आदेश नहीं हो। श्रुवः—'श्रु' धातुको 'शृ' आदेश हो तथा तत्सन्नियोगेन 'श्नु' प्रत्यय भी हो, कर्त्रर्थक सार्वधातुकके परे। सार्व —'अपित' सार्वधातुक ङिद्वत् हो।

हुश्नु—'हु' धातु तथा श्नुप्रत्ययान्त जो अनेकाच 'अङ्ग' तदवयव जो असंयोगपूर्वक उवर्ण, उसको 'यण्' हो, अजादि सार्वधातुकके परे।

लोपश्चा—असंयोगपूर्वक प्रत्ययके उकारका लोप हो, मकार और वकारके परे विकल्पसे। उतश्च—असंयोगपूर्वक प्रत्ययसम्बन्धी उकारसे पर, 'हि' का लुक् हो।

अश्नुत। अश्नवम्। अश्नुव-अश्नुव। अश्नुम-अश्नुम। श्नुयात्। श्नुयाताम्। **उस्यपदान्तात्** ।६।१।९६। अपदान्तादवर्णादुसि पररूपमेकादेशः स्यात्। श्नुयुः। श्नुयाः। श्नुयातम्। श्नुयात। श्नुयाम्। श्नुयाव। श्नुयाम। श्रूयात्। अश्रौषीत्। अश्रोष्यत्। गम्लृ सृप्लृ गतौ। **इषुगमियमां छः** ।७।३।७७। शिति। गच्छति। जगाम। **गमहनजनखनघसां लोपः क्ङित्यनङि** ।६।४।९८।

इति। अश्नुव, अश्नुव। श्रुधातोर्लङो वसि, 'श्रुवः शृ च' इति आदेशे श्नुप्रत्यये च कृते, शलोपे अटि णत्वे 'नित्यं ङितः' इति सलोपे 'अ श्नु व' इति जाते 'लोपश्चास्यान्यतरस्यां म्वोः' इत्युकारलोपे 'अश्नव' इति, उकारलोपाभावे 'अश्नुव' इति बोध्यम्। एवं मसि-अश्नुम, अश्नुम इति। श्नुयात्। श्रुधातोर्लिङस्तिपि, 'श्रुवः शृ च' इति आदेशे श्नुप्रत्यये च कृते शलोपे णत्वे 'यासुट्परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्च' इति यासुटि, उटि गते 'लिङः सलोपोऽनन्त्यस्य' इति सलोपे 'इतश्च' इति तिप इकारलोपे च कृते 'श्नुयात्' इति रूपम्। उस्यपदान्तात्। 'एकः पूर्वपरयोः' इत्यधिकृतम्। 'आद्गुणः' इत्यस्मादादित्यनुवर्तते। 'एङि पररूपम्' इत्यस्मात्पररूपमिति। तदाह—अपदान्तादिति। उसीति। उसि यः अच उकारः तस्मिन् परत इत्यर्थः। श्रूयात्। श्रुधातोराशिषि लिङि, लिङस्तिपि, यासुटि, उटि गते 'इतश्च' इति तिप इकारलोपे 'स्कोः संयोगाद्योरन्ते च' इति सलोपे 'अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः' इति दीर्घे 'श्रूयात्' इति रूपम्। अश्रौषीत्। श्रुधातोः 'लुङ्' इति लुङि, 'तिप्तस्झि०' इत्यादिना लुङस्तिपि, 'च्लि लुङि' इति च्लौ, 'च्लेः सिच्' इति सिचि, इचि गते, अडागमे 'अश्रुस् ति' इति जाते 'इतश्च' इति तिप इकारलोपे, अपृक्तसंज्ञायाम् 'अस्तिसिचोऽपृक्ते' इति ईटि, सिचः सकारस्य आर्धधातुकत्वादिटि प्राप्ते 'एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्' इत्यनेन इटो निषेधे 'सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु' इति वृद्धौ 'आदेशप्रत्यययोः' इति षत्वे 'अश्रौषीत्' इति रूपम्। गच्छति। गम् धातोर्लटि तिपि, पकारस्येत्संज्ञायां लोपे च 'तिङ्शित्सार्वधातुकम्' इति सार्वधातुकसंज्ञायां 'कर्तरि शप्' इति शपि, शकारस्य पकारस्य चेत्संज्ञायां लोपे च शित्वात्सार्वधातुकत्वे 'गम् अ ति' इति स्थिते, 'इषुगमियमां छः' इति सर्वस्य गमः छादेशे प्राप्ते 'अलोऽन्त्यस्य' इति अन्त्यस्य मकारस्य स्थाने जाते 'गछति' इति भूते 'छे च' इति तुगागमे, कित्वादन्त्यावयवे जाते उकि गते, 'स्तोः श्चुना श्चुः' इति श्चुत्वे 'गच्छति' इति रूपम्। जगाम। गम्धातोः लिटि तिपि, 'परस्मैपदानां

उस्य—अपदान्त अवर्ण से पर 'उस्' के परे पूर्व-परके स्थानमें पररूप एक आदेश हो।

इषु—इष्, गम् और यम् धातुओंको छकारान्त आदेश हो, शित्प्रत्ययके परे।

गमहनजनखन—गमादि धातुओंकी उपधाका लोप हो, अजादि कित्-ङित् प्रत्ययके

एषामुपधाया लोपः स्यादजादौ क्ङिति, न त्वङि । जग्मतुः । जग्मुः । जगमिथ जगन्थ । जग्मथुः । जग्म । जगाम-जगम । जग्मिव । जग्मिम । गन्ता । **गमेरिट् परस्मैपदेषु ।७।२।५८।** गमेः परस्य सादेरार्धधातुकस्येट् परस्मैपदेषु । गमिष्यति । गच्छतु । अगच्छत् । गच्छेत् । गम्यात् । **पुषादिद्युताद्यॢदितः परस्मैपदेषु ।३।१।५५।** श्यन्विकरणपुषादेर्द्युतादेर्लृदितश्च परस्य च्लेरङ्, परस्मैपदेषु । अगमत् । अगमिष्यत् । सर्पति । **अनुदात्तस्य चर्दुपधस्यान्यतरस्याम् ।६।१।५९।** उपदेशेऽनुदात्तो य ऋदुपधस्तस्याम्वा, झलादावकिति । स्रप्ता-सर्प्ता । स्रप्स्यति-

---

णलतुसुस्थल' इत्यादिना तिपः स्थाने णलादेशे, 'चुटू' इति णकारस्येत्संज्ञायां 'हलन्त्यम्' इति लकारस्य चेत्संज्ञायां 'तस्य लोपः' इति उभयोर्लोपे 'गम् अ' इति जाते 'लिट् च' इत्यार्धधातुकत्वे 'लिटि धातोरनभ्यासस्य' इति द्वित्वे अभ्यासत्वे हलादिशेषे 'ग गम् अ' इति भूते 'कुहोश्चुः' इति गकारस्य जत्वे 'अत उपधायाः' इति वृद्धौ 'जगाम' इति रूपम् । गन्ता । गम्धातोर्लुटस्तिपि, 'स्यतासी लृलुटोः' इति तासि, 'आर्धधातुकं शेषः' इत्यार्धधातुकत्वे 'आर्धधातुकस्येड्वलादेः' इति इडागमे प्राप्ते 'एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्' इति निषिद्धे 'लुटः प्रथमस्य डारौरसः' इति तिपो डात्वे डस्येत्संज्ञायां लोपे च, डित्वसामर्थ्यादभस्यापि टेर्लोपे 'गम् ता' इति जाते 'नश्चापदान्तस्य झलि' इति मस्यानुस्वारे 'अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः' इति परसवर्णे च कृते 'गन्ता' इति रूपम् । गच्छतु । गम्धातोर्लोटस्तिपि, शपि, अनुबन्धलोपे 'इषुगमियमां छः' इति छादेशे 'छे च' इति तुगागमे उकि गते 'स्तोः श्चुना श्चुः' इति श्चुत्वे 'एरुः' इति तिप इकारस्योत्वे 'गच्छतु' इति रूपम् । गच्छेत् । गम्धातोर्लिङस्तिपि शपि अनुबन्धलोपे 'इषुगमियमां छः' इति छादेशे 'छे च' इति तुकि, उकि गते, श्चुत्वे, 'यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्च' इति यासुटि, उटि गते 'अतो येयः' इति यास इयादेशे 'गच्छ इय् ति' इति जाते 'लोपो व्योर्'रिति यलोपे 'इतश्च' इति तिप इकारलोपे 'आद्गुणः' इति गुणे 'गच्छेत्' इति रूपम् । सर्पतीति । सृप्लृ गतौ इत्यस्माद्धातोर्लटि तिपि शपि 'पुगन्त' इति लघूपधगुणे कृते 'सर्पति' इत्यस्य सिद्धिः । ससर्प । अनुदात्तस्येति । अत्र 'सृजिदृशोर्झल्यमकिति' इत्यतः अम् इति अकिति इति चानुवर्तते 'उपदेशेऽज्' इत्यतः उपदेश इति चानुवर्तते अत आह—उपदेश इति । स्रप्तेति । सृप्धातोरनुदात्तात् लुटि तिपि 'स्यतासी लृलुटोः' इति तासि 'लुटः प्रथमस्य' इति डादेशे डित्वसामर्थ्यादभस्यापि टेर्लोपे

परे । किन्तु 'अङ्' के परे नहीं हो । गमे—'गम्' धातुसे पर सादि आर्धधातुकको इट्का आगम हो, परस्मैपदके परे । पुषा—श्यन्विकरण पुषादि, द्युतादि तथा लृदित् धातुओंसे पर 'च्लि' को 'अङ्' आदेश हो, परस्मैपदके परे । अनुदात्त—उपदेशावस्थामें जो

सप्स्यति । असृपत् । ञिक्ष्विदा अव्यक्ते शब्दे । क्ष्वेदति ॥ यभ मैथुने । यभति । येभ् । येभिथ । झषस्तथोर्धोऽधः ।८।२।४०। झषः परयोस्तथयोर्धः स्यान्न तु दधातेः । ययब्ध । यब्धा । णम प्रह्वत्वे, शब्दे च । नेमिथ—ननन्थ । नन्ता । नंस्यति । अनंसीत । अनंसिष्टाम् ॥ त्यज हानौ । त्यजति । तत्याज । तत्यजिथ—तत्यक्थ । त्यक्ता । अत्याक्षीत् । अत्याक्ताम् । अत्यक्ष्यत् । अक्षू व्याप्तौ । अक्षोऽन्यतरस्याम् ।३।१।७५। श्नुः स्याद्वा कर्तरि सार्वधातुके । पक्षे शप् । अक्ष्णोति । अक्षति । आनक्ष । आनक्षतुः । आनक्षुः । आनक्षिथ-आनष्ठ ।

'अनुदात्तस्य' इति वैभाषिकेऽमागमे यणि 'स्रप्ता' इति रूपं सिध्यति । यदाऽमागमो न स्यात्तदा 'पुगन्त' इति लघूपधगुणे सति सर्प्ता इति द्वैतीयीकं रूपं सिध्यति । अग्रे स्रप्स्यति-सर्प्स्यति । सर्पतु । असर्पत् । सर्पेत् । सृप्यात् । असृपदिति । सृप्धातोर्लुङि तिपि 'इतश्च' इति इलोपे च्लौ 'पुषादिद्युताद्' इति लृदित्वादङि ङित्वेन गुणाभावेऽङ्गस्याडागमे कृते 'असृपत्' इत्यस्य सिद्धिः फलम् । अग्रे अस्रप्स्यत्-असर्प्स्यत् । क्ष्वेदतीति । ञिक्ष्विदा = अव्यक्ते शब्दे । अस्माद्धातोर्लटि तिपि शपि 'पुगन्त' इति गुणे क्ष्वेदति इति सिद्धिमृच्छति । चिक्ष्वेद-क्ष्वेदिता-क्ष्वेदिष्यति-क्ष्वेदतु-अक्ष्वेदत्-क्ष्वेदेत्-क्ष्विद्यात्-अक्ष्विदत्-अक्ष्वेदिष्यत् । यभतीति । यभ-मैथुनेऽस्माद्धातोः लटि तिपि शपि रूपमेतत् । अग्रे ययब्ध-यब्धा-यप्स्यति-यभतु-अयभत्-यभेत्-यभ्यात्-अयाप्सीत्-अयप्स्यत् । णम-प्रह्वत्वे शब्दे च । नमति । ननाम-नेमतुः-नेमुः । नेमिथेति । णमधातोः 'णो नः' इति नत्वे लिटि सिपि थलि द्वित्वे भारद्वाजमते नेटि एत्वेऽभ्यासलोपे सति एकं रूपम् । यदेडागमो न तदा एत्वाभ्यासलोपावपि न थल इडभावात् । 'ननम् + थ' इत्यवस्थायां मस्यानुस्वारे परसवर्णे च कृते 'ननन्थ' इति रूपं द्वैतीयीकम् । अग्रे नन्ता-नंस्यति-नमतु-अनमत्-नमेत्-नम्यात्-अनंसीत्-अनंस्यत् । त्यज-हानौ-त्यजति-तत्याज-त्यक्ता-त्यक्ष्यति-त्यजतु-अत्यजत्-त्यजेत्-त्यज्यात्-अत्याक्षीत्-अत्यक्ष्यत् । अक्षोऽन्यतरस्यामिति । श्नुरिति अनुवर्तते । तथा च अक्षधातोःश्नुर्वा स्याच्छब्विषये इति तदर्थः । अक्ष्णोतीति । अक्षू-व्याप्तौ अस्माद्धातोर्लटि तिपि शपि 'अक्षोऽन्यतरस्याम्' इति शपं बाधित्वा पूर्वं श्नौ तिपः सार्वधातुकत्वेन गुणे णत्वे अक्ष्णोति इति सिद्धयति । शपि तु अक्षति इत्येव साधु । आनक्षेति । लिटि तिपि णलि द्वित्वे 'अत आदेः' इत्यभ्यासस्य दीर्घः 'तस्मान्नुड्द्विहलः' इति नुटि द्वित्वादाथावयवे 'आनक्ष् अ' इति जाते परेण संयोगे रूपसिद्धिः । आनक्षतुः । 'आनक्षुः— भारद्वाजमते नेटि सति आनक्षिथ, तदभावे च आनक्ष् + थ इति स्थितौ संयो-

---

अनुदात्त ऋदुपध धातु, उसको 'अम्' का आगम हो, झलादि अकित्ति के परे । झषः—'झष्' से परे 'त' 'थ' को 'ध' हो—'दधाति' को छोड़कर । अक्षो—'अक्ष' धातुसे 'श्नु' प्रत्यय हो,

आक्षेता-अष्टा । अक्षिष्यति । 'स्कोः'रिति कलोपः । षढोः कः सि ।८।२।४१। अक्ष्यति । अक्ष्णोतु । अक्ष्णुहि । अक्ष्णवानि । आक्ष्णोत् । आक्ष्णवम्-अक्ष्णुयात् । अक्ष्णुयाताम् । अक्ष्णुयुः । अक्ष्यात् । आक्षीत् । आक्षिष्टाम् । आष्टाम् । आक्षिपुः । तक्षू त्वक्षू तनूकरणे । तनूकरणे तक्षः ।३।१।७६। श्नुर्वा शब्विषये । तक्ष्णोति, तक्षति वा काष्ठम् । ततक्ष । ततक्षिथ-ततष्ठ । अतक्षीत् । अतक्षिष्टाम् । अताक्षीत् । अताष्टाम् । तनूकरणे किम् ? वाग्भिः सन्तक्षति । भर्त्सयतीत्यर्थः ॥ रक्ष पालने । रक्षति ॥ णिक्ष चुम्बने । प्रणिक्षति ॥ वक्ष रोषे । संघाते इत्येके । वक्षति । मृक्ष संघाते । मक्ष इत्येके ॥ तक्ष त्वचने । त्वचनं-संवरणम्, त्वचो ग्रहणं च । पक्ष परिग्रहे इत्येके ॥ सूर्क्ष आदरे । सूर्क्षति । सुसूर्क्ष ॥ काक्षि वाक्षि माक्षि काङ्क्षायाम् । द्राक्षि ध्राक्षि ध्वाक्षि घोरवाशिते च । चूष पाने । तूष तुष्टौ । पूष वृद्धौ । मूष स्तेये । लूष

गान्तलोपे ष्टुत्वे च कृते आनष्ठ इत्यस्य सिद्धिः । आनक्षथुः-आनक्ष-आनक्ष-आनक्षिव आनक्षिम । अक्षितेति । अक्षूधातोर्लुटि तिपि डादेशे तासि डित्वाट्टिलोपे 'स्वरतिसूति' इति उदित्वाद्वैभाषिके इडागमे सति 'अक्षिता' इति रूपम् । तदभावे च संयोगान्तलोपे कुत्वे 'अष्टा' इति द्वितीयं रूपं सिध्यति । अग्रे अक्षिष्यति-अक्ष्यति । अक्ष्णोतु-अक्षतु । आक्ष्णोत्-आक्षत् । अक्ष्णुयात्-अक्षेत्-अक्ष्यात्-आक्षीत् । आक्षिष्यत्-आक्ष्यत् । तनूकरणे तक्ष इति । तनूकरणार्थे यस्तक्षधातुस्तस्मात् श्नुर्वा स्यादित्यर्थः । तक्ष्णोतीति । तक्षधातोर्लटि तिपि 'तनूकरणे तक्षः' इति विकल्पेन श्नुप्रत्यये 'तक्ष्-नु-ति' इति स्थिते गुणे च कृते णत्वे 'तक्ष्णोति' इत्यस्य सिद्धिः । श्नोरभावे शपि तक्षति इति रूपम् । ततक्ष । तष्टा-तक्षिता । तक्षिष्यति-तक्ष्यति । तक्ष्णोतु-तक्षतु । अतक्ष्णोत्-अतक्षत् । तक्ष्णुयात्-तक्षेत् । तक्ष्यात् । अतक्षीत्-अताक्षीत् । वाग्भिः संतक्षति । अत्र तनूकरणार्थाभावेन न तक्षधातोः श्नुप्रत्ययः । रक्ष-पालने रक्षति-ररक्ष-रक्षिता-रक्षिष्यति । रक्षतु । अरक्षत् । रक्षेत् । रक्ष्यात् । अरक्षीत् । अरक्षिष्यत् । प्रणिक्षति । णिक्ष=चुम्बनेऽस्माद्धातोर्लटि तिपि शपि 'प्र-निक्षति' इति जाते 'उपसर्गादसमासेऽपि' इति णत्वे 'प्रणिक्षति' इति रूपं भवति । अग्रे सुकरम् । वक्ष=रोषे, वक्षति । मृक्ष-संघाते, मृक्षति । मक्ष=इत्येके । मक्षति । तक्ष=त्वचने-तक्षति । पक्ष—परिग्रहे-पक्षति । सूर्क्ष=आदरे-सूर्क्षति । सुसूर्क्ष इत्यादि । काक्षि-वाक्षि-माक्षि=काङ्क्षायाम् कांक्षति-वांक्षति-मांक्षति । द्राक्षि-ध्राक्षि-ध्वाक्षि-घोरवाशिते कांक्षायां चेत्यर्थः । द्रांक्षति-ध्रांक्षति-ध्वांक्षति । चूष=पाने-चूषति । तूष=तुष्टौ तूषति । पूष=वृद्धौ-पूषति । मूष=स्तेये-मूषति ।

कर्त्रर्थक सार्वधातुकके पर विकल्पसे । षढोः—षकार-ढकारको ककार हो, सकारके परे । तनू—'तक्ष' धातुसे तनूकरण (सूक्ष्म) अर्थ में 'श्नु' प्रत्यय हो, 'शप्' के विषयमें विकल्पसे ।

रूष भूषायाम्। शूष प्रसवे। यूष हिंसायाम्। जूष च॥ भूष अलङ्कारे। जि जये। जयति। **सन्लिटोर्जेः** ।७।३।५७। सन्लिण्निमित्तादभ्यासात्परस्य जेः कुत्वम्। जिगाय। जिग्यतुः। जिगयिथ—जिगेथ। **जीव** प्राणधारणे। जीवति। पीव मीव तीव णीव स्थौल्ये। पीवति। पिपीव॥ मुर्वी बन्धने। **उपधायां च** ।८।२।७८। धातोरुपधाभूतयो रेफवकारयोर्हल्परयोः परत इको दीर्घः स्यात्। मूर्वति॥ पूर्व पर्व मर्व पूरणे। पूर्वति। पर्वति। मर्वति। चर्व अदने। चर्वति। कष खष शिष जष झष शष वष मष रुष रिष हिंसार्थाः। शेषति। शिशे-ष। शेष्टा। **शल इगुपधादनिटः क्सः** ।३।१।४५। इगुपधो यः शलन्तस्तस्मादनिटश्च्लेः क्सादेशः। अशिक्षत्। **तीषसहलुभरुषरिषः** ।७।२।४८। इच्छ-

---

लृङ्-रूष=भूषायाम्। रूषति-लूषति। शूष=प्रसवे-शूषति। यूष=हिंसायाम् यूषति। जूष=हिंसायामेवेत्यर्थः। जूषति। भूष=अलङ्कारे भूषति। जि=जये-जयति। 'सन्लिटोर्जेः'। अभ्यासादिति अनुवर्तते। जिगायेति। जिधातोर्लिटि तिपि णलि 'लिटि धातोः' इति द्वित्वे पूर्वस्याभ्यासत्वे जिजि+अ' इति जाते 'अचोञ्णिति' इति वृद्धौ आयादेशे 'जिजाय' इति जाते 'सन्लिटोर्जेः' इत्यभ्यासात्परस्य जकारस्य कुत्वेन गत्वे च कृते 'जिगाय' इत्यस्य सिद्धिः। जिग्यतुः-जिग्युः। जिगयिथ-जिग्यथुः-जिग्य-जिगाय-जिगय। जिगियिव, जिगियिम। जेता, जेष्यति। जयतु-अजयत्। जयेत्, जीयात्, अजैषीत्। अजेष्यत्। जीव=प्राणधारणे। जीवति। जिजीव। जीविता। जीविष्यति। जीवतु-अजीवत्-जीवेत्-जीव्यात्-अजीवीत्-अजीविष्यत्। पीव-मीव-तीव-णीव=स्थौल्ये—पीवति। मीवति। तीवति। नीवति। पिपीव। मिमीव। तितीव। निनीवेत्यादि। उपधायां चेति। धातोरित्यधिकाराद्धातोरिति। लभ्यते। हल्परयोरेफवकारयोरित्यनुपज्यते। इक् इत्यनुवर्तते दीर्घ इति च। मूर्वति इति। मुर्वधातोः लटि तिपि शपि 'उपधायां च' इति उकारस्य दीर्घे कृते 'मूर्वति' इत्यस्य सिद्धिः। मुमूर्वेत्यादि। पुर्व-पर्व-मर्व=पूरणे, पूर्वति। पर्वति। मर्वति। पुपूर्व-पपर्व-ममर्वेत्यादि। चर्व=अदने-चर्वति-चचर्वेत्यादि। कष्-खष्-शिष्-जष्-झष्-शष्-वष्-मष्-रुष्-रिष्-हिंसार्थाः। कषति-खषति-शेषति-जषति-झषति-शषति-वषति-मषति-रुषति-रिषति इत्यादि। शिशेष-शेष्टा-शेक्ष्यति-शेषतु-अशेषत्-शेषेत्-शिष्यात्। शल इगुपधेति। च्लिरित्यनुवर्तते शल इति पञ्चमी। च्लेरिति विभक्तिविपरिणामेनान्वयः। अशिक्षदिति। शिष् धातोर्लुङि तिपि 'इतश्च' इति इलोपे च्लौ 'शल

सन्लि—'सन्' और 'लिट्' निमित्तक अभ्याससे पर 'जि' धातुको कुत्व हो। उप-धातुका उपधाभूतहल्परक 'रेफ' और 'वकार' के परे 'इक्' को दीर्घ हो। शल—इगुपध शलन्त धातुसे पर अनिट् 'च्लि' को 'क्स' आदेश हो। तीष—इषादिसे पर तादि आर्ध-

स्यादेः परस्य तादेरार्द्धधातुकस्येड्वा। रोषिता–रोष्टा। रेषिता–रेष्टा। भष भर्त्सने। इह भर्त्सनं—श्वरवः। पुष पुष्टौ। पोषिता। अनुदात्तेषु 'पुष्ये'ति श्यना निर्देशादयमुदात्तः। अङ्विधौ दैवादिकस्य ग्रहणान्नाङ्। अपोषीत्। श्रिषु श्लिषु प्रुषु प्लुषु दाहे। श्रेषति। श्लेषति। प्रोषति। प्लोषति।

इति परस्मैपदप्रक्रिया॥

अथात्मनेपदम्।

एध वृद्धौ। **टित आत्मनेपदानां टेरे** ।३।४।७९। टितो लस्यात्मनेपदानां टेरेत्वम्। एधते। **आतो ङितः** ।७।२।८१। अतः परस्य ङितामात इय् स्यात्। एधेते। एधन्ते। **थासः से** ।३।४।८०। टितो लस्य थासः से स्यात्। एधसे।

इगुपधाद्' इति क्सादेशे कलोपे 'षढोः कः सि' इति पूर्वषकारस्य कत्वे 'आदेशप्रत्ययोः' इति सकारस्य षत्वे उभयोर्योगेन क्षत्वे अङ्गस्याडागमे सति अशिक्षत् इति सिद्धम्। अग्रे अशेक्षयत्। तीषसहेति। तीति सप्तमी तु इत्यस्यालाश्रयत्वेन तदादिविधिरत एव आह—तादेरिति। इड्वेति अनुवर्त्यते। रोषितेति। रुष=हिंसायामस्माद्धातोर्लुटि तिपि तासि डादेशे टिलोपे 'तीषसह' इति इड्विकल्पेनेटि 'पुगन्त' इति गुणे 'रोषिता' इति रूपम्। इडभावे तु ष्टुत्वे कृते 'रोष्टा' इत्यपि साधु। भष=भर्त्सने। भषति। पुष=पुष्टौ–पोषति। पुपोषेत्यादि। श्रिषु-श्लिषु-प्रुषु-प्लुषु-दाहे। श्रेषति। श्लेषति। प्रोषति। प्लोषति। शिश्रेष-शिश्लेष-पुप्रोष-पुप्लोषेत्यादिरूह्यम्। इति परस्मैपदिनः।

एध वृद्धाविति। जायते, अस्ति, विपरिणमते, वर्धते, अपक्षीयते, विनश्यतीति षड्भावविकाराः। तत्र चतुर्थावस्था वृद्धिः–उपचयः। एधते। एधधातोः अकार उच्चारणार्थः, तस्मिन् गते 'वर्तमाने लट्' इति लटि, टकारस्य 'हलन्त्यम्' इतीत्संज्ञायां लोपे लकारोत्तरवर्तिनः अकारस्य 'उपदेशेऽजनुनासिक इत्' इतीत्संज्ञायां 'तस्य लोपः' इति लोपे 'एध् ल्' इति भूते अत्र 'तिप् तस् झि०' इत्यादिना सर्वे आदेशाः प्राप्ताः। तत्र 'अनुदात्तङित आत्मनेपदम्' इति एधधातोरनुदात्तत्वात् 'तङानावात्मनेपदम्' इति त आतां झ इत्येतेषामात्मनेपदसंज्ञत्वात् तेषां प्राप्तिर्जाता। तत्र प्रथमपुरुषैकवचनविवक्षायां तकृते 'तिङ्शित्सार्वधातुकम्' इति सार्वधातुकत्वात् 'कर्तरि शप्' इति शपि, शपयोरित्संज्ञायां लोपे च 'एध् अ त' इति जाते 'अचोऽन्त्यादि टि' इति तकारोत्तरवर्तिनः अकारस्य टिसंज्ञायां 'टित आत्मनेपदानां टेरे' इति टिसंज्ञकस्यैत्वे 'एधते' इति रूपम्।

धातुक को 'इट्' का आगम हो, विकल्पसे।

टित आत्मनेपदानां टेरे—'टित्' लकार सम्बन्धी आत्मनेपद के 'टि' को एत्व हो। आतो–'अत' से पर 'ङित्' सम्बन्धी आकारको 'इय' आदेश हो। थासः—टित् लकारसम्बन्धी

एधेथे । एधध्वे । एधे । एधावहे । एधामहे । **इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छः । ३ । १ । ३६ ।** इजादिर्यो धातुर्गुरुमानृच्छत्यन्यस्तत आम् लिटि । **आम्प्रत्ययवत् कृञो-ऽनुप्रयोगस्य । १ । ३ । ६३ ।** आम्प्रकृत्या तुल्यमनुप्रयुज्यमानात्कृञोऽप्यात्मनेपदं स्यात् । **लिटस्तझयोरेशिरेच् । ३ । ४ । ८१ ।** लिडादेशयोस्तझयोरेश् इरेच् एतौ स्तः । एकारोच्चारणं ज्ञापकं—'तङादेशानां टेरेत्वं ने'ति । तेन डारौरसां न । एधाञ्चक्रे । एधाञ्चक्राते । एधाञ्चक्रिरे । एधाञ्चकृषे । एधाञ्चक्राथे । **इणः षीध्वं-लुङ्लिटां धोऽङ्गात् । ८ । ३ । ७८ ।** इणन्तादङ्गात्परेषां षीध्वंलुङ्लिटां धस्य ढः । एधाञ्चकृढ्वे । एधाञ्चक्रे । एधाञ्चकृवहे । एधाञ्चकृमहे । एधाम्बभूव । एधामास ।

आम्प्रत्ययवदिति तृतीयान्ताद्वतिः । अनुप्रयुज्यत इत्यनुप्रयोगः । कर्मणि घञ् । पञ्चम्यर्थे षष्ठी । तदाह—आम्प्रकृत्येत्यादिना । एधाञ्चक्रे । एध् धातोः 'परोक्षे लिट्' इति लिटि, 'इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छः' इत्यामि, 'आमः' इति लिटो लोपे, 'कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि' इति लिट्परके कृञनुप्रयोगे 'एध् आम् कृ लिट्' इति जाते, लिटः स्थाने प्रथमपुरुषैकवचनविवक्षायां तादेशे 'लिट् च' इत्यार्धधातुकत्वे 'लिटस्तझयोरेशिरेच्' इति तकारस्य स्थाने एशादेशे कृते शलोपे च जाते 'एध् आम् कृ ए' इति स्थिते अत्र 'लिटि धातोरनभ्यासस्य' इति द्वित्वे प्राप्ते तं परत्वाद् बाधित्वा 'इको यणचि' इति प्राप्ते तस्य 'द्विर्वचनेऽचि' इत्यनेन निषेधे कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानात् 'लिटि धातोरनभ्यासस्य' इति द्वित्वे 'एध् आम् कृ कृ ए' इति जाते 'पूर्वोऽभ्यासः' इत्यभ्यासत्वे 'उरत्' इति अभ्यासऋवर्णस्य अकारे जाते 'उरण् रपरः' इति रपरे 'एध् आम् कर् कृ ए' इति भूते 'हलादिः शेषः' इति कअवशिष्टे 'कुहोश्चुः' इति कस्य चत्वे जाते 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' इति गुणे प्राप्ते, परन्तु 'असंयोगाल्लिट्कित्' इति लिटः कित्त्वात् 'क्ङिति च' इति निषेधे जाते, 'इको यणचि' इति यणि, सर्वस्मिन् संयुक्ते कृते एधाम् इत्येतद्गतस्य मस्य 'मोऽनुस्वारः' इत्यनुस्वारे 'अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः' इति नित्ये परसवर्णे प्राप्ते 'वा पदान्तस्य' इति वा परसवर्णे 'एधाञ्चक्रे' इति रूपम् । एधाञ्चकृढ्वे । एध्धातोः 'परोक्षे लिट्' इति लिटि 'इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छः' इत्यामि 'आमः' इति लिटो लुकि, 'कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि'

'थास्' के स्थानमें 'से' आदेश हो ।

इजा—ऋच्छ धातुसे भिन्न इजादि और गुरुमान् जो धातु उससे 'आम्' प्रत्यय हो, 'लिट्' के परे ।

आम्प्र—आम्प्रकृतिके तुल्य अनुप्रयुज्यमान 'कृञ्' धातु से भी आत्मनेपद हो ।

लिटस्तझयोरेशिरेच्—लिडादेश 'त' और 'झ' के स्थानमें (यथाक्रमसे) 'एश्' और 'इरेच्' आदेश हो । इणः—इणन्त अङ्गसे पर षीध्वं और लुङ्, लिट्-सम्बन्धी

अनुप्रयोगसामर्थ्यादस्तेर्भूभावो न, अन्यथा हि 'कृञ्चानुप्रयुज्यते' इति, 'कृभ्वस्ति' वा ब्रूयात् । एधिता । एधितारौ । एधितारः । एधितासे । एधितासाथे । धि च ८।२।२५। धादौ प्रत्यये सलोपः स्यात् । एधिताध्वे । ह एति ।७।४।५२। तास-स्त्योः सस्य हः स्यादेति परे । एधिताहे । एधितास्वहे । एधितास्महे । एधिष्यते ।

इति लिट्परके कृञि अनुप्रयुक्ते, लिटो लस्य स्थाने मध्यमपुरुषबहुवचने ध्वमि आदेशे जाते, 'एध् आम् ध्वम्' इति भूते 'लिटि धातोरनभ्यासस्य' इति कृञो द्वित्वे अभ्या-सत्वे 'उरत्' इति कृञ ऋवर्णस्याकारे जाते 'उरण् रपरः' इति रपरे कर् इति जाते 'हलादिः शेषः' इति कमात्रावशिष्टे 'कुहोश्चुः' इति कस्य चत्वे 'इणः षीध्वं लुङ्-लिटां धोऽङ्गात्' इति धस्य ढत्वे मस्यानुस्वारे वा परसवर्णे च कृते 'टित आत्मनेपदा-नां टेरे' इति ध्वमोऽमष्टिसंज्ञकस्यैत्वे 'एधाञ्चकृढ्वे' इति रूपम् । एधाम्बभूव एध-धातोः लिटि, 'इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छः' इत्यामि, 'आम' इति लिटो लुकि 'कृञ्चानु-प्रयुज्यते लिटि' इत्यत्र कृञः प्रत्याहारः । तेन 'कृ भू अस्' इत्यस्य लाभः । अत्र लिट्-परके भूधातौ अनुप्रयुक्ते सति 'एधाम् भू लिट्' इति जाते लिट इटि गते, लः स्थाने च भूधातोः परस्मैपदत्वात् प्रथमपुरुषैकवचने 'तिबादेशे, तिपः स्थाने 'परस्मैपदानां णलतुसुस्थल्' इत्यादिना णलि, अनुबन्धलोपे 'भुवो वुग्लुङ्लिटोः' इति भुवो वुगा-गमे, उकि गते, कित्त्वादन्त्यावयवत्वे जाते, 'लिटि धातोरनभ्यासस्य'इति भुवो द्वित्वे 'एधाम् भूव् भूव् अ' इति जाते 'पूर्वोऽभ्यासः' इत्यभ्यासत्वे 'हलादिः शेषः' इति भू अवशिष्टे 'ह्रस्वः' इति ह्रस्वे 'भवतेरः' इति भुवः उकारस्य अत्वे 'अभ्यासे चर्च' इति भस्य बकारे 'एधाम् बभूव' इति जाते मस्यानुस्वारे वा परसवर्णे च कृते 'एधाम्बभूव' इति । धि चेति । 'सः स्यार्धधातुके' इत्यतः स इत्यनुवर्तते । 'तासस्त्योः' इत्यतो लोप इति । अङ्गाक्षिप्तप्रत्ययो धीत्यनेन विशे-ष्यते । तदादिविधिः । तदाह—धादाविति । एधिताध्वे । एध्धातोर्लुटि, उञि गते, लः स्थाने मध्यमपुरुषबहुवचने ध्वमि कृते, तासि, तस्य आर्धधातुकत्वे, इडागमे च जाते 'एधितास् ध्वम्' इति भूते 'धि च' इति सलोपे 'टित आत्मनेपदानां टेरे' इति ध्वमोऽमः टिसंज्ञकस्य एत्वे 'एधिताध्वे'इति रूपम् । ह एतीति । ह इति प्रथमान्तम् । अकार उच्चारणार्थः । 'सः स्यार्धधातुके' इत्यतः स इति 'तासस्त्योर्लोपः' इत्यतः तासस्त्योरिति चानुवर्तते । तदाह—तासस्त्योरिति । एधिताहे । एध्धातोर्लुट उत्तमपुरुषै-कवचने इटि, तासि, इडागमे 'एधितास् इ' इति-स्थिते 'टित आत्मनेपदानां टेरे' इति इट इकारस्यैत्वे 'ह एति' इति सस्य हत्वे 'एधिताहे' इति रूपम् । एवं वहो, महिङि

धकार को ढकार आदेश हो । धि च—धादि प्रत्ययके परे सकारका लोप हो । ह एति—'तास'

एधिष्येते। एधिष्यन्ते। एधिष्यसे। एधिष्येथे। एधिष्यध्वे। एधिष्ये। एधिष्यावहे। एधिष्यामहे। **आमेतः** ।३।४.९०। लोट एत आम् एधताम्। एधेताम्। एधन्ताम्। **सवाभ्यां वामौ** ।३।४।९१। सवाभ्यां परस्य लोडेतः क्रमाद्वाऽमौ स्तः। एधस्व। एधेथाम्। एधध्वम्। **एत ऐ** ।३।४।९३। लोडुत्तमस्य एत ऐ स्यात्। आमोऽपवादः। एधै। एधावहै। एधामहै। **आटश्च**। ऐधत। ऐधेताम्। ऐधन्त। ऐधथाः।

च परे साधनिका ज्ञेया। एधिष्यते। एधधातोः 'लृट् शेषे च' इति लृटि, अनुबन्धलोपे प्रथमपुरुषैकवचने ते कृते, 'स्यतासी लृलुटोः' इति स्ये, 'आर्धधातुकं शेषः' इत्यार्धधातुकत्वे 'आर्धधातुकस्येड्वलादेः' इति इडागमे 'आदेशप्रत्यययोः' इति षत्वे, 'टित आत्मनेपदानां टेरे' इत्येत्वे 'एधिष्यते' इति रूपम्। आमेतः। आम् एतः इति च्छेदः। 'लोटो लङ्वत्' इत्यतो लोट इत्यनुवर्तते, तदाह—लोट एत इति। एधताम्। एध्धातोः, 'लोट् च' इति लोटि, ओकारस्य टस्य चेत्संज्ञायां लोपे च जाते, लः स्थाने प्रथमपुरुषैकवचने तादेशे कृते 'तिङ्शित्सार्वधातुकम्' इति तस्य सार्वधातुकत्वे 'कर्तरि शप्' इति शपयोरित्सञ्ज्ञकत्वे लोपे च, शित्वादस्यापि सार्वधातुकत्वे 'टित आत्मनेपदानां टेरे' इति तकाराकारस्यैत्वे 'एधते' इति जाते 'आमेतः' इति एकारस्यामादेशे 'एधताम्' इति रूपम्। सवाभ्यां वामाविति। सश्च वश्च सवौ ताभ्यामिति विग्रहः। अकारावुच्चारणार्थौ। वश्च अम् च वामौ 'लोटो लङ्वत्' इत्यस्मात् लोट इति, 'आमेतः' इत्यस्मादेत इति चानुवर्तते। तदाह—सवाभ्यां परस्येति। एधस्व। एध्धातोर्लोटो मध्यमपुरुषैकवचने थास्यागते शपि, अनुबन्धलोपे 'थासः से' इति थासः सेत्वे 'एधसे' इति जाते 'सवाभ्यां वामौ' इति सकारात्परस्यैकारस्य वादेशे 'एधस्व' इति रूपम्। एत ऐ। ऐ इति लुप्तप्रथमाकम्। 'लोटो लङ्वत्' इत्यस्माल्लोट इति 'आडुत्तमस्य पिच्च' इत्यस्मादुत्तमस्येति चानुवर्तते। तदाह—लोडुत्तमस्येति। एधै। एध् धातोः 'लोट् च' इति लोटि, ओटि गते लः स्थाने उत्तमपुरुषैकवचने इटि समागते, टस्येत्संज्ञायां लोपे च 'तिङ्शित्सार्वधातुकम्' इति सार्वधातुकत्वे 'कर्तरि शप्' इति शपि, शकारस्य पकारस्य चेत्संज्ञायां लोपे च 'एध् अ इ' इति जाते 'टित आत्मनेपदानां टेरे' इति इट इकारस्य एत्वे, एकारस्य 'एत ऐ' इति ऐत्वे, 'आडुत्तमस्य पिच्च' इति उत्तमपुरुषस्य एइत्यस्य आडागमे टित्वादाद्यावयवे जाते, 'एध आ ऐ' इति स्थिते 'आटश्च' इति वृद्धौ 'एध ऐ' इति भूते 'वृद्धिरेचि' इति वृद्धौ 'एधै' इति रूपम्। ऐधत। एध्धातोः 'अनद्यतने लङ्' इति लङि ङकाराकार-

---

और 'अस्ति' के सकारको हकार आदेश हो 'एत' के परे। आमे—लोट् लकार सम्बन्धी एकारको 'आम्' आदेश हो। सवा—सकार और वकारसे पर लोट्-सम्बन्धी एकार को (यथासंख्य), 'व' और 'अम्' आदेश हो। एत ऐ—लोट् लकार-सम्बन्धी उत्तम पुरुषके

ऐधेथाम् । ऐधध्वम् । ऐधे । ऐधावहि । ऐधामहि । **लिङः सीयुट्** ।३।४।१०२। (लिङः सलोपोऽनन्त्यस्ये'ति) सलोपः । **लोपो व्योर्वलि** ।६।१।६६। एधेत । एधेयाताम् । **झस्य रन्** ।३।४।१०५। लिङो झस्य रन् । एधेरन् । ऐधेथाः । एधेयाथाम् । एधेध्वम् ॥ **इटोऽत्** ।३।४।१०६। लिङादेशस्य इटोऽत्स्यात् । एधेय । एधेवहि । एधेमहि । **सुट् तिथोः** ।३।४।१०७। लिङस्तथोः सुट् स्यात् । यलोपः । एधिषीष्ट । एधिषीयास्ताम् । एधिषीरन् । एधिषीष्ठाः । एधिषीयास्थाम् । एधिषीध्वम् । एधिषीय । एधिषीवहि । एधिषीमहि । ऐधिष्ट । एधिषाताम् । आत्म-

---

योरित्संज्ञायां लोपे च, लः स्थाने 'तिप्तस्झि०' इत्यादिना तादेशे 'तिङ्शित्सार्वधातुकम्' इति सार्वधातुकत्वे 'कर्तरि शप्' इति शपि शपयोरित्सञ्ज्ञायां लोपे च 'आडजादीनाम्' इत्याडागमे 'आ एध् अ त' इति जाते 'आटश्च' इति वृद्धौ, मिलित्वा 'ऐधत' इति रूपम् । एधेत । एध्धातोः' विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषु लिङ्' इति लिङि, इङि गते, लः स्थाने प्रथमपुरुषैकवचने तादेशे कृते 'तिङ्शित्सार्वधातुकम्' इति सार्वधातुकत्वे 'कर्तरि शप्' इति शपि, शपयोरित्संज्ञायां लोपे च 'एध् अ त' इति जाते 'लिङः सीयुट्' इति तकारस्य सीयुडागमे, उटि गते टित्वादाद्यावयवे, 'लिङः सलोपोऽनन्त्यस्य' इति सलोपे 'लोपो व्योर्वलि' इति यलोपे 'आद्गुणः' इति गुणे 'एधेत' इति रूपम् । झस्य रन्निति । लिङः सीयुट्' इत्यतो लिङ इत्यनुवर्तते । तदाह—लिङो झस्येति । लिङादेशस्य झस्येत्यर्थः । अनेकाल्त्वात्सर्वादेशः । इटोऽत् । इटः, अतः इति छेदः । 'लिङः सीयुट्' इत्यतो लिङ इत्यनुवर्तते । तदाह—लिङादेशस्येति । सुट् तिथोः । लिङस्सीयुट्' इत्यतो लिङ इत्यनुवर्तते । तिश्च थ् चेति द्वन्द्वात् षष्ठीद्विवचनम् । इकार उच्चारणार्थः । तदाह—लिङस्तकारेति । एधिषीष्ट । एध् धातोः 'आशिषि, लिङ्लोटौ' इत्याशिषि, लिङि इङि गते लः स्थाने प्रथमपुरुषैकवचने ते जाते 'लिङाशिषि' इत्यार्धधातुकत्वे, 'लिङः सीयुट्' इति सीयुटि, उटि गते, टित्वादाद्यावयवे 'एध् सीय् त' इति जाते 'सुट् तिथोः' इति तकारस्य सुडागमे, उटि गते टित्वादाद्यावयवे यकारस्य 'लोपो व्योर्वलि' इति यलोपे 'आर्धधातुकस्येड् वलादेः' इति इडागमे 'आदेशप्रत्यययोः' इति उभयत्र-षत्वे, तकारस्य ष्टुत्वे 'एधिषीष्ट' इति रूपम् । ऐधिष्ट । एध्धातोः 'लुङ्' इति लुङि, उङि गते, लः स्थाने प्रथमपुरुषैकवचने ते, तस्य सार्वधातुकत्वे, शपि प्राप्ते तम्बाधित्वा 'च्लि-

---

एकारको ऐकार आदेश हो । लिङः—लिङादेशको सीयुट्का आगम हो, आत्मनेपदमें । लोपो—यकार और वकारका लोप हो 'वल्' के परे । झस्य – लिङ् लकार-सम्बन्धी 'झ' को 'रन्' आदेश हो । इटोऽत्—लिङादेश 'इट्' के स्थानमें 'अत्' आदेश हो । सुट—'लिङ्' लकार-संबन्धी तकार-थकारको 'सुट्' का आगम हो । आत्मने—अनकारसे परे आत्मने

नेपदेष्वनतः।७।१।५। अनकारात्परस्यात्मनेपदेषु झस्य अत् स्यात्। ऐधिषत। ऐधिष्ठाः। ऐधिषाथाम्। ऐधिढ्वम्। ऐधिषि। ऐधिष्वहि। ऐधिष्महि। ऐधिष्यत। ऐधिष्येताम्। ऐधिष्यन्त। ऐधिष्यथाः। ऐधिष्येथाम्। ऐधिष्यध्वम्। ऐधिष्ये। ऐधिष्यावहि। ऐधिष्यामहि। कमु कान्तौ। कमेर्णिङ्।३।१।३०। स्वार्थे। कामयते। अयामन्ताल्वाय्येत्न्विष्णुषु।६।४।५५। एषु णेरय् आदेशः।

लुङि' इति च्लौ, 'च्लेः सिच्' इति सिचि, इचि गते, 'एध् स् त' इति स्थिते 'आर्धधातुकं शेषः' इति सिच आर्धधातुकत्वे 'आर्धधातुकस्येड्वलादेः' इति इडागमे 'आदेशप्रत्यययोः' इति सस्य षत्वे, तकारस्य 'ष्टुना ष्टुः' इति ष्टुत्वे, 'आडजादीनाम्' इत्यङ्गस्याडागमे 'आटश्च' इति वृद्धौ 'ऐधिष्ट' इति। रूपम्। आत्मनेपदेष्वनत इति। 'झोन्तः' इत्यतो झ इति षष्ठ्यन्तमनुवर्तते। आत्मनेपदेष्विति षष्ठ्यर्थे सप्तमी। आत्मनेपदावयवस्य झकारस्येति लभ्यते। 'अदभ्यस्तात्' इत्यतः अदित्यनुवर्तते। न अत् अनत् तस्मादिति विग्रहः। तदाह—अनकारादित्यादिना। ऐधिषत। एध्धातोर्लुङः प्रथमपुरुषबहुवचने झे समागते 'च्लि लुङि' इति च्लौ, 'च्लेः सिच्' इति सिचि, इचि गते, सिचः सस्यार्धधातुकत्वे 'आर्धधातुकस्येड्वलादेः' इति इडागमे 'आत्मनेपदेष्वनतः' इति झस्य अत् आदेशे 'आडजादीनाम्' इत्यङ्गस्याडागमे 'आटश्च' इति वृद्धौ, 'आदेशप्रत्यययोः' इति सिचः सस्य षत्वे मिलित्वा 'ऐधिषत' इति रूपम्। ऐधिढ्वम्। एध्धातोर्लुङो मध्यमपुरुषबहुवचने ध्वमि कृते, च्लौ, च्लेः सिचि, इचि गते, इडागमे, 'आडजादीनाम्' इत्याडागमे 'आटश्च' इति वृद्धौ, 'ऐधि स् ध्वम्' इति जाते 'धि च' इति सलोपे 'इणः षीध्वं लुङ्लिटाम्' इति ध्वमो धकारस्य ढत्वे 'ऐधिढ्वम्' इति रूपम्। ऐधिष्यत। एध्धातोः 'लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ' इति लृङ्, अनुबन्धलोपः, लः स्थाने प्रथमपुरुषैकवचने ते कृते 'स्यतासी लृलुटोः' इति स्ये सस्य 'आर्धधातुकं शेषः' इत्यार्धधातुकत्वे, 'आर्धधातुकस्येड्वलादेः' इति इडागमे 'आदेशप्रत्यययोः' इति षत्वे 'आडजादीनाम्' इति आडागमे 'आटश्च' इति वृद्धौ 'ऐधिष्यत' इति रूपम्। कमु कान्ताविति। कान्तिरिच्छा, 'स्वर्गकामः' इत्यादौ कमेरिच्छायां प्रयोगबाहुल्यदर्शनात्। 'कामोऽभिलाषस्तर्षश्च' इत्यमरः। कमेर्णिङ्। शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे- स्वार्थ इति। अर्थविशेषानिर्देशादिति भावः। कामयते। उकारस्येत्सञ्ज्ञकत्वम्-

---

पदसम्बन्धी 'झ' को 'अत्' आदेश हो। कमेर्णि—'कम्' धातुसे 'णिङ्' प्रत्यय हो, स्वार्थ में। अया—'आम्, अन्त, आलु, आय्य, इत्नु और इष्णु के परे 'णि' को अय आदेश हो।

नोटः—आम्—'कारयामास'। अन्त—'गण्डयन्तो मण्डयन्तः (तृभूवहि० इस उणादिसूत्र से 'झच्' और 'झोन्तः' से अन्तादेश)। आलु—'स्पृहयालुः' ('स्पृहिगृहिपति०' इस सूत्रसे

कामयाञ्चक्रे । 'आयादय' इति वा णिङ् । चकमे । चकमाते । चकमिरे । चकमिषे । चकमाथे । चकमिध्वे । चकमे । चकमिवहे । चकमिमहे । कामयिता । कमिता ।

धातोः 'कमेर्णिङ्' इति णिङि, अनुबन्धलोपे 'अत उपधायाः' इति वृद्धौ 'कामि' इति जाते 'सनाद्यन्ता धातवः' इति धातुसञ्ज्ञायां लटि अनुबन्धलोपे 'लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः' इति कर्तर्यर्थे अनुदात्तङित 'आत्मनेपदम्' इति कामिधातो ङित्वात् आत्मनेपदस्य प्राप्तौ 'तङानावात्मनेपदम्' इति तङ आत्मनेपदसञ्ज्ञत्वात् लस्थाने सर्वस्मिन् प्राप्ते प्रथमपुरुषैकवचने तादेशे 'कामि त' इति स्थिते, तत्र तकारस्य 'तिङ्शित्सार्वधातुकम्' इति सार्वधातुकत्वे 'कर्तरि शप्' इति शपि शपयोरित्सञ्ज्ञायां लोपे च शित्वात्सार्वधातुकत्वे 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' इति गुणे 'एचोऽयवायावः' इति अयादेशे 'टित आत्मनेपदानां टेरे' इति टेरेत्वे 'कामयते' इतिरूपम् । अयामन्तेति । अय् इति च्छेदः । 'णेरनिटि' इत्यतो णेरित्यनुवर्तते । तदाह—णेरयादेशः स्यादिति । कामयाञ्चक्रे । कम् धातोः 'कमेर्णिङ्' इति णिङि, अनुबन्धलोपे 'अत उपधायाः' इति वृद्धित्वे 'कामि' इति भूते 'सनाद्यन्ता धातवः' इति धातुत्वे 'परोक्षे 'लिट्' इति लिटि 'कास्यनेकाच आम् वक्तव्यः' इत्यामि, 'णेरनिटि' इति लोपे प्राप्ते तम्बाधित्वा 'अयामन्तात्वाय्येत्न्विष्णुषु' इति णिङ इकारस्य अयादेशे 'कामय् आम् लिट्' इति जाते 'आमः' इति लिटो लुकि, 'कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि' इति लिट्परके कृञोऽनुप्रयोगे कृते, लिटो लः स्थाने प्रथमपुरुषैकवचने तादेशे कृते, तस्य स्थाने 'लिटस्तझयोरेशिरेच्' इति एशि कृते शस्येत्सञ्ज्ञायां लोपे च 'लिटि धातोरनभ्यासस्य' इति कृञो द्वित्वे 'पूर्वोऽभ्यासः' इति अभ्यासत्वे 'उरत्' इति अभ्यासऋवर्णस्य अकारे 'उरण् रपरः' इति रपरे च कृते 'कामयाम् कर् कृ ए' इति भूते 'हलादिः शेषः' इति रलोपे 'कुहोश्चुः' इति कस्य चत्वे 'इको यणचि' इति यणि, मस्यानुस्वारे वा परसवर्णे च कृते 'कामयाञ्चक्रे' इति रूपम् । चकमे 'आयादय आर्धधातुके वा' इति आयादेशाभावपक्षे कम्धातोः 'परोक्षे लिट्' इति लिटि, इटि गते, लः स्थाने प्रथमपुरुषैकवचने तादेशे, तस्य स्थाने 'लिटस्तझयोरेशिरेच्' इति एशि, अनेकाल्त्वात्सर्वादेशे शस्येत्संज्ञायां लोपे च, 'लिट् च' इत्यार्धधातुकत्वे, 'लिटि धातोरनभ्यासस्य' इति द्वित्वे 'कम् कम् ए' इति जाते 'पूर्वोऽभ्यासः' इत्यभ्यासत्वे 'हलादिः शेषः' इति कअवशिष्टे 'कुहोश्चुः' इति कस्य चत्वे मिलित्वा 'चकमे' इति रूपम् । कामयिता । कम्धातोः 'कमेर्णिङ्' इति णिङि, अनुबन्धलोपे 'अत उपधायाः' इति वृद्धौ 'सनाद्यन्ता धातवः' इति धातुसंज्ञायाम् 'अनद्यतने

'आलुच्') । आय्य—'स्पृहयाय्यः' (श्रुदक्षिस्पृहिगृहिभ्य आय्यः' इस उणादि सूत्रसे 'आय्य') । इत्नु—'स्तनयित्नुः' (स्तनिहृषिपुषि० इस उणादि सूत्रसे 'इत्नुच्') इष्णु—'वोधयः पारयिष्णवः' (णेश्छन्दसि) से 'इष्णुच्')—इस प्रकार उदाहरण समझना चाहिये ।

कामयिष्यते । कमिष्यते । कामयताम् । अकामयत । कामयेत । कामयिषीष्ट । कमि-

---

लुट्' इति लुटि, उटि गते, लः स्थाने प्रथमपुरुषैकवचने तादेशे, 'स्यतासी लृलुटोः' इति तासि, तास्ः 'आर्धधातुकं शेषः' इत्यार्धधातुकत्वे 'आर्धधातुकस्येड्वलादेः' इति इडागमे, 'काम् इ इ तास् त' इति स्थिते 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' इति गुणे 'एचोऽयवायावः' इत्ययादेशे 'लुटः प्रथमस्य डारौरसः' इति तस्य स्थाने डात्वे, डस्येत्संज्ञायां लोपे च, 'डित्वसामर्थ्यादभस्यापि टेर्लोपः' इति टिसंज्ञकस्य तासः आस् इत्येतस्य लोपे 'कामयिता' इति रूपम् । कामयिष्यते । कम्धातोः 'कमेर्णिङ्' इति णिङि, इङि गते, णगते च 'अत उपधायाः' इति वृद्धौ 'कामि' इति जाते, तस्य 'सनाद्यन्ता धातवः' इति धातुत्वे 'लृट् शेषे च' इति लृटि, लृटो लः स्थाने तादेशे, 'स्यतासी लृलुटोः' इति स्ये, स्यस्य 'आर्धधातुकं शेषः' इत्यार्धधातुकत्वे 'आर्धधातुकस्येड्वलादेः' इति इडागमे 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' इति कामीत्यस्य गुणे 'एचोऽयवायावः' इत्ययादेशे 'कामयि स्य त' इति जाते 'आदेशप्रत्यययोः' इति षत्वे 'टित आत्मनेपदानां टेरे' इति टेरेत्वे 'कामयिष्यते' इति रूपम् । अग्रे रूपाणि—कामयिष्येते, कामयिष्यन्ते । कामयिष्यसे, कामयिष्येथे, कामयिष्यध्वे । कामयिष्ये, कामयिष्यावहे, कामयिष्यामहे । कामयताम् । कम्धातोः 'कमेर्णिङ्' इति णिङि, इङि, णगते च 'अत उपधायाः' इति वृद्धौ 'कामि' इति जाते तस्य 'सनाद्यन्ता धातवः' इति धातुत्वे 'लोट् च' इति लोटि, ओटि, गते, लः स्थाने प्रथमपुरुषैकवचने तादेशे, तस्य 'तिङ्शित्सार्वधातुकम्' इति सार्वधातुकत्वे 'कर्तरि शप्' इति शपि शपयोरित्सञ्ज्ञायां लोपे च कृते अकारेऽवशिष्टे, तस्य शित्वात्सार्व-धातुकत्वे 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' इति कमेरिकारस्य गुण, 'एचोऽयवायावः' इति अयादेशे, 'कामयत' इति जाते 'टित आत्मनेपदानां टेरे' इति टिसंज्ञकस्य तकाराकारस्य एत्वे 'आमेतः' इति एकारस्यामि, 'कामयताम्' इति रूपम् । अकामयत । कम्धातोः 'कमेर्णिङ्' इति णिङि, इङि, गते, णगते च 'अत उपधायाः' इति कमेरुपधायाः वृद्धौ, 'कामि' इति जाते 'सनाद्यन्ता धातवः' इति कामेर्धातुत्वे 'अनद्यतने लङ्' इति लङि, इङि गते, लः स्थाने प्रथमपुरुषैकवचने तादेशे 'तिङ्शि-त्सार्वधातुकम्' इति सार्वधातुकत्वे 'कर्तरि शप्' इति शपि, शपयोरित्संज्ञायां लोपे च कृते, शित्वात् शपोऽकारस्य सार्वधातुकत्वे 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' इति कमेरिकारस्य गुणे 'एचोऽयवायावः' इत्ययादेशे 'कामयत' इति जाते 'लुङ्लङ्लृ-ङ्क्ष्वडुदात्तः' इत्यङ्गस्याडागमे 'अकामयत' इति रूपम् । कामयेत । कम् धातोः 'कमेर्णिङ्' इति णिङि, इङि गते णगते च 'अत उपधायाः' इति वृद्धौ 'कामि' इति जाते 'सनाद्यन्ता धातवः' इति धातुत्वे 'विधिनिमन्त्रणे'ति लिङि, इङि गते, लः स्थाने प्रथमपुरुषैकवचने तादेशे, तस्य 'तिङ्शित्सार्वधातुकम्' इति सार्व-

पीष्ट । णिश्रिद्रुस्रुभ्यः कर्तरि चङ् ।३।१।४८। ण्यन्तात् , श्रयादिभ्यश्च च्लेश्चङ् कर्त्रर्थे लुङि । अ कामि अ त इति स्थिते—णेरनिटि ।६।४।५१। अनिडादावार्ध-

धातुकत्वे 'कर्तरि शप्' इति शपि, शपयोरित्संज्ञायां लोपे च, शित्वात्तस्यापि सार्वधातुकत्वे 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' इति कामेरिकारस्य गुणे 'एचोऽयवायावः' इत्ययादेशे 'कामय त' इति जाते 'लिङः सीयुट्' इति सीयुटि, उटि गते 'टित्वाद्याद्यावयवे जाते 'लिङः सलोपोऽनन्त्यस्य' इत्यनेन सलोपे 'आद्गुणः' इति गुणे, 'लोपो व्योर्वलि' इति यलोपे 'कामयेत' इति सिद्धम् । कामयिषीष्ट । कम्धातोः 'कमेर्णिङ्' इति नित्ये णिङि प्राप्ते, 'आयादय आर्धधातुके वा' इति वा णिङि, इङि गते, णलोपे च 'अत उपधायाः' इति कम उपधायाः वृद्धौ, 'कामि' इति जाते 'सनाद्यन्ता धातवः' इति कामेर्धातुत्वे, तस्मात् 'आशिषि लिङ्लोटौ' इति लिङि, इङि गते, लः स्थाने प्रथमपुरुषैकवचने तादेशे 'लिङाशिषि' इति तस्यार्धधातुकसंज्ञायां 'लिङः सीयुट्' इति सीयुटि उटि गते, टित्वादाद्यावयवे 'कामि सीय् त' इति जाते, यदागमन्यायेन आगमस्य—सीयुटः सीय्विशिष्टस्य आर्धधातुकत्वेन 'आर्धधातुकस्येड्वलादेः' इति इडागमे 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' इति गुणे 'एचोऽयवायावः' इत्ययादेशे 'आदेशप्रत्यययोः' इति षत्वे—'सुट्तिथोः' इति तकारस्य सुडागमे 'लोपो व्योर्वलि' इति यलोपे 'आदेशप्रत्यययोः' इति सुटः सस्य षत्वे तकारस्य ष्टुत्वे 'कामयिषीष्ट' इति । कमिषीष्ट । 'आयादय आर्धधातुके वा' इति णिङभावे कम्धातोः 'आशिषि लिङ्लोटौ' इति लिङि, लिङो लः स्थाने प्रथमपुरुषैकवचने तादेशे, 'आर्धधातुकं शेषः' इति आर्धधातुकत्वे, 'लिङः सीयुट्' इति लिङः स्थानिकतस्य सीयुटि, उटि गते, यदागमन्यायेन सीयुट आर्धधातुकत्वे, 'आर्धधातुकस्येड्वलादेः' इति इडागमे, 'सुट्तिथोः' इति तकारस्य सुडागमे 'लोपो व्योर्वलि' इति यलोपे 'कम् इ सी स् त' इति जाते 'आदेशप्रत्यययोः' इति उभयत्र सकारयोः षत्वे 'ष्टुना ष्टुः' इति तस्य ष्टुत्वे 'कमिषीष्ट' इति रूपम् । णिश्रिद्रुस्रुभ्य इति । णि श्रि द्रु स्रु एषां द्वन्द्वः । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया णीति तदन्तग्रहणम् । 'च्लि लुङि' इत्यतो लुङीति, 'च्लेः सिच्' इत्यतः च्लेरिति चानुवर्तते । तदाह—ण्यन्तादित्यादिना । सन्वल्लघुनीति । अनग्लोप इति च्छेदः । चङ् परो यस्मात् इति विग्रहः । तेन णीत्यस्य लाभः । स च अङ्गस्येति द्वयमप्यावर्तते । तत्र णावित्यावृत्तौ एकं लघुनीत्यत्रान्वेति । तथाच चङ् परे णौ यल्लघु तस्मिन्परत इति लभ्यते । द्वितीयं तु अनग्लोपे इत्यत्रान्वेति । तथा च णौ परतः यः अग्लोपः, तस्याभावे सतीति लभ्यते । अङ्गस्येत्यावृत्तौ एकं चङ्परे इत्यत्रान्वेति । निमित्तनिमित्तिभावे षष्ठी । तथाच अङ्गसंज्ञानिमित्तभूते

णिश्रि—ण्यन्त धातु तथा 'श्रि-द्रु-स्रु' धातुओंसे पर 'च्लि' को 'चङ्' आदेश हो, कर्त्र-

धातुके परे णेर्लोपः। णौ चङ्युपधाया ह्रस्वः ।७।४।१। चङ्परे णौ यदङ्गं, तस्योपधाया ह्रस्वः चङि। सन्वल्लघुनि चङ्परेऽनग्लोपे ।७।४।९३। चङ्परे णौ यदङ्गं, तस्य योऽभ्यासो लघुपरस्तस्य सनीव कार्यं स्याण्णावग्लोपेऽसति। सन्यतः ७।४।७९। अभ्यासस्यात इत्सनि। दीर्घो लघोः ।७।४।९४। लघोरभ्यासस्य दीर्घः, सन्वद्भावविषये। अचीकमत। णिङभावपक्षे—(कमेश्च्लेश्चङ् वाच्यः) चेरभावाश्च दीर्घसन्वद्भावौ। अचकमत। अकामयिष्यत। अकमिष्यत॥ भाम क्रोधे। भामते। बभामे। क्षमूष् सहने। क्षमते। चक्षमे। चक्षमिषे—

चङ्परके वर्णे परे इति लभ्यते। चङ्परकश्च वर्णः अर्थात् णेरिकार एवेति भावः। अचीकमत। कम् धातोः 'कमेर्णिङ्' इति णिङि, ङकि गते, णलोपे च 'अत उपधायाः' इति उपधावृद्धौ 'कामि' इति जाते 'सनाद्यन्ता धातवः' इति धातुत्वे, 'लुङ्' इति लुङि उङि गते, लः स्थाने प्रथमपुरुषैकवचने तादेशे 'च्लि लुङि' इति च्लौ 'णिश्रिद्रुस्रुभ्यः कर्तरि चङ्' इति च्लेश्चङि चस्य ङस्य चेत्संज्ञायां लोपे च कृते 'काम् इ अ त' इति जाते 'णेरनिटि' इति णेर्लोपे जाते 'काम् अ त' इति भूते 'णौ चङ्युपधाया ह्रस्वः' इति प्रत्ययलक्षणेन णेश्चङ्परत्वादुपधाया ह्रस्वत्वे 'कम् अ त' इति जाते 'चङि' इति कमो द्वित्वे 'पूर्वोऽभ्यासः' इति अभ्याससंज्ञायां 'हलादिः शेषः' इति मलोपे 'क-कम् अ त' इति भूते 'कुहोश्चुः' इति कस्य चत्वे 'सन्वल्लघुनि चङ्परेऽनग्लोपे' इति सन्वद्भावे कृते 'सन्यतः' इत्यभ्यासाकारस्य ह्रस्वे 'चि कम् अ त' इति जाते 'दीर्घो लघोः' इत्यभ्यासेकारस्य 'चि' इत्यस्य दीर्घे कृते 'लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्तः' इत्यङ्गस्य अडागमे टित्वादाद्यावयवे जाते 'अचीकमत' इति रूपम्। एवमेवाग्रेऽपि साधनिका ऊह्या। रूपाणि त्वित्थम्—अचीकमत, अचीकमेताम्, अचीकमन्त। अचीकमथाः, अचीकमेथाम्, अचीकमध्वम्। अचीकमे, अचीकमावहि, अचीकमामहि। अचकमत। 'आयादय आर्धधातुके वा' इति णिङभावे रूपम्। भाम-क्रोधे धातोः वर्तमाने लटि तङि टेरेत्वे शपि 'भामते' इति भवति। लिटि भामधातोर्द्वित्वे पूर्वस्याऽभ्यासत्वे ह्रस्वत्वे 'अभ्यासे चर्च' इति भस्य बत्वे 'बभामे' इति रूपम्। लुडादिषु तु भामिता-भामिष्यते-भामताम्-अभामत-भामेत-भामिषीष्ट-अभामिष्ट-अभामिष्यत-इत्यादि। क्षमत इति। क्षमूष्-सहने इत्यर्थकाद्धातोर्लटि तङि टेरेत्वे

र्थक 'लुङ्' के परे। णेर—अनिडादि आर्धधातुकके परे 'णि' का लोप हो। णौ—'चङ्' परक जो 'णि' तत्परक जो 'अङ्ग' उसकी उपधाको ह्रस्व हो। सन्व—'चङ्' परक जो 'णि' तत्परक जो 'अङ्ग' तदवयव जो लघुपरक अभ्यास उसको सन्वद्भाव हो—'णि' के परे यदि 'अक्' का लोप नहीं हुआ हो तो। सन्य—अभ्यास-सम्बन्धी 'अत्' को 'इत्व' हो, 'सन्' के परे। दीर्घो—अभ्यासावयव लघुको दीर्घ हो, सन्वद्भावके विषयमें। कमे—'कम्' धातुसम्बन्धी

चक्षंसे । चक्षमाथे । चक्षमिवहे । **म्वोश्च** ।८।२।६५। मान्तस्य धातोर्मस्य नः स्यात् म्वोः परयोः । चक्षण्वहे । चक्षमिमहे । चक्षण्महे ॥ **गाधृ** प्रतिष्ठालिप्सयोर्ग्रन्थे च । गाधते ॥ **बाधृ** लोडने । लोडनं—प्रतिघातः । बाधते । **नाथृ नाधृ** याच्ञोपतापैश्वर्याऽऽशीःषु । **(आशिषि नाथ इति वाच्यम्)** अस्याऽऽशिष्येवात्मनेपदं स्यात् । नाथते । अन्यत्र—नाथति । नाधते ॥ **दध** धारणे । दधते ॥ **स्कुदि** आ-

---

शपि चक्षमते इति रूपम् । क्षमते इति ॥ क्षमूष् धातोर्लिटि तङि 'लिटस्तझयोरेशिरेच्' इति एशादेशे धातोर्द्वित्वे पूर्वस्याभ्यासत्वेऽभ्यासचर्त्वे 'चक्षम् ए' परेण संयोगे सत्यभीष्टं रूपं सिध्यति । अग्रे चक्षमाते–चक्षमते । चक्षमिषे इति । क्षमूष् धातोर्लिटि थासि 'थासः से' इति से आदेशे धातोर्द्वित्वेऽभ्यासत्वे चर्त्वे । 'स्वरतिसूति' इति ऊदित्वाद् वैभाषिके इडागमे 'आदेशप्रत्यययोः' इति षत्वे सति 'चक्षमिषे' इति रूपं सिद्धं भवति । असति इडागमे 'चक्षम्+से' इति स्थितौ मस्यानुस्वारे कृते 'चक्षंसे' इत्यपि साधु विशिष्टम् । अग्रे चक्षमाथे, चक्षमिध्वे–चक्षन्ध्वे । चक्षमे–चक्षमिवहे–चक्षमिमहे । अत्र सति इडागमे एते रूपे भवतः । असति इडागमे । म्वोश्चेति । मो नो धातोरित्यनुवर्तते तदाह—मान्तस्येति । 'चक्षम्–वहे–चक्षम्–महे' इति स्थितौ चक्षण्महे इत्युभयरूपसिद्धिः । लुडादिषु–क्षमिता–क्षन्ता । क्षमिष्यते–क्षंस्यते । क्षमताम् । अक्षमत । क्षमेत । क्षमिषीष्ट–क्षंसीष्ट । अक्षमिष्ट–अक्षंस्त । अक्षमिष्यत–अक्षंस्यत । गाधत इति । गाधृ–प्रतिष्ठालिप्सयोर्ग्रन्थे चास्माद्धातोर्वर्तमाने लटि तङि टेरेत्वे शपि सति 'गाधते' इत्यस्य सिद्धिः सुस्पष्टा । अग्रे जगाधे–गाधिता–गाधिष्यते । गाधताम् । अगाधत । गाधेत । गाधिषीष्ट । अगाधिष्ट । अगाधिष्यत । बाधत इति । बाधृ–लोडनेऽस्माद्धातोर्लटि तङि शपि टेरेत्वे च कृते 'बाधते' इत्यस्य सिद्धिः । अग्रे—बबाधे । बाधिता । बाधिष्यते । बाधताम् । अबाधत । बाधेत । बाधिशीष्ट–अबाधिष्ट–अबाधिष्यत । नाथति इति । नाथृ–याच्ञोपतापैश्वर्येषु–एष्वेवार्थेषु सत्सु नाथधातोः परस्मैपदमन्यत्राशीरर्थे । आत्मनेपदं भवति । अतो लटि तिपि शपि नाथति, इति रूपं भवति । आशीरर्थे तु 'अस्याशिषि नाथ इति वक्तव्यम्' इति वार्तिकेन आत्मनेपदे तङि शपि नाथते इति रूपं भवति । अग्रे रूपाणि नाथति–ननाथ–नाथिता–नाथिष्यति–नाथतु–अनाथत्–नाथेत्–नाथ्यात्–अनाथीत्–अनाथिष्यत् । आशीरर्थे तु–नाथते–ननाथे–नाथिता–नाथिष्यते–नाथताम्–अनाथत–नाथेत–नाथिषीष्ट–अनाथिष्ट अनाथिष्यत । नाधते इति । नाधृ–याच्ञोपतापैश्वर्याशीःषु । अस्माद्धातोः

'च्लि' को 'चङ्' हो—ऐसा कहना चाहिये । म्वोश्च—मान्तधातुके मकारको नकार आदेश हो, मकार और वकार परे हो । आशिष-'नाथ' धातुसे 'आशिष्' अर्थमें ही आत्मनेपद हो ।

प्रवणे। आप्रवणम्—उत्प्लवनमुद्धरणं च। स्कुन्दते। चुस्कुन्दे॥ श्विदि श्वैत्ये। श्विन्दते। शिश्विन्दे॥ वदि अभिवादनस्तुत्योः। वन्दते। ववन्दे॥ भदि कल्याणे सुखे च। भन्दते। बभन्दे॥ मदि स्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु। मन्दते। ममन्दे॥ स्पदि किंचिच्चलने। स्पन्दते। स्पन्देते। पस्पन्दे॥ मुद हर्षे। मोदते।

लटि तङि शपि टेरेत्वे च कृते प्रसिद्धं रूपं सिध्यति। अग्रे ननाधे-नाधिता-नाधिष्यते-नाधताम्-अनाधत-नाधेत-नाधिषीष्ट-अनाधिष्ट-अनाधिष्यत। दधत इति। दध-धारणेऽस्माद्धातोर्लटि तङि शपि टेरेत्वे च विहिते प्रोक्तं 'दधते' इति रूपं सिध्यति। अग्रे ददधे-दधिता-दधिष्यते-दधताम्-अदधत-दधेत-दधिषीष्ट-अदधिष्ट-अदधिष्यत। स्कुन्दत इति। स्कुदि—आप्रवणेऽस्माद्धातोर्लटि तङि शपि इदित्त्वात् 'इदितो नुम् धातोः' इति नुमि मित्त्वादन्त्यादचः परे अनुस्वारे परसवर्णे च कृते 'स्कुन्दते' इत्यस्य साधुत्वम्। चुस्कुन्दे इति। स्कुदि—आप्रवणेऽस्मान्नुमि लिटि तङि धातोः 'लिटि धातोः' इति द्वित्वे पूर्वस्याभ्याससंज्ञायां 'शर्पूर्वाः खयः' इति सलोपे 'अभ्यासे चर्च' इति चकारे 'लिटस्तझयोः' इति एशादेशे च कृते 'चुस्कुन्दे' इत्यस्य सिद्धिः फलितेति भावः। अग्रे स्कुन्दिता—स्कुन्दिष्यते-स्कुन्दताम्-अस्कुन्दत। स्कुन्देत। स्कुन्दिषीष्ट-अस्कुन्दिष्ट-अस्कुन्दिष्यत। श्विन्दत इति। श्विदि-श्वैत्येऽस्मादिदित्त्वान्नुमि लटि तङि शपि टेरेत्वे च कृते 'श्विन्दते' इत्यस्य सिद्धिः। शिश्विन्दे इति। श्विदि धातोरिदित्त्वान्नुमि लिटि तिङि 'लिटि धातोः' इति द्वित्वे पूर्वस्याभ्यासत्वे 'हलादिः शेषः' इति वलोपे 'लिटस्तझयोः' इति एशादेशे च कृते 'शिश्विन्दे' इति रूपं भवति। अग्रे। श्विन्दिता-श्विन्दिष्यते-श्विन्दताम्-अश्विन्दत-श्विन्देत-श्विन्दिषीष्ट-अश्विन्दिष्ट-अश्विन्दिष्यत। वन्दत इति। वदि-अभिवादनस्तुत्योरस्माद्धातोर्लटि तङि शपि टेरेत्वे च कृते 'वन्दते' इति रूपं प्रसिध्यति। अग्रे ववन्दे-वन्दिता-वन्दिष्यते-वन्दताम्-अवन्दत-वन्देत-वन्दिषीष्ट-अवन्दिष्ट-अवन्दिष्यत। भन्दत इति। भदि-कल्याणे सुखे चेत्यस्माद्धातोर्लटि तिङि शपि टेरेत्वे 'भन्दते' इति सिध्यति। बभन्दे इति। भदि धातोरिदित्त्वान्नुमि लिटि तङि धातोर्द्वित्वे पूर्वस्याऽभ्यासत्वे चर्त्वेन भस्य बत्वे 'लिटस्तझयोः' इति तस्यैशादेशे च कृते बभन्दे' इत्यस्य साधुत्वं स्पष्टम्। अग्रे भन्दिता-भन्दिष्यते-भन्दताम्-अभन्दत-भन्देत-भन्दिषीष्ट-अभन्दिष्ट-अभन्दिष्यत। मदि-मन्दते-ममन्दे-मन्दिता-मन्दिष्यते-मन्दताम्-अमन्दत-मन्देत-मन्दिषीष्ट-अमन्दिष्ट-अमन्दिष्यत। स्पदि-स्पन्दते-परस्पन्दे अत्र 'शर्पूर्वाः खयः' इति विशेषः-स्पन्दिता-स्पन्दिष्यते-स्पन्दताम्-अस्पन्दत-स्पन्देत-स्पन्दिषीष्ट-अस्पन्दिष्ट-अस्पन्दिष्यत। मोदत इति। मुद-हर्षेऽस्माद्धातोर्लटि तङि शपि शपः शित्वात् 'तिङ्शित्सार्वधातुकम्' इति सार्वधातुकसंज्ञायां मुद उकारस्य च 'अलोऽन्त्यात्पूर्व उपधा' इत्युपधासंज्ञायां 'पुगन्तलघूपधस्य च' इति [illegible] गुणे मोदादेशे च कृते 'मोदते' इति

मुमुदे ॥ उर्द माने, क्रीडायां च । ऊर्दते । ऊर्दाञ्चक्रे । कुर्द खुर्द गुर्द गुद क्रीडायामेव । कूर्दते । खूर्दते । गूर्दते । गोदते । जुगुदे । षूद क्षरणे । सूदते । सुषूदे । ह्राद अव्यक्ते शब्दे । ह्रादते । जह्रादे । ह्लादी सुखे च । चादव्यक्ते शब्दे । ह्लादते ॥ स्वाद आस्वादने । स्वादते । पर्द कुत्सिते शब्दे । गुदरवे इत्यर्थः । पर्दते । पपर्दे ॥ यती प्रयत्ने । यतते । येते । श्रथि शैथिल्ये । श्रन्थते ॥ ग्रथि कौटिल्ये । ग्रन्थते ।

रूपं निष्पद्यते । अग्रे 'मुमुदे-मोदिता-मोदिष्यते-मोदताम्-अमोदत-मोदेत-मोदिषीष्ट-अमोदिष्ट-अमोदिष्यत । ऊर्दते इति । उर्द-माने क्रीडायां चास्माद्धातोर्लटि तङि शपि टेरेत्वे 'उपधायां च' इति पूर्वोकारदीर्घत्वे च कृते 'ऊर्दते' इत्यस्य सिद्धिः । ऊर्दाचक्रे इति । उर्द धातोः 'उपधायां च' इति उपधाभूतोकारस्य दीर्घे लिटि ततः 'इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छः' इति आमि 'आमः' इति लिटो लुक् 'कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि' इति कृधातोरनुप्रयोगे लिटः स्थाने तङि 'लिटस्तझयोः' इति एशादेशे कृधातोर्द्वित्वे पूर्वस्याभ्यासत्वे उरदत्वे हलादिः शेषे अभ्यासस्य चर्त्वेन चकारे 'इको यणचि' इति यणि 'ऊर्दाचक्रे' इति साधुत्वं गच्छति । भूधातोरनुप्रयोगे तु 'ऊर्दाम्बभूवे' असधातोरनुप्रयोगे सति 'ऊर्दामासे' इति रूपे भवतः अग्रे उर्दिता-ऊर्दिष्यते । ऊर्दताम्-और्दत-ऊर्देत-ऊर्दिषीष्ट-और्दिष्ट-और्दिष्यत । कुर्द-खुर्द-गुर्द-गुद—क्रीडायामेवात्र रेफविशिष्टानां धातूनां 'उपधायां च' इति दीर्घत्वेन कूर्दते-खूर्दते-गूर्दते इति रूपाणि । गुद धातोस्तु लघूपधत्वेन 'पुगन्त' इति गुणे सति 'गोदते' इति रूपं, शेषं प्राग्वत । अग्रे चुकूर्दे-चुखूर्दे-जुगूर्दे-जुगुदे । कूर्दिता-खूर्दिता-गूर्दिता-गोदिता । कूर्दिष्यते—खूर्दिष्यते-गूर्दिष्यते-गोदिष्यते । कूर्दताम्-खूर्दताम्-गूर्दताम्-गोदताम् । अकूर्दत—अखूर्दत-अगूर्दत-अगोदत । कूर्देत-खूर्देत-गूर्देत-गोदेत । कूर्दिषीष्ट-खूर्दिषीष्ट-गूर्दिषीष्ट-गुदिषीष्ट । अकूर्दिष्ट-अखूर्दिष्ट-अगूर्दिष्ट-अगोदिष्ट । अकूर्दिष्यत-अखूर्दिष्यत-अगूर्दिष्यत-अगोदिष्यत । षूद—क्षरणे-सूदते-सुषूदे-सूदिता-सूदिष्यते-सूदताम् । असूदत-सूदेत-सूदिषीष्ट-असूदिष्ट-असूदिष्यत । ह्राद = अव्यक्ते शब्दे, ह्रादते-जह्रादे-ह्रादिता-ह्रादिष्यते-ह्रादताम्-अह्रादत-ह्रादेत-ह्रादिषीष्ट-अह्रादिष्ट-अह्रादिष्यत । ह्लादी सुखे च, ह्लादते-जह्लादे-ह्लादिता-ह्लादिष्यते-ह्लादताम्-अह्लादत-ह्लादेत-ह्लादिषीष्ट-अह्लादिष्ट-अह्लादिष्यत । स्वाद = आस्वादे, स्वादते-सस्वादे-स्वादिता-स्वादिष्यते-स्वादताम्-अस्वादत-स्वादेत-स्वादिषीष्ट-अस्वादिष्ट-अस्वादिष्यत । पर्द-कुत्सितशब्दे, पर्दते-पपर्दे-पर्दिता-पर्दिष्यते-पर्दताम्-अपर्दत-पर्देत-पर्दिषीष्ट-अपर्दिष्ट-अपर्दिष्यत । यती-प्रयत्ने, तङि शपि यतते इति रूपं भवति । येते इति । यती प्रयत्नेऽस्माद्धातोर्लिटि तङि 'लिटि धातो' इति धातोः द्वित्वे पूर्वस्याभ्यासत्वे 'अत एकहल्मध्ये' इति अभ्यासलोपे धातोरकारस्यैत्वे 'लिटस्तझयोः' इति एशादेशे च कृते—

कत्थ श्लाघायाम् । कत्थते । चकत्थे ॥ श्लोकृ सङ्घाते । सङ्घातो ग्रन्थः । स चेह ग्रथ्यमानस्य व्यापारो, ग्रन्थितुर्वा । आद्येऽकर्मको, द्वितीये सकर्मकः । श्लोकते । शुश्लोके ॥ शकि शङ्कायाम् । शङ्कते । शशङ्के ॥ अकि लक्षणे । अङ्कते । आनङ्के । ककि वकि श्वकि त्रकि ढौकृ त्रौकृ ष्वष्क वस्क मस्क टिकृ टीकृ तिकृ

येते-येताते-येतिरे-येतिषे-येताथे-येतिध्वे-येते-येतिवहे-येतिमहे इत्यादि । लुडादिषु यतिता-यतिष्यते-यतताम्-अयतत-यतेत-यतिषीष्ट-अयतिष्ट-अयतिष्यत । श्रथि-शैथिल्ये इदित्वान्नुमि श्रन्थते-शश्रन्थे-श्रन्थिता-श्रन्थिष्यते-श्रन्थताम्-अश्रन्थत-श्रन्थेत-श्रन्थिषीष्ट-अश्रन्थिष्ट-अश्रन्थिष्यत । ग्रथि-कौटिल्ये, इदित्वान्नुमि, ग्रन्थते जग्रन्थे-ग्रन्थिता-ग्रन्थिष्यते । ग्रन्थताम्-अग्रन्थत-ग्रन्थेत-ग्रन्थिषीष्ट-अग्रन्थिष्ट—अग्रन्थिष्यत । कत्थ-श्लाघायाम् , कत्थते-चकत्थे-कत्थिता-कत्थिष्यते-कत्थताम्-अकत्थत-कत्थेत-कत्थिषीष्ट-अकत्थिष्ट—अकत्थिष्यत । श्लोकृ—संघाते, श्लोकते-शुश्लोके-श्लोकिता-श्लोकिष्यते-श्लोकताम्-अश्लोकत-श्लोकेत-श्लोकिषीष्ट-अश्लोकिष्ट-अश्लोकिष्यत । शकि-शङ्कायाम्, इदित्वान्नुम्यनुस्वारे परसवर्णे, शङ्कते-शशङ्के-शङ्किता-शङ्किष्यते-शङ्कताम्-अशङ्कत-शङ्केत-शङ्किषीष्ट-अशङ्किष्ट-अशङ्किष्यत । अकि-लक्षणे इदित्वान्नुमि अनुस्वारे परसवर्णे, अङ्कते । आनङ्के।अत्रद्वित्वे सति 'अत आदेः' इति अभ्यासस्य दीर्घे 'तस्मान्नुड्द्विहलः' इति नुडागम इति भावः । अङ्किता—अङ्किष्यते-अङ्कताम्-आङ्कत-अङ्केत-अङ्किषीष्ट-आङ्किष्ट-आङ्किष्यत । ककि-वकि-श्वकि-त्रकि-ढौकृ-त्रौकृ-ष्वष्क-वस्क-मस्क-टिकृ-टीकृ-तिकृ-तीकृ-रघि – लघि—गत्यर्थाः, इदित्वान्नुमि-कङ्कते-वङ्कते-श्वङ्कते-त्रङ्कते-ढौकते-त्रौकते । ष्वष्कते-अत्र 'धात्वादेः षः सः' इति षस्य सत्वे प्राप्ते 'सुब्धातुष्ठिवुष्वष्कतीनां सत्वनिषेधः' इति वार्तिकेन षस्य सत्वनिषेधे तङि शपि टेरेत्वे प्रोक्तं रूपमिति भावः । वस्कते-मस्कते-टेकते-टीकते-तेकते-तीकते-रङ्घते-लङ्घते । इति लट् । लिटि चकङ्के-ववङ्के-शश्वङ्के-तत्रङ्के-डुढौके-तुत्रौके, अत्र अभ्यासह्रस्वे प्राप्ते 'एचइग्घ्रस्वादेशे' इत्यनेनोकार इति भावः । षष्वष्के-अत्रापि न धातोः षस्य सः 'सुब्धातु' इति वार्तिकेन निषेधात् । ववस्के-ममस्के-टिटेके-टिटीके-तितेके-तितीके-ररङ्घे-ललङ्घे । इति लिट् । कङ्किता-वङ्किता-श्वङ्किता-त्रङ्किता-ढौकिता-त्रौकिता-ष्वष्किता-वस्किता-मस्किता-टेकिता-टीकिता, तेकिता-तीकिता-रङ्घिता-लङ्घिता । इति लुट् । कङ्किष्यते-वङ्किष्यते-श्वङ्किष्यते-त्रङ्किष्यते-ढौकिष्यते-त्रौकिष्यते ष्वष्किष्यते-वस्किष्यते-मस्किष्यते-टेकिष्यते-टीकिष्यते-तेकिष्यते-तीकिष्यते-रङ्घिष्यते-लङ्घिष्यते । कङ्कताम्-वङ्कताम्-श्वङ्कताम्-त्रङ्कताम्-ढौकताम्-त्रौकताम्-ष्वष्कताम्-वस्कताम्-मस्कताम्-टेकताम्-टीकताम्-तेकताम्-तीकताम्-रङ्घताम्-लङ्घताम् । अकङ्कत-अवङ्कत-अश्वङ्कत-अत्रङ्कत-अढौकत-अत्रौकत-अष्वष्कत-अवस्कत-अमस्कत-अटेकत-अटीकत-अतेकत-अतीक-

तीकृ रघि लघि गत्यर्थाः । कङ्कते । वङ्कते । श्वङ्कते । त्रङ्कते । ढौकते । डुढौके । त्रौकते । तुत्रौके । (डुम्बातुष्ठिवुष्वष्कतीनां सत्वनिषेधः ।) ष्वष्कते । षष्वष्के । वस्कते । ववस्के । मस्कते । ममस्के । टेकते । टीकते । तेकृते । तीकते । रङ्घते । लङ्घते ॥ श्लाघृ कत्थने । श्लाघते । शश्लाघे । पचि व्यक्तीकरणे । पञ्चते । पपञ्चे ॥ ऋज गतिस्थानार्जनोपार्जनेषु । अर्जते । नुड्विधौ ऋकारैकदेशो रेफो हल्त्वेन गृह्यते । तेन द्विहल्त्वान्नुट् । आनृजे । ऋजि भृजी भर्जने । ऋञ्जते । ऋञ्जाञ्चक्रे । आर्ञ्जत । भर्जते ॥ एजृ भ्रेजृ भ्राजृ दीप्तौ । एजते । एजाञ्चक्रे । भ्रेजते । बिभ्रेजे ।

त–अरङ्घत–अलङ्घत । कङ्केत–वङ्केत–श्वङ्केत–त्रङ्केत–ढौकेत–त्रौकेत–ष्वष्केत·वस्केत·मस्केत–टेकेत·टीकेत·तेकेत–तीकेत–रङ्घेत–लङ्घेत। कङ्किषीष्ट·वङ्किषीष्ट·श्वङ्किषीष्ट·त्रङ्किषीष्ट–ढौकिषीष्ट–त्रौकिषीष्ट–ष्वष्किषीष्ट–वस्किषीष्ट–मस्किषीष्ट·टेकिषीष्ट·टीकिषीष्ट·तिकिषीष्ट–तीकिषीष्ट–रङ्घिषीष्ट–लङ्घिषीष्ट–अकङ्किष्ट–अवङ्किष्ट – अश्वङ्किष्ट–अत्रङ्किष्ट–अढौकिष्ट–अत्रौकिष्ट–अष्वष्किष्ट–अवस्किष्ट–अमस्किष्ट–अटेकिष्ट·अटीकिष्ट·अतेकिष्ट–अतीकिष्ट–अरङ्घिष्ट–अलङ्घिष्ट। अकङ्किष्यत·अवङ्किष्यत–अश्वङ्किष्यत–अत्रङ्किष्यत–अढौकिष्यत–अत्रौकिष्यत–अष्वष्किष्यत–अवस्किष्यत–अमस्किष्यत – अटेकिष्यत–अटीकिष्यत–अतेकिष्यत–अतीकिष्यत–अरङ्घिष्यत–अलङ्घिष्यत । श्लाघृ–कत्थने, श्लाघते·शश्लाघेत·श्लाघिता–श्लाघिष्यते·श्लाघताम्·अश्लाघत·श्लाघेत·श्लाघिषीष्ट·अश्लाघिष्ट·अश्लाघिष्यत । पचि·व्यक्तीकरणे । इदित्वान्नुम्, पपञ्चे·पञ्चते·पञ्चिता·पञ्चिष्यते–पञ्चताम्–अपञ्चत–पञ्चेत–पञ्चिषीष्ट–अपञ्चिष्ट–अपञ्चिष्यत । अर्जते इति ॥ ऋजधातोर्लटि तङि शपि शपः शित्त्वेन सार्वधातुकत्वात् 'पुगन्त' इति गुणे 'उरण्रपरः' इति रपरत्वे टेरेत्वे 'अर्जते' इति रूपं सिध्यति । आनृजे इति ॥ ऋज धातोर्द्वित्वे 'ऋज्+ऋज्+लिट्' इति जाते 'उरत्' इति अभ्यासऋवर्णस्याकारादेशे रपरत्वे हलादिः शेषे 'अ+ऋज्+लिट्' इति जाते 'अत आदेः' इति पूर्वाकारस्य दीर्घे ऋजधातोरेकहल्त्वेऽपि 'नुड्विधौ ऋकारैकदेशो हल्त्वेन गृह्यते' इति वार्तिकवचनात् ऋजो द्विहल्त्वात् 'तस्मान्नुड् द्विहलः' इति दीर्घीभूतात्परस्य नुटि टित्त्वेनाद्यावयवत्वे 'लिटस्तझयोः' इति तस्यैशादेशे 'आनृजे' इति रूपं भवति । अग्र अर्जिता–अर्जिष्यते–अर्जताम्–आर्जत·अर्जेत–ऋजिषीष्ट–आर्जिष्ट–आर्जिष्यत । ऋजि भृजी भर्जने, ऋञ्जते–लिटि 'इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छः' इत्यामि शेषम् । एधांचक्रेवदूह्यम् । ऋञ्जाञ्चक्रे·ऋञ्जाम्बभूवे·ऋञ्जामासे–ऋञ्जिता–ऋञ्जिष्यते–ऋञ्जताम्–आर्ञ्जत–ऋञ्जेत–ऋञ्जिषीष्ट – आर्ञ्जिष्ट–आर्ञ्जिष्यत । भृजी, भर्जते अत्र 'पुगन्त' इति गुणः । बभृजे । भर्जिता–भर्जिष्यते–भर्जताम्–अभर्जत–भर्जेत–भृजिषीष्ट–अभर्जिष्ट–अभर्जिष्यत । एजृ–भ्रेजृ–भ्राजृ–दीप्तौ । एजते–

सुब्धा–सुब्धातु (नामधातु), 'ष्ठिवु' धातु तथा 'ष्वष्क' धातु सकारके षकार नहीं हो

भ्राजते । बभ्राजे ॥ वेष्ट वेष्टने । वेष्टते । विवेष्टे ॥ चेष्ट चेष्टायाम् । चेष्टते । चिचेष्टे । स्फुट विकसने । स्फोटते । पुस्फुटे ॥ टुवेपृ कम्पने । वेपते ॥ कपि चलने । कम्पते ॥ भिक्ष भिक्षायामलाभे लाभे च । भिक्षते । बिभिक्षे ॥ दीक्ष मौण्ड्येज्योपनयननियमव्रतादेशेषु । दीक्षते । दिदीक्षे ॥ भाष व्यक्तायां वाचि । भाषते । बभाषे । वर्ष स्नेहने । वर्षते । ववर्षे । ईह चेष्टायाम् । ईहते । ईहाञ्चक्रे । गर्ह गल्ह कुत्सायाम् । गर्हते । गल्हते ॥ काशृ दीप्तौ । काशते । ऊह वितर्के । ऊहते । ऊहाञ्चक्रे । कथम्—'अनुकम्प्यूहति पण्डितो जनः' इति । अनुदात्तेत्त्वलक्षण-

---

भ्रेजते–भ्राजते । एजाञ्चक्रे (इजादेश्चेति आम्), बिभ्रेजे–बभ्राजे । एजिता–भ्रेजिता–भ्राजिता । एजिष्यते–भ्रेजिष्यते–भ्राजिष्यते । एजताम्–भ्रेजताम्–भ्राजताम् । ऐजत–अभ्रेजत–अभ्राजत । एजेत–भ्रेजेत–भ्राजेत । एजिषीष्ट–भ्रेजिषीष्ट–भ्राजिषीष्ट । ऐजिष्ट–अभ्रेजिष्ट–अभ्राजिष्ट । ऐजिष्यत–अभ्रेजिष्यत–अभ्राजिष्यत । वेष्ट–वेष्टने । वेष्टते–विवेष्टे–वेष्टिता–वेष्टिष्यते–वेष्टताम्–अवेष्टत–वेष्टेत–वेष्टिषीष्ट–अवेष्टिष्ट–अवेष्टिष्यत । चेष्ट–चेष्टायाम् । चेष्टते–चिचेष्टे–चेष्टिता–चेष्टिष्यते–चेष्टताम्–अचेष्टत–चेष्टेत–चेष्टिषीष्ट–अचेष्टिष्ट–अचेष्टिष्यत । स्फुट–विकसने–'पुगन्त' इति गुणः स्फोटते । पुस्फोटे (शर्पूर्वाः खयः), स्फोटिता–स्फोटिष्यते–स्फोटताम्–अस्फोटत–स्फोटेत–स्फुटिषीष्ट–अस्फोटिष्ट–अस्फोटिष्यत । टुवेपृ–कम्पने । वेपते–विवेपे–वेपिता–वेपिष्यते–वेपताम्–अवेपत वेपेत–वेपिषीष्ट–अवेपिष्ट–अवेपिष्यत । कपि–चलने । इदित्वान्नुम् कम्पते–चकम्पे–कम्पिता–कम्पिष्यते–कम्पताम्–अकम्पत–कम्पेत–कम्पिषीष्ट–अकम्पिष्यत । भिक्ष–भिक्षते–बिभिक्षे–भिक्षिता–भिक्षिष्यते–भिक्षताम्–अभिक्षत–भिक्षेत–भिक्षिषीष्ट–अभिक्षिष्ट–अभिक्षिष्यत । दीक्ष–दीक्षते–दिदीक्षे–दीक्षिता–दीक्षिष्यते–दीक्षताम्–अदीक्षत–दीक्षेत–दीक्षिषीष्ट–अदीक्षिष्ट–अदीक्षिष्यत । भाष–भाषते–बभाषे–भाषिता–भाषिष्यते–भाषताम्–अभाषत–भाषेत–भाषिषीष्ट–अभाषिष्ट–अभाषिष्यत । वर्षस्नेहने वर्षते–ववर्षे वर्षिता–वर्षिष्यते–वर्षताम्–अवर्षत–वर्षेत–वर्षिषीष्ट–अवर्षिष्ट–अवर्षिष्यत । ईह–ईहते–ईहांचक्रे–ईहिता–ईहिष्यते–ईहताम्–ऐहत–ईहेत–ईहिषीष्ट–ऐहिष्ट–ऐहिष्यत । गर्ह–गल्ह–कुत्सायाम् । गर्हते–गल्हते । जगर्हे–जगल्हे । गर्हिता–गल्हिता । गर्हिष्यते–गल्हिष्यते । गर्हताम्–गल्हताम् । अगर्हत–अगल्हत । गर्हेत–गल्हेत । गर्हिषीष्ट–गल्हिषीष्ट । अगर्हिष्ट–अगल्हिष्ट । अगर्हिष्यत–अगल्हिष्यत । काशृ–दीप्तौ । काशते–चकाशे–काशिता–काशिष्यते–काशताम्–अकाशत–काशेत–काशिषीष्ट–अकाशिष्ट–अकाशिष्यत । ऊह–वितर्के । ऊहते–ऊहाञ्चक्रे–ऊहिता–ऊहिष्यते–ऊहताम्–औहत–ऊहेत–ऊहिषीष्ट–औहिष्ट–औहिष्यत । कथमिति । 'अनुकम्प्यूहति पण्डितो जनः' अत्र श्लोकपङ्क्तौ ऊहतिर्कर्तृप्रत्ययः परस्मैपदमनर्थकमिति प्रश्नः । 'ऊहति'

मात्मनेपदमनित्यम्। अनुदात्तेतश्चक्षिङो ङित्करणाज्ज्ञापकात्। तेन 'उदयति यदि भानुः'–'स्फायत्तिमिर्मोकसन्धि'रित्यादि सिद्धमित्याहुः॥ अय गतौ। अयते॥ उपसर्गस्यायतौ।८।२।१९। अयतावुपसर्गरेफस्य लत्वम्। प्लायते। पलायते। दयायासश्च।३।१।३७। एभ्य आम्लिटि। अयाञ्चक्रे। अयिता। अयिष्यते। अय-

---

इत्युक्तम्? 'ऊहते' इत्यस्यैव सम्यक्त्वादिति चेन्न। चक्षिङ् धातोरपि अनुदात्तेत्वेनैवात्मनेपदे सिद्धे पुनरपि तदर्थं ङित्करणं व्यर्थं, तदेव व्यर्थं सत् परिभाषां ज्ञापयति 'अनुदात्तेत्त्वप्रयुक्तमात्मनेपदमनित्यं भवति' अतः 'ऊह' धातोरपि अनुदात्तेत्त्वप्रयुक्तत्वेन तस्य आत्मनेपदस्यानित्यत्वं स्पष्टमेव। अतः आत्मनेपदाभावे परस्मैपदे सति 'ऊहति' इत्यपि साधुत्वेन श्लोके तत्पाठान्न दोष इति भावः। ज्ञापकत्वञ्च=वाक्यचतुष्टयत्वम्—(१) आदौ वैयर्थ्यम्। (२) पश्चाद्वाक्यान्तरकल्पना। (३) स्वांशे चरितार्थत्वम्। (४) अन्यत्र फलमिति। चक्षिङः ङित्करणं ज्ञापकं कथमिति चेत्। चक्षिङ् धातोरनुदात्तेत्त्वाचेनैवात्मनेपदे सिद्धे पुनरपि आत्मनेपदार्थं ङकारग्रहणं व्यर्थमिति आदौ वैयर्थ्यसिद्धिः। तदनु ङकारग्रहणस्य वैयर्थ्यात्कल्प्यते अनुदात्तेत्त्वप्रयुक्तमानित्यमिति वाक्यान्तरकल्पनासिद्धिः ततः। परमनुदात्तेत्त्वप्रयुक्तात्मनेपदस्यानित्यत्वेनात्मनेपदे अप्राप्ते आत्मनेपदविधानार्थं चक्षिङः ङित्करणं चरितार्थमिति स्वांशे चरितार्थत्वसिद्धिः। अनुदात्तेत्त्वप्रयुक्तात्मनेपदस्य अनित्यत्वे सिद्धे 'अनुक्तमप्यूहति पण्डितो जनः' 'उदयति यदि भानुः'इत्यत्र ऊह धातोः अय धातोश्चानुदात्तेत्त्वादात्मनेपदाभावेऽपि न क्षतिः। तेनात्मनेपदाभावेऽपि एते प्रयोगाः साधव एव। तथा च 'स्फायन्नि'त्यत्रापि अनुदात्तेत्त्वाच्छानचा भाव्यम्। न तु शत्रा। किन्तु अनुदात्तेत्त्वप्रयुक्तात्मनेपदस्यानित्यत्वेन शतृप्रत्यये सत्यपि न बाधः। तेन आत्मनेपदाभावे परस्मैपदं सिद्धमिति 'ऊहति, उदयति, स्फायन्' इत्यादौ ज्ञापकफलं सिद्धमिति अन्यत्र फलसिद्धिः इत्यलम्। अयाञ्चक्रे। अय् धातोः 'परोक्षे लिट्' इति लिटि कृते 'दयायासश्च' इत्यामि कृते 'अय् आम् लिट्' इति स्थिते 'आमः' इति लिटो लुकि, 'कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि' इति लिट्परके कृञि प्रयुक्ते, लिटो लः स्थाने ते, तस्य स्थाने 'लिटस्तझयोरेशिरेच्' इति एशि, शस्येत्संज्ञायां लोपे च कृते, 'लिटि धातोरनभ्यासस्य' इति द्वित्वे 'अयाम् कृ कृ ए' इति स्थिते 'पूर्वोऽभ्यासः' इति अभ्यासत्वे 'उरत्' इति अभ्यासऋवर्णस्याकारे 'उरण् रपरः' इति रपरे च जाते 'हलादिः शेषः' इति कावशिष्टे 'कुहोश्चुः' इति कस्य चत्वे 'इको यणचि' इति यणि, 'मोऽनुस्वारः' इत्यनुस्वारे 'वा पदान्तस्य' इति वा परसवर्णे कृते 'अया-

---

उपस—'अय्' धातुपरक उपसर्ग-सम्बन्धी रेफको लत्व हो।

दया—दय-अय और आस धातुओंसे 'आम्' प्रत्यय हो 'लिट्' के परे।

ताम् । आयत । अयेत । अयिषीष्ट ॥ विभाषेटः ।८।३।७९। इणः परो य इट्, ततः परेषां षीध्वंलुङ्लिटां धस्य वा ढः । अयिषीढ्वम् । अयिषीध्वम् । आयिष्ट । आयिढ्वम् । आयिध्वम् । आयिष्यत ॥ द्युत दीप्तौ । द्योतते । द्युतिस्वाप्योः सम्प्रसारणम् ।७।४।६७। अभ्यासस्य । दिद्युते । द्योतिता । द्योतिष्यते । द्योतताम् । अद्योतत । द्योतेत । द्योतिषीष्ट । द्युद्भ्यो लुङि ।१।३।९१। द्युतादिभ्यः परस्मैपदं वा स्याल्लुङि । 'पुषादी'त्यङ् । अद्युतत् । अद्योतिष्ट । अद्योतिष्यत । एवं— श्विता

ञ्के' इति रूपम् । अयिषीष्ट । अय्धातोः 'आशिषि लिङ्लोटौ' इति लिङि इति गते, लः स्थाने तादेशे 'लिङः सीयुट्' इति सीयुटि, उटि गते, टित्वादाद्यावयवे, 'सुट् तिथोः' इति सुडागमे, उटि गते, टित्वादाद्यावयवे 'लिङाशिषि' इति तस्यार्धधातुकत्वे वलादागमन्यायेन सीयुटोऽप्यार्धधातुकत्वात् 'आर्धधातुकस्येड् वलादेः' इति इडागमे सीयुटः सस्य षत्वे, 'लोपो व्योर्वलि' इति यलोपे, सुटः सस्यापि 'आदेशप्रत्यययोः' इति षत्वे 'ष्टुना ष्टुः' इति तकारस्य ष्टुत्वे 'अयिषीष्ट' इति रूपम् । द्योतते । द्युत्धातोः 'वर्तमाने लट्' इति लटि, अटि गते, लः स्थाने प्रथमपुरुषैकवचने ते, तस्य 'तिङ्शित्सार्वधातुकम्' इति सार्वधातुकत्वे 'कर्तरि शप्' इति शपि, शपश्चेत्संज्ञायां लोपे च, शित्वात् शपोऽकारस्यापि सार्वधातुकत्वे 'पुगन्तलघूपधस्य च' इति द्युत उकारस्य गुणे 'द्योतत' इति जाते 'टित आत्मनेपदानां टेरे' इति टेरेत्वे च कृते 'द्योतते' इति । दिद्युते । द्युत्धातोः 'परोक्षे लिट्' इति लिटि, इटि गते, लः स्थाने प्रथमपुरुषैकवचने तादेशे 'लिट् च' इत्यार्धधातुकत्वे 'लिटस्तझयोरेशिरेच्' इति तस्य स्थाने एशि कृते शस्येत्संज्ञायां लोपे च 'लिटि धातोरनभ्यासस्य' इति द्वित्वे 'द्युत् , द्युत् ए' इति स्थिते 'पूर्वोऽभ्यासः' इति अभ्यासत्वे 'द्युतिस्वाप्योः सम्प्रसारणम्' इति अभ्यासयकारस्य इकाररूपे सम्प्रसारणे जाते 'सम्प्रसारणाच्च' इति द्युत उकारस्य पूर्वरूपे 'दित् द्युत् ए' इति जाते 'हलादिः शेषः' इति तलोपे मिलित्वा 'दिद्युते' इति रूपम् । अद्युतत । द्युत धातोर्लुङि, उङि गते, लः स्थाने प्रथमपुरुषैकवचनविवक्षायां 'द्युद्भ्यो लुङि' इति परस्मैपदसञ्ज्ञकतिपि, 'द्युत ति' इति स्थिते 'च्लि लुङि' इति च्लौ, तस्य 'च्लेः सिच्' इति सिचि प्राप्ते तद्बाधित्वा 'पुषादिद्युताद्य्लृदितः परस्मैपदेषु' इति अङादेशे ङस्येत्संज्ञायां लोपे च ङित्वाद् गुणाभावे 'लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्तः' इत्यस्याडागमे 'इतश्च' इति तिप इकारस्य लोपे 'अद्युतत्' इति रूपम् । अद्युतत् , अद्युतताम् , अद्युतन् । अद्युतः, अद्युततम् , अद्युतत । अद्युतम् , अद्युताव,

---

विभा—'इण्' से पर जो 'इट्' उससे पर जो षीध्वं लुङ्-लिट् सम्बन्धी धकार उसको ढकार हो, विकल्पसे । द्युत—'द्युत' धातु और णिजन्त 'स्वप्' के अभ्यासको सम्प्रसारण हो । द्युद्भ्यो—द्युतादि से परस्मैपद हो लुङ् परे विकल्पसे ।

वर्णे। ञिमिदा स्नेहने। ञिष्विदा स्नेहनमोचनयोः। मोहनयोरित्येके। ञिक्ष्विदा चेत्येके। रुच दीप्तावभिप्रीतौ च॥ घुट परिवर्त्तने॥ शुभ दीप्तौ। क्षुभ सञ्चलने। णभ तुभ हिंसायाम्। स्रंसु ध्वंसु भ्रंसु अवस्रंसने। ध्वंसु गतौ च। स्रम्भु विश्वासे। वृतु वर्तने। वर्त्तते। ऋदुपधेभ्यो लिटः कित्त्वं गुणात्पूर्वविप्रतिषेधेन। ववृते। वर्त्तिता। वृद्भ्यः स्यसनोः।१।३।९२। वृतादिभ्यः पञ्चभ्यो वा परस्मैपदं, स्ये, सनि च। न वृद्भ्यश्चतुर्भ्यः।७।२।५९। वृतु वृधु शृधु स्यन्दूभ्यः सादेरार्द्धधातुकस्येण्न स्यात्तङानयोरभावे। वर्त्स्यति। वर्तिष्यते।

श्च्युतान। इति रूपाणि। आत्मनेपदपक्षे। अश्वेतिष्ट। श्विता वर्णे इति। श्वेतवर्णकरणे श्वेतीभवने वेत्यर्थः। ञिष्विदा। 'अत्र 'आदिर्ञिटुडवः' इति ञेरित्संज्ञा ज्ञेया। आकारस्यापीत्संज्ञा षकारस्य 'धात्वादेः षः सः' इति सत्वमपि बोध्यम्। रुच दीप्तावभिप्रीतौ चेति। अभिप्रीतिः—प्रीतिविषयीभवनम्। दीप्तौ—रोचते सूर्यः इत्युदाहरणम्। प्रकाशते इत्यर्थः। अभिप्रीतौ—हरये रोचते भक्तिः इत्युदाहरणम्। वर्तते। वृत् धातोः 'वर्तमाने लट्' इति लटि, लः स्थाने प्रथमपुरुषैकवचने ते कृते, तस्य 'तिङ् शित्सार्वधातुकम्' इति सार्वधातुकत्वे 'कर्त्तरि शप्' इति शपि, शपयोरित्संज्ञायां लोपे च, शित्वात्तस्यापि सार्वधातुकत्वे, 'पुगन्तलघूपधस्य च' इति वृत ऋकारस्य गुणे अकारे जाते 'उरण् रपरः' इति रपरे च जाते 'टित आत्मनेपदानां टेरे' इति टेरेत्वे च कृते मिलित्वा 'वर्तते' इति रूपम्। वृद्भ्यः स्यसनोरिति। बहुवचनाद् वृतादिभ्य इति गम्यते। 'शेषात्कर्तरि' इत्यतः परस्मैपदमित्यनुवर्तते, 'वा क्यषः' इत्यतो वेति च तदाह वृतादिभ्य इति। न वृद्भ्य इति। 'सेऽसिचि' इति सूत्रात् से इति, 'आर्धधातुकस्येड्वलादेः' इत्यत 'आर्धधातुकस्येड्' इति चानुवर्तते। तदाह—सकारादेरार्धधातुकस्येति। वर्त्स्यति। वृत्धातोर्लृटि, अनुबन्धलोपे 'वृत् ऌ' इति स्थिते 'वृद्भ्यः स्यसनोः' इति वा परस्मैपदे प्रथमपुरुषैकवचने तिपि, पश्चात् 'स्यतासी ऌलुटोः' इति स्ये स्यस्यार्धधातुकत्वे 'आर्धधातुकस्येड्वलादेः' इति इडागमे प्राप्ते 'न वृद्भ्यश्चतुर्भ्यः' इति तस्य निषेधे कृते लघूपधगुणे 'उरण् रपरः' इति रपरे 'वर्त्स्यति' इति। वर्तिष्यते। आत्मनेपदपक्षे रूपम्।

ऋदुप—ऋदुपध (ह्रस्व ऋकारोपध) धातुओंसे पर जो लिट् (लिट्स्थानिक आदेश) उसको पूर्वविप्रतिषेधेन अर्थात् गुणप्राप्तिसे पूर्व ही 'कित्त्व' हो। वृद्भ्यः—वृतादि पांच धातुओंसे परस्मैपद हो, 'स्य' तथा 'सन्' के परे, विकल्पसे।

नोटः—'वृतु-वृधु-शृधु-स्यन्दू-कृपू-' ये पांच धातु वृतादि हैं।

न वृ—वृतादि चार धातुओंसे पर सादि आर्धधातुकको 'इट्' नहीं हो, 'तङ' और 'आन' के अभावमें।

वर्त्तताम् । अवर्त्तत । वर्त्तेत । वर्त्तिषीष्ट । अवृतत् । अवर्त्तिष्ट । अवर्त्स्यत् । अवर्त्तिष्यत । एवं—वृधु वृद्धौ । शृधु शब्दकुत्सायाम् ॥ स्यन्दू प्रस्रवणे । स्यन्दते । सस्यन्दे । सस्यन्दिषे । सस्यन्त्से । सस्यन्दिध्वे । सस्यन्ध्वे । स्यन्दिता । स्यन्ता । 'वृद्भ्यः स्यसनोरि'ति परस्मैपदे कृते ऊदिल्लक्षणमन्तरङ्गमपि विकल्पं बाधित्वा चतुर्ग्रहणसामर्थ्यान्न वृद्भ्य इति निषेधः । स्यन्त्स्यति । स्यन्दिष्यते । स्यन्त्स्यते । स्यन्देत । स्यन्दिषीष्ट । स्यन्त्सीष्ट । 'द्युद्भ्यो लुङी'ति परस्मैपदपक्षेऽङ् । नलोपः । अस्यदत् । अस्यन्दिष्ट । अस्यन्त । अस्यन्त्साताम् । अस्यन्त्सत । अस्यन्त्थाः । अस्यन्द्ध्वम् । अस्यन्त्सि । अस्यन्त्स्यत् । अस्यन्दिष्यत । अस्यन्त्स्यत । अनुविपर्यभिनिभ्यः स्यन्दतेरप्राणिषु ।८।३।७२। एभ्यः परस्याप्राणिकर्तृकस्य स्यन्दतेः सस्य षो वा । अनुष्यन्दते, अनुस्यन्दते वा जलम् । अप्राणिषु किम् ? अनुस्यन्दते

अवृतत् । वृत्धातोर्लुङि अनुबन्धलोपे लः स्थाने 'द्युद्भ्यो लुङि' इति वा परस्मैपदे तिपि अनुबन्धलोपे, च्लौ, 'पुषादिद्युताद्य्लृदितः परस्मैपदेषु' इति च्लेरङि अङ्गस्याडागमे 'इतश्च' इति तिप इकारलोपे 'अवृतत्' इति रूपम् । 'अवर्तिष्ट' इति । अत्र लुङस्ते, च्लौ, च्लेः सिचि, इचि गते सिचः सकारस्येडागमे गुणे अडागमे सिचः सकारस्य षत्वे ष्टुत्वे च रूपम् । अवर्त्स्यत् । वृत्धातोर्लृङि कृते 'स्यतासी लृलुटोः' इति स्ये 'वृद्भ्यः स्यसनोः' इति परस्मैपदत्वे लृङो लस्य तिपि च कृते 'वृत् स्य ति' इति जाते स्यस्यार्धधातुकत्वादिटि प्राप्ते 'न वृद्भ्यश्चतुर्भ्यः' इति तस्य इटो निषेधे 'पुगन्तलघूपधस्य च' इति लघूपधगुणे 'इतश्च' इति तिप इकारलोपे अडागमे 'अवर्त्स्यत्' इति रूपम् । पक्षे लृङस्ते स्ये इटि गुणे षत्वे अटि च कृते 'अवर्तिष्यत' इति रूपम् । वृधु = वृद्धौ । वर्धते । ववृधे । वर्धिता । वर्त्स्यति—वर्धिष्यते । वर्धताम् । अवर्धत । वर्धेत । वर्धिषीष्ट । अवृधत्—अवर्धिष्ट । अवर्त्स्यत्—अवर्धिष्यत । शृधु = शब्दकुत्सायाम् । शर्धते । शशृधे । शर्धिता—शर्त्स्यति—शर्धिष्यते । शर्धताम् । अशर्धत । शर्धेत । शर्धिषीष्ट, अशृधत्—अशर्धिष्ट । अशर्त्स्यत्—अशर्धिष्यत । स्यन्दू=प्रस्रवणे । स्यन्दते । सस्यन्दे । स्यन्दिता—स्यन्ता । स्यन्त्स्यति—स्यन्दिष्यते । स्यन्दताम् । अस्यन्दत । स्यन्देत । स्यन्त्सीष्ट—स्यन्दिषीष्ट । अस्यदत्—अस्यन्दिष्ट—अस्यन्त । अस्यन्त्स्यत्—अस्यन्दिष्यत—अस्यन्त्स्यत । अनुविपर्यभिनिभ्य इति । 'सस्य षः' इत्यनुवर्तते । एभ्य उपसर्गेभ्यः परस्य स्यन्दतेः सस्य षत्वं स्यादप्राण्यर्थे गम्ये इति भावः । अनुष्यन्दत इति । स्यन्दूधातोर्लटि तङि शपि टेरेत्वे 'अनुविपर्यभिनिभ्यः' इति षत्वे 'अनुष्यन्दते' इति

अनु—'अनु-वि-परि-अभि-नि' इन उपसर्गों से पर अप्राणिकर्तृक 'स्यन्द' धातु

इरती ॥ कृपू सामर्थ्ये । कृपो रो लः ८।२।१८। कृपः उः रः लः इति च्छेदः । कृपे रेफस्य लः । कृपेर्ऋकारस्यावयवो यो रः = रेफसदृशस्तस्य च लः = लकार-सदृशः स्यात । कल्पते । चक्लृपे । चक्लृपिषे । चक्लृप्से । इत्यादि 'स्यन्दि' वत् । लुटि च क्लृपः ।१।३।९३। लुटि, स्यसनोश्च क्लृपेः परस्मैपदं वा । तासि च क्लृपः ।७।२।६०। क्लृपेः परस्य तासेः, सादेरार्द्धधातुकस्येण्न, तङानयोरभावे । कल्प्तासि । कल्पितासे । कल्प्तासे । कल्प्स्यति । कल्पिष्यते । कल्प्स्यते । कल्पिषीष्ट ।

सिध्यति । घत्वाभावे तु अनुस्यन्दते इति सिद्धमेवेति भावः । कृपो रो ल इति । र इति षष्ठी अत आह-रेफस्येति । कल्पत इति । कृपू सामर्थ्ये अस्माद्धातोः लटि तङि शपि 'पुगन्त' इति गुणे रपरत्वे 'कर्प्-अ-त' इति जाते 'कृपो रो लः' इति रस्य लत्वे टेरेत्वे 'कल्पते' इति सिध्यति । चक्लृपे-चक्लृपाते-चक्लृपिरे । चक्लृपिषे-चक्लृप्से अत्र 'स्वरतिसूति' इति वैकल्पिकेऽभ्यासे... 'द्वावेविकल्पाद्विट् तेन रूपद्वयम् । चक्लृपाथे-चक्लृपिध्वे । चक्लृपे-चक्लृपिवहे-चक्लृप्वहे । चक्लृपिमहे-चक्लृप्महे । लुटि चेति । वृद्भ्यः स्यसनोः इत्यतः स्यसनोरित्यनुवर्तते । परस्मैपदमित्यप्यनुवर्तते । क्लृपः इति पञ्चमी । तासि च क्लृप इति । क्लृप इति पञ्चमी अत आह-क्लृपः परस्येति । कल्प्तासि । कृप्धातोर्लुटि आत्मनेपदे प्राप्ते तद्बाधित्वा 'लुटि च क्लृपः' इति वैभाषिके परस्मैपदे सिपि तासि 'स्वरति' इति वैभाषिकेडागमे प्राप्ते 'तासि च क्लृपः' इति तासि परत्वे इडागमाभावे 'पुगन्त' इति गुणे रपरत्वे 'कृपो रो लः' इति लत्वे 'कल्प्तासि' इति सिध्यति । आत्मनेपदे तु थासि 'थासः से' इति 'से' आदेशे तासि 'स्वरति' वेटि 'कल्पितासे' । इडभावे 'कल्प्तासे' इति रूपद्वयमपि साधु । कल्प्स्यतीति । कृप्धातोर्लृटि 'लुटि च क्लृपः' इति चकारात् स्ये परतः परस्मैपदे तिपि 'स्यतासी' इति स्यप्रत्यये 'स्वरति' इति वेटि प्राप्ते 'तासि च क्लृपः' इति इडागमनिषेधे 'पुगन्त' इति गुणे रपरत्वे 'कृपो रो लः' इति रस्य लत्वे 'कल्प्स्यति' इति रूपम् । परस्मैपदाभावे 'कल्प्स्य-ते' इति स्थिते 'स्वरति' इति वेटि कल्पिष्यते-कल्प्स्यते' इति रूपद्वयम् । कल्पताम् । अकल्पत-कल्पेत । कल्पिषीष्टेति । क्लृप्+सी+स्+त इति स्थिते 'स्वरति' इति वेटि 'पुगन्त' इति गुणे 'कृपो रो लः' इति लत्वे उभयोरपि षत्वे ष्टुत्वे 'कल्पिषीष्ट' इति

सम्बन्धी सकारको षत्व हो, विकल्पसे । कृपो—'कृप्' धातु के रेफको लत्व हो तथा 'कृप्' के ऋकारावयव जो रेफसदृश भाग उसको लकारसदृश आदेश हो । लुटि—'क्लृप्' धातुसे परस्मैपद हो, 'लुट्' 'स्य' और 'सन्' के परे विकल्पसे । तासि—'क्लृप्' धातुसे पर 'तास्' और सादि आर्धधातुकको 'इट्' नहीं हो, 'तङ्' और 'आन' के अभावमें ।

१लिङ्सिचावात्मनेपदेषु ।१।२।११। इक्समीपाद्धलः परौ झलादी लिङ्, आत्मनेपदपरः सिच्चेत्येतौ कितौ स्तः । कॢप्सीष्ट । अक्लृपत् । अकल्पिष्ट । अक्लृप्त । अकल्प्स्यत् । अकल्पिष्यत । अकल्प्स्यत । इति द्युतादयः ।

अथात्मनेपदम् ।

दद दाने । ददते । दददे । दददाते । दददिरे । ददिता । ददिष्यते । ददताम् । अददत । ददेत । ददिषीष्ट । अददिष्ट । अददिष्यत ॥ त्रपूष् लज्जायाम् । त्रपते । तॄफलभजत्रपश्च ।६।४।१२२। एषामत एत्वमभ्यासलोपश्च, किति लिटि, सेटि थलि च । त्रेपे । त्रपिता । त्रप्ता । त्रपिष्यते । त्रप्स्यते । त्रपताम् । अत्र-

---

रूपं भवति । इडभावे तु—लिङ्सिचाविति । इक्समीपादिति, झलादीति, कितिति चानुवर्तते । क्लृप्सीष्टेति । 'कॢप्-सी-स्-त' इत्यवस्थायां 'कृपो रो लः' इति लत्वे 'स्वरतीति' इडभावे 'पुगन्त' इति गुणे प्राप्ते तं 'लिङ्सिचावात्मनेपदेषु' इति लिङः कित्वेन 'क्ङिति च' इति गुणनिषेधे षत्वे ष्टुत्वे 'क्लृप्सीष्ट' इति रूपम् । अक्लृपदिति । कृपधातोः 'द्युद्भ्यो लुङि' इति लुङि परस्मैपदे तिपि 'इतश्च' इतीलोपे 'पुषादिद्युताद्' इति च्लेः स्थानेऽङादेशे ङित्वेन गुणाभावे 'अक्लृपत्' इति प्रथमं रूपम् । आत्मनेपदे तु 'अक्लृप्+इ+स्+त' इति जाते 'पुगन्त' इति गुणे षत्वे ष्टुत्वे च 'अकल्पिष्ट' इति । 'स्वरति' इतीडभावे तु 'अक्लृप्+स्+त' इति स्थिते 'झलो झलि' इति सलोपे 'अक्लृप्त' इति तृतीयं रूपं भवतीति भावः । अग्रे—अकल्प्स्यत्-अकल्पिष्यत-अकल्प्स्यत' इति रूपाण्यूह्यानि ।

दद-दाने । दानञ्च—स्वस्वत्वनिवृत्तिपूर्वकपरस्वत्वोत्पादनमिति यावत् । दददे । ददधातोर्लिटस्तादेशस्य एशि, द्वित्वे अभ्यासकार्ये च जाते 'अत एकहल्मध्येऽनादेशादेर्लिटि' इति एत्वेऽभ्यासलोपे, 'न शसददवादिगुणानाम्' इति निषेधात् । तॄफलभजत्रपश्चेति । 'अत एकहल्मध्ये' इत्यत अत इति, लिटीति चानुवर्तते । 'घ्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्च' इत्यतः एदिति, अभ्यासलोपश्चेति च, 'गमहन' इत्यस्मात् कितीति, 'थलि च सेटि' इति सूत्रञ्चानुवर्तते । तदाह—एषामत इति । त्रेपे । त्रप्धातोर्लिटस्तादेशस्य स्थाने 'लिटस्तझयोरेशिरेच्' इति एशि, शगते 'त्रप् ए' इति स्थिते 'लिटि धातोः' इति द्वित्वे 'पूर्वोऽभ्यासः' इत्यभ्यासत्वे 'तॄफलभजत्रपश्च' इति त्रप अकारस्यैत्वे अभ्यासलोपे च कृते सिद्धिः स्वा 'त्रेपे' इति । त्रपिता । त्रप्धातोर्लुटस्तादेशस्य स्थाने डात्वे तासि, डित्त्वसाम-

---

लिङ्—इक्समीप 'हल्' से पर जो झलादि 'लिङ्' और आत्मनेपदपरक झलादि 'सिच्' वह कित् हो । तॄफ—'तॄ-फल-भज-त्रप्' इन धातुओं को एत्वाभ्यासलोप हो, कित्-लिट्-सेट् थलके परे ।

पत । त्रपेत । त्रपिषीष्ट । त्रप्सीष्ट । अत्रपिष्ट । अत्रप्त । अत्रपिष्यत । अत्रप्स्यत ॥ घट चेष्टायाम् । घटते । जघटे । व्यथ भयसञ्चलनयोः । व्यथते । व्यथो लिटि ।७।४।६८। व्यथेरभ्यासस्य संप्रसारणं स्याल्लिटि परे । हलादिः शेषापवादः । विव्यथे । प्रथ प्रख्याने । प्रथते । पप्रथे ॥ प्रस विस्तारे । प्रसते । पप्रसे । म्रद मर्दने । म्रदते । स्खद स्खदने । स्खदनं— विद्रावणम् । स्खदते । क्रप कृपायां, गतौ च । क्रपते । ञित्वरा संभ्रमे । त्वरते । टुभ्राजृ टुभ्राशृ टुभ्लाशृ दीप्तौ । भ्राजते ।

र्धातुभस्यापि टेर्लोपे 'त्रप् तृ आ' इति जाते 'स्वरतिसूतिसूयतिधूञूदितो वा' इति विकल्पेनेडागमे 'त्रपिता' इति रूपम् । इडागमाभावे 'त्रप्ता' इति । त्रपिषीष्ट । त्रप्धातोराशिषि लिङस्तादेशे तस्यार्धधातुकत्वे सीयुटि, उटि गते 'स्वरतिसूतिसूयतिधूञूदितो वा' इति वा इटि 'सुट्तिथोः' इति तकारस्य सुडागमे 'त्रप् इ सी स् त' इति जाते इण्निमित्तके सीयुटः सस्य षत्वे, सीयुट इण्निमित्तके सुटः सस्य षत्वे, तकारस्य ष्टुत्वे च जाते 'त्रपिषीष्ट' इति रूपम् । इडभावे—'त्रप्सीष्ट' इति । अत्रपिष्ट । त्रप्धातोर्लुङस्ते च्लौ, च्लेः स्थाने सिचि, इषि गते, 'स्वरतिसूति०' इति इडागमे अङ्गस्याडागमे षत्वे ष्टुत्वे च 'अत्रपिष्ट' इति रूपम् । अत्रप्त । त्रप्धातोर्लुङस्ते च्लौ च्लेः सिचि इचि गते इडभावे अङ्गस्याडागमे च कृते 'अ त्रप् स् त'–इति जाते 'झलो झलि' इति सलोपे 'अत्रप्त' इति रूपम् । घट—चेष्टायाम् । घटते-जघटे-घटिता-घटिष्यते-घटताम्-अघटत-घटेत-घटिषीष्ट-अघटिष्ट-अघटिष्यत । व्यथ—भय-संचलनयोः । व्यथते । व्यथो लिटीति । अभ्यासस्येति संप्रसारणमिति चानुवर्तते, अत आह व्यथेरभ्यासस्येति । विव्यथ इति । व्यथधातोर्लिटि तङि 'लिटि धातोः' इति द्वित्वे 'पूर्वोऽभ्यास ' पूर्वस्याभ्यासत्वे हलादिः शेषमपवादत्वाद्बाधित्वा 'व्यथो लिटि' इत्यनेन संप्रसारणे 'न संप्रसारणे संप्रसारणम्'इति ज्ञापकात् परस्यैव यकारस्य पूर्वसंप्रसारणे 'व्–इ–थ्+व्यथ्+त' इति स्थिते 'हलादिः शेषः' इति थलोपे 'लिटस्तझयोः' इति तस्थाने एशादेशे विहिते 'विव्यथे' इति । व्यथिता-व्यथिष्यते-व्यथताम्-अव्यथत-व्यथेत-व्यथिषीष्ट-अव्यथिष्ट-अव्यथिष्यत । प्रथ—प्रख्याने । प्रथते-पप्रथे-प्रथिता-प्रथिष्यते-प्रथताम्-अप्रथत-प्रथेत-प्रथिषीष्ट-अप्रथिष्ट-अप्रथिष्यत । प्रस=विस्तारे । प्रसते-पप्रसे-प्रसिता-प्रसिष्यते-प्रसताम्-अप्रसत-प्रसेत-प्रसिषीष्ट-अप्रसिष्ट-अप्रसिष्यत । म्रद = मर्दने-म्रदते-मम्रदे-म्रदिता-म्रदिष्यते-म्रदताम्-अम्रदत-म्रदेत-म्रदिषीष्ट-अम्रदिष्ट-अम्रदिष्यत । स्खद्=स्खदने । स्खदते-चस्खदे-स्खदिता-स्खदिष्यते-स्खदताम्-अस्खदत-स्खदेत-स्खदिषीष्ट-अस्खदिष्ट-अस्खदिष्यत । क्रप=कृपायां गतौ च । क्रपते-चक्रपे-क्रपिता-क्रपिष्यते-क्रपताम्-अक्रपत-क्रपेत-क्रपिषीष्ट-अक्रपिष्ट-अक्रपिष्यत । ञित्वरा-संभ्रमे । त्वरते-तत्वरे-त्वरिता-त्वरि-

---

व्यथो—व्यथ धातुके अभ्यासको संप्रसारण हो 'लिट्' के परे ।

फणां च सप्तानाम् ।६।४।१२५। फण्-राजृ-भ्राजृ भ्राशृ-भ्लाशृ-स्यमु स्वन्—एषां वा एत्वाभ्यासलोपौ स्तः, किति लिटि, सेटि थलि च। भ्रेजे। बभ्राजे। 'वा भ्राशे' ति श्यन्वा। भ्राश्यते। भ्राशते। भ्रेशे। बभ्राशे। भ्लाश्यते। भ्लाशते। भ्लेशे। बभ्लाशे। रमु क्रीडायाम्। रमते। रेमे। रन्ता। जभी जृभि गात्रविनामे। रधिजभोरचि ।७।१।६१। रधिजभोरचि नुम्। जम्भते। जजम्भे। जृम्भते। जजृम्भे॥ इत्यात्मनेपदिनः।

अथोभयपदिनः

श्रिञ् सेवायाम्। श्रयति। श्रयते। शिश्राय। शिश्रिये। श्रयितासि। श्रयि-

---

ष्यते-स्वरताम्-अस्वरत-स्वरेत। स्वरिषीष्ट-अस्वरिष्ट-अस्वरिष्यत। टुभ्राजृ-टुभ्राशृ-टुभ्लाशृ-दीप्तौ। भ्राजते। भ्राश्यते-भ्राशते [वाभ्राशभ्लाशइतिश्यन्विकल्पः, पक्षे शप्] भ्लाश्यते-भ्लाशते। फणां च सप्तानामिति। फणामिति षष्ठीबहुवचनम्। एत्वाभ्यासलोपौ किति लिटि इति चानुवर्तते। भ्रेज इति। टुभ्राजृ धातोरनुबन्धलोपे लिटि तङि 'लिटि धातो'रिति द्वित्वे पूर्वस्याभ्यासत्वे 'फणां च सप्तानाम्' इति एत्वाभ्यासलोपे 'लिटस्तझयो'रिति एशादेशे 'भ्रेजे' इत्यस्य सिद्धिः। असति एत्वाभ्यासलोपे हलादिः शेषे अभ्यासस्य जश्त्वेन भस्य बत्वे कृते 'बभ्राजे' इति रूपम्। भ्रेश इति। पूर्ववत् 'फणां च सप्तानाम्' इत्येत्वाभ्यासलोपे 'भ्रेशे' इति रूपम्। तदभावे च बभ्राशे। भ्लेश इति। अत्रापि 'फणां च सप्तानाम्' इति एत्वाभ्यासलोपेन 'भ्लेशे' इति रूपम्। तदभावे 'बभ्लाशे' इति रूपम्। भ्राजिता-भ्राशिता-भ्लाशिता। भ्राजिष्यते-भ्राशिष्यते-भ्लाशिष्यते। भ्राजताम्-भ्राश्यताम्-भ्राशताम्-भ्लाश्यताम्-भ्लाशताम्। अभ्राजत-अभ्राश्यत-अभ्राशत-अभ्लाश्यत-अभ्लाशत। भ्राजेत-भ्राश्येत-भ्राशेत-भ्लाश्येत-भ्लाशेत। भ्राजिषीष्ट-भ्राशिषीष्ट-भ्लाशिषीष्ट। अभ्राजिष्ट-अभ्राशिष्ट-अभ्लाशिष्ट। अभ्राजिष्यत-अभ्राशिष्यत-अभ्लाशिष्यत। रमुधातोः-रमते। रेमे-एत्वाभ्यासलोपौ। रन्ता-रंस्यते-रमताम्-अरमत-रमेत-रंसीष्ट-अरंस्त-अरंस्यत। रधिजभोरचि इति। नुमित्यनुवर्तते। रधिजभोर्धात्वोर्नुमागमः स्यात् अचि परत इत्यर्थः। जभी-जृभि-गात्रविनामे। गात्रस्य विनामः वक्रभावः। जम्भते इति। जभीधातोर्लटि तङि 'रधिजभोरचि' इति नुमि मित्वादन्त्यादचः परत्वेऽनुस्वारे परसवर्णे टेरेत्वे कृते 'जम्भते' इत्यस्य सिद्धिः। जजम्भे-जम्भिता-जम्भिष्यते-जम्भताम्-अजम्भत-जम्भेत-जम्भिषीष्ट-अजम्भिष्ट-अजम्भिष्यत। जृभि। जृम्भते-जजृम्भे-जृम्भिता-जृम्भिष्यते-जृम्भताम्-अजृम्भत-जृम्भेत-जृम्भिषीष्ट-अजृम्भिष्ट-अजृम्भिष्यत। इत्यात्मनेपदिप्रक्रिया।

शिश्राय। श्रिधातोः 'परोक्षे लिट्' इति लिटि, लिटो लः स्थाने कर्तृगामिक्रियाफ-

---

फणा—फणादि सात धातुओंको भी एत्वाभ्यास लोप हो, कित्-लिट्-सेट् थल्के परे। रधि—'रध' और 'जभ' धातुको नुमागम हो, अजादि प्रत्ययके परे।

ताऽसे । श्रयिष्यति । श्रयिष्यते । श्रयतु । श्रयताम् । अश्रयत् । अश्रयत । श्रयेत् । श्रयेत । श्रीयात् । श्रयिषीष्ट । चङ् । अशिश्रियत् । अशिश्रियत । अश्रयिष्यत् ॥ अश्रयिष्यत ॥ भृञ् भरणे । भरति । भरते । बभार । बभ्रतुः । बभ्रुः । बभर्थ । बभृव । बभृम । बभ्रे । बभृषे । भर्तासि । भर्तासे । भरिष्यति । भरिष्यते । भरतु । भरताम् । अभरत् । अभरत । भरेत् । भरेत । भ्रियात् । उश्च ।१।२।१२। ऋवर्णात्परो झला-

---

लाभावे प्रथमपुरुषैकवचने तिपि, परस्मैपदानां 'णलतुसुस्थलथुसणल्वमाः' इति तिपो णलि णकारस्य लकारस्य चेत्संज्ञायां लोपे च 'लिटि धातोरनभ्यासस्य' इति द्वित्वे 'श्रि श्रि अ' इति जाते 'पूर्वोऽभ्यासः' इत्यभ्यासत्वे 'हलादिः शेषः' इति 'शि' अवशिष्टे 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' इति गुणे 'एचोऽयवायावः' इत्ययादेशे 'शिश्रय् अ' इति जाते 'अत उपधायाः' इत्युपधाकारस्य वृद्धौ 'शिश्राय' इति । अशिश्रियत् । श्रिधातोर्लुङि तिपि 'च्लि लुङि' इति च्लौ 'णिश्रिद्रुस्रुभ्यः कर्तरि चङ्' इति च्लेः स्थाने चङि, चकारस्य ङकारस्य चेत्सञ्ज्ञायां लोपे च कृते, 'चङि' इति द्वित्वे, अभ्यासत्वे, अभ्यासकार्ये च कृते 'शि श्रि अ ति' इति जाते 'इतश्च' इति तिप इकारस्य लोपे, 'लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्तः' इति अङ्गस्याडागमे 'अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङौ' इति इयङि 'अशिश्रियत्' इति रूपम् । अशिश्रियत । श्रिधातोर्लुङस्ते, च्लौ 'णिश्रिद्रुस्रुभ्यः कर्तरि चङ्' इति च्लेश्चङि, द्वित्वे, अभ्यासकार्ये, अडागमे, 'अशि श्रि अ त' इति स्थिते 'अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङौ' इति इयङि, 'अशिश्रियत' इति रूपम् । भरति । ञित्वादुभयपदम् । तत्र कर्तृगामिक्रियाफलाभावे भृधातोः 'वर्तमाने लट्' इति लटि, लटो लः स्थाने 'तिप्तस्झि०' इत्यादिना प्रथमपुरुषैकवचने तिपि, शपि, 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' इति गुणे अकारे जाते 'उरण् रपरः' इति रपरे 'भरति' इति रूपम् । कर्तृगामिक्रियाफले तु भृधातोर्लटस्ते शपि गुणे रपरे 'टित आत्मनेपदानां टेरे' इति टेरेत्वे च कृते, 'भरते' इति रूपम् । बभार । भृधातोः 'परोक्षे लिट्' इति लिटि, प्रथमपुरुषैकवचने परस्मैपदसञ्ज्ञके 'तिप्तस्झि०' इत्यादिना तिपि, तिपः स्थाने 'परस्मैपदानां णलतुसुस्थलथुसणल्वमाः' इति णलि, णस्य लस्य चेत्सञ्ज्ञायां लोपे च 'लिट् च' इत्यार्धधातुकत्वे 'लिटि धातोरनभ्यासस्य' इति द्वित्वे 'पूर्वोऽभ्यासः' इत्यभ्यासत्वे 'उरत्' इत्यभ्यासऋवर्णस्यात्वे 'उरण् रपरः' इति रपरत्वे च कृते 'भर् भृ अ' इति जाते 'हलादिः शेषः' इति भअवशिष्टे 'अभ्यासे चर्च' इति अभ्यासभस्य बत्वे 'बभृ अ' इति स्थिते 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' इति ऋकारस्य गुणे अकारे जाते 'उरण् रपरः' इति रपरे भूते 'अत उपधायाः' इति वृद्धौ कृतायां 'बभार' इति रूपम् । भ्रियात् । भृधातोराशीर्लिङस्तिपि पगते 'लिङाशिषि' इति तिप आर्धधातुकत्वे

उश्च—ऋवर्णान्त से पर जो झलादि 'लिङ्' और आत्मनेपदपरक झलादि 'सिच्' वह कित् हो ।

दी लिङ् आत्मनेपदपरः लिङ्सिचावात्मनेपदेषु ।१।२।११। इति ऋवर्णान्तात् परौ झलादी लिङ्सिचौ कितौ स्तः । भृषीष्ट । भृषीयास्ताम् । अभार्षीत् । ह्रस्वादङ्गात् ।८।२।२७। सिचो लोपो, झलि । अभृत । अभरिष्यत् । अभरिष्यत ॥ हृञ् हरणे । हरति । हरते । जहार । जह्रतुः । जह्रुः । जहर्थ । जह्रिथ । जह्रिव । जह्रे । जह्रिषे । हर्ता । हर्तासि । हर्तासे । हरिष्यति । हरिष्यते ॥ धृञ् धारणे । धरति ॥ णीञ् प्रापणे । नयति । नयते । निनाय । डुपचष् पाके । पचति पचते । पपाच । पेचिथ । पपक्थ । पेचे । पक्ता । पक्ष्यति । पक्ष्यते । अपाक्षीत् ।

'किदाशिषि' इति यासुटि, उटि गते यासुटः कित्त्वात् गुणाभावे 'रिङ्शयग्लिङ्क्षु' इति ऋकारस्य रिङि कृते ङस्येत्संज्ञायां लोपे च जाते तिप इकारस्य 'इतश्च' इति लोपे 'स्कोः संयोगाद्योरन्ते च' इति सलोपे 'भ्रियात्' इति । भृषीष्ट । भृधातोराशीर्लिङस्ते सीयुटि, उटि गते, यलोपे 'सुट्तिथोः' इति तस्य सुडागमे, उटि गते, 'भृ सी स् त' इति जाते 'एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्' इति इटो निषेधे 'उश्च' इति कित्त्वात् 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' इति प्राप्तगुणस्य 'क्ङिति च' इति निषेधे, षत्वे पुनः षत्वे ष्टुत्वे च 'भृषीष्ट' इति रूपम् । अभार्षीत् । भृधातोर्लुङस्तिपि, च्लौ, 'च्लेः सिच्' इति सिचि, इचि गते, अटि तिप इकारलोपे 'अ भृ स् त्' इति स्थिते 'सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु' इति वृद्धौ, रपरत्वे षत्वे च 'अभार्षीत्' इति रूपम् । ह्रस्वादङ्गादिति । ह्रस्वान्तादित्यर्थः । सिच इति भाष्यम् । 'झलो झलि' इत्यतो झलीति 'संयोगान्तस्य लोपः' इत्यतो लोप इति चानुवर्तते इत्यर्थं प्रेत्य शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—सिचो लोपो झलीति । जहार । हृधातोर्लिटस्तिपि, तिपो णलादेशे, अनुबन्धलोपे 'लिटि धातोरनभ्यासस्य' इति द्वित्वे 'पूर्वोऽभ्यासः' इत्यभ्यासत्वे 'उरत्' इति अभ्यासऋवर्णस्याकारे 'उरण् रपरः' इति रपरत्वे च कृते 'हर् हृ अ' इति स्थिते 'हलादिः शेषः' इति रलोपे 'कुहोश्चुः' इति अभ्यासहस्य झत्वे 'अभ्यासे चर्च' इति झस्य जत्वे 'जह अ' इति भूते 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' इति गुणे रपरत्वे च 'अत उपधायाः' इति वृद्धौ 'जहार' इति । पेचिथ । पच्धातोर्लिटस्सिपि, सिपः थलि, अनुबन्धलोपे, 'लिटि धातोरनभ्यासस्य' इति द्वित्वे, अभ्यासत्वे 'हलादिः शेषः' इति चलोपे 'प पच् थ' इति जाते 'लिट् च' इति थल आर्धधातुकत्वे 'आर्धधातुकस्येड्वलादेः' इति इटि प्राप्ते 'एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्' इति तस्य निषेधे क्रादिनियमान्नित्ये इट्त्वे प्राप्ते भारद्वाजनियमात् वा इटि कृते 'थलि च सेटि' इति एत्वेऽभ्यासलोपे च 'पेचिथ' इति रूपम् । इडागमाभावपक्षे सेट्थलभावात् एत्वाभ्यासलोपाभावेन 'प पच् थ' इत्यत्र 'चोः कुः' इति कुत्वे 'पपक्थ' इति रूपम् ।

ह्रस्वा०—ह्रस्वान्त अङ्ग से पर 'सिच्' का लोप हो, 'झल्' के परे । ८

अपक्षाताम् । भज सेवायाम् । भजति । भजते । भेजे । भक्ता। भक्तासि । भक्तासे । भक्ष्यति । भक्ष्यते । भजतु । भजताम् । अभाक्षीत् । अभक्त । अभक्षाताम् । अभक्ष्यत् । अभक्ष्यत ॥ यज देवपूजा-सङ्गतिकरण-दानेषु । यजति । यजते । **लिट्यभ्यासस्योभयेषाम्** ।६।१।१७। वच्यादीनां, ग्रह्यादीनां चाभ्यासस्य सम्प्रसारणं स्याल्लिटि । इयाज । **वचिस्वपियजादीनां किति** ।६।१।१५। वचिस्वप्योर्यजादीनां च सम्प्रसारणं, किति ।

पेचे । पच्धातोर्लिटस्ते, तस्य स्थाने 'लिटस्तझयोरेशिरेच्' इति एशि, शगते 'लिटि धातोरनभ्यासस्य' इति द्वित्वे 'पूर्वोऽभ्यासः' इति अभ्यासत्वे 'हलादिः शेषः' इति चलोपे 'पपच् ए' इति भूते 'अत एकहल्मध्येऽनादेशादेर्लिटि' इति पचः अकारस्यैत्वे अभ्यासलोपे च जाते संयुक्ते कृते सति 'पेचे' इति रूपम् । भेजे । भज्धातोर्लिटस्ते, 'लिटस्तझयोरेशिरेच्' इति तस्य स्थाने एशि, शगते 'लिटि धातोरनभ्यासस्य' इति द्वित्वे अभ्यासत्वे, अभ्यासकार्ये च 'बभज् ए' इति स्थिते 'तॄफलभजत्रपश्च' इति भकारोत्तरवर्तिनः अकारस्यैत्वे अभ्यासलोपे च 'भेजे' इति । अभाक्षीत् । भज्धातोः 'लुङ्' इति लुङि, लुङः स्थाने प्रथमपुरुषैकवचने तिपि पगते 'च्लि लुङि' इति च्लौ, 'च्लेः सिच्' इति सिचि, इचि गते, सिचः सस्यार्धधातुकत्वे, इति प्राप्ते 'एकाच' इति तस्य निषेधे अटि, तिप इकारस्य 'इतश्च' इति लोपे 'अभज् स् त्' इति जाते 'अस्तिसिचोऽपृक्ते' इति तिपस्तकारस्य ईटि 'वदव्रजहलन्तस्याचः' इति वृद्धौ, जस्य कुत्वे, चर्त्वे, सस्य षत्वे च 'अभाक्षीत्' इति रूपम् । लिट्यभ्यासस्योभयेषाम् । 'ष्यङः सम्प्रसारणम्' इत्यतः सम्प्रसारणमित्यनुवर्तते । 'वचिस्वपियजादीनाम्' इति सूत्रोपात्ताः, 'ग्रहिज्यावयि' इति सूत्रोपात्ताश्च उभयशब्देन गृह्यन्ते । तदाह—वच्यादीनां ग्रह्यादीनाञ्चेति । इयाज । यज्धातोः, 'परोक्षे लिट्' इति लिटि, लिटो लः स्थाने प्रथमपुरुषैकवचने तिपि 'परस्मैपदानां णलतुसुस्थलथुसणल्वमाः' इति तिपो णलि णस्य लस्य चेत्संज्ञायां लोपे च 'यज् अ' इति जाते 'लिट् च' इत्यार्धधातुकत्वेन शपोऽभावे, 'लिटि धातोरनभ्यासस्य' इति द्वित्वे 'पूर्वोऽभ्यासः' इत्यभ्यासत्वे 'हलादिः शेषः' इति जलोपे 'य यज् अ' इति भूते 'लिट्यभ्यासस्योभयेषाम्'

लिट्य—वच्यादि और ग्रह्यादि धातुओंके अभ्यासको सम्प्रसारण हो, 'लिट्' के परे ।

नोटः—वच्यादिसे वचि, स्वपि और यजादि अर्थात् 'यजदेवपूजा०' से लेकर 'टुओ श्वि गतिवृद्धयोः' एतत्पर्यन्त का ग्रहण होता है। जैसा कि—'यजिर्वपिर्वहिश्चैव' ऐसा मूलमें कहा जायगा। एवं ग्रह्यादिसे 'ग्रहि-ज्या-वयि-व्यधि-वष्टि-विचति-वृश्चति-पृच्छति-भृज्जति' का ग्रहण समझना चाहिए।

वचि—वचि-स्वपि और यजादि को सम्प्रसारण हो, 'कित्' के परे ।

'यजिर्वपिर्वहिश्चैव वसिर्वेञ् व्येञ् इत्यपि।
ह्वेञ्वदी श्वयतिश्चैव यजाद्याः स्युरिमे नव'॥ १॥

ईजतुः। ईजुः। इयजिथ—इयष्ठ। ईजे। यष्टा। 'षढोः कः सि'। यक्ष्यति। यक्ष्यते। यजतु। यजताम्। अयजत्। अयजत। यजेत्। यजेत। इज्यात्। यक्षीष्ट। अयाक्षीत्। अयष्ट॥ वह प्रापणे। वहति। वहते। उवाह। ऊहतुः।

इति अभ्यासवकारस्य सम्प्रसारणेन इकारे जाते 'सम्प्रसारणाच्च' इति पूर्वरूपे 'अत उपधायाः' इति उपधावृद्धौ मिलित्वा 'इयाज' इति रूपम्। वचिस्वपीति। वचिस्वपीति इका निर्देशः। सौत्रः सम्प्रसारणाभावः। आदिशब्दो यजिनैव सम्बध्यते, न तु वचिस्वपिभ्याम्, तथा सति हि वच्यादेः स्वप्यादेर्यजादेश्चेत्यर्थः स्यात्। तथा सति पृथक्स्वपिग्रहणं व्यर्थं स्यात्, अदादिगणे लुग्विकरणे 'वच परिभाषणे'इत्यारभ्य षष्ठस्य 'ञिष्वप् शये' इत्यस्य वच्यादिग्रहणेनैव सिद्धेः। तदाह—वचिस्वप्योर्यजादीनाञ्चेति। यजादिपदेन-यजिर्वपिर्वहिश्चैव वसिर्वेञ् व्येञ् इत्यपि। ह्वेञ्वदीश्वयतिश्चैव यजाद्याः स्युरिमे नव॥ १॥ इति नव ग्राह्याः। इयजिथ। यज्धातोर्लिटः सिप्, 'परस्मैपदानां णलतुसुस्थल' इत्यादिना सिपः स्थाने थलि, 'लिट् च' इत्यार्धधातुकत्वे सिपः पित्त्वात् 'असंयोगाल्लिट् कित्' इति कित्वाभावे प्रथमतः 'लिटि धातोरनभ्यासस्य' इति द्वित्वे 'यज यज् थ' इति जाते 'लिट्यभ्यासस्योभयेषाम्' इति सम्प्रसारणे 'सम्प्रसारणाच्च' इति पूर्वरूपे 'इयज् थ' इति भूते 'आर्धधातुकस्येड् वलादेः' इति इटि प्राप्ते, 'एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्' इति इटो निषेधे क्रादिनियमान्नित्यमिटि प्राप्ते, भारद्वाजनियमेन वा इडागमे, 'इयजिथ' इति रूपम्। इडागमाभावे 'इयज् थ' इति स्थिते 'व्रश्चभ्रस्जसृजमृजयज' इत्यादिना षत्वे थस्य 'ष्टुना ष्टुः' इति ष्टुत्वे च 'इयष्ठ' इति रूपम्। ईजे। यज्धातोर्लिटस्ते, तस्यार्धधातुकत्वे 'असंयोगाल्लिट्कित्' इति कित्वे च 'वचिस्वपियजादीनां किति' इति सम्प्रसारणे, 'सम्प्रसारणाच्च' इति पूर्वरूपे 'इज् त' इति जाते द्वित्वे, अभ्यासत्वे अभ्यासकार्ये च कृते 'इ इज् त' इति भूते 'अकः सवर्णे दीर्घः' इति दीर्घे 'लिटस्तझयोरेशिरेच्' इति तस्य स्थाने एशि आगते संयोगे च कृते 'ईजे' इति रूपम्। अयाक्षीत्। यज्धातोर्लुङस्तिप्, च्लौ, च्लेः सिचि, इचि गते सिचः सस्यार्धधातुकत्वे 'एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्' इति इडभावे अटि तिपः इकारलोपे 'अस्तिसिचोऽपृक्ते' इति तिपस्तस्य ईडागमे 'अयज् ई त्' इति जाते 'व्रश्चभ्रस्जसृजमृज' इति जस्य षत्वे 'षढोः कः सि' इति षस्य कत्वे कात्परकत्वात् सिचः सकारस्य 'आदेशप्रत्यययोः' इति षत्वे कृष्योगे क्षे जाते 'वदव्रजहलन्तस्याचः' इति वृद्धौ 'अयाक्षीत्' इति रूपम्। उवाह—वह्धातोर्लिटस्तिपि, तिपो णलि, अनुबन्धलोपे, द्वित्वे, 'वह 'वह् अ' इति भूते 'पूर्वोऽभ्यासः' इति अभ्यासत्वे 'लिट्यभ्यासस्योभयेषाम्' इति अभ्यासवकारस्य

ऊहुः। उवहिथ। 'हो ढः'। झषस्तथोर्धोऽधः।८।२।४०। झषः परयोस्तथोर्धः स्यान्न तु दधातेः। 'ष्टुना ष्टुः'। ढो ढे लोपः।८।३।१३। ढस्य लोपः स्याड्ढे परे। सहिवहोरोदवर्णस्य।६।३।११२। अनयोरवर्णस्य ओत्स्यात् ढूलोपे। उवोढ। ऊहे। वोढा। वक्ष्यति। वक्ष्यते। वहतु। वहताम्। अवहत्। अवहत।

सम्प्रसारणे 'सम्प्रसारणाच्च' इति पूर्वरूपे 'हलादिः शेषः' इति हलोपे 'उ वह् अ' इति स्थिते 'अत उपधायाः' इति उपधावृद्धौ 'उवाह' इति। उवहिथ। वह्धातोर्लिटः सिपि, सिपस्थलादेशे, 'लिट् च' इत्यार्धधातुकत्वे 'आर्धधातुकस्येड्वलादेः' इति इटि प्राप्ते 'एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्' इति इटो निषेधे 'कृसृभृवृ' इति क्रादिनियमादिटि प्राप्ते 'उपदेशेऽत्वतः' इति थल इटो निषेधे 'ऋतो भारद्वाजस्य' इति नियमात् भारद्वाजमतेन इटि जाते 'वह् इ थ' इति भूते पित्वात् किदभावेन प्रथमतो द्वित्वे अभ्यासत्वे 'लिट्यभ्यासस्योभयेषाम्' इति अभ्यासवकारस्य सम्प्रसारणे 'सम्प्रसारणाच्च' इति पूर्वरूपे 'हलादिः शेषः' इति हलोपे 'उवहिथ' इति रूपम्। झषस्तथोरिति। झषः इति पञ्चमी। तश्च थ् चेति द्वन्द्वः। तकारादकार उच्चारणार्थः। तकारथकारयोरिति लभ्यते। अधः इति षष्ठ्यन्तम्। धाधातुभिन्नस्येति लभ्यते। तदाह—झषः परयोरिति। सहिवहोः। ढूलोर इति। 'ढूलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः' इत्यस्मात् ढूलोपे इत्यनुवृत्तेरिति भावः। उवोढ। वह्धातोर्लिटः सिपि, सिपस्थलि, 'एकाच' इति इडभावे प्राप्ते क्रादिनियमादिटि प्राप्ते 'उपदेशेऽत्वतः' इति इटो निषेधे थलः स्थानिवत्त्वेन पित्वात् 'असंयोगाल्लिट् कित्' इति किदभावे, अतः 'वचिस्वपियजादीनां किति' इति न सम्प्रसारणम्, किन्तु 'लिटि धातोरनभ्यासस्य' इति द्वित्वे 'पूर्वोऽभ्यासः' इत्यभ्यासत्वे 'लिट्यभ्यासस्योभयेषाम्' इति अभ्यासवकारस्य सम्प्रसारणे 'सम्प्रसारणाच्च' इति पूर्वरूपे 'हलादिः शेषः' इति हलोपे 'उ वह् थ' इति जाते 'हो ढः' इति हस्य ढत्वे 'झषस्तथोर्धोऽधः' इति थकारस्य धकारे 'ष्टुना ष्टुः' इति ढत्वेन धस्य ढत्वे 'ढो ढे लोपः' इति ढलोपे 'ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः' इति पूर्वस्याणो दीर्घे प्राप्ते तम्बाधित्वा 'सहिवहोरोदवर्णस्य' इति अकारस्य ओत्वे 'उवोढ' इति रूपम्। ऊहे। वह्धातोर्लिटस्ते, 'लिटस्तझयोरेशिरेच्' इति तस्य स्थाने एशि, शगते 'वह् ए' इति स्थिते 'असंयोगाल्लिट् कित्' इति लिटः कित्वात् 'वचिस्वपियजादीनां किति' इति सम्प्रसारणे, 'सम्प्रसारणाच्च' इति पूर्वरूपे 'लिटि धातोरनभ्यासस्य' इति द्वित्वे अभ्यासत्वे, अभ्यासकार्ये सवर्णदीर्घे च 'ऊहे' इति। अवाक्षीत्। वह्धातोर्लुङस्तिपि, च्लौ, च्लेः सिचि, इषि गते, अटि, तिप इकारलोपे

झषस्तथोः—'झष्' से पर 'त' और 'थ' को 'ध' हो, परन्तु 'दधाति' को नहीं हो। ढो ढे लोप—ढकार का लोप हो, ढकार के परे। सहिवहो—'सह' और 'वह'

वहेत्। वहेताम्। उह्यात्। वक्षीष्ट। अवाक्षीत्। अवोढाम्। अवाक्षुः। अवाक्षीः। अवोढम्। अवोढ। अवाक्षम्। अवाक्ष्व। अवाक्ष्म। अवोढ। अवक्षाताम्। अवक्षत। अवोढाः। अवक्षाथाम्। अवोढ्वम्। अवक्षि। अवक्ष्वहि। अवक्ष्महि। अवक्ष्यत्। अवक्ष्यत॥ डुवप् बीजसन्ताने। बीजसन्तानं = क्षेत्रे विकिरणं, गर्भाधानं च। अयं छेदनेऽपि। केशान्वपति। वपते। उवाप। ऊपे। वप्ता। वप्स्यति। वप्स्यते। उप्यात्। वप्सीष्ट। प्रण्यवाप्सीत्। अवप्त॥ वेञ् तन्तुसन्ताने। वयति। वयते। वेञो वयिः।२।४।४१। स्याल्लिटि। इकार उच्चारणार्थः।

'अस्तिसिचोऽपृक्ते' इति तिपस्तकारस्य ईडागमे 'अ वह् स् ई त्' इति स्थिते 'वदव्रजहलन्तस्याचः' इति वकाराकारस्य वृद्धौ 'हो ढः' इति हस्य ढत्वे 'षढोः कः सि' इति ढस्य कत्वे कात्परकत्वात् 'आदेशप्रत्यययोः' इति सिचः सस्य षत्वे क्षुयोगे क्षे जाते संयोगे कृते 'अवाक्षीत्' इति। अवोढ। वह्धातोर्लुङ्लते च्लौ च्ले सिचि, इचो लोपे अटि, 'अवह् स् त' इति स्थिते 'होढ' इति हस्य ढत्वे 'झलो झलि' इति सलोपे, 'झषस्तथोर्धोऽधः' इति तस्य धत्वे 'ष्टुना ष्टुः' इति धस्य ष्टुत्वेन ढकारे 'ढो ढे लोपः' इति पूर्वढस्य लोपे 'सहिवहोरोदवर्णस्य' इति वकाराकारस्य ओकारे 'अवोढ' इति। डुवप्–बीजसंताने। वपति–वपते। उवापेति। वप्धातोर्लिटि तिपि णलि 'लिटि धातोः' इति द्वित्वे पूर्वस्याभ्यासत्वे 'लिट्यभ्यासस्योभयेषाम्' इत्यभ्यासवकारस्य संप्रसारणे 'संप्रसारणाच्च' इति पूर्वरूपे हलादिः शेषेण पकारलोपे 'अत उपधायाः' इत्युपधावृद्धौ 'उवाप' इति रूपं निष्पद्यते। ऊपे इति। वप्धातोर्लिटि तङि 'लिटस्तझयोः' इति एशादेशे धातोर्द्वित्वे 'वप्–वप्–ए' इति स्थिते 'लिट्यभ्यासस्योभयेषाम्' इति अभ्यासस्य संप्रसारणे हलादिः शेषे 'वचिस्वपियजादीनां किति' इति परस्य वकारस्यापि यजादित्वात्संप्रसारणे सवर्णदीर्घे कृते 'ऊपे' इत्यस्य सिद्धिः। वप्ता। वप्स्यति-वप्स्यते। वपतु–वपताम्। अवपत्–अवपत। वपेत्–वपेत। किस्वात्संप्रसारणम्, उप्यात्–वप्सीष्ट। अवाप्सीत्। 'प्रण्यवाप्सीत्' अत्र 'नेर्गदनद' इति णत्वमूह्यम्। 'अवप्–स्–त' इत्यवस्थायां 'झलो झलि' इति सलोपे 'अवप्त' इत्यस्य निष्पत्तिः। अवप्स्यत्–अवप्स्यत। वेञ् = तन्तुसंताने—वयतीति। वेधातोर्लटि तिपि शपि 'वयति-वयते'। वेञो वयिः। लिटि वेञ्धातोर्वयादेशः स्यादिति सूत्रार्थः। उवायेति। वेञ्धातोर्लिटि तिपि णलि 'वेञो वयिः' इति वयादेशे लिटिधातोरिति धातोर्द्वित्वे पूर्वस्याभ्यासत्वे ग्रहिज्यादित्वात् 'लिट्यभ्यासस्योभयेषाम्' इति संप्रसारणे हलादिः शेषे 'उवय्-अ' इति जाते 'अत उपधायाः' इत्यतो वृद्धौ 'उवाय' इत्यस्य निष्पत्तिरिति भावः।

धातु के ... के ... है, ... लोप होने पर। वेञो—वेञ् ... को ... वय् आदेश हो, 'लिट्'

उवाय । ग्रहिज्यावयिव्यधिवष्टिविचतिवृश्चतिपृच्छतिभृज्जतीनां ङिति च ।६।१।१६। चात्किति संप्रसारणम् । इति यकारस्य प्राप्ते—लिटि वयो यः ।६।१।३८। वयो यस्य संप्रसारणं न स्याल्लिटि । ऊयतुः । ऊयुः । वश्चास्यान्यतरस्यां किति ।६।१।३९। वयो यस्य वो वा स्यात्किति लिटि । ऊवतुः । ऊवुः । वयस्तासावभावात्थलि नित्यमिट् । उवयिथ । स्थानिवत्त्वेन ञित्त्वात्तङ् । ऊये । ऊवे । वयादेशाभावे । वेञः ।६।१।४०। वेञः संप्रसारणं न स्याल्लिटि । ववौ । ववतुः । ववुः । वविथ । ववाथ । ववे । ववाते । वविरे । वाता । ऊयात् ।

आत्मनेपदे तूभयोरपि वकारयोः संप्रसारणे प्राप्ते—ग्रहिज्येति । ग्रहिज्यादिधातूनां किति ङिति च संप्रसारणं स्यादिति सूत्रार्थः । लिटि वय इति । ग्रहिज्येति प्राप्तं संप्रसारणं वेञ्धातोरादेशभूतस्य यकारस्य न भवति किन्तु यकारस्य यकार एव शिष्यते न विकृतिमापद्यत इति सूत्रार्थः स्पष्टः । ऊयतुरिति । वेञ्धातोर्लिटि तसि अतुसि 'वेञो वयिः' इति वयादेशे, धातोर्द्वित्वे पूर्वस्याभ्यासत्वे 'लिट्यभ्यास' इत्यभ्याससंप्रसारणे हलादिः शेषेऽपरस्य वकारस्यापि 'ग्रहिज्या' इति संप्रसारणे पूर्वरूपे सवर्णदीर्घे रुत्वे विसर्गे च कृते 'ऊयतुः' इति सिध्यति । ननु 'न संप्रसारणे संप्रसारणम्' इति ज्ञापकेन परस्यैव यणः पूर्वं संप्रसारणं भवति इति 'ग्रहिज्या' इत्यनेन प्राप्तं संप्रसारणं यकारस्यैव स्यान्नतु वकारस्येति चेन्न, 'लिटि वयो यः' इति संप्रसारणनिषेधबलात् । ऊयुः । वश्चास्येति । किति लिटि परतः आदेशभूतस्य वयो यस्य वो वा स्यादिति सूत्रार्थः । तेन ऊयतुः–ऊवतुः–ऊयुः–ऊवुः इत्यादीनां सिद्धिः । थलि तु पित्त्वेन कित्त्वाभावात् न 'वश्चास्या' इति वादेशः किन्तु यकार एव शिष्यते तेन 'उवयिथ' इत्येकमेव रूपं परस्मैपदे । आत्मनेपदे तु ऊये, ऊवे । अत्रोभयोरपि वकारयोः संप्रसारणे दीर्घयकारस्य 'वश्चास्यान्य' इति वैभाषिके वादेशे रूपफलम् । वेञः । वयाद्यादेशाभावे केवलं वेञ् धातोः प्राप्तं सम्प्रसारणं न भवत्युभयोरपि पदयोरिति सूत्रार्थः । ववौ–ववतुः–ववुः–वविथ ववाथ–ववथुः–वव । ववौ–वविव–वविम । ववे-ववाते-वविरे । वविषे–ववाथे–वविध्वे । ववे–वविवहे–वविमहे । वाता । वास्यति-वास्यते । वयतु–वयताम् । अवयत्-अवयत । वयेत्-वयेत । ऊयादिति । वेञ्धातोर्लिङि तिपि 'इतश्च' इलोपे 'यासुट् परस्मै' इति यासुटि 'वा+यास् त्' इति जाते 'स्कोः' इति सलोपे 'किदाशिषि' इति यासुटः कित्त्वात् 'ग्रहिज्या' इति वस्य संप्रसारणे पूर्वरूपे 'अकृत्सार्वधातु-

---

के परे । ग्रहि—ग्रहिज्यादि धातुओंको संप्रसारण हो, कित् ङित्के परे । लिटि—'वय्' के यकारको संप्रसारण नहीं हो, 'लिट्' के परे । वश्चा—'वय' के यकारको वकार आदेश हो, कित्-लिट्के परे, विकल्पसे । वेञः—'वेञ्' धातुको संप्रसारण नहीं हो, लिट्के परे।

वासीष्ट । इट्सकौ । अवासीत् । अवासिष्टाम् । अवासिषुः । अवास्त । अवासाताम् । व्येञ् संवरणे । व्ययति । व्ययते । न व्यो लिटि ।६।१।४६। व्येञ आत्वं न स्याल्लिटि । परमपि हलादिः शेषं बाधित्वा यस्य संप्रसारणम् , 'उभयेषां' ग्रहणसामर्थ्यात् । अन्यथा वच्यादीनां, ग्रह्यादीनां चानुवृत्त्यैव सिद्धे, किं तेन ? । विव्याय । विव्यतुः । विव्युः । इडत्त्यर्तिव्ययतीनाम् ।७।२।६६। अद्-ऋ-व्येभ्य एभ्यस्थलो नित्यमिट् । विव्ययिथ । विव्यथुः । विव्य । विव्याय । विव्यय । विव्यिव ।

कयोर्दीर्घः' इति दीर्घे कृते 'ऊयात्' इत्यस्य निष्पत्तिः । वासीष्ट । अवासीत्-अवासिष्टाम्-अवासिषुः । अवासीः-अवासिष्टम्-अवासिष्ट । अवासिषम्-अवासिष्व-अवासिष्म । अवास्त-अवासाताम्-अवासत । अवास्थाः-अवासाथाम्-अवाध्वम् । अवासि-अवास्वहि-अवास्महि । अवास्यत्-अवास्यत । व्येञ्=संवरणे । व्ययति-व्ययते । न व्यो लिटीति । व्ये इत्यस्य कृतात्वस्य षष्ठ्यन्तस्य व्य इति निर्देशः । 'आदेच उपदेशेऽशिति' इति सूत्रात् आदिति अनुवर्तते, अत आह-आत्वमिति । परमपीति णलि 'व्ये अ' इति स्थिते वृद्धौ द्वित्वे सति 'लिट्यभ्यास' इत्यभ्यासयकारस्य संप्रसारणे पूर्वरूपे उत्तरखण्डस्य आयादेशे विव्यायेति वक्ष्यति । तदयुक्तम्, संप्रसारणात्प्राक्हलादिःशेषेण यकारस्य निवृत्तौ वकारस्य सम्प्रसारणेनोकारे सति 'उव्याय'इत्यापत्तिः स्यादत आह—परमपि हलादिः शेष बाधित्वा यस्य संप्रसारणमिति । उभयेषामिति । 'लिट्यभ्यासस्य' इति सूत्रेऽभ्यासस्येति ग्रहणसामर्थ्यादिति भावः । तदेवोपपादयति—अन्यथेति । 'वचिस्वपि' इत्यस्य 'ग्रहिज्या' इत्यस्य च स्वरितत्वादनुवृत्त्यैव सिद्धेः 'लिट्यभ्यासस्य' इति सूत्रे उभयेषां ग्रहणं पुनर्विधानार्थम् । तथाच वाच्यादीनां ग्रह्यादीनां चाभ्यासस्य संप्रसारणं स्याल्लिटि इति द्विर्विधानं लब्धम् । तत्र द्वितीयं विधानं नियमार्थम् उभयेषां संप्रसारणमेव स्यान्नेतरदिति । तेनाभ्यासे एतत्संप्रसारणविषये कार्यान्तरनिवृत्तिः सिद्धेत्यर्थः । विव्यायेति । व्येञ् धातोर्द्वित्वे 'लिट्यभ्यासस्य' इति अभ्याससंप्रसारणे, पूर्वरूपे 'विव्ये+अ' इति जाते वृद्धौ आयादेशे 'विव्याय' इत्यस्य सिद्धिः । अग्रे—विव्यतुः—विव्युः, अत्र 'वचिस्वपि' इति सम्प्रसारणे द्वित्वे यणि रूपे भवतः । इडत्त्यर्तीति । थलिति, इडिति चानुषज्यते अत आह—एभ्य इति । विव्ययिथेति । लिटि सिपि थलि धातोर्द्वित्वे अभ्याससंप्रसारणे 'इडत्त्यर्ति' इति थल इडागमे अयादेशे 'विव्ययिथ' इति सिध्यति । विव्यथुः—विव्य । विव्याय—विव्यय—'णलुत्तमो वा' । विव्यिव—विव्यिम । विव्ये—विव्याते—विव्यिरे । विव्यिषे—विव्याथे—विव्यिध्वे । विव्ये—विव्यिवहे—विव्यिमहे । व्याता—व्यास्यति । व्ययतु—व्ययताम् । अव्ययत्—अव्ययत । व्ययेत्—व्ययेत ।

न व्यो—'व्येञ्' धातुको 'आत्व' नहीं हो, लिट्के परे । इडत्त्यर्ति—अत और ऋ धातुओंसे परे थल् को नित्य इडागम हो ।

विव्यिम । विव्ये । व्याता । व्यास्यति । वीयात् । व्यासीष्ट । अव्यासीत । अव्यास्त । ह्वेञ् स्पर्द्धायां, शब्दे च । ह्वयति । ह्वयते । अभ्यस्तस्य च ।६।१।३३। अभ्यस्तीभविष्यतो ह्वेञः संप्रसारणं स्यात् । जुहाव । जुहुवे । ह्वाता । ह्वास्यति । ह्वास्यते । लिपिसिचिह्वश्च ।३।१।५३। च्लेरङ् । आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम् ।३।१।५४। अह्वत । अह्वताम् । अह्वन् । अह्वत । अह्वास्त । राजृ दीप्तौ । राजति । राजते । रराज । रेजतुः । रराजतुः । रेजुः । रराजुः । रेजे । रराजे । हिक्क अव्यक्ते शब्दे ।

वीयादिति । व्येधातोर्लिङि तिपि 'इतश्च' इति इलोपे 'यासुट्परस्मै' इति यासुटि 'ग्रहिज्या' इति संप्रसारणे 'संप्रसारणाच्च' इति पूर्वरूपे 'स्कोः' इति सलोपे 'अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः' इति दीर्घे 'वीयात्' इत्यस्य साधुत्वम् । व्यासीष्ट । अव्यासीत्-अव्यास्त । अव्यास्यत्-अव्यास्यत । ह्वेञ् स्पर्धायां शब्दे च । ह्वयति-ह्वयते । अभ्यस्तस्य चेति । ह्वेञ इति संप्रसारणं चेत्यनुवर्तते, अत आह-अभ्यस्तीभविष्यतः ह्वेञः संप्रसारणमिति । जुहावेति । ह्वेञ्धातोर्लिटि तिपि णलि 'अभ्यस्तस्य च' इति सम्प्रसारणे पूर्वरूपे द्वित्वे 'अभ्यासे चर्च' इति चर्त्वे 'अचो ञ्णिति' इति वृद्धौ आवादेशे रूपं भवति । अग्रे जुहुवतुः । जुहुवुः । जुहविथ-जुहुवथुः-जुहुव । जुहाव-जुहव-जुहुविव-जुहुविम । जुहुवे-जुहुवाते-जुहुविरे । जुहुविषे-जुहुवाथे-जुहुविध्वे । जुहुवे-जुहुविवहे-जुहुविमहे । ह्वाता । ह्वास्यति-ह्वास्यते । ह्वयतु-ह्वयताम् । अह्वयत्-अह्वयत । ह्वयेत्-ह्वयेत । हूयात्-ह्वासीष्ट । लिपिसिचीति । च्लेरङ् इत्यनुवर्तनादाह-च्लेरङ् स्यादिति । आत्मनेपदेष्वन्यतरस्यामिति । आत्मनेपदे च्लेरङ् वा स्यादित्यर्थः । परस्मैपदे तु नित्यमेवाङ् इति भावः । अह्वदिति । ह्वेञ् धातोर्लुङि तिपि 'इतश्च' इलोपे च्लौ 'लिपिसिचि' इत्यङि अङ्गस्याडागमे आलोपे 'अह्वत्' इत्यस्य सिद्धिः । आत्मनेपदे सति 'आत्मनेपदेष्वन्य' इति अङादेशे 'अह्वत' इति मध्यमं रूपम् । अङभावे तु 'अ + ह्वा + स् + त' इति स्थितौ 'अह्वास्त' इति रूपम् । अह्वास्यत्-अह्वास्यत । राजृ = दीप्तौ राजति-राजते । रराज-रेजतुः-अत्र 'फणां च सप्तानाम्' इति एत्वाभ्यासलोपविकल्पे रूपं शेषं सुगमम् । रेजे-रराजे । राजिता । राजिष्यति-राजिष्यते । राजतु-राजताम् । अराजत्-अराजत । राजेत्-राजेत । राज्यात्-राजिषीष्ट । अराजीत्-अराजिष्ट । अराजिष्यत्-अराजिष्यत । हिक्क = अव्यक्ते शब्दे । हिक्कति—हिक्कते । जिहिक्के । हिक्किता । हिक्किष्यति-हिक्किष्यते । हिक्कतु-हि-

---

अभ्य—अभ्यस्तसंज्ञक (अभ्यस्त संज्ञाकी सम्भावना रहने पर) 'ह्वेञ्' धातुको संप्रसारण हो । लिपि—लिप्, सिच् और ह्वेञ् धातुओंसे पर 'च्लि' को 'अङ्' आदेश हो । आत्म—लिपिसिचह्वश्च से विहित अङ् आत्मनेपदमें विकल्पसे हो ।

हिक्कति। हिक्कते। अञ्चु गतौ, याचने च। अञ्चति। अञ्चते। 'अच' इत्येके। 'अचि' इत्यपरे। डुयाचृ याच्ञायाम्। याचति। याचते। बुधिर् बोधने। बोधति। बोधते। इरितोवाऽङ् वा। अबुधत्। अबोधीत्। अबोधिष्ट॥ खनु अवदारणे। खनति। खनते। चखान। चख्नतुः। चख्नुः। चख्ने। खायात्। खन्यात्-चीवृ आदान संवरणयोः। चीवति। चीवते। चायृ पूजा-निशामनयोः। चायति-

क्कताम्। अहिक्कत्-अहिक्कत। हिक्केत्-हिक्केत। हिक्क्यात्-हिक्किषीष्ट। अहिक्कीत्। अहिक्किष्ट। अहिक्किष्यत्-अहिक्किष्यत। अञ्चु=गतौ याचने च। अञ्चति-अञ्चते। आनञ्च-आनञ्चे। अञ्चिता। अञ्चिष्यति-अञ्चिष्यते। अञ्चतु-अञ्चताम्। आञ्चत्-आञ्चत। अञ्चेत्-अञ्चेत। अच्यात्-अञ्चिषीष्ट। आञ्चीत्-आञ्चिष्ट। आञ्चिष्यत्-आञ्चिष्यत। डुयाचृ=याच्ञायाम्। याचति-याचते। ययाच-ययाचे। याचिता। याचिष्यति-याचिष्यते। याचतु-याचताम्। अयाचत्-अयाचत। याचेत्-याचेत। याच्यात्-याचिषीष्ट। अयाचीत्-अयाचिष्ट। अयाचिष्यत्-अयाचिष्यत। बुधिर्=बोधने। बोधति-बोधते। बुबोध-बुबुधे। बोधिता। बोधिष्यति-बोधिष्यते। बोधतु-बोधताम्। अबोधत्-अबोधत। बोधेत्-बोधेत। बुध्यात्-बोधिषीष्ट। अबोधीत्-अबुधत् (इरितो वा), अबोधिष्ट। अबोधिष्यत्-अबोधिष्यत। खनु=अवदारणे। खनति-खनते। चखान। चख्नतुः। चख्नुः। अत्र 'गमहनजनखनघसां लोपः क्ङित्यनङि' इत्युपधालोपः। चख्ने-चख्नाते-चख्निरे। खनिता। खनिष्यति-खनिष्यते। खनतु-खनताम्, अखनत्-अखनत। खनेत्-खनेत। खायात्-खन्यात् 'ये विभाषा' इत्यात्वविकल्पः। खनिषीष्ट। अखनिष्यत्-अखनिष्यत। चीवृ=आदानसंवरणयोः। चीवति-चीवते। चिचीव-चिचीवे। चीविता। चीविष्यति-चीविष्यते। चीवतु-चीवताम्। अचीवत्-अचीवत। चीवेत्-चीवेत। चीव्यात्-चीविषीष्ट। अचीवीत्-अचीविष्ट। अचीविष्यत्-अचीविष्यत। चायृ=पूजानिशामनयोः। चायति-चायते। चचाय-चचाये। चायिता। चायिष्यति-चायिष्यते। चायतु-चायताम्। अचायत्-अचायत। चायेत्-चायेत। चाय्यात्-चायिषीष्ट। अचायीत्-अचायिष्ट। अचायि-

नोटः—कर्तृ-कर्मवाच्यादिके विषयमें पहले लिखा जा चुका है (पृ० १४२ देखो) अब यहाँ क्रियापदके रूप बनानेके कुछ नियम लिखे जाते हैंः—(१) कर्मवाच्यका या भाववाच्यके रूपोंमें धातुसे 'य' लगाकर आत्मनेपदके प्रत्यय लगाये जाते हैं। इन रचनाओंमें धातुसे गणचिह्न (अ, अय, आदि) नहीं लगाये जाते। जैसेः—भू=भूयते। गम्=गम्यते। (२) इकारान्त तथा उकारान्त धातुओंके स्वरको दीर्घ हो जाता है। जैसेः—जि-जीयते। स्तु=स्तूयते। (३) कुछ आकारान्त धातुओंके आकारको ईकार हो जाता है। जैसेः—स्था=स्थीयते। दा=दीयते। गा=गीयते। मा=मीयते। (४) ऐ और ओ जिन धातुओंके अन्तमें हों उनको आकारान्त ही समझना चाहिये। जैसे—गै=गीयते। सः=

चायते । व्यय गतौ । व्ययति । व्ययते । विव्याय । विव्यये । दाशृ दाने । दाशति । दाशते । भेषृ भये । गतावित्येके । भेषति । भेषते । असगतिदीप्त्यादानेषु । असति । असते । आस । आसे । अयं षान्तोऽपि । स्पश बाधनस्पर्शनयोः । स्पर्शनं-ग्रन्थनम् । स्पशति । स्पशते । लष कान्तौ । लष्यति । लषति । लष्यते । लषते । चष भक्षणे । चषति । चषते । छष आदान-संवरणयोः । छषति । छषते ॥ दासृ

च्यत्–अचायिष्यत । व्यय गतौ । व्ययति–व्ययते । विव्याय–विव्यते । व्ययिता । व्ययिष्यति–व्ययिष्यते । व्ययतु–व्ययताम् । अव्ययत्–अव्ययत । व्ययेत्–व्ययेत । वी-यात्–व्ययिषीष्ट । अव्ययीत्–अव्ययिष्ट । अव्ययिष्यत्=अव्ययिष्यत । दाशृ=दाने । दाशति–दाशते । ददाश–ददाशे । दाशिता । दाशिष्यति–दाशिष्यते । दाशतु–दाशताम् । अदाशत्–अदाशत । दाशेत्–दाशेत । दाश्यात्–दाशिषीष्ट । अदाशीत्–अदाशिष्ट । अदाशिष्यत्-अदाशिष्यत । भेषृ=भये । भेषति–भेषते । बिभेष–बिभेषे । भेषिता । भेषिष्यति–भेषिष्यते । भेषतु–भेषताम् । अभेषत्–अभेषत । भेषेत्–भेषेत । भेष्यात्–भेषिषीष्ट । अभेषीत्–अभेषिष्ट । अभेषिष्यत्–अभेषिष्यत । अस—गतिदीप्त्यादानेषु । असति–असते । आस–आसे । असिता । असिष्यति–असिष्यते । असतु–असताम् । आसत्–आसत । असेत्–असेत । अस्यात्–असिषीष्ट । आसीत्–आसिष्ट । आसिष्यत् आसिष्यत । स्पश–बाधनस्पर्शनयोः । स्पशति–स्पशते । पस्पाश–पस्पशे । स्पशिता । स्पशिष्यति–स्पशिष्यते । स्पशतु–स्पशताम् । अस्पशत्–अस्पशत । स्पशेत्–स्पशेत । स्पश्यात्–स्पशिषीष्ट । अस्पशीत्–अस्पशिष्ट । अस्पशिष्यत्–अस्पशिष्यत । लष=कान्तौ । लष्यति–लषति, लष्यते–लषते, अत्र 'वा भ्राशभ्लाशभ्रमुक्रमुक्लमुत्रसित्रुटिलषः' इति श्यन् विकल्पः । ललाष-लेषे । लषिता । लषिष्यति-लषिष्यते । लषतु-लषताम् । अलषत्–अलषत । लषेत्–लषेत । लष्यात् । लषिषीष्ट । अलाषीत्–अलषीत् । अलषिष्ट । अलषिष्यत् अलषिष्यत । चष=भक्षणे । चषति–चषते । चचाष–चेषे । चषिता । चषिष्यति–चषिष्यते । चषतु–चषताम् । अचषत् अचषत । चषेत्–चषेत । चष्यात्–चषिषीष्ट । अचाषीत्–अचषीत्–अचषिष्ट । अचषिष्यत्–अचषिष्यत । छष=आदानसंवरणयोः । छषति–छषते । चच्छाष–चच्छेषे । छषिता । छषिष्यति–छषिष्यते । छषतु–छषताम् । अच्छषत्–अच्छषत । छषेत्–छषेत । छष्यात्–छषिषीष्ट । अच्छाषीत्–अच्छषीत् । अच्छषिष्ट । अच्छषिष्यत्–अच्छषिष्यत । दासृ=दाने । दासति–दासते । ददास–ददासे । दासिता । दासिष्यति–दासिष्यते । दासतु–दासताम् । अदासत्–अदासत । दासेत्–दासेत । दास्यात्–दासिषीष्ट । अदासीत्–अदासिष्ट । अदासिष्यत्–अदासिष्यत ।

सीयते । (५) ऋकारान्त धातुओंके 'ऋ' को 'रि' हो जाता है । जैसेः—कृ=क्रियते । हृ=ह्रियते । (६) कुछ धातुओंके 'य व र ल' के स्थानमें यथाक्रमसे 'इ उ ऋ लृ' हो जाते हैं ।

दाने। दासति। दासते॥ धावु गतिशुद्धयोः। धावति। धावते।

इति भ्वादिप्रकरणम्॥

अथ अदादिप्रकरणम्

ऋतेरीयङ् ।३।१।२९। स्वार्थे । ऋतिः-सौत्रः । जुगुप्सायामिति बहवः। कृपायां चेत्येके। ऋतीयते। ऋतीयाञ्चक्रे। 'आयादय' इति ईयङभावपक्षे शेषत्वात् परस्मैपदम्। द्वित्वेऽभ्यासलोपे च जाते, 'उरत्'। 'तस्मान्नुड्द्वी'ति नुट्। गुणः। आनर्त। अर्त्तिष्यतीत्यादि॥ अद भक्षणे। अदिप्रभृतिभ्यः शपः

धावु-गतिशुद्ध्योः। धावति-धावते। दधाव-दधावे। धाविता। धाविष्यति-धाविष्यते। धावतु-धावताम्। अधावत्-अधावत। धावेत्-धावेत। धाव्यात्-धाविषीष्ट। अधावीत्-अधाविष्ट। अधाविष्यत्-अधाविष्यत।

अथ लुग्विकरणान् धातून् निरूपयितुमुपक्रमते—ऋतेरीयङिति। ऋतिः=जुगुप्सायाम् कृपायां वा। अयं सौत्रो धातुः न तु धातुपाठपठितः। तान्तोऽयम् ऋतेरिति तु इकारनिर्देशविशिष्टा षष्ठी। अहेतुनिर्देशात्स्वार्थे इति सूत्रार्थः। ऋतीयते इति। ऋत् धातोः लटि तङि शपि 'ऋतेरीयङ्' इतीयङो ङित्त्वेनान्त्यावयवे टेरेत्वे च कृते 'ऋतीयते' इति सिद्ध्यति। ऋतीयांचक्रे। ऋत्धातोरीयङि लिटि ऋतीय इति जाते 'कास्यनेकाच आम्वक्तव्यः' इत्यनेकाच्त्वादामि 'आमः' इति लोपे 'कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि' इति लिट्परकृञोऽनुप्रयोगे 'लिटि धातोः' इति कृञो द्वित्वे पूर्वस्याभ्यासत्वे 'उरत्' इत्यत्वे रपरत्वे हलादिशेषे अभ्यासचर्त्वे मस्यानुस्वारे परसवर्णे 'ऋतीयाञ्चकृ—लिट्' इति जाते तङि 'लिटस्तझयोः' इत्येशादेशे शित्वात्सर्वादेशे यणि 'ऋतीयाञ्चक्रे' इत्यस्य सिद्धिः। 'आयादय आर्धधातुके वा' इतीयङभावे तु ऋत्धातोर्लिटि तिपि णलि द्वित्वे उरदत्वे हलादिशेषे 'अ ऋत्-अ' इति जाते 'अत आदेः' इत्यभ्यासातो दीर्घे 'तस्मान्नुड् द्विहलः' इति नुटि 'पुगन्त' इति गुणे 'आनर्त' इति प्रभवति। अत्र नात्मनेपदम्, आत्मनेपदनिमित्तत्वाभावात्। अत एव कर्तरि परस्मैपदम्। ऋतीयिता-अर्तिता। ऋतीयिष्यते-अर्तिष्यति। ऋतीयताम्। आर्तीयत। ऋतीयेत। ऋतीयिषीष्ट। अर्त्यात्। आर्तीयिष्ट। आर्तीयिष्यत-आर्तिष्यत्। अद भक्षणे इति। अनिडयम्। अदिप्रभृतिभ्य इति। 'ण्यक्षत्रियार्षञितः' इत्यतो लुगित्यनुवर्तते इत्यभिप्रेत्य शेषपूरणेन सूत्रं

जैसेः -यज्=इज्यते। वप्=उप्यते। इत्यादि (इस परिवर्तनको संप्रसारण कहते हैं)।

इसप्रकार 'इन्दुमती' टीकामें भ्वादिप्रकरण समाप्त हुआ।

सूत्रः- 'ऋत' धातुसे 'ईयङ्' प्रत्यय हो, स्वार्थमें। अदि—अदादि गणपठित धातुओं

।२।४।७२। लुक् स्यात्। अत्ति। अत्तः। अदन्ति। अत्सि। अत्थः। अत्थ। अद्मि। अद्वः। अद्मः। **लिट्यन्यतरस्याम्** ।२।४।४०। अदो घस्लृ वा स्याल्लिटि। जघास। उपधालोपः। घस्य चर्त्वं। **शासिवसिघसीनां च** ।८।३।६०। इण्कुभ्यामेषां सस्य षः। जक्षतुः। जक्षुः। थलस्तासावभावात्थलि नित्यमिट्–जघसिथ॥ आद। आदतुः। आदुः। 'इडत्त्यर्तिव्ययतीनामि'ति नित्यमिट्। आदिथ। अत्ता। अत्स्यति। अत्तु। अत्तात्। अत्ताम्। अदन्तु॥ **हुझल्भ्यो हेर्धिः** ।६।४।१०१। होर्झलन्तेभ्यश्च हेर्धिः स्यात्। अद्धि। अत्तात्। अत्तम्। अत्त। अदानि। अदाव। अदाम। **अदः सर्वेषाम्** ।७।३।१००। अदः परस्यापृक्तसार्वधातुकस्य अट् स्यात्, सर्वमतेन। आदत्। आत्ताम्। आदन्। आदः। आत्तम्। आत्त।

व्याख्या—लुक् स्यादिति। अदिप्रभृतिभ्यः परस्य शपो लुगिति फलितम्। अत्ति। अद्–भक्षणे, अस्मात् धातोः 'वर्तमाने लट्' इति लटि' अटयोरित्संज्ञायां लोपे च, लः स्थाने, तिप्तस्झि' इत्यादिना प्रथमपुरुषैकवचने तिपि, पगते 'अद् ति' इति जाते 'तिङ्शित्सार्वधातुकम्' इति तिपः सार्वधातुकत्वे 'कर्तरि शप्' इति तिपि परे शपि जाते 'अदिप्रभृतिभ्यः शपः' इति शपो लुकि, 'खरि च' इति दस्य चर्त्वे, 'अत्ति' इति रूपम्। जघास। अद् धातोः 'परोक्षे लिट्' इति लिटि, लिटो लः स्थाने प्रथमपुरुषैकवचने तिपि, तिपो णलि, अनुबन्धलोपे 'लिट्यन्यतरस्याम्' इति अदो घस्लृ आदेशे जाते लृकारस्येत्संज्ञायां लोपे च 'घस् अ' इति स्थिते 'लिटि धातोरनभ्यासस्य' इति द्वित्वे 'पूर्वोऽभ्यासः' इत्यभ्यासत्वे 'हलादिः शेषः' इति सलोपे 'कुहोश्चुः' इति घस्य झत्वे 'अभ्यासे चर्च' इति झस्य जत्वे 'अत उपधायाः' इति घकाराकारस्य वृद्धौ 'जघास' इति रूपम्। आद। घस्लादेशाभावपक्षे—अद्धातोर्लिटस्तिपि, तिपो णलि, अनुबन्धलोपे 'लिटि धातोरनभ्यासस्य' इति द्वित्वे 'पूर्वोऽभ्यासः' इत्यभ्यासत्वे 'हलादिः शेषः' इति दलोपे 'अत आदेः' इति अभ्यासाकारस्य दीर्घे आकारे जाते 'अत उपधायाः' इति अद उपधाया वृद्धौ 'अकः सवर्णे दीर्घः' इति दीर्घे 'आद' इति रूपम्। अत्स्यति। अद्धातोर्लृटस्तिपि पगते स्ये, इडभावे, 'खरि च' इति दस्य चर्त्वे 'अत्स्यति' इति रूपम्। अत्तु। अद्धातोर्लोटस्तिपि, पगते शपि, 'अदिप्रभृतिभ्यः शपः' इति शपो लुकि, 'खरि च' इति दस्य चर्त्वे, 'एरुः' इति तिप इकारस्योत्वे 'अत्तु' इति रूपम्। 'तुह्योस्तातङ्ङाशिष्यन्यतरस्याम्' इति तोः स्थाने तातङि 'अत्तात्' इति। अदः सर्वेषामिति। अदः इति पञ्चमी। 'तस्मादित्युत्तरस्य

पर 'शप्' का लुक् हो। लिट्य—'अद्' को 'घस्लृ' आदेश हो, 'लिट्' के परे, विकल्पसे। शासि—इण्–कवर्गसे पर, 'शास्' और 'वस्' धातुसम्बन्धी सकारको षकार आदेश हो। हुझ—'हु' धातु और झलन्त धातुओंसे पर 'हि' को 'धि' आदेश हो। अदः—'अद्' धातुसे

आदम्। आद्व। आद्म। अद्यात्। अद्याताम्। अद्युः। अद्यात्। अद्यास्ताम्। अद्यासुः। **लुङ्सनोर्घस्ऌ** ।२।४।३७। अदः लृदित्वात्-अङ्। अघसत्। आत्स्यत्॥ हन हिंसागत्योः। हन्ति। **अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनामनुनासिकलोपो झलि क्ङिति** ।६।४।३७। 'अनुनासिके'ति लुप्तषष्ठीकं, वनतीतरेषां विशेषणम्। अनुनासिकान्तानामेषां वनतेश्च लोपः स्याज्झलादौ क्ङिति परे। यमि रमि-नमि-गमि हनि-मन्यतयोऽनुदात्तोपदेशाः। तनु-षणु-क्षणु-क्षिणु-ऋणु-तृणु-घृणु—वनु-मनु-तनोत्यादयः हतः। घ्नन्ति। हंसि। हथः। हथ। हन्मि। हन्वः।

इति परिभाषया परस्येति लभ्यते। 'गुणोऽपृक्ते' इत्यतोऽपृक्ते इति 'तुरुस्तुशम्यमः सार्वधातुके' इत्यतः सार्वधातुके इति चानुवर्तते। सप्तमीद्वयं च षष्ठ्या विपरिणस्यते। 'अङ्गार्ग्यगालवयोः' इत्यतः अडित्यनुवर्तते। गार्ग्यगालवयोरनुवृत्तिनिवृत्त्यर्थं सर्वेषामिति, तदाह—अदः परस्येत्यादिना। अद्यात्। अद्धातोर्लिङस्तिपि, शपि, शपो लुकि, 'यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्च' इति यासुटि, उटि, गते, टित्त्वादाद्यवयवे जाते 'लिङः सलोपोऽनन्त्यस्य' इति सलोपे 'इतश्च' इति तिप इकारलोपे 'अद्यात्' इति रूपम्। अघसत्। अद्धातोः 'लुङ्' इति लुङि, गते, लः स्थाने प्रथमपुरुषैकवचनविवक्षायां 'तिप्तस्झि' इत्यादिना तिपि, पगते 'लुङ्सनोर्घस्ऌ' इति अदः स्थाने घस्ऌ इत्यादेशे कृते ऌकारस्येत्संज्ञायां लोपे च 'च्लि लुङि' इति च्लौ 'च्लेः सिच्' इति प्राप्ते तद्बाधित्वा 'पुषादिद्युताद्य्ऌदितः परस्मैपदेषु' इति च्लेः स्थाने अङि, ङगते अङ्गस्य अडागमे जाते, तिप इकारस्य 'इतश्च' इति लोपे 'अघसत्' इति रूपम्। हन्ति। हन्धातोः 'वर्तमाने लट्' इति लटि, अटि गते लः स्थाने प्रथमपुरुषैकवचने तिपि पगते, 'तिङ्शित्सार्वधातुकम्' इति सार्वधातुकसंज्ञायां 'कर्तरि शप्' इति शपि, 'अदिप्रभृतिभ्यः शपः' इति शपो लुकि, मिलित्वा 'हन्ति' इति रूपम्। अनुदात्तोपदेशेति। अनुनासिक इति लुप्तषष्ठीकं पदं वनतीतरेषां विशेषणम्। वनधातोस्तु अनुनासिकान्तत्वाभावात् विशेषणम्। अव्यभिचाराद्। तदेवाह—अनुनासिकान्तानामेषामिति। अनुदात्तोपदेशान् अनुनासिकान्तान् दर्शयति—यमिरमीति। अनुदात्तोपदेशेषु एतेषामेव षण्णामनुनासिकान्तत्वादिति भावः। अथ तनोत्यादीननुनासिकान्तान् दर्शयति—तनुषणुक्षणुक्षिण्विति एतेऽष्टौ तनोत्यादयोऽनुनासिकान्ता इत्यर्थः। घ्नन्ति। हन्धातोर्लटो झौ, शपि शपो लुकि, 'झोऽन्तः' इति झस्य अन्तादेशे 'हन् अन्ति' इति जाते 'तिङ्शित्सार्वधातुकम्' इति अन्तेः सार्वधातुकत्वे 'सार्व-

---

पर अपृक्त सार्वधातुकको 'अट्' का आगम हो, सभी आचार्योंके मतसे। लुङ्—'अद्' धातुको 'घस्ऌ' आदेश हो, 'लुङ्' और 'सन्' के परे। अनु—अनुनासिकान्त जो अनुदात्तोपदेश और तनोत्यादि (तनु विस्तारे आदि) [illegible]

हन्मः । **वमोर्वा** ।८।४।२३। उपसर्गस्थान्निमित्ताद्धन्तेर्नस्य णो वा स्याद्वमोः परयोः । प्रहण्मि । प्रहन्मि । प्रहण्वः । प्रहन्वः । प्रहण्मः । प्रहन्मः । जघान । जघ्नतुः । जघ्नुः । **अभ्यासाच्च** ।७।३।५५। अभ्यासात्परस्य हन्तेर्हस्य कुत्वं स्यात् । जघनिथ । जघन्थ । जघ्नथुः । जघ्न । जघान । जघन । जघ्निव । जघ्निम । हन्ता हनिष्यति । हन्तु । हतात् । हताम् । घ्नन्तु । **हन्तेर्जः** ।६।४।३६। हन्तेर्जः स्यात् हौ परे । **असिद्धवदत्राऽऽभात्** ।६।४।२२। इत ऊर्ध्वमापादपरिसमाप्तेराभीयम् ।

धातुकमपित्' इति अन्तेर्ङित्त्वे 'गमहनजनखनघसां लोपः क्ङित्यनङि' इति हन उपधालोपे 'हो हन्तेर्ञ्णिन्नेषु' इति हस्य कुत्वेन घकारे 'घ्नन्ति' इति रूपम् । वमो र्वेति । हन्तेरत्पूर्वस्येति सूत्राद्धन्तेरिति अनुवर्तते । णत्वमित्यपि । तेनोपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य हन्तेः वमोः परतो नस्य णत्वं वा स्यादिति सूत्रार्थः फलितः । प्रहण्मि प्रहन्मि । प्रोपसृष्टाद्धन्तेर्लटि मिपि शिपि 'अदिप्रभृतिभ्यः शपः' इति शब्लुकि प्रोपसर्गस्थरेफमाश्रित्य हन्धातोर्नकारस्य मकारे परत्वेन 'वमोर्वा' इति सूत्रेण वैभाषिके णत्वे 'प्रहण्मि-प्रहन्मि' इति रूपद्वयं सिद्ध्यति । तद्वत् 'प्रहण्वः प्रहण्मः' अत्रापि वैकल्पिकं णत्वमवसेयम् । जघान । हन् धातोः 'परोक्षे लिट्' इति लिटि, इटि गते प्रथमपुरुषैकवचने तिपि, 'परस्मैपदानां णलतुसुस्थल' इत्यादिना तिपो णलि अनुबन्धलोपे 'लिटि धातोरनभ्यासस्य' इति द्वित्वे 'पूर्वोऽभ्यासः' इत्यभ्यासत्वे 'हलादिः शेषः' इति नलोपे 'ह हन् अ' इति जाते 'कुहोश्चुः' इति अभ्यासहकारस्य चुत्वेन झकारे, 'अभ्यासे चर्च' इति झस्य जकारे 'अत उपधायाः' इति वृद्धौ 'हो हन्तेर्ञ्णिन्नेषु' इति हनो हस्य कुत्वेन घत्वे 'जघान' इति रूपम् । अभ्यासाच्चेति । 'हो हन्ते' इत्यनुवर्तते । 'चजोः कु घिण्यतोः' इत्यतः कुग्रहणञ्च । तदाह—अभ्यासात्परस्येत्यादिना । जघनिथ । हन्धातोर्लिटः सिपि सिपः स्थाने 'परस्मैपदानां णलतुसुस्थल' इत्यादिना थलि, लगते 'लिट् च' इत्यार्धधातकत्वे भारद्वाजनियमादिड्विकल्पे, द्वित्वे, अभ्यासत्वे, अभ्यासकार्ये च जाते 'ज हन् इ थ' इति स्थिते ञ्णित्प्रत्ययपरत्वाभावान्नकारपरत्वाभावाच्च 'हो हन्तेः' इति कुत्वाप्राप्तौ 'अभ्यासाच्च' इति कुत्वे 'जघनिथ' रूपम् । इडभावे पूर्ववत्प्रसाध्य 'जघन्थ' इति रूपम् । हन्तेर्ज इति । 'शा हौ' इत्यतो हौ इत्यनुवृत्तिमभिप्रेत्य शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—हौ परे इति । असिद्धवदत्रेति । षष्ठस्य चतुर्थपादे इदं सूत्रम् 'श्नान्नलोपः' इति सूत्रात्पूर्वं पठितम् । आभादित्यभिविधावाङ् । भस्येत्यधिकारमभिव्याप्येत्यर्थः ।

लोप हो, झलादि कित्-ङित्के परे । वमो—उपसर्गस्थ निमित्तसे पर 'हन्' धातुके नकारको णकार हो, वकार-मकारके परे, विकल्पसे । अभ्या—अभ्याससे पर 'हन्' धातुके हकारको कुत्व हो । हन्ते—'हन्' धातुको 'ज' आदेश हो 'हि' के परे । असि—समानाश्रय 'आभीय' कार्य कर्तव्य हो तो कृतसमाश्रय आभीय शास्त्र असिद्ध हो । (इस सूत्रसे लेकर अध्यायकी...

समानाश्रये तस्मिन्कर्त्तव्ये तदसिद्धं स्यात्।—इति जस्यासिद्धत्वान्न हेर्लुक्। जहि। हतात्। हतम्। हत। हनानि। हनाव। हनाम। अहन्। अहताम्। अघ्नन्। अहन्। अहतम्। अहत। अहनम्। अहन्व। अहन्म। हन्यात्। आर्द्धधातुके २।४।३५। इत्यधिकृत्य। हनो वध लिङि।२।४।४२। लुङि च २।४।४३। वधादेशोऽदन्तः। 'आर्द्धधातुके' इति विषयसप्तमी, तेनार्द्धधातुकोपदेशेऽकारान्तत्वादतो लोपः। वध्यात्। वध्यास्ताम्। अवधीत्। अहनिष्यत्॥ यु मिश्रणामिश्रणयोः। उतो

साधिकारश्च आपादपरिसमाप्तेरिति सिद्धान्तः। तथा च आपादपरिसमाप्तेरिति लभ्यते। जहि। हन्धातोर्लोटः सिपि शपि शपो लुकि, 'सेर्ह्यपिच्च' इति सिपः सेः स्थाने ह्रौ कृते 'हन् हि' इति भूते 'हन्तेर्जः' इति हनः स्थाने जादेशे जाते 'ज हि' इति स्थिते अत्र 'अतो हेः' इति अतः परस्य हेर्लुक् न भवति। 'असिद्धवदत्राभात्' इति जादेशस्य असिद्धत्वात्। तेन 'जहि' इति रूपं सिद्धम्। हन्यात्। हन्धातोर्लिङस्तिपि, शपि, शपो, लुकि, यासुटि, उटि गते टित्वादाद्यावयवे 'इतश्च' इति तिप इकारलोपे 'लिङः सलोपोऽनन्त्यस्य' इति सलोपे 'हन्यात्' इति रूपम्। लुङि चेति। हनो वधादेशः स्यात्। लुङीत्यर्थः स्पष्टः। वध्यात्। हन्धातोः 'आशिषि लिङ्लोटौ' इति लिङि, लिङो लः स्थाने तिपि, 'लिङाशिषि' इति तिप आर्धधातुकत्वे 'हनो वध लिङि' इति हनः स्थाने वधादेशे 'किदाशिषि' इति यासुटि, उटि गते टित्वादाद्यावयवे 'वध यास् ति' इति जाते 'अतो लोपः' इति वधाकारस्य लोपे तिप इकारस्य 'इतश्च' इति लोपे 'स्कोः संयोगाद्योरन्ते च' इति सलोपे 'वध्यात्' इति रूपम्। अवधीत्। हन् धातोः 'लङ्' इति लुङि, 'लुङि च' इति हनः स्थाने वधादेशे कृते लुङो लः स्थाने तिपि, 'च्लि लुङि' इति च्लौ 'च्लेः सिच्' इति सिचि, इचि गते 'लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्तः' इति अटि, 'इतश्च' इति तिप इकारलोपे 'अ वध् स् त्' इति स्थिते सिचः सकारस्यार्धधातुकत्वात् 'आर्धधातुकस्येड्वलादेः' इति इटि, 'अतो लोपः' इति वधाकारस्य लोपे 'अस्तिसिचोऽपृक्ते' इति तिपस्तकारस्य ईडागमे 'इट ईटि' इति सलोपे 'सिज्लोप एकादेशे सिद्धो वाच्यः' इति सिज्लोपस्य सिद्धत्वात् 'अकः सवर्णे दीर्घः' इति दीर्घे, अवधीत्' इति रूपम्। यु मिश्रणामिश्रणयोः। अमिश्रणं पृथक् भावः। सेडयम्। उतो वृद्धिर्लुकीति। 'नाभ्यस्तस्याचि पिति सार्वधातुके' इति अचिवर्जमनुवर्तते। लुकीति विषयसप्तमी, वृद्धि-

---

तृतीय पादकी समाप्ति पर्यन्त 'आभीय' कहलाता है) आर्ध—यह अधिकार सूत्र है। हनो वध लिङि। लुङि च—हन् धातु को 'वध' आदेश हो, लिङ् और लुङ्के परे। उतो—लुक्के विषयमें (ह्रस्व) उकारको वृद्धि हो, हलादि पित् सार्वधातुकके परे अभ्यस्त-

वृद्धिर्लुकि हलि ।७।३।८९। लुग्विषये उतो वृद्धिः स्यात्पिति हलादौ सार्वधातुके, न त्वभ्यस्तस्य । यौति । युतः । युवन्ति । यौषि । युथः । युथ । यौमि । युवः । युमः । युयाव । युयुवतुः । युयुवुः । युयविथ । युयोथ । युयुवथुः । युयुव । युयाव । युयव । युयुविव । युयुविम । यविता । यविष्यति । यौतु । युतात् । अयौत् । अयुताम् । अयुवन् । युयात् । इह वृद्धिर्न, भाष्ये 'पिच्च ङिन्न, ङिच्च, पिन्ने'ति व्याख्यानात् । विशेषविहितेन ङित्त्वेन पित्त्वस्य बाधात् । युयाताम् । युयुः । यूयात् । यूयास्ताम् । यूयासुः । अयावीत् । अयाविष्यत् । या प्रापणे । याति । यातः । यान्ति । ययौ । याता । यास्यति । यातु । अयात् । अयाताम् । लङः शाकटायनस्यैव ।३।४।१११। आदन्तात्परस्य लङो झेर्जुस्वा । अयुः । अयान् । यायात् । यायाताम् । यायुः । यायात् । यायास्ताम् । यायासुः । अयासीत् । अयासिष्टाम् । अयास्यत् । एवं—वा

नाभावस्य लुकः परत्वासम्भवात् । तदाह—लुग्विषय इत्यादिना । यौति । युधातोर्लटस्तिपि, शपि, शपो लुकि, 'यु ति' इति स्थिते 'उतो वृद्धिर्लुकि हलि' इति यौतेरुकारस्य वृद्धौ 'यौति' इति रूपम् । युयाव । युधातोर्लिटस्तिपि, तिपो णलि, अनुबन्धलोपे द्वित्वे, अभ्यासत्वे, अभ्यासकार्ये च 'यु यु अ' इति भूते 'अचो ञ्णिति' इति वृद्धौ 'एचोऽयवायावः' इत्यावादेशे 'युयाव' इति रूपम् । अयावीत् । यु धातोः 'लुङ्' इति लुङि, लुङो लः स्थाने तिपि, च्लौ, च्लेः सिच्, इडि गते अटि, तिप इकारलोपे सिचः सस्य इटि तिपस्तस्य ईटि, 'इट ईटि' इति सिचः सस्य लोपे सिज्लोप एकादेशे कर्तव्ये सिद्धत्वात् सवर्णदीर्घे 'अ यु ई त्' इति जाते 'सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु' इति वृद्धौ आयादेशे च 'अयावीत्' इति रूपम् । या-प्रापणे । प्रापणमिह गतिः । णिजर्थस्तु अविवक्षित इति भावः । ययौ । याधातोर्लिटस्तिपि, तिपो णलि, 'आत औ णलः' इति औ आदेशे द्वित्वे अभ्यासत्वे 'ह्रस्वः' इति अभ्यासस्य अचो ह्रस्वत्वे 'य या औ' इति स्थिते 'वृद्धिरेचि' इति वृद्धौ 'ययौ' इति रूपम् । लङः शाकटायनस्यैवेति । 'झेर्जुस्' इति 'आत' इति चानुवर्तते । तदाह—आदन्तादिति । अयुः । याधातोर्लङो झौ शपि, शपो लुकि अटि, 'अ या झि' इति जाते 'लङः शाकटायनस्यैव' इति झेर्जुसि, 'चुटू' जस्येत्सञ्ज्ञायां लोपे च 'उस्यपदान्तात्' इति पररूपे उसः सस्य रुत्वे रेफस्य विसर्गत्वे च 'अयुः' इति रूपम् । जुसोऽभावे 'झोऽन्तः' इत्यन्तादेशे इकारलोपे तलोपे च जाते सवर्णदीर्घे च कृते 'अयान्' इति रूपम् । यायात् । याधातोर्लिङस्तिपि, शपि, शपो लुकि, यासुटि, उटि गते 'लिङः सलोपोऽनन्त्यस्य' इति सलोपे 'इतश्च' इति तिप इकारलोपे 'यायात्' इति रूपम् ।

वंचक धातुको छोड़कर । लङः—आदन्त धातुसे पर 'लङ' सम्बन्धी 'झि' को जुस् हो ।

गतिगन्धनयोः । श्रा दीप्तौ । ष्णा शौचे । 'वाऽन्यस्य संयोगादेः'रित्येत्वम् । स्नेयात् । स्नायात् । श्रा पाके । द्रा कुत्सायां गतौ । प्सा भक्षणे । पा रक्षणे । रा दाने । ला आदाने । दाप् लवने । ख्या प्रकथने । अयं सार्वधातुक एव प्रयोक्तव्यः । ख्याति ॥ विद ज्ञाने । **विदो लटो वा ।३।४।८३।** वेत्तेर्लटः परस्मैपदानां णलादयो वा स्युः । वेद । विदतुः । विदुः । वेत्थ । विदथुः । विद । वेद । विद्व । विद्म । पक्षे—वेत्ति । वित्तः । विदन्ति । **उषविदजागृभ्योऽन्यतरस्याम् ।३।१।३८।** एभ्यो लिटयाम् वा स्यात् । विदेरदन्तत्वप्रतिज्ञानादामि न गुणः । विदाञ्चकार ।

अयासीत् । याधातोर्लुङस्तिपि, च्लौ, च्लेः सिचि इचि गते अटि, तिप इकारलोपे 'अ या स् त्' इति स्थिते अत्र 'यमरमनमातां सक्च' इत्यनेन सिचः सकारस्य इडागमे आकारान्तधातोः सकागमे 'अ यास् इ स् त्' इति भूते 'अस्तिसिचोऽपृक्ते' इति तिपस्तकारस्य ईडागमे 'इट ईटि' इति सिचः सस्य लोपे एकादेशे कर्तव्ये सिज्लोपस्य सिद्धत्वात्सवर्णदीर्घे 'अयासीत्' इति रूपम् । अयं सार्वधातुक इति । अत्र प्रमाणम्-'सस्थानत्वं नमः ख्यात्रे' इति वार्तिकम्, तद्भाष्यञ्च । सस्थानो-जिह्वामूलीयः । स नेति ख्याआदेशस्य खशादित्वे प्रयोजनमित्यर्थः । विद ज्ञाने । सेडयं धातुः, अनिट्सु लुग्विकरणस्याग्रहणात् । विदो लटो वेति । 'परस्मैपदानां णलतुस्' इत्यादिसूत्रमनुवर्तते । विद इति पञ्चमी । तदाह—वेत्तेर्लट इति । विद्धातोः 'वर्तमाने लट्' इति लटि, अटि गते लः स्थाने 'तिप्तस्झि' इत्यादिना तिपि, 'विदो लटो वा' इति तिपः स्थाने णलि, णस्य लस्य चेत्संज्ञायां लोपे च 'तिङ्शित्सार्व' इति सार्वधातुकत्वे, 'कर्तरि शप्' इति शपि, 'अदिप्रभृतिभ्यः शपः' इति शपो लुकि, 'पुगन्तलघूपधस्य च' इति विद उपधाया इकारस्य गुणे वेद इति रूपम् । विदतुः । विद्धातोर्लटस्तसि, शपि, 'अदिप्रभृतिभ्यः शपः' इति शपो लुकि, 'विदो लटो वा' इति विकल्पेन तसोऽतुसि, अतुसः सस्य रुत्वे, रेफस्य विसर्गत्वे च 'विदतुः' इति रूपम् । उषविदजागृभ्य इति । 'कास्प्रत्ययादाममन्त्रे लिटि' इत्यतः आम् लिटीत्यनुवर्तते । तदाह—एभ्यो लिटीति । विदाञ्चकार । विद्धातोः 'परोक्षे लिट्' इति लिटि, 'उषविदजागृभ्योऽन्यतरस्याम्' इति आमि, 'आमः' इति लिटो लुकि, अत्र आमः आर्धधातुकत्वेऽपि विद उपधायाः लघूपधगुणो न । विदेरदन्तत्वप्रतिज्ञानात् । 'कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि' इति लिट्परकृञि अनुप्रयुक्ते 'विदाम् कृ लिट्' इति जाते लिटो लः स्थाने तिपि, तिपो णलि, अनुबन्धलोपे 'लिटि धातोरनभ्यासस्य' इति द्वित्वे 'पूर्वोऽभ्यासः' इति अभ्यासत्वे 'उरत्' इति अभ्यासऋवर्णस्य अकारे 'उरण् रपरः' इति रपरत्वे

विकल्पसे । विदो—'विद्' धातुसे पर 'लोट्' सम्बन्धी परस्मैपदको णलादि आदेश हो, विकल्पसे । उष-उष्, विद और जागृ धातुओंसे 'आम्' प्रत्यय हो, 'लिट्' के परे, विकल्पसे ।

विवेद । वेदिता । वेदिष्यति । **विदाङ्कुर्वन्त्वित्यन्यतरस्याम्** ।३।१।४१। वेत्तेर्लो-ट्याम्, गुणाभावो लोटो लुक्, लोडन्तकरोत्यनुप्रयोगश्च वा निपात्यते । पुरुषवचने न विवक्षिते । इतिशब्दात् । **तनादिकृञ्भ्य उः** ।३।१।७९। तनादेः, कृञश्च उप्र-त्ययः स्यात् । शपोऽपवादः । विदाङ्करोतु । **अत उत्सार्वधातुके** ।६।४।११०। उप्र-त्ययान्तस्य कृञोऽत उत्स्यात्सार्वधातुके क्ङिति । विदाङ्कुरुतात् । विदाङ्कुरुताम् । विदाङ्कुर्वन्तु । 'उतश्चे'ति हेर्लुक् । आभीयत्वेन लुकोऽसिद्धत्वादुत्वम् । विदाङ्कुरु ।

'हलादिः शेषः' इति रलोपे 'विदाम् क कृ अ' इति भूते 'कुहोश्चुः' इति अभ्या-सकस्य चुत्वेन चकारे कृ इत्यस्य 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' इति गुणे अकारे 'उरण् रपरः' इति रपरे 'अत उपधायाः' इति वृद्धौ आमो मस्यानुस्वारे वा परसवर्णे च 'विदाञ्चकार' इति रूपम् । विवेद । विद्धातोर्लिटस्तिपि, तिपो णलि, अनुबन्धलोपे, द्वित्वे अभ्यासत्वे, अभ्यासकार्ये च जाते 'लिट् च' इति णलोऽकारस्यार्धधातुकत्वात् 'पुगन्तलघूपधस्य च' इति लघूपधगुणे 'विवेद' इति रूपम् । विदाङ्कुर्वन्त्विति । 'कृञ् चानुप्रयुज्यते लिटि' इत्युत्तरमिदं सूत्रम् । इति शब्दः प्रकारे । एवंजातीयकं वैक-ल्प्येन प्रत्येतव्यमित्यर्थः, वेत्तेरिति । लुग्विकरणात् विद्धातोः लोटि परे आम्प्रत्ययो निपात्यत इत्यर्थः । लोडन्तेति । आमन्ताद्विदेः लोडन्तकृञ्धातोः अनुप्रयोगश्च निपा-त्यत इत्यर्थः । पुरुषेति । कुर्वन्त्विति प्रथमपुरुषो बहुवचनञ्च न विवक्षितमित्यर्थः । तयोस्तु नान्तरीयकमुच्चारणमिति भावः । तनादिकृञ्भ्य इति शपोऽपवाद इति । अनेन शब्विषय एवास्य प्रवृत्तिरिति सूचितम् । 'सार्वधातुके यक्' इत्यतः सार्वधातुकग्र-हणस्य 'कर्तरि शप्' इत्यतः कर्तरीत्यस्य चानुवृत्तेरिति भावः । विदाङ्करोतु । विद्धा-तोर्लोटि, 'विदांकुर्वन्त्वित्यन्यतरस्याम्' इत्यामि, 'आमः' इति लोटो लुकि, लोट्परके कृञि प्रयुक्ते 'विदाम् कृ लोट्' इति स्थिते लोटः स्थाने तिपि, तिपः सार्वधातुकत्वात् शपि प्राप्ते तम्बाधित्वा 'तनादिकृञ्भ्य उः' इत्युकारे कृते 'विदाम् कृ उ ति' इति जाते 'आर्धधातुकं शेषः' इति उकारस्यार्धधातुकत्वे 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' इति उभयत्र गुणे 'एरुः' इति तिप इकारस्योत्वे मस्यानुस्वारे वा परसवर्णे संयोगे च कृते 'विदाङ्करोतु' इति रूपम् । अत उत् । उप्रत्ययान्तस्येति । 'उतश्च प्रत्ययात्' इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः । कृञोऽकारस्य उदिति । 'नित्यं करोतेः' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । क्ङितीति । 'गमहन' इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः । विदाङ्कुरुतात् । विद्धातो-र्लोटि, 'विदांकुर्वन्त्वित्यन्यतरस्याम्' इति आमि, 'आमः' इति लोटो लुकि, लोट्-

---

विदां—'लोट्' के परे—'विद्' धातुसे 'आम्' गुणका अभाव और 'लोट्' का लुक् एवं लोडन्त कृधातुका अनुप्रयोग निपातन हो, विकल्पसे । तना—तनादिगण पठित धातु और 'कृञ्' धातुसे 'उ' प्रत्यय हो, कर्त्रर्थक सार्वधातुकके परे । अत—उप्रत्ययान्त कृञ् धातुके

विदाङ्करवाणि। वेत्तु। अवेत्। अवित्ताम्। अविदुः। दश्च।८।२।७५। धातोर्दस्य पदान्तस्य सिपि रुर्वा। अवेः। अवेत्। विद्यात्। विद्याताम्। विद्युः। विद्यात्। विद्यास्ताम्। विद्यासुः। अवेदीत्। अवेदिष्यत्। अस् भुवि। अस्ति। श्नसोरल्लोपः।६।४।१११। श्नस्यास्तेश्चातो लोपः, सार्वधातुके क्ङिति। स्तः। सन्ति। 'तासस्त्योरि'ति सलोपः। असि। स्थः। स्थ। अस्मि। स्वः। स्मः। अस्तेर्भूः।२।४।५२। अस्तेर्भूः आर्धधातुके। बभूव। भविता। भविष्यति। अस्तु। स्तात्।

परकस्मि चानुप्रयुक्ते 'विदाम् कृ लोट्' इति जाते, लोटस्तिपि 'एरुः' इति उत्वे, तातङि, शेपं बाधित्वा 'तनादिकृञ्भ्य उः' इति उविकरणे कृते तस्यार्धधातुकत्वे 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' इति गुणे रपरे च कृते 'अत उत्सार्वधातुके' इति ककाराकारस्य उत्वे, मस्यानुस्वारे वा परसवर्णे च कृते 'विदाङ्कुरुतात्' इति रूपम्। दश्चेति। 'सिपि धातोरुर्वा' इत्यनुवृत्तम्। द इति पष्ठयन्तेन धातुर्विशेष्यते। तदन्तविधिः। 'पदस्य' इत्यधिकृतम्। तदाह—धातोर्दस्य पदान्तस्येति। अवेः विद्धातोर्लङस्सिपि, शपि, शपो लुकि, अटि सिप इकारस्य 'इतश्च' इति लोपे 'पुगन्तलघूपधस्य च' इति उपधागुणे 'अवेद् स्' इति भूते 'हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात्सुतिस्यपृक्तं हल्' इति सिपः सस्य लोपे 'दश्च' इति विदेर्दस्य वा रुत्वे रेफस्य विसर्गत्वे च 'अवेः' इति रूपम्। रुत्वाभावपक्षे—'अवेत्' इति। अवेदीत्। विद् धातोः 'लुङ्'इति लुङि लकारे उङावितौ कस्य तिबादेशे, च्लौ, च्लेः सिचि, इचोर्लोपे 'आर्धधातुकस्येड्वलादेः' इतीटि 'लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्तः' इत्यडागमे 'इतश्च' इति तिप इकारलोपे 'अस्तिसिचोऽपृक्ते' इति अपृक्तसञ्ज्ञकस्य तकारस्य ईडागमे 'इट ईटि' इति इटः परस्य सिचः सकारस्य लोपे 'अकः सवर्णे दीर्घः'इति सवर्णदीर्घत्वे 'पुगन्तलघूपधस्य च'इति लघूपधस्येकारस्य गुणे 'अवेदीत्'इति। अस्ति। असभुविधातोर्लटि तिपि शपि शपो लुकि 'अस्ति' इति। श्नसोरल्लोप इति। अत् इति लुप्तषष्ठी पदम्। श्न अस् अनयोर्द्वन्द्वात्षष्ठीद्विवचनम्। शकन्ध्वादित्वात् पररूपम्। श्नेति श्नम्प्रत्ययैकदेशनिर्देशः। 'अत उत्सार्वधातुके' इत्यतः सार्वधातुके इत्यनुवर्तते 'गमहन' इत्यतः क्ङितीति। तदाह—श्नस्येत्यादिना। स्तः। अस् धातोस्तसि 'श्नसोरल्लोपः' इत्यस्तेरकारलोपे सस्य विसर्गे 'स्तः' इति। बभूव। अस्धातो र्लिटो लः स्थाने तिपि, तिपो णलादेशे, अनुबन्धलोपे 'लिट् च' इत्यार्धधातुकत्वे 'अस्तेर्भूः' इति अस्धातोः स्थाने 'भू' इत्यादेशे 'भुवो वुग् लुङ्लिटोः' इति

'अत' को 'उत्' आदेश हो, सार्वधातुक कित्-ङित्के परे। दश्च—धातुके पदान्त दकारको 'रुत्व' हो, 'सिप्'के परे, विकल्पसे। श्नसो—'श्नम्'प्रत्यय और 'अस'धातुके अकारका लोप हो सार्वधातुक कित्-ङित्के परे। अस्ते—'अस' धातुको 'भू'आदेश हो, आर्धधातुकके परे।

स्ताम् । सन्तु । घ्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्च ।६।४।११९। घोरस्तेश्चैत्त्वं हौ, अभ्यासलोपश्च । आभीयत्वाद्धेर्धिः । एधि । स्तात् । स्तम् । स्त । असानि । असाव । असाम । आसीत् । आस्ताम् । आसन् । स्यात् । स्याताम् । स्युः । भयात् । अभूत् । अभविष्यत् । उपसर्गप्रादुर्भ्यामस्तिर्यच्परः ।८।३।८७। उपसर्गेणः, प्रादुषश्च परस्यास्तेः सस्य षो यकारेऽचि च परे । निष्यात् । प्रादुःष्यात् । निःषन्ति । प्रादुः-

---

वुगागमे 'लिटि धातोरनभ्यासस्य' इति द्वित्वे 'पूर्वोऽभ्यासः' इति अभ्यासत्वे 'हलादिः शेषः' इति लोपे 'ह्रस्वः' इति ह्रस्वे 'भवतेरः' इति भुव उकारस्य अकारे 'अभ्यासे चर्च' इति अभ्यासभकारस्य बकारे 'बभूव' इति रूपम् । लुटि—भविता । लृटि—भविष्यति । अस्तु । अस्धातोः 'लोट् च' इति लोटि लोटो लः स्थाने तिपि, शपि, 'अदिप्रभृतिभ्यः शपः' इति शपो लुकि, 'अस् ति' इति स्थिते 'एरुः' इति तिप इकारस्योत्वे 'अस्तु' इति रूपम् । 'तुह्योस्तातङ्ङाशिष्यन्यतरस्याम्' इति तोः स्थाने तातङि, तस्य ङित्वात् 'श्नसोरल्लोपः' इति अस्तेरकारलोपे । 'स्तात्' इति पक्षे रूपम् । स्ताम् । लोटस्तसि, शपि, शपो लुकि, 'लोटो लङ्वत्' इति लङ्वद्भावात् 'तस्थस्थमिपान्तान्तन्तामः' इति तसस्तामादेशे 'श्नसोरल्लोपः' इति अस्तेरकारस्य लोपे सति रूपम् । सन्तु । झौ 'झोऽन्तः' इत्यन्तादेशे 'एरुः' इति उत्वे असोऽकारलोपे रूपम् । घ्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्चेति । घु अस् अनयोर्द्वन्द्वः । 'एत् हौ' इति च्छेदः । एधि । अस्धातोर्लोटि सिपि 'सेर्ह्यपिच्च' इति सिपो हिरादेशः स च अपित् 'घ्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्च' इति सस्य एत्वे, एत्वस्यासिद्धत्वाद् 'हुझल्भ्यो हेर्धिः' इति हेर्धौ, 'श्नसोरल्लोपः' इत्यल्लोपे 'एधि' इति जायते । तातङ्पक्षे परेण तातङा बाधादेत्वाभावे 'स्तात्' इति रूपम् । असानि । अस्धातोर्लोटो मिवादेशे 'मेर्निः' इति मिपो निरादेशे 'आडुत्तमस्य पिच्च' इति आटि 'असानि' इति बोध्यम् । आसीत् । अस्धातोर्लङस्तिपि इलोपे 'आडजादीनाम्' इति आटि 'आटश्च' इति वृद्धौ, शपो लुकि 'अस्तिसिचोऽपृक्ते' इति अपृक्तसञ्ज्ञकस्य तकारस्य ईटि 'आसीत्' इति । उपसर्गप्रादुर्भ्यामिति । इणः इत्यनुपज्यते । तच्च उपसर्गविशेषणं तेन उपसर्गस्य य इण्प्रत्याहारिको वर्णस्तस्मात्परस्यास्तेः सस्य षत्वं स्याद्यकारेऽचि च परतः इत्येकोऽर्थः । द्वितीयस्तु प्रादुषोऽव्ययात्परस्यास्तेः सस्य षत्वं वा सति यकारे अचि वा परतः इति द्वितीयोऽर्थः फलितः । अत्र उपसर्गं इणः परतः सकारव्यवधानेऽपि यकारे परतः षत्वं स्यादेव 'येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेऽपि वचनप्रामाण्यादि'ति भावः । निष्यात्-

---

घ्वसो—घुसंज्ञक धातु और 'अस्' धातुको 'एत्व' और अभ्यासका लोप हो, 'हि' के परे ।
उपस—उपसर्गसंबन्धी 'इण्' से पर और 'प्रादुस् (साव्ययय)' से पर 'अस्' धातुके

षन्ति । यच्परे किम् ? अभिस्तः । रु शब्दे । **तुरुस्तुशम्यमः सार्वधातुके ।७।३।९५।** एभ्यः परस्य सार्वधातुकस्य हलादेस्तिङ ईड् वा स्यात् । 'नाभ्यस्तस्ये'त्यतोऽनुवृत्तिसम्भवे पुनः 'सार्वधातुक'ग्रहणमपिदर्थम् । रवीति । रौति । रुवीतः । रुतः । हलादेः किम् ? रुवन्ति । तिङः किम् ? शाम्यति । सार्वधातुके किम् ? आशिषि—रूयात् । विध्यादौ तु—रुयात् । रुवीयात् । अरावीत् । अरविष्यत् । 'तु' इति सौत्रो धातुः गतिवृद्धिहिंसासु । तवीति । तौति । तुवीतः । तुतः । तुवन्ति । तुताव । तोता । तोष्यति । णु स्तुतौ । नौति । नुनाव । नविता । टुक्षु शब्दे । क्षौति । चुक्षाव । क्षविता । क्ष्णु तेजने । क्ष्णौति । क्ष्णविता । अक्ष्णावीत् । ष्णु प्रस्रवणे । स्नौति । सुष्णाव । स्नविता । षु प्रसवैश्वर्ययोः । प्रसवोऽभ्यनु

प्रादुःष्यात् । अत्र निस् स्यात्, प्रादुस् स्यात् इति स्थिते उभयोरपि सकारयोः रुत्वे विसर्गे 'उपसर्गप्रादुर्भ्याम्' इति ततःपरस्यासधातोः सस्य षत्वे निः ष्यात् प्रादुःष्यात् इति रूपे । निःषन्ति ।-प्रादुःषन्ति । अत्रापि असधातोरच्परकत्वात् । उपसर्गस्थेणः परे सस्य सत्वात्सस्य षः इति भावः । तुरुस्तुशम्यम इति । ईड्वेत्यनुवर्तनादाह-एभ्यः सार्वधातुकस्य हलादेस्तिङि ईड् वेति । रवीतीति । रु शब्देऽस्माद्धातोर्लटि तिपि शपि शपो लोपे 'तुरुस्तुशम्यम' इति ईडागमे गुणेऽवादेशे 'रवीति' इति रूपम् । ईडभावे तु 'रु-ति' इति स्थिते 'उतो वृद्धिर्लुकि हलि' इति वृद्धौ 'रौति' इति द्वितीयं रूपं भवति । रुवीतः इति । अत्रापि ईटि सति 'अचि श्नु' इत्युवङि 'रुवीतः' इति रूपं तदभावे 'रुतः' इति रूपम् । रुवन्ति । अत्र नेट् हल्परकत्वाभावात् । रुराव । रविता । रविष्यति । रवीतु-रौतु । अरवीत्-अरौत् । रुयात्-रुवीयात् । अरावीत् । अरविष्यत् । इति । तुः सौत्रः गतिवृद्धिहिंसासु । तुधातोः लटि तिपि शपि शब्लुकि 'तुरुस्तु' इतीडागमे गुणेऽवादेशे 'तवीति' तदभावे 'उतो वृद्धिः' इति वृद्धौ 'तौति' इति रूपम् । अग्रे तवीतः-तुतः । तुवन्ति । तुताव । तोता । तोष्यति । तवीतु-तौतु । अतावीत्-अतौत् । तुयात्-तुवीयात् । तूयात् । अतौषीत् । अतोष्यत् । णु=स्तुतौ । नौति । नुनाव । नविता । नविष्यति । नौतु । अनौत् । नुयात् । नूयात् । अनावीत् । अनविष्यत् । टुक्षु = शब्दे । क्षौति चुक्षाव-क्षविता-क्षविष्यति-क्षौतु-अक्षौत्-क्षुयात्-क्षूयात् । अक्षावीत्-अक्षविष्यत् । क्ष्णु = तेजने-क्ष्णौति । चुक्ष्णाव । क्ष्णविता । क्ष्णविष्यति । क्ष्णौतु । अक्ष्णौत् । क्ष्णुयात् । क्ष्णूयात् । अक्ष्णवीत् । अक्ष्णविष्यत् । ष्णु=प्रस्रवणे । स्नौति । सुष्णाव । स्नविता । स्नविष्यति । स्नौतु । अस्नौत् । स्नुयात् । स्नूयात् । अस्नावीत् । अस्नविष्यत् । षु प्रसवैश्वर्ययोः । सौति । सु

सकारको षकार हो, षकार और अचके परे । तुरुस्तु-'तु-रु-स्तु-शमि-अम' इन धातुओंसे

शानम् । सौति । सुतः । सुषाव । सोता । असौषीत् । कु शब्दे । कौति । चुकाव । कोता । इण् गतौ । एति । इतः । **इणो यण्** ।६।४।८१। अजादौ प्रत्यये परे । इयङोऽपवादः । यन्ति । **अभ्यासस्यासवर्णे** ।६।४।७८। अभ्यासस्य इ-उवर्णयोरियङुवङौ स्तोऽसवर्णेऽचि परे । इयाय । **दीर्घ इणः किति** ।७।४।६९। इणोऽभ्यासस्य दीर्घः स्यात् किति लिटि परे । ईयतुः । ईयुः । इययिथ । इयेथ । एता । एष्यति । एतु । ऐत् । ऐताम् । आयन् । इयात् । ईयात् । **एतेर्लिङि** ।७।४।२४। उपसर्गात्परस्य इणोऽणो ह्रस्वः स्यादार्द्धधातुके किति लिङि । निरियात् । अन्तादि-

---

षाव–सोता–सोष्यति·सौतु·असौत्–सुयात्–सूयात्–असौषीत्–असोष्यत् । कु=शब्दे । कौति । चुकाव । कोता । कोष्यति । कौतु । अकौत् । कुयात् । कूयात् । अकौषीत् । अकोष्यत् । इत्यादि । इणो यण् । अत्र 'अचि श्नुधातु०' इत्यतोऽचि इत्यनुवर्त्य अङ्गाधिकाराक्षिप्तप्रत्ययविशेषणत्वात्तदादिविधिरित्यभिप्रेत्य शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे अजादौ प्रत्यये पर इति । यन्ति । गत्यर्थकादिण्धातोर्लटि, झौ, झेरन्तादेशे, शपो लुकि इयङादेशं बाधित्वा 'इणो यण्' इति यणि च कृते तत्सिद्धिः । अभ्यासस्यासवर्णे इति । 'अचि श्नुधातु०' इत्यतोऽचीति य्वोरियङुवङाविति चानुवर्तते । इश्च उश्च यू तयोरिति विग्रहः । अभ्यासविशेषणमिदम् । तेन तदन्तविधिरिति यावत् । दीर्घ इण इति । 'अत्र लोपोऽभ्यासस्य' इत्यतः अभ्यासस्येति 'व्यथो लिटि' इत्यतो लिटीति चानुवर्तते । तदाह—इणोऽभ्यासस्येति । ईयतुः । इणो लिटस्तसोऽतुसि द्वित्वेऽभ्यासत्वे 'इ इ अतुस्' इति जाते 'इणो यण्' इति यणि, 'दीर्घ इणः किति' इति दीर्घे रुत्वे विसर्गे च तत्सिद्धिः । इययिथ । इणो लिटः सिपस्थलि द्वित्वे भारद्वाजनियमात् पाक्षिके इटि गुणेऽयादेशे, 'अभ्यासस्यासवर्णे' इति इयङि, च 'इययिथ' इटि, इडभावपक्षे तु गुणे अभ्यासस्य इयङि 'इयेथ' इति । आयन् । इणो लङो झौ झस्यान्तादेशे इकारस्य 'इणो यण्', इति यणि तस्याभीयत्वेनासिद्धत्वादाटि च तत्सिद्धिर्ज्ञेया । एतेर्लिङि । 'उपसर्गादध्रस्व ऊहतेः' इत्यतः उपसर्गाद्ध्रस्व इति 'केऽणः' इत्यतः अण इति 'अयङ् यि क्ङिति' इत्यतः कितीति चानुवर्तते तदाह—उपसर्गात्परस्येति । निरियात् । निरुपसर्गपूर्वात् इण्धातोराशीर्लिङस्तिप इलोपे यासुटि तस्यार्धधातुकत्वे कित्वे सलोपे 'अकृत्सार्वधातुकयोः' इति दीर्घे 'एतेर्लिङि' इति ह्रस्वत्वे निरियादिति निष्पन्नम् । ननु 'अभीयात्' इत्य-

---

पर इकादि तिङ् सार्वधातुकको इडागम हो, विकल्पसे । इणो—'इण्' धातुको 'यण्' हो, अजादि प्रत्ययके परे । अभ्या—अभ्याससम्बन्धी इवर्ण-उवर्णको इयङ्–उवङ् आदेश हो, असवर्ण 'अच्' के परे ।

दीर्घ इणः किति—'इण्' धातुके अभ्यास को दीर्घ हो, कित्–लिट्के परे । एतेर्लि—उपसर्गसे पर 'इण्' धातुके 'अण' को, ह्रस्व हो, आर्धधातुक कित्–लिङ्के परे ।

च्छ ।६।१।८५। योऽयमेकादेशः स पूर्वस्यान्तवत्परस्यादिवत्स्यात् । उभयत आश्रयणे नान्तादिवत् । अभीयात । अणः किम् ? समेयात् । 'समीया'दिति प्रयोगस्तु मौवादिकस्य । इणो गा लुङि ।२।४।४५। इणो गादेशः स्याल्लुङि। 'गातिस्थे'ति सिचो लुक्। अगात्। अगाताम् । अगुः । ऐष्यत् । इक् स्मरणे । अयमधिपूर्व एव, 'अधीगर्थदयेशां कर्मणी'ति लिङ्गात। अन्यथा ह्मीगर्थेत्येव ब्रूयात् । (इणवदिक इति वक्तव्यम्) अधियन्ति अध्यगात् । केचित्तु आर्द्धधातुकाधिकारोक्तस्यैवातिदेशमाहुः । तन्मते यण । तथा च भट्टिः-'ससीतयो राघवयोरधीय-

---

त्रापि ह्रस्वः स्यादित्यत आह—उभयत इति। अत्र एकादेशस्य ईकारस्य पूर्वान्तत्वे उपसर्गानुप्रवेशादिण्धातुत्वं न सम्भवति। परादित्वेन इण्धातुत्वाश्रयणे तु नोपसर्गात्परत्वम् । उपसर्गैकदेशस्य इकारस्य ईकारात्मना सत्वेन अभ् इत्यस्य उपसर्गत्वाभावात् । एकादेशस्य आदिवत्त्वमाश्रित्य इण्धातुत्वम्, अन्तवत्त्वमाश्रित्य तस्य उपसर्गानुप्रवेशश्चेत्यपि न सम्भवति। पूर्वपरशब्दाभ्याम् अन्तादिशब्दाभ्याञ्च विरोधस्य पुरःस्फूर्तिकतया विरुद्धातिदेशद्वयस्य युगपदसम्भवादित्यर्थः। समेयादिति। सम् आ इयात् समेयादित्यत्र एकारस्य अनण्त्वान्न ह्रस्वः। ग्रहणकसूत्रादन्यत्र पूर्वेणैव णकारेण प्रत्याहाराश्रयणादिति भावः। इणो गा लुङि। इण्धातोः गा इत्यादेशः स्याल्लुङीति सूत्रार्थः स्पष्टः। ऐष्यत । इण्धातोर्लृङस्तिपि, स्ये आटि, वृद्धौ सस्य षत्वे तिप इकारलोपे च 'ऐष्यत्' इति रूपम्। इक् = स्मरणेऽयमप्यधिपूर्वः। 'अधीगर्थदयेषां कर्मणि' अत्राधिपूर्वादेव इक् धातोर्विधानात् । इण्वदिति। षष्ठ्यन्तात्वतिः। इणो यत्कार्यम् 'इणो यण्' इत्यादि तदिको भवतीत्यर्थः। अध्येति-अधीतः-अधियन्ति। अत्र इण्वद्भावात् 'इणो यण्' इति यणि रूपम्। अध्येषि-अधीथः-अधीथ-अध्येमि-अधीवः-अधीमः। अधीयाय-अधीयतुः-अधीयुः। अधीययिथ-अधीयेथ-अधीयथुः-अधीय। अधीयाय-अधीयय-अधीयिव-अधीयिम। अध्येता-अध्येष्यति। अध्येतु-अधीतात्-अधीताम्-अधियन्तु । अधीहि-अधीतात्-अधीतम्-अधीत । अध्ययानि-अध्ययाव-अध्ययाम। अध्यैत्-अध्यैताम्-अध्यायन्। अध्यैः-अध्यैतम्-अध्यैत। अध्यायम्-अध्यैव-अध्यैम। अध्यगात्—अत्र इण् भावे सति 'इणो गा लुङि' इति गादेशे तिपि 'इतश्च' इलोपेऽङ्गस्याडागमे च्लौ सिचि 'गातिस्था०' इति सिचो लुकि 'अध्यगात्' इत्यस्य सिद्धिः। शेषम् इण्वदिति भावः। अध्यैष्यत। केचित्विति। 'आर्धधातुके' इत्यधिकारे 'इणो गा लुङि' इति सूत्रे एतद्वार्तिकपाठस्य भाष्ये दर्शनात्तदधिकारोक्तानामेव कार्याणामुपस्थितत्वात्। तन्मते यण्नेति। इणो

उभय—उभयतः आश्रयणमें अन्तादिवद्भाव नहीं हो। इणो—'इण्' को 'गा' आदेश हो लुङ् परे। इण्व—इण् धातु के समान इक् धातु को भी कार्य हो—ऐसा कहना चाहिये।

जि'ति । वी गतिव्याप्तिप्रजननकान्त्यसनखादनेषु । प्रजनो गर्भग्रहणम् । असनं-क्षेपणम् । वेति । वीतः । वियन्ति । वेषि । वेमि । वीहि । अवेत् । अवीताम् । अवियन् । अटि सत्यनेकाच्त्वाद्यणिति केचित् । अव्यन् ॥ अत्र ईकारोऽपि धात्वन्तरं प्रश्लिष्यते । एति । ईतः । इयन्ति । ईयात् । ऐषीत् । वच परिभाषणे । वक्ति । वक्तः । अयमन्तिपरो न प्रयुज्यते । बहुवचनपर इत्यन्ये । झिपर इत्यपरे । वक्तु । वग्धि । वच्यात् । उच्यात् । **अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ् ।३।१।५२।** एभ्यश्च्लेरङ् स्यात् । **वच उम् ।७।४।२०।** वच उमागमः स्यात् अङि । अवोचत् । अवक्ष्यत् । मृजू शुद्धौ । **मृजेर्वृद्धिः ।७।२।११४।** मृजेरिको वृद्धिः स्याद्धातुप्रत्यये । 'व्रश्चे'ति षः । मार्ष्टि मृष्टः । **(क्ङित्यजादौ वेष्यते)** मार्जन्ति । मृजन्ति ।

इण् इत्यस्य 'आर्धधातुके' इत्यधिकारोक्तत्वाभावान्नातिदेश इति भावः । तेन झोऽन्तादेशे इयङि सवर्णदीर्घेऽधीयन्तीत्यपि स्यात् । तस्माच्छतरि शपो लुकि इकारस्येयङि सवर्णदीर्घे अधीयदिति शत्रन्तात् सुबुत्पत्तौ 'अधीयन्' इति स्यात् । तेन भट्टीकृतः 'ससीतयो राघवयोरधीयन्' इति प्रयोगोपपत्तिः भवति । षष्ठी तु 'अधीगर्थदयेषां कर्मणि' इति सूत्रेण बोध्या । राघवौ स्मरन्निति तदर्थः । वेति । वीधातोः लटि तिपि शपि शब्लुकि गुणे रूपम् । वीतः । वियन्ति—अत्र एकाच्त्वेन यणभावादियङित्यर्थः । वेषि—वीथः-वीथ । वेमि-वीवः-वीमः । आर्द्धधातुके नास्ति अस्य प्रयोगः 'अजेर्व्यघञपोः' इति सूत्रभाष्यरीत्या इति शब्देन्दुशेखरे प्रपञ्चितम् । लोट्—वेतु-वीतात्-वीताम्-वियन्तु । वीहि—वीतात्—वीतम्-वीत । वयानि-वयाव-वयाम । अवेत्-अवीताम्—अवियन्—अत्र प्रागियङि कृते ततोऽडागमे रूपम् । अडागमे सति तु अनेकाच्त्वाद्यणेव स्यात् तेन च 'अव्यन्' इति द्वितीयं रूपम् । ई प्रश्लेषे तु एति-इतः—इयन्ति—इयाय-इत्यादिरूपम् । वच = परिभाषणे अस्य प्रयोगः । बहुवचने वा झौ वा अन्ति परे न भवतीति मतत्रयम् । तेन वक्ति—वक्तः । उवाच । वक्ता । वक्ष्यति । वक्तु—वग्धि । वच्यात् । उच्यात् । अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ् इति । च्लेरित्यनुवर्तते अत आह—च्लेरिति । वच उमिति । अङि परतः वच्धातोः उमादेशः स्यादिति भावः । अवोचदिति । 'अ वच्+च्लि+त्' इत्यवस्थायाम् 'अस्यतिवक्ति' इति च्लेरङादेशे 'वच उम्' इति उमि मित्त्वादन्त्यावयवे गुणे च कृते 'अवोचत्' इति सिध्यति । अवक्ष्यत् । मृजू = शुद्धौ । ऊदिदयम् । मृजेर्वृद्धिरिति । मृजेरिको वृद्धिः स्याद्धातुप्रत्यये परतः इत्यर्थः । मार्ष्टि इति । मृजू शुद्धौ अस्माद्धातोः तिपि शपि शब्लुकि 'मृजेर्वृद्धिः' इति वृद्धौ 'व्रश्चभ्रस्ज' इति जस्य षत्वे रूपसिद्धिः । मृष्टः । 'क्ङित्यजादाविति । 'मृजेर्वृद्धिः' इत्यनेन

अस्यति-वक्ति-ख्याति—इन धातुओं से पर 'च्लि'को 'अङ्' आदेश हो । वच—'वच्' को 'उम्' आगम हो, 'अङ्' के परे । मृजे—'मृज'के 'इक्'को वृद्धि हो, धात्वधिकार-विहित प्रत्ययके परे । [illegible] 'मृज्'के 'ऋ'को वृद्धि हो, क्ङित्परे ।

मार्क्षि। ममार्ज। ममृजतुः। ममार्जतुः। ममार्जिथ। ममार्ष्ठ। मार्जिता। मार्ष्टा। मार्ष्टु। मृड्ढि। अमार्ट्। अमार्ड्। अमार्जम्। अमार्जीत्। 'षढोः कः सि' अमार्क्षीत्। अमार्क्ष्यत्। अमार्जिष्यत्। रुदिर् अश्रुविमोचने। रुदादिभ्यः सार्वधातुके ।७।२।७६। रुद् स्वप् श्वस् अन् जक्ष् एभ्यो वलादेः सार्वधातुकस्येट् स्यात्। रोदिति। रुदितः। ह्रौ—परत्वादिटि धित्वं न। रुदिहि। रुदश्च पञ्चभ्यः ।७।३।९८। रुदादेः परस्य हलादेः पितः सार्वधातुकस्यापृक्तस्य ईट् स्यात्। अड् गार्ग्यगालवयोः ।७।३।९९ अरोदीत्। अरोदत्। अरुदिताम्। अरुदन्।

विहिता वृद्धिः विकल्पजादौ वा भवतीत्यर्थः। तेन मृजन्ति-मार्जन्ति। ममार्ज-ममृजतुः-ममृजुः। ममार्जिथ-ममार्ष्ठ-अत्रेड्विकल्पः ऊदित्वात्। मार्जिता-मार्ष्टा। मार्जिष्यति-मार्क्ष्यति। मार्ष्टु। मृड्ढीति। 'मृज्-हि' इत्यवस्थायां 'व्रश्च' इति षत्वे 'हुझल्भ्यो हेर्धिः' इति धित्वे ष्टुत्वेन धस्य ढत्वे जश्त्वेन षस्य डकारे रूपं सिद्धम्। अमार्ट् इति। मृज्धातोर्लङि तिपि शपि शब्लुकि 'इतश्चे'ति इलोपेऽङ्गस्याडागमे 'मृजेर्वृद्धिः' इति वृद्धौ संयोगान्तलोपे 'वाऽवसाने' इति टत्वे तदभावे जश्त्वेन डत्वे अमार्ट्-अमार्ड् इति रूपद्वयं साधु। अमार्जीत्। मृज्धातोर्लुङि तिपि 'इतश्च' इलोपे च्लौ सिचि इटि ईटि अडागमे 'मृजेर्वृद्धिः' इति वृद्धौ 'इट ईटि' इति सलोपे सवर्णदीर्घः 'अमार्जीत्' इति रूपम्। इडभावे तु 'अमार्क्षीत्' इति रूपम्। अमार्क्ष्यत्। अमार्जिष्यत्। रुदादिभ्य इति। इड्वलादेरित्येत्यनुवृत्तिं मत्वाऽऽह—वलादेरिति। रोदितीति। रुद्धातोर्लटि तिपि शपि शब्लुकि 'रुद्-ति' इति जाते 'रुदादिभ्यः' इति इडागमे 'पुगन्त' इति गुणे 'रोदिति' इति रूपम्। अग्रे रुदितः-रुदन्ति। रोदिषि-रुदिथः-रुदिथ। रोदिमि-रुदिवः-रुदिमः। रुरोद। रोदिता। रोदिष्यति। रोदितु। रुद्-हि इति स्थिते प्राप्तं 'हुझल्भ्यो' इति धिभावं बाधित्वा परत्वादिटि 'रुदिहि' इति रूप भवति। रुदश्चेति। 'नाभ्यस्तस्य' इत्यतः पितीति सार्वधातुके इति च 'उतो वृद्धिः' इत्यतो हलीति 'गुणोऽपृक्ते' इत्यतः अपृक्ते इति 'ब्रुव ईट्' इत्यतः ईडिति चानुवर्तते। रुद इति पञ्चमी। अत आह—रुदादिभ्य इति विवक्षितम्। शेषं पूरयति-हलादेरिति। 'अड्गार्ग्येति। अनयोर्मते रुदादिभ्यः पञ्चभ्यः परस्य हलादेः पितः सार्वधातुकस्य अपृक्तस्येडागमः स्यादिति स्पष्टोऽर्थः। अरोदीदिति। रुदो लुङि तिपि 'इतश्च' इलोपे च्लौ सिचि 'रुदश्च' इतीडागमे 'अरुद्-ई-त्' इति जाते 'पुगन्त' इति लघूपधगुणे 'अरोदीत्' इति रूपम्। 'अड्गार्ग्यगालवयोः'

रुदादि—रुदादि पाँच धातुओं से पर वलादि सार्वधातुकको 'इट्' का आगम हो। रुदश्च—रुदादि पाँच धातुओंसे पर अपृक्त संज्ञक हलादि पित् सार्वधातुकको 'ईट्' का आगम हो। अड्—रुदादि पाँच धातुओंसे पर अपृक्तसंज्ञक हलादि पित् सार्वधातुकको 'अट्' का आगम हो, गार्ग्य

अरोदीः । अरोदः । प्रकृतिप्रत्ययविशेषापेक्षाभ्यामडीड्भ्यामन्तरङ्गत्वाद्यासुट्, 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे' इति परिभाषणात् । रुद्यात् । अरुदत्—अरोदीत् । अरोदिष्यत । ञिष्वप् शये । स्वपिति । स्वपितः । सुष्वाप । सुषुपतुः । सुष्वपिथ । सुष्वप्थ । सुविनिर्दुर्भ्यः सुपिसूतिसमाः ।८।३।८८। एभ्यः सुप्यादेः सस्य षः

इत्यटपक्षे तु 'अरोदत्'इति द्वितीयं रूपम् । अरुदिताम् । अत्र 'रुदादिभ्यः सार्वधातुके' इतीडागमे रूपम् । 'अरुदन्' । अरोदीः-अरोदः । अत्र 'अड्गार्ग्ये'ति पक्षे द्वितीयं रूपम् । 'रुदश्च पञ्चभ्यः' इतीडागमपक्षे अरोदीः इति रूपम् । अरुदितम्—अरुदित । अरोदम् । अरुदिव । अरुदिम । प्रकृतिप्रत्ययेति । ननु लिङि तिपि यासुटं बाधित्वा परत्वात् 'अड्गार्ग्य' इति 'रुदश्च' इति अडीटौ स्यातामित्यत आह-प्रकृतिप्रत्ययेति— हलादिपित्सार्वधातुकापृक्तापेक्षत्वाच्चेत्यपि ज्ञेयम् । असिद्धमिति । परस्परापेक्षया व्याप्यनिमित्तकत्वमन्तरङ्गत्वं, व्यापकनिमित्तकत्वं बहिरंगत्वमित्युपसर्गः । विलम्बोपस्थितिकत्वं बहिरंगस्यासिद्धकत्वे बीजम् । रुद्यादिति । रुदिर् धातोः लिङि तिपि अन्तरङ्गत्वादीटमटं च बाधित्वा यासुटि कृते 'स्कोः' इति सलोपे कृते 'रुद्यात्' इति रूपम् । अरुददिति । रुदिर्धातोः लुङि तिपि च्लौ 'इरितो वा' इत्यङि ङित्वाद् गुणाभावे 'इतश्च' इलोपे 'अरुदत्' इत्येकं रूपं भवति, अङभावे 'अरुद् च्लि त्' इति स्थिते च्लेः सिचि । 'रुदश्च' इति तस्येडागमे । 'आर्धधातुकस्ये'ति सिच इति 'इट ईटि' इति सिचो लोपे सवर्णदीर्घे 'पुगन्त' इति गुणे 'अरोदीत्' इति द्वितीयं रूपं भवति । अरोदिष्यत्, इत्यादि । स्वपितीति । ञिष्वप्—शयेऽस्माद्धातोः लटि तिपि शपि शब्लुकि 'धात्वादेः षः सः' इति षस्य सत्वे 'स्वप्—ति' इति जाते 'रुदादिभ्यः' इतीडागमे 'स्वपिति' इत्येकमेव रूपम् । अग्रे 'स्वपितः' अत्र 'रुदादिभ्यः' इतीडिति भावः । स्वपन्ति । स्वपिषि—स्वपिथः—स्वपिथ । स्वपिमि—स्वपिवः—स्वपिमः । सुष्वापेति । स्वप्धातोर्लिटि तिपि णलि 'लिटि धातोः' इति द्वित्वे पूर्वस्याभ्यासत्वे हलादिशेषत्वे प्राप्ते तं बाधित्वा 'लिट्यभ्यासस्योभयेषाम्' इति अभ्यासवकारस्य संप्रसारणे 'संप्रसारणाच्च' इति पूर्वरूपे 'सुस्वप्—अ' इति जाते 'अत उपधायाः' इत्युपधावृद्धौ आदेशसकारत्वात् 'आदेशप्रत्यययोः' इति सकारस्य षत्वे कृते च 'सुष्वाप' इति रूपम् । सुषुपतुरिति । 'स्वप्—अतुस्'इत्यवस्थायां 'वचिस्वपि' इति संप्रसारणे पूर्वरूपे सुप्—अतुस् इति जाते 'लिटि धातोः' इति द्वित्वे हलादिशेषे आदेशसकारस्य षत्वे सस्य रुत्वे विसर्गे 'सुषुपतुः' इति रूपम् । एवं सुषुपुः । सुष्वपिथ 'सुष्वप्थ' अत्र वेट् भारद्वाजमतेन । सुषुपथुः—सुषुप । सुष्वाप-सुष्वप, सुषुपिव-सुषुपिम । सुविनिर्दुर्भ्य इति । कृतसंप्रसारणस्य स्वप्धातोः सुपी-

---

और गालवके मतसे । सुवि—'सु-वि-निर्-दुर्' इन उपसर्गोंसे पर सुप्यादि (सुपि-सूति- ... सकारको षत्व हो ।

स्यात्। 'पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यते।' किति लिटि—परत्वात्सम्प्रसारणे, षत्वे च कृते द्वित्वम्। पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने। सुषुपुपतुः। सुषुपुपुः। अकिति तु—द्वित्वेऽभ्यासस्य संप्रसारणम्। षत्वस्यासिद्धत्वात्ततः पूर्वं 'हलादिः शेषः' नित्यत्वाच्च। ततः सुपिरूपाभावान्न षः। सुसुष्वाप। सुस्वप्ता। अस्वपीत्। अस्वपत्। स्वप्यात्। सुप्यात्। सुप्यास्ताम्। सुषुप्यात्। अस्वाप्सीत्। अस्वप्स्यत्। श्वस प्राणने। प्राणनं—जीवनम्। श्वसिति। श्वसितः। शश्वास। श्वसिता। श्वसिष्यति। श्वसितु। अश्वसीत्। अश्वसत्। अश्वसिताम्। अश्वसन्। श्वस्यात्। श्वस्याताम्। श्वस्युः। श्वस्यात्। श्वस्यास्ताम्। श्वस्यासुः। 'ह्यान्तेति'ति न वृद्धिः। अश्वसिष्यत्। अन च। अनिति। आन। अनिता। अनिष्यति। आनीत्। आनत्।

अनितेः ।८।४।१९। उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्यानितेर्नस्य णः स्यात्। प्राणिति।

त्यनेन ग्रहणं सूतीत्यनेन सूतिशब्दः कृदन्तो गृह्यते। समेत्यनेनापि समशब्दस्य ग्रहणम्। षष्ठ्यर्थे प्रथमा। 'सहेः साडः सः' इत्यतः स इति षष्ठ्यन्तमनुवर्तते, मूर्धन्य इत्यधिकृतम्। सुषुप्तिः-सुषूतिः-सुषमः विषमः-दुःषमः, इति उदाहरणानि। पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते तत उपसर्गेण, पूर्वं धातुः उपसर्गेण युज्यते ततः साधनेनेति पक्षद्वयं तत्र लक्ष्यानुरोधाद्व्यवस्थेति। 'पूर्वं धातुरुपसर्गेण' इति पक्षमवलम्ब्यते। ततश्च द्वित्वात्प्रागेव परत्वात्संप्रसारणे सति सुप् इत्युपसर्गपूर्वकत्वमादाय षत्वे च कृते सति पुनः प्रसङ्गविज्ञानात् 'षुप्' इत्यस्य कृतषत्वस्य द्वित्वे सति खण्डद्वयेऽपि षकारश्रवणं निर्बाधमेव। अत एव 'सुषुपुपतुः' अत्र न दोषः। एतत्षत्वं किति परत एव अकिति तु 'सुसुष्वाप' इत्यादौ न षत्वं पित्वेन कित्त्वाभावात्। स्वप्ता। स्वप्स्यति। स्वपितु। अस्वपीत्-अस्वपत्। स्वप्यात्। सुप्यात्। 'सुषुप्यात्' अत्र 'सुविनिर्दुर्भ्यः' इति षत्वमवसेयम्। अस्वप्स्यत्। श्वसिति। श्वस-प्राणनेऽस्माद्धातोर्लटि तिपि शपि शब्लुकि 'रुदादिभ्यः सार्वधातुके' इतीडागमे 'श्वसिति' इति रूपम्। अग्रे सुकरम्। शश्वास। श्वसिता। श्वसिष्यति। श्वसितु। अश्वसीत्-अश्वसत्। श्वस्यात्। अश्वसीत्। अन च, प्राणने इत्यर्थः। तेन रुदादित्वात् वलादौ सार्वधातुक इटि 'अनिति, अनितः' इत्यादि। आन। आनतुः। अनिता। अनिष्यति। अनितु। आनीत्-आनत्। 'रुदश्च' इति इट् 'अड्गार्ग्येति' अडागमश्च बोध्यः। अनितेरिति। 'रषाभ्याम्' इत्यनुवर्तते 'उपसर्गादसमा' इत्यतः उपसर्गादिति, तदाह—उपसर्गस्थादिति। प्राणिति। प्रपूर्वकअनधातोर्लटि तिपि शपि शब्लुकि

नोट :—'सुपि' से 'स्वप्' धातु, 'सूति' से 'सूति' शब्द और 'सम' से 'सम' शब्दका ग्रहण करना चाहिये। तीनोंके उदाहरण—'सुषुप्तिः, सुषूतिः, सुषमः' आदि हैं।

अनितेः—उपसर्गस्थ निमित्तसे पर 'अन' धातुके नकारको णकार हो।

जक्ष भक्षहसनयोः। जक्षिति। जक्षितः। अदभ्यस्तात् ।७।१।४। अभ्यस्तात्परस्य झस्य अत्स्यात्। अन्तापवादः। जक्षति। अजक्षीत्। अजक्षत्। अजक्षताम्। 'सिजभ्यस्ते'ति झेर्जुस्। अजक्षुः। जागृ निद्राक्षये। जागर्ति। जागृतः। जाग्रति। 'उषविदे'त्याम्वा। जागराञ्चकार। जजागार। जाग्रोऽविचिण्णल्ङित्सु ।७।३।८५। जागर्तेर्गुणः स्याद्विचिण्णल्ङित्सु योऽन्यस्मिन्वृद्धिविषये, प्रति-

---

सवर्णदीर्घे 'रुदादिभ्यः' इति तिप इटि 'अनितेः' इति णत्वे प्रोक्तं रूपं भवति। अन्यात्। आनीत। आनिष्यत्। जक्ष=भक्षहसनयोः। जक्षधातोर्वर्तमाने लटि तिपि शपि शब्लुकि 'रुदादिभ्यः' इति इटि 'जक्षिति' इत्यस्य सिद्धिः। जक्षितः। 'अदभ्यस्तादिति। 'झोऽन्तः'इत्यतःझस्यानुवृत्तिः। अभ्यस्तसंज्ञकात्परस्य झस्यात्स्यादित्यर्थः। जक्षतीति। जक्षधातोर्लटि झौ 'जक्षित्यादयः षट्' इत्यभ्यस्तसंज्ञायाम् 'अदभ्यस्तात्' इत्यति 'जक्षति' इति रूपं प्रसिध्यति। जजक्ष। जक्षिता। जक्षिष्यति। जक्षितु। अजक्षीत्–अजक्षत्। अत्र क्रमेण 'रुदश्च' 'अड्गार्ग्य' इतीडटौ बोध्यौ। अजक्षिताम्। अजक्षुरिति। जक्षधातोर्लङि झौ शपि शब्लुकि अङ्गस्याडागमे 'जक्षित्यादयः षट्' इत्यभ्यस्तत्वे 'सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च' इति झस्य जुसि जकारलोपे रुत्वे विसर्गे 'अजक्षुः'इति प्रभवति रूपम्। जक्ष्यात्। अजक्षीत्। अजक्षिष्यत्, इत्यादि। जागृ=निद्राक्षये। जागर्तीति। जागृधातोर्वर्तमाने लटि तिपि शपि शब्लुकि 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' इति गुणे 'जागर्ति' इति रूपम्। जागृतः। जाग्रति, अत्र 'जक्षित्यादयः षट्' इत्यभ्यस्तसंज्ञायाम्'अदभ्यस्तात्'इति झस्याति रूपम्। जागर्षि–जागृथः–जागृथ। जागर्मि–जागृवः–जागृमः। जागरांचकारेति। अत्र–लिटि 'कास्यनेकाच आम्वक्तव्य' इत्यामि तस्यार्धधातुकत्वाद् गुणे 'जागराम् लिट्' इति जाते 'आमः' इति लुकि 'कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि' इति कृञोऽनुप्रयोगे तिपि णलि 'लिटि धातोः'इति द्वित्वे पूर्वस्याभ्यासत्वे 'उरत्' इत्यत्वे रपरत्वे हलादिः शेषत्वे 'अभ्यासे चर्च' इति चत्वेन कस्य चत्वे 'जागराम्–चकृ–अ' मस्यानुस्वारे परसवर्णे 'अचो ञ्णिति' इति वृद्धौ 'जागराञ्चकार' इत्येकं रूपं, अन्ये जागराम्बभूव–जागरामास। जजागरेति। 'आयादय आर्धधातुके वा' इत्यामभावे लिटि तिपि णलि धातोर्द्वित्वे पूर्वस्याभ्यासत्वे हस्वे 'जजागृ–अ' इति जाते 'अचो ञ्णिति' इति वृद्धौ 'जजागार' इति रूपम्। जाग्रोऽविचिणिति। जाग्र इति षष्ठी। 'मिदेर्गुणः' इत्यतो गुण इति, तदाह–जागर्तेर्गुणः स्यादिति 'अविचिण्णल्ङित्सु' इति छेदः। वि–चिण्–णल्–ङित् एषां द्वन्द्वे नञ्समासः। चिण्णल्पर्युदासाद्-वृद्धिविषयेऽ-

---

अद्—अभ्यस्त संज्ञकसे पर 'झ' को 'अत्' आदेश हो।

जाग्रो—'जागृ' धातुको गुण हो, वि, चिण्, और णल्से भिन्न वृद्धिविषयक प्रत्यय तथा ङिद्भिन्न अतिथि विषयक प्रत्ययके परे।

षेधविषये च । जजागरतुः । जजागरुः । जागरिता । जागरिष्यति । अजागः । अजागृताम् । अभ्यस्तत्वाज् जुस् । जुसि च ।७।३।८३। अजादौ जुसि इगन्ताङ्गस्य गुणः स्यात् । अजागरुः । अजादौ किम् ? जागृयुः । आशिषि तु—जागर्यात् । जागर्यास्ताम् । जागर्यासुः । अजागरीत् । दरिद्रा दुर्गतौ । दरिद्राति । इद्दरिद्रस्य ।६।४।११४। दरिद्रातेरिकारः स्याद्धलादौ क्ङिति । सार्वधातुके । दरिद्रितः । श्नाभ्यस्तयोरातः ।६।४।११२। श्नाभ्यस्तयोरातो लोपः स्यात् क्ङिति सार्वधातुके । दरिद्रति । अनेकाच्त्वादाम् । दरिद्राञ्चकार 'आत औ णलः' इत्यत्र 'ओ' इत्येव सिद्धे 'औ' विधानं दरिद्रातेरालोपे कृते श्रवणार्थम् अत एव ज्ञापकादाम्नेत्येके ।

प्यस्य प्रवृत्तिः । ङिरपर्युदासात् गुणप्रतिषेधविषयेऽप्यस्य प्रवृत्तिः । जजागरतुः । जजागृ-अतुम् इत्यवस्थायां 'जाग्रो' इति गुणे रपरत्वे सस्य रुत्वे विसर्गे जजागरतुरिति सिध्यति । जजागरुः, अत्रापि 'जाग्रो' इति गुणः । जजागरिथ, जजागरथुः, जजागर । जजागार-जजागर-जजागरिव-जजागरिम । जागरिता-जागरिष्यति-जागर्तु । अजाग इति । जागृधातोर्लङि तिपि गुणे 'इतश्च' इलोपे 'हल्ङ्यादिलोपेऽङ्गस्याडागमे रेफस्य विसर्गे 'अजागः' इति रूपम् । जुसि चेति । अङ्गस्येत्यधिकृतम् । 'मिदेर्गुणः' इत्यतो गुणपदमनुवर्तते । 'इको गुणवृद्धी' इकः पदस्य तदन्तविधिः । अजागरुरिति । जागृधातोर्लङि झौ 'जक्षित्यादयः षट्' इत्यभ्यस्तसंज्ञायां 'जुसि च' इत्यनेन गुणेऽङ्गस्याडागमे 'अजागरुः' इति रूपम् । जागृयात् । जागर्यात्, अत्र 'जाग्रो' इति गुणः । अजागरीत् । अजागरिष्यत् । दरिद्रा=दुर्गतौ-दरिद्राति । इद्दरिद्रस्येति । 'गमहनः' इत्यतः क्ङिति 'ई हल्यघोः' इत्यतः हलीति 'अत उत्' इत्यतः सार्वधातुके इति । दरिद्रितः इति । 'दरिद्रा-तस्' इत्यवस्थायाम् 'इद्दरिद्रस्य' इति इकारे रूपम् । 'जक्षित्यादयः षट्' इत्यभ्यस्तसंज्ञायां 'श्नाभ्यस्तयोरातः' इत्यालोपे प्राप्ते तद् बाधनार्थमेतदिति । श्नाभ्यस्तयोरिति । 'अत्र 'गमहन' इत्यतः 'क्ङिति' 'लोप' इति चानुवर्तते । 'अत उत्' इत्यतः सार्वधातुकेति । दरिद्रति । दरिद्रा-झि इत्यवस्थायां 'जक्षित्यादयः' इत्यभ्यस्तत्वे झस्य 'अदभ्यस्तात्' इत्यति 'श्नाभ्यस्तयोः' इत्यालोपे 'दरिद्रति' इति रूपम् । दरिद्राञ्चकार-दरिद्राम्बभूव-दरिद्रामास । 'आत औ णलः' इति ज्ञापकादाम्नेति पक्षे 'ददरिद्रौ' इति रूपम् । दरिद्रिता । दरिद्रिष्यति । दरिद्रातु । अदरिद्रात् । दरिद्रियात् । दरिद्र्यात् । अदरिद्रीत् । अदरिद्रासीत् । चकासृचकास्ति । चकासांचकार । चकासिता । चकासिष्यति । चकास्तु । चकाद्धि-अत्र चकास्-हि इति स्थिते 'हुझल्भ्यो' इति हेर्धित्वे जश्त्वेन सकारस्य दकारे 'चकाद्धि'

जुसि—इगन्त अंगको गुण हो, अजादि 'जुस्' प्रत्ययके परे। इद्द-'दरिद्रा' धातुके आतको 'इत्' हो, हलादि कित्-ङित् सार्वधातुकके परे । श्ना-'श्ना' प्रत्यय और अभ्यस्तसंज्ञक धातुके

ददरिद्रौ। (दरिद्रातेरार्द्धधातुके विवक्षिते आलोपो वाच्यः। लुङि वा) (सनि, ण्वुलि, ल्युटि च न) दरिद्रिता। अदरिद्रात्। अदरिद्रिताम्। अदरिद्रुः। दरिद्रियात्। दरिद्र्यात्। दरिद्रीत्। पक्षे—इट्सकौ। अदरिद्रासीत्। **चकासृ** दीप्तौ। चकास्ति। चकास्तः। चकासति। चकासाञ्चकार। चकासिता। चकास्तु। 'धि चे'ति सलोपः सिच एवेत्येके। तन्मते—चकाद्धि। 'चकाधि' इत्येव तु भाष्यम्। **तिप्यनस्तेः** ।८।२।७३। पदान्तस्य सस्य दः स्यात्तिपि, न त्वस्तेः। अचकात्। अचकाद्। अचकास्ताम्। अचकासुः। **सिपि धातो रुर्वा** ।८।२।७४। पदान्तस्य धातोः सस्य रुर्वा स्यात्सिपि। पक्षे दः। अचकाः। अचकात्। अचकाद्। **शासु** अनुशिष्टौ। शास्ति। **शास इदङ्हलोः** ।६।४।३४। शास उपधाया इत्स्यादङि, हलादौ। क्ङिति च। 'शासिवसी'ति षः। ष्टुत्वम्। शिष्टः। शासति। शशास। शशासतुः। शास्तु-शिष्टात्। शिष्टाम्। शासतु। **शा हौ** ।६।४।३५।

इति रूपम्। यदा 'धि च' इत्यनेन सलोपः स्यात्तदा 'चकाधि' इत्येव रूपम्। तिप्यनस्तेः। न अस्तिः अनस्तिस्तस्येति विग्रहः। पदस्येत्यधिकृतम्। 'झलां जशोऽन्ते'इत्यतः अन्ते इत्यनुवर्तते। 'ससजुषोः'इति स इति षष्ठ्यन्तमनुवर्तते 'वसुस्रंसु'इत्यतो द इति। अचकादिति। चकासृधातोर्लङि तिपि 'इतश्च' इलोपेऽङ्गस्याडागमे हल्ङ्यादिलोपे 'तिप्यनस्तेः' इति सस्य दत्वे 'वावसाने' इति वा तकारे 'अचकात्-अचकाद्' इति। सिपि धातोरिति। पदस्येति अधिकृतम्। 'झलां जशोऽन्ते' इत्यतोऽन्ते इति 'ससजुषो' इत्यतः स इति। अचका इति। चकासृधातोर्लङि सिपि शपि शब्लुकि 'चकास्-सिप्' पलोपे 'इतश्च' इलोपे हल्ङ्यादिलोपे 'सिपि धातो रुर्वा' इति सस्य रुत्वपक्षे 'अचकाः' इति रूपम्। यदा रुत्वं न स्यात्तदा पक्षे दत्वे अचकादिति रूपम्। अचकासीत्। अचकासिष्यत्। शासु-अनुशिष्टौ-शास्ति। शास इदङ्हलोरिति। 'अनिदिताम्' इत्यतः उपधायाः क्ङितीत्यनुवर्तते। शिष्ट इति। शास्-तस् इति जाते 'शास इदङ्हलोः' इतीत्वे सस्य षत्वे ष्टुत्वे रत्वे विसर्गे 'शिष्ट' इति रूपम्। शासतीति। अत्र जक्षित्यादित्वादभ्यस्तसंज्ञायाम् 'अदभ्यस्तात्'इत्यति रूपम्। शशास। शासिता। शासिष्यति। शास्तु। शाहि। हौ परतः शास् इत्यस्य शादेश

आकारका लोप हो, कित्-ङित् सार्वधातुकके परे। दरिद्रा—आर्धधातुककी विवक्षामें दरिद्राधातुके आकारका लोप (नित्य हो) हो, परन्तु 'लुङ्'के परे विकल्पसे हो। सनि-सन्, ण्वुल् और ल्युट् के परे 'दरिद्रा' धातुके आकारका लोप नहीं हो। तिप्य-पदान्त सकारको दकार आदेश हो, 'तिप्'के परे—'अस' धातुके सकारको छोड़कर। सिपि—धातुके पदान्त सकार को रुत्व हो, 'सिप्'के परे, विकल्पसे। पक्षमें दकार भी हो। शास्—'शास्' धातुकी उपधाको 'इत्व' हो, 'अङ्'के परे और हलादि कित् ङित् प्रत्ययके परे। शा हौ—'शास्' को 'शा' आदेश

शास्तेः शादेशः स्याद्धौ परे । तस्याऽऽभीयत्वेनासिद्धत्वाद्धेर्धिः । शाधि । अशात् । अशाद् । अशिष्टाम् । अशासुः । अशाः । अशात् । शिष्यात् । सर्तिशास्त्यर्तिभ्यश्च ।३।१।५६। एभ्यश्च्लेरङ् स्यात्कर्त्रर्थे लुङि । अशिषत् । अशासिष्यत् ॥

इति परस्मैपदप्रक्रिया ॥

अथाऽऽत्मनेपदप्रक्रिया । शीङ् स्वप्ने । शीङः सार्वधातुके गुणः ।७।४।२१। शीङो गुणः स्यात्सार्वधातुके । 'क्ङिति च' इत्यस्यापवादः । शेते । शयाते । शीङो रुट् ।७।१।६। शीङः परस्य झादेशस्यातो रुट् । शेरते । शेषे । शयाथे । शेध्वे । शये । शेवहे । शेमहे । शिश्ये । शयिता । शयिष्यते । शेताम् । अशेत । अशया-

---

इत्यर्थः । तेन शास् हि इत्यवस्थायां 'शा हि' इति जाते सलोपमाश्रित्य तस्यासिद्धत्वात् 'हुझल्भ्यो हेर्धिः' इति धित्वे 'शाधि' इति रूपम् । अशात् । अशाः-अशात् । शिष्यात्-अत्र 'शास इदङ्हलोः' इति इकारः । सर्तिशास्त्यर्तिभ्यश्च । च्लेरङ् इत्यनुवर्तते । अशिषत्-शास् धातोः लुङि तिपि 'इतश्च' इलोपेऽङ्स्याडागमे 'शास इत्' इति इ आदेशे च्लौ तत्स्थाने 'सर्तिशास्ति' इति अङादेशे 'अशिषत्' इति रूपम् । अशासिष्यत्, इत्यादि । इति परस्मैपदम् ।

शेते । शीङ् धातोः लटि, तत्स्थाने शीङो ङित्वात् 'अनुदात्तङित' इत्यात्मनेपदे प्रथमपुरुषैकवचनविवक्षायां 'त'कृते, शपि, शपो लुकि, तस्य अपित्सार्वधातुकत्वात् 'सार्वधातुकमपित्' इति ङिद्वत्त्वेन गुणाभावे प्राप्ते 'शीङः सार्वधातुके गुणः' इति गुणे 'टित आत्मनेपदानां टेरे' इति टेरेत्वे च 'शेते' इति रूपम् । शीङो रुडिति । 'झोऽन्तः' इत्यतो 'झ' इत्यनुवर्तते । 'अदभ्यस्तात्' इत्यतः अदित्यनुवृत्तं षष्ठ्या विपरिणम्यते । तदाह—शीङः परस्य झादेशस्येति । शेरते । शीङो लटो झप्रत्ययं, शपो लुकि 'शीङः सार्वधातुके गुणः' इति गुणे 'आत्मनेपदेष्वनतः' इति झस्यातादेशे टेरेत्वे 'शीङो रुट्' इति रटि, उटि गते टित्वादाद्यावयवे जाते सति 'शेरते' इति रूपम् । शिश्ये । शीङो लिटस्ते 'लिटस्तझयोरेशिरेच्' इति तस्य स्थाने एशि सगते 'लिटि धातोरनभ्यासस्य' इति द्वित्वे अभ्यासत्वे अभ्यासकार्ये च कृते 'एरनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य' इति यणि 'शिश्ये' इति रूपम् । शेताम् । लोटस्ते, शपि, शपो लुकि, 'शीङः सार्वधातुके गुणः' इति गुणे, टेरेत्वे 'आमेतः' इति एकारस्यामि कृते रूपम् । अशेत । शीङो लङि, लङस्ते, शपि, शपो लुकि,

---

हो, 'हि'के परे ।

सर्ति—सर्ति (सृ), शास्ति (शास्) और अर्ति (ऋ) धातुसे पर 'च्लि'को 'अङ' आदेश हो, कर्त्रर्थक लुङ्के परे ।

शीङः सार्वधातुके गुणः—'शीङ्' धातुको गुण हो, सार्वधातुकके परे ।

शीङो—'शीङ्'से पर झादेश 'अत्'को 'रुट्'का आगम हो ।

ताम् । अशेरत । शयीत । शयीयाताम् । शयीरन् । शयिषीष्ट । अशयिष्ट । अशयिष्यत । इङ् अध्ययने । इङिकावध्युपसर्गतो न व्यभिचरतः । अधीते । अधीयाते । अधीयते । गाङ् लिटि ।२।४।४९। इङो गाङ् स्याल्लिटि । अधिजगे । अध्येता । अध्येष्यते । अधीताम् । अधीष्व । अधीयाथाम् । अधीध्वम् । अध्ययै । अध्ययावहै । अध्ययामहै । अध्यैत । अध्यैयाताम् । अध्यैयत । अध्यैथाः । अध्यैयाथाम् । अध्यैध्वम् । अध्यैयि । अध्यैवहि । अध्यैमहि । अधीयीत । अधीयीयाताम् । अधीयीरन् ।

अटि, 'शीङः सार्वधातुके गुणः' इति गुणे 'अशेत' इति रूपम् । शयीत । शीङो लिङस्तप्रत्यये शपो लुकि 'शीङः सार्वधातुके गुणः' इति गुणे 'लिङः सीयुट्' इति सीयुटि, उटि गते टित्वादाद्यावयवे 'लिङः सलोपोऽनन्त्यस्य' इति सलोपे अयादेशे यलोपे च तत्सिद्धिः । शयिषीष्ट । शीङित्यस्माद्धातोराशीर्लिङस्ते सीयुटि उटो लोपे 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' इति गुणे 'आर्धधातुकस्येड्वलादेः' इतीटि 'एचोऽयवायावः' इति अयि 'शय् इ सीय् त' इति स्थिते 'लोपो व्योर्वलि' इति यलोपे 'सुट् तिथोः' इति सुटि उटावितौ सस्य षत्वे तस्य ष्टुत्वे च विहिते 'शयिषीष्ट' इति वेद्यम् । अशयिष्ट । शीङो लुङस्ते च्लौ च्लेःसिच् इति च्लेस्सिजादेशे इचावितौ इटि 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' इति गुणेऽयादेशे सकारस्य षत्वे ष्टुत्वे च विहिते अडागमे 'अशयिष्ट' इति । अधीते । अधिपूर्वकात् इङ् अध्ययने इति धातोर्लटि तादेशे टेरेत्वे च कृते 'इको यणचि' इति यणं बाधित्वा सवर्णदीर्घे 'अधीते' इति वेदनीयम् । गाङ् लिटि । 'इङश्च' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । स्थानिवत्त्वादेव ङित्वे सिद्धे ङित्करणं 'गाङ्कुटादिभ्यः' इत्यत्र 'इणो गा लुङि' इत्यस्य ग्रहणाभावार्थमिति भाष्यम् । अधिजगे । अधिपूर्वादिङो लिटि 'गाङ् लिटि' इति इङो गाङादेशेऽनुबन्धलोपे लिटो लः स्थाने ते, तस्य एशि, शगते द्वित्वे अभ्यासत्वे, ह्रस्वे, चुत्वे, 'आतो लोप इटि च' इत्यालोपे च तत्सिद्धिः । अध्येता । अधिपूर्वादिङो लुटस्ते तासि, 'अधि इ तास् त' इति स्थिते 'लुटः प्रथमस्य डारौरसः' इति तस्य स्थाने डात्वे डित्वसामर्थ्यादभस्यापि टेर्लोपे, तास आर्धधातुकत्वात् 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' इति गुणे 'अधि ए त् आ' इति जाते 'इको यणचि' इति यणि, 'अध्येता' इति । अध्येष्यते । अधिपूर्वादिङो लृटस्ते, 'स्यतासी लृलुटोः' इति स्ये टेरेत्वे सस्य षत्वे 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' इति गुणे 'इको यणचि' इति यणि च कृते 'अध्येष्यते' इति । अधीताम् । अधिपूर्वादिङो लोटि, लोटो, लः स्थाने ते, शपि, शपो लुकि, टेरेत्वे 'आमेतः' इत्येकारस्यामि, धातूपसर्गयोः सवर्णदीर्घे च जाते 'अधीताम्, इति रूपम् । अध्यैत । अधिपूर्वादिङो लङस्तप्रत्यये शपो लुकि आटि वृद्धौ यणि च तत्सिद्धिः । अधीयीत । अधिपूर्वात् इङो लिङस्तप्रत्यये शपो लुकि

गाङ—'इङ'को 'गाङ' आदेश हो, 'लिट्'के परे ।

अधीयीध्वम्। अध्येषीष्ट। विभाषा लुङ्लृङोः।२।४।५०। इणो गाङ्। गाङ्कुटादिभ्योऽञ्णिन्ङित्।१।२।१। गाङादेशात्कुटादिभ्यश्चाऽञ्णितः प्रत्यया ङितः स्युः। घु-मा-स्था-गा-पा-जहाति-सां हलि।६।४।६६। एषामात ईत्स्याद्धलादौ क्ङित्यार्द्धधातुके। अध्यगीष्ट। अध्यैष्ट। अध्यगीष्यत। अध्यैष्यत॥ ईर गतौ, कम्पने च। ईर्ते। ईराञ्चक्रे। ईरिता। ईरिष्यते। ईर्त्ताम्। ईर्ष्व। ईर्ध्वम्। ऐरिष्ट। कश गतिशासनयोः। कष्टे। कशाते। ईड स्तुतौ। ईट्टे। ईशः से।७।२।७७। ईड-

सीयुटि सुटि सलोपे यलोपे इयङि सवर्णदीर्घे च तत्साधु। अध्येषीष्ट। इङ आशीर्लिङस्ते सीयुटि उटि गते यलोपे 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' इति गुणे 'अधि ए सी स् त' इति स्थिते 'सुट् तिथोः' इति सुटि उटि गते यणि च कृते 'अध्ये सी स् त' इति जाते द्वयोः सकारयोः षत्व ष्टुत्वे च विहिते 'अध्येषीष्ट' इति निष्पद्यते। विभाषा लुङ्लृङोः। शेषं पूरयति इणो गाङ् वा स्यादिति। 'इङश्च' सूत्रतो 'गाङ् लिटि' इत्यतश्च तदनुवृत्तेरिति भावः। गाङ्कुटादिभ्योऽञ्णिन्ङित्। ञ्च णश्च ञ्णौ तौ इतौ यस्य स ञ्णित् स न भवतीति अञ्णित्, गाङ् च कुटादयश्चेति द्वन्द्वात्पञ्चमी। गाङिति ङकारानुबन्धनात् 'इणो गा लुङि' इत्यस्य न ग्रहणमित्युक्तम्। नापि गाङ् गतौ, इत्यस्यात्र ग्रहणम्। तत्र ङकारस्यात्मनेपदप्रापणेन चरितार्थत्वात्। इङादेशस्य गाङो ङकारो नात्मनेपदप्रापणेन चरितार्थः- स्थानिवत्त्वेनैव तत्सिद्धेः। तदाह—गाङादेशादिति। घुमास्थागापाजहातिसां हलि। घोऽन्तकर्मणि इत्यस्य कृतात्त्वस्य निर्देशः। घु मा स्था गा पा जहाति सा एषां द्वन्द्वात् षष्ठी। 'आर्धधातुके' इत्यधिकृतम्। 'आतो लोप इटि च' इत्यतः आत इति 'ईद्यति' इत्यतः ईदिति 'अनुदात्तोपदेश' इत्यतः क्ङिति इति चानुवर्तते। तदाह—एषामित्यादिना। अध्यगीष्ट। अधिपूर्वकादिङ्धातोर्लुङि तप्रत्यये 'विभाषा लुङ्लृङोः' इतीङो गाङादेशे इटि च्लेः सिचि 'गाङ्कुटादिभ्योऽञ्णिन्ङित्' इति सिचो ङित्वे 'घुमास्थागापाजहातिसां हलि' इति ईत्वे यणि षत्वे ष्टुत्वे च 'अध्यगीष्ट' इति। गाङोऽभावे आटि वृद्धौ पूर्वोक्तकार्ये च 'अध्यैष्ट' इति निष्पन्नम्। अध्यगीष्यत। इङो लृङस्ते समागते 'विभाषा लुङ्लृङोः' इति गाङादेशे तस्य ङित्वे आकारस्येकारे अटि यणि सस्य षत्वे च कृते 'अध्यगीष्यत' इति। गाङादेशाभावे—आटि वृद्धौ यणि स्ये सस्य षत्वे च कृते 'अध्यैष्यत' इति। ईर गतौ कम्पने च-ईर्ते। ईराञ्चक्रे। ईरिता। ईरिष्यते। ईर्त्ताम्। ऐरः। ईरिषीष्ट। ऐरिष्ट। ऐरिष्यत। ईड-स्तुतौ, ईट्टे-ईडाते—

विभा—'इङ्'को 'गाङ्' आदेश हो, लुङ्‌-लृङ्‌के परे, विकल्पसे। गाङ्—'इङ्' स्थानिक 'गाङ्' और कुटादिसे पर ञित-णित से भिन्न प्रत्यय 'ङित' हो। घुमा—घुसंज्ञक धातु तथा मा, स्था, गा, पा, हा, और 'षो'धातुके आकारको 'ईत्व'हो, हलादि कित्‌ङित् आर्धधातुकके परे। ईश:-ईश, ईड और 'जन' धातुसे पर सार्वधातुक 'से' और 'ध्वे' शब्दको 'इट'का आगम हो।

जनोर्ध्वे च ।७।२।७८। ईशीड्जनां सेध्वेशब्दयोः सार्वधातुकयोरिट् स्यात् । योगवि-भागो वैचित्र्यार्थः । ईडिषे । ईडिध्वे । एकदेशविकृतस्यानन्यत्व.त्—ईडिध्व । ईडि-ध्वम् । विकृतिग्रहणेन प्रकृतेरग्रहणात्—ऐड्ढ्वम् । ईश ऐश्वर्ये ईष्टे । ईशिषे । ईशिध्वे ॥ आस उपवेशने । आस्ते । दयायासश्चे'त्याम् । आसाञ्चक्रे । आस्त्व । आध्वम् । आसिष्ट । आङः शासु इच्छायाम् । आशास्ते । आशासाते । आशा-से । वस आच्छादने । वस्ते । वस्से । वध्वे । ववसे । वसिता ॥ णिसि चुम्बने । निंस्ते । णिजि शुद्धौ । 'चोः कुः' । निङ्क्ते । निङ्क्ते । निनिञ्जे । निञ्जिता । निञ्जि-ष्यते । वृजी वर्जने । वृक्ते । वृजाते । इदिदित्यन्ये । वृङ्क्ते । पृची संपर्चने । पृक्ते । पपृचे । षूङ् प्राणिगर्भविमोचने । सूते । सुषुवे । सुषुवाते । सुषुविरे । सुषु-विषे । सोता । सविता । 'भुसुवो'रिति गुणनिषेधः । सुवै । सविषीष्ट । सोषीष्ट । असविष्ट । असोष्ट ॥ चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि । अयं दर्शनेऽपि । इकारोऽनुदात्तो नुमर्थः । नुमत्तु न, 'अन्त्येदित'इति व्याख्यानात् । ङकारस्तु । 'अनुदात्तत्वप्रयुक्तमात्म-नेपदमनित्य'मिति ज्ञापनार्थः । तेन 'स्फायत्सिर्मोकसन्धि'रित्यादिसिद्धिः । 'स्कोरि'ति कलोपः । चष्टे । चक्षाते । 'आर्द्धधातुके' । चक्षिङः ख्याञ् ।२।४।५४। वा लिटि ।२।४।५५। अत्र भाष्ये 'ख्शा'देरयमादेशः । असिद्धकाण्डे-'शस्य यो वा'

ईडते । ईशः से, ईडजनोर्ध्वे चेति इडित्यनुवर्तते । ईडिषे । अत्रेडागमः 'इडजनोर्ध्वे च' इत्यनेन । ईडाथे । ईडिध्वे, अत्रापीट् । ईडे । ईड्वहे ईड्महे । ईडे । ईडिता । ईडिष्यते । ईट्टाम् । ऐट्ट, इत्यादि । ईश=ऐश्वर्य, ईष्टे । ईशे । ईशिध्वे 'ईशिषे' अत्रेट्' इत्यादि । आस=उपवेशने आस्ते । 'दयायासश्च इत्यामि आसाञ्चक्रे, इति रूपम् । आसिता । आसिष्यते । आस्ताम् । आस्स्व । आध्वम् । लुङि आसिष्ट इत्यादि । आङः शासु = इच्छायाम् । आशास्ते । वस = आच्छादने । वस्ते । ववसे । वसिता । वसिष्यते । वस्ताम् । अवस्त । वसिषीष्ट । अवसिष्ट । अवसिष्यत । निसि=चुम्बने । निंस्ते । नि-निंसे । निंसिता । निंसिष्यते । निंस्ताम् । अनिंस्त । निंसिषीष्ट । अनिंसिष्ट । अनिंसि-ष्यत । निजि=शुद्धौ । निंक्ते । निनिंजे । निंजिता । निंजिष्यते । निङ्क्ताम् । अनिङ्क्त । निंजिषीष्ट । अनिंजिष्ट । अनिंजिष्यत । वृजी=वर्जने । वृक्ते । पृची-पृक्ते । पपृचे । षूङ्-प्राणिगर्भविमोचने । सूते-सुवाते-सुवते । सुषुवे । सोता-सविता 'स्वरति' इति वेट् । सोष्यते-सविष्यते । सूताम्-असूत । सविषीष्ट । असविष्ट । असोष्ट । असविष्यत । असोष्यत । चक्षिङ्=व्यक्तायां वाचि । चष्टे । चक्षिङः ख्याञ् वा लिटीति । आर्धधातुके चक्षिङः ख्याञ् आदेशः स्याल्लिटि तु वा । चख्यौ । चख्ये । ख्शादिरयमादेश इति मते

चक्षि—'चक्षिङ्' धातुको 'ख्याञ्' (ख्याञ्) आदेश हो । वा लि—'लिट्'के परे

इति स्थितम् । णित्वात्पदद्वयम् । चख्यौ । चख्ये । चक्शौ । चक्शे । 'चयो द्वितीयाः शरि पौष्करसादे'रिति तु न, चर्त्वस्यासिद्धत्वात् । चचक्षे । ख्याता । क्शाता । ख्यास्यति । ख्यास्यते । क्शास्यति । क्शास्यते । चष्टाम् । अचष्ट । चक्षीत । ख्यायात् । ख्येयात् । क्शायात् । क्शेयात् । 'अस्यतिवक्ति'त्यङ् । अख्यत् । अख्यत । 'यमरमे'तीट्-सकौ । अक्शासीत् । अक्शास्त । (वर्जने ख्शाञ् नेष्टः) । समचक्षिष्टेत्यादि । इत्यात्मनेपदप्रक्रिया ।

अथोभयपदप्रक्रिया ।

द्विष अप्रीतौ । द्वेष्टि । द्विष्टे । दिद्वेष । दिद्विषे । द्वेष्टा । द्वेक्ष्यति । द्वेष्टु-द्विष्टात् । द्विड्ढि । द्विष्व । द्वेषाणि । द्वेषै । अद्वेट् । **द्विषश्च** ।३।४।११२। द्विषः परस्य लङो झेर्जुस् वा । अद्विषुः । अद्विषन् । अद्विष्टम् । अद्विषम् । द्विषीत । द्विक्षीष्ट । 'शल इगुपधे'ति क्सः । अद्विक्षत् । अद्वेक्ष्यत । दुह प्रपूरणे 'दादेर्धातोर्घः' इति हस्य घः । झषस्तथोर्धोऽधः' । दोग्धि । दुग्धः । दुहन्ति । 'एकाचो बशो भष्'ति दकारस्य धकारः । धोक्षि । दुग्धः । दुग्ध । दोह्मि । दुह्वः । दुह्मः । दुग्धे । दुहाते । दुहते । धुक्षे । दुहाथे । धुग्ध्वे । दुहे । दुहहे । दुह्महे । दुदोह । दुदुहे । दोग्धा । धोक्ष्यति ।

चक्शौ-चक्शे-चचक्ष । ख्याता-क्शाता । ख्यास्यति-ख्यास्यते-क्शास्यते । चष्टाम् । अचष्ट । चक्षीत । ख्यायात्-ख्येयात् 'वान्यस्य संयोगादेः' । अख्यत्-अख्यत । अक्शासीत्-अक्शास्त ।

द्विष् । द्वेष्टि-द्विष्टे । दिद्वेष-दिद्विषे । द्वेष्टा । द्वेक्ष्यति-द्वेक्ष्यते । द्विष्टाम्-द्वेष्टु । सिपि द्विड्ढि । अद्वेट्-अद्वेड् । झौ तु-'द्विषश्चेति । अत्र झेर्जुसिति अनुवर्तते अत आह-लङो झेर्जुसिति । तेन 'अद्विषुः' इति सिध्यति । अयं जुसादेशो विकल्पेन भवति तदभावे अद्विषन् । 'अद्विषत्' । अत्र शल इगुपधेति क्सादेश इति भावः । दोग्धि । दुह् प्रपूरणे इत्यस्माद्धातोर्लटस्तिपि समागते शपो लुकि 'दादेर्धातोर्घः' इति हस्य घत्वे 'झषस्तथोर्धोऽधः' इति तस्य धत्वे 'दुघ् धि' इति जाते 'झलां जश् झशि' इति घस्य गत्वे 'पुगन्तलघूपधस्य च' इति गुणे । 'दोग्धि' इति । दुदोह दुहेर्लिटस्तिपि, तिपो णलि, धातोर्द्वित्वे हलोपे 'पुगन्तलघूपधस्य च' इति गुणे 'दुदोह' इति । धोक्ष्यति । दुह्धातोर्लृटस्तिपि, स्ये, इडभावे, 'पुगन्तलघूपधस्य च' इति गुणे 'दादेर्धातोर्घः' इति हस्य घत्वे 'एकाचो बशो भष् झषन्तस्य स्ध्वोः' इति दस्य भष्भावेन धत्वे 'खरि च' इति घस्य कत्वे कात्परकत्वात्षत्वे क्षयोगे च 'धोक्ष्यति' इति रूपम् ।

'ख्याञ्' आदेश विकल्पसे हो । वर्ज-वर्जन अर्थमें 'ख्याञ्' आदेश नहीं हो ।
द्विषः-'द्विष' धातुसे पर 'लङ' सम्बन्धी 'झि'को 'जुस्' आदेश हो, विकल्पसे ।

धोच्यते । दोग्धु । दुग्धात् । दुग्धाम् । दुहन्तु । दुग्धि । दुग्धात् । दुग्धम् । दुग्ध । दोहानि । दुग्धाम् । दुहाताम् । दुहताम् । धुक्ष्व । दुहाथाम् । धुग्ध्वम् । दोहै । दोहावहै । दोहामहै । अधोक् । अधोग् । अदुग्धाम् । अदुहन् । अदोहम् । अदुग्ध । अदुहाताम् । अदुहत । अदुग्धाः । अदुहाथाम् । अधुग्ध्वम् । दुह्यात् । दुहीत । 'लिङ्सिचावात्मनेपदेषु' । धुक्षीष्ट । 'शल इगुपधे'ति क्सः । अधुक्षत् । **लुग्वा दुहदिहलिहगुहामात्मनेपदे दन्त्ये** ।७।३।७३। एषां क्सस्य लुग्वा, दन्त्ये तङि । अधुक्षत–अदुग्ध । **क्सस्याचि** ।७।३।७२। अजादौ तङि क्सस्य लोपः स्यात् ।

धोक्ष्यते । आत्मनेपदिप्रत्यये लृटस्ते, टेरेत्वे शेषं पूर्ववत् । अधोक् । दुह्धातोर्लङस्तिपि, शपो लुकि, अङ्गस्याडागमे, 'पुगन्त' इति लघूपधगुणे 'इतश्च' इति तिप इकारलोपे 'हल्ङ्याब्भ्यो' इति तलोपे 'दादेर्धातोर्घः' इति हस्य घत्वे 'एकाचो' इति भष्भावेन दस्य धत्वे जश्त्वेन गकारे तस्य चर्त्वेन ककारे 'अधोक्' इति रूपम् । अदुहत । लङो झे, शपो लुकि 'आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम्' इति अतादेशे अटि च कृते रूपम् । धुक्षीष्ट । दुह्धातोराशीर्लिङस्ते, सीयुटि, उटि गते 'लिङ्सिचावात्मने०' इति तिङः कित्वे 'क्ङिति च' इति गुणाभावे 'लोपो व्योर्वलि' इति य् लोपे 'दादेर्धातोर्घः' इति हस्य घत्वे 'एकाचो बशो०' इति भष्भावे 'खरि च' इति घस्य कत्वे 'आदेशप्रत्ययोः' इति सस्य षत्वे कृष्योगे चे 'सुट्तिथोः' इति सुटि, उटि गते टित्वादाद्यावयवे, सस्य षत्वे 'ष्टुना ष्टुः' इति ष्टुत्वे च कृते 'धुक्षीष्ट' इति रूपम् । अधुक्षत । दुहो लुङस्तिपि 'च्लि लुङि' इति च्लौ, 'शल इगुपधादनिटः क्सः' इति च्लेः क्सादेशे कृते दुह् क्स इति स्थिते कस्येत्सञ्ज्ञायां लोपे च 'दादेर्धातोर्घः' इति हस्य घत्वे 'एकाचो बशो०' इति भष्भावेन दस्य धत्वे 'धुघ् स् ति' इति जाते 'खरि च' इति घस्य कत्वे 'लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्तः' इति अडागमे तिप इकारलोपे सस्य षत्वे कृषोः संयोगे क्षे च कृते 'अधुक्षत्' इति रूपम् । दन्त्ये तङीति । दन्त्यादौ तङीत्यर्थः । प्रत्ययादर्शनत्वात्सर्वादेशोऽयं लुक् । अदुग्ध । दुह् धातोः लुङ आत्मनेपदिप्रत्यये ते समागते च्लौ 'शल इगुपधादनिटः क्सः' इति क्सादेशे 'लुग्वा दुहदिहलिहगुहात्मनेपदे दन्त्ये' इति क्सस्य लुकि 'दादेर्धातोर्घः' इति हस्य घत्वे 'झषस्तथोर्धोऽधः' इति तस्य धत्वे 'झलां जश् झशि' इति घस्य गत्वे अटि च 'अदुग्ध' इति रूपम् । क्सस्य लुगभावे 'अधुक्षत' इति रूपम् । क्सस्याचीति । अचीत्यस्याङ्गाक्षिप्तप्रत्ययविशेषणत्वात् तदादिविधिः 'घोर्लोपो लोटि वा' इत्यतो लोप इत्यनुवर्तते ।

लुग्वा—दुहादि धातुसे पर 'क्स' का 'लुक्' हो, दन्त्य तङ्के परे विकल्पसे ।
क्स—'क्स' (क्सके 'स') का लोप हो, अजादि 'तङ्'के परे ।

अधुक्षाताम् । अधुक्षन्त । अधुक्षथाः—अदुग्धाः । अधुक्षाथाम् । अधुक्षध्वम्—अधुग्ध्वम् । अधुक्षि । अधुक्षावहि-अदुह्वहि । अधुक्षामहि । अधोक्ष्यत् । अधोक्ष्यत । एवं दिह उपचये । उपचयो-वृद्धिः । प्रणिदेग्धि । देग्धु—दिग्धि । लिह आस्वादने । 'हो ढः' । 'ढो ढे लोपः' । लेढि । लीढः । लिहन्ति । लेक्षि । लीढे । लिहाते । लिहते । लिक्षे । लिहाथे । लीढ्वे । लेढु । लीढात् । लीढाम् । लिहन्तु । लीढि । लेहानि । लीढाम् । अलेट्—अलेड् । अलीढाम् । अलिक्षत्-अलिक्षत । अलीढ । अलेक्ष्यत्—अलेक्ष्यत । ब्रूञ् व्यक्तायां वाचि । ब्रुवः पञ्चानामादित आहो ब्रुवः ।३।४।८४।

तदाह—अजादावित्यादिना । अलोऽन्त्यस्येति । अन्त्यस्याकारस्य लोप इति भावः । अधुक्षाताम् । दुहो लुङि आतामि, 'च्लि लुङि' इति च्लौ 'शल इगुपधादनिटः क्सः' इति क्से, कलोपे 'दुह् स आताम्' इति स्थिते 'क्सस्याचि' इति सलोपे प्राप्ते 'अलोऽन्त्यस्य' इत्यन्त्याकारलोपे 'दादेर्धातोर्घः' इति हस्य घत्वे, दस्य भष्भावेन धत्वे 'खरि च' इति घस्य कत्वे कात्परकत्वात् सस्य षत्वे कषयोगेन क्षे जाते अटि च कृते क्सस्य कित्वाद्गुणाभावे 'अधुक्षाताम्' इति रूपम् । अधोक्ष्यत । दुह्धातोः 'लिङ्निमित्ते लृङ्क्रियातिपत्तौ' इति लृङि, अनुबन्धलोपे लृङि लः स्थाने तिपि, स्ये इडभावे स्यस्यार्धधातुकत्वात् 'पुगन्तलघूपधस्य च' इति गुणे 'दादेर्धातोर्घः' इति हस्य कत्वे 'एकाचो बशो भष् झषन्तस्य स्ध्वोः' इति भष्भावेन दस्य धत्वे घस्य चर्त्वेन कत्वे 'आदेशप्रत्ययोः' इति कात्परकत्वात्सस्य षत्वे कषयोगे क्षे जाते 'इतश्च' इति तिप इकारलोपे अटि च कृते 'अधोक्ष्यत्' इति रूपम् । एवमात्मनेपदेऽपि—'अधोक्ष्यत' इति रूपम् । लिलेह । लिह्धातोः 'परोक्षे लिट्' इति लिटि, लिटस्तिपि 'परस्मैपदानां णलतुस्' इत्यादिना तिपो णलि, अनुबन्धलोपे 'लिटि धातोरनभ्यासस्य' इति द्वित्वे, अभ्यासत्वे अभ्यासकार्ये च कृते 'लि लिह् अ' इति स्थिते 'पुगन्तलघूपधस्य च' इति लघूपधगुणे 'लिलेह' इति रूपम् । आत्मनेपदे-लिलिहे । अलिक्षत । लिह्धातोः 'लुङ्' इति लुङि लुङस्तिपि च्लौ, 'शल इगुपधादनिटः क्सः' इति च्लेः स्थाने क्से, कलोपे हस्य ढत्वे ढस्य 'षढोः कः सि' इति कत्वे कात्परत्वात्सस्य षत्वे कषयोगे क्षे अटि च 'अलिक्षत्' इति रूपम् । अलीढ । लिह्धातोर्लुङः स्थाने आत्मनेपदसंज्ञके ते 'च्लि लुङि' इति च्लौ, च्लेः स्थाने, 'शल इगुपधादनिटः क्सः' इति क्से, कलोपे 'लुग्वा दुहदिहलिहगुहामात्मनेपदे दन्त्ये' इति सलुकि, हस्य ढत्वे तस्य धत्वे धस्य ष्टुत्वे ढलोपे 'ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः' इति पूर्वस्याणो दीर्घे 'अलीढ' इति रूपम् । लुगभावे हस्य ढत्वे 'षढोः कः सि' इति ढस्य कत्वे कात्परकत्वात्सस्य षत्वे 'अलिक्षत' इति च रूपम् । ब्रुवः पञ्चानामिति । 'परस्मैपदानां णलतुस्०' इत्यत

ब्रुवः—ब्रूधातु से पर लट्लकार-सम्बन्धी तिबादि पाँचको णलादि आदेश हों,

ब्रुवो लटस्तिबादीनां पञ्चानां णलादयः पञ्च वा स्युर्ब्रुवश्चाऽऽहादेशः । अकार उच्चारणार्थः । आह । आहतुः । आहुः । आहस्थः ।८।२।३५। चर्त्वम् । आत्थ । आहथुः । ब्रुव ईट् ।७।३।९३। ब्रुवः परस्य हलादेः पित ईट् स्यात् । ब्रवीति । ब्रूतः । ब्रुवन्ति । ब्रूते । ब्रुवाते । ब्रुवते । ब्रुवो वचिः ।२।४।५३। ब्रुवो वच्यादेशः स्यादार्द्धधातुके । उवाच । ऊचतुः । ऊचुः । उवचिथ–उवक्थ । ऊचे । वक्ता वक्ष्यति–वक्ष्यते । ब्रवीतु । ब्रूतात् । ब्रूताम् । ब्रुवन्तु । ब्रूहि–ब्रूतात् । ब्रूतम् । ब्रूत । ब्रवाणि । ब्रवाव । ब्रवाम । ब्रूताम् । ब्रवै । अब्रवीत् । अब्रूताम् । अब्रूत । ब्रूयात् । ब्रुवीत । उच्यात् ।

उत्तरसूत्रमिदम् । 'विदो लटो वा' इत्यतो लटो वेत्यनुवर्तते । तदाह—ब्रुवो लट इति । आह । ब्रूधातोर्लटस्तिपि, शपो लुकि 'ब्रुवः पञ्चानामादित आहो ब्रुवः' इति तिपो णलि, ब्रुव आहादेशे च कृते णलोऽनुबन्धलोपे 'आह' इति रूपम् । आहस्थ इति । आहः षष्ठ्यन्तम् । आत्थ । ब्रुवो लटः सिपि शपो लुकि 'ब्रुवः पञ्चानाम्०' इति सिपस्थलि ब्रुव आहादेशे च 'आहस्थः' इति हस्य थत्वे तस्य 'खरि च' इति चर्त्वेन तकारे 'आत्थ' इति रूपम् । ब्रुव ईट् । 'नाभ्यस्तस्य' इत्यतः पितीति 'उतो वृद्धिः' इत्यतो हलीति चानुवर्तते । तदाह—ब्रुवः परस्येत्यादिना ब्रवीति । ब्रूधातोर्लटस्तिपि, शपो लुकि आहादेशाभावपक्षे 'ब्रुव ईट्' इति तिप ईटि, टगते टित्वात् तिप आद्यावयवे जाते 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' इति ब्रुव उकारस्य गुणेऽवादेशे च कृते 'ब्रवीति' इति रूपम् । ब्रुवो वचिरिति । ब्रुवो वचिरादेशः स्यादार्धधातुके इत्यर्थः । इकार उच्चारणार्थः । उवाच । ब्रूधातोः 'परोक्षे लिट्' इति लिटि, तत्स्थाने तिपि 'लिट् च' इत्यार्धधातुकत्वे 'ब्रुवो वचिः' इति ब्रूस्थाने वच् आदेशे, तिपो णलि, अनुबन्धलोपे द्वित्वे अभ्यासत्वे 'वच् वच् अ' इति जाते 'लिट्यभ्यासस्योभयेषाम्' इति अभ्यासवचः सम्प्रसारणत्वे 'सम्प्रसारणाच्च' इति पूर्वरूपे 'हलादिः शेषः' इति चलोपे 'अत उपधायाः' इति उपधावृद्धौ 'उवाच' इति रूपम् । वक्ष्यति । ब्रूञो लृटस्तिपि स्ये 'ब्रुवो वचिः' इति ब्रुवो वचादेशे 'चोः कुः' इति चस्य कत्वे, सस्य षत्वे कषसंयोगे क्षे कृते । वक्ष्यतीति । ब्रवीतु । ब्रूञो लोटि, तिपि 'ब्रुव ईट्' इति ईटि 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' इति गुणे 'एचोऽयवायावः' इत्यवि 'एरुः' इति तिप इकारस्योत्वे 'ब्रवीतु' इति रूपम् । तातङि—ब्रूतात् । उच्यात् । ब्रूञ्धातोराशीर्लिङस्तिपि, यासुटि, उटो लोपे 'ब्रुवो वचिः' इति वचौ, 'वचिस्वपियजादीनां किति' इति सम्प्रसारणे 'सम्प्रसारणाच्च' इति पूर्वरूपे 'उच् यास् ति' इति स्थिते 'इतश्च' इति तिप इकारलोपे 'स्कोः संयोगाद्योरन्ते च' इति सलोपे 'उच्यात्' इति रूपम् ।

विकल्पसे और 'ब्रू' को 'आह' आदेश भी हो । आहः—'आह्'को थकारान्त आदेश हो, झ'ल'के परे । ब्रव—'ब्रू' धातुसे पर हलादि । 'पित'को 'ईट' का आगम हो । ब्रुवो—'ब्रु'को

वक्षीष्ट । अवोचत् । अवोचत । अवक्ष्यत् । (**चर्करीतञ्च**) । 'चर्करीत'मिति यङ्लुगन्तं तददादौ बोध्यम् । **ऊर्णुञ् आच्छादने । ऊर्णोतेर्विभाषा** ।७।२।६। ऊर्णोतेर्वृद्धिर्वा स्याद्धलादौ पिति सार्वधातुके । ऊर्णौति । ऊर्णोति । ऊर्णुतः । ऊर्णुवन्ति । ऊर्णुते । ऊर्णुवाते । ऊर्णुवते । (**ऊर्णोतेराम्नेति वाच्यम्**) **नन्द्राः संयोगादयः** ६।१।३। अचः परा संयोगादयो न-द-रा द्विर्न भवन्ति । 'नु' शब्दस्य द्वित्वम् । णत्वस्यासिद्धत्वात् । 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने' इति त्वनित्यम् , 'उभौ साभ्यासस्ये'ति लिङ्गात् । ऊर्णुनाव । ऊर्णुनुवतुः । ऊर्णुनुवुः । **विभाषोर्णोः**

आत्मनेपदे—ते समागते सीयुटि उटो लोपे 'ब्रू सी त' इति दशायां 'ब्रुवो वचिः' इति वचादेशे 'चोः कुः' इति कुत्वे 'सुट् तिथोः' इति सुटि उटावितौ, सकारद्वयस्य षत्वे, 'वक्षीष्ट' इति रूपं ज्ञेयम् । अवोचत । ब्रुवो लुङस्तिपि, 'च्लि लुङि' इति च्लौ 'ब्रुवो वचिः' इति वचादेशे 'अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ्' इति च्लेरङादेशे कृते 'वच् अ ति' इति जाते तिप इकारलोपे 'वच उम्' इति उमि 'व उम् च् अ त्' इति जाते मलोपे आद्गुणे अटि च कृते 'अवोचत्' इति रूपं साधु । ऊर्णोतेर्विभाषा । 'उतो वृद्धिर्लुकि हलि' इत्यतो वृद्धिरिति हलीति चानुवर्तते 'नाभ्यस्तस्य' इत्यतः पिति सार्वधातुके इति च, इत्यभिप्रेत्य शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्ट—वृद्धिर्वा स्यादित्यादिना । ऊर्णौति । ऊर्णुञ् आच्छादने इत्यस्माद्धातोर्लटस्तिपि समागते, शपि शपो लुकि च 'ऊर्णोतेर्विभाषा' इति वृद्धौ 'ऊर्णौति' इति । वृद्ध्यभावे गुणे च कृते 'ऊर्णोति' इति । नन्द्राः संयोगादयः ।'एकाचो द्वे' इत्यनुवर्तते । 'अजादेर्द्वितीयस्य' इत्यतः अजादेरिति । अच्चासौ आदिश्चेति कर्मधारयात्पञ्चमी न् द् र् एषां द्वन्द्वः । तदाह—अचः परा इति । ऊर्णुनाव । ऊर्णुधातोर्लिटस्तिपि, तिपो णलि चागते 'ऊर्णु अ' इति स्थिते 'इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छः' इति आमि प्राप्ते 'ऊर्णोतेराम् नेति वाच्यम्' इति निषेधे 'अजादेर्द्वितीयस्य' इति सरेफस्य णोर्द्वित्वे प्राप्ते 'नन्द्राः संयोगादयः' इति रेफस्य द्वित्वाभावे णत्वस्यासिद्धत्वाद् णुशब्दस्य द्वित्वे, प्रथमनस्य 'रषाभ्यां नो णः समानपदे' इति णत्वे, 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' इति परत्वात् गुणे प्राप्ते तं प्रबाध्य कृताकृतप्रसङ्गित्वेन नित्यत्वात् 'अचो ञ्णिति' इति वृद्धौ 'एचोऽयवायावः' इति आवि कृते 'ऊर्णुनाव' इति रूपम् । विभाषोर्णोः । 'गाङ्कुटादिभ्यः' इत्यतो ङिदित्यनुवर्तते

वचादेश हो, आर्धधातुकके परे । चर्क—'चर्करीतम्' इस यङ्लुगन्त धातुओंको भी अदादिमें समझना । ऊर्णो—'ऊर्णु' धातुको वृद्धि हो, हलादि पित् सार्वधातुकके परे, विकल्पसे । ऊर्णो—'ऊर्णु' धातुको 'आम्' नहीं हो, लिट्के परे । नन्द्राः—'अच्'से परे संयोगादि नकार दकार और रेफको द्वित्व नहीं हो । विभा—'ऊर्णु' धातुसे पर इडादि प्रत्यय 'ङित्' हो, विकल्पसे ।

।१।२।३। ऊर्णोतेः पर इडादिप्रत्ययो वा ङित् स्यात् । ऊर्णुनुविथ । ऊर्णुनविथ । ऊर्णुविता-उर्णविता । ऊर्णौतु ऊर्णोतु । ऊर्णवानि । ऊर्णवै । **गुणोऽपृक्ते** ।७।३।९१। ऊर्णोतेर्गुणः स्यादपृक्ते हलादौ पिति सार्वधातुके । वृद्ध्यपवादः । और्णोत् । और्णोः । और्णुतम् । ऊर्णुयात् । ऊर्णुयाताम् । ऊर्णुयुः । ऊर्णुयाः । इह वृद्धिर्न 'हिच पिन्ने' ति व्याख्यानात् । ऊर्णुयात् । ऊर्णुयास्ताम् । ऊर्णुयासुः । ऊर्णुविषीष्ट । ऊर्णविषीष्ट । और्णुवीत् । और्णुविष्टाम् । **ऊर्णोतेर्विभाषा** ।७।२।६। ऊर्णोतेरिडादौ परस्मैपदपरे सिचि वा वृद्धिः स्यात् । पक्षे गुणः । और्णावीत् । और्णाविष्टाम् । और्णवीत् । और्णविष्टाम् ॥ इत्यदादिः

अथ जुहोत्यादिप्रकरणम्

हु दानाऽऽदनयोः । **जुहोत्यादिभ्यः श्लुः** ।२।४।७५। जुहोत्यादिभ्यः परस्य शपः श्लुः स्यात् । **श्लौ** ।६।१।१०। धातोर्द्वे स्तः श्लौ । जुहोति । जुहुतः । 'हुश्नु

'विज इट्' इत्यतः इडिति, इत्यभिप्रेत्य शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—इडादीति । गुणोऽपृक्ते । 'ऊर्णोतेर्विभाषा' इत्यत ऊर्णोतेरिति 'नाभ्यस्तस्य' इत्यतः 'पिति सार्वधातुके' इति 'उतो वृद्धिः' इत्यतः हलीति चानुवर्तते, तदाह-ऊर्णोतेरित्यादिना । और्णोत् : लङस्तिपि शपो लुकि आटि तिप इकारलोपे 'उतो वृद्धिर्लुकि हलि' इति प्राप्ते तम्बाधित्वा 'गुणोऽपृक्ते' इति गुणे । 'आटश्च' इति वृद्धौ 'और्णोत्' इति । ऊर्णोतेर्विभाषा । 'सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु' इत्यनुवर्तते, 'नेटि' इत्यतः । इटीति च । तदाह—इडादाविति । और्णावीत् । ऊर्णुधातोर्लुङस्तिपि, अनुबन्धलोपे वृद्धौ च्लेः सिचि इचि गते 'और्णु स् त्' इति स्थिते सिचः सस्य इटि तिपस्तकारस्य ईटि 'विभाषोर्णोः' इतीटो ङित्वाद् गुणाभावे उवङि 'इटि ईटि' इति सलोपे दीर्घे च 'और्णुवीत्' इति । ङित्वाभावपक्षे गुणं वाधित्वा 'ऊर्णोतेर्विभाषा' इति वा वृद्धावावादेशे 'और्णावीत्' इति च सिद्धम् । इत्यदादयः ।

शप इति । 'अदिप्रभृतिभ्य' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । श्लाविति । शेषं पूर-

---

गुणो—'ऊर्णु' धातुको गुण हो, अपृक्तसंज्ञक हलादि 'पित्' सार्वधातुकके परे । ऊर्णो—'ऊर्णु' धातुको वृद्धि हो, इडादि परस्मैपद परक 'सिच्' के परे, विकल्पसे ।

इस प्रकार 'इन्दुमती' टीका में अदादिप्रकरण समाप्त हुआ ।

जुहो—जुहोत्यादि गणपठित धातुओंसे विहित 'शप्'का 'श्लु' (लोप) हो । श्लौ—धातुको

वो'रिति यण्। जुह्वति। **भीह्रीभृहुवां श्लुवच्च ।३। १। ३९।** एभ्यो लिट्याम् वा स्यादामि श्लाविव कार्यं च। जुहवाञ्चकार। जुहाव। होता। होष्यति। जुहोतु। जुहुतात्। जुहुताम्। जुह्वतु। हेर्धिः। जुहुधि। आटि परत्वाद् गुणः। जुहवानि। अजुहोत्। अजुहुताम्। परत्वाज्जुसि चेति गुणः। अजुहवुः। जुहुयात्। हूयात्। अहौषीत्। अहोष्यत्। **ञिभी भये।** बिभेति। **भियोऽन्यतरस्याम्**

रयति—धातोर्द्वे स्त इति। 'एकाचो द्वे' इत्यतः 'लिटि धातोः' इत्यतश्च तदनुवृत्तिरिति भावः। जुहोति। हुधातोर्लटस्तिपि, शपि 'जुहोत्यादिभ्यः श्लुः' इति शपः श्लौ, 'श्लौ' इति द्वित्वेऽभ्यासत्वे 'हलादिः शेषः' इत्यादिहलः शेषे 'हु हु ति' इति जाते 'कुहोश्चुः' इति हस्य झत्वे 'अभ्यासे चर्च' इति झस्य जत्वे 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' इति गुणे 'जुहोति' इति। जुह्वति। हुधातोर्लटो झौ, शपः श्लौ, द्वित्वेऽभ्यासत्वे पूर्ववदभ्यासकार्ये च कृते, 'जुहु झि' इति स्थिते 'उभेऽभ्यस्तम्' इत्यभ्यस्तसंज्ञायाम् 'अदभ्यस्तात्' इति झेरतादेशे 'हुश्नुवोः सार्वधातुके' इति यणि 'जुह्वति' इति सिद्धम्। भीह्रीभृहुवामिति। भी ह्री भृ हु एषां द्वन्द्वात्पञ्चम्यर्थे षष्ठी। 'कास्प्रत्ययाद्' इत्यत आम् लिटीत्यनुवर्तते। तदाह—एभ्य इति। श्लुवदिति सप्तम्यन्ताद् वतिरित्यभिप्रेत्य आह—आमि श्लाविव कार्यं चेति। जुहवाञ्चकार। हुधातोर्लिटि 'भीह्रीभृहुवां श्लुवच्च' इति पाक्षिके आमि श्लुवद्भावे च द्वित्वेऽभ्यासकार्ये चुत्वेन झकारे, 'अभ्यासे चर्च' इति जश्त्वेन जकारे गुणेऽवादेशे 'आमः' इति लिटो लुकि, 'कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि' इति लिट्परकृञोऽनुप्रयोगे लिटस्तिपो णलि द्वित्वे 'उरत्' इत्यत्वे रपरे हलादिशेषे 'कुहोश्चुः' इति चुत्वे गुणे रपरे च, 'जुहवाम् च कर् अ' इति स्थिते 'अत उपधायाः' इति उपधावृद्धौ 'मोऽनुस्वारः' इति अनुस्वारे 'वा पदान्तस्य' इति वैकल्पिके परसवर्णे 'जुहवाञ्चकार' इति रूपं निष्पन्नम्। आमोऽभावपक्षे तु लिटस्तिपो णलि, द्वित्वेऽभ्यासत्वे परत्वाद् 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' इति गुणे प्राप्ते 'कृताकृतप्रसङ्गी विधिर्नित्यः' इति नियमेन 'अचो ञ्णिति' इति नित्यत्वात् वृद्धौ, आवादेशे च 'जुहाव' इति निष्पन्नम्। अहौषीत। जुहोतेर्लुङि, अटि, तिपि, च्लौ, च्लेः सिचि इचावितौ तिप इकारलोपे 'अस्तिसिचोऽपृक्ते' इति ईटि, 'सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु' इति वृद्धौ च 'अहौषीत्' इति। बिभेति। ञिभी भये इत्यस्माद्धातोः 'वर्तमाने लट्' इति लटि, लटस्तिपि शपि 'आदिर्ञिटुडवः' इति ञिकारस्येत्संज्ञायां 'तस्य लोपः इति लोपे 'जुहोत्यादिभ्यः श्लुः' इति श्लुत्वे, 'श्लौ' इति द्वित्वे 'भी भी ति' इति जाते 'पूर्वोऽभ्यासः'

द्वित्व हो 'श्लु'के परे (श्लुके विषयमें)। भीह्री—भी, ह्री, भृ और 'हु' धातुसे 'लिट्' के परे विकल्पसे 'आम्' प्रत्यय हो और 'आम्'के परे, 'श्लु'की तरह, द्वित्वादि कार्य भी हों। भियो—'भी' धातुको 'ह्रस्व' हो, हलादि कित्-ङित् सार्वधातुकके परे विकल्पसे।

। ६ । ४ ।११५। भिय इद्वा स्याद्धलादौ सार्वधातुके क्ङिति । बिभितः । बिभीतः । 'एरनेकाच' इति यण् । बिभ्यति । बिभयाञ्चकार । बिभाय । भेता । भेष्यति । बिभेतु । बिभितात् । बिभीतात् । बिभिताम् । बिभीताम् । अबिभेत् । बिभियात् । बिभीयात् । भीयात् । अभैषीत् । अभेष्यत् । ह्री लज्जायाम् । जिह्रेति । जिह्रीतः । जिह्रियति । जिह्रयाञ्चकार । जिह्राय । ह्रेता । ह्रेष्यति । जिह्रेतु । जिह्रीयात् । अजिह्रेत् ।

इत्यभ्याससंज्ञायां 'ह्रस्वः' इत्यभ्यासह्रस्वे 'अभ्यासे चर्च' इति भस्य बत्वे 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' इति गुणे 'बिभेति' इति । भियोऽन्यतरस्याम् । 'इद्दरिद्रस्य' इत्यतः इदिति, 'गमहन' इत्यतः क्ङिति इति 'ईहल्यघोः' इत्यतः हलीति 'अत उत्सार्वधातुके' इत्यतः सार्वधातुके इति चानुवर्तते इत्यभिप्रेत्य शेषं पूरयति—इद् वा स्यादित्यादिना । बिभितः । तसि, शपः श्लुत्वे धातोर्द्वित्वेऽभ्यासस्याचो ह्रस्वत्वे, भस्य बत्वे 'भियोऽन्यतरस्याम्' इति ईकारस्य इकारे 'बिभितः' इति । इकाराभावपक्षे तु 'बिभीतः' इति । बिभ्यति । झौ धातोर्द्वित्वे ह्रस्वत्वे भस्य बत्वे 'उभेऽभ्यस्तम्' इत्यभ्यस्तसंज्ञायाम् 'अदभ्यस्तात्' इति झेरति 'एरनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य' इति यणि च कृते 'बिभ्यति' इति । बिभयाञ्चकार । भियो लिटि समागते 'भीह्रीभृहुवां श्लुवच्च' इत्यामि, आमः श्लुवद्भावात् 'श्लौ' इति द्वित्वे, 'भी भी आम् लिट्' इति स्थिते अभ्यासस्याचो ह्रस्वे, भस्य बत्वे, 'आमः' इति लिटो लुकि, 'कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि' इति लिट्परकृञोऽनुप्रयोगे च कृते 'लिटि धातोरनभ्यासस्य' इति द्वित्वे 'उरत्' इति अदादेशे रपरे, 'हलादिः शेषः' इति रलोपे 'बि भी आम् क कृ लिट्' इति जाते 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' इति गुणेऽयादेशे च 'बिभयाम् क कृ लिट्' इति स्थिते लिटस्तिपि, तिपो णलि, 'कुहोश्चुः' इति कस्य चत्वे, सार्वधातुकार्धधातुकयोः' इति गुणे रपरे 'अत उपधायाः' इति उपधावृद्धौ 'मोऽनुस्वारः' इत्यनुस्वारे 'वा पदान्तस्य' इति परसवर्णे 'बिभयाञ्चकार' इति साधु । आमोऽभावपक्षे—लिटः तिपि, तिपो णलि धातोर्द्वित्वे, अभ्यासत्वे ह्रस्वत्वे, भस्य बत्वे 'अचो ञ्णिति' इति वृद्धौ आयादेशे च 'बिभाय' इति । अभैषीत् । भीधातोर्लुङि अटि लुङः तिपि, तिप इकारलोपे, च्लौ, च्लेः सिचि, इचावितौ 'अस्तिसिचोऽपृक्ते' इति ईटि सस्य षत्वे 'सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु' इति वृद्धौ 'अभैषीत्' इति रूपम् । जिह्रेति । ह्री लज्जायाम् इत्यस्माद्धातोर्लटः तिपि शपि शपः श्लुत्वे 'श्लौ' इति द्वित्वे 'ह्री ह्री ति' इति जाते 'पूर्वोऽभ्यासः' इत्यभ्यासत्वे 'ह्रस्वः' इति अभ्यासस्याचो ह्रस्वत्वे 'कुहोश्चुः' इति हस्य झत्वे 'अभ्यासे चर्च' इति झस्य जकारे . 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' इति गुणे 'जिह्रेति' इति । जिह्रयाञ्चकार । ह्रीधातोर्लिटि 'भीह्रीभृहुवां श्लुवच्च' इत्यामि 'श्लुवद्भावाच्च धातोर्द्वित्वे 'ह्री ह्री आम् लिट्' इति जाते अभ्यासत्वे ह्रस्वे 'कुहोश्चुः' इति हस्य झत्वे 'अभ्यासे चर्च' इति जत्वे 'आमः'

जिह्रीयात्। ह्रीयात्। अह्रैषीत्। अह्रेष्यत्। पॄ पालन-पूरणयोः। अर्त्तिपिपर्त्त्योश्च ।७।४।७७। अभ्यासस्य इत्स्यात् श्लौ। पिपर्त्ति ।उदोष्ठ्यपूर्वस्य ।७।१।१०२। अङ्गावयवौष्ठ्यपूर्वो य ॠतदन्तस्याङ्गस्य उत्स्यात्। हलि च ।८।२।७७। रेफवान्तस्य धातोरुपधाया इको दीर्घो हलि। पिपूर्त्तः। पिपुरति। पपार। शॄदॄप्रां ह्रस्वो वा ।७।४।१२। शॄदॄप्रां ह्रस्वो वा स्यात् किति लिटि। पप्रतुः। पप्रुः।

इति लिटो लुकि, 'कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि' इति लिट् परकृञोऽनुप्रयोगे च 'जि ह्री आम् कृ लिट्' इति भूते, लिटः तिपि, णलि अनुबन्धलोपे 'लिटि धातोरनभ्यासस्य' इति कृञो द्वित्वेऽभ्यासत्वे उरदत्वे हलादिशेषे 'कुहोश्चुः' इति कस्य चुत्वे 'सार्वधातुकार्ध०' इति गुणेऽयादेशे 'जिह्रयाम् च कृ अ' इति जाते, पुनः 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' इत्यनेन कृ इत्यस्य गुणे रपरे च 'अत उपधायाः' इति वृद्धौ 'मोऽनुस्वारः' इति अनुस्वारे 'वा पदान्तस्य' इति परसवर्णे ञकारे च जाते 'जिह्रयाञ्चकार' इति। आमभावपक्षे लिटस्तिपि णलि धातोर्द्वित्वे रलोपे ह्रस्य झत्वे जत्वे 'अचो ञ्णिति' इति वृद्धौ आयादेशे च 'जिह्राय' इति सिद्धम्। अह्रैषीत्। ह्रीधातोर्लुङस्तिपि, च्लौ, च्लेः सिचि, इचो लोपे तिप इकारलोपे 'अस्तिसिचोऽपृक्ते' इति ईटि सस्य षत्वे 'सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु' इति वृद्धौ अटि च 'अह्रैषीत्' इति रूपम्। अर्त्तिपिपर्त्योश्चेति। 'अत्र लोपः' इत्यस्मादभ्यासस्येति 'भृञामित्' इत्यस्माद् इदिति 'निजां त्रयाणां गुणः श्लौ' इत्यतः श्लाविति चानुवर्तते इत्यभिप्रेत्य शेषं पूरयति—अभ्यासस्येत्यादिना। पिपर्त्ति। पॄ-पालनपूरणयोरित्यस्माद्धातोर्लटस्तिपि, शपि, शपः श्लुत्वे, 'श्लौ' इति द्वित्वे 'प पॄ ति' इति स्थिते 'अर्त्तिपिपर्त्योश्च' इत्यभ्यासस्येकारान्तादेशे 'पिपॄ ति' इति जाते 'सार्वधातुकार्ध०' इति गुणे 'पिपर्त्ति' इति साधु। उदोष्ठ्यपूर्वस्येति। 'ॠत इद्धातोः' इत्यतः ॠत इत्यनुवर्तते। अङ्गस्येत्यधिकृतमिहानुवृत्तमावर्तते। एकमवयवषष्ठ्यन्तम्, ओष्ठ्यस्य विशेषणम् 'अपरं तु ॠता विशेष्यते। तदन्तविधिः। तदाह—अङ्गावयवौष्ठ्येत्यादिना। हलि च। 'र्वोरुपधाया दीर्घ इक' इत्यनुवर्तते। 'सिपि धातोः' इत्यतो धातोरिति च। तच्च र्वोरित्यनेन विशेष्यते। तदन्तविधिः। तदाह—रेफवान्तस्येत्यादिना। पिपूर्त्तः। पॄधातोर्लटस्तसि, श्लौ 'श्लौ' इति धातोर्द्वित्वेऽभ्यासकार्ये 'अर्त्तिपिपर्त्योश्च' इत्यभ्यासस्येकारान्तदेशे रपरत्वे हलादिशेषे 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य' इति उत्वे, रपरे च कृते 'हलि च' इति दीर्घत्वे सस्य रुत्वे विसर्गे च 'पिपूर्त्तः' इति रूपं भवति। शॄदॄप्रां ह्रस्वो वा। शॄ दॄ पॄ एषां द्वन्द्वः। लिटीति। 'दयतेर्दिगि लिटि' इत्यतः तदनुवृ-

---

अर्त्ति-'ॠ' धातु और 'पॄ' धातुके अभ्यासको 'इत्व' हो, श्लु'के विषयमें। उदोष्ठ्य-अङ्गावयव ओष्ठ्य पूर्वक ॠदन्त अङ्गको 'उत्' आदेश हो। हलि—रेफान्त और वान्त धातु सम्बन्धी उपधा 'इक्' को दीर्घ हो 'हल्' के परे। शॄदॄ—'शॄ-दॄ-पॄ' धातुको ह्रस्व हो,

ऋच्छत्यृताम् ।७।४।११। तौदादिकऋच्छेर्ऋधातोर्ऋतां च गुणो, लिटि । पपरतुः । पपरुः । **वृतो वा** ।७।२।३८। वृङ्वृञ्भ्यामृदन्ताच्चेटो दीर्घो वा स्यान्न तु लिटि । परिता । परीता । परिष्यति । परीष्यति । पिपर्त्तु । पिपुरतु । पिपूर्हि । अपिपः । अपिपूर्त्ताम् । अपिपरुः । पिपूर्यात् । पिपूर्युः । पूर्यात् । अपारीत् । **सिचि च परस्मैपदेषु** ।७।२।४०। अत्र वृत इटो न दीर्घः । अपारिष्टाम् । अपरिष्यत् । अपरीष्यत् । **ओहाक् त्यागे** । जहाति । **जहातेश्च** ।६।४।११६। इत्त्वाद्वा हलादौ क्ङिति सार्वधातुके । जहितः । **ई हल्यघोः** ।६।४।११३। श्नाभ्यस्तयोरात ईत्स्यात्सार्वधातुके क्ङिति हलि । जहीतः । जहति । जहौ । हाता । हास्यति । जहातु । जहितात् ।

सेरिति भावः । ऋच्छत्यृताम् । 'दयतेर्दिगि लिटि' इत्यतो लिटीति, 'ऋतश्च संयोगादेर्गुण' इत्यतो गुण इति चानुवर्तते इति भावः । अपिपः । पृधातोर्लङस्तिपि शपि शपः श्लुत्वे 'श्लौ' इति द्वित्वेऽभ्यासत्वे 'अर्तिपिपर्त्योश्च' इति अभ्यासस्य इदन्तादेशे तिप इकारलोपे 'सार्वधातुकार्ध०' इति गुणे रपरत्वे 'अपिपर् त्' इति जाते 'हल्ङ्याब्भ्य' इति तलोपे 'खरवसानयोर्विसर्जनीयः' इति विसर्गे अटि 'अपिपः' इति साधु । अपारीत् । पृधातोर्लुङस्तिपि च्लौ, च्लेः सिचि, इचो लोपे, 'आर्धधातुकस्येड्वलादेः' इति इटि, तिप इकारलोपे 'अस्तिसिचोऽपृक्ते' इति ईटि 'इट ईटि' इति सलोपे 'अकः सवर्णे दीर्घः' इति दीर्घत्वे 'सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु' इति वृद्धौ अङ्गस्याडागमे, 'अपारीत्' इति । सिचि च परस्मैपदेषु । अत्रेति । परस्मैपदपरके सिचि वृङ्वृञ्भ्याम् ऋदन्ताच्च परस्य इटो दीर्घो नेत्यर्थः । जहातेश्च । 'इद्दरिद्रस्य' इत्यत इदिति 'भियोऽन्यतरस्याम्' इत्यतः 'अन्यतरस्याम्' इति 'गमहन' इत्यतः क्ङिति, 'अत उत्सार्वधातुके' इत्यतः हलीति चानुवर्तते, तदाह—इत्त्वादेति । जहितः । तासि-शपः श्लौ, द्वित्वे ह्रस्वे हस्य झत्वे, झस्य जत्वे 'सार्वधातुकमपित्' इति तसो ङिद्भावे 'जहातेश्च' इति हकारोत्तरवर्तिन आकारस्य इकारादेशे 'जहितः' इति । ई हल्यघोः । ई इति लुप्तप्रथमाकम् । 'श्नाभ्यस्तयोरातः' इत्यनुवर्तते । 'गमहन' इत्यतः क्ङितीति 'अत उत्सार्वधातुके' इत्यतः सार्वधातुके इति चानुवर्तते तदाह—श्नाभ्यस्तयोरित्यादिना । पक्षे—'ई हल्यघोः' इति आकारस्य ईकारे 'जहीतः' इति सिद्धम् । जहौ । हाधातोर्लिट् लकारे, तस्य तिबादेशे तिपः स्थाने णलि जाते 'हा अ' इति दशा-

---

कित्–लिट्के परे, विकल्पसे । ऋच्छ—तुदादिका 'ऋच्छ' धातु, 'ऋ' धातु और दीर्घ ऋकारान्त धातुको गुण हो, लिट् के परे । वृतो—'वृङ्' धातु, 'वृञ्' धातु और दीर्घ ऋदन्त धातुसे पर 'इट्'को दीर्घ हो, विकल्पसे, पर लिट्के परे नहीं हो । सिचि–परस्मैपदपरक 'सिच्'के परे 'वृतो वा' से विहित 'इट'को दीर्घ नहीं हो । जहा—'हा' धातुको 'इत्व' हो, हलादि 'कित्–ङित्' के परे, विकल्पसे । ई ह—'श्ना' प्रत्यय और अभ्यस्तसंज्ञक आकारको 'ईत्व' हो, हलादि

जहीतात्। **आ च हौ** ।६।४।११७। जहातेर्हौ परे आत्स्यात्। चादीदितौ। जहाहि। जहिहि। जहीहि। अजहात्। अजहुः। **लोपो यि** ।६।४।११८। जहातेरालोपो, यादौ सार्वधातुके। जह्यात्। 'एर्लिङि'। हेयात्। अहासीत्। अहास्यत्। ऋ गतौ 'अर्त्तिपिपर्त्योश्चे'त्यभ्यासस्य इकारः। '**अभ्यासस्यासवर्णे**'। इयर्त्ति। इयृतः। इय्रति। आर। आरतुः। आरुः। 'इडत्त्यर्ती'ति नित्यमिट्। आरिथ। अर्त्ता। अरिष्यति। इयर्तु। इयराणि। ऐयः। ऐयृताम्। ऐयरुः। इयृयात्। 'गुणोऽर्त्ती'ति गुणः। अर्यात्। 'सर्त्तिशास्त्यर्त्तिभ्यश्चे'त्यङ्। आरत्। '**ऋद्धनोः स्ये**'। आरिष्यत्। इति परस्मैपदिनः।

यां 'लिटि धातोरनभ्यासस्य' इति धातोर्द्वित्वेऽभ्यासस्य ह्रस्वे 'कुहोश्चुः' इति हस्य झत्वे, झस्य जत्वे 'जहा अ' इति स्थिते 'आत औ णलः' इति णल औत्वे 'वृद्धिरेचि' इति वृद्धौ 'जहौ' इति। आ च हौ। 'जहातेश्च' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः। जहाहि। हाधातोर्लोटः स्थाने मध्यमपुरुषैकवचने सिवादेशे 'सेर्ह्यपिच्च' इति सिपः स्थाने हिआदेशे शपि, शपः श्लौ 'श्लौ' इति द्वित्वेऽभ्यासत्वे 'ह्रस्वः' इति अभ्यासस्याचो ह्रस्वत्वे 'कुहोश्चुः' इति चुत्वेन हस्य झत्वे 'अभ्यासे चर्च' इति झस्य जत्वे 'आ च हौ' इति आत्वे 'जहाहि' इति। इकारे विहिते तु 'जहिहि' ईत्वे च 'जहीहि' इति रूपत्रयं बोध्यम्। अग्रे रूपाणीत्थम्—जहितात्-जहीतात्। जहिताम्-जहीताम्, जहित-जहीत। जहानि, जहाव, जहाम। लोपो यि। 'जहातेश्च' इत्यतो जहातेरिति 'श्नाभ्यस्तयोरातः' इत्यतः आत इति 'अत उत्सार्वधातुके' इत्यतः सार्वधातुके इति चानुवर्तते। यि इति सप्तम्यन्तं सार्वधातुकविशेषणम्। तदादिविधिस्तदाह—जहातेरित्यादिना। अहासीत्। हाधातोर्लुङ्लकारे अटि लः स्थाने तिपि च्लौ च्लेः सिचि इचो लोपे तिप इकारलोपे 'अस्तिसिचोऽपृक्ते' इति ईटि 'यमरमनमातां सक् च' इति धातोः सगागमे सिच इटि च 'इट ईटि' इति सलोपे सवर्णदीर्घे च उक्तरूपं सिद्धम्। ऋ गतौ। इयर्ति इति। ऋधातोर्लिटि तिपि शपि 'जुहोत्यादिभ्यः' 'श्लुः' इति श्लौ 'श्लौ' इति द्वित्वे 'ऋ ऋ ति' इति जाते 'अर्तिपिपर्त्योश्च' इति अभ्यासे इकारादेशे रपरत्वे हलादिशेषत्वे अभ्यासस्येयङि 'इय्-ऋ ति' गुणे च इयर्ति। इयृतः। इय्रति अत्र जक्षित्यादित्वादभ्यस्तसंज्ञायाम् 'अदभ्यस्तात्' इति झस्यात्। आर आरतुः आरुः। आरिथ। अर्ता। अरिष्यति। इयर्तु। ऐय इति। लङि तिपि इतश्च इलोपे धातोर्द्वित्वे 'अर्तिपिपर्त्योश्च' अभ्यासेकारे रपरत्वे हलो लोपे अभ्यासस्येयङि 'इय्-ऋ-त्' इति जाते अङ्गस्याडागमे 'आटश्च' इति वृद्धौ ऋकारस्य गुणे रपरत्वे 'हल्ङ्यादिलोपे रस्य विसर्गे 'ऐयः' इति रूपम्। ऐयृताम्। ऐयरुः। इयृयात्। अर्यात्। आरत्। आरिष्यत्।

'कित्–ङित्' सार्वधातुकके परे। आ च—'हा' (ओहाक्) धातुको 'आत्व' हो, चकारात् 'इत्व' और 'ईत्व' भी हो। लोपो—'हा' धातुके आकारका लोप हो, यकारादि सार्वधातुकके परे।

अथात्मनेपदिनः ।

माङ् माने, शब्दे च । भृञामित् ।७।४।७६। भृञ् माङ् ओहाङ् एषामभ्यासस्येत्स्याच्छ्लौ । ई 'हल्यघोः' । मिमीते । मिमाते । 'श्नाभ्यस्तये'ति आतो लोपः । मिमते । ममे । माता । मास्यते । मिमीताम् । अमिमीत । मिमीत । मासीष्ट । अमास्त । अमास्यत । ओहाङ् गतौ । जिहीते । जिहाते । जिहते । जहे । हाता । हास्यते । जिहीताम् । अजिहीत । जिहीत । हासीष्ट । अहास्त । अहास्यत । इत्यात्मनेपदिनः ।

भृञामित् । भृञामिति बहुवचनात् भृञादीनामिति लभ्यते 'अत्र लोपोऽभ्यासस्य' इत्यतः अभ्यासस्येति 'निजां त्रयाणां गुणः श्लौ' इत्यतः त्रयाणां श्लौ इति चानुवर्तते तदाह—भृञ् माङ इत्यादिना । मिमीते । माङधातोर्लट्लकारे तस्थाने तिपि शपि शपः श्लुत्वे 'श्लौ' इति द्वित्वे 'भृञामित्' इत्यभ्यासस्य ईत्वे 'ई हल्यघोः' इति आकारस्य ईत्वे 'टित आत्मनेपदानां टेरे' इति टेरेत्वे च विहिते 'मिमीते' इति साधु । मिमीताम् । माधातोर्लोटस्ते समागते शपि, शपः श्लौ 'श्लौ' इति द्वित्वेऽभ्यासकार्ये 'भृञामित्' इति ईत्वे 'ई हल्यघोः' इति आकारस्य ईत्वे 'मिमी त' इति स्थिते टेरेत्वे 'आमेतः' इति एकारस्य स्थाने आमि 'मिमीताम्' इति रूपम् । अमास्त । माधातोर्लुङि अटि लः स्थाने तादेशे च्लौ च्लेः सिचि इत्स्वाविती 'अमास्त' इति । अमासाताम्, अमासत, अमास्थाः, अमासाथाम्, अमाध्वम् । अमासि, अमास्वहि, अमास्महि । इति । जिहीते । ओहाङ् गतौ अस्मात् धातुतो लटि समागते लः स्थाने ते शपि शपः श्लुत्वे 'श्लौ' इति द्वित्वे 'अभ्याससंज्ञायां' 'भृञामित्' इत्यभ्यासस्य इकारे 'कुहोश्चुः' इति हस्य झत्वे 'अभ्यासे चर्च' इति झस्य जत्वे 'ई हल्यघोः' इत्याकारस्य ईत्वे टेरेत्वे च कृते 'जिहीते' इति । जहे । ओहाङ् गतौ अस्मात् लिटि ते समागते 'लिटि धातोरनभ्यासस्य' इति धातोर्द्वित्वे 'पूर्वोऽभ्यासः' इत्यभ्यासत्वे 'ह्रस्वः' इत्यभ्यासस्याचो ह्रस्वे कृते 'कुहोश्चुः' इति हस्य झत्वे 'अभ्यासे चर्च' इति झस्य जत्वे 'जहा त' इति जाते 'लिटस्तझयोरेशिरेच्' इति तस्यैशि 'आतो लोप इटि च' इत्याकारलोपे 'जहे' इति । जिहीताम् । हाधातोर्लोटस्ते समागते शपि, शपः श्लुत्वे 'श्लौ' इति धातोर्द्वित्वेऽभ्यासत्वे 'भृञामित्' इति अभ्यासस्य इत्वे 'कुहोश्चुः' इति हस्य झत्वे झस्य जत्वे 'ई हल्यघोः' इति ईकारे टेरेत्वे 'आमेतः' इति लोट एकारस्य आमि च कृते 'जिहीताम्' इति रूपम् । जिहीत । ओहाङ्धातोर्विधिलिङि, लिङः तादेशे शपि शपः श्लुत्वे, 'श्लौ' इति द्वित्वेऽभ्यासकार्ये हस्य झत्वे झस्य जत्वे सीयुटि, उटो लोपे 'लोपो व्योर्वलि' इति यलोपे 'लिङः सलोपोऽनन्त्यस्य' इति सलोपे 'श्नाभ्यस्तयोरातः' इति आकारलोपे 'जिहीत' इति ।

सूत्रा०—भृञ्, माङ् और ओहाङ् धातु सम्बन्धी अभ्यासको 'श्लु' हो 'इत्'के विषयमें ।

अथोभयपदिनः ।

डुभृञ् धारण-पोषणयोः । बिभर्त्ति । बिभृतः । बिभ्रति । बिभृते । बिभ्राते । बिभ्रते । बिभराञ्चकार । बभार । बभर्थ । बभृव । बभृम । बिभराञ्चक्रे । बभ्रे । भर्त्ता । भरिष्यति । भरिष्यते । बिभर्तु । बिभृहि । बिभराणि । बिभृताम् । बिभृध्वम् । अबिभः । अबिभृताम् । अबिभरुः । अबिभृत । बिभृयात् । बिभ्रीत । 'रिङ्शये'ति रिङ् । भ्रियात् । ('उश्च') । भृषीष्ट । अभार्षीत् । **'ह्रस्वादङ्गात्'** । अभृत । अभरिष्यत् । अभरिष्यत । **डुदाञ् दाने ।** प्रणिददाति । दत्तः । ददति । दत्ते । ददाते । ददते । ददौ । ददे । दाता । दास्यति । दास्यते । ददातु । **घ्वसोरे-**

बिभर्त्ति । भृञ्धातुतो लटि, तिपि, शपि, शपः श्लुत्वे, धातोर्द्वित्वेऽभ्यासत्वे 'भृञा-मित्' इति इत्वे रपरत्वे 'हलादिः शेषः' इति र्लोपे 'अभ्यासे चर्च' इति भस्य बत्वे 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' इति गुणे 'बिभर्ति' इति रूपम् । बिभ्रति । झौ समागते । श्लौ, द्वित्वादिकार्ये च कृते 'भृञामित्' इति अभ्यासस्य इत्वे 'उभेऽभ्यस्तम्' इति अभ्याससंज्ञायाम् 'अदभ्यस्तात्' इति झस्याति 'इको यणचि' इति यणि 'बिभ्रति' इति । बिभराञ्चकार । भृञो लिटि 'भीह्रीभृहुवां०' इत्यामि श्लुवद्भावे, द्वित्वं अभ्या-सादिकार्ये 'भृञामित्' इति इत्वे च कृते, पुनः धातोश्च गुणेऽकारे रपरे च 'आमः' इति लिटो लुकि 'कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि' इति लिट्परकृञोऽनुप्रयोगे लिटस्तिपि, तिपो णलि द्वित्वादिकार्ये 'सार्वधातुकार्ध०' इति गुणेऽकारे रपरे च उपधावृद्धौ 'मोऽनुस्वारः' इति आमो मकारस्य अनुस्वारे 'वा पदान्तस्य' इति परसवर्णे चोक्तं रूपं सिद्धम् । आमोऽभावपक्षे तु—धातोर्द्वित्वेऽभ्यासत्वे 'भृ भृ अ' इति स्थिते 'उरत्' इति अकारे रपरे 'हलादिः शेषः' इति रलोपे 'अभ्यासे चर्च' इति भस्य बत्वे परत्वात् 'सार्वधातुकार्ध०' इति गुणे 'अत उपधायाः' इति उपधाया वृद्धौ जातायां 'बभार' इति रूपम् । आत्मनेपदे-'बिभराञ्चक्रे—बभ्रे' इति रूपद्वयं ज्ञेयम् । बिभ्रीत । विधिलिङस्ते शपि शपः श्लुत्वे द्वित्वादिकार्यं सीयुटि सुटावितौ 'लोपो व्योर्वलि' इति यलोपे 'लिङः सलोपोऽनन्त्यस्य' इति सलोपे 'इको यणचि' इति यणि 'बिभ्रीत' इति रूपम् । अभार्षीत् । बिभर्तर्लुङि अटि लः स्थाने तिपि च्लौ च्लेः सिचि इचावितौ तिप इकारलोपे 'अस्तिसिचोऽपृक्ते' इति ईटि 'सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु' इति वृद्धौ 'अभार्षीत्' इति । अभृत । आत्मने-पदे लुङस्तादेशे च्लौ च्लेः सिचि 'ह्रस्वादङ्गात्' इति सिचो लुकि 'उश्च' इति किरवाद् 'क्ङिति च' इति गुणनिषेधे 'अभृत' इति । ददाति । डुदाञ् दाने इति धातुतो लटस्तिपि शपि शपः श्लुत्वे 'श्लौ' इति द्वित्वे अभ्यासादिकार्यं 'ह्रस्वः' इति अभ्यासस्याचो ह्रस्वे 'ददाति' इति । दत्ते । आत्मनेपदे लटि तादेशे टेरत्वे द्वित्वे-

ष्वावभ्यासलोपश्च' । देहि । दत्ताम् । अददात् । अदत्ताम् । अददुः । अदत्त । दद्यात् । ददीत । 'एर्लिङि' । देयात् । दासीष्ट । 'गातिस्थे'ति सिचो लुक् । अदात । अदाताम् । अदुः । **स्थाघ्वोरिच्च १।२।१७।** अनयोरिदन्तादेशः स्यात्, सिच्च कित्स्यादात्मनेपदेषु । अदित । अदास्यत् । अदास्यत । **डुधाञ्** धारण-पोषणयोः । दधाति । **दधस्तथोश्च ।८।२।३८।** द्विरुक्तस्य झषन्तस्य धाञो बशो भष्,

---

ऽभ्यासादिकार्ये ह्रस्वे 'श्नाभ्यस्तयोरातः' इत्याकारलोपे 'खरि च' इति दस्य तत्वे 'दत्ते' इति । ददौ । दाधातुतो लिटस्तिपि तिपो णलि 'लिटि धातोरनभ्यासस्य' इति धातोर्द्वित्वे 'ह्रस्वः' इति ह्रस्वे 'आत औ णलः' इति णलः स्थाने औत्वे 'वृद्धिरेचि' इति वृद्धौ 'ददौ' इति । अददात् । लङि अटि तिपि शपि शपः श्लौ 'श्लौ' इति द्वित्वेऽभ्यासत्वे ह्रस्वे तिप इकारलोपे 'अददात्' इति । दद्यात् । विधिलिङस्तिपि शपि शपः श्लुत्वे 'श्लौ' इति द्वित्वेऽभ्यासत्वे ह्रस्वे यासुटि उटावितौ तिप इकारलोपे 'लिङः सलोपोऽनन्त्यस्य' इति सलोपे 'श्नाभ्यस्तयोरातः' इत्याकारलोपे च 'दद्यात्' इति । आत्मनेपदे—द्वित्वेऽभ्यासत्वे 'लिङः सीयुट्' इति सीयुडागमेऽनुबन्धलोपे यलोपे 'लिङः सलोपोऽनन्त्यस्य' इति सलोपे 'श्नाभ्यस्तयोरातः' इति अभ्यस्तसंज्ञकत्वादाकारलोपे 'ददीत' इति । आशीर्लिङि—'देयात्' 'एर्लिङि' इति आकारस्य एत्वम्, स्कोरिति सलोपश्चेति विशेषः । आत्मनेपदे—सीयुट्, सुट्, षत्वष्टुत्वे च विशेषः—'दासीष्ट' इति जातम् । अदात् । लुङि अटि तिपि च्लौ च्लेः सिचि 'दाधाघ्वदाप्' इति घुसंज्ञायां 'गातिस्थाघुपाभूभ्यस्सिचः परस्मैपदेषु' इति सिचो लुकि 'अदात्' इति । स्थाघ्वोरिच्च । 'असंयोगाल्लिट् कित्' इत्यतः किदिति 'हनः सिच्' इत्यतः सिजिति चानुवर्तते तदाह—अनयोरित्यादिना । अदित । आत्मनेपदे-लुङस्तादेशे च्लौ च्लेः सिचि 'दाधाघ्वदाप्' इति घुसंज्ञकत्वात् 'स्थाघ्वोरिच्च' इति इदन्तादेशे सिचः कित्वे च 'ह्रस्वादङ्गात्' इति सिचः सलोपे विहिते 'अदित' इति निष्पन्नं भवति । दधाति । डुधाञ् धारणपोषणयोरिति धातुतो लटस्तिपि शपि शपः श्लौ द्वित्वादिकार्ये ह्रस्वे 'अभ्यासे चर्च' इति धकारस्य दकारे 'दधाति' इति । दधस्तथोश्च । धा धातोः कृतद्वित्वस्य दधः इति षष्ठ्यन्तम् । 'एकाचो बशो' इत्यतो झषन्तस्य बशो भष् इत्यनुवर्तते । तथ् अनयोर्द्वन्द्वात् सप्तमीद्विवचनम् । तकारादकार उच्चारणार्थः । तकारथकार-

---

स्था—'स्था' धातु और घुसंज्ञक धातुको इदन्तादेश हो और धातुसे पर जो 'सिच्' वह 'कित्' हो आत्मनेपदके परे ।

दधस्त—द्विरुक्त (कृतद्वित्व) झषन्त 'धाञ्' धातुके 'बश्' को भष्भाव हो, तकार, थकार, सकार और 'ध्व'के परे ।

तथयोः स्ध्वोश्च परतः। धत्तः। दधति। दधासि। धत्थः। धत्ते। दधाते। धत्से। धद्ध्वे। ध्वसो'रित्येत्वम्। धेहि। अदधात्। अधत्ताम्। अदधुः। अदधाः। अधत्तम्। अधत्त। अदधाम्। अदध्व। अदध्म। अधत्त। अदधाताम्। अदधत। अधत्थाः। अदधाथाम्। अधद्ध्वम्। अदधि। अदध्वहि। अदध्महि। दध्यात्। दधीत। दधीयाताम्। धेयात्। धासीष्ट। अधात्। अधाताम्। अधित। अधिषाताम्। अधास्यत्। अधास्यत। **णिजिर् शौच-पोषणयोः। निजां त्रयाणां गुणः श्लौ।७।४।७५।** णिज्-विज्-विषामभ्यासस्य गुणः स्याच्छ्लौ। नेनेक्ति। नेनिक्तः। नेनिजति। नेनिक्ते। निनेज। निनिजे। नेक्ता २। नेक्ष्यति। नेक्ष्यते। नेनेक्तु।

योरिति लभ्यते, चकारात् स्ध्वोरिति समुच्चीयते। सकारे ध्वशब्दे चेति लभ्यते तदाह—द्विरुक्तस्येत्यादिना। धत्तः। धाधातोः तसि शपः श्लुत्वे 'श्लौ' इति द्वित्वेऽभ्यासत्वे 'ह्रस्वः' इति ह्रस्वे 'अभ्यासे चर्च' इति धस्य दत्वे 'दध् तस्' इति जाते 'दधस्तथोश्च' इति दस्य धत्वे 'श्नाभ्यस्तयोरातः' इत्यालोपे 'खरि च' इति धस्य तत्वे सस्य रुत्वे विसर्गे च 'धत्तः' इति। अधात्। दधातेर्लुङि अटि तिपि तिप इलोपे च्लौ, च्लेः सिचि 'गातिस्थाघुपा०' इति सिचो लोपे 'अधात्' इति। अधित। धाञ आत्मनेपदे, लुङस्तादेशे च्लौ च्लेः सिचि इचो लोपे 'स्थाघ्वोरिच्च' इति इदन्तादेशे सिचः कित्वे च कित्वात् 'क्ङिति च' इति गुणाभावे 'ह्रस्वादङ्गात्' इति सलोपे चाटि 'अधित' इति। निजां त्रयाणां गुणः श्लौ। निजामिति बहुवचनात् तदादीनां ग्रहणम् 'अत्र लोपोऽभ्यासस्य' इत्यत अभ्यासस्येत्यनुवर्तते तदाह—णिजविजित्यादिना। नेनेक्ति। णिजिर् शौचपोषणयोरित्यस्माद् धातोर्लटि समागते 'इर इत्संज्ञा वाच्या' इति इत्संज्ञायां 'तस्य लोपः' इति लोपे 'णो नः' इति धात्वादेर्णस्य नत्वे लटस्तिपि शपि शपः श्लौ धातोर्द्वित्वेऽभ्यासकार्ये 'निजां त्रयाणां गुणः श्लौ' इत्यभ्यासस्य गुणे 'चोः कुः' इति जस्य गत्वे 'खरि च' इति गस्य कत्वे 'पुगन्तलघूपधस्य च' इति गुणे 'नेनेक्ति' इति। निनेज। निजधातोर्लिटि, लिटः तिपि तिपो णलि 'लिटि धातोरनभ्यासस्य' इति द्वित्वेऽभ्यासकार्ये जलोपे 'नि निज् अ' इति स्थिते 'पुगन्तलघूपधस्य च' इति गुणे संयोगे च 'निनेज' इति। निनिजे। आत्मनेपदे तादेशे 'लिटस्तझयोरेशिरेच्' इति त इत्यस्य स्थाने एशादेशे धातोर्द्वित्वेऽभ्यासकार्ये 'निनिजे' इति रूपं बोध्यम्। नेनेग्धि। लोटः सिपि शपि शपः श्लुत्वे 'सेर्ह्यपिच्च' इति सेर्हित्वे धातोर्द्वित्वे जलोपे 'निजां त्रयाणां गुणः श्लौ' इति अभ्यासगुणे 'हुझल्भ्यो हेर्धिः' इति हेर्धिरादेशे

निजां—'णिज्' विज और विष धातुके अभ्यासको 'गुण' हो, श्लुके विषयमें।

नेनिग्धि। **नाभ्यस्तस्याचि पिति सार्वधातुके। ७। ३।८७।** अभ्यस्तस्याचि पिति सार्वधातुके लघूपधगुणो न। नेनिजानि। नेनिक्ताम्। अनेनेक्। अनेनिक्ताम्। अनेनिजुः। अनेनिजम्। अनेनिक्त। नेनिज्यात्। नेनिजीते। निज्यात्। निक्षीष्ट। अनिजत्। अनैक्षीद्। अनिक्त। अनेद्यत्। अनेक्ष्यत। एवं-**विजिर्** पृथग्भावे। **विष्लृ** व्याप्तौ॥ इति जुहोत्यादिः।

'चोः कुः' इति जस्य गत्वे 'नेनेग्धि' इति रूपम्। नाभ्यस्तस्याचि पिति सार्वधातुके। 'मिदेर्गुणः' इत्यतो गुण इति 'पुगन्त' इत्यतो लघूपधस्येति चानुवर्तते, इत्यभिप्रेत्य शेषं पूरयति—लघूपधेति। नेनिजानि। मिपि 'मेर्निः' इति मेर्नित्वे 'आडुत्तमस्य पिच्च' इति आटि द्वित्वेऽभ्यासकार्ये जलोपे 'निजां त्रयाणाम्' इति अभ्यासस्याचो गुणे 'पुगन्तलघू०' इति गुणे प्राप्ते 'नाभ्यस्तस्याचि पिति सार्वधातुके' इति गुणाभावे नेनिजानि इति। अनेनेक्। लङि अटि तिपि शपः श्लौ 'श्लौ' इति द्वित्वेऽभ्यासकार्य 'निजां त्रयाणां गुणः श्लौ' इति अभ्यासस्य गुणे 'अ ने निज् ति' इति स्थिते तिप इलोपे 'चोः कुः' इति कुत्वेन जस्य गत्वे 'खरि च' इति चर्त्वेन कत्वे 'पुगन्तलघूपधस्य च' इति गुणे 'अने नेक् त्' इति व्यवस्थिते 'हल्ङ्याब्भ्य' इति तलोपे 'अनेनेक्' इति रूप भवति। अनेनिक्त। आत्मनेपदे तादेशे शपः श्लुत्वे 'श्लौ' इति द्वित्वेऽभ्यासकार्ये 'चोः कुः' इति कुत्वेन गत्वे तस्य चर्त्वेन कत्वे 'निजां त्रयाणां गुणः श्लौ' इति अभ्यासगुणेऽटि 'अनेनिक्त' इति। अनिजत्। लुङि अटि तिपि च्लौ सति 'इरितो वा' इति च्लेरङि तिप इकारलोपे 'अनिजत्' इति। अङभावपक्षे—च्लेः सिचि 'अस्तिसिचोऽपृक्ते' इति तिपस्तकारस्य ईटि 'वदव्रजहलन्तस्याचः' इति वृद्धौ 'चोः कुः' इति कुत्वेन गत्वे 'खरि च' इति चर्त्वेन गस्य कत्वे, सिचः सस्य षत्वे क्ष्संयोगे क्षकारे अटि च 'अनैक्षीत्' इति। अनिक्त। आत्मनेपदे लुङि अटि लुङस्तादेशे च्लेः सिचि इचो लोपे 'झलो झलि' इति सलोपे 'चोः कुः' इतिं जस्य गत्वे 'खरि च' इति गस्य कत्वे 'अनिक्त' इति। एवं विजिर् पृथग्भावे विष्लृ—व्याप्तौ च वेवेक्ति इत्यादि रूपाणि बोध्यानि। इति जुहोत्यादयः।

नाभ्य—अभ्यस्तसंज्ञक धातुको 'लघूपध' गुण नहीं हो, अजादि 'पित्' सार्वधातुकके परे।

इस प्रकार 'इन्दुमती' टीकामें जुहोत्यादिप्रकरण समाप्त हुआ।

अथ दिवादिप्रकरणम्

दिवु क्रीडाविजिगीषाव्यवहारद्युतिस्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु । **दिवादिभ्यः श्यन्** ।३।१।६९। दिवादिभ्यः श्यन्प्रत्ययः स्यात् कर्तरि सार्वधातुके । शपोऽपवादः । 'हलि चे'ति दीर्घः । दीव्यति । दिदेव । देविता । देविष्यति । दीव्यतु । अदीव्यत् । दीव्येत् । दीव्यात् । अदेवीत् । अदेविष्यत् । एवं-षिवु तन्तुसन्ताने । **सिवादीनां वाऽड्व्यवायेऽपि** ।८।३।७१। परिनिविभ्यः परेषामेषामड्व्यवायेऽपि वा सस्य षः । पर्यषीव्यत् । पर्यसीव्यत् । **नृती** गात्रविक्षेपे । नृत्यति । ननर्त । नर्त्तिता । **सेऽसिचि कृतचृतच्छृदतृदनृतः** ।७।२।५७। एभ्यः सिज्भिन्नस्य सादेरार्द्धधातुकस्येड् वा स्यात् । नर्त्तिष्यति । नर्त्स्यति । नृत्यात् । अनर्त्तीत् । अन-

---

दिवादिभ्यः श्यन्निति । 'कर्तरि शप्' इत्यतः कर्तरीति 'सार्वधातुके यक्' इत्यतः सार्वधातुके इति चानुवर्तते इत्यभिप्रेत्याह—शपोऽपवाद इति । दिदेव । दिवु धातोर्लिटस्तिपि तिपो णलि 'लिटि धातोरनभ्यासस्य' इति धातोर्द्वित्वेऽभ्यासकार्ये 'पुगन्तलघूपधस्य च' इति गुणे 'दिदेव' इति । अदेवीत् । लुङि अटि तिपि इकारलोपे च्लौ सिजादेशे इचावितौ 'आर्धधातुकस्येड् वलादेः' इति इटि 'अस्तिसिचोऽपृक्ते' इति ईटि 'इट ईटि' सलोपे 'पुगन्तलघूपधस्य च' इति लघूपधगुणे 'अदेवीत्' इति । सिवादीनां वेति । 'परिनिविभ्यः' इत्यतः परिनिविभ्यः 'अपदान्तस्य मूर्धन्य' इत्यधिकृतम् । अत आह—सस्य षः स्यादिति । सीव्यति । सिषेव । सेविता । सेविष्यति । सीव्यतु । असीव्यत् । सीव्येत् । सीव्यात् । असेवीत् । असेविष्यत् । पर्यषीव्यदिति । परि+असीव्यत् इत्यवस्थायां 'सिवादीनां वाऽड्व्यवायेऽपि' इति वैभाषिके सस्य षत्वे यणि पर्यषीव्यत—षत्वाभावे पर्यसीव्यत् इति रूपद्वयं साधु । नृत्यति । नृती-गात्रविक्षेपे इति धातोर्लटि तिपि 'दिवादिभ्यः श्यन्' इति श्यनि श्यनः अपित्वेन ङित्वात् गुणः, 'नृत्यति' । ननर्त । नृती गात्रविक्षेपे इत्यस्माद्धातोर्लिटस्तिपि तिपो णलि धातोर्द्वित्वे तल्लोपे 'उरत्' इति अभ्यासऋकारस्य अदादेशे रपरे हलादिशेषे गुणे 'ननर्त'इति । सेऽसिचि इति । से असिचि इति छेदः । सप्तमी षष्ठ्यर्थे । कृतचृतच्छृदतृदनृत एषां समाहारद्वन्द्वात् पञ्चमी । 'उदितो वा' इत्यतो वेति 'आर्धधातुकस्येडि'ति चानुवर्तते तदाह—एभ्य इत्यादिना । अनर्तीत् । नृतो लुङस्तिपि च्लौ च्लेः सिचि इचो लोप 'आर्धधातुकस्येड्वलादेः' इति इटि तिप इकारलोपे 'अस्तिसिचोऽपृक्ते' इति ईटि 'इट

दिवा—दिवादिगण पठित धातुओंसे 'श्यन्' प्रत्यय हो, कर्त्रर्थक सार्वधातुकके परे । सिवा—परि, नि और 'वि' उपसर्गोंसे पर सिवादि (सिवु-सह-सुट्-स्तु-स्वञ)के सकारको 'अट्'के व्यवधानमें भी षत्व हो, विकल्पसे । सेऽसि—कृत-चृत-छृद-तृद-नृत धातुओंसे

त्तिष्यत् । अनर्त्स्यत । **त्रसी** उद्वेगे । 'वा भ्राशे'ति श्यन्वा । त्रस्यति । त्रसति । तत्रास । **वा जॄभ्रमुत्रसाम्** ।६।४।१२४। एषां किति लिटि सेटि, 'थलि' च एत्वाभ्यासलोपौ वा स्तः । त्रेसतुः । तत्रसतुः । त्रेसिथ । तत्रसिथ । त्रसिता । **शो** तनूकरणे । **ओतः श्यनि** । ७ । ३ । ७। ओतो लोपः स्यात् श्यनि । श्यति । श्यतः । श्यन्ति । 'आदेच उपदेशेऽशिति' । शशौ । शशतुः । शशुः । शाता । शास्यति । श्यतु । अश्यत् । श्येत् । शायात् । 'विभाषा घ्राधेङि'ति सिचो वा लुक् । अशात् । अशाताम् । लुगभावे 'यमरमे'ति इट्सकौ । अशासीत् । अशासिष्टाम् । अशास्यत् । **छो** छेदने । छ्यति । चच्छौ । चच्छतुः । **षो** अन्तकर्मणि । स्यति । ससौ । अभिष्यति । अभिससौ । साता । सास्यति । स्यतु । अभ्यष्यत् । सेयात् । **दो** अवखण्डने । द्यति । ददौ । प्रणिदाता । दास्यति । देयात् । अदात् । अदास्यत् । **व्यध** ताडने । 'ग्रहिज्ये'ति सम्प्रसारणम् । विध्यति । विव्याध । विविधतुः ।

ईटि' इति सलोपे 'पुगन्तलघूपधस्य च' इति गुणे अटि च 'अनर्तीत्' इति । त्रस्यति । त्रसी उद्वेगे इति धातुतो लटस्तिपि 'वा भ्राशभ्लाशभ्रमुक्रमुक्लमुत्रसित्रुटिलषः' इति वैकल्पिकेन श्यनि 'त्रस्यति' इति । श्यनोऽभावपक्षे शपि त्रसति । वा जॄभ्रमुत्रसाम् 'अत एकहल्मध्ये' इत्यतो लिटि इति 'थलि च सेटि' इति चानुवर्तते । 'घ्वसोरेद्धौ' इत्यतः एदिति 'गमहन' इत्यतः क्तिीति च । तदाह—एषामिति । ओतः श्यनि । 'घोर्लोपो लेटि वा' इत्यतो लोप इत्यनुवर्तते इत्यभिप्रेत्य शेषं पूरयति—लोपः स्यादिति । श्यति । शो तनूकरणे इत्यस्माद्धातोः 'वर्तमाने लट्' इति लटि तिपि 'दिवादिभ्यः श्यन्' इति श्यनि 'ओतः श्यनि'इति शोवर्तिन ओकारस्य लोपे 'श्यति'इति बोध्यम् । शशौ । लिटि तिपि णलि अनुबन्धलोपे धातोर्द्वित्वेऽभ्यासत्वे 'ह्रस्वः' इति अभ्यासस्याचो ह्रस्वत्वे 'श शा अ' इति स्थिते 'आतः औ णलः' णल औकारे 'वृद्धिरेचि' इति वृद्धौ 'शशौ' इति । विध्यति । व्यध ताडने इति धातोर्लटि तिपि 'दिवादिभ्यः श्यन्' इति श्यनि अनुबन्धलोपे 'व्यध य ति' इति स्थिते श्यनोऽपित्त्वेन 'सार्वधातुकमपित्' इति ङित्त्वम्, ङित्त्वात् 'ग्रहिज्यावयिव्यधिवष्टिविचतिवृश्चतिपृच्छतिभृज्जतीनां ङिति च' इति सम्प्रसारणे 'व् इ अ ध् य ति' इति जाते 'सम्प्रसारणाच्च' इति पूर्वरूपे 'विध्यति' इति रूपम् । विव्याध । व्यध्धातोर्लिटस्तिपि तिपो णलि अनुबन्धलोपे 'लिटि धातोः' इति द्वित्वेऽभ्यासत्वे हलादिशेषेऽर्थात् धलोपे 'व्य व्यध् अ' इति स्थिते 'लिट्य-

---

पर 'सिच्' भिन्न सकारादि आर्धधातुकको 'इट्'का आगम हो, विकल्पसे । वा जॄ—जॄ, भ्रम् और त्रस् धातुको एत्वाभ्यासलोप हो, कित्-लिट् और सेट् थलके परे, विकल्पसे ।

ओतः—ओकारका लोप हो, 'श्यन्'के परे ।

विविधुः। विव्यद्ध। विव्यधिथ। व्यद्ध। व्यत्स्यति। विध्येत्। विध्यात्। अव्यात्सीत्। पुष पुष्टौ। पुष्यति। पुपोष। पुपोषिथ। पोष्टा। पोक्ष्यति। 'पुषादी' त्यङ्-आपरस्मैपदात्। अपुषत्। अपोक्ष्यत्। शुष शोषणे। शुष्यति। शुशोष। शोष्टा। शोक्ष्यति। शुष्यतु। अशुष्यत्। अशुषत्। अशोक्ष्यत्। णश अदर्शने। नश्यति। ननाश। नेशतुः। नेशुः। रधादिभ्यश्च ।७।२।४५। रध् नश् तृप् दृप् द्रुह्-मुह् ष्णुह्-ष्णिह-एभ्यो वलाद्यार्धधातुकस्य वेट् स्यात्। नेशिथ। मस्जिनशोर्झलि।७।१।६०। मस्जिनशोर्नुम् स्यात् झलि। ननंष्ठ। नेशिव-नेश्व। नेशिम-नेश्म। नशिता। नंष्टा। नशिष्यति। नङ्क्ष्यति। नश्यतु। अनश्यत्।

भ्यासस्योभयेषाम्' इति अभ्यासस्य सम्प्रसारणे 'व इ अ व्यध अ' इति जाते 'सम्प्रसारणाच्च' इति पूर्वरूपे 'व् इ व्यध् अ' मिलित्वा 'विव्यध् अ' इति स्थिते 'अत उपधायाः' इति उपधावृद्धौ 'विव्याध' इति रूपं ज्ञेयम्। अव्यात्सीत्। लुङि अटि तिपि च्लौ च्लेः सिचि तिप इकारलोपे अनिट्त्वादिडभावे 'अस्तिसिचोऽपृक्ते' इति अपृक्तसंज्ञकस्य तकारस्य ईटि विहिते 'वदव्रजहलन्तस्याचः' इति वृद्धौ, 'खरि च' इति धस्य तत्वे 'अव्यात्सीत्' इति। पुपोष। लिटि तिपि णलि अनुबन्धलोपे 'लिटि धातोरनभ्यासस्य' इति द्वित्वेऽभ्यासकार्ये 'पुगन्तलघूपधस्य' इति गुणे 'पुपोष' इति सिद्धं भवति। पुपोषिथ। थलि द्वित्वेऽभ्यासत्वे 'आर्धधातुकस्येड्' इति इटि प्राप्ते 'एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्' इति निषेधे 'कृसृभृवृस्तु' इति नियमिट। अजन्तत्वाभावात् 'ऋतो भारद्वाजस्य' इत्यस्य नात्र प्रसक्तिः। 'पुगन्त' इति गुणे 'पुपोषिथ' इति रूपम्। अपुषत्। पुषधातोर्लुङि, अटि तिपि तिप इकारलोपे च्लौ 'पुषादिद्युताद्यॢदितः' इति पुषादिगणपाठात् च्लेरङि ङित्वाद् गुणाभावे 'अपुषत्' इति। अपुषताम्, अपुषन्। शुशोष। शुषो लिटि तिपि णलि अनुबन्धलोपे द्वित्वेऽभ्यासकार्ये 'पुगन्त' इति गुणे 'शुशोष' इति साधु। नश्यति। णानुबन्धकात् णश् धातुतो लटि लटस्तिपि श्यनि 'णो नः' इति णस्य नत्वे 'नश्यति' इति रूपम्। ननाश। नश्धातोर्लिटस्तिपि णलि णलावित्तौ 'लिटि धातोरनभ्यासस्य' इति धातोर्द्वित्वेऽभ्यासत्वे 'अत उपधायाः' इति वृद्धौ 'ननाश' इति रूपं बोध्यम्। रधादिभ्यश्च। 'आर्धधातुकस्येड्वलादेः' इत्यनुवर्तते 'स्वरतिसूतिसूयति' इत्यतो वेति चेत्यभिप्रेत्य शेषं पूरयति—वलाद्यार्धधातुकस्येति। मस्जिनशोर्झलि। 'इदितो नुम्' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः।

रधा—रधादि धातुओंसे पर वलादि आर्धधातुकको इडागम हो, विकल्पसे।

मस्जि—'मस्ज' तथा 'नश' धातुको नुमागम हो, झलादि प्रत्ययके परे।

नश्येत् । नश्यात् । अनशत् । प्रणश्यति । **नशेः षान्तस्य ।८।४।३६।** षान्तस्य नशेर्णत्वं न स्यात् । प्रनंष्टा । 'अन्त' ग्रहणं भूतपूर्वप्रतिपत्त्यर्थम् । प्रनङ्क्ष्यति । **रध** हिंसा-संराद्धयोः । रध्यति । **रधिजभोरचि ।७।१।६१।** रधिजभोरचि नुम् स्यात् । ररन्ध । ररन्धतुः । ररन्धिथ । ररद्ध । ररन्धथुः । ररन्धिव ररन्ध्व । **नेट्यलिटि रधेः ।७।१।६२।** लिड्वर्जे इटि रधेर्नुम्न स्यात् । रधिता-रद्धा । रधिष्यति-रत्स्यति । अङि नुम् । 'अनिदिता'मिति नलोपः । अरधत् ॥ **तृप** प्रीणने । तृप्यति । ततर्प । ततृपतुः । ततृपुः । रधादित्वाद्वेट् । तत्रप्थ-ततर्पिथ-ततर्प्थ । तर्पिता-तर्प्ता-त्रप्ता । (**स्पृशमृशकृषतृपदृपां च्लेः सिज्वा**

प्रणश्यति । अत्र 'उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य' इति णत्वं बोध्यम् । नशेः षान्तस्येति । 'रषाभ्याम्'इत्यतो ण इति । 'न भाभूपू' इत्यतः नेति चानुवर्तते इत्यभिप्रेत्य शेषं पूरयति-णत्वं न स्यादिति । प्रनंष्टेति । 'प्र+नंष्टा' इत्यवस्थायाम् 'उपसर्गादसमासे' इति णत्वं प्राप्तं 'नशेः षान्तस्य' इति निषेधात् न भवति इति भावः । अन्तग्रहणमिति । पूर्वं षकारस्य सतः इदानीमादेशवशेन षान्तत्वाभावेऽपि णत्वनिषेधाप्राप्त्यर्थमन्तग्रहणमित्यर्थः । प्रनङ्क्ष्यति । अत्र षस्य कत्वे कृतेऽपि भूतपूर्वगत्या षान्तत्वान्न णत्वमिति भावः । रधिजभोरचीति । रध् हिंसायामिति श्यन्विकरणस्य चतुर्थान्तस्यैका निर्देशः । 'इदितो नुम्' इत्यतो नुमित्यनुवर्तते । अत आह—नुम् स्यादिति । ररन्धेति । रधधातोर्लिटि तिपि णलि 'रधिजभोरचि' इति नुमि मित्त्वादन्त्यादचः परत्वे द्वित्वे पूर्वस्याभ्यासत्वे हलादिशेषत्वे रूपसिद्धिः । ररन्धतुः । ररन्धुः । ररन्धिथ-ररद्ध । अत्र वेट् भारद्वाजमताश्रयणात् । ररन्धथुः । ररन्ध । ररन्ध । ररन्धिव-ररन्ध्व । अत्रेड्विकल्पः 'रधादिभ्यश्च' इति प्रतिज्ञानात् । ररन्धिम-ररन्ध्म । रधिता-रद्धा । रधिष्यति-रत्स्यति । अत्रेड्विकल्पः 'रधादिभ्यश्च' इति तथा प्रतिपादनात् । रध्यतु । अरध्यत् । रध्येत् । रध्यात् । अङि पुषादित्वादङि नुमि 'अनिदिताम्' इति नलोपे 'अरधत्' इति रूपम् । अरधिष्यत्-अरत्स्यत् । तृप प्रीणने, प्रीणनं तृप्तिस्तर्पणं च । तृप्यति । ततर्प । ततृपतुः । ततृपुः । तत्रप्थ-ततर्पिथ-ततर्प्थ । अत्र क्रमशः 'रधादिभ्यश्च' इतीडभावे 'अनुदात्तस्य चर्दुपधस्य' इत्यमि यणि प्रथमं 'तत्रप्थ' रूपम् । इटि सति गुणे द्वितीयं 'ततर्पिथ' इति रूपम् । इडभावेऽम्यभावे च ततर्प्थ' इति तृतीयं रूपमवसेयम् । एवं तर्पिता-तर्प्ता-त्रप्ता । तर्पिष्यति-तर्प्स्यति-त्रप्स्यति । तृप्यतु । अतृप्यत् । तृप्येत् । तृप्यात् । 'स्पृशमृश' इति सिचि इटि सति गुणेऽटि

नशेः—षान्त 'नश्' धातुको 'णत्व' नहीं हो ।

रधि—'रध्' धातु और 'जभ्' धातुको नुमागम हो, अजादि प्रत्ययके परे ।

नेट्य—लिट्-सम्बन्धि-भिन्न 'इट्'के परे 'रध्' धातुको नुम् नहीं हो । स्पृश—स्पृशादि

वाच्यः) अतर्पीत्-अत्राप्सीत्-अताप्र्सीत्-अतृपत्। दृप हर्ष-मोहनयोः। मोहनं-गर्वः। दृप्यति इत्यादि। 'रधादित्वादिमौ वेट्कावमर्थमनुदात्तता'। द्रुह जिघांसायाम्। द्रुह्यति। दुद्रोह। दुद्रुहतुः। दुद्रुहुः। 'वा द्रुहे'ति वा घः। पक्षे ढः। 'झषस्तथोर्धोऽधः' दुद्रोहिथ-दुद्रोग्ध-दुद्रोढ। दुद्रुहथुः। दुद्रुह। दुद्रोह। दुद्रुहिव। दुद्रुहिम। द्रोहिता-द्रोग्धा। द्रोढा। द्रोहिष्यति-ध्रोक्ष्यति। ढत्वघत्वयोस्तुल्यं रूपम्। अद्रुहत्। अद्रोहिष्यत्-अध्रोक्ष्यत्। मुह वैचित्त्ये। वैचित्त्यम्-अविवेकः। मुह्यति। मुमोह। मुमुहतुः। मुमुहुः। मुमोहिथ-मुमोग्ध-मुमोढ। मोहिता मोग्धा-मोढा। मोहिष्यति-मोक्ष्यति। मुह्यतु। अमुह्यत्। मुह्येत्। मुह्यात्। अमुहत्। अमोहिष्यत्-अमोक्ष्यत्। ष्णुह उद्गिरणे। स्नुह्यति। सुष्णोह। सुष्णुहतुः। सुष्णुहुः। सुष्णोहिथ-सुष्णोग्ध-सुष्णोढ। सुष्णुहथुः। सुष्णुह। सुष्णोह। सुष्णुहिव-सुष्णुह्व। सुष्णुहिम-सुष्णुह्म। स्नोहिता-स्नोग्धा-स्नोढा। स्नोहिष्यति-स्नोक्ष्यति। स्नुह्यतु। अस्नुहत्-अस्नोहिष्यत्-अस्नोक्ष्यत्। ष्णिह प्रीतौ। स्निह्यति। सिष्णेह। सिष्णिहतुः। सिष्णिहुः। सिष्णेहिथ-सिष्णेग्ध-सिष्णेढ। स्नेहिता-स्नेग्धा-स्नेढा। स्नेहिष्यति-स्नेक्ष्यति। स्निह्यतु। अस्निहत्। अस्नेहिष्यत्-अस्नेक्ष्यत्। वृत्। रधादयः समाप्ताः। तुष तुष्टौ। तुष्यति। तुतोष। तोष्टा। तोक्ष्यति। तुष्यतु। दुष वैकृत्ये। दुष्यति। दुदोष। दोष्टा।

'अतर्पीत्' इत्येकं रूपम्। सिज्भावे।'अताप्र्सीत्' इति द्वितीयं रूपम्। अमि सति तु 'अत्रप्सीत्' इति तृतीयं रूपं भवति। पुनरपि पुषाद्यङि अतृपत् इति चतुर्थं रूपम्। अत्रप्स्यत् अतप्र्स्यत्-अतर्पिष्यत्। इत्यादि। दृप हर्षमोहनयोः दृप्यति। पूर्ववत्। ननु रधादित्वादेव वेट्कत्वादनिट्कारिकासु तृप्यतिदृप्यत्योः पाठो व्यर्थ इत्यत आह-रधादित्वादिमौ वेट्कौ अमर्थमनुदात्ततेति। द्रुह जिघांसायाम्—द्रुह्यति। दुद्रोह। दुद्रुहतुः। दुद्रुहुः। दुद्रोग्धेति। द्रुहधातोर्लिटि सिपि थलि 'लिटि धातोः' इति द्वित्वे पूर्वस्याभ्यासत्वे हलादिशेषत्वे 'दुद्रुह्-थ' इति जाते 'रधादिभ्यश्च' इति इड्विकल्पे 'पुगन्त' इति गुणे 'दुद्रोहिथ' इति प्रथमं रूपम्। इडभावे 'दुद्रोह-थ 'वा द्रुहमुहष्णुहष्णिहाम्' इति हस्य विकल्पेन घत्वे 'झषस्तथोर्धोऽधः' इति थस्य धत्वे 'झलां जश् झशि' इति घस्य गत्वे 'दुद्रोग्ध' इति द्वितीयं रूपम्। घत्वस्य विकल्पत्वात् 'हो ढः' इति ढत्वे 'झषस्तथोः' इति थस्य धत्वे 'ष्टुना ष्टुः' इति ष्टुत्वेन धस्यापि ढत्वे 'ढो ढे लोपः' इति पूर्वढस्य लोपे 'पुगन्त' इति गुणे 'दुद्रोढ' इति तृतीयं रूपम्। दुद्रुहथुः-

---

धातुसे पर 'जिल'को 'सिच्' हो, विकल्पसे। रधादिभ्यः—रधादि गणमें पठित होनेसे ये

दोक्ष्यति । दुष्यतु । श्लिष आलिङ्गने । श्लिष्यति । **श्लिष आलिङ्गने ।३।१।४६।** श्लिषश्च्लेः क्सः स्यादालिङ्गने । 'अश्लिक्षत् कन्यां देवदत्तः' । आलिङ्गने किम् ? समश्लिषज्जतु काष्ठम् । प्रत्यासत्ताविह श्लिषिः । क्रुध क्रोधे । क्रुध्यति । चुक्रोध । क्रोद्धा । क्रोत्स्यति । क्रुध्यतु । क्षुध बुभुक्षायाम् । क्षुध्यति । चुक्षोध । क्षोद्धा । क्षोत्स्यति । शुध शौचे । शुध्यति । शुशोध । शोद्धा । शोत्स्यति । षिधु संराद्धौ । सिध्यति । सिषेध । सेद्धा । सेत्स्यति । असिधत् । असेत्स्यत् । शमु उपशमे । **शमामष्टानां दीर्घः श्यनि ।७।३।७४।** शम्-तम्-दम्-श्रम्-भ्रम्-क्षम्-

---

दुद्रुह । दुद्रोह-दुद्रुहिव-दुद्रुहिम । द्रोहिता-द्रोग्धा-द्रोढा । द्रोहिष्यति-ध्रोक्ष्यति । द्रुह्यतु । अद्रुह्यत् । द्रुह्येत् । द्रुह्यात् । अद्रुहत् 'पुषाद्यङ्' । अद्रोहिष्यत्-अध्रोक्ष्यत् । श्लिष-आलिङ्गन इति । च्लेरिति 'शल इगुपधा' इत्यतः क्स इत्यनुवर्तते । तथा च 'शल इगुपधा' इत्यनेनैव क्सप्रत्यये सिद्धे पुनरपि क्सविधानं पुषाद्यङो बाधनार्थम् । स च बाधः क्सश्च श्लिषधातोरालिङ्गनार्थं गम्य एव स्यान्नान्यथा । अश्लिक्षत्कन्यामिति । श्लिषधातोर्लुङि तिपि 'इतश्चे'ति इलोपे च्लौ 'श्लिष आलिगने' इति क्सादेशेऽङ्गस्याडागमे 'अश्लिष्-स त्' इति जाते 'षढोः कः सि' इति षस्य कत्वे 'आदेशप्रत्यययोः' इति सकारस्य षत्वे उभयोः संयोगेन क्षत्वे 'अश्लिक्षत्' इति रूपम् । कन्यां देवदत्तः इति पदप्रपूरणं तु श्लिषधातोरालिङ्गनार्थस्फोरणायेति बोध्यम् । देवदत्तकर्तृककन्याकर्मक आलिंगनानुकूलो व्यापारः इति शाब्दबोधः । समश्लिषज्जतु काष्ठमिति । सम्-आङ् पूर्वकात् श्लिषधातोर्लुङि तिपि । इतश्चेति इलोपे च्लौ पुषादित्वादङि समश्लिषत् इति सिद्धम् । अत्र श्लिषः संयोगार्थत्वेनालिंगनार्थाभावान्न क्सः जतु=लाक्षा-सा च काष्ठलग्नैवोपपद्यते इति स्थितिः । जतु च काष्ठञ्चेति समाहारद्वन्द्वः । प्रत्यासत्तौ=संयोगार्थे इति शेषः । श्लिषः संयोगार्थत्वान्न क्सः । न च 'श्लिष आलिंगने' इति क्साभावे, 'शल इगुपधा' इति क्सः स्यान्न तु पुषाद्यङ् इति चेन्न विप्रतिषेधेन यद्बाधितं तद्बाधितमेवेति नियमात् । क्रुध क्रोधे—क्रुध्यति । चुक्रोध । क्रोद्धा । क्रोत्स्यति । क्रुध्यतु । अक्रुध्यत् । क्रुध्येत् । क्रुध्यात् । अक्रुधत् । अक्रोत्स्यत् । इत्यादि । क्षुध=बुभुक्षायाम्-क्षुध्यति—चुक्षोध-क्षोद्धा-क्षोत्स्यति-क्षुध्यतु-अक्षुध्यत्-क्षुध्येत्-क्षुध्यात्-अक्षुधत—अक्षोत्स्यत् । शुध=शौचे=शुध्यति-शुशोध-शोद्धा-शोत्स्यति-शुध्यतु-अशुध्यत्-शुध्येत्-शुध्यात्-अशुधत्-अशोत्स्यत् । षिधु=संराद्धौ=सिध्यति-सिसेध-सेद्धा-सेत्स्यति-सिध्यतु-असिध्यत्-सिध्येत्-सिध्यात्-असिधत्-असेत्स्यत् ।

दोनों (तृप्, दृप्) धातु वेट् (विकल्पसे इट्को प्राप्त करनेवाले) हैं । केवल आगममात्र होनेके लिये इनका अनुदात्त धातुओंमें पाठ है ।

श्लिष—'श्लिष्' धातुसे पर 'च्लि'को 'क्स' आदेश हो, आलिंगन अर्थमें । शमु—शमादि

क्रमू-मदामचो दीर्घः श्यनि। प्रणिशाम्यति। शशाम। शेमतुः। शेमुः। शेमिथ। शमिता। शमिष्यति। शाम्यतु। अशमत्। अशमिष्यत्। तमु काङ्क्षायाम्। ताम्यति। तताम। तमिता। तमिष्यति। ताम्यतु। अतमत्। अतमिष्यत्। दमु उपशमे। दाम्यति। ददाम। दमिता। दमिष्यति। दाम्यतु। अदमत्। अदमिष्यत्। श्रमु तपसि, खेदे च। श्राम्यति। शश्राम। श्रमिता। श्रमिष्यति। श्राम्यतु। अश्रमत्। अश्रमिष्यत्। भ्रमु अनवस्थाने। 'वा भ्राशे'ति श्यन्वा। भ्राम्यति-भ्रमति। 'वा जॄभ्रमुत्रसाम्'। भ्रेमतुः-बभ्रमतुः। पुषादित्वादङ्। अभ्रमत्। शेषं भ्वादिवत्। क्षमू सहने। क्षाम्यति। चक्षाम। चक्षमतुः। चक्षमुः। चक्षमिथ-चक्षन्थ। चक्षमिव-चक्षण्व। चक्षमिम-चक्षण्म। क्षमिता-क्षन्ता। क्षमिष्यति-क्षंस्यति। क्षाम्यतु। अयं न षित्। 'अषितः क्षाम्यतेः क्षान्तिः, क्षमूषः क्षमतेः क्षमा'। क्लमु ग्लानौ। 'ष्ठिवुक्लमु चमामि'ति दीर्घः। क्लाम्यति। चक्लाम। क्लमिता। क्लमिष्यति। क्लाम्यतु। अक्लमत्। अक्लमिष्यत्। मदी हर्षे। माद्यति। ममाद। मदिता। अमदत्। असु क्षेपणे। अस्यति। आस। असिता। असिष्यति।

अस्यतेस्थुक्।७।४।१७। अस्यतेस्थुक् स्यात् अङि। 'अस्यती'त्यङ। आस्थत्।

क्रमुर्मदी चेत्येतेष्टौ शमादय इति स्थितिः। शमु=उपशमे। उपशमो-नाशः इन्द्रियनिग्रहश्च। शाम्यतीति। शम्धातोर्लटि लिपि दिवादित्वात् श्यनि। 'शमामष्टानाम्' इति दीर्घे शाम्यति इत्यस्य सिद्धिः। प्रणिशाम्यति। 'नेर्गदनद' इति नेर्णत्वम्। शशाम-शेमतुः। शमिता। शमिष्यति। शाम्यतु। अशाम्यत्। शाम्येत्। शम्यात्। अशमत्। अशमिष्यत्। तमु काङ्क्षायाम्। ताम्यति। तताम-तेमतुः। तमिता। तमिष्यति। ताम्यतु। अताम्यत्। ताम्येत्। तम्यात्। अतमत्। अतमिष्यत्। दमु=उपशमे। दाम्यति। ददाम-देमतुः। दमिता। दमिष्यति। दाम्यतु। अदाम्यत्-दाम्येत्-दम्यात्-अदमत्-अदमिष्यत्। श्रमु=तपसि खेदे च। श्राम्यति-शश्राम-श्रमिता-श्रमिष्यति-श्राम्यतु। अश्राम्यत्-श्राम्येत्-श्रम्यात्-अश्रमत्-अश्रमिष्यत्। भ्रमु=अनवस्थाने = भ्राम्यति-बभ्राम-भ्रमिता-भ्रमिष्यति-भ्राम्यतु - अभ्राम्यत् - भ्राम्येत्-भ्रम्यात्--अभ्रमत्-अभ्रमिष्यत्। क्षमू सहने-क्षाम्यति-चक्षाम-क्षन्ता-क्षमिष्यति-क्षंस्यति, क्षाम्यतु-अक्षाम्यत्-क्षाम्येत्-क्षम्यात्-अक्षमत्-अक्षस्यत-अक्षमिष्यत्। क्लमु=क्लाम्यति। चक्लाम। क्लमिता-क्लमिष्यति-क्लाम्यतु-अक्लाम्यत्-क्लाम्येत्-क्लम्यात्-अक्लमत्-अक्लमिष्यत्। मदी=हर्षे-माद्यति-ममाद-मदिता-मदिष्यति। माद्यतु-अमाद्यत्-माद्येत्-मद्यात्-अमदत्-अमदिष्यत्। असु=क्षेपणे। अस्यति-आस-असिता-असिष्यति-अस्यतु-आस्यत्-अस्येत्-अस्यात्। अस्यतेस्थुगिति। 'ऋदृशोऽ-

आठ धातु-सम्बन्धी अच्को दीर्घ हो, 'श्यन्'के परे। अस्य—'अस्' धातुको 'थुक्'का आगम

यसु प्रयत्ने । **यसोऽनुपसर्गात्** ।३।१।७१। **संयसश्च** ।३।१।७२। यसोऽनुपसर्गात्, संयसश्च श्यन्वा । यस्यति-यसति । संयस्यति-संयसति । अनुपसर्गात्किम् ? प्रयस्यति । जसु मोक्षणे । जस्यति । जजास । अजसत् । **तसु** उपक्षये । **दसु** च । तस्यति । ततास । अतसत् । दस्यति । ददास । अदसत् । **वसु** स्तम्भे । वस्यति । 'न शसददे'ति निषेधः । ववास । ववसतुः । 'वशादि'रिति मते तु—वेसतुः । वेसुः । **व्युष** विभागे । व्युष्यति । वुव्योष । **विस** प्रेरणे । विस्यति । विवेस । अविसत् । **कुस** संश्लेषणे । कुस्यति । चुकोस । कोसिता । अकुसत् । **बुस** उत्सर्गे । बुस्यति । बुबोस । अबुसत् । **मुस** खण्डने । मुस्यति । मुमोस । **मसी** परिणामे । परिणामो—विकारः । मस्यति । ममास । अमसत् । **लुठ** विलो-

---

ङि गुणः' इत्यतोऽङि इत्यनुवर्तते । आस्थदिति । आ-अस्-अ-त् इत्यवस्थायाम् 'अस्यतेस्थुक्' इति थुगागमे कित्वादन्त्यावयवे 'आटश्च' इति वृद्धौ 'आस्थत्' इति रूपं भवति । आसिष्यत् । 'यसोऽनुपसर्गात्' 'संयसश्च' । सूत्रद्वयमिदम् । 'दिवादिभ्यः श्यन्' 'वा भ्राश' इत्यतश्च श्यनो निवृत्तौ आह-श्यन् वा स्यादिति । अनुपसर्गाद्यसः श्यन्वा स्यादिति प्रथमसूत्रार्थः । सोपसर्गात्तु नित्य एव श्यन्, अनुपसर्गादिति पर्युदासात् । संपूर्वान्नित्यमेव श्यनि प्राप्ते द्वितीयसूत्रम् । यस्यति-यसति-संयसति-संयस्यति । अत्र यसु = प्रयत्ने धातुः । प्रयस्यति । अत्र तु न श्यन्विकल्पः उपसर्गादितीत् । जसु=मोक्षणे-जस्यति-जजास जसिता-जसिष्यति-जस्यतु-अजस्यत्-जस्येत्-जस्यात् अजसत्-अजसिष्यत् । तसु-दसु=उपक्षये=तस्यति-दस्यति । ततास-ददास । तसिता-दसिता । तसिष्यति-दसिष्यति । तस्यतु-दस्यतु । अतस्यत्-अदस्यत् । तस्येत्-दस्येत् । तस्यात्-दस्यात् । अतसत्-अदसत् । अतसिष्यत्-अदसिष्यत् । वसु = स्तम्भे-वस्यति-ववास-ववसतुः । वसिता-वसिष्यति-वस्यतु-अवस्यत्-वस्येत्-वस्यात्—अवसत्-अवसिष्यत् । वशादिमते केवलं लिटि-वेसतुः-वेसुः इति वैशिष्ट्यम् । व्युष=विभागे व्युष्यति-विव्योष-व्युषिता-व्युषिष्यति-व्युष्यतु अव्युष्यत्-व्युष्येत्-व्युष्यात्-अव्युषत्-अव्युषिष्यत् । विस=प्रेरणे=विस्यति । विवेस । वेसिता-वेसिष्यति । विस्यतु-अविस्यत् । विस्येत्-विस्यात्-अविसत्-अवेसिष्यत् । बुस=उत्सर्गे=बुस्यति-बुबोस । बोसिता-बोसिष्यति-बुस्यतु अबुस्यत् बुस्येत् बुस्यात्-अबुसत्-अबोसिष्यत् । मुस=खण्डने=मुस्यति-मुमोस मोसिता मोसिष्यति-मुस्यतु-अमुस्यत् मुस्येत् मुस्यात्-अमुसत्-अमोसिष्यत् । मसी=परिणामे=मस्यति ममास-मसिता-मसिष्यति-मस्यतु-अमस्यत्-मस्येत्-मस्यात्-अमसत्-अमसिष्यत् । लुठ विलोडने = लुठ्यति-लुलोठ-

---

ङो 'अङ्' परे । यसो—अनुपसर्गक 'यस्' धातुसे 'श्यन्' प्रत्यय हो, विकल्पसे ।

संयसश्च—'सम्' पूर्वक 'यस्' धातुसे 'श्यन्' प्रत्यय हो, विकल्पसे ।

डने । लुठ्यति । लुलोठ । उच समवाये । उच्यति । गुणः । 'अभ्यासस्यासवर्णे' । उवङ् । उवोच । ऊचतुः । ऊचुः । मा भवानुचत् । भृशु भ्रंशु अधःपतने । भृश्यति । बभर्श । अभृशत् । 'अनिदितामि'ति नलोपः । भ्रश्यति । बभ्रंश । अभ्रशत् । वृश वरणे । वृश्यति । ववर्श । अवृशत् । कृश तनूकरणे । कृश्यति । चकर्श । ञितृषा पिपासायाम् । तृष्यति । ततर्ष । हृष तुष्टौ । श्यन्नङौ भौवादिकाद्विशेषः । हृष्यति । जहर्ष । अहृषत् । रुष रिष हिंसायाम् । रुष्यति । रुरोष । रिष्यति । रिरेष । 'तीषसहे'ति वेट् । रोषिता-रोष्टा । रेषिता-रेष्टा । कुप क्रोधे । कुप्यति । चुकोप । गुप व्याकुलत्वे । गुप्यति । जुगोप । लुभ गार्ध्ये । गार्ध्यमाकाङ्क्षा । लुभ्यति । लुलोभ । 'लोभिता-लोब्धा । लोभिष्यति । लुभ्यतु । भ्वादेरयं कृतत्वाल्लोभ- तीत्यप्याहुः । क्षुभ सञ्चलने । क्षुभ्यति । चुक्षोभ । णभ तुभ हिंसायाम् । क्लिदू आर्द्री- भावे । क्लिद्यति । चिक्लेद । चिक्लेदिथ । चिक्लेत्थ । चिक्लिदिव चिक्लिद्व । चिक्लिदिम

लोठिता-लोठिष्यति-लुठ्यतु-अलुठ्यत्-लुठ्येत् लुठ्यात्-अलुठत्-अलोठिष्यत् । उच= समवाये=उच्यति-उवोच-उचिता-उचिष्यति-उच्यतु-औच्यत्-उच्येत्-उच्यात्- औचत्-औचिष्यत्-भृशु-भ्रंशु=अधः पतने । भृश्यति-भ्रश्यति । बभर्श-ब- भ्रंश । भर्शिता-भ्रंशिता । भर्शिष्यति । भ्रंशिष्यति । भृश्यतु-भ्रश्यतु । अभृ- श्यत्-अभ्रश्यत् । भृश्येत्-भ्रश्येत्-भृश्यात्-भ्रश्यात्-अभृशत्-अभ्रशत् अभर्शि- ष्यत्-अभ्रंशिष्यत् । कृश्=तनूकरणे-कृश्यति-चकर्श-कर्शिता-कर्शिष्यति । कृश्यतु-अकृश्यत्-कृश्येत्-कृश्यात्-अकृशत्-अकर्शिष्यति । ञितृषा=पिपासा- याम् । तृष्यति-ततर्ष-तर्षिता-तर्षिष्यति-तृष्यतु-अतृष्यत्-तृष्येत्-तृष्यात्- अतृषत्-अतर्षिष्यत् । हृष=तुष्टौ=हृष्यति-जहर्ष-हर्षिता-हर्षिष्यति-हृष्य- तु-अहृष्यत्-हृष्येत्-हृष्यात्-अहृषत्-अहर्षिष्यत् । रुष रिष-हिंसायाम् । रुष्यति- रिष्यति-रुरोष-रिरेष-रोषिता-रोष्टा-रेषिता-रेष्टा अत्र 'तीषसहलुभरुषरिषः' इति वेट् । रोषिष्यति-रोक्ष्यति-रेषिष्यति-रेक्ष्यति । रुष्यतु-रिष्यतु । अरुष्यत् अरिष्यत् रुष्येत्-रिष्येत्-रुष्यात्-रिष्यात् अरुषत्-अरिषत् । अरोषिष्यत्-अरेषिष्यत् । कुप= क्रोधे-कुप्यति-चुकोप-कोपिता-कोपिष्यति-कुप्यतु—अकुप्यत्—कुप्येत्—कुप्यात्- अकुपत्-अकोपिष्यत् । गुपि=व्याकुलत्वे=गुप्यति-जुगोप-गोपिता-गोपिष्यति । गु- प्यतु-अगुप्यत्-गुप्येत्-गुप्यात्-अगुपत्-अगोपिष्यत् । लुभ-गार्ध्ये=लुभ्यति-लुलोभ- लोभिता-लोब्धा 'अत्र तीषसह' इतीड्विकल्पः । लोभिष्यति लोप्स्यति । लुभ्यतु-अलु- भ्यत्-लुभ्येत्-लुभ्यात्-अलुभत्-अलोभिष्यत्-अलोप्स्यत् । क्षुभ=संचलने=क्षुभ्यति- चुक्षोभ-क्षोभिता-क्षोभिष्यति-क्षुभ्यतु अक्षुभ्यत्-क्षुभ्येत्-क्षुभ्यात्-अक्षुभत्-अक्षोभि- ष्यत् । क्लिदू=आर्द्रीभावे [illegible] क्लेदिष्यति-क्ले-

चिक्लिग्र । क्लेदिता-क्लेत्ता । क्लेदिष्यति'क्लेत्स्यति । ञिमिदा स्नेहने । मिदेर्गुणः ।७।३।८२। मिदेरिको गुणः । स्यादित्संज्ञकशकारादौ प्रत्यये परे । मेद्यति । मिमेद । अमिदत् । ञिक्ष्विदा स्नेहन-मोचनयोः । क्ष्विद्यति । चिक्ष्वेद । ऋधु वृद्धौ । ऋध्यति । आनर्द्ध । आर्द्धत् । गृधु अभिकाङ्क्षायाम् । गृध्यति । जगर्द्ध । अगृधत् । वृत् । पुषादयः समाप्ताः । इति परस्मैपदिनः ।

अथ आत्मनेपदिनः ।

षूङ् प्राणिप्रसवे । सूयते । सुषुवे । 'स्वरती'ति विकल्पं बाधित्वा 'श्र्युकः किती'ति निषेधे । प्राप्ते । क्रादिनियमान्नित्यमिट् । सुषुविषे । सुषुविवहे । सुषुविमहे । सोता । सविता । सविष्यते । सोष्यते । दूङ् परितापे । दूयते । दुदुवे । दीङ् क्षये । दीयते । दीङो युडचि क्ङिति ।६।४।६३। दीङः परस्याजादेः क्ङित आर्धधातुकस्य युट् स्यात् । (वुग्युटावुवङ्यणोः सिद्धौ वक्तव्यौ) दिदीये ।

क्लेत्स्यति-क्लिद्यतु-अक्लिद्यत्-क्लिद्येत्-क्लिद्यात्-अक्लिदत्-अक्लेदिष्यत्-अक्लेत्स्यत् । मिदेर्गुण इति । मिदेर्गुणो भवति इक इत्संज्ञकशकारादौ प्रत्यये परत इत्यर्थः । ञिमिदा-स्नेहने=मेद्यति-मिमेद-मेदिता-मेदिष्यति-मेद्यतु-अमेद्यत्-मेद्येत्-मिद्यात्-अमिदत्-अमेदिष्यत् । ञिक्ष्विदा-स्नेहनमोचनयोः क्ष्विद्यति-चिक्ष्वेद-क्ष्वेदिता-क्ष्वेदिष्यति-क्ष्विद्यतु-अक्ष्विद्यत्-क्ष्विद्येत्-क्ष्विद्यात्-अक्ष्विदत् अक्ष्वेदिष्यत् । ऋधु=वृद्धौ=ऋध्यति-आनर्ध-अर्धिता-अर्धिष्यति-ऋध्यतु-आर्ध्यत्-ऋध्येत्-ऋध्यात्-आर्धत्-आर्धिष्यत् । गृधु-अभिकाङ्क्षायां=गृध्यति-जगर्ध-गर्धिता-गर्धिष्यति-गृध्यतु-अगृध्यत्-गृध्येत्-गृध्यात्-अगृधत् अगर्धिष्यत् । इत्यादि ।

सूयते । षूङ्-प्राणिप्रसवे इतो लटि, तादेशे 'दिवादिभ्यः श्यन्' इति श्यनि अनुबन्धलोपे 'टित आत्मनेपदानां टेरे' इति टेरेत्वे 'धात्वादेः षः सः' इति धात्वादेः षकारस्य सकारे 'सूयते' इति रूपम् । असविष्ट । लुङि अटि लस्तादेशे च्लौ, च्लेः सिचि, सिच आर्धधातुकत्वे 'स्वरति' इति विकल्पेनेटि 'सार्वधातु०' इति गुणेऽवादेशे 'आदेशप्रत्यययोः' इति षत्वे च 'असविष्ट' इति । इडभाव-पक्षे-'असोष्ट' इति रूप बोध्यम् । दीङो युडचि क्ङिति । 'आर्धधातुके' इत्यधिकृतम् तच्च विशेष्यते । तदादिविधिः । दीङ इति पञ्चमी । सप्तमी षष्ठ्यर्थे तदाह—दीङः परस्येत्यादिना । दिदीये । लिटि तादेशे धातोर्द्वित्वेऽभ्यासत्वे 'ह्रस्वः' इति ह्रस्वे

मिदे-'मिद्' धातु-सम्बन्धी 'इक्'को गुण हो, इत्संज्ञक शकारादि प्रत्ययके परे ।
दीङो-'दीङ्' धातुसे पर अजादि कित्-ङित् आर्धधातुकको 'युट्'का आगम हो ।
वुग्युटावुवङ्-और यण्-कार्यमें वुक् तथा युट्का आगम सिद्ध हो रहे (असिद्ध न हो) ।

मीनातिमिनोतिदीङां ल्यपि च ।६।१।५०। एषामात्वं ल्यपि, चाद्-अशित्ये-ज्निमित्ते । दाता । दास्यते । अदास्त । **डीङ्** विहायसा गतौ । डीयते । डिङये । **पीङ्** पाने । पायते । पिप्ये । **माङ्** माने । मायते । ममे । माता । **प्रीङ्** प्रीतौ । अकर्मकः । प्रीयते । पिप्रिये । **जनी** प्रादुर्भावे । **ज्ञाजनोर्जा ।७।३।७९।** अनयोर्जादेशः स्यात् शिति परे । जायते । 'गमहनजने'त्युपधाया लोपः । 'स्तोः श्चुना श्चुः' । जज्ञे । जनिता । जनिष्यते । **दीपजनबुधपूरितायिप्यायिभ्योऽन्यतरस्याम् ।३।१।६१।** एभ्यश्च्लेश्चिण्वा स्यादेकवचने तशब्दे परे । **चिणो लुक्**

'दिदीत' इति स्थिते 'लिटस्तझयोरेशिरेच्' इति तत्स्थाने एशि 'दीङो युडचि क्ङिति' इत्यजादेरार्धधातुकस्य युटि प्राप्ते 'एरनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य' इति परत्वाद्यणि प्राप्ते 'वुग्युटावुवङ्यणोः सिद्धौ वक्तव्यौ' इति नित्यत्वात् युटि । टकार इत् । उकार उच्चारणार्थः 'दिदीये' इति सिद्धम् । मीनातिमिनोतिदीङां ल्यपि च । 'आदेच उपदेशेऽशिति' इत्यतः आदित्यनुवर्तते । तदाह—एषामात्वं स्यात् ल्यपीति । अदास्त । लुङि तादेशे च्लौ, च्लेः सिचि, 'मीनातिमिनोतिदीङां ल्यपि च' इतीकारस्यात्वे 'स्थाघ्वोरिच्च' इति इदादेशे प्राप्ते 'स्थाघ्वोरित्त्वे दीङः प्रतिषेधः' इतीत्त्वनिषेधे अटि 'अदास्त' इति सिद्धम् । पायते । पानार्थकात् पीङ्धातुतो लटि, ते टेरेत्वे श्यनि श्यनोऽपित्त्वेन 'सार्वधातुकमपित्' इति ङित्त्वात् 'क्ङिति च' इति गुणनिषेधे 'पायते' इति रूपम् । पिप्ये । लिटि ते द्वित्वेऽभ्यासत्वे 'लिटस्तझयोरेशिरेच्' इति एशि 'एरनेकाच' इति यणि 'पिप्ये' इति रूपम् । जायते—प्रादुर्भावार्थकात् लुप्तानुबन्धकात् जन्धातोर्लटि तादेशे टेरेत्वे 'दिवादिभ्यः श्यन्' इति श्यनि अनुबन्धलोपे 'ज्ञाजनोर्जा' इति जन् इत्यस्य स्थाने जादेशे 'जायते' इति रूपम् । जज्ञे । जन्धातोर्लिटि तादेशेऽनुबन्धलोपे 'लिटि धातोरनभ्यासस्य' इति द्वित्वेऽभ्यासकार्यं 'हलादिः शेषः' इति नलोपे 'ज जन् त' इति स्थिते 'लिटस्तझयोरेशिरेच्' इति तकारस्यैशि 'गमहनजनखनघसां लोपः क्ङित्यनङि' इति जन्धातोरुपधाया अकारलोपे 'ज ज् न् ए' इति स्थिते 'स्तोः श्चुना श्चुः' इति श्चुत्वे जकारञकारयोः संयोगे ज्ञे 'जज्ञे' इति रूपम् । दीपजनेत्यादि । 'च्लेः सिच्' इत्यतः च्लेरिति 'चिण् ते पदः' इत्यस्मात् चिण् ते इति चानुवर्तते । तदाह-एभ्यश्च्लेरिति । चिणो लुगिति । चिण इति पञ्चमी, तदाह-

---

मीनाति—मीनाति (मीञ् हिंसायाम्), मिनोति (डुमिञ् प्रक्षेपणे) और 'दीङ्' धातुको आत्व हो, 'ल्यप्'के परे । चकारात्-एज्निमित्तक अशित् प्रत्ययके विषयमें ।

ज्ञाज—'ज्ञा' धातु और 'जन्' धातुको 'जा' आदेश हो, शित् प्रत्ययके परे ।

दीप—दीपादि धातुओंसे पर 'च्लि'को 'चिण्' आदेश हो, एकवचन 'त' शब्दके परे, विकल्प से । चिणो—चिण्से पर 'त' शब्दका लुक् (लोप) हो ।

।६।४।१०४। चिणः परस्य 'त' शब्दस्य लुक् स्यात् । 'अत उपधाया' इति वृद्धौ प्राप्तायाम् । **जनिवध्योश्च** ।७।३।३५। जनिवध्योश्च न वृद्धिश्चिणि, ञ्णिति कृति च । अजनि । अजनिष्ट । अजनिष्यत् । **दीपी** दीप्तौ । दीप्यते । दिदीपे । दीपिता । अदीपि । अदीपिष्ट । अदीपिष्यत । **पद** गतौ । पद्यते । पेदे । पत्ता । पद्येत । पत्सीष्ट । **चिण्ते पदः** ।३।१।६०। पदश्च्लेश्चिण् स्यात्तशब्दे परे । अपादि । अपत्साताम् । अपत्सत । **खिद** दैन्ये । खिद्यते । चिखेद । खेत्ता । खेत्स्यते । **विद** सत्तायाम् । विद्यते । विविदे । वेत्ता । वित्सीष्ट । अवित्त । **बुध** अवगमने । बुध्यते । बुबुधे । बोद्धा । 'एकाचो बशो भष् झषन्तस्ये'ति भष्भावः । भोत्स्यते । भुत्सीष्ट । अबोधि । अबुद्ध । अभुत्साताम् । अभोत्स्यत । **युध** संप्रहारे । युध्यते ।

चिणः परस्येति । जनिवध्योश्चेति । 'अत उपधायाः' इत्यतः उपाधाया इति 'मृजेर्वृद्धिः' इत्यतो वृद्धिरिति 'नोदात्तोपदेशस्य' इत्यतो नेति 'आतो युक् इत्यतः 'चिण्कृतो'रि'ति 'अचो ञ्णिति' इत्यतो ञ्णिति इति चानुवर्तते तदाह—जनिवध्योरिति । अजनि । जनीप्रादुर्भावे धातोर्लुङि तादेशे च्लौ 'दीपजनबुधपूरितायिप्यायिभ्योऽन्यतरस्याम्' इति सूत्रेण च्लेश्चिणि अनुबन्धलोपे 'अत उपधायाः' इति वृद्धौ प्राप्तायाम् 'जनिवध्योश्च' इति निषेधे 'चिणो लुक्' इति तलोपेऽटि अजनि इति । चिणोऽभावपक्षे तु च्लेस्सिचि 'आर्धधातुकस्येड्वलादेः' इति इटि षत्वे ष्टुत्वे च 'अजनिष्ट' इति रूपम् । अपादि । लुङि तादेशे च्लौ 'चिण्ते पदः' इति श्लेश्चिण् चणावितौ 'चिणो लुक्' इति तलोपे 'अत उपधायाः' इति वृद्धौ 'अपादि' इति सिद्धम् । विद्यते । विद्धातोर्लटि तादेशे टेरेत्वे श्यनि श्यनोऽपित्त्वेन 'सार्वधातुकमपित्' इति ङित्वाद् 'क्ङिति च' इति गुणनिषेधे 'विद्यते' इति । बोद्धा । लुटि, तादेशे, तासि तस्य डात्वे टेर्लोपे 'झषस्तथोर्धोऽधः' इति तकारस्य धत्वे 'झलां जश् झशि' इति जश्त्वेन दकारे 'पुगन्तलघूपधस्य च' इति गुणे 'बोद्धा' इति । भोत्स्यते । लृटि ते स्ये आर्धधातुकत्वे इडागमाभावे 'एकाचो बशो भष्०' इति बस्य भत्वे लघूपधगुणे 'खरि च' इति चर्त्वे 'भोत्स्यते' इति । अबोधि । लुङि अटि तादेशे च्लौ च्लेस्तु 'दीपजनबुधपूरितायि०' इति चिण्विकल्पे 'चिणो लुक्' इति तलोपे 'पुगन्तलघूपधस्य च' इति लघूपधगुणे 'अबोधि' इति रूपम् । चिणोऽभावपक्षे—अबुद्ध । 'झलो झलि' इति सलोपे 'झषस्तथोर्धोऽधः' इति तस्य धत्वे 'झलां जश् झशि' इति जश्त्वेन दकारे 'अबुद्ध' इति रूपं सिद्धम् ।

जनि—'जन्' और 'वध'को वृद्धि नहीं हो, 'चिण्'के परे और ञित-णित-कित्के परे ।

चिण्—'पद्' धातुसे परे 'च्लि'को 'चिण्' आदेश हो, आत्मनेपद 'त' शब्दके परे ।

युयुधे । योद्धा । अयुध्यत । युध्येत । युत्सीष्ट । अयुद्ध । अयुत्स्यत । कथं युध्यतीति । युधमिच्छतीति क्यच् । 'अनुदात्तेत्वलक्षणमात्मनेपदमनित्यमि'ति वा । सृज विसर्गे । अकर्मकः । सृज्यते । ससृजे । 'सृजिदृशोर्झल्यमकिती'त्यमागमः । स्रष्टा । स्रक्ष्यते । सृक्षीष्ट । 'लिङ्सिचा' विति कित्त्वम् । असृष्ट । असृक्षाताम् । मीङ् हिंसायाम् । हिंसाऽत्र प्राणवियोगः । मीयते । मिम्ये । मीयताम् । अमीयत । मीयेत । मेषीष्ट । अमेष्ट । अमेषाताम् । रीङ् स्रवणे । रीयते । लीङ् श्लेषणे । लीयते ।

युयुधे । युध्धातोर्लिटि तादेशे तकारस्यैशि, धातोर्द्वित्वेऽभ्यासत्वे हलादिशेषे 'युयुधे' इति । अयुद्ध । युध्धातोर्लुङि ते च्लौ, च्लेः सिचि 'लिङ्सिचावात्मनेपदेषु' इति कित्वाद् गुणाभावे 'झलो झलि' इति सिचः सलोपे 'झषस्तथोर्धोऽधः' इति तस्य धत्वे 'अयुद्ध' इति । ससृजे । सृजधातोर्लिटि तादेशे तकारस्यैशादेशे धातोर्द्वित्वेऽभ्यासत्वे 'उरत्' इत्यभ्यासऋवर्णस्य अकारे 'उरण् रपरः' इति रपरे 'हलादिः शेषः' इति रलोपे 'ससृजे' इति रूपम् । ससृजिषे । लिटो मध्यमपुरुषैकवचने थासि 'थासः से:' इति थासः से इत्यादेशे द्वित्वेऽभ्यासत्वे 'उरत्' इति अदादेशे रपरे च कृते, 'हलादिः शेषः' इति रलोपे 'आर्धधातुकस्येड्वलादेः' इति इटि प्राप्ते 'एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्' इति निषेधे क्रादिनियमाद् इटि, षत्वे च 'ससृजिषे' इति रूपं बोध्यम् । स्रष्टा । सृजधातोर्लुटि तादेशे, तासि, तकारस्य डात्वे डित्वसामर्थ्यादभस्यापि टेर्लोपे 'सृजिदृशोर्झल्यमकिति' इति अमि अनुबन्धलोपे मित्वादन्त्यादचः परेऽकारे जाते 'सृ अ ज् ता' इति जाते 'इको यणचि' इति ऋकारस्य रेफादेशे 'व्रश्चभ्रस्जसृज०' इति षत्वे 'ष्टुना ष्टुः' इति ष्टुत्वेन टकारे 'स्रष्टा' इति । स्रक्ष्यते । लृटि तादेशे स्ये प्रत्यये 'सृज् स्य त' इति स्थिते टेरेत्वे 'सृजिदृशोर्झल्यमकिति' इत्यमि अनुबन्धलोपे 'मिदचोऽन्त्यात्परः' इति मित्वेनान्त्यादचः परोऽकारो जातः, तेन 'सृ अ ज् स्य ते' इति स्थिते 'इको यणचि' इति यणि स्रज्स्यते इति दशायाम् 'व्रश्च' इति षत्वे 'षढोः कः सि' इति कत्वे 'आदेशप्रत्यययोः' इति षत्वे क्षसंयोगे जे 'स्रक्ष्यते' इति । सृक्षीष्ट । सृजधातोराशीर्लिङि तादेशे 'लिङः सीयुट्' इति सीयुटि उटावितौ 'सुट् तिथोः' इति सुटि उटो लोपे 'व्रश्चे'ति जस्य षत्वे 'षढोः कः सि' इति षस्य कत्वे कात्परकत्वात्सस्य 'आदेशप्रत्यययोः' इति षत्वे ष्टुत्वे च 'लिङ्सिचावात्मनेपदेषु' इति कित्वात् 'क्ङिति च' इति गुणनिषेधे 'सृक्षीष्ट' इति सिद्धम् । असृष्ट । सृज्धातोर्लुङि अडागमे तादेशे च्लौ, च्लेः सिजादेशे 'लिङ्सिचावात्मनेपदेषु' इति कित्वाद् गुणाभावे 'झलो झलि' इति सलोपे 'व्रश्चे'ति जस्य षत्वे 'ष्टुना ष्टुः' इति ष्टुत्वे 'असृष्ट' इति । मीङ् हिंसायाम् । मीयते । मिम्ये । माता । मास्यते । मीयताम् । अमीयत । मीयेत । मासीष्ट । अमासिष्ट । अमास्त । अमास्यत । रीङ् स्रवणे । रीयते । रिरिये । रेता ।

विभाषा लीयतेः ।६।१।५१। 'लीयते'रिति यका निर्देशो, नतु श्यना । लीलीङो-रात्वं वा स्यादेज्विषये, ल्यपि च । लेता । लाता । लेष्यते । लास्यते । एज्विषये किं ? लीयते । लिल्ये । **व्रीङ वृणोत्यर्थे** । व्रीयते । विव्रिये । इत्यात्मनेपदिनः ।

अथोभयपदिनः ।

मृष तितिक्षायाम् । मृष्यति । मृष्यते । ममर्ष । ममर्षिथ । ममृषे । ममृषिषे । मर्षितासि । मर्षितासे । मर्षिष्यति । मर्षिष्यते । मृष्यतु । **णह बन्धने** । नह्यति । नह्यते । ननाह । नेहिथ । 'नहो धः' इति धः । ननद्ध । नेहे । नद्धा । नत्स्यति । नत्स्यते । अनात्सीत् । अनद्ध । **रञ्ज रागे** । 'अनिदिताम्'इति नलोपः । रज्यति । रज्यते । ररञ्ज । ररञ्ज । ररङ्क्थ । रङ्क्ता । **शप आक्रोशे** । शप्यति । शप्यते । शशाप । शेपतुः । शेपुः । शेपे । शेपाते । **शक विभाषितो मर्षणे** । विभाषित इति उभयपदीत्यर्थः । शक्यति, शक्यते, हरिं द्रष्टुं भक्तः । शशाक । शेकिथ । शशक्थ । शेके । शक्ता । शक्ष्यति । शक्ष्यते । पुषादित्वादङ् । अशकत् । अशक्त । सेट्कोऽ-

---

रेष्यते । रीयताम् । अरीयत । रीयेत । रीषीष्ट । अरीष्ट । अरेष्यत । लीङ् श्लेषणे । लीयते । लिल्ये । विभाषा लीयतेरिति । लीयतेरित्यनेन लीलीङोर्ग्रहणम् । अत आह—लेता–लाता अत्रैज्निमित्तत्वेन वैकल्पिके आत्वे रूपद्वयं सुस्पष्टमेवेति भावः । लास्यते–लेष्यते । लीयताम् । अलीयत । लीयेत । लेषीष्ट–लासीष्ट । अलासीत–अलेष्ट । अलास्यत–अलेष्यत । व्रीङ् वृणोत्यर्थे । व्रीयते । विव्रिये-अत्रेयङ् संयोगेन यणभावात् । व्रेता । व्रेष्यते । व्रीयताम् । अव्रीयत । व्रीयेत । व्रेषीष्ट । अव्रेष्ट । अव्रेष्यत । इत्यादि ।

ममर्ष । मृष्धातोर्लिटि तिपि णलि धातोर्द्वित्वेऽभ्यासत्वे 'उरत्' इति रपरेऽदादेशे 'हलादिः शेषः' इति रषयोर्लोपे 'पुगन्ते'ति गुणे 'ममर्ष' इति । ननाह । लिटि तिपि णलि अनुबन्धलोपे द्वित्वे कृतेऽभ्यासत्वे हलादिशेषे 'अत उपधायाः' इति वृद्धौ 'ननाह' इति । अनात्सीत् । लुङि अटि तिपि च्लौ सिजादेशे 'अस्तिसिचोऽपृक्ते' इति ईटि 'वदव्रजहलन्तस्याचः' इति हलन्तत्वमाश्रित्य वृद्धौ 'नहो धः' इति हस्य धकारे 'खरि च' इति धस्य तकारे 'अनात्सीत्' इति रूपम् । आत्मनेपदे–अनद्ध । रञ्ज=रागे=रज्यति–रज्यते । अत्र श्यनः शित्वेन सार्वधातुकत्वात्सार्वधातुकत्वेन अपित्वेन च ङित्वात् 'अनिदिताम्' इति नलोपो बोध्यः । ररञ्ज । ररञ्जे । रञ्जिता । रञ्जिष्यति–रञ्जिष्यते । रज्यतु–रज्यताम् । अरज्यत्–अरज्यत । रज्येत् । रञ्जीत । रज्यात् । रञ्जिषीष्ट । अरञ्जिष्ट अरञ्जीत् । अरञ्जिष्यत् । अरञ्जिष्यत । शाप आक्रोशे । शप्यति । शप्यते । शशाप–शेपे । शक=विभाषितोऽमर्षणे । विभाषितत्वमुभयपदद्योतकम् । तेन शक्यति·शक्यते । शशाक·शेके । शक्ता । शक्ष्यति·शक्ष्यते ।

विभा-'ली' और 'लीङ्' धातुको आत्व हो, 'एच्'के विषयमें, 'ल्यप्'के परे, विकल्पसे । शक-मर्ष-

यमित्येके । तन्मते नाऽनिट्केषु लृदित्पठितः । शकिता । शकिष्यति । शकिष्यते ।
इति दिवादिप्रकरणम् ॥

अथ स्वादिप्रकरणम्

षुञ् अभिषवे । अभिषवः—स्नपनं, पीडनं, स्नानं, सुरासन्धानं च । तत्र स्नानेऽकर्मकः । **स्वादिभ्यः श्नुः ।३।१।७३।** स्वादिभ्यः श्नुः स्यात् कर्त्तरि सार्वधातुके । शपोऽपवादः । सुनोति । सुनुतः 'हुश्नुवो'रिति यण् । सुन्वन्ति । सुनोषि । सुनुथः । सुनुथ । सुनोमि 'लोपश्चास्ये'ति प्रत्ययोतो लोपः । सुन्वः—सुनुवः । सुन्मः—सुनुमः । सुनुते । सुन्वाते । सुन्वते । सुनुषे । सुन्वाथे । सुनुध्वे । सुन्वे । सुन्वहे—सुनुवहे । सुन्महे—सुनुमहे । सुषाव । सुषुवे । सोता । सोता । सोष्यति । सोष्यते । सुनोतु । 'उतश्चे'ति हेर्लुक् । सुनु । सुनवानि । सुनवाव । सुनवाम । सुनुताम् । सुनवै । सुनवावहै । सुनवामहै । असुन्वि । सुनुयात् । सूयात् । सोषीष्ट । **स्तुसुधूञ्भ्यः परस्मैपदेषु ।७।२।७२।** एभ्यः सिच इट् स्यात्परस्मैपदे । असावीत् । असोष्ट । अभिषुणोति । 'प्राक्सिताद्'िति षत्वम् । अभ्य-

---

शक्यतु-शक्यताम् । अशक्यत् । अशक्यत । शक्येत्-शक्येत । शक्यात् । शक्षीष्ट । पुषादित्वादङि अशकत् । अशक्त । अशक्यत् । अशक्यत । इत्यादि । इति दिवादिः ।

स्वादिभ्यः श्नुरिति । कर्त्रर्थे सार्वधातुके परे स्वादिभ्यः श्नुः स्यादित्यर्थः । सुनोति । षुञ् अभिषवे धातुतो लटि तिपि 'स्वादिभ्यः श्नुः' इति श्नौ शलोपे, 'धात्वादेः षः सः' इति धात्वादेः षस्य सकारे 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' इति गुणे च 'सुनोति' इति रूपम् । सुन्वः, सुनुवः । अत्र 'लोपश्चास्यान्यतरस्याम्' इति उकारलोपविकल्पः । एवम् सुन्मः, सुनुमः । सुषाव । षुञ्धातोर्लिटि, तिपि णलि द्वित्वेऽभ्यासत्वे, धात्वादेः षस्य सत्वे 'अचो ञ्णिति' इति वृद्धौ आवादेशे 'सुषाव' इति रूपम् । सुषुवतुः, सुषुवुः । सुषुविथ-सुषोथ । सुषुवथुः, सुषुव । सुषाव, सुषव, सुषुविव, सुषुविम । आत्मनेपदे-सुषुवे । स्तुसुधूञ्भ्य इति । 'इडत्यर्ति' इत्यत इडित्यनुवर्तते । 'अञ्जेः सिचि' इत्यतः सिजित्यनुवृत्तं षष्ठ्या विपरिणम्यते तदाह—एभ्यः सिच इति । असावीत् । लुङि अटि तिपि च्लौ, च्लेः सिचि 'स्तुसुधूञ्भ्यः परस्मैपदेषु' इति इटि

ण (सहन) अर्थमें 'शक्' धातु उभयपदी है ।
इसप्रकार 'इन्दुमती' टीकामें दिवादिप्रकरण समाप्त हुआ ।

स्वादि—स्वादि-गणपठित धातुओंसे 'श्नु' प्रत्यय हो, कर्त्रर्थक सार्वधातुकके परे ।

स्तुसु—'स्तु-सु-धू-' इन धातुओंसे पर 'सिच्'को इट् हो, परस्मैपदके परे ।

षुणोत् । **सुनोतेः स्यसनोः** ।८।३।११७। स्ये, सनि च परे सुनः सस्य षो न स्यात् । विसोष्यति । षिञ् बन्धने । विसिनोति । सिनुते । सिशाय । सिष्ये । चिञ् चयने । प्रणिचिनोति । चिनुते । **विभाषा चेः** ।८।३।५८। अभ्यासाच्चेः कुत्वं वा स्यात् सनि, लिटि च । चिकाय । चिचाय । चिक्ये । चिच्ये । अचैषीत् । अचेष्ट ॥ स्तृञ् आच्छादने । स्तृणोति । स्तृणुते । तस्तार । तस्तरतुः । तस्तरुः । 'ऋतश्च संयोगादेरि'ति गुणः । तस्तरे । 'गुणोर्ती'ति गुणः । स्तर्यात् ।

'अस्तिसिचोऽपृक्ते' इति ईटि 'इट ईटि' इति सलोपे 'सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु' इति वृद्धौ सवर्णदीर्घे च 'असावीत्' इति रूपम् । आत्मनेपदे—असोष्ट । अभिषुणोति । अभि–सुनोति–इत्यवस्थायाम् 'उपसर्गात्सुनोति' इति षत्वे 'अट् कुप्वाङ' इति णत्वे च कृते 'अभिषुणोति' इत्यस्य सिद्धिः । अभ्यषुणोत् । अत्राडागमव्यवधानेऽपि 'अड्भ्यासव्यवायेऽपी'ति षत्वे णत्वे प्रोक्तरूपस्य सिद्धिः । सुनोतेरिति । सुनोतेः परतः स्यसनोः सतोः सस्य षत्वं नेत्यर्थः । विसोष्यतीति । 'वि–सोष्यति' इत्यवस्थायाम् 'उपसर्गात्' इति प्राप्तं षत्वं 'सुनोतेः स्यसनोः' इत्यनेन निषिध्यते इति भावः । तेन विसोष्यतीत्यत्र न षत्वमित्यर्थः । षिञ् बन्धने । सिनोति । विसिनोति–अत्र न षत्वम् 'उपसर्गात्' इति सूत्रे तस्याग्रहणादिति भावः । चिनोति । चिञ् चयने धातोर्लटि तिपि 'स्वादिभ्यः श्नुः' इति श्नौ शलोपे श्नोरपित्त्वेन 'सार्वधातुकमपित्' इति ङित्त्वे, ङित्त्वात् धात्वादेरिकारस्य 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' इति प्राप्तस्य गुणस्य अभावे, तिपः पित्त्वेन श्नोरुकारस्य 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' इति गुणे च कृते 'चिनोति' इति रूपम् । आत्मनेपदे–चिनुते । विभाषा चेरिति । 'चजोः कु घिण्यतोः' इत्यतः कुग्रहणमनुवर्तते । 'अभ्यासाच्च' इत्यतः अभ्यासादिति, 'सन्लिटोर्जेः' इत्यतः सन्लिटोरिति च । तदाह—अभ्यासादित्यादिना । चिकाय । चिञ् धातोर्लिटि तिपि तिपो णलि धातोर्द्वित्वेऽभ्यासत्वे, 'विभाषा चेः' इति कुत्वेन चकारस्य कत्वे 'चि कि अ' इति स्थिते 'अचो ञ्णिति' इति वृद्धौ आयादेशे च 'चिकाय' इति साधु । कुत्वाभावे—चिचाय । तस्तार । स्तृञ्धातोर्लिटि तिपि णलि अनुबन्धलोपे 'लिटि धातो०' इति धातोर्द्वित्वेऽभ्यासत्वे 'उरत्' इति अभ्यासऋकारस्य अदादेशे रपरे च 'शर्पूर्वाः खयः' इति खयः शेषेऽर्थात् सलोपे 'हलादिः शेषः' इति सलोपे 'त स्तृ अ' इति स्थिते 'ऋतश्च संयोगादेर्गुणः' इति गुणे रपरे 'त स्तर् अ' इति स्थिते 'अत उपधायाः' इति वृद्धौ सत्यां 'तस्तार'

सुनोतेः—'स्य' और 'सन्'के परे 'सुञ्' धातु–सम्बन्धी सकारको षत्व नहीं हो ।

विभा—अभ्याससे पर 'चि' धातु सम्बन्धी चकारको कुत्व हो, सन् और लिट्के परे, विकल्पसे ।

ऋतश्च संयोगादेः ।७।२।४३। ऋदन्तात्संयोगादेर्लिङ्सिचोरिड् वा स्यात्तङि । स्तरिषीष्ट । स्तृषीष्ट । अस्तरिष्ट । अस्तृत । **धुञ्** कम्पने । धुनोति । धुनुते । दुधाव । दुधुवे । अधौषीत् । अधोष्यत् । **धूञ्** कम्पने । धूनोति । धूनुते । 'स्वरतिसूती'ति वेट् । दुधविथ । दुधोथ । क्विति लिटि तु । **श्र्युकः किति ।७।२।११।** श्रिञ, एकाच उगन्ताच्च—गित्कितोरिण्न स्यात् । इति प्राप्ते । क्रादिनियमान्नित्यमिट् । दुधुविव । दुधुविम । अधावीत् । अधविष्ट । अधोष्ट । **कृञ्** हिंसायाम् । कृणोति । कृणुते । चकार । चकर्थ । चक्रे । क्रियात् । कृषाष्ट । अकार्षीत । अकृत ॥ **वृञ्**

इति । ऋतश्च संयोगादेरिति । 'लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु' इत्यनुवर्तते । 'इट् सनि वा' इत्यत इड्वेति, तदाह—ऋदन्तादित्यादिना । स्तरिषीष्ट । आशिषि लिङि, लिङस्तादेशे सीयुडागमेऽनुबन्धलोपे 'सुट्तिथोः' इति सुटि तटावितौ 'ऋतश्च संयोगादेः' इति विकल्पेनेटि कृते 'गुणोऽर्तिसंयोगाद्योः' इति गुणे उभयोः सकारयोः षत्वे ष्टुत्वे 'स्तरिषीष्ट' इति । इडभावपक्षे—'उश्च' इति कित्वाद् गुणाभावे 'स्तृषीष्ट' इति । अस्तार्षीत । लुङि अटि तिपि च्लौ, च्लेः सिचि 'अस्तिसिचोऽपृक्ते' इति ईटि 'वदव्रज' इति वृद्धौ तिपः इलोपे 'अस्तार्षीत्' इति सिद्धम् । इटोऽभावात् 'नेटि' इति वृद्धिनिषेधो नाशङ्क्यः । अस्तरिष्ट, अस्तृत । आत्मनेपदे—लुङि अटि तादेशे च्लौ सिचि, अनुबन्धलोपे 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' इति गुणे 'ऋतश्च संयोगादेः' इति इटि षत्वे ष्टुत्वे च 'अस्तरिष्ट' इति । इडभावे च्लेः सिचि 'उश्च' इति कित्वाद् गुणाभावे 'ह्रस्वादङ्गात्' इति सिचो लोपे, अटि 'अस्तृत' इति । धूनोति । धुञ् कम्पने धातो लँटि तिपि श्नौ श्नुव उकारस्य 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' इति गुणे 'धूनोति' इति । आत्मनेपदे—धूनुते । दुधाव । लिटि तिपि णलि द्वित्वेऽभ्यासत्वे 'ह्रस्वः' इति ह्रस्वत्वे 'अभ्यासे चर्च' इति धस्य जश्त्वेन दत्वे 'दु धू अ' इति दशायाम् 'अचो ञ्णिति' इति 'कृताकृतप्रसङ्गो विधिर्नित्यः' इति न्यायेन नित्यत्वात् वृद्धौ आवि 'दुधाव' इति । श्र्युकः कितीति । अत्र 'एकाच उपदेशे' इत्यत एकाच् इति 'नेड्वशि कृति' इत्यतो नेडित्यनुवर्तते । तदाह—इड् नेति । अधावीत् । लुङि, लुङः स्थाने तिपि अनुबन्धलोपे तिपः इकारलोपे 'अधू त्' इति जाते च्लौ, च्लेः सिचि 'स्तुसुधूञ्भ्यः परस्मैपदेषु' इति सिचः परस्यान्नित्यमिटि 'अस्तिसिचोऽपृक्ते' इति तिपस्तकारस्य ईटि, 'इट ईटि' इति सलोपे 'सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु' इति वृद्धौ आवि अडागमे 'अधावीत्' इति । आत्मनेपदे लुङि—अधविष्ट, अधोष्ट । अत्र 'स्वरति' इति वेट् । कृणोति । कृञ् हिंसायाम्—लटि तिपि 'स्वादिभ्यः श्नुः' इति श्नौ गुणे 'ऋवर्णान्नस्य णत्वं वाच्यम्' इति णत्वे 'कृणोती'ति रूपम् । आत्मनेपदे 'कृणुते' इति रूपम् । चकार-चक्रे ।

ऋतश्च—संयोगादि ऋदन्त धातुसे पर 'लिङ्' और 'सिच्'को इडागम हो, 'तङ्'के पर, विकल्पसे । श्र्युकः किति—श्रिञ एकाच् और उगन्त धातुओं से पर गित्-कित

वरणे । वृणोति । वृणुते । बभूथाऽऽततन्थजगृम्भववर्थेति निगमे ।७।२।६४। एषां वेदे इडभावो निपात्यते । तेन भाषायां थलीट् । ववरिथ । ववृव । ववृम । ववृवहे । 'वृतो वा' । वरीता । वरिता । लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु ।७।२।४२। वृङ्-वृञ्भ्यामॄदन्ताच्च परयोर्लिङ्सिचोरिड् वा स्यात्तङि । न लिङि ।७।२।३९। वॄतो लिङ इटो न दीर्घः । वरिषीष्ट । वृषीष्ट । अवारीत् । अवरिष्ट-अवरीष्ट । अवृत । अवरिष्यत-अवरीष्यत । टुदु उपतापे । दुनोति । दुनुतः । दुन्वन्ति । दुदाव । दोता । हि गतौ, वृद्धौ च । हिनुमीना ।८।४।१५। उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्यैतयो-

---

कर्ता । करिष्यति-करिष्यते । कृणोतु-कृणुताम् । अकृणोत्-अकृणुत । कृणुयात्—कृण्वीत । क्रियात्-कृषीष्ट । अकार्षीत्-अकृत । वृञ् वरणे । वृणोति-वृणुते । ववार—वव्रे । वरिता-वरीता । वरिष्यति । वरीष्यति । वरिष्यते-वरीष्यते । वृणोतु-वृणुताम् । अवृणोत्-अवृणुत । वृणुयात्-वृण्वीत । बभूथेति । निगमे=वेदे । बभूथ—आततन्थ-जगृम्भ—ववर्थ—एते निपाताः स्युः । अतो वृञ धातोः लिटि परतः थलि 'ववर्थेति' निपातः । किन्तु तादृशगुणविशिष्टेडागमरहितो निपातः केवलं वेदे एव प्रसज्यते न तु लौकिके प्रयोगे, अत आह—लोक इति । 'ववरिथ' 'ववृथ' इति रूपद्वयं थलि परतः । अन्यथा 'ऋतो भारद्वाजस्य' इति निषेधापत्तेः । लिङ्सिचोरिति 'वॄतो वे'त्यतः 'वृङ्वृ-ञ्भ्यामॄदन्ताच्चेति लभ्यते इड्वेत्यनुवर्त्यते, अत आह—वृङ्वृञ्भ्यामिति । वरिषीष्टेति । वृ-सी-स्—त' इति जाते 'लिङ्सिचोः' इति इटि गुणे रपरत्वे उभयोः सस्य षत्वे ष्टुत्वे 'वरिषीष्ट' इति रूपम् । अन्यथा इडागमाभावे कित्वेन गुणाभावे 'वृषीष्ट' इति द्वितीयं रूपं प्रभवति । अवारीत् । अवरिष्ट । अवृत । अत्र 'ह्रस्वादङ्गात्' इति सिचो लुकि 'उश्च' कित्वेन गुणाभावश्चेति भावः । न लिङीति । 'वॄतो वे'त्यतः वॄत इति ल-भ्यते दीर्घो नेति विधानं न लिङीति निषेधः । तेन वरिषीष्ट । इत्यादौ न दीर्घः ; टुदु= उपतापे । दुनोति । दुदाव । दविता । दविष्यति । दुनोतु । अदुनोत् । दुनुयात् । दूयात् । अदावीत् । अदविष्यत् । हिनुमीनेति । उपसर्गस्थान्निमित्तात् परस्येति लभ्यते । श्नुविकरणाद् हिधातोः श्नाविकरणान्माधातोर्नस्य णत्वं भवति स नकारः उपसर्गस्थ

प्रत्ययको इट् का आगम नहीं हो : बभूथा—बभूथ, आततन्थ, जगृम्भ और ववर्थ इन वेदके प्रयोगोंमें इट्का अभाव निपातन हो । लिङ्सिचो—वृङ्, वृञ् तथा दीर्घ ॠकारान्त धातुओंसे पर लिङ् और सिच्को इट्का आगम हो, तङ्के परे, विकल्पमें · न लिङि—'वृङ्, वृञ् और दीर्घ ॠकारान्त धातुओंसे पर लिङ् सम्बन्धी इट्को दीर्घ नहीं हो ।

हिनुमीना—उपसर्गस्थ निमित्तसे पर 'हिनु' और 'मीना' सम्बन्धी नकारको णकार हो ।

र्नस्य णः स्यात्। प्रहिणोति। **हेरचङि ।७।३।५६।** अभ्यासात् परस्य हिनोतेर्हस्य कुत्वं स्यान्नतु चङि। जिघाय। **आप्लृ** व्याप्तौ। आप्नोति। आप्नुतः। आप्नुवन्ति। आप्नुवः। आप्ता। आप्नुहि। लृदित्त्वादङ्। आपत्। **शक्लृ** शक्तौ। शक्नोति। शशाक। अशकत्। **राध-साध** संसिद्धौ। राध्नोति। **राधो हिंसायाम् ।६।४।१२३।** राधो हिंसायाम् एत्त्वाभ्यासलोपौ स्तः, किति लिटि, सेटि थलि च। अपरेधतुः। अपरेधुः। रेधिथ। राद्धा। साध्नोति। ससाध। साद्धा। असात्सीत्। असाद्धाम्। असात्स्यत्। **ञिधृषा** प्रागल्भ्ये। धृष्णोति। दधर्ष। धर्षिता। **दम्भु** दम्भने। 'अनिदिताम्'इति नलोपः। दभ्नोति। ददम्भ। (**श्रन्थि-ग्रन्थिदम्भिस्वञ्जीनां लिटः कित्वं वा।**) कित्वपक्षे नलोपः। ह्रस्याऽऽभीयत्वादसिद्धत्वेनैत्त्वाभ्यासलोपयोरप्राप्तौ—। (**दम्भेश्च एत्त्वाभ्यासलोपौ वक्तव्यौ।**) देभतुः। ददम्भतुः। देभुः। ददम्भुः। दम्भिष्यति। दभ्यात्। **तृप** प्रीणने। **क्षुभ्नादिषु च ।८।४।३९।** क्षुभ्नादिषु नस्य न णत्वम्। तृप्नोति। ततर्प। तर्पिता। **अशू** व्याप्तौ, संघाते च। अश्नुते। **अश्नोतेश्च ।६।४।७२।**

रेफषकारात्परश्चेत्। प्रहिणोतीति। प्रपूर्वकाद् हि धातोः वर्तमाने लटि तिपि श्नौ गुणे 'हिनुमीना' इति णत्वे 'प्रहिणोति' इति रूपं सिद्ध्यति। हेरचङि। 'चजोः कु०' इति सूत्रात्कुरित्यनुवर्तते। 'अभ्यासाच्च' इत्यतः अभ्यासादिति। 'हो हन्तेः' इत्यतो ह इति षष्ठ्यन्तमनुवर्तते। जिघायेति। हि धातोः लिटि तिपि णलि 'लिटि धातोः' इति द्वित्वे पूर्वस्याभ्यासत्वे 'अभ्यासे चर्चे'ति चर्त्वे 'हेरचङि' इति अभ्यासात्परस्य हकारस्य कुत्वेन घकारे वृद्धौ आयादेशे 'जिघाय' इति। अपरेधतुरिति। 'अप्=रध्-रध्-अतुस्' इत्यवस्थायां 'राधो हिंसायाम्' इत्यनेनैत्त्वाभ्यासलोपे रुत्वविसर्गे 'अपरेधतुः' इति। क्षुभ्नादिषु चेति। क्षुभ्नादिगणपठितानां धातूनां णत्वं नेत्यर्थः। तृप्नोतीति। तृप प्रीणनेऽस्माल्लटि तिपि श्नौ गुणे 'ऋवर्णान्नस्य' इति णत्वे प्राप्ते 'क्षुभ्नादिषु च' इति सूत्रेण णत्वनिषेधे प्रोक्तं रूपं सिध्यति। ततर्प-तर्पिता-त्रप्ता-तर्प्ता-इत्यादीनि रूपाणि बोध्यानि। अशू व्याप्तौ संघाते च। अश्नुते। अश्नोतेश्चेति। 'अत्र लोपोऽभ्यासस्य' इत्यतोऽभ्यासस्येत्यनुवर्तते। 'तस्मान्नुड्' इति च। तच्छब्देन 'अत आदेः' इत्यनेन

हेरचङि—अभ्याससे पर 'हिनोति' के हकारको कुत्व हो, चङ्के परे छोड़कर। राधो-हिंसार्थक 'राध्' धातुको एत्वाभ्यास लोप हो, कित् लिट् सेट् थल्के परे।

श्रन्थि—श्रन्थ, ग्रन्थ, दम्भ और स्वञ्ज धातुसे पर जो 'लिट्' वह कित् हो विकल्पसे।

दम्भेश्च—'दम्भ' धातुको एत्वाभ्यासलोप हो, कित् लिट् सेट् थल्के परे। क्षुभ्ना—

दीर्घादभ्यासावर्णात्परस्य नुट् स्यात् । आनशे । अशिता । अष्टांते षः । अष्टा । अशिष्यते । अक्ष्यते । अश्नुताम् । आश्नुत । अश्नुवीत । अक्षीष्ट । अशिषीष्ट । आशिष्ट–आष्ट । आक्षाताम् । आशिष्यत–आक्ष्यत । इति स्वादयः ॥ ५ ॥

अथ तुदादिप्रकरणम्

तुद व्यथने । **तुदादिभ्यः शः** ।३।१।७७। शपोऽपवादः । तुदति । तुदतः । तुदते । तुतोद । तुतोदिथ । तुतुदे । तोत्ता । तोत्स्यति । तोत्स्यते । तुदतु । तुदताम् । अतौत्सीत् । अतुत्त । **णुद** प्रेरणे । नुदति । नुदते । नुनोद । नुनुदे । नोत्ता । नोत्स्यति । नोत्स्यते । **भ्रस्ज** पाके । 'ग्रहिज्यावयी'ति संप्रसारणम् । सस्य श्चुत्वेन शः । तस्य जश्त्वेन जः । भृज्जति । भृज्जते । **भ्रस्जो रोपधयो रमन्यतरस्याम्** ।६।४।४७। भ्रस्जे रेफस्योपधायाश्च स्थाने रमागमो वा स्यादार्धधातुके । मित्त्वादन्त्यादचः परः । स्थानषष्ठीनिर्देशाद्रोपधयोर्निवृत्तिः । बभर्ज । बभर्जतुः ।

कृतदीर्घः अकारः परामृश्यते, तदाह—दीर्घादिति । आनशे । अशधातोर्लिटि सकि धातोर्द्वित्वे हलादिशेषे 'अत आदेः' इत्यभ्यासाकारदीर्घे 'अश्नोतेश्च' इति नुटि 'लिटस्तझयोः' इत्येशादेशे 'आनशे' इत्यस्य सिद्धिः । इति स्वादिः ।

तुदादिभ्यः श इति । कर्त्रर्थे सार्वधातुके परे तुदादिभ्यः शः स्यात् स्वार्थे इत्यर्थः । तुदति । तुदधातोर्लटि, तिपि, तिपः सार्वधातुकत्वे 'पुगन्तलघूपधस्य च' इति लघूपधगुणं बाधित्वा नित्यत्वात् 'तुदादिभ्यः शः' इति शे कृते तस्य अपित्त्वात् 'सार्वधातुकमपित्' इति ङित्वाद् गुणाभावे 'तुदति' इति रूपं सिद्धम् । अतौत्सीत् । लुङि तिपि च्लेः सिचि इचो लोपे तिप इकारलोपे 'अस्तिसिचोऽपृक्ते' इति ईटि 'वदव्रज' इति वृद्धौ 'खरि च' इति चर्वे अडागमे च 'अतौत्सीत्' इति । आत्मनेपदे—अतुत्त । भ्रस्जो रोपधयोरिति । भ्रस्ज इत्यवयवषष्ठी । रोपधयोः इति स्थानषष्ठी, रश्च उपधा च तयोरिति विग्रहः । रेफादकार उच्चारणार्थः रेफस्य उपधायाश्च स्थाने इति लभ्यते 'आर्धधातुके' इत्यधिकृतम्, तदाह—भ्रस्जे रेफस्येत्यादिना । मित्त्वादन्त्यादचः पर इति । 'मिदचोऽन्त्यात्परः' इति परिभाषयेति भावः । बभर्ज ।

क्षुभ्नादि गणपठितके नकारको णत्व नहीं हो । अश्नो—'अश' धातुका अभ्याससम्बन्धी दीर्घ आकारसे पर 'नुट्' का आगम हो ।

इसप्रकार 'इन्दुमती' टीकामें स्वादिप्रकरण समाप्त हुआ ।

तुदा—तुदादि गणपठित धातुओंसे 'श' प्रत्यय हो । भ्रस्जो—'भ्रस्ज' धातुके रेफ और

बभर्जुः । बभर्जिथ । बभर्ष्ठ । रममावपक्षे-बभ्रज्ज । बभ्रज्जतुः । बभ्रज्जुः । बभ्रज्जिथ । 'स्कोः'रिति सलोपः । 'व्रश्चे'ति षः । बभ्रष्ठ । बभर्जे । बभर्जाते । बभर्जिरे । बभ्रज्जे । बभ्रज्जाते । बभ्रज्जिरे , भर्ष्टा । भ्रष्टा । भर्क्ष्यति । भ्रक्ष्यति । (**क्ङिति रमागमं बाधित्वा संप्रसारणं पूर्वविप्रतिषेधेन ।**) भृज्ज्यात् । भृज्ज्यास्ताम् । भृज्ज्यासुः । भर्क्षीष्ट । भ्रक्षीष्ट । अभार्क्षीत् । अभ्राक्षीत् । अभर्ष्ट । अभ्रष्ट । अभर्क्ष्यत् । अभ्रक्ष्यत् । अभर्क्ष्यत । अभ्रक्ष्यत । कृष विलेखने । कृषति । कृषते । चकर्ष । चकृषे । **'अनुदात्तस्य चर्दुपधस्यान्यतरस्याम्'** । क्रष्टा । कर्ष्टा । कृक्षीष्ट । 'स्पृशमृशे'ति सिज् वा । पक्षे क्सः । सिचि अम्वा । अक्राक्षीत् । अक्रा-

भ्रस्ज्धातोर्लिटि तिपि, तिपो णलि 'लिटि धातोः' इति धातोर्द्वित्वेऽभ्याससंज्ञायां 'भ्रस्ज् भ्रस्ज् अ' इति स्थितौ 'हलादिः शेषः' इति हलो लोपे 'भ भ्रस्ज् अ' इति जाते 'अभ्यासे चर्च' इति भकारस्य बकारे विहिते 'ब भ्रस्ज् अ' इति स्थिते 'भ्रस्जो रोपधयो रमन्यतरस्याम्' इति रेफस्य उपधाभूतसकारस्य च स्थाने रमि प्राप्ते 'मिदचोऽन्त्यात्परः' इत्यन्त्यादेशात् भकारान्तर्गताकारात्परस्यैव रमागमे अभावितौ लोपे च स्थानषष्ठीनिर्देशाद् रेफस्योपधाभूतसकारस्य च निवृत्तौ 'बभर्ज' इति रूपम् । रमोऽभावपक्षे तु 'भ्रस्ज् भ्रस्ज् अ' इति स्थिते हलादिशेषे 'अभ्यासे चर्च' इति भस्य बत्वे श्चुत्वेन सस्य शत्वे 'झलां जश् झशि' इति शस्य जश्त्वेन जत्वे 'बभ्रज्ज' इति रूपम् । अभार्क्षीत् । अभ्राक्षीत् । लुङि अटि तिपि च्लौ सिचि इत्संज्ञावितौ लोपे च रमि रोपधयोर्निवृत्तौ च 'भ्रश्च' इति जस्य षत्वे 'षढोः कः सि' इति षस्य कत्वे सस्य षत्वे तिप इकारलोपे इटि 'वदव्रज' इति वृद्धौ 'अभार्क्षीत्' इति । रमोऽभावपक्षे तु 'स्कोः' इति सलोपे जस्य षत्वे षस्य कत्वे सिचः सस्य षत्वे कृष्संयोगे रे 'वदव्रज' इति वृद्धौ 'अभ्राक्षीत्' इति । अभर्ष्ट । लुङि अटि तादेशे च्लौ सिचि रमि रोपधयोर्निवृत्तौ च 'झलो झलि' इति सिचः सकारस्य लोपे 'व्रश्च' इति जस्य षत्वे ष्टुत्वे 'अभर्ष्ट' इति । रमोऽभावे ते च्लौ सिचि 'झलो झलि' इति सलोपे जस्य षत्वे ष्टुत्वे 'स्कोः' इति धातोरादेः सकारस्य लोपे 'अभ्रष्ट' इति रूपम् । लृङि——अभर्क्ष्यत् , अभ्रक्ष्यत् , आत्मनेपदे-अभर्क्ष्यत, अभ्रक्ष्यत इति । चकर्ष लिटि तिपि णलि 'द्वित्वेऽभ्यासत्वे 'उरत्' इत्यभ्यासऋकारस्य अकारे रपरे च 'हलादिः शेष' इति रेफषकारयोर्लोपे 'कुहोश्चुः' इति कस्य चत्वे 'पुगन्त' इति लघूपधगुणे 'चकर्ष' इति रूपम् । अक्राक्षीत् । कृष्धातोर्लुङि अटि तिपि अनुबन्धलोपे तिप इकारलोपे च्लेः सिचि प्राप्ते तं प्रबाध्य 'स्पृशमृशकृषतृपदृपां च्लेः सिज्वा वाच्यः' इति वार्तिकेन वैकल्पिके च्लेः सिचि इत्संज्ञावितौ लोपे च 'अनुदात्तस्य चर्दु०'

उपधाके स्थानमें 'रम्'का आगम हो, आर्धधातुकके परे, विकल्पसे । क्ङिति—'कित्-ङित्'

क्षीत् । अकृक्षत् । अकृष्ट । अकृक्षाताम् । अकृक्षत । कसपक्षे-अकृक्षत । अकृक्षाताम् । अकृक्षन्त । मिल सङ्गमे । मिलति । मिलते । मिमेल । मिमिले । मेलिता । अमेलीत ॥ मुच्लृ मोक्षणे । शे मुचादीनाम् ।७।१।५९। मुच्लुपविद्लिप्सिचकृत्खिद्पिशां नुम् । मुञ्चति । मुञ्चते । मुमुचे । मोक्ता । मोक्ष्यति । मोक्ष्यते । मुच्यात् । 'लिङ्सिचा'विति कित्त्वम् । मुक्षीष्ट । अमुचत् । अमुक्त । अमुक्षाताम् । लुप्लृ छेदने । लुम्पति । लुम्पते । लुलोप । लुलुपे । लोप्ता २ । लोप्स्यति । लोप्स्यते । अलुपत् । अलुप्त । विद्लृ लाभे । विन्दति । विन्दते । विवेद । व्याघ्रभूतिमते सेट् । वेदिता २ । वेदिष्यति । वेदिष्यते । भाष्यमतेऽनिट् । परिवेत्ता । परिवर्जने । ज्येष्ठं परित्यज्य दारानग्नींश्च लब्धवानित्यर्थः । षिच क्षरणे । सिञ्चति । सिञ्चते । सिषेच । सिषिचे । 'लिपिसिचो'स्त्यङ् । असिचत् । तङि तु

इति वैकल्पिकेऽमि 'अ कृ अम् ष् स त्' इति स्थिते मस्येत्संज्ञायां लोपे च मित्वादन्त्यादचः परे अच्परत्वात् 'इको यणचि' इति यणि 'अक्रष्सत्' इति जाते 'षढोः कः सि' इति धातोः षस्य कत्वे 'आदेशप्रत्यययोः' इति सिचः सकारस्य षत्वे 'क्षसंयोगे षकारे 'अस्तिसिचोऽपृक्ते' इति ईटि अनुबन्धलोपे 'वदव्रजहलन्तस्याचः' इति हलन्तत्वमाश्रित्य वृद्धौ 'अक्राक्षीत्' इति रूपम् । अमोऽभावपक्षे तु 'हलन्तकक्षणायां वृद्धौ अकार्क्षीत् इति । सिचोऽभावपक्षे—'शल इगुपधादनिटः क्सः' इति च्लेः क्सादेशे 'लशक्वतद्धिते' इति कस्येत्संज्ञायां लोपे च 'षढोः कः सि' इति षस्य कत्वे 'आदेशप्रत्यययोः' इति क्सस्य सस्य षत्वे गुणाभावे 'अकृक्षत्' इति । अमेलीत् । लुङि अटि तिपि तिप इकारलोपे च्लौ च्लेः सिचि 'पुगन्तलघूपधस्य च' इति गुणे 'आर्धधातु' इति इटि 'अस्तिसिचोऽपृक्ते' इति ईटि 'इट ईटि' इति सलोपे 'अमेलीत्' इति । शे मुचादीनामिति । नुम् स्यादिति शेषपूरणमिदम् । 'इदितो नुम्' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः। मुञ्चति। मुच्लृ मोक्षणे धातुतो लटि तिपि अनुबन्धलोपे 'तुदादिभ्यः शः' इति शेऽनुबन्धलोपे शित्यादपित्वेन ङित्वाद् गुणाभावे, 'शे मुचादीनाम्' इति नुमि अनुबन्धलोपे 'नश्चापदान्तस्य' इति अनुस्वारे परसवर्णे च जाते 'मुञ्चति' इति। अमुचत् । मुच्धातोर्लुङि अटि तिपि अनुबन्धलोपे च्लौ 'पुषादिद्युताद्यॢदितः' इति च्लेरङि ङित्वाद् गुणाभावे 'अमुचत्' इति । अमुक्त । लुङि अटि तादेशे च्लौ च्लेः सिचि 'अ मुच् स् त' इति स्थिते 'झलो झलि' इति सलोपे 'चोः कुः' इति चस्य कत्वे 'अमुक्त' इति । लिपिसिचोरिति । लिपि सिचि द्वा एषां समाहारद्वन्द्वात्पञ्चम्येकवचनम् । 'च्लेः सिच्' इत्यतः च्लेरिति 'अस्यतिवक्तिख्यातिभ्यः' इत्यतोऽङिति चानुवर्तते । तथाह—पञ्च इति । असिचत् । लुङि अटि तिपि तिप इकारलोपे

आर्धधातुकके परे रमागमको बाधकर पूर्वविप्रतिषेधेन सम्प्रसारण ही हो । शे मु—मुचादि

वा-असिचत । असिक्त ॥ लिप उपदेहे । उपदेहो-वृद्धिः । लिम्पति । लिम्पते । लिलेप । लिलिपे । लेप्ता । लेप्स्यति । लेप्स्यते । 'लिपिसिचिह्वश्चे'त्यङ् । अलिपत् । अलिपत । अलिप्त ॥ इत्युभयपदिनः ॥

अथ परस्मैपदिनः ?

कृती छेदने । कृन्तति । चकर्त्त । कर्त्तिता । 'सेऽसिची'ति वेट् । कर्त्तिष्यति । कर्त्स्यति । अकर्तीत् । **खिद** परिदेवने । खिन्दति । चिखेद । खेत्ता । खेत्स्यति । **पिश** अवयवे । पिंशति । पिपेश । पेशिता । **ओव्रश्चू** छेदने । 'ग्रहिज्या' । वृश्चति । लिट्यभ्यासस्येति सम्प्रसारणं-रेफस्य ऋकारः । 'उरत्' । तस्य 'अचः परस्मिन्नि'ति स्थानिवद्भावान्न 'सम्प्रसारणे सम्प्रसारण'मिति वस्योत्वं न- । वव्रश्च । वव्रश्चिथ । वव्रष्ठ । व्रश्चिता । व्रष्टा । व्रश्चिष्यति । व्रक्ष्यति । वृश्चतु । वृश्च्यात् ।

चलौ 'लिपिसिचिह्वश्च' इत्यङि अनुबन्धलोपे ङित्वाद्गुणे 'असिचत' इति । असिचत । लुङि तादेशे च्लौ 'आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम्' इति च्लेरङि अटि अनुबन्धलोपे ङित्वाद् गुणाभावे 'असिचत' इति रूपम् । अङभावे च्लौ, च्लेः सिचि 'झलो झलि' इति सिचः सलोपे 'चोः कुः' इति कुत्वेऽटि 'असिक्त' इति । चकर्त । कृती छेदने धातोर्लिटि तिपि णलि अनुबन्धलोपे द्वित्वेऽभ्यासकार्ये 'कुहोश्चुः' इति कस्य चत्वे 'पुगन्त०' इति गुणे 'अचो रहाभ्यां द्वे' इति रेफात्परस्य तकारस्य द्वित्वे 'चकर्त्त' इति । लुङि—अकर्तीत् । लुङि अटि तिपि तिप इकारलोपे च्लौ, च्लेः सिचि 'आर्धधातुकस्येड्' इति इटि 'अस्तिसिचः' इति ईटि 'इट ईटि' इति सलोपे 'पुगन्त' इति गुणे 'वदव्रज' इति वृद्धौ प्राप्तायां 'नेटि' इति निषिद्धे 'पुगन्तलघूपधस्य च' इति गुणे 'अकर्तीत्' इति रूपम् । वृश्चति । ओव्रश्चू छेदने इति धातोर्लटि तिपि शेऽनुबन्धलोपे शस्यापित्वेन 'सार्वधातुकमपित्' इति ङित्वात् 'ग्रहिज्या०' इति सम्प्रसारणे पूर्वरूपे च 'वृश्चति' इति रूपम् । वव्रश्च । ओव्रश्चू-धातोरनुबन्धलोपे लिटि तिपि णलि धातोर्द्वित्वे 'लिट्यभ्यासस्योभयेषाम्' इति सम्प्रसारणे पूर्वरूपे च 'वृश्च् व्रश्च् अ' इति स्थिते 'उरत्' इति अभ्यासऋवर्णस्य अदादेशे रपरे 'वर्श्च् व्रश्च् अ' इति जाते 'हलादिः शेषः' इति हल्लोपे 'वव्रश्च' इति रूपम् । वव्रश्चिथ । लिटि थलि धातोर्द्वित्वेऽभ्यासकार्ये 'लिट्यभ्यासस्योभयेषाम्' इत्यभ्यासस्य सम्प्रसारणे पूर्वरूपे 'वृश्च् व्रश्च् थ' इति जाते 'उरत्' इत्यभ्यासऋवर्णस्याकादेशे रपरे च कृते 'हलादिः शेषः' इति हलो लोपे 'स्वरतिसूयतिधूञूदितो वा' इति ऊदित्वात् वल इडागमे 'वव्रश्चिथ' इति रूपम् । इडभावपक्षे—धातोर्द्वित्वे 'लिट्यभ्यासस्योभयेषाम्' इत्यभ्यासस्य सम्प्रसारणे पूर्वरूपे अभ्यासऋवर्णस्य 'उरत्' इति अदादेशे रपरत्वे च

धातुको नुमागम हो, 'श' प्रत्ययके परे ।

अव्रश्चीत्। अव्राक्षीत्। व्यच व्याजीकरणे। विचति। विव्याच। विविचतुः। विविचुः। व्यचिता। व्यचिष्यति। विच्यात्। अव्याचीत्। अव्यचीत्। 'व्यचेः कुटादित्वमनसी'ति तु नेह प्रवर्त्तते, 'अनसी'ति पर्युदासेन कृन्मात्रविषयत्वात्। उछि उञ्छे। 'उञ्छः कणश आदानं कणिशाद्यर्जनं शिलमि'ति यादवः। उञ्छति। उञ्छाञ्चकार। उञ्छिता। ऋछ गतीन्द्रियप्रलयमूर्तिभावेषु। 'छे च'। ऋच्छति। 'ऋच्छत्यृतामि'ति गुणः परत्वाण्णल्यपि भवति। द्विहल्ग्रहणस्यानेकहलुपलक्षणत्वान्नुट्। आनर्च्छ। आनर्च्छतुः। ऋच्छिता। उज्झ उत्सर्गे। उज्झति। उज्झाञ्चकार। लुभ विमोहने। लुभति। लुलोभ। 'तीषसहे'ति वेट्। लोभिता। लोब्धा। लोभिष्यति। तृप तृम्फ तृप्तौ। तृपति। ततर्प। तर्पिता। अतर्पीत्। तृम्फति। शस्य ङित्वादनिदितामिति नलोपः। (शे तृम्फादीनां नुम्वाच्यः।)

'हलादिः शेषः' इति हलो लोपे शत्वस्यासिद्धत्वात् 'स्कोः संयोगाद्योः' इति सलोपे 'अव्रश्चज' इति चकारस्य षत्वे 'ष्टुना ष्टुः' इति थस्य ठत्वे 'वव्रष्ठ' इति। विचति। व्यच्धातोर्लिटि तिपि शेऽनुबन्धलोपे शित्वादपित्वेन 'सार्वधातुकमपित्' इति ङित्वात् 'ग्रहिज्या' इति सम्प्रसारणे 'सम्प्रसारणाच्च' इति पूर्वरूपे 'विचति' इति रूपम्। विव्याच। व्यच्धातोर्लिटि तिपि णलि धातोर्द्वित्वेऽभ्यासत्वे 'लिट्यभ्यासस्योभयेषाम्' इति सम्प्रसारणे 'सम्प्रसारणाच्च' इति पूर्वरूपे 'वि व्यच् अ' इति जाते 'अत उपधायाः' इति वृद्धौ 'विव्याच' इति रूपम्। अव्याचीत्-अव्यचीत्। लुङि अटि तिपि च्लौ सिचि इचावितौ तयोर्लोपे च 'आर्धधातुकस्येड्' इति इटि तिप इलोपे 'अस्तिसिचोऽपृक्ते' इति ईटि 'इट ईटि' इति सलोपे 'अतो हलादेर्लघोः' इति विकल्पेन वृद्धौ 'अव्याचीत्' इति। वृद्ध्यभावे 'अव्यचीत्' इति। व्यचेः कुटादित्वमिति। 'व्यचेः कुटादित्वमनसि' इत्यस्यात्र प्रवृत्तिर्न भवति। पर्युदासेन असुभिन्नासदृशस्य कृत्प्रत्ययस्यैव ग्रहणात्। उञ्छति। उछिधातोरनुबन्धलोपे तस्मात् लटि तिपि शेऽनुबन्धलोपे इदित्वात् 'इदितो नुम् धातोः' इति नुमि अनुबन्धलोपे मित्वादन्त्यादचः परे नुमोऽनुस्वारे परसवर्णे च कृते 'उञ्छति' इति रूपम्। आनर्च्छ। ऋच्छधातोर्लिटि तिपि णलि अनुबन्धलोपे धातोर्द्वित्वेऽभ्यासत्वे 'ऋच्छ् ऋच्छ् अ' इति जाते 'उरत्' इति अभ्यासऋकारस्य अदादेशे 'उरण् रपरः' इति रपरत्वे च जाते 'हलादिः शेषः' इति हलो लोपे 'अ ऋच्छ् अ' इति स्थिते 'अत आदेः' इति अभ्यासस्य आत्वे 'तस्मान्नुड्द्विहलः' इति द्विहल्ग्रहणस्यानेकहलुपलक्षणत्वान्नुटि अनुबन्धलोपे 'आ नृ ऋच्छ् अ' इति जाते 'ऋच्छत्यृताम्' इति गुणे रपरे 'आनर्च्छ' इति रूपम्। लोभिता, लोब्धा। लुभधातोर्लुटि तिपि तासि तदर्धा-

---

शे तृ—तृम्फादि धातुओं को नुगागम हो, 'श' प्रत्यय के परे।

आदिशब्दः प्रकारे । प्रकारो भेदसादृश्ये । तेन येऽत्र नकारानुषक्तास्ते तृम्फादयः । ततृम्फ । तृफ्यात् । मृड सुखने । पृड च । मृडति । पृडति । ममर्ड । शुन गतौ । शुनति । शुशोन । इष इच्छायाम् । 'इषुगमी'ति छः । इयेष । 'तीषे'ति वेट् । एषिता । एष्टा । एषिष्यति । इष्यात् । ऐषीत् । ऐषिष्यत् । कुट कौटिल्ये । 'गाङ्कुटादी'ति ङित्त्वम् । चुकुटिय । चुकोट । चुकुट । कुटिता । पुट संश्लेषणे । पुटति । पुपोट । पुटिता । स्फुट विकसने । स्फुटति । पुस्फोट । स्फुटिता । स्फुर स्फुल सञ्चलने । स्फुरति । स्फुलति । स्फुरतिस्फुलत्योर्निर्निविभ्यः ।८।३।७६। निर्निविभ्यः परयोः स्फुरतिस्फुलत्योः सस्य षत्वं वा स्यात् । निष्फुरति । निःस्फुरतीत्यादि । णू स्तवने । 'परिणूतगुणोदयः । नुवति । नुवतः । नुवन्ति । नुनाव । नुविता ॥ इति कुटादयः ।

टुमस्जो शुद्धौ । मज्जति । ममज्ज । 'मस्जिनशो'रिति नुम् । (मस्जेरन्त्यात्पूर्वो नुम्वाच्यः ।) संयोगादिलोपः । ममङ्क्थ । ममज्जिथ । मङ्क्ता ।

धातुत्वे 'तीषसहलुभरुषरिषः' इति इड्विकल्पे 'पुगन्त' इति गुणे तिपो डात्वे टिलोपे च 'लोभिता' इति । इडभावे 'झषस्तथोर्धोऽधः' इति तस्य धत्वे 'झलां जश् झशि' इति भस्य बत्वे 'पुगन्त' इति गुणे लोब्धा । इच्छति । इष इच्छायां धातोर्लटि तिपि शेऽनुबन्धलोपे 'इषुगमियमां छः' इति षकारस्य छकारे 'छे च' इति तुकि अनुबन्धलोपे 'स्तोः श्चुना श्चुः' इति श्चुत्वेन चकारे 'इच्छति' इति रूपम् । लिटि इयेष । लिटि तिपि णलि द्वित्वेऽभ्यासत्वे 'हलादिः शेषः' इति हलो लोपे 'इ इष् अ' इति जाते 'अभ्यासस्यासवर्णे' इति इयङि 'इयेष' इति । स्फुरतिस्फुलत्योरिति । 'मूर्धन्य' इत्यधिकृतम् । 'सिवादीनां वा' इत्यतो वेत्यनुवर्तते । तदाह—षत्वं वा स्यादिति । निष्फुरति निःस्फुरति । निर्पूर्वकस्फुर्धातोर्लटि तिपि शे 'स्फुरतिस्फुलत्योर्निर्निविभ्यः' इति । धातोस्सकारस्य वा षत्वे 'निःष्फुरति' इति, तदभावे तु 'निःस्फुरति' इति । नुनाव । णूधातोर्लिटि तिपि णलि अनुबन्धलोपे धातोर्द्वित्वेऽभ्यासकार्यं 'कृताकृतप्रसङ्गी विधिर्नित्यः' इति नित्यत्वात् 'अचो ञ्णिति' इति वृद्धौ 'नु नौ अ' इति जाते 'एचोऽयवायावः' इति आवि 'नुनाव' इति रूपम् ।

ममज्ज । मस्ज्धातोर्लिटि तिपि णलि 'मस्ज् अ' इति जाते 'लिटि धातोः' इति द्वित्वेऽभ्यासत्वे हलादिशेषे 'म मस्ज् अ' इति जाते श्चुत्वेन सस्य शत्वे 'झलां जश् झशि' इति जश्त्वे 'ममज्ज' इति रूपम् । मङ्क्ता । मस्ज् धातोर्लुटि

स्फुर—निर्, नि और वि' उपसर्गसे पर 'स्फुर' और 'स्फुल' धातुके सकारको षत्व हो, विकल्पसे ।

मस्जि—मस्ज धातुके अन्त्य (सकार) से पूर्व नुम् हो ।

मङ्क्ष्यति । 'चोः कुरि'ति कुत्वेन जस्य गः । तस्य 'खरि चे'ति कः । 'अनुस्वारस्य ययी'त्यनुस्वारस्य ङः । अमाङ्क्षीत् । अमाङ्क्ताम् । अमाङ्क्षुः । **रुजो भङ्गे** । रुजति । रुरोज । रोक्ता । रोक्ष्यति । अरौक्षीत् ॥ **भुजो कौटिल्ये** । भुजति । बुभोज-इत्यादि रुजिवत् । **विश प्रवेशने** । विशति । विवेश । वेष्टा । अविक्षत् । **मृश आमर्शने** । आमर्शनं-स्पर्शः । मृशति । ममर्श । म्रष्टा । मर्ष्टा । म्रक्ष्यति । मर्क्ष्यति । मृशतु । अमृशत् । मृशेत् । मृश्यात् । 'अनुदात्तस्य चर्दुपधे'त्यम् । 'स्पृशमृशे'ति च्लेः सिज्वा । अम्राक्षीत् । अमार्क्षीत् । 'शल इगुपधे'ति क्सः । अमृक्षत् । षद्लृ विश-

---

तिपि तासि अनुबन्धलोपे तिपो डात्वे टेर्लोपे अन्त्यझल्परे 'मस्जिनशोर्झलि' इति सूत्रेण धातोरन्त्यादचः परे नुमि प्राप्ते 'मस्जेरन्त्यात्पूर्वो नुम् वाच्यः' इति वार्तिकबलात् अनुबन्धलोपे 'स्कोः' इति कलोपे 'चोः कुः' इति जस्य गत्वे 'खरि च' इति गस्य कत्वेऽनुस्वारे परसवर्णे च कृते 'मङ्क्ता' इति । अमाङ्क्षीत् । मस्जधातोर्लुङि अटि तिपि तिप इकारलोपे च्लेः सिचि इत्संज्ञकावितौ तिपोऽपृक्तकारस्य ईटि 'मस्जिनशोर्झलि' इति नुमि 'मस्जेरन्त्यात्पूर्वो नुम् वाच्यः' इति वार्तिकबलात् सकारात्परे जाते 'स्कोः संयोगाद्योः' इति सस्य लोपे 'वदव्रजहलन्तस्याचः' इति जस्य गत्वे 'खरि च' इति गकारस्य कत्वे 'नश्चापदान्तस्य झलि' इत्यनुस्वारे 'अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः' इति परसवर्णे 'आदेशप्रत्यययोः' इति सस्य षत्वे 'अमाङ्क्षीत्' इति । अरौक्षीत् । लुङि अटि तिपि च्लौ सिचि 'अस्तिसिचः' इति ईटि 'चोः कुः' इति जस्य गत्वे 'खरि च' इति गस्य कत्वे तिपि इलोपे सकारस्य षत्वे क् ष् संयोगे क्षे 'वदव्रज०' इति वृद्धौ विहितायां 'अरौक्षीत्' इति रूपम् । आमर्शन इति । आमर्शनं स्पर्शः । म्रष्टा । मृशधातोर्लुटि तिपि अनुबन्धलोपे तासि तिपो डात्वे टेर्लोपे 'अनुदात्तस्य चर्दुपधस्यान्यतरस्याम्' इति विकल्पेन अमि अनुबन्धलोपे मित्त्वात् 'मिदचोऽन्त्यात्परः' इति नियमेन अन्त्याचः परे जाते 'मृ अ श् त् आ' इति भूते 'इको यणचि' इति यणि अनुबन्धलोपे 'व्रश्चभ्रस्ज०' इति षत्वे ष्टुत्वे च 'म्रष्टा' इति । अमोऽभावपक्षे 'पुगन्तलघूपधस्य च' इति गुणे 'मर्ष्टा' इति रूपम् । अम्राक्षीत् । मृशधातोर्लुङि अटि तिपि अनुबन्धलोपे च्लौ 'स्पृशमृशकृषतृपदृपां च्लेः सिज्वा वाच्यः' इति वार्तिकेन विकल्पेन च्लेः सिचि अनुबन्धलोपे 'अनुदात्तस्य चर्दुपधस्यान्यतरस्याम्' इति वैकल्पिकेऽमि मलोपे 'मृ अ श् स् ति इति स्थिते तिप इलोपे यणि 'व्रश्च०' इति षत्वे 'षढोः कः सि' इति षस्य कत्वे सस्य षत्वे 'अस्तिसिच' इति ईटि 'वदव्रज०' इति वृद्धौ 'अम्राक्षीत्' इति रूपम् । अमोऽभावपक्षे वैकल्पिके च्लेः सिचि कृते हलन्तलक्षणवृद्धौ अमार्क्षीत् । इति । सिजभावे च 'शल इगुपधात्' इति च्लेः स्थाने क्सादेशेऽनुबन्धलोपे 'व्रश्च०' इति षत्वे 'षढोः कः सि' इति शस्य

रणगत्यवसादनेषु। विशरणं—दुःखम्। 'पाघ्राध्मे'ति सीदादेशः। सीदति। सदिरप्रतेः।८।३।६६। निषीदति। न्यषीदत्। **सदेः परस्य लिटि**।८।३।११८। सदेरभ्यासात्परस्य सस्य षत्वं न स्याल्लिटि। निषसाद। ससाद। सेदतुः। सेदुः। सेदिथ-ससत्थ। सत्ता। सत्स्यति। लृदित्वादङ्-असदत्। **शद्लृ** शातने **शदेः शितः**।१।३।६०। शिद्भाविनोऽस्मात्तङानौ स्तः। शीयते। शीयताम्। अशीयत। शीयेत। शशाद। शत्ता। शत्स्यति। अशदत्। अशत्स्यत्। कॄ विक्षेपे। **ॠत इद्धातोः**।७।१।१००। ॠदन्तस्य धातोरङ्गस्य इत्स्यात्। किरति। (इत्त्वोत्त्वाभ्यां गुणवृद्धी विप्रतिषेधेन।) वृद्धिः। चकार। चकरतुः। चकरुः। 'वृतो वा'। करिता। करीता। 'हलि चे'ति दीर्घः। कीर्यात्। अकारीत्। **किरतौ**

कत्वे कात्परकत्वात् सस्य परत्वे कूप्रयोगे वे 'अमृक्षत' इति। सीदति। षद्धातोर्लटि तिपि शे अनुबन्धलोपे 'पाघ्राध्मा०' इति सदः सीदादेशे संयोगे च कृते 'सीदति' इति रूपम्। शदेः शित इति। 'अनुदात्तङित' इत्यतः आत्मनेपदमित्यनुवर्तते। श् इत् यस्य सः शित्। शप् विवक्षितः। शिति विवक्षिते सतीत्यर्थः। तिङुत्पत्तेः पूर्वं सार्वधातुकाश्रयस्य शपोऽसम्भवात्। तदाह—शिद्भाविन इति। शीयते। शद्लृ शातने इति धातोर्लटि 'शदेः शित' इति आत्मनेपदत्वे ते समागते 'तुदादिभ्यः शः' इति शेऽनुबन्धलोपे 'पाघ्राध्मास्थाम्ना' इति शदः स्थाने शीयादेशे 'टित आत्मनेपदानाम्' इति टेरेत्वे 'शीयते' इति। ॠत इद्धातोरिति। ॠत इति धातोर्विशेषणम्। तदन्तविधिः। अङ्गस्येत्यधिकृतम्। तदाह-ॠदन्तस्येति। किरति। कॄविक्षेपे धातोर्लटि तिपि शेऽनुबन्धलोपे 'ॠत इद्धातोः' इति ॠतः इदादेशे 'उरण् रपरः' इति रपरे च कृते 'किरति' इति रूपम्। अकारीत्। लुङि अटि तिपि तिप इलोपे च्लौ च्लेः सिचि, अनुबन्धलोपे 'आर्धधातुकं शेषः' इति सिच आर्धधातुकसंज्ञायाम् 'आर्धधातुकस्येड्' इति सिचः सस्य इटि अनुबन्धलोपे 'अस्तिसिचोऽपृक्ते' इति तिपस्तकारस्य ईटि 'इट ईटि' इति सलोपे 'अकः सवर्णे दीर्घः' इति इकारस्य ईकारेण सह दीर्घे

सदिर—'प्रति' भिन्न 'सद' धातुके सकारको षकार हो।

सदेः परस्य—अभ्याससे पर 'सद'के सकारको षकार नहीं हो 'लिट्'के परे।

शदेः शितः—शिद्भावी 'शद्' धातुसे 'तङ्' और 'आन' हो।

ॠत—(दीर्घ) ॠदन्त धातुके अङ्ग (ॠ) को 'ह्रस्व' हो।

—ह्रस्वो—ह्रस्व और उत्वकी अपेक्षया पूर्वविप्रतिषेधेन गुण और वृद्धि ही हों।

किरतौ—'उप' उपसर्गसे पर 'कृ' धातुको सुडागम हो, छेदन अर्थ यदि गम्यमान रहे।

लवने ।६।१।१४०। उपात्किरतेः सुट् स्याच्छेदनेऽर्थे । उपस्किरति । (अडभ्यासव्यवायेऽपि सुट्कात्पूर्व इति वक्तव्यम् ।) उपास्किरत् । उपचस्कार । हिंसायां प्रतेश्च ।६।१।१४१। उपात्प्रतेश्च किरतेः सुट् स्यात् हिंसायाम् । उपस्किरति । प्रतिस्किरति ॥ गॄ निगरणे । अचि विभाषा ।८।२।२१। गिरते रेफस्य लत्वं वा स्यादजादौ प्रत्यये परे । गिरति । गिलति । जगार । जगाल । जगरिथ । जगलिथ । गरिता । गरीता । गलिता । गलीता । प्रच्छ ज्ञीप्सायाम् । 'ग्रहिज्ये'ति संप्रसारणम् । पृच्छति । पप्रच्छ । पप्रच्छतुः । पप्रच्छुः । प्रष्टा । प्रक्ष्यति । अप्राक्षीत् ॥ इति परस्मैपदिनः ।

'सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु' इति वृद्धौ 'अकारीत्' इति रूपम् । उपादिति । 'उपात् प्रतियत्ने' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । सुडिति । 'सुट्कात्पूर्वः' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । उपस्किरति । 'उप किरति' इति स्थिते 'किरतौ लवने' इति सुटि उटावितौ टित्वादाद्यावयवे 'उपस्किरति' इति । 'अडभ्यासव्यवायेऽपि' इति वार्तिकम् । 'सुट् कात्पूर्वः' इत्यनुवृत्तिलभ्यम् । उपास्किरत् । इत्यत्र 'उप अ किरत्' इति दशायां 'अडभ्यासव्यवायेऽपि सुट् कात्पूर्व इति वक्तव्यम्' इति वार्तिकेनाड्व्यवधाने सत्यपि ककारात्पूर्वं सुडागमे विहिते 'उपास्किरत्'इति रूपम् । उपचस्कार । 'उप चकार इत्यवस्थायाम् 'अडभ्यासव्यवायेऽपि सुट् कात्पूर्वं इति वक्तव्यम्' इति अभ्याससञ्ज्ञकव्यवधानेऽपि कात्पूर्वमेव सुटि जाते 'उपचस्कार' इति । हिंसायां प्रतेश्चेति । चकारादुपादिति समुच्चीयते, तदाह—उपादिति । उपस्किरति । 'उप किरति' इति स्थितौ 'हिंसायां प्रतेश्च' इति सुटि उपस्किरति, प्रतिस्किरति इति । अचि विभाषेति । 'ग्रो यङि' इत्यतः ग्रः इत्यनुवर्तते । 'कृपो रो लः' इत्यतो रो ल इति, तदाह—गिरतेरिति । पृच्छति । प्रच्छ्धातोर्लटि तिपि शेऽनुबन्धलोपे शस्यापित्वेन 'सार्वधातुकमपित्' इति ङित्वात् 'ग्रहिज्या' इति संप्रसारणे 'सम्प्रसारणाच्च' इति पूर्वरूपे पृच्छति । पप्रच्छ । प्रच्छधातोर्लिटि तिपि णलि अनुबन्धलोपे धातोर्द्वित्वेऽभ्यासत्वे 'लिट्यभ्यासस्योभयेषाम्' इत्यभ्यासस्य सम्प्रसारणे पूर्वरूपे उरदत्वे रपरे च हलादिशेषे 'पप्रच्छ' इति रूपम् । अप्राक्षीत् । प्रच्छ्धातोर्लुङि अटि तिपि च्लौ सिचि 'व्रश्च०' इति छस्य षत्वे 'षढोः कः सि' इति षस्य कत्वे सस्य षत्वे तिप इलोपे 'अस्तिसिचोऽपृक्ते' इति ईटि 'वदव्रज०' इति वृद्धौ 'अप्राक्षीत्' इति ।

अडभ्या—'अट्' और 'अभ्यास' के व्यवधानमें भी 'उप' से पर 'कॄ' धातुको सुट् हो और वह 'सुट्' ककारसे पूर्व हो—ऐसा कहना चाहिये । हिंसा—'उप' तथा 'प्रति' उपसर्गके पर 'कॄ' धातुको 'सुट्' हो, हिंसा अर्थमें । अचि—'गॄ' धातुके रेफको 'लत्व' हो, अजादि प्रत्ययके परे ।

अथाऽऽत्मनेपदिनः।

दृङ् आदरे। आद्रियते। आदद्रे। आदद्रिषे। आदर्त्ता। आदरिष्यते। धृङ् अवस्थाने। ध्रियते। दध्रे। मृङ् प्राणत्यागे। म्रियतेर्लुङ्लिङोश्च।१।३।६१। लुङ्लिङोः शितश्च प्रकृतिभूतान्मृङस्तङानौ नान्यत्र। ङित्वं स्वरार्थम्। 'रिङ्शयग्लिङ्क्षु'। इयङ्। म्रियते। ममार। ममर्थ। मम्रिव। मम्रिम। मर्त्ता। मरिष्यति। मृषीष्ट। अमृत। अमरिष्यत्। पृङ् व्यायामे। प्रायेणायं 'व्याङ्' पूर्वः। व्याप्रियते। व्यापप्रे। व्यापर्त्ता। व्यापरिष्यते। 'ह्रस्वादङ्गादि'ति सिज्लोपः। व्यापृत। व्यापृषाताम्। जुषी प्रीतिसेवनयोः। जुषते। जुजुषे। जोषिता। ओविजी भयसञ्चलनयोः। प्रायेणायमुत्पूर्वः। उद्विजते। विज इट्।१।२।२। विजेः पर इडादिप्रत्ययो ङिद्वत् स्यात्। उद्विजिता। उद्विजिष्यते। ओलजी ओलस्जी व्रीडायाम्। लजते। लेजे। लज्जते। ललज्जे॥ इति तुदादिः॥ ६॥

म्रियतेर्लुङ्लिङोश्चेति। 'अनुदात्तङितः' इत्यतः आत्मनेपदमित्यनुवर्तते। चकारेण 'शदेः शितः' इत्यतः शित इत्यनुकृष्यते। प्रकृतिभूतादित्यध्याहार्यम्। तदाह। लुङ्लिङोरिति। म्रियते। मृङ्धातोर्लटि, लटस्स्थाने 'म्रियतेर्लुङ्लिङोश्च' इति ते 'तुदादिभ्यः शः' इति शेऽनुबन्धलोपे 'रिङ्शयग्लिङ्क्षु' इति रिङादेशे ङलोपे 'अचिश्नु०' इति इयङि 'टित आत्मनेपदानां टेरे' इति टेरेत्वे 'म्रियते' इति रूपम्। ममार। मृङ्धातोर्लिटि तिपि णलि धातोर्द्वित्वेऽभ्यासत्वे 'उरत्' इति अदादेशे रपरे 'हलादिः शेषः' इति रलोपे 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' इति गुणे रपरे 'अत उपधायाः' इति वृद्धौ 'ममार' इति। व्यापप्रे। लिटि तादेशे तस्य एशादेशे द्वित्वेऽभ्यासत्वे 'उरत्' इति अदादेशे रपरे हलादिशेषे यणि च 'व्यापप्रे' इति रूपम्। विज इट् इति। 'गाङ्कुटादिभ्यः' इत्यतः ङिदित्यनुवर्तते। तदाह—विजेः पर इत्यादिः। उद्विजिता। लुटि तादेशे तासि इटि तिपो डात्वे तासः डित्वाट्टेर्लोपे 'विज इट्' इति इटो ङिद्भावाद् गुणाभावे 'उद्विजिता' इति रूपम्। ओलजी-ओलस्जी- व्रीडायाम्। ओदितौ। लजते। लज्जते। लेजे-ललज्जे। लजिता-लज्जिता। लजिष्यते-लज्जिष्यते। लजताम्-लज्जताम्। अलजत-अलज्जत। लजेत-लज्जेत। लजिषीष्ट-लज्जिषीष्ट। अलजिष्ट। अलज्जिष्ट। अलजिष्यत। अलज्जिष्यत। इत्यादि। इति तुदादयः।

म्रियते—लुङ्, लिङ् और 'शित' प्रत्ययके प्रकृतिभूत 'मृङ्' धातुसे ही 'तङ्' तथा 'आन' (आत्मनेपद) हो—अन्यत्र नहीं। विज इट्—'विज्' धातुसे पर इडादि प्रत्यय 'ङिद्वत्' हो।

इसप्रकार 'इन्दुमती' टीकामें तुदादिप्रकरण समाप्त हुआ।

अथ रुधादिप्रकरणम्

तत्रोभयपदिनः ।

रुधिर् आवरणे । रुधादिभ्यः श्नम् ।३।१।७८। रुधादिभ्यः श्नम् स्यात् कर्त्रर्थे सार्वधातुके परे । शपोऽपवादः । मित्वादन्त्यादचः परः । नित्यत्वाद् गुणं बाधते । रुणद्धि । 'श्नसोरल्लोपः' । 'झरो झरी'ति धलोपः । णत्वस्यासिद्धत्वादनुस्वारः । परसवर्णः । तस्यासिद्धत्वाण्णत्वं न । 'न पदान्ते'ति सूत्रेणानुस्वारपरसवर्णयोरल्लोपो न स्थानिवत् । रुन्द्धः । रुन्धन्ति । रुणत्सि । रुन्द्धः । रुन्द्ध । रुणध्मि । रुन्ध्वः । रुन्ध्मः । रुन्धे । रुन्धाते । रुन्धते । रुन्त्से । रुन्धाथे । रुन्द्ध्वे । रुन्धे । रुन्ध्वहे । रुन्ध्महे । रुरोध । रुरुधे । रोद्धा । रोत्स्यति । रोत्स्यते । रुणद्धु । रुन्धात् । रुन्द्धाम् । रुन्धन्तु । रुन्धि । रुणधानि । रुणधाव । रुणधाम । रुन्धाम् । रुन्धाताम् । रुन्धताम् । रुन्त्स्व । रुणधै । रुणधावहै । रुणधामहै । अरुणत्-द् । अरुन्धाम् । अरुन्धन् । 'दश्चे'ति रुः । अरुणः । अरुणत्-द् । अरुन्धम् । अरुन्द्ध । अरुणधम् । अरुन्ध्व । अरुन्ध्म । अरुन्द्ध । अरुन्धाताम् । अरुन्धत । अरुन्द्धाः । अरुन्धाथाम् । अरुन्ध्वम् । अरुन्धि । अरुन्ध्वहि । अरुन्ध्महि । समानाश्रये आभीयत्वेन अल्लोपस्यासिद्धत्वादनिदितामिति नलोपो न । रुन्ध्यात् । रुन्धीत । रुध्यात् । रुत्सीष्ट । अरुधत् । अरौत्सीत् । 'लिङ्सिचा'विति कित्वम् । अरुद्ध । अरोत्स्यत् । अरोत्स्यत । भिदिर् विदारणे । भिनत्ति । भिन्ते । छिदिर्

रुधादिभ्यः श्नमिति । कर्त्रर्थे सार्वधातुके परे रुधादिभ्यः श्नम् प्रत्ययः स्यात् स्वार्थे इत्यर्थः । तद्वा—शपोऽपवाद इति । रुणद्धि । रुधिर् आवरणे इति धातुतो लटि तिपि 'रुधादिभ्यः श्नम्' इति श्नमि अनुबन्धलोपे 'मिदचोऽन्त्यात्परः' इति सूत्रबलात् अन्त्याचः परे श्नमि प्रत्यये कृते 'रु न ध् ति' इति जाते 'अट्कुप्वाङ्' इति णत्वे 'झषस्तथोर्धोऽधः' इति तिपस्तस्य धत्वे 'झलां जश् झशि' इति धस्य दत्वे 'रुणद्धि' इति रूपम् । रुरोध । रुध्धातोर्लिटि तिपि णलि धातोर्द्वित्वेऽभ्यासत्वे हलादिशेषे 'पुगन्तलघूपधस्य च' इति गुणे 'रुरोध' इति रूपम् । अरुणत्, अरुणद् । रुध्धातोर्लङि, तिपि, तिप इकारलोपे श्नमि अनुबन्धलोपे मित्वादन्त्यादचः परे 'अरुनध्त्' इति जाते 'अट्कुप्वाङ्' इति णत्वे 'हल्ङ्यादिना' तलोपे 'झलां जशोऽन्ते' इति धस्य दत्वे 'वाऽवसाने' इति दस्य तत्वे अटि 'अरुणत्, अरुणद्' इति । भिनत्ति । भिदिर्धातोर्लटि तिपि श्नमि अनुबन्धलोपे 'खरि च' इति दस्य तत्वे 'भिनत्ति'

रुधादि—रुधादि गणपठित धातुओं से 'श्नम्' प्रत्यय हो कर्त्रर्थक सार्वधातुक के परे ।

द्वैधीकरणे । छिनत्ति । छिन्ते । **युजिर्** योगे । युनक्ति । युङ्क्ते । **रिचि** विरेचने । रिणक्ति । रिङ्क्ते । रिरेच । रिरिचे । रेक्ता । अरिणक् । अरिचत् । अरैक्षीत् । अरिक्त । **विचिर्** पृथग्भावे । विनक्ति । विङ्क्ते । **क्षुदिर्** संपेषणे । क्षुणत्ति । क्षुन्ते । क्षोत्ता । अक्षुदत् । अक्षौत्सीत् । अक्षुत्त । **उच्छृदिर्** दीप्तिदेवनयोः । छृणत्ति । छृन्ते । चच्छर्द । 'सेसिची'ति वेट् । चच्छृदिषे । चच्छर्त्से । छर्दिता । छर्दिष्यति । छर्त्स्यति । अच्छृदत् । अच्छर्दीत् । अच्छर्दिष्ट । **उतृदिर्** हिंसाऽनादरयोः' । तृणत्ति । तृन्ते ।

अथ परस्मैपदिनः ।

कृती वेष्टने । कृणत्ति । आर्द्धधातुके तौदादिकवत् । **तृह हिसि** हिंसायाम् । **तृणह इम्** ।७।३।९२। तृहः श्नमि कृते इम् स्याद्धलादौ पिति । तृणेढि । तृण्ढः । ततर्ह । तर्हिता । अतृणेट् । **श्नान्नलोपः** ।६।४।२३। श्नमः परस्य नस्य लोपः स्यात् । हिनस्ति । जिहिंस । हिंसिता । **उन्दी** क्लेदने । उनत्ति । उन्तः । उन्दन्ति । उन्दा-

इति । एवं छिदिर्धातोरपि बोध्यम् । युनक्ति । युजिर्योगे धातोर्लटि तिपि श्नमि अनुबन्धलोपे मित्वादन्त्यादचः परे, 'चोः कुः' इति जस्य गत्वे 'खरि च' इति गस्य कत्वे 'युनक्ति' इति रूपम् । चच्छर्द । छृद्धातोर्लिटि तिपि णलि अनुबन्धलोपे 'धातोर्द्वित्वेऽभ्यासत्वे 'उरत्' इति अभ्यासऋकारस्य अदादेशे रपरे हलादिशेषे 'पुगन्त' इति गुणे रपरे 'अभ्यासे चर्च' इति छस्य चत्वे 'छे च' इति तुकि 'स्तोः' श्चुना' इति श्चुत्वेन तस्य चत्वे 'चच्छर्द' इति रूपम् ।

तृणेढि । तृह् धातोर्लटि तिपि श्नमि अनुबन्धलोपे 'ऋवर्णान्नस्य णत्वं वाच्यम्' इति नस्य णत्वे 'तृण ह ति' इति दशायां 'तृणह इम्' इति इमागमे, 'तृण इ ह् इति' इति स्थिते 'आद्गुणः' इति गुणे 'हो ढः' इति हस्य ढत्वे 'झषस्तथोर्धोऽधः' इति तिपस्तकारस्य धकारे ष्टुत्वेन धकारस्य ढत्वे, 'ढो ढे लोपः' इति पूर्वढस्य लोपे कृते 'तृणेढि' इति । अतृणेट् । लङि अटि तिपि तिप इलोपे श्नमि अनुबन्धलोपे मित्वादन्त्यादचः परे 'तृणह इम्' इति इमागमे आद्गुणे णत्वे हस्य ढत्वे हल्ङ्यादिना तलोपे 'झलां जशोऽन्ते' इति पदान्तत्वात् ढस्य डत्वे 'वाऽवसाने' इति डस्य टत्वे 'अतृणेट्' इति । श्नान्नलोप इति । श्नम्प्रत्ययैकदेशस्य श्न इत्यस्य श्नादिति पञ्चमी । नेतिलुप्तषष्ठीकम् । तदाह–श्नमः परस्य नस्येति । हिनस्ति । हिसिर्हिंसायां धातोर्लटस्तिपि श्नमि अनुबन्धलोपे 'इदितो नुम् धातोः' इति नुमि अनुबन्धलोपे 'हिन न् स् ति' इति स्थिते 'श्नान्नलोपः' इति नलोपे 'हिनस्ति' इति । उनत्ति । उन्दी क्लेदने इत्यस्माद्धातोर्लटस्तिपि शपि प्राप्ते तम्बाधित्वा श्नमि कृते

तृणः—'तृह्' धातुसे 'श्नम्' करने पर इमागम हो, हलादि 'पित्'के परे । श्नान्न—'श्नम्'

ञ्चकार । औनत् । औन्ताम् । औन्दन् । औनः-औनत् । औनदम् । अञ्जू व्यक्तिम्रक्षणकान्तिगतिषु । अनक्ति । अङ्क्तः । अञ्जन्ति । आनञ्ज । आनञ्जिथ । आनङ्क्थ । अञ्जिता । अङ्क्ता । अङ्ग्धि । अनजानि । आनक् । अञ्जेः सिचि ।७।२।७१। अञ्जेः सिचो नित्यमिट् । आञ्जीत् । तञ्चू सङ्कोचने । तनक्ति । तङ्क्ता ।

शकारमकारयोर्लोपे मित्वादन्त्यादचः परे 'श्नान्नलोपः' इति नलोपे 'खरि च' इति दस्य चर्त्वेन तकारे च कृते 'उनत्ति' इति रूपम् । उन्दाञ्चकार—उन्द इत्यस्माद्धातोर्लिटि 'इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छः' इत्यामि 'आमः' इत्यनेन लिटो लुकि 'कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि' इत्यनेन लिट्परकं कृञोऽनुप्रयोगे कृते 'उन्दाम् कृ लिट्' इति जाते, लिटस्तिपि तिपो णलि धातोर्द्वित्वे 'उरत्' इत्यत्वे रपरे च कृते 'हलादिः शेषः' इत्यनेन रलोपे 'कुहोश्चुः' इति चुत्वे 'अचो ञ्णिति' इति वृद्धौ रपरे च मस्यानुस्वारे परसवर्णे च कृते 'उन्दाञ्चकार' इति रूपम् । औनत् उन्दधातोर्लङि तिपि शपि प्राप्ते तद्बाधित्वा श्नमि कृते अनुबन्धलोपे मित्वादन्त्यादचः परे 'उननद् ति' इति जाते 'श्नान्नलोपः' इत्यनेन नलोपे च कृते अटि प्राप्ते तद्बाधित्वा अजादित्वात् 'आडजादीनाम्' इत्यनेनाटि 'आटश्च' इत्यनेन वृद्धौ 'खरि च' इति तस्य चर्त्वे 'इतश्च' इति तिप इलोपे 'झरो झरि सवर्णे' इत्यनेन पूर्वतकारस्य लोपे च कृते 'औनत्' इति रूपम् । अनक्ति । ऊकारेत्संज्ञक 'अञ्ज्' इत्यस्माद्धातोर्लटि तिपि श्नमि कृते अनुबन्धलोपे मित्वादन्त्यादचः परे जाते 'श्नान्नलोपः' इति नलोपे 'चोः कुः' इति कुत्वेन जस्य गकारे गस्य चर्त्वेन ककारे 'अनक्ति' इति सिद्ध्यति । आनञ्ज । अञ्ज्धातोर्लिटि तिपि तिपो णलि च कृते धातोर्द्वित्वेऽभ्याससञ्ज्ञायाम् 'हलादिः शेषः' इत्यनेन लोपे 'अ अञ्ज् अ' जाते 'अत आदेः' इत्यनेन दीर्घे 'अकः सवर्णे दीर्घः' इति सवर्णदीर्घे च कृते 'तस्मान्नुड् द्विहलः' इत्यनेन नुटि उटावितौ टित्वादाद्यवयवे च जाते, कृते च संयोगे 'आनञ्ज' इति । आनक्—अञ्ज्धातोर्लङि तिपि शपि प्राप्ते तद्बाधित्वा श्नमि कृते अनुबन्धलोपे मित्वादन्त्यादचः परे 'श्नान्नलोपः' इत्यनेन नलोपे 'इतश्च' इति इकारस्य लोपे 'हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात्सुतिस्यपृक्तं हल्' इत्यनेन नलोपे 'चोः कुः' इत्यनेन जस्य कुत्वेन गकारे 'वाऽवसाने' इत्यनेन गस्य कत्वे 'आडजादीनाम्' इत्यनेनाडागमे 'आनक्' इति । अञ्जेः सिचीति । 'इडत्यर्ति' इत्यतः इडित्यनुवर्त्तते । ऊदित्वादेव सिद्धे नित्यार्थमिदम् । तदाह—अञ्जेरित्यादिना । आञ्जीत् । अञ्ज्धातोर्लुङि लः स्थाने तिपि 'च्लि लुङि' इति च्लौ 'च्लेः सिच्' इत्यनेन सिजादेशे इचावितौ तयोर्लोपे च तिप इलोपे 'अस्तिसिचोऽपृक्ते' इत्यनेन इडागमेऽनुबन्धलोपे 'इट ईटि' इति सूत्रेण सिचः सस्य लोपे 'आडजादीनाम्'

से पर नकारका लोप हो । अञ्जेः—'अञ्ज्' धातुसे पर 'सिच्'को नित्य इडागम हो ।

तद्धिता । **ओविजी** भयसञ्चलनयोः । विनक्ति । विङ्क्तः । 'विज इडि'ति ङित्त्वम् । विविजिथ । विजिता । अविनक् । अविजीत् । **शिष्लृ** विशेषणे शिनष्टि । शिंष्टः । शिंषन्ति । शिनक्षि । शिशेष । शिशेषिथ । शेष्टा । शेक्ष्यति । हेर्धिः । जश्त्वम् । ष्टुत्वम् । 'झरो झरी'ति वा डलोपः । अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः' । शिण्ढि । शिण्ड्ढि । शिनषाणि । अशिनट् । शिंष्यात् । शिष्यात् । लृदित्त्वादङ् । अशिषत् । अशेक्ष्यत् । एवं—**पिष्लृ** संचूर्णने । पिनष्टि । पिपेष । **भञ्जो** आमर्दने । भनक्ति । बभञ्ज । बभञ्जिथ । बभङ्क्थ । भङ्क्ता । **भुज** पालनाभ्यवहा-

---

इत्यादि च कृते 'आटश्च' इति वृद्धौ 'आञ्जीत्' इति । विनक्ति । ओकार-ईकारेत्संज्ञकविज् इत्यस्माद्धातोर्लटि तिपि शपि प्राप्ते तद्बाधित्वा श्नमि कृते अनुबन्धलोपे मित्वादन्त्यादचः परे 'चोः कुः' इत्यनेन जस्य कुत्वेन गकारे 'खरि च' इत्यनेन गस्य कत्वे कृते 'विनक्ति' इति । विविजिथ । विज्धातोर्लिटि मध्यमपुरुषैकवचने सिपस्थलि कृते 'लिटि धातोरनभ्यासस्य' इति द्वित्वेऽभ्याससंज्ञायाम् 'हलादिः शेषः' इति लोपे 'आर्धधातुकस्येड्वलादेः' इत्यनेनेडागमे 'विज इट्' इत्यनेन इटो ङित्वात् गुणाभावे 'विविजिथ' इति । अविजीत् । विज्धातोर्लुङस्तिपि 'च्लि लुङि' इति च्लौ 'च्लेः सिच्' इति सिजादेशे इत्संज्ञायां, सिच आर्धधातुकत्वादिटि तिप इकारस्य लोपे कृते 'अस्तिसिचोऽपृक्ते' इति तिपस्तकारस्य ईडागमे 'इट ईटि' इति सलोपे च कृते 'सिज्लोप एकादेशे सिद्धो वाच्यः' इति सलोपस्य सिद्धत्वात्सवर्णदीर्घे अटि च 'अविजीत्' इति । शिनष्टि । लृकारेत्संज्ञकशिष् इत्यस्माद्धातोर्लटि लटो लस्थाने तिपि शपि प्राप्ते तद्बाधित्वा श्नमि कृते, अनुबन्धलोपे मित्वादन्त्यादचः परे तकारस्य ष्टुत्वे च कृते 'शिनष्टि' इति । शिण्ढि । शिष्धातोर्लोटि, लः स्थाने मध्यमपुरुषैकवचने सिपि, शपि प्राप्ते तद्बाधित्वा श्नमि कृतेऽनुबन्धलोपे मित्वादन्त्यादचः परे 'सेर्ह्यपिच्च'इति सेर्हिभावे 'श्नसोरल्लोपः' इत्यल्लोपे 'हुझल्भ्यो हेर्धिः' इति हेर्धिभावे 'झलां जश् झशि' इति षस्य डत्वे 'ष्टुना ष्टुः' इति धेर्धस्य ष्टुत्वे 'झरो झरि सवर्णे' इति डलोपे नस्यानुस्वारे तस्य परसवर्णे च कृते 'शिण्ढि' इति । अशिनट् । शिष्धातोर्लङि तिपि अनुबन्धलोपे श्नमि अनुबन्धलोपे मित्वात् अन्त्यादचः परे कृते 'इतश्च' इति तिप इलोपे 'हल्ङ्याब्भ्यः' इति तलोपे 'झलां जशोऽन्ते' इति षस्य जश्त्वेन डकारे 'वाऽवसाने' इति चर्त्वे, अटि च कृते 'अशिनट्' इति । चर्त्वाभावे—'अशिनड्' इति । बभञ्जिथ । भञ्जधातोर्लिटि, लिटो लः स्थाने मध्यमपुरुषैकवचने सिपि, सिपः, स्थाने थलि, धातोर्द्वित्वे अभ्याससंज्ञायां हलोपे इटि प्राप्ते 'उपदेशेऽत्वतः' इति निषेधे 'ऋतो भारद्वाजस्य' इति वेटि 'अभ्यासे चर्च' इति भस्य जश्त्वेन बकारे 'बभञ्जिथ' इति । इडभावे—भस्य ... अनुस्वारे अनु

रयोः। भुनक्ति। बुभोज। भोक्ता। भोक्ष्यति। भुनक्तु। अभुनक्। **भुजोऽनवने।१।३।६६।** भुजोऽनवने तङानौ स्तः। ओदनं भुङ्क्ते। अनवने किम् ? महीं भुनक्ति।

अथात्मनेपदिनः।

ञिइन्धी दीप्तौ। इन्द्धे। इन्धाते। इन्धते। इन्त्से। इन्धाञ्चक्रे। इन्धिता। इन्द्धाम्। इन्धाताम्। इन्धताम्। इनधै। ऐन्ध। ऐन्धाताम्। ऐन्धत। ऐन्द्धाः। **विद विचारणे।** विन्ते। वेत्ता। **खिद दैन्ये।** खिन्ते। चिखिदे। खेत्ता। खेत्स्यते। खिन्ताम्। अखिन्त। इति रुधादिः॥ ७॥

स्वारस्य यथि परसवर्णः' इति परसवर्णे च कृते 'बभञ्ज्थ' इति। भुनक्ति। भुज्धातोर्लटस्तिपि सार्वधातुकसंज्ञायां शपि प्राप्ते तद्बाधित्वा श्नमि कृतेऽनुबन्धलोपे 'चोः कुः' जस्य कुत्वेन गत्वे गस्य 'खरि च' इति चर्त्वे 'भुनक्ति' इति। अभुनक्। भुज्धातोर्लङस्तिपि अनुबन्धलोपे सार्वधातुकसंज्ञायां शपि प्राप्ते श्नमि कृते अनुबन्धलोपे अडागमे 'इतश्च' इति तिप इलोपे तस्य 'हल्ङ्याब्भ्यो०' इति लोपे जस्य कुत्वे चर्त्वे च कृते 'अभुनक्' इति। भुजोऽनवने। अवनम्-रक्षणम्, ततोऽन्यत्र भुजेरात्मनेपदमित्यर्थः। भुङ्क्ते-भुज्धातोर्लट्लकारे 'भुजोऽनवने' इत्यात्मनेपदे तप्रत्यये श्नमि कृतेऽनुबन्धलोपे 'श्नसोरल्लोप'इत्यल्लोपे 'चोः कुः' इति कुत्वे चर्त्वे च कृते अनुस्वारे परसवर्णे 'टित आत्मनेपदानां टेरे' इति टेरेत्वे च 'भुङ्क्ते' इति। इह उपभोगो भुजेरर्थः। धातूनामनेकार्थत्वात्। 'महीं भुनक्ति' इत्यत्रावनार्थकत्वान्न तङ्।

इन्धाञ्चक्रे। इन्ध्धातोर्लिटि 'इजादेश्च' इत्यामि 'आमः' इत्यनेन लिटो लुकि 'कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि' इत्यनेन लिट्परककृञनुप्रयोगे लस्थाने ते कृते 'इन्धाम् कृ त' इति जाते 'लिटि धातोरनभ्यासस्य' इति द्वित्वे 'उरत्' इत्यनेनाभ्यासऋवर्णस्यादादेशे रपरे च कृते 'हलादिः शेषः' इत्यभ्यासलोपे 'कुहोश्चुः' इति चुत्वे 'लिटस्तझयोरेशिरेच्' इत्यनेन तस्य एशादेशे 'इको यणचि' इति यणि मस्यानुस्वारे परसवर्णे च कृते 'इन्धाञ्चक्रे' इति। विन्ते-विद्धातोर्लटि लः स्थाने तादेशे, श्नमि अनुबन्धलोपे अन्त्याचः परे 'श्नसोरल्लोपः' इत्यल्लोपे 'खरि च' इति चर्त्वे 'झरो झरि सवर्णे' इति पूर्वतकारस्य लोपे टेरेत्वे च कृते 'विन्ते' इति। इति रुधादयः।

भुजो—अनवन (रक्षणसे भिन्न) अर्थमें 'भुज्' धातुसे आत्मनेपद हो।

इसप्रकार 'इन्दुमती' टीकामें रुधादि प्रकरण समाप्त हुआ।

अथ तनादिप्रकरणम्

(अथ स्वरितेतो, ञितश्च—उभयपदिनः)

तनु विस्तारे। **तनादिकृञ्भ्य उः।३।१।७९।** तनादेः, कृञश्च उः प्रत्ययः स्यात्कर्त्रर्थे सार्वधातुके। तनोति। तनुते। ततान। तेने। तनिता। तनिष्यति। तनिष्यते। तनोतु। तनुताम्। अतनोत्। अतनुत। तनुयात्। तन्वीत। तन्यात्। तनिषीष्ट। अतनीत्। अतानीत्। **तनादिभ्यस्तथासोः।२।४।७९।** तनादेः सिचो वा लुक् स्यात्तथासोः। 'अनुदात्तोपदेशे'ति नलोपः। अतत। अतनिष्ट। अतथाः। अतनिष्ठाः। अतनिष्यत्। अतनिष्यत। षणु दाने। सनोति। सनुते।

तनादिकृञ्भ्य उः। तनादेः कृञश्च उप्रत्ययः स्यादिति सूत्रार्थः। शपोऽपवाद इति। अनेन शब्विषय एवास्य प्रवृत्तिरिति सूचितम्। 'सार्वधातुके यक्' इत्यतः सार्वधातुक इति 'कर्त्तरि शप्' इत्यतः कर्त्तरीति चानुवृत्तेरिति भावः। तनोति। तन् इत्यस्माद्धातोर्लटि तिपि शपि प्राप्ते तम्बाधित्वा 'तनादिकृञ्भ्य उः' इत्युप्रत्यये 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' इति गुणे च कृते 'तनोति' इति। तनुते। तन् इत्यस्माद्धातोरात्मनेपदे लटस्ते प्रत्यये 'कर्त्तरि शप्' इति शप्प्राप्ते तम्बाधित्वा 'तनादिकृञ्भ्य उः' इति उविकरणे, प्रत्ययस्य तस्य सार्वधातुकत्वात् 'सार्वधातुकमपित्' इति ङित्वाद् गुणाभावे 'टित आत्मनेपदानां टेरे' इति टेरेत्वे च कृते 'तनुते' इति। अतानीत्। तन्धातोर्लुङि लुङो लः स्थाने तिपि अनुबन्धलोपे अडागमे च कृते 'च्लि लुङि' इति च्लौ, 'च्लेः सिच्' इति सिजादेशे इचावितौ, इटि कृते, तिप इकारस्य लोपे 'अस्तिसिचोऽपृक्ते' इतीडागमे च कृते 'इट ईटि' इति सलोपे, सवर्णदीर्घे 'अतो हलादेर्लघोः' इति विकल्पेन वृद्धौ च 'अतानीत्' इति। वृद्ध्यभावे—'अतनीत्' इति। तनादिभ्यस्तथासोरिति। 'गातिस्था०' इत्यतः सिच इति 'ण्यक्षत्रियार्ष०' इत्यतो लुगिति 'विभाषा घ्राधेट्०' इत्यतो विभाषेति चानुवर्तते। तदाह—तनादेरित्यादिना। अतत। तन्धातोर्लुङि, लः स्थाने आत्मनेपदे तादेशे अडागमे अनुबन्धलोपे 'च्लि लुङि' इति च्लौ, च्लेः सिजादेशे इचावितौ 'तनादिभ्यस्तथासोः' इति सिचो लुकि 'अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनामनुनासिकलोपो झलि क्ङिति' इत्यनुनासिकनकारस्य लोपे 'अतत' इति। सिचो लोपाभावे

तनादि-तनादिगण पठित धातु और कृञ् धातुसे 'उ' प्रत्यय हो, कर्त्रर्थक सार्वधातुकके परे।
नोटः—तनादि कहनेसे 'कृञ्' धातुका भी ग्रहण होता ही फिर 'कृञ्'का पृथक् उपादान क्यों किया गया, इससे सिद्ध होता है कि 'गणकार्यमनित्यम्'—गणकार्य अनित्य है।
तना—तनादिसे परे सिच्का लुक् (लोप) हो 'त' और 'थास्'के परे विकल्पसे।

'ये विभाषे'त्यात्त्वम् । सायात् । सन्यात् । **जनसनखनां सञ्झलोः** ।६।४।४२। एषामाकारोऽन्तादेशः स्याज्झलादौ सनि, झलादौ क्ङिति च । असात । असनिष्ट । असाथाः । असनिष्ठाः । **क्षणु हिंसायाम्** । क्षणोति । क्षणुते । 'ह्मय-न्ते'ति न वृद्धिः । अक्षणीत् । अक्षत । अक्षणिष्ट । अक्षथाः । अक्षणिष्ठाः । **क्षिणु च** । उप्रत्यये लघूपधगुणो वा । क्षिणोति । क्षेणोति । क्षेणिता । अक्षेणीत् । अक्षित । अक्षेणिष्ट । **तृणु अदने** । तृणोति । तर्णोति । तृणुते । तर्णुते । **घृणु दीप्तौ** । घृणोति । घर्णोति । **डुकृञ् करणे** । करोति । **'अत उत्सार्वधातुके'** ।

इटि सस्य षत्वे ष्टुत्वे च 'अतनिष्ट' इति । सायात् । षण्धातोराशीर्लिङि, लिङो लः स्थाने तिपि तिपो यासुडागमे अनुबन्धलोपे धातोः सत्वे णस्य नत्वे च कृते 'स्कोः संयोगाद्योरन्ते च' इति सलोपे 'अलोऽन्त्यस्य' इति सूत्रसहकारेण 'ये विभाषा' इति नस्यात्वे सवर्णदीर्घे च कृते 'सायात्' इति । आत्वाभावे 'सन्यात्' इति । असानीत् । षण्धातोर्लुङस्तिपि अनुबन्धलोपे अडागमे च कृते 'धात्वादेः षः सः' इति षकारस्य सकारे णस्य नत्वे च जाते, च्लौ, च्लेः सिजादेशे इचावितौ तिप इकारलोपे 'अस्ति-सिचोऽपृक्ते' इतीटि 'इट ईटि' इति सलोपे सवर्णदीर्घे च 'अतो हलादेर्लघोः' इति विकल्पेन वृद्धौ 'असानीत्' इति । वृद्ध्यभावे 'असनीत्' इति । जनसनखनां सञ्झ-लोरिति । 'विड्वनोः' इत्यतः आदित्यनुवर्तते । तदाह—एषामाकारोऽन्तादेश इति । सन्-झलोः इत्यनयोः द्वन्द्वात् सप्तमीद्विवचनम् । सनि झलि चेति लभ्यते । 'अनुदात्तोप-देश०' इत्यतः झलि क्ङितीत्यनुवर्त्तते । तत्र झलीत्यनुवृत्तेन सन् विशेष्यते । तदादि-विधिः । झलादौ सनीति लभ्यते तत्र क्ङितीत्यनुवृत्तं तु एतत्सूत्रस्थझला विशेष्यते । तदादिविधिः । झलादौ क्ङितीति लभ्यते । तदाह—झलादौ सनीत्यादिनेति । असात् । षण्धातोर्लुङो लः स्थाने आत्मनेपदे तादेशे अडागमे 'अनुबन्धलोपे धातोः षकारस्य सत्वे णस्य नत्वे च कृते च्लौ, च्लेः सिजादेशे 'तनादिभ्यस्तथासोः' इति सिचो लोपे 'जनसनखनां सञ्झलोः' इत्यात्वे सवर्णदीर्घे च 'असात' इति । असनिष्ट । षण्धातोर्लुङि लः स्थाने ते कृते धातुस्थषस्य सत्वे णस्य नत्वे च कृते अडागमे च्लौ, च्लेः सिजादेशे इचावितौ सिचः 'आर्धधातुकस्येड्वलादेः' इतीडागमे सस्य षत्वे च कृते 'असनिष्ट' इति । अक्षणीत् । क्षण्धातोर्लुङि, लुङो लः स्थाने तिपि अनुबन्धलोपे 'इतश्च' इति तिप इकारलोपे च्लौ, च्लेः सिजादेशे इचावितौ, सिचः सकारस्य 'आर्धधातुकस्येड्वलादेः' इतीडागमे च कृते 'अस्तिसिचोऽपृक्ते' इतीटि 'इट ईटि' इति सिचो लोपे, वृद्धौ प्राप्तायां 'ह्म्यन्तक्षणश्वसजागृणिश्व्येदिताम्' इति निषेधे 'अक्षणीत्' इति । करोति । कृधातोर्लटस्तिपि सार्वधातुकत्वे, शपम्बाधित्वा 'तनादिकृ-

---

जनसन—जन्, सन् और खन् धातुओं को आकार अन्तादेश हो, झलादि 'सन्' और झलादि

कुरुतः । 'हलि चेति दीर्घे प्राप्ते- । न भकुर्छुराम् ।८।२।७९। भस्य, कुर्छुरोश्चोपधाया न दीर्घः । कुर्वन्ति । नित्यं करोतेः ।६।४।१०८। करोतेः प्रत्ययोकारस्य नित्यं लोपो, म्वोः । कुर्वः । कुर्मः । कुरुते । चकार । चकर्थ । चकृव । चकृम । चक्रे । कर्ता । करिष्यति । करिष्यते । करोतु । कुरुताम् । अकरोत् । अकुरुत । ये च ।६।४।१०९। कृञ उलोपो, यादौ प्रत्यये । कुर्यात् । कुर्वीत । क्रियात् । कृषीष्ट । अकार्षीत् । अकृत । अकरिष्यत् । अकरिष्यत । संपरिभ्यां करोतौ

कृञ्भ्य उः' इत्युप्रत्यये उकारस्यार्धधातुकत्वात् 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' इति गुणे रपरे उकारस्यापि गुणे कृते 'करोति' इति । कुरुतः । कृधातोर्लटि, लटो लः स्थाने तस्प्रत्यये 'तनादिकृञ्भ्य उः' इत्युविकरणे ऋकारस्य गुणे रपरे च कृते 'करुतस्' इति जाते 'अत उत्सार्वधातुके' इत्यनेन कृञोऽकारस्योत्वे च कृते 'कुरुतः' । इति सिद्धयति । न भकुर्छुराम् । 'र्वोरुपधायाः' इत्यतः उपधाया इति दीर्घ इति चानुवर्तते । तदाह—भस्येत्यादिना । नित्यं करोतेरिति । 'उतश्च प्रत्ययात्' इत्यनुवर्तते, 'लोपश्चास्यान्यतरस्याम्' इत्यतो लोप इति, म्वोरिति च । तदाह—करोतेरिति । कुर्वः । कृधातोर्लटि, लटो लः स्थाने वसादेशे 'तनादिकृञ्भ्य उः' इत्युविकरणे तस्य आर्धधातुकत्वात् 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' इति ऋकारस्य गुणे रपरे च कृते 'अत उत्सार्वधातुके' इत्यनेनाकारस्य उकारे 'लोपश्चास्यान्यतरस्याम्' इत्यनेन उकारस्य लोपविकल्पे प्राप्ते 'नित्यं करोतेः' इत्यनेन नित्यलोपे कृते सस्य रुत्वे रेफस्य विसर्गे च कृते 'कुर्वः' इति सिद्धयति । कुरुते । कृधातोर्लटि लटो लः स्थाने आत्मनेपदे तादेशे 'तनादिकृञ्भ्य उः' इत्युप्रत्यये गुणे रपरे च कृते अकारस्योत्वे टेरेत्वे च कृते 'कुरुते' इति सिद्धयति । ये चेति । 'लोपश्चास्यान्यतरस्याम्' इत्यतो लोप इति, अस्येति चानुवर्तते । अस्येत्यनेन पूर्वसूत्रे उत इत्युपात्तः परामृश्यते । 'नित्यं करोतेः' इत्यतः करोतेरित्यनुवर्त्तते । अङ्गाक्षिप्तः प्रत्ययो यकारेण विशेष्यते । तदादिविधिः । तदाह—कृञ उलोप इति । कुर्यात् । कृधातोर्विधिलिङि, लिङो लः स्थाने तिपि अनुबन्धलोपे 'तनादिकृञ्भ्य उः' इति उविकरणे तस्य आर्धधातुकत्वात् गुणे रपरे च कृते 'करु ति' इति जाते 'अत उत्सार्वधातुके' इति ककारोत्तरवर्तिनः 'अकारस्य उकारे यासुडागमे टावितौ 'लिङः सलोपोऽनन्त्यस्य' इति सलोपे 'कुरु या त्' इति जाते 'ये च' इत्यनेन उकारस्य लोपे च कृते 'कुर्यात्' इति । अकार्षीत् । कृधातोर्लुङि लुङो लः स्थाने तिपि 'हलन्त्यम्' इति तिपः पकारस्येत्संज्ञायां लोपे च कृते 'च्लि लुङि' इति च्लौ 'च्लेः सिच्' इति सिजादेशे इचावितौ, सिचः सस्य आर्धधातुकत्वादिटि

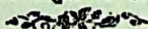
कित्-ङित् प्रत्ययके परे । न भकु—भसंज्ञक और 'कुर् , छुर्'की उपधाको दीर्घ नहीं हो । नित्यं—कृञ् धातुके प्रत्ययसम्बन्धी उकारका लोप हो, यकारादि प्रत्ययके परे । संपरि-'सम्'

भूषणे ।६।१।१३७। समवाये च ।६।१।१३८। आभ्यां परस्य करोतेः सुट् भूषणे, सङ्घाते चार्थे । संस्करोति । अलङ्करोतीत्यर्थः । संस्कुर्वन्ति । सङ्घीभवन्तीत्यर्थः । संपूर्वस्य क्वचिदभूषणेऽपि सुट् । 'संस्कृतं भक्षाः' इति ज्ञापकात् । उपात्प्रतियत्नवैकृतवाक्याध्याहारेषु च ।६।१।१३९। कृञः सुट् स्याच्चात्प्रागुक्तयोरर्थयोः । प्रतियत्नो-गुणाधानम् । विकृतमेव वैकृतं-विकारः वाक्याध्याहारः—आकाङ्क्षितैकदेशपूरणम् । उपस्कृता कन्या । उपस्कृता ब्राह्मणाः । एधोदकस्योपस्कुरुते । उपस्कृतं भुङ्क्ते । उपस्कृतं ब्रूते ।

(अथ द्वावनुदात्तेतौ) वनु याचने । वनुते । ववने । मनु अवबोधने । मनुते । मेने । मनिता । मनिष्यते । मनुताम् । अमनुत । मन्वीत । मनिषीष्ट ॥ इति तनादिः ॥ ८ ॥

प्राप्ते 'एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्' इति निषिद्धे 'इतश्च' इति तिपस्तेरिकारस्य लोपे 'अस्तिसिचोऽपृक्ते' इतीडागमे 'सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु' इति वृद्धौ सस्य षत्वे च कृते, अङ्गस्य अडागमे अनुबन्धलोपे टित्वादङ्गस्याद्यावयवे जाते 'अकार्षीत्' इति सिद्ध्यति । अकृत । कृधातोर्लुङि लः स्थाने आत्मनेपदे तादेशे अङ्गस्य अडागमे च कृते च्लौ, च्लेः सिजादेशे च कृते इचावितौ 'उश्च' इति 'सिचः कित्वाद् गुणाभावे 'ह्रस्वादङ्गात्' इति सलोपे च कृते 'अकृत' इति । सम्परिभ्यामिति । अत्र सूत्रे एवं 'समवाये च' इत्यत्र च 'सुट्कात्पूर्वः' इत्यतः 'नित्यं करोतेः' इत्यतश्च तदनुवृत्तेरिति भावः । संस्करोति । इत्यत्र सम्पूर्वस्य कृधातोः 'सम्परिभ्यां करोतौ भूषणे' इति सुटि, उटावितौ टित्वादाद्यावयवे च जाते 'संस्करोति' इति सिद्ध्यति । उपस्कृता कन्येति । उपेत्युपसर्गपूर्वकात् कृधातोः क्तप्रत्ययेऽनुबन्धलोपे स्त्रीत्वविवक्षायां टापि ततः प्रकृतसूत्रेण सुटि च कृते उटावितौ 'उपस्कृता कन्या' इति 'अलङ्कृता' इति हि तस्यार्थः । एवं सर्वत्र सुटि कृते ज्ञेयम् । 'उपस्कृता ब्राह्मणाः' सङ्घीभूता इत्यर्थः । 'एधोदकस्योपस्कुरुते' गुणमाधत्ते । 'उपस्कृतं भुङ्क्ते' विकृतमित्यर्थः । 'उपस्कृतं ब्रूते' वाक्याध्याहारेण ब्रूते इत्यर्थः । मन्वीत । मन्धातोर्विधिलिङि लिङो लः स्थाने तादेशे 'तनादिकृञ्भ्य उः' इत्युविकरणे 'लिङः सीयुट्' इति सीयुटि उटावितौ 'लिङः सलोपोऽनन्त्यस्य' इति सलोपे 'लोपो व्योर्वलि' इति यलोपे च कृते 'मन् उ ई त' इति जाते 'इको यणचि' इति यणि च कृते 'मन्वीत' इति सिद्ध्यति । इति तनादयः ।

और 'परि' पूर्वक 'कृ' धातुको 'सुट्' हो, भूषण और संघात अर्थमें । उपात्—'उप' उपसर्गसे पर 'कृ' धातुको 'सुट्' हो, प्रतियत्नादि अर्थमें, चकारात् भूषण और संघात अर्थमें ।

इस प्रकार इन्दुमती टीकामें तनादिप्रकरण समाप्त हुआ ।

अथ क्र्यादिप्रकरणम्

डुक्रीञ् द्रव्यविनिमये । क्र्यादिभ्यः श्ना ।३।१।८१। क्र्यादिभ्यः श्ना स्यात्, कर्त्रर्थे सार्वधातुके परे । शपोऽपवादः । क्रीणाति । 'ई हल्यघोः' । क्रीणीतः । 'श्नाभ्यस्तयोरातः' । क्रीणन्ति । क्रीणासि । क्रीणीथः । क्रीणीथ । क्रीणामि । क्रीणीवः । क्रीणीमः । क्रीणीते । क्रीणाते । क्रीणते । क्रीणीषे । क्रीणाथे । क्रीणीध्वे । क्रीणे । क्रीणीवहे । क्रीणीमहे । चिक्राय । चिक्रियतुः । चिक्रियुः । चिक्रयिथ । चिक्रेथ । चिक्रिये । क्रेता । क्रेष्यति । क्रेष्यते । क्रीणातु । क्रीणीतात् । क्रीणीताम् ॥ क्रीणीताम् । क्रीणाताम् । क्रीणताम् ॥ क्रीणीयात् । क्रीणीत । क्रीयात् । क्रेषीष्ट । अक्रैषीत् । अक्रेष्ट । अक्रेष्यत् । अक्रेष्यत । प्रीञ् तर्पणे, कान्तौ च । प्रीणाति । प्रीणीते । श्रीञ् पाके । श्रीणाति । श्रीणीते । मीञ् हिंसायाम् । प्रमीणाति । प्रमी-

---

क्र्यादिभ्यः श्नेति । कर्त्रर्थे सार्वधातुके परे क्र्यादिभ्यः श्नाप्रत्ययः स्यात् स्वार्थे । क्रीणाति । डकार-उकार-ञकारेत्संज्ञकक्रीधातोर्लटि, लटो लः स्थाने तिपि, शपि प्राप्ते तम्बाधित्वा 'क्र्यादिभ्यः श्ना' इति श्नाप्रत्ययेऽनुबन्धलोपे शित्वात्सार्वधातुकत्वे क्रीधातुगतस्य ईकारस्य 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' इति गुणे प्राप्ते किन्तु श्नाप्रत्ययस्य अपित्सार्वधातुकत्वेन 'सार्वधातुकमपित्' इति ङित्त्वात् 'क्ङिति च' इति निषेधे 'अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि' इति नकारस्य णत्वे च कृते 'क्रीणाति' इति ।

चिक्राय । क्रीधातोर्लिटि लिटो लः स्थाने तिपि, तिपः स्थाने 'परस्मैपदानाम्०' इति णलि कृते अनुबन्धलोपे 'लिटि धातोरनभ्यासस्य' इति द्वित्वेऽभ्याससंज्ञायां 'ह्रस्वः' इत्यनेन ह्रस्वे च कृते 'हलादिः शेषः' इति रलोपे, चुत्वे वृद्धौ 'एचोऽयवायावः' इत्यायादेशे च 'चिक्राय' इति सिद्ध्यति । चिक्रिये । क्रीधातोर्लिटि लिटो लः स्थाने आत्मनेपदे तादेशे 'लिटि धातोरनभ्यासस्य' इति द्वित्वेऽभ्याससंज्ञायां 'हलादिः शेषः' इत्यादिहलः शेषे 'ह्रस्वः' इति ह्रस्वे 'कुहोश्चुः' इति चुत्वे तप्रत्ययस्यैशादेशे च कृते 'अचि श्नुधातु' इति इयङि 'चिक्रिये' इति सिद्ध्यति । अक्रैषीत् । क्रीधातोर्लुङि लुङो लः स्थाने तिपि, अनुबन्धलोपे अडागमे च कृते च्लौ, च्लेः सिचि इचावितौ सस्य षत्वे 'इतश्च' इति तिप इलोपे 'अस्तिसिचोऽपृक्ते' इति तिपस्तकारस्येडागमे च कृते 'सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु' इति वृद्धौ 'अक्रैषीत्' इति सिद्ध्यति । अक्रेष्ट । क्रीधातोर्लुङि, लुङो लः स्थाने आत्मनेपदे तप्रत्यये; च्लौ च्लेः सिचि च कृते इचावितौ गुणे सस्य षत्वे ष्टुत्वे अडागमे च कृते 'अक्रेष्ट' इति रूपम् । प्रमीणाति—प्रोपसर्गपूर्वकात् ञकारेत्सञ्ज्ञकमीधातोर्लटि लटो लः स्थाने तिपि,

---

क्र्यादिगण-पठित धातुओं से 'श्ना' प्रत्यय हो कर्त्रर्थक सार्वधातुक परे ।

णीते । 'हिनुमीना' इति णत्वम् । 'मीनाती'त्यात्वम् । ममौ । मिम्यतुः । ममिथ । ममाथ । मिम्ये । माता । मास्यति । मीयात् । मासीष्ट । अमासीत् । अमासिष्टाम् । अमास्त । षिञ् बन्धने । सिनाति । सिनीते । सिषाय । सिष्ये । सेता ॥ स्कुञ् आप्रवणे । स्तन्भु-स्तम्भु-स्कम्भु-स्कुम्भु-स्कुञ्भ्यः श्नुश्च ।३।१।८२। स्तन्भ्वादिभ्यः श्नुः स्यात् । चात्–श्ना । स्कुनोति । स्कुनुते । स्कुनाति । स्कुनीते । चुस्काव । चुस्कुवे । स्कोता । अस्कौषीत् । अस्कोष्ट । स्तन्भ्वादयश्चत्वारः सौत्राः सर्वे रोधनार्थाः परस्मैपदिनः । हलः श्नः शानज्झौ ।३।१।८३। हलः परस्य श्नः

अनुबन्धलोपे श्नाप्रत्यये शस्येत्सञ्ज्ञायां लोपे च कृते 'हिनुमीना' इति नस्य णत्वे 'प्रमीणाति' इति सिद्ध्यति । ममौ—मीधातोर्लिटि लिटो लः स्थाने तिपि, णलादेशे च कृते 'मीनातिमिनोतिदीङां ल्यपि च' इति मीधातोरात्वे तस्य द्वित्वेऽभ्याससंज्ञायामभ्यासकार्ये ह्रस्वे च कृते 'म मा अ' इति जाते 'आत औ णलः' इति णलोऽकारस्य औकारे 'वृद्धिरेचि' इति वृद्धौ 'ममौ' इति रूपम् । स्तन्भुस्तम्भुस्कम्भ्विति । एभ्यः श्नुप्रत्ययः स्यात्, चात् श्नाप्रत्ययोऽपीति सूत्रार्थः । अत्र सूत्रे 'क्र्यादिभ्यः श्ना' इत्यस्मात् 'श्ना' इत्यनुवर्तते इति भावः । स्कुनोति । अकारेत्संज्ञकस्कुधातोर्लटि लटो लः स्थाने तिपि, 'स्तम्भुस्तम्भुस्कम्भुस्कुम्भुस्कुञ्भ्यः श्नुश्च' इति श्नुप्रत्यये, शस्येत्संज्ञायां लोपे च कृते, तिपः सार्वधातुकत्वात् 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' इति गुणे 'स्कुनोति' इति रूपम् । पक्षे–'क्र्यादिभ्यः श्ना' इति श्नाप्रत्यये 'स्कुनाति' इति । स्कुनुते । स्कुधातोर्लटि, लटो लः स्थाने आत्मनेपदे तप्रत्यये तस्य कर्त्रर्थकसार्वधातुकत्वात्तस्मिन् परे श्नुप्रत्यये च कृते अनुबन्धलोपे ङित्वाद् गुणाभावे टेरेत्वे च 'स्कुनुते' इति । श्नाप्रत्यये तु 'ई हल्यघोः' इतीत्वे 'स्कुनीते' । इति अस्कौषीत् । स्कुधातोर्लुङि, लुङो लः स्थाने तिपि, अनुबन्धलोपे, अडागमे च कृते, 'च्लि लुङि' इति च्लौ च्लेः सिचि च कृते, इचावितौ तिप इलोपे 'अस्तिसिचोऽपृक्ते' इत्यनेन ईडागमे सस्य षत्वे 'सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु' इति वृद्धौ 'अस्कौषीत्' इति । अस्कोष्ट । आत्मनेपदे तु स्कुधातोर्लुङिः, लुङो लः स्थाने तप्रत्यये, अडागमे च कृते च्लौ, च्लेः सिचि च कृते इचावितौ गुणे सस्य षत्वे ष्टुत्वे च विहिते 'अस्कोष्ट' इति । हलः श्नः इति । स्तभान । स्तन्भुधातोर्लोटि, लः स्थाने मध्यमपुरुषैकवचने सिपि, श्नाप्रत्यये 'अनिदितां हल उपधायाः क्ङिति' इति नलोपे 'सेर्ह्यपिच्च' इति लोटः सेर्हिभावे 'हलः श्नः शानज्झौ' इति शानजादेशेऽनुबन्धलोपे 'अतो

स्तन्भु—स्तन्भ्वादि धातुओंसे 'श्नु' प्रत्यय हो चकारात्–'श्ना' प्रत्यय भी हो ।
हलः—'हल्' से पर 'श्ना' के स्थानमें 'शानच्' आदेश हो, 'हि' के परे ।

शानजादेशः स्याद्धौ परे । स्तभान । **जॄस्तन्भुम्रुचुम्लुचुग्रुचुग्लुचुग्लुञ्चुश्विभ्यश्च ।३।१।५८।** एभ्य॰ च्लेरङ् वा । व्यष्टभत् । अस्तम्भीत् । **युञ् बन्धने ।** युनाति । युनीते । योता । **क्नूञ् शब्दे ।** क्नूनाति । क्नूनीते । क्नविता । **द्रूञ् हिंसायाम् ।** द्रूणाति । द्रूणीते । **पूञ् पवने । प्वादीनां ह्रस्वः ।७।३।८०।** पूञ् लूञ् स्तॄञ् कॄञ् वॄञ् धूञ् शॄ पॄ वॄ भॄ मॄ दॄ जॄ झॄ धॄ नॄ कॄ ऋ गॄ ज्या री ली व्ली प्ली एषां चतुर्विंशतेर्ह्रस्वः स्यात् शिति । पुनाति । पुनीते । पविता । **लूञ् छेदने ।** लुनाति । लुनीते । **स्तॄञ् आच्छादने ।** स्तृणाति । स्तृणीते । तस्तार । तस्तरतुः । तस्तरे । स्तरिता । स्तरीता । स्तृणीयात् । स्तृणीत । **'ॠत इद्धातोः'** । स्तीर्यात् । स्तरिषीष्ट । स्तीर्षीष्ट ॥ **'सिचि च परस्मैपदेषु'** । अस्तारीत् । अस्तारिष्टाम् । अस्तारिषुः । अस्तरिष्ट । अस्तीर्ष्ट । **कॄञ् हिंसायाम् ।** कृणाति । कृणीते । चकार ।

हेः' इति हेर्लुकि च कृते 'स्तभान' इति रूपम् । जॄस्तन्भु । 'च्लेः सिच्' इत्यतः च्लेरिति, 'अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ्' इत्यतः अङिति 'इरितो वा' इत्यतो वेति चानुवर्तते तदाह—एभ्यश्च्लेरङ् वेति । जॄष् वयोहानौ, स्तन्भुः सौत्रो धातुः, म्रुचुम्लुचू गत्यर्थौ ग्रुचु, ग्लुचु स्तेयकरणे, ग्लुञ्चु गतौ, इत्येतेभ्य इत्यर्थः । व्यष्टभत् । विपूर्वकात् स्तन्भुधातोर्लुङि, लः स्थाने तिपि, अनुबन्धलोपे अडागमे च कृते, च्लौ, च्लेः सिचि प्राप्ते तद्बाधित्वा 'जॄस्तन्भुम्रुचुम्लुचुग्रुचुग्लुचुग्लुञ्चुश्विभ्यश्च' इति च्लेरङि कृते, 'अनिदितास्' इति नलोपे 'स्तन्भेः' इति सस्य षत्वे ष्टुत्वे कृते ॰यणि तिप इलोपे 'व्यष्टभत्' इति । अङोऽभावे—च्लेः सिचि, इडागमे कृते 'अस्तिसिचोऽपृक्ते' इतीडागमे च कृते 'इट ईटि' इति सलोपे कृते अडागमे च 'अस्तम्भीत्' इति सिद्ध्यति । प्वादीनां ह्रस्व इति । 'ष्ठिवुक्लमुचमाम्' इत्यतः शितीत्यनुवर्तते इत्यभिप्रेत्य शेषं पूरयति—शिति परे इति । पुनाति । पवनार्थकञकारेत्संज्ञक पू इत्यस्माद्धातोर्लटि, तिपि, सार्वधातुकसंज्ञायां शपि प्राप्ते तद्बाध्य श्नाप्रत्यये शस्येत्संज्ञायां लोपे च कृते, 'प्वादीनां ह्रस्वः' इति ह्रस्वे 'पुनाति' इति सिद्ध्यति । स्तीर्षीष्ट । 'स्तॄ' इत्यस्माद्धातोर्विधिलिङि, लः स्थाने आत्मनेपदे तप्रत्यये सीयुडागमे उदाहितौ 'लोपो व्योर्वलि' इति यलोपे 'सुट् तिथोः' इति सुडागमे उदाहितौ 'लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु' इति विकल्पेनेडागमे गुणे 'वृतो वा' इति वा दीर्घे प्राप्ते 'न लिङि' इति निषेधे द्वयोः सकारयोः षत्वे ष्टुत्वे च विहिते 'स्तरिषीष्ट' इति । इडभावे—'ॠत इद्धातोः' इतीत्वे 'हलि च' इति दीर्घे च कृते 'उश्च' इति कित्वाद् गुणाभावे 'स्ती॰

जृस्त—'ज' आदि धातुओंसे पर 'च्लि' को 'अङ' आदेश हो, विकल्पसे ।

प्वादी—पूञादि धातुओंको ह्रस्व हो, 'शित' प्रत्ययके परे ।

चक्रे । वृञ् वरणे । वृणाति । वृणीते । ववार । ववरे । वरिता । वरीता । 'उदोष्ठ्य'त्युत्वम् । वूर्यात् । वरिषीष्ट । वूर्षीष्ट । अवारीत् । अवारिष्टाम् । अवरिष्ट । अवरीष्ट । अवूर्ष्ट । धूञ् कम्पने । धुनाति । धुनीते । दुधविथ । दुधोथ । दुधुविव । धोता । धविता । स्तुसुधूञ्भ्यः परस्मैपदेषु' । अधावीत् । अधविष्ट । अधोष्ट । ग्रह उपादाने । गृह्णाति । गृह्णीते । जग्राह । जगृहे । ग्रहोऽलिटि दीर्घः ।७।२।

र्षीष्ट' इति च सिद्ध्यति । वरीता । 'वृ' धातोर्लुटि लः स्थाने तिपि, तास् प्रत्यये, तिपो डादेशे, डित्वाट्टिलोपे, 'आर्धधातुकस्येड्वलादेः' इतीडागमे 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' इति गुणे 'वृतो वा' इति विकल्पेन दीर्घे 'वरीता' इति । दीर्घाभावे—'वरिता' इति । वूर्यात् । वृधातोराशीर्लिङि, तिपि, अनुबन्धलोपे 'यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्च' इति यासुडागमे उटावितौ 'स्कोः संयोगाद्योरन्ते च' इति सलोपे यासुटः कित्वाद् गुणाभावे 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य' इत्युत्वे 'हलि च' इति दीर्घे च विहिते, 'वूर्यात्' इति सिद्ध्यति । अवारीत् । 'वृ' इत्यस्माद्धातोर्लुङि, लः स्थाने तिपि, इकारपकारयोरित्संज्ञायां लोपे च कृतेऽडागमे 'च्लि लुङि' इति च्लौ च्लेः सिजादेशे च कृते इचावितौ तयोर्लोपे च सिचः सकारस्य आर्धधातुकत्वात् 'आर्धधातुकस्येड्वलादेः' इत्यनेन इडागमे तिप इलोपे 'अस्तिसिचोऽपृक्ते' इत्यनेन ईडागमे च कृते 'इट ईटि' इति सलोपे 'सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु' इति वृद्धौ सवर्णदीर्घे च कृते 'अवारीत्' इति । धूनाति । चकारेत्संज्ञक 'धू' इत्यस्माद्धातोर्लटि लः स्थाने तिपि अनुबन्धलोपे सार्वधातुकसंज्ञायां, शपि प्राप्ते तम्बाधित्वा 'क्र्यादिभ्यः श्ना' इति श्नाप्रत्यये, शस्येत्संज्ञायां लोपे च, कृते 'प्वादीनां ह्रस्वः' इति ह्रस्वे 'धुनाति' इति सिद्ध्यति । अधविष्ट । 'धू इत्यस्माद्धातोर्लुङि, आत्मनेपदे तप्रत्यये अडागमे 'च्लि लुङि' इति च्लौ, च्लेः, सिजादेशे इचावितौ तयोर्लोपे च 'स्वरतिसूतिसूयतिधूञूदितो वा' इति विकल्पेनेडागमे गुणे अवादेशे षत्व षत्वे ष्टुत्वे च कृते 'अधविष्ट' इति सिद्ध्यति । इडभावे तु—अधोष्ट इति । गृह्णाति । उपादानार्थक 'ग्रह' इत्यस्माद्धातोर्लटि, लटो लः स्थाने तिपि, अनुबन्धलोपे 'सार्वधातुकसंज्ञायां, शपि प्राप्ते तम्बाधित्वा श्नाप्रत्यये, शस्येत्संज्ञायां लोपे च, जाते ङित्वात्तस्य सार्वधातुकसंज्ञायां 'सार्वधातुकमपित्' इति ङित्वात् 'ग्रहिज्यावयिव्यधिवष्टिविचतिवृश्चतिपृच्छतिभृज्जतीनां ङिति च' इति सम्प्रसारणे 'सम्प्रसारणाच्च' इति पूर्वरूपे नस्य णत्वे च कृते 'गृह्णाति' इति रूपं सिद्ध्यति । ग्रहोऽलिटि दीर्घ इति । ग्रह इति दिग्योगे पञ्चमी । 'आर्धधातुकस्येड्वलादेः' इत्यतः इडित्यनुवृत्तं षष्ठ्यन्तं विपरिणम्यते । 'एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्' इत्यतः

ग्रहोऽलिटि—एकाच् 'ग्रह्' धातुसे विहित 'इट्' को दीर्घ हो, 'लिट्' में छोड़कर ।

२७। एकाचो ग्रहो विहितस्येटो दीर्घो, न तु लिटि। ग्रहीता। गृह्णातु। गृहाण। गृह्यात्। ग्रहीषीष्ट। 'ह्मयन्ते'ति न वृद्धिः। अग्रहीत्। अग्रहीष्टाम्। अग्रहीष्ट। अग्रहीषाताम्। इत्युभयपदिनः।

अथ परस्मैपदिनः।

कुष निष्कर्षे। कुष्णाति। कोषिता। निरः कुषः।७।२।४६। निरुपपदात् कुषो वलादेरार्द्धधातुकस्येड् वा स्यात्। निष्कोषिता। निष्कोष्टा। निरकोषीत्। 'शल इगुपधा'दिति क्सः। निरकुक्षत्। अश भोजने। अश्नाति। आश। अशिता। अशिष्यति। अश्नातु। अशान। ज्ञा अवबोधने। 'ज्ञाजनोर्जा'ति जादेशः। जानाति। जज्ञौ। 'वाऽन्यस्ये'त्येत्वम्। ज्ञेयात्। ज्ञायात्। पॄ पालनपूरणयोः। पृणाति। शॄ

एकाच इति च तदाह—एकाच इत्यादि। ग्रहीता। ग्रहधातोर्लुटि, लः स्थाने तिपि, तास्प्रत्यये, तिपो डादेशे, डित्त्वाट्टिलोपे, 'आर्धधातुकस्येड्वलादेः' इतीडागमे 'ग्रहोऽलिटि दीर्घः' इति इटो दीर्घे 'ग्रहीता' इति सिद्ध्यति। गृहाण। ग्रहधातोर्लोटि, मध्यमपुरुषैकवचने सिपि, अनुबन्धलोपे 'सेर्ह्यपिच्च' इति ह्यादेशे 'क्र्यादिभ्यः श्ना' इति श्नाप्रत्यये अनुबन्धलोपे शित्त्वात्सार्वधातुकत्वे ङित्त्वे सम्प्रसारणे च कृते 'हलः श्नः शानज्झौ' इति शानजादेशे शस्येत्संज्ञायां लोपे च जाते नस्य णत्वे 'अतो हेः' इति हेर्लुकि च कृते 'गृहाण' इति सिद्ध्यति। अग्रहीत। ग्रहधातोर्लुङि लः स्थाने तिपि, अनुबन्धलोपे अडागमे च कृते, 'च्लि लुङि' इति च्लौ, च्लेः सिजादेशे, इचावितौ तयोर्लोपे च कृते 'आर्धधातुकस्येड्वलादेः' इतीडागमे तिपः इकारस्य लोपे तस्यापृक्तसंज्ञायाम् 'अस्तिसिचोऽपृक्ते' इत्यनेन ईडागमे च कृते 'इट ईटि' इति सलोपे सिज्लोपस्य सिद्धत्वात्सवर्णदीर्घे 'वदव्रजहलन्तस्याचः' इति प्राप्तायाः वृद्धेः 'नेटि' इत्यनेन निषेधे 'अतो हलादेर्लघोः' इति वृद्धौ प्राप्तायाम् 'ह्म्यन्तक्षणश्वसजागृणिश्व्येदिताम्' इत्यनेन निषिद्धे 'अग्रहीत्' इति सिद्ध्यति।

निरःकुष इति। 'आर्धधातुकस्येड्वलादे' रित्यनुवर्तते। 'स्वरतिसूति' इत्यतो वेति च। तदाह—निरुपपदादिति। निष्कोषितेति। निर्पूर्वात्कुषधातोर्लुटि तिपि तासि 'लुटः प्रथमस्य' इति डादेशे डित्त्वसामर्थ्यादभस्यापि टेर्लोपे 'निरः कुष' इति पाक्षिक इटि 'पुगन्त' इति लघूपधगुणे निरो रस्य विसर्गे 'इदुदुपधस्य' इति विसर्गस्य षत्वे 'निष्कोषिता' इति रूपम्। यदा इडागमो न स्यात्तदा 'निष्कोष्-ता' इत्यवस्थायां ष्टुत्वे 'निष्कोष्टा' इति द्वितीयं रूपम्। निरकोषीत। निर्+अ+कुष्+स्+ई+त इत्यवस्थायां सिचः 'निरः कुषः' इति इडागमे 'इट ईटि' इति सिचो लोपे सवर्ण

निरः—'निर्' उपसर्ग 'कुष्' धातुसे पर वलादि आर्धधातुकको 'इट्' का आगम

हिंसायाम् । शृणाति । 'शॄदॄप्रां ह्रस्वो वे'ति ह्रस्वपक्षे यण् । शश्रतुः । शशरतुः । दॄ विदारणे । दृणाति । दद्रतुः । ददरतुः । जॄ वयोहानौ । जृणाति । मुष स्तेये । मुष्णाति । मोषिता ॥ पुष पुष्टौ । पुष्णाति । पोषिता । बन्ध बन्धने । बध्नाति । बबन्ध । बबन्धिथ । बबन्द्ध । बन्द्धा । भन्त्स्यति । अभान्त्सीत् । अबान्धाम् । अभान्त्सुः । क्लिशू विबाधने । क्लिश्नाति । क्लेशिता । क्लेष्टा अक्लेशीत् । अक्लिक्षत् । इति परस्मैपदिनः ।

अथात्मनेपदिनः ।

वृङ् संभक्तौ । वृणीते । वव्रे । वव्रृषे । वव्रृढ्वे । वरिता । वरीता । अवरिष्ट । अवरीष्ट । अवृत ॥ इति क्रयादिः ॥

अथ चुरादिप्रकरणम्

चुर स्तेये । सत्यापपाशरूपवीणातूलश्लोकसेनालोमत्वचवर्मवर्ण-

दीर्घे 'पुगन्त'इति गुणे 'निरकोषीत्' इति रूपम् । 'निरःकुषः' अनेनेड्विकल्पविधाना यदा इडागमो न स्यात्तदा 'शल इगुपधा' इति क्स आदेशे 'षढोः कः सि' इति षस्य कत्वे 'आदेशप्रत्यययोः' इति कात्परस्य सकारस्य षत्वे उभयोः संयोगेन क्षत्वे 'निरकुक्षत्' इति रूपम् । इति क्रयादयः ।

चुर स्तेय इति । रेफाद्कार उच्चारणार्थः, नत्विर्संज्ञकः, प्रयोजनाभावात् । सत्यापेति । सत्याप पाश रूप वीणा तूल श्लोक सेना लोमन् त्वच वर्मन् वर्ण चूर्ण चुरादयः एषां

हो, विकल्पसे । क्लिश्नाति—'शात्' इस सूत्रसे यहां श्चुत्वका निषेध होता है ।

इसप्रकार 'इन्दुमती' टीकामें क्रयादि प्रकरण समाप्त हुआ ।

सत्याप—'सत्याप' आदि शब्दोंसे तथा चुरादि गणपठित धातुओंसे 'णिच्' प्रत्यय हो ।

नोटः—इस सूत्रमें—सत्याप, पाश, रूप, वीणा, तूल, श्लोक, सेना, लोमन्, त्वच्, वर्मन्, वर्ण, चूर्ण, चुरादि—इन सभों का द्वन्द्वसमास समझना चाहिये । 'णिच्' के परे निम्न कार्य होते हैं:—

(१) धातुके उपधा अकार और अन्त्य स्वरकी वृद्धि होती है तथा उपधा लघु स्वरको गुण हो जाता है । (२) पूर्ववर्त्ती (अजन्त धातुके) अकारका लोप हो जाता है ।

(३) णिच्का 'इ' और 'इ' का 'ए' हो जाता है ।

चूर्णचुरादिभ्यो णिच् ।३।१।२५। एभ्यो णिच् स्यात् स्वार्थे। 'पुगन्ते'ति गुणः। 'सनाद्यन्ता' इति धातुत्वम्। तिप्शबादि। गुणायादेशौ। चोरयति। **णिचश्च** १।३।७४। णिजन्तादात्मनेपदं स्यात् कर्तृगामिनि क्रियाफले। चोरयते। चोरयामास। चोरयिता। चोर्यात्। चोरयिषीष्ट। 'णिश्री'ति चङ्। 'णौ चङी'ति ह्रस्वः। 'चङी'ति द्वित्वम्। 'हलादिः शेषः'। 'दीर्घो लघो' रित्यभ्यासस्य दीर्घः। अचूचुरत्।

इन्द्वात्पञ्चमी। तदाह—एभ्यो णिच् स्यादिति। चोरयति। चुर्धातोः 'वर्तमाने लट्' इति लटि प्राप्ते तं बाधित्वा 'सत्यापपाशरूपवीणा०' इति चुरादित्वात् स्वार्थे णिचि, णचयोरित्संज्ञायां लोपे च 'चुर् इ' इत्यत्र णिच इकारस्य 'आर्धधातुकं शेषः' इत्यार्धधातुकत्वे 'पुगन्तलघूपधस्य च' इति चुर उपधाया गुणे 'चोरि' इति जाते 'सनाद्यन्ता धातवः' इति धातुसंज्ञायाम् धातुत्वाल्लटि अनुबन्धलोपे लः स्थाने तिपि पकारस्येत्संज्ञायां लोपे च 'तिङ्शित्सार्वधातुकम्' इति सार्वधातुकसंज्ञायाम् 'कर्तरि शप्' इति शपि शपयोरित्संज्ञायां लोपे च शित्वात्सार्वधातुकत्वे 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' इति गुणे 'चोरे अ ति' जाते 'एचोऽयवायावः' इत्ययादेशे मिलित्वा 'चोरयति' इति रूपम्। णिचश्चेति। 'अनुदात्तङितः' इत्यत आत्मनेपदमिति 'स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले' इति चानुवर्त्तते। प्रत्ययग्रहणपरिभाषया णिजन्तादिति लभ्यते। तदाह—णिजन्तादित्यादिना। चोरयामास चुर्धातोः स्वार्थे णिचि, धातुसंज्ञायाम् 'परोक्षे लिट्' इति लिटि 'कास्यनेकाच आम्वक्तव्यः' इत्यामि तस्य आर्धधातुकत्वे तत्परे चोरिधातोर्गुणे अयादेशे च कृते 'आमः' इति लिटो लुकि 'कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि' इति लिट्परासोऽनुप्रयोगे कृते 'चोरयाम् अस् लिट्' इति जाते लिटो लः स्थाने तिपि तिपो णलि द्वित्वे अभ्यासत्वे अभ्यासकार्ये संयोगे च कृते तत्सिद्धिः। चोरयिषीष्ट। चोरीति पूर्ववत्प्रसाध्य तस्य धातुत्वात् आशिषि लिङि आत्मनेपदे ते आर्धधातुकत्वे सीयुटि उटि गते टित्वादाद्यावयवे 'चोरि सी त' इति भूते तस्य सुडागमे सीयुट इडागमे प्रकृतेर्गुणे अयादेशे सीयुटस्तस्य षत्वे तस्य ष्टुत्वे च रूपम्। अचूचुरत। चोरीति पूर्ववत्प्रसाध्य तस्य धातुत्वात् लुङस्तिपि अनुबन्धलोपे 'इतश्च' इति तिप इकारलोपे तस्य सार्वधातुकत्वे शपं बाधित्वा च्लि लुङि' इति च्लौ 'णिश्रिद्रुस्रुभ्यः कर्तरि चङ्' इति च्लेः चङि अनुबन्धलोपे 'णेरनिटि' इति णिलोपे स्थानिवद्भावेन 'णौ चङ्युपधाया ह्रस्वः' इति चोर उपधाया ह्रस्वे 'चुर् अ त्' इति जाते 'चङि' इति द्वित्वे अभ्याससंज्ञायाम् अभ्यासकार्ये च कृते 'सन्वल्लघुनि चङ्परेऽनग्लोपे' इति सन्वद्भावे 'दीर्घो लघोः' इत्यभ्यासोकारस्य दीर्घे अङ्गस्य अडागमे च 'अचूचुरत्' इति। चिति स्मृत्याम्। इदित्वान्नुमि णिचि

णिचश्च—णिजन्तसे आत्मनेपद हो, कर्तृगामी क्रियाफल में।

चुरत्। चिति स्मृत्याम्। चिन्तयति। अचिचिन्तत्। 'चिन्ते'ति पठिते ये इदित्करणं णिचः पाक्षिकत्वे लिङ्गम्। तेन 'चिन्त्यादि'त्यादौ नलोपो न। चिन्तति। चिन्तेत्यादि। यत्रि संकोचे। यन्त्रयति। 'यन्त्रे'ति पठितुं शक्यम्। यत्तु 'इदित्करणाद्यन्त्रती'ति माधवेनोक्तं, तच्चिन्त्यम्। एवं-कुद्रि अनृतभाषणे। तत्रि कुटुम्बधारणे। मत्रि गुप्तपरिभाषणे। तन्त्रयते। मन्त्रयते। (एतौ आत्मनेपदिनौ)। स्फुडि परिहासे। स्फुण्डयति। पीड अवगाहे। आजभासभाषदीपजीवमीलपीडा-

---

तस्मात् 'सनाद्यन्ता' इति धातुत्वे लटि तिपि शपि गुणेऽयादेशे 'चिन्तयति' इत्यस्य निष्पत्तिः। 'णिचश्च' इति कर्तृगामिनि फले तु 'चिन्तयते' इति प्रयोगसिद्धिः। अचिचिन्तत्। चिति धातोर्नुमि णिचि लुङि 'णिश्रिद्रुस्रुभ्य' इति चङि 'चङि' इति द्वित्वे पूर्वस्याभ्यासत्वे हलादिः शेषत्वे, अङ्गस्याडागमे 'अ-चि+चिन्त्+अ+त्' इति भूते 'अचिचिन्तत्' इति रूपं प्रभवति। 'णिचश्च' इति कर्तृगामिनि फले तु 'अचिचिन्तत' इत्येव रूपं ज्ञेयम्। अवशिष्टरूपाणि—चिन्तयामास-मासे-बभूव-चिचिन्त। चिन्तिता-चिन्तयिता। चिन्तयिष्यति—चिन्तिष्यति। चिन्तयतु। अचिन्तयत्। चिन्तयेत्। चिन्त्यात्—अचिन्तिष्यत्-अचिन्तयिष्यत्। इति बोध्यानि। चिन्तेति पठितव्ये। चिति इति इदित्करणं मास्तु प्रक्रियालाघवात् 'चिन्त' इत्यस्यैव उचितत्वात्। न च नलोपार्थं तस्यावश्यकता। णौ ङित्वकित्वयोरभावेन तस्याप्रवृत्तेः। नापि आशीर्लिङि तत्प्राप्तिः चुरादिणिचो नित्यत्वेन 'आयादय' इत्यस्याभावे लोपस्याप्राप्तत्वादिति भावः। एवं चेदित्करणं व्यर्थं सत् इदितां णिचः पाक्षिकत्वं ज्ञापयति। इति वाक्यान्तरकल्पनया तन्त्रति-मन्त्रति-प्रयोगाणां सिद्धिः प्रभवति। यत्रि=संकोचे। यन्त्रयति—यन्त्रति। यन्त्रयामास-ययन्त्र। यन्त्रयिता-यन्त्रिता। यन्त्रयिष्यति-यन्त्रिष्यति। यन्त्रयतु-यन्त्रतु-अयन्त्रयत्-अयन्त्रत्। यन्त्रयेत्-यन्त्रेत्-यन्त्र्यात्। अययन्त्रत्। अयन्त्रीत्। अयन्त्रयिष्यत्-अयन्त्रिष्यत्। कुद्रि=अनृतभाषणे। कुन्द्रयति। कुन्द्रति। कुन्द्रयामास। चुकुन्द्र। कुन्द्रयिता। कुन्द्रिता। कुन्द्रयिष्यति। कुन्द्रिष्यति। कुन्द्रयतु। कुन्द्रतु। अकुन्द्रयत्-अकुन्द्रत्। कुन्द्रयेत्-कुन्द्रेत्-कुन्द्र्यात्-अचुकुन्द्रत्। अकुन्द्रीत्। अकुन्द्रयिष्यत्-अकुन्द्रिष्यत्। तत्रि=कुटुम्बधारणे। मत्रि=गुप्तपरिभाषणे। तन्त्रयते-मन्त्रयते। तन्त्रयामासे-मन्त्रयाम्बभूवे। मन्त्रयांचक्रे। तन्त्रयिता-मन्त्रयिता। तन्त्रयिष्यते-मन्त्रयिष्यते। तन्त्रयताम्-मन्त्रयताम्। अतन्त्रयत-अमन्त्रयत। तन्त्रयेत-मन्त्रयेत। तन्त्रयिषीष्ट-मन्त्रयिषीष्ट। अततन्त्रत-अममन्त्रत। अतन्त्रयिष्यत-अमन्त्रयिष्यत। स्फुडि=परिहासे। स्फुण्डयति-स्फुण्डति। स्फुण्डयामास-पुस्फुण्ड-स्फुण्डयिता-स्फुण्डिता। स्फुण्डयि-

मन्यतरस्याम् ।७।४।३। एषामुपधाया ह्रस्वो वा, चङ्परे णौ । अपीपिडत् । अपिपीडत् । प्रथ प्रख्याने । प्रथयति । अत्स्मृदृत्वरप्रथम्रदस्तृस्पशाम् ।७।४।९५। एषामभ्यासस्याकारश्चङ्परे णौ । इत्वापवादः । अपप्रथत् । पृथ प्रक्षेपे । पर्थयति । उऋत् ।७।४।७। उपधाया ऋवर्णस्य ऋद्वा, चङ्परे णौ । इररारामप-

---

ष्यति-स्फुण्डिष्यति । स्फुण्डयतु = स्फुण्डतु । अस्फुण्डयत्-अस्फुण्डत् । स्फुण्डयेत्-स्फुण्डेत् । स्फुण्ड्यात् । अपुस्फुण्डत्-अस्फुण्डीत् । अस्फुण्डयिष्यत्-अस्फुण्डिष्यत् । पीड = अवगाहे । पीडयति । पीडयांचकार । पीडयिता-पीडयिष्यति । पीडयतु । अपीडयत् । पीडयेत् । पीड्यात् । भ्राजभासेति । 'णौ चङ्युपधाया ह्रस्वः' इत्यनुवर्तते । नित्ये प्राप्ते विकल्पोऽयम् । अपिपीडदिति । पीडधातोश्चुरादित्वाण्णिचि सनादित्वाद्धातुसंज्ञायां लुङि तिपि 'इतश्च' इलोपे च्लौ सिचं बाधित्वा 'णिश्रि' इति चङि 'पीड्-इ-अ-त्' इति स्थिते 'भ्राजभास' इति ह्रस्वे 'णेरनिटि' इतीलोपे प्रत्ययलोपमाश्रित्य 'चङि' इति द्वित्वे पूर्वोऽभ्यासे हलादिः शेषे ह्रस्वे 'सन्वल्लघुनि' इति सन्वद्भावे 'दीर्घो लघोः' इति दीर्घे 'अपीपिडत्' इत्येकं रूपम् । असति 'भ्राजभास' इत्युपधाह्रस्वे, लघुत्वाभावेन सन्वद्भावाभावे दीर्घाप्राप्तौ 'अपिपीडत्' इत्येव द्वितीयं रूपम् । अपीडयिष्यत् । प्रथ = प्रख्याने । प्रथयति । प्रथयामास । प्रथयिता । प्रथयिष्यति । प्रथयतु । अप्रथयत् । प्रथयेत् । प्रथ्यात् । 'अत्स्मृदृत्वरेति' । 'अत्र लोपोऽभ्यासस्य' इत्यतस्तदनुवृत्तेरत आह-अभ्यासस्येति । 'सन्वल्लघुनि' इत्यतश्चङ् परे इति चानुवर्तते । इत्वस्यापवादः । अपप्रथदिति । प्रथधातोर्णिचि सनादित्वाद्धातुत्वे लुङि तिपि 'इतश्च' इतीकारलोपे च्लौ 'णिश्रि' इति चङि 'चङि' इति द्वित्वे 'णेरनिटि' णिलोपे पूर्वस्याभ्यासत्वे हलादिः शेषत्वेऽस्य लघुत्वात् 'सन्वल्लघुनि' इति सन्वद्भावे सति 'सन्यतः' इतीत्वे प्राप्ते तं बाधित्वा अत्स्मृदृत्वरेति अभ्यासात्वादेशेऽङ्गस्याडागमे 'अपप्रथत्' इति रूपं भवति । अप्रथयिष्यत् । पृथ = प्रक्षेपे । पर्थयति-पर्थयामास । पर्थयिता-पर्थयिष्यति-पर्थयतु-अपर्थयत्-पर्थयेत्-पृथ्यात् । उऋदिति । ऋदिति ऋशब्दस्य षष्ठ्यन्तं रूपम् । 'णौ चङि' इत्यनुवर्तते 'जिघ्रतेर्वा' इत्यतो वेति च । अपीपृथदिति । पृथधातोर्णिचि धातुत्वे लुङि तिपि च्लौ 'णिश्रि' इति चङि इलोपे णिचमाश्रित्य गुणे प्राप्ते तं बाधित्वा 'उऋत्' इति ऋकारादेशेन गुणाभावे 'चङि' इति द्वित्वे पूर्वस्याभ्यासत्वे 'उरत्' इत्यत्वे रपरत्वे हलादिः शेषत्वेऽङ्गस्याडागमे लघुत्वात् 'सन्वल्लघुनि' इति सन्वद्भावे 'सन्यतः' इति इत्वे 'दीर्घो लघोः' इति दीर्घे 'अपीपृथत्' इति प्रथमं रूपम् । यदा तु णिचमाश्रित्य प्रत्ययलोपमाश्रित्य लघूपधगुणे सति रेफविशिष्टथकारपरकत्वे-

---

अत्स्मृ—'स्मृ' आदि धातुओंके अभ्यासको अकारान्त आदेश हो, चङ्परक 'णि' के परे । उऋत्—उपधा ऋवर्णको [illegible] आदेश हो, चङ्परक 'णि' के परे विकल्पसे ।

वादः। अपीपृथत्। अपपर्थत्। लुण्ठ स्तेये। लुण्ठयति। अलुलुण्ठत्। तड आघाते। ताडयति। अतीतडत्। मडि भूषायां, हर्षे च। मण्डयति। अममण्डत्। भडि कल्याणे। भण्डयति। अबभण्डत्। छर्द वमने। छर्दयति। अचच्छर्दत्। चुद संचोदने। चोदयति। अचूचुदत्। पाल रक्षणे। पालयति। अपीपलत्। पूज पूजायाम्। पूजयति। अपूपुजत्। कॄत संशब्दने। उपधायाश्च।७।१।१०१। धातोरुपधाया ॠत इत्। रपरत्वम्। 'उपधायां चे'ति दीर्घः। कीर्त्तयति। अचीकृतत्। अचिकीर्त्तत्। म्लेच्छ अव्यक्तायां वाचि। म्लेच्छयति। अमिम्लेच्छत्। ईड

न पनिष्ठाकारस्यालघुत्वेन सन्वद्भावाप्राप्तौ ऽह्स्वाद्यभावे 'अपपर्थत्' इति द्वितीयं रूपं भवति। अपर्थयिष्यत्। लुण्ठ=स्तेये। लुण्ठयति। लुण्ठयामास। लुण्ठयिता। लुण्ठयिष्यति। लुण्ठयतु। अलुण्ठयत्। लुण्ठयेत्। लुण्ठ्यात्। अलुलुण्ठत्। अलुण्ठयिष्यत्। तड=आघाते। ताडयति। अत्र णिचि णित्वेन 'अत उपधायाः' इति वृद्धिर्विशेषः। ताडयामास। ताडयिता। ताडयिष्यति। ताडयतु। अताडयत्। ताडयेत्। ताड्यात्। अतीतडत्। अताडयिष्यत्। मडि=भूषायां हर्षे च। इदित्वान्नुमि मण्डयति—मण्डति—मण्डयामास-ममण्ड—मण्डयिता-मण्डिता। मण्डयिष्यति-मण्डिष्यति। मण्डयतु—मण्डतु। अमण्डयत्। अमण्डत्—मण्डयेत्—मण्डेत्। मण्ड्यात्। अममण्डत्। अमण्डीत्। अमण्डयिष्यत्। अमण्डिष्यत्। भडि=कल्याणे। भण्डयति-भण्डति। भण्डयामास—बभण्ड-भण्डयिता-भण्डिता—भण्डयिष्यति-भण्डिष्यति। भण्डयतु-भण्डतु। अभण्डयत्-अभण्डत्-भण्डयेत्-भण्डेत्। भण्ड्यात्। अबभण्डत्। अभण्डीत्। अभण्डयिष्यत्-अभण्डिष्यत्। छर्द=वमने। छर्दयति-छर्दयामास-छर्दयिता-छर्दयिष्यति। छर्दयतु। अच्छर्दयत्। छर्दयेत्-छर्द्यात्-अचच्छर्दत्। अच्छर्दयिष्यत्। चुद=संचोदने। 'पुगन्त' इति गुणे चोदयति-चोदयामास-चोदयिता-चोदयिष्यति-चोदयतु-अचोदयत् चोदयेत्-चुद्यात्। अचूचुदत्। अचोदयिष्यत्। पूज-पूजायाम्। पूजयति। पूजयामास। पूजयिता। पूजयिष्यति। पूजयतु। अपूजयत्। पूजयेत्। पूज्यात्। अपूपुजत् 'अत्र' 'भ्राजभास' इति ह्रस्वः। अपूजयिष्यत्। उपधायाश्चेति। धातोरित्यधिकाराल्लभ्यते इदित्यादेशः इत्यर्थः। कीर्तयति। कॄतधातोर्णिचि 'उपधायाश्च' इतीत्वे रपरत्वे 'उपधायां च' इति दीर्घे तिपि शपि गुणेऽयादेशे 'कीर्तयति' इति रूपम्। कीर्तयांचकार। कीर्तयिता। कीर्तयिष्यति। कीर्तयतु। अकीर्तयत्। कीर्तयेत्। कीर्त्यात्। अचीकृतत्। अचिकीर्तत्-अत्र विकल्पेन 'उॠत्' इति ॠकारादेशे सति प्रथमं रूपम्। तदभावे च 'उपधायाश्च' इति विहितेत्वविशिष्टं द्वितीयं रूपमवसेयम्। अकीर्तयिष्यत्। म्लेच्छ=अव्यक्तायां वाचि। म्लेच्छयति।

उपधा—उपधाभूत धातुसम्बन्धी दीर्घ ॠकारको 'इत्' हो।

स्तुतौ। ईडयति। ऐडिडत्। पिडि सङ्घाते। पिण्डयति॥ रुष रोषे। रोषयति। अरूरुषत्। तुल उन्माने। तोलयति। अतूतुलत्॥ शुल्ब माने। शुल्बयति। अशुशुल्बत्। घुषिर् विशब्दने। घोषयति। अजूघुषत्। पट पुट लुट तुजि मिजि पिजि लुजि भजि लघि त्रसि पिसि कुसि दसि कुशि घट घटि बृहि बर्ह बल्ह गुप धूप विच्छ चीव पुथ लोकृ लोचृ णद कुप तर्क वृतु वृधु भाषार्थाः। पाटयति। पोटयति। लोटयति। तुञ्जयति। एवं परेषाम्। घाटयति। घण्टयति। नाग्लोपिशास्वृदिताम् ।७।४।२। णिच्यग्लोपिनः, शास्तेर्ऋदितां चोप-

म्लेच्छयाञ्चकार। म्लेच्छयिता। म्लेच्छयिष्यति। म्लेच्छयतु। अम्लेच्छयत्। म्लेच्छयेत्। म्लेच्छ्यात्। अमिम्लेच्छत्, संयोगपरत्वेन गुरुत्वात् न सन्वद्भावः। अम्लेच्छयिष्यत्। ईड=स्तुतौ। ईडयति। ईडयाञ्चकार। ईडयिता। ईडयिष्यति। ईडयतु। ऐडयत्। ईडयेत्। ईड्यात्। ऐडिडत्। ऐडयिष्यत्। पिडि=संघाते। पिण्डयति। पिण्डति। पिण्डयांचकार-पिपिण्ड। पिण्डयिता-पिण्डिता। पिण्डयिष्यति-पिण्डिष्यति। पिण्डयतु-पिण्डतु। अपिण्डयत्-अपिण्डत्। पिण्डेत्-पिण्डयेत्। पिण्ड्यात्। अपिपिण्डत्-अपिण्डीत्। रुष=रोषे। रोषयति। रोषयांचकार। रोषयिता। रोषयिष्यति। रोषयतु। अरोषयत्। रोषयेत्। रुष्यात्। अरूरुषत्। अरोषयिष्यत्। तुल-उन्माने। तोलयति। तोलयांचकार। तोलयिता। तोलयिष्यति। तोलयतु। अतोलयत्। तोलयेत्। तुल्यात्। अतूतुलत्। अतोलयिष्यत्। शुल्ब=माने। शुल्बयति-शुल्बयाञ्चकार। शुल्बयिता शुल्बयिष्यति। शुल्बयतु। अशुल्बयत्-शुल्बयेत्। शुल्ब्यात्। अशुशुल्बत्। अशुल्बयिष्यत्। घुषिर्=विशब्दने। घोषयति। घोषयांचकार। घोषयिता। घोषयिष्यति। घोषयतु। अघोषयत्। घोषयेत्। घुष्यात्। अजूघुषत्। अघोषयिष्यत्। पट=पाटयति। पुट=पोटयति। लुट=लोटयति। तुजि=तुञ्जयति। तुञ्जति। मिजि=मिञ्जयति-मिञ्जति। पिजि=पिञ्जयति-पिञ्जति। लुजि=लुञ्जयति-लुञ्जति। भजि=भञ्जयति-भञ्जति। लघि=लङ्घयति-लङ्घति। त्रसि=त्रंसयति। त्रंसति। पिसि=पिंसयति। पिंसति। कुसि=कुंसयति-कुंसति। दसि=दंसयति-दंसति। कुशि=कुंशयति-कुंशति। घट=घाटयति। घटि=घण्टयति-घण्टति। बृहि=बृंहयति। बृंहति। बर्हयति। बल्ह=बल्हयति। गुप-गोपयति। धूप-धूपयति। विच्छ=विच्छयति। जीव-जीवयति। पुथ=पोथयति। लोकृ=लोकयति। लोचृ-लोचयति। णद-नादयति। कुप=कोपयति। तर्क=तर्कयति। वृतु=वर्तति। वर्तयति। वृधु=वर्धति। वर्धयति। एवं लिडादिषु पूर्ववदूह्यम्। नाग्लोपीति। 'णौ चङ्युपधायाः' इत्यनुवर्तते। णावित्यावर्तते।। एवमग्लोपिन इत्य-

नाग्लो—णिच् परक अग्लोपी धातु और शास् तथा ऋदित् धातुओं उपधा को ह्रस्व नहीं

धाया ह्रस्वो न, चङ्परे णौ। अलुलोकत्। अलुलोचत्। वर्त्तयति। वर्द्धयति। **आ धृषाद्वा (ग०)**। इत ऊर्ध्वं विभाषितणिचो, धृषधातुमभिव्याप्य। **युज पृच संयमने**। योजयति। योजति। अयौक्षीत्। पर्चयति। पर्चति। पर्चिता। अपर्चीत्। **अर्च पूजायाम्**। अर्चयति। **षह मर्षणे**। साहयति। स एवायं नागः सहति कलभेभ्यः परिभवम्॥ **वृञ् आवरणे**। वारयति। वारयते। वरति। वरते। **जॄ वयो-**

त्राग्वेति। द्वितीयं तु निषेधे परनिमित्तम्। तदाह णिच्येति। अलुलोकत्-अलुलोचत्। अत्र लोकृलोचृधात्वोः परतः णिचि चङि सति तयो ऋदित्वात् 'उर्ऋत्' इति उपधा-ह्रस्वे प्राप्ते तं बाधित्वा 'नाग्लोपि' इति निषेधे लघूपधाभावात्सन्वद्भावाभावे सति दीर्घाभावे प्रोक्ते रूपे भवतः। विभाषितणिचमाह-धृषेति। युज-पृच सङ्गमने। योजयति-योजति। पर्चयति-पर्चति। योजयांचकार-युयोज पर्चयांचकार-पपर्च। योजयिता-योजिता पर्चयिता-पर्चिता। योजयिष्यति योजिष्यति। पर्चयिष्यति-पर्चिष्यति। योजयतु-योजतु-पर्चयतु-पर्चतु। अयोजयत्-अयोजत्। अपर्चयत् अपर्चत् योजयेत्-योजेत्-पर्चयेत्-पर्चेत् युज्यात् पर्च्यात्। अयूयुजत् अयौक्षीत्-अपीपृचत् अपिपर्चत्-अपर्चीत्। अयोजयिष्यत्-अयोजिष्यत्-अपर्चयिष्यत्-अपर्चिष्यत्। अर्च=पूजायाम्। अर्चयति-अर्चति। अर्चयामास-आनर्च। अर्चयिता-अर्चिता। अर्चयिष्यति—अर्चिष्यति। अर्चयतु-अर्चतु। आर्चयत्-आर्चत्। अर्चयेत्-अर्चेत्। अर्च्यात्। आर्चिचत्। आर्चीत्। आर्चयिष्यत्=आर्चिष्यत्। षह=मर्षणे। साहयति-सहति। अस्य धातोः विभाषितणिच्त्वम् उदाहरणेन समर्थयति 'स एवायं नागः सहति कलभेभ्यः परिभवमि'त्यादिना अत्र 'सहेति' इति णिजरहितं षहधातोरेव रूपमन्यथा तदर्थलाभेनानुपपत्तेः। साहयांचकार-ससाह। साहयिता सहिता-साहयिष्यति-सहिष्यति-साहयतु-सहतु-असाहयत्-असहत्-साहयेत्—सहेत्-सह्यात्-असीषहत्-असहीत्-असाहीत्-असाहयिष्यत् असहिष्यत्। वृञ्=आवरणे। वारयति वरति वरते। वारयामास-ववार। ववरे। वारयिता-वरिता-वरीता। वरिष्यति वरीष्यति-वारयिष्यति-वरिष्यते। वरीष्यते। वारयतु-वरतु-वरताम्। अवारयत्-अवरत्-अवरत। वारयेत्-वरेत्—वरेत। वर्यात् वरिषीष्ट-वरीषीष्ट। अवीवरत्-अवारीत्-अवरिष्ट-अवरीष्ट। अवारयिष्यत्-अवरिष्यत् अवरीष्यत् अवरिष्यत अवरीष्यत। जॄ वयोहानौ। जारयति जरति। जारयामास-जजार-जारयिता जरिता जारयिष्यति-जरिष्यति जारयतु-जरतु। अजारयत्-अजरत्। जारयेत् जरेत्। जूर्यात्। अजीजरत्-अजरीत्। अजारयिष्यत् अजरि-

---

हो, चङ्परक 'णि' के परे। आधृषाद्वा—'युज-पृच संयमने' से लेकर 'धृष् प्रहसने' धातु पर्यन्त सभी धातुओं से णिच् विकल्प से हो।

हानौ । जारयति । जरति । शिष असर्वोपयोगे । शेषयति । शेषति । शेष्टा ।
अशिक्षत् । तप दाहे । तापयति । तपति । तप्ता । तृप तृप्तौ । तर्पयति । तर्पति ।
हिसि हिंसायाम् । हिंसयति । हिंसति । अर्ह पूजायाम् । आर्हयति । छद अपवा-
रणे । छादयति । छदति । छदते । धूञ् कम्पने । (धूञ्प्रीञोर्नुक्) णौ । धून-
यति । धवति । धवते केचित्तु 'धूञ्प्रीणो' रिति पठित्वा प्रीणातिसाहचर्याद् धूना-
तेरेव नुकमाहुः । धावयति । अयं स्वादौ, क्र्यादौ, तुदादौ च । स्वादौ—ह्रस्वश्च ।
तथा च कविरहस्ये—

　　'धूनोति चम्पकवनानि, धुनोत्यशोकं,
　　　　चूतं धुनाति, धुवति स्फुटितातिमुक्तम् ।

ष्यत् । शिष=असर्वोपयोगे । शेषयति-शेषति । शेषयांचकार-शिशेष-शेषयिता-शेष्टा ।
शेषयिष्यति-शेक्ष्यति । शेषयतु-शेषतु । अशेषयत्-अशेषत् । शेषयेत्-शेषेत् ! शिष्यात् ।
अशिशेषत्-अशिक्षत् । अशेषयिष्यत्-अशेक्ष्यत् । तप=दाहे-तृप=तृप्तौ । ताप
यति-तपति- तर्पयति-तर्पति । तापयांचकार-तताप-तर्पयांचकार-ततर्प । तापयि-
ता-तप्ता-तर्पयिता-तर्पिता-त्रप्ता-तर्प्ता । तापयिष्यति । तप्स्यति- तर्पयिष्यति-तर्पि-
ष्यति-त्रप्स्यति-तर्प्स्यति । तापयतु तपतु-तर्पयतु-तर्पतु । अतापयत्-अतपत्-अतर्प-
यत्-अतर्पत् । तापयेत् तर्पयेत् तपेत्-तर्पेत् । तप्यात् तृप्यात् । अतीतपत् । अताप्सीत्-
अतप्सीत् । अतीतृपत्- अततर्पत्-अतार्प्सीत् अत्राप्सीत्-अतृपत् अतापयिष्यत्-अत-
प्स्यत्-अतर्पयिष्यत्-अतर्पिष्यत्-अत्रप्स्यत्-अतर्प्स्यत् । हिसि=हिंसायाम्-हिंसय-
ति-हिंसति । हिंसयांचकार- जिहिंस । हिंसयिता-हिंसिता-हिंसयिष्यति- हिंसिष्यति ।
हिंसयतु हिंसतु । अहिंसत् । अहिंसयत् । हिंसयेत्-हिंसेत् । हिंस्यात् । अजिहिंसत्-
अहिंसीत् । अहिंसयिष्यत् । अहिंसिष्यत् । अर्ह=पूजायाम् । अर्हयति-अर्हति । अर्ह-
यामास-आनर्ह । अर्हयिता-अर्हिता । अर्हयिष्यति-अर्हिष्यति-अर्हयतु-अर्हतु-आ-
र्हयत्-आर्हत्-अर्हयेत्-अर्हेत्-अर्ह्यात् । आर्हिहत्-आर्हीत् । अर्हयिष्यत् । अर्हि-
ष्यत् । छद=अपवारणे । छादयति-छदति-छदते । छादयामास-चच्छाद-चच्छदे ।
छादयिता-छदिता । छादयिष्यति-छदिष्यति-छदिष्यते । छादयतु-छदतु-छदताम् ।
अच्छादयत्-अच्छदत्-अच्छदत छादयेत् छदेत् छदेत । छद्यात्-छदिषीष्ट । अचीछदत् ।
अच्छादीत्-अच्छदीत्-अच्छदिष्ट । अच्छादयिष्यत्-अच्छदिष्यत्-अच्छदिष्यत । धूञ्=
कम्पने । 'धूञ्प्रीञोर्नुग्वक्तव्यः' वार्तिकमेतत् णिचि सत्येव नुक्साहचर्यनियमादिति
भावः । धूनयति । धूधातोर्णिचि नुकि धातुत्वे लटि शपि गुणेऽयादेशे 'धूनयती'ति ।

धूञ्—'धूञ्' और 'प्रीञ्' धातुको 'नुक्' का आगम हो, 'णिच्'के परे ।

वायुर्विधूनयति चम्पकपुष्परेणून्,
यत्कानने धवति चन्दनमञ्जरीश्च' ॥

प्रीञ् तर्पणे । प्रीणयति । प्रीणयते । प्रयति । प्रयते । **वच** परिभाषणे । वाचयति । वचति । वक्ता । अवाक्षीत् । **मान** पूजायाम् । मानयति । मानति । मानिता । **भू** प्राप्तौ । **आत्मनेपदी** । भावयते । भवते । णिच्सन्नियोगेनैवात्मनेपदमित्येके । भवति । **मार्ग** अन्वेषणे । **धृष** प्रसहने । धर्षयति । धर्षति ।

अथादन्ताः ।

कथ वाक्यप्रबन्धे । अल्लोपः । **अचः परस्मिन्पूर्वविधौ** ।१।५।५७। परनिमित्तोऽजादेशः स्थानिवत् स्यात्, स्थानिभूतादचः पूर्वत्वेन दृष्टस्य विधौ कर्तव्ये । इति स्थानिवत्त्वान्नोपधावृद्धिः । कथयति । अग्लोपित्वाद्दीर्घसन्वद्भावौ न । अचकथत् ।

मान=पूजायाम् । मानयति–मानति । मानयांचकार–ममान । मानयिता–मानिता । मानयिष्यति=मानिष्यति । मानयतु–मानतु । अमानयत्–अमानत् । मानयेत्–मानेत् । मान्यात् । अममानत् । अमानीत् । अमानयिष्यत्–अमानिष्यत् । भू=प्राप्तौ । भावयते–भवते । भावयांचक्रे–बभूवे । भावयिता–भविता । भावयिष्यते–भविष्यते । भावयताम्–भवताम् । अभावयत–अभवत । भावयेत–भवेत । भावयिषीष्ट–भविषीष्ट । अबीभवत । अभविष्ट । अभाविष्यत–अभविष्यत । यदा णिच्सन्नियोगे नात्मनेपदं तदा—भवति । बभूव । भविता । भविष्यति । भवतु । अभवत् । भवेत् । भूयात् । अभूत् । अभविष्यत् । मार्ग=अन्वेषणे । मार्गयति–मार्गति । मार्गयामास–ममार्ग । मार्गयिता । मार्गिता । मार्गयिष्यति–मार्गिष्यति । मार्गयतु–मार्गतु । अमार्गयत् । अमार्गत् । मार्गयेत्–मार्गेत् । मार्ग्यात् । अममार्गत्–अमार्गीत् । अमार्गयिष्यत्–अमार्गिष्यत् । धृष=प्रसहने । धर्षयति–धर्षति । धर्षयामास–दधर्ष । धर्षयिता–धर्षिता । धर्षयिष्यति–धर्षिष्यति । धर्षयतु–धर्षतु । अधर्षयत्–अधर्षत् । धर्षयेत्–धर्षेत् । धृष्यात् । अदीधृषत्–अदधर्षत्–अधार्षीत् । अधर्षयिष्यत्–अधर्षिष्यत् ।

कथयति । कथ इत्यकारान्तादस्माण्णिचि अनुबन्धलोपे 'अतो लोपः' इति थकारोत्तरवर्तिनः अकारस्य लोपे कृते 'अत उपधायाः' इति वृद्धौ प्राप्तायाम् 'अचः परस्मिन् पूर्वविधौ' इति अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वात् तदभावे जाते 'सनाद्यन्ता धातवः' इति धातुसंज्ञायाम् लटि, लः स्थाने तिपि अनुबन्धलोपे सार्वधातुकसंज्ञायां शपि अनुबन्धलोपे शित्वात्सार्वधातुकसंज्ञायां गुणे अयादेशे च कृते 'कथयति' इति रूपम् । अचकथत् । कथ इत्यकारान्तधातोर्णिचि अल्लोपे

अचः—परनिमित्तक अजादेश स्थानिवत् हो, स्थानीभूत अच से पूर्वत्वेन दृष्टको यदि विधि (कार्य) कर्तव्य हो ।

गण संख्याने। गणयति। ई च गणः।७।४।९७। गणेरभ्यासस्य ईत्स्यात्, चादत्, चङ्परे णौ। अजीगणत्। अजगणत्। रच प्रतियत्ने। रचयति। अररचत्। कल गतौ, संख्याने च। कलयति। अचकलत्। मह पूजायाम्। महयति। सूच पैशुन्ये। सूचयति। अषोपदेशत्वान्न षः। असुसूचत्। कुमार क्रीडायाम्। कुमारयति। अचुकुमारत्। ऊन परिहाणे। ऊनयति। 'ओः पुयण्जी'ति सूत्रे 'पययो'रिति वक्तव्ये वर्ग-प्रत्याहारजग्रहो लिङ्गं–'णिच्यच आदेशो न स्याद् द्वित्वे कर्तव्ये' इति। यत्र द्विरुक्तावभ्यासोत्तरखण्डस्थाद्योऽच् प्रक्रियायां, परिनिष्ठितरूपे वा श्रवणों लभ्यते तत्रैवायं निषेधः, ज्ञापकस्य सजातीयापेक्षत्वात्। तेनाचिकीर्तदित्यादि सिद्धम्। प्रकृते तु 'न' शब्दस्य द्वित्वम्। तत उत्तरखण्डे अल्लोपः। औननत्।

तस्य स्थानिवद्भावात् वृद्ध्यभावे धातुत्वाल्लुङस्तिप इलोपे अटि च्लेः स्थाने 'णिश्रि-द्रुस्रुभ्यः' इति चङि द्वित्वे अभ्यासत्वेऽभ्यासकार्यं चुत्वे च कृते 'अ च कथ् अ त्' इति भूते अत्र थकारोत्तरवर्तिनः अकारस्य णिजिनमित्तेन लोपित्वात्। 'सन्वल्लघुनि०' इति सन्वद्भावाभावेन 'सन्यतः' इतीत्वस्य 'दीर्घो लघोः' इति दीर्घस्य चाप्राप्तौ 'अचकथत्' इति रूपम्। ई च गण इ त। 'सन्वल्लघुनि' इत्यतः चङ्परे इति, 'अत्र लोपः' इत्यतोऽभ्यासस्येति चानुवर्तते। अजीगणदिति। गणधातोर्णिचि अल्लोपे तस्य स्थानिवत्वात् वृद्ध्यभावे लुङस्तिप इकारलोपेऽटि च्लेश्चङि द्वित्वे अभ्यासत्वे हलादिः शेषे चुत्वे अल्लोपित्वाद्दीर्घसन्वद्भावयोरभावे 'ई च गणः' इति ईत्वे 'अजीगणत्' इति रूपम्। पक्षे 'अजगणत्' इति। औननदिति। ऊनधातोर्णिचि लुङि तिपि 'इतश्च' इलोपे च्लौ 'णिश्रि' इति चङि 'णेरनिटि' इति णिचो लोपे प्रत्ययलोपमाश्रित्य 'चङि' इत्यनेन अकारविशिष्टस्य नकारस्य द्वित्वे 'ऊ-न-न-अ-त्' इति जाते अङ्गस्याडागमे 'आटश्च' इति वृद्धौ 'औननत्' इति रूपम्। ननु अत्र द्वित्वात्पूर्वम् अल्लोपे कृते तदनु इकारविशिष्टस्य द्वित्वे सति 'औनिनत्' इति रूपं स्यात्। नच तथा कर्तव्ये 'द्विर्वचनेऽचि' इति निषेधप्रसङ्गः। अल्लोपनिमित्तस्य णिचो द्वित्वनिमित्तत्वाभावात्। इति चेन्न 'णिच्यजादेशो न द्वित्वे कार्ये इति' इति द्वित्वात्प्रागेवाजादेशनिषेधात्। न च 'णिच्यजादेश' इत्यप्रामाणिकम्। 'ओः पुयण्' इति सूत्रे 'ओः पययोः' इत्येव वक्तव्ये वर्गप्रत्याहारजकारग्रहणं णिच्यजादेशो नेति ज्ञापयति, इति ज्ञापकस्य प्रमाणत्वेन विद्यमानत्वात्। औनयिष्यत्। ध्वन = शब्दे। ध्वनयति। ध्वनयामास। ध्वनयिता। ध्वनयिष्यति। ध्वनयतु। अध्वनयत्। ध्वनयेत्। ध्वन्यात्। अदध्वनत्। अध्वनयिष्यत्। सूत्र = वेष्टने। सूत्रयति। सूत्रयांचकार। सूत्रयि-

ई च—'गण' धातुके अभ्यासको 'ईत्व' हो और चकारसे—'अत्' भी हो, चङ्परक 'णि' के परे।

ध्वन शब्दे । ध्वनयति । अदध्वनत् । **सूत्र** वेष्टने । सूत्रयति । **मूत्र** प्रस्रवणे । मूत्रयति । अदन्तत्वसामर्थ्याण्णिज्विकल्पः । मूत्रति ।

आ गर्वादात्मनेपदिनः ।

पद गतौ । पदयते । अपपदत ॥ **गृह** ग्रहणे । गृहयते । **मृग** अन्वेषणे । मृगयते । **शूर-वीर** विक्रान्तौ । शूरयते । वीरयते ॥ **गर्व** माने । गर्वयते ॥

इति चुरादिः ॥ १० ॥

अथ णिजन्तप्रक्रिया

स्वतन्त्रः कर्त्ता ।१।४।५४। क्रियायां स्वातन्त्र्येण विवक्षितोऽर्थः कर्त्ता स्यात् ।

तत्प्रयोजको हेतुश्च ।१।४।५५। कर्तृप्रयोजको हेतुसंज्ञः, कर्तृसंज्ञश्च स्यात् ।

ता । सूत्रयिष्यति सूत्रयतु । असूत्रयत् । सूत्रयेत् । सूत्र्यात् । असुसूत्रत् । असूत्रयिष्यत् । मूत्र = प्रस्रवणे । मूत्रयति-मूत्रति । मूत्रयांचकार-मुमूत्र । मूत्रयिता—मूत्रिता । मूत्रयिष्यति—मूत्रिष्यति । मूत्रयतु मूत्रतु । अमूत्रयत् । अमूत्रत् । मूत्रयेत्—मूत्रेत् । मूत्र्यात् । अमुमूत्रत्—अमूत्रीत् । अमूत्रयिष्यत्-अमूत्रिष्यत् । पद=गतौ । पदयते—पदयांचक्रे । पदयिता । पदयिष्यते । पदयताम् । अपदयत । पदयेत । पदयिषीष्ट । अपपदत । अपदयिष्यत । गृह=ग्रहणे । गृहयते । गृहयांचक्रे । गृहयिता । गृहयिष्यते । गृहयताम् । अगृहयत । गृहयेत । गृहयिषीष्ट । अजगृहत । अगृहयिष्यत । मृग=अन्वेषणे मृगयते । मृगयांचक्रे । मृगयिता । मृगयिष्यते । मृगयताम् । अमृगयत । मृगयेत । मृगयिषीष्ट । अमृगयिष्यत । शूर—वीर विक्रान्तौ : शूरयते-वीरयते । शूरयांचक्रे—वीरयांचक्रे । शूरयिता-वीरयिता । शूरयिष्यते—वीरयिष्यते । शूरयताम् । वीरयताम् । अशूरयत-अवीरयत । शूरयेत-वीरयेत । शूरयिषीष्ट-वीरयिषीष्ट । अशुशूरत-अविवीरत । अशूरयिष्यत-अवीरयिष्यत । इति चुरादिः ।

स्वतन्त्रः कर्तेति । कारकाधिकारात् क्रियाजनने स्वातन्त्र्यमिह विवक्षितमित्याह—क्रियायामिति । 'स्वातन्त्र्यमिह प्राधान्यम्' इति भाष्ये स्पष्टम् । ननु 'स्थाली पचति' इत्यादौ कथं स्थाल्यादीनां कर्तृत्वम्, स्वातन्त्र्याभावादित्यत आह—विवक्षितोऽर्थं इति । 'विवक्षातः कारकाणि भवन्ति' इति भाष्यादिति भावः । स्वातन्त्र्यञ्च धात्वर्थव्यापाराश्रयत्वम् । अथ 'हेतुमति च' इति णिज्विधिं वक्ष्यन् हेतुसंज्ञामाह—तत्प्रयोजको

अदन्तत्व—वस्तुतस्तु धातोरन्न उदात्तो क्रिट्याम् च फलम् बोध्यम् ।

इसप्रकार 'इन्दुमती' टीकामें चुरादिगण समाप्त हुआ ।

स्वतन्त्रः—क्रियामें स्वातन्त्र्येण विवक्षित जो अर्थ वह कर्तृसंज्ञक हो । तत्प्रयो—कर्ताका

हेतुमति च ।३।१।२६। प्रयोजकव्यापारे प्रेरणादौ वाच्ये धातोर्णिच् स्यात् । भवन्तं प्रेरयति—भावयति । **ओः पुयण्ज्यपरे ।७।४।८०।** सनि परे यदङ्गं तदवयवाऽभ्यासोवर्णस्य इत्स्यात्पवर्गयणजकारेष्ववर्णपरेषु परतः । अबीभवत् । अपीपवत् ।

हेतुश्चेति । 'स्वतन्त्रः कर्ता' इति पूर्वसूत्रोपात्तः कर्ता तच्छब्देन परामृश्यते । तस्य कर्तुः, प्रयोजकः—प्रवर्तयिता तत्प्रयोजकः । तदाह—कर्तुः प्रयोजक इत्यादिना । हेतुमति चेति । 'सत्यापपाश' इत्यतो णिजित्यनुवर्तते । 'हेतुः—प्रयोजकः' आधारतया अस्यास्तीति हेतुमान् प्रयोजकनिष्ठः प्रेषणादिव्यापारः तस्मिन् वाच्ये णिच् स्यादित्यर्थः । 'धातोरेकाचो हलादेः' इत्यतो धातोरित्यनुवर्तते । तदाह—प्रयोजकव्यापार इति । भवन्तमिति । देवदत्तो यज्वा भवति । तं प्रेरयति याजक इत्याद्यर्थे भूधात्वर्थस्य भवनस्य मुख्यकर्ता यज्वा तस्य यज्वभवने प्रवर्तयिता याजकादिः प्रयोजकः, तन्निष्ठायां प्रेरणायां भूधातोः 'हेतुमति च' इति णिचि वृद्धौ, आवादेशे च भावि इति णिजन्तम् । तस्य 'सनाद्यन्ता धातवः' इति धातुसंज्ञायाम् 'वर्तमाने लट्' इति लटि, तिपि शपि गुणे अयादेशे च 'भावयति' इति भवन्तं प्रेरयतीति फलितोऽर्थः । ओः पुयणिति । उ इत्यस्य ओः इति षष्ठी । पुयण्ज्ञि इति च्छेदः । पुश्च यण् च ज् च इति समाहारद्वन्द्वात्सप्तमी । अः परो यस्मादिति बहुव्रीहिः । 'सन्यतः' इत्यस्मात्सनीत्यनुवर्तते । 'अङ्गस्य' इत्यधिकृतम् । 'अत्र लोपोऽभ्यासस्य' इत्यस्मादभ्यासस्येति 'भृञामित्' इत्यस्मादिदिति चानुवर्तते । तदाह—सनि परे इत्यादिना । अबीभवत् । भू इत्यस्मात् 'हेतुमति च' इति णिचि 'णिच्यच आदेशो न स्याद् द्वित्वे कर्तव्ये' इति निषेधात् पूर्वं वृद्ध्यभावे 'सनाद्यन्ता' इति धातुत्वाल्लुङस्तिप इलोपे अटि च्लौ 'णिश्रिद्रुस्रुभ्यः कर्तरि चङ्' इति च्लेश्चङि अनुबन्धलोपे 'णेरनिटि' इति णिलोपे 'अ भू अ त्' इति स्थिते 'द्वित्वे कार्ये णौ अच आदेशस्य निषेधाद्' वृद्ध्यावादेशाभ्यां प्रागेव भू इत्यस्य 'चङि' इत्यनेन द्वित्वे अभ्यासत्वे 'ह्रस्वः' इति ह्रस्वे 'अभ्यासे चर्च' इति चर्त्वेन भस्य बत्वे 'अ बु भू अ त्' इति जाते प्रत्ययलक्षणत्वाद् वृद्धौ आवादेशे 'णौ चङ्युपधाया ह्रस्वः' इति उपधाह्रस्वे 'अ बु भव् अ त्' इति भूते 'सन्वल्लघुनि चङ्परेऽनग्लोपे' इति सन्वद्भावे 'ओः पुयण्ज्यपरे' इत्यभ्यासोकारस्य इत्वे 'दीर्घो लघोः' इति दीर्घे च 'अबीभवत्' इति रूपम् । कर्तृगामिनि क्रियाफले 'अबीभवत' इत्यात्मनेपदविशेषः । अपीपवदिति । पूञ् पवने धातोर्णिचि लुङि तिपि 'इतश्च' इलोपे च्लौ चङि 'णेरनिटि' इति णिलोपे 'चङि' इति द्वित्वेऽङ्गस्याडागमे ह्रस्वे णिचमाश्रित्य 'अचो ञ्णिति' इति वृद्धौ आवादेशे 'णौ

प्रयोजक (प्रेरणा करनेवाला) 'हेतु'संज्ञक और 'कर्तृ'संज्ञक हो । हेतु—प्रयोजक का प्रेरणादि व्यापार वाच्य रहने पर धातुसे 'णिच्' प्रत्यय हो । ओः पु— 'सन्' परे अंग, तदवयव जो अभ्यासावयव उकार, उसको इत्व हो, अवर्णपरक कवर्ग, यण् और जकारके परे ।

'मूङ् बन्धने'। अमीमवत्। अयीयवत्। रु शब्दे। अरीरवत्। अलीलवत्। अजीजवत्। 'पुयण्जी'ति किम्? नुनावयिषति। अपरे किम्? बुभूषति। **स्रवतिशृणोति-द्रवति-प्रवति-प्लवति-च्यवतीनां वा। ७। ४। ८१।** एषामभ्यासोकारस्योत्त्वं वा स्यात् सनि अवर्णपरे धात्वक्षरे परे। असिस्रवत्। असुस्रवत्। इत्यादि। अवर्णपरे किम्। शुश्रूषते। णिजन्ताण्णिच् परत्वाद् वृद्धौ प्राप्तायाम्— '**ण्यल्लोपावियङ्यण्गुणवृद्धिदीर्घेभ्यः पूर्वविप्रतिषेधेने**'ति णिलोपः। चोरयति। 'णौ चङी'ति ह्रस्वः। 'दीर्घो लघो'रिति दीर्घः। न चाग्लोपित्वाद् द्वयोर-

---

चङि' इति ह्रस्वे 'ओः पुयण्ज्यपरे' इति उकारस्येत्वे 'दीर्घो लघोः इति दीर्घे 'अपीपवत्' इति रूपम्। अयीयवदिति। यु=मिश्रणामिश्रणयोरस्माद्धातोर्हेतुमति णिचि लुङि तिपि 'इतश्च' इति इकारलोपे च्लौ चङि 'णेरनिटि' इति णेर्लोपे 'चङि' इति द्वित्वे 'पूर्वोऽभ्यासः' इत्यभ्यासत्वे 'ओः पुयण्ज्यपरे' इति अभ्यासस्येत्वे 'दीर्घो लघोः' इति दीर्घे प्रत्ययलोपमाश्रित्य णित्वेन वृद्धावावादेशे 'णौ चङ्युपधाया ह्रस्वः' इति ह्रस्वेऽङ्गस्याडागमे 'अयीयवत्' इति रूपम्। अरीरवदिति। रु=शब्देऽस्माद्धातोर्हेतुमति णिचि सनादित्वाद् धातुत्वे लुङि तिपि 'इतश्च' इलोपे च्लौ च्लेश्चङि 'चङि'इति द्वित्वेऽङ्गस्याडागमे 'ओः पुयण्ज्यपरे' इति उकारस्थान इकारादेशे 'सन्वल्लघुनि' इति सन्वद्भावे 'दीर्घो लघोः' इति दीर्घत्वे णेर्लोपे प्रत्ययलोपमाश्रित्य वृद्धावावादेशे उपधाह्रस्वे 'अरीरवत्' इति अलीलवत्। अजीजवत्। 'अलु-लु-इ-अ-त्' इत्यवस्थायां तथा 'अ-जु-जु-इ-अ-त्' इत्यवस्थायां 'णेरनिटि' इति णेर्लोपे प्रत्ययलोपमाश्रित्य णित्वाद् वृद्धौ आवादेशे 'ओः पुयण्ज्यपरे' इति अभ्यासस्येत्वे 'सन्वल्लघुनि' इति सन्वद्भावे 'दीर्घो लघोः' इति दीर्घे 'णौ चङि' इति ह्रस्वे 'अलीलवत्, अजीजवत्' इति उभयोरपि सिद्धिः सफला। स्रवतिशृणोतीति। अपर इत्यनुवर्तते नतु पुयण्ज इति। पवर्गजकारयोरसंभवात्। स्रवस्यादौ यणः सत्त्वेऽपि अव्यभिचारात्। असिस्रवदिति। स्रु=प्रस्रवणेऽस्माद्धातोः णिचि लुङि तिपि 'इतश्च' इलोपे च्लौ 'णिश्रि' इति च्लेश्चङि 'चङि' इति द्वित्वे प्रत्ययलोपमाश्रित्य वृद्धौ 'णौ चङ्युपधाया ह्रस्वः' इति ह्रस्वे 'स्रवति शृणोति' इति पाक्षिकेऽभ्यासेत्वे 'असिस्रवत्' इति। यदाऽभ्यासेत्वं न स्यात्तदा असुस्रवत्। इति च स्पष्टमेवेति भावः। चोरयतीति। चुरधातोः चुरादिस्वार्थणिचि तस्य सनाद्यन्तत्वाद्धातुत्वे सति हेतुमति णिचि 'चुर्-इ-इ' अत्र 'णेरनिटि' इत्यनेन पूर्वणेर्लोपे प्राप्ते तं बाधित्वा 'अचोञ्णिति' इति वृद्धौ च परत्वात्प्राप्तायां 'ण्यल्लोपाविति' वार्तिकेन वृद्धेः पूर्वं णिलोपविधानसामर्थ्याद् पूर्वणेर्लोपे धातुत्वे लटि तिपि शपि 'पुगन्त' इति गुणे तथा 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' इति गुणे कृते 'चोरयति' इति

स्रवति—स्रवत्यादि धातुओंके अभ्यास संबन्धी उकारको इत्व हो, सन्‌के परे तथा अवर्णपरक

प्यसम्भवः, ण्याकृतिनिर्देशात्। अचूचुरत्। टुओश्वि गतिवृद्ध्योः। **णौ च संश्चङोः।२।४।५१।** सन्परे, चङ्परे च णौ श्वयतेः संप्रसारणं वा स्यात्। 'संप्रसारणं तदाश्रयं च कार्यं बलवत्' इति वचनात्सम्प्रसारणम्। पूर्वरूपम्। अशूशवत्। अलघुत्वान्न दीर्घः। अशिश्वयत्। **स्तम्भुसिवुसहां चङि।८।३।११६।** उपसर्गनिमित्त एषां सस्य षो न स्याच्चङि। अवातस्तम्भत्। पर्यसीषिवत्। न्यसीषहत्।

रूपम्। अचूचुरदिति। 'चुर्-इ-इ' इत्यवस्थायां वृद्धिं बाधित्वा पूर्वविप्रतिषेधेन णेर्लोपे पुगन्तगुणे 'चोरि' इति जाते 'सनाद्यन्ता' इति धातुत्वे लुङि तिपि 'इतश्च' इलोपे च्लौ 'णिश्रि' इति चङि 'णेरनिटि' इति णेर्लोपे 'चङि' इति द्वित्वे अभ्यासत्वे हलादिशेषत्वे 'सन्वत्' इति सन्वद्भावे 'दीर्घो लघोः' इति दीर्घे 'अचूचुरत्' इति रूपं निष्पद्यते। न चात्र पूर्वणेर्लोपेनाग्लोपित्वात्सन्वद्भावो न स्यादिति वाच्यम्। णिसदृशाकृतिर्यस्य तस्मिन् परतः सन्वद्भावविधानात्। 'णौ च संश्चङोः'। 'विभाषा श्वेः' इति सूत्रमनुवर्तते। ण्यङः संप्रसारणमिति। अशूशवदिति। श्विधातोः हेतुमति णिचि सनादित्वाद्धातुत्वे लुङि तिपि इलोपे वृद्धिं 'संप्रसारणं तदाश्रयं च कार्यं बलवत्' इति वार्तिकबलात् बाधित्वा 'णौ च संश्चङोः' इति पूर्वं संप्रसारणे 'संप्रसारणाच्च' इति पूर्वरूपे 'णेरनिटि' णेर्लोपे 'चङि' इति द्वित्वे प्रत्ययलोपमाश्रित्य वृद्धावावादेशे ह्रस्वे लघुपरकत्वात्सन्वद्भावे 'दीर्घो लघोः' इति दीर्घेऽङ्गस्याडागमे 'अशूशवत्' इति रूपम्। यदा संप्रसारणं न स्यात् 'अ-श्वि-श्वि-अ-त्' इत्यवस्थायां हलादिशेषे णिलोपमाश्रित्य वृद्धौ आयादेशे 'णौ चङि' ह्रस्वे 'अशिश्वयत्' इति द्वितीयं रूपं भवति। स्तम्भुसिवुसहां चङीति। उपसर्गनिमित्तस्य प्रतिषेधः इति वार्तिकम्। 'सहेः साडः सः' इत्यतः स इति षष्ठ्यन्तमनुवर्तते। मूर्धन्य इत्यधिकृतम्। अवातस्तम्भत्। अवपूर्वात् स्तम्भधातोर्णिचि लुङि तिपि इलोपे च्लौ चङि णेर्लोपे धातोर्द्वित्वेऽङ्गस्याडागमे 'अवातस्तम्भत्' इति रूपम्। अत्र 'अवाच्चालम्बनाविदूर्ययोः' इत्यनेन प्राप्तं षत्वं 'स्तम्भुसिवुसहां चङि' इत्यनेन निषिध्यते। पर्यसीषिवत्। 'परि-अ-सि-सिव्-अ त्' इत्यवस्थायां सन्वद्भावे 'दीर्घो लघोः' इति दीर्घ 'आदेशप्रत्यययोः' इत्यपरसकारस्य षत्वे यणि 'पर्यसीषिवत्' इति रूपम्। अत्र 'परिनिविभ्यः' इति प्राप्तं षत्वं 'स्तम्भुसिवुसहां चङि' इति निषिध्यते। न्यसीषहत्। निपूर्वात् 'षह' मर्षणे धातोर्णिचि लुङि तिपि च्लौ चङि द्वित्वेऽडागमे 'नि-अ-स-सह्-अत्' इति जाते सन्वद्भावे 'सन्यतः' इतीत्वे 'दीर्घो लघोः' इति दीर्घे यणि परसकारस्य षत्वे 'न्यसीषहत्' इति रूपम्। अत्र प्रथमसकारस्य प्राप्ते 'परिनिविभ्यः' इति षत्वं 'स्तम्भुसिवुसहां चङि' इति निषिध्यते।

धात्वक्षरके परे, विकल्पसे। णौ च-'सन्' और 'चङ्' परक 'णि' परमें रहने पर 'श्वि' धातुको
संप्रसारण हो, विकल्पसे। स्तम्भु—उपसर्गस्थ निमित्तसे पर स्तम्भादि धातुके सकार को

षहत् । स्वापेश्चङि । ६।१।१८। ण्यन्तस्य स्वापेश्चङि सम्प्रसारणं स्यात् । असूषुपत् । हनस्तोऽचिण्णलोः । ७ । ३ । ३२ । हन्तेस्तकारोऽन्तादेशः स्याच्चिण्णल्वर्जे ञिति णिति च परे । घातयति । अर्तिह्रीव्लीरीक्नूयीक्ष्माय्यातां पुङ्णौ । ७। ३।३६। एषां पुक् स्याण्णौ । स्थापयति । तिष्ठतेरित् ।७।४।५। तिष्ठतेरुपधाया इदादेशः स्याच्चङ्परे णौ । अतिष्ठिपत् । घ्रापयति । जिघ्रतेर्वा । ७।४। ६। जिघ्रतेरुपधाया इत्वं वा स्याच्चङ्परे णौ । अजिघ्रिपत् । अजिघ्रपत् । शाच्छासाह्वाव्या-

स्वापेश्चङीति । ण्यन्तस्य स्वापेः संप्रसारणं स्याच्चङि इति सूत्रार्थः । 'स्वापि' इति ण्यन्तविशिष्टाल्लुङि तिपि 'इतश्च' इलोपे च्लौ चङि 'स्वापेश्चङि' इति संप्रसारणे 'संप्रसारणाच्च' इति पूर्वरूपे 'णेरनिटि' इति णेर्लोपे 'चङि' इति द्वित्वे हलादिशेषे अङ्गस्याडागमे 'अ-सु-सुप्-अत्' इति जाते 'आदेशप्रत्ययोः' इति षत्वे 'सन्वत्' इति सन्वद्भावे 'दीर्घो लघोः' इति दीर्घत्वे 'असूषुपत्' इति रूपं भवति । हनस्तोऽचिणिति । हन्तेस्तकारोऽन्तादेशः स्यात् चिण्णल्वर्जे ञिति णिति च परतः । घातयतीति । हनधातोर्हेतुमण्णौ धातुत्वे लटि तिपि शपि 'हन्-इ-अ-ति' इति जाते 'हनस्तोऽचिण्णलोः' इति हनस्तकारान्तादेशे 'हो हन्तेः' इति कुत्वेन हस्य घत्वे 'अत उपधायाः' इति दीर्घे 'घाति-अ-ति' इति जाते 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' इति गुणेऽयादेशे 'घातयति' इति रूपम् । लुङि 'अजीघतत्' इति रूपमवसेयम् । अतिष्ठिपत् । स्थाधातोर्णिचि पुकि 'णिश्रिद्रुस्रुभ्यः कर्तरि चङ्' इति चङि अनुबन्धलोपे 'णिच्यच आदेशो न स्यात्, द्वित्वे कार्ये' इति निषेधात् इत्वापेक्षया पूर्वं 'चङि' इति द्वित्वे अभ्यासत्वे 'शर्पूर्वाः खयः' इति सलोपेऽभ्यासह्रस्वे चर्त्वे 'णौ चङ्युपधाया ह्रस्वः' इति उपधाया ह्रस्वे 'णेरनिटि' इति णिलोपे 'सन्वल्लघुनि चङ्परेऽनग्लोपे' इति इत्वे षत्वे ष्टुत्वे 'तिष्ठतेरित्' इति इत्वे च 'अतिष्ठिपत्' इति रूपम् । अत्र केचित् 'ओणृ अपनयने' इत्यत्र 'ऋदित्करणाल्लिङ्गात्' 'उपधाकार्यं द्वित्वात्प्रबलम्' इति कल्पनया पूर्वं 'तिष्ठतेरित्' इति इत्वं ततो द्वित्वमिति न समीचीनमिति प्रामाणिकाः । तत्र प्रमाणमन्यत्र स्पष्टम् । जिघ्रतेर्वा । घ्राधातोरुपधाया इदादेशः स्याच्चङ्परे णौ । अजिघ्रपत् । घ्राधातोर्णिचि 'अर्तिह्री' इति पुकि सनादित्वाद्धातुत्वे लुङि तिपि 'इतश्च' इलोपे च्लौ 'णिश्रि' इति चङि अङ्गस्याडागमे 'अ-घ्राप्-इ-अ-

षत्व नहीं हो, 'चङ्'के परे । स्वापे—ण्यन्त 'स्वप्' धातुको संप्रसारण हो 'चङ्' के परे । हनस्तो—'हन्' धातुको तकारान्त आदेश हो, 'चिण्' तथा 'णल्' वर्जित ञित्–णित् प्रत्ययके परे । अर्ति—ऋ, ह्री, व्ली, री, क्नूयी, क्ष्मायी और आदन्त धातुको 'पुक्' का आगम हो, 'णि' के परे । तिष्ठ—'स्था' धातुकी उपधाको 'इत्व' हो, चङ्परक 'णि' के परे । जिघ्र—'घ्रा' धातुकी उपधाको 'इत्व' हो, चङ्परक 'णि' के परे विकल्पसे । शाच्छा—शो, छो, षो,

वेपां युक्।७।३।३७। एषां युक् स्याण्णौ। शाययति। अशीशयत्। ह्वाययति।
ह्वः सम्प्रसारणम्।६।१।३२। सन्परे चङ्परे च णौ ह्वः सम्प्रसारणं स्यात्।
(काण्यादीनां वेति वक्तव्यम्) काण्यादीनां चङ्परे णौ उपधाया ह्रस्वो वा स्यात्। ण्यन्ताः कणरणभणश्रणलुपहेठाः षड् भाष्ये उक्ताः। ह्वायिवाणिलोठिलोपयश्चत्वारोऽधिका न्यासे। चाणिलोटी अप्यन्यत्र। इत्थं काण्यादयो द्वादश। अजूहवत्। अजुहावत्। पाययति। **लोपः पिबतेरीच्चाभ्यासस्य।७।४।४।** पिबतेरुपधाया लोपः स्यादभ्यासस्य ईदन्तादेशश्च चङ्परे णौ। अपीप्यत्। **(पातेर्णौ लुग्वक्तव्यः)** पुकोऽपवादः। पालयति। **वो विधूनने जुक्।७।३।३८।** वातेर्जुक् स्याण्णौ

त्' इति जाते 'जिघ्रतेर्वा' इति उपधाया इत्वे 'णेरनिटि' इति णेर्लोपे 'चङि' इत्यनेन द्वित्वे पूर्वोऽभ्यासत्वे हलादिशेषत्वे 'कुहोश्चुः' इति जत्वे 'अ-जि-घ्रिप् अत्' इति जाते 'अजिघ्रिपत्' इत्येकं रूपं भवति। यदा तु इत्वं न स्यात्तदा 'णौचङि' इति ह्रस्वत्वे 'सन्यतः' इति इत्वे 'अजिघ्रपत्' इति द्वितीयं रूपं भवति। शाच्छासेति। पुकोऽपवादः। णौ परत एषां धातूनां युगागमो भवतीति भावः। शाययतीति। शो तनूकरणेऽस्माद्धातोः णौ 'आदेच उपदेशेऽशिति' इत्यात्वे पुगागमं बाधित्वा 'शाच्छासा' इति युगागमे 'शायि' इति जाते सनादित्वेन धातुसंज्ञायां लटि तिपि शपि गुणेऽयादेशे 'शाययति' इति। ह्वाययति। ह्वेञ्-धातोर्णिचि 'आदेच' इत्यात्वे 'शाच्छासा' इति युकि 'ह्वायि' इति जाते धातुत्वे लटि तिपि शपि अयादेशे 'ह्वाययति' इति रूपं भवति। ह्वः सम्प्रसारणमिति। 'णौ च संश्चङोः' इत्यनुपज्यते। ह्व इति षष्ठी। ह्वेञः संप्रसारणं स्यात्। पाययतीति। पा धातोर्णिचि 'शाच्छासा' इति युकि लटि तिपि शपि गुणेऽयादेशे 'पाययति' इति रूपं भवति। लोपः पिबतेरिति। 'णौ चङ्युपधाया ह्रस्वः' इत्यतः णौ चङीति अनुपज्यते। अपीप्यदिति। पाधातोर्णिचि 'शाच्छासा' इति युकि 'पायि' इति जाते लुङि तिपि 'इतश्च' इलोपे च्लौ 'णिश्रि' इति चङि 'णेरनिटि' इति णेर्लोपे 'चङि' इति द्वित्वे पूर्वस्याभ्यासत्वे 'अ-पा-पाय्-अ-त्' इति जाते 'लोपः पिबतेरीच्चाभ्यासस्य' इति अभ्यासस्येदादेशे धातोश्चोपधालोपे, 'अपीप्यत्' इति रूपं भवति। पाल = रक्षणे। पालयति। वो विधूनने जुगिति। वा = गतिगन्धनयोरस्माज्जुक्स्यात् विधूननार्थे णौ परतः। वाधातोर्णौ जुकि 'वाजि' इति जाते लटि तिपि

ह्वेञ्, व्येञ्, वेञ् और पा धातुको 'युक्' का आगम हो, 'णि' के परे। ह्वः सम्प्र—'ह्वेञ्' धातुको संप्रसारण हो, सन्परक और चङ्परक 'णि' के परे। काण्या—काण्यादि धातुओंकी उपधाको 'ह्रस्व' हो, चङ्परक 'णि' के परे। लोपः—'पा' धातुकी उपधाका लोप हो और अभ्यासको ईदन्तादेश हो, चङ्परक 'णि' के परे। पातेर्णौ—'पा' धातुको 'लुक्' का आगम हो, 'णि' के परे। वो विधू—'वा' धातुको विधूनन अर्थमें 'जुक्' का आगम हो, 'णि' के

कम्पेऽर्थे। वाजयति। विधूनने किम्? केशान्वापयति। **शदेरगतौ तः ।७।३।४२।** शदेर्णौ तोऽन्तादेशः स्यान्न तु गतौ। शातयति। गतौ तु—गाः शादयति गोविन्दः। गमयतीत्यर्थः। **रुहः पोऽन्यतरस्याम् । ७ । ३ । ४३ ।** रुहः पकारोऽन्तादेशो वा स्याण्णौ। रोपयति। रोहयति। **दोषो णौ ।६।४।९०।** दुष्यतेरुपधाया ऊत्स्याण्णौ। दूषयति। **वा चित्तविरागे ।६।४।९१।** दुष्यतेरुपधाया ऊत्स्याद्वा, णौ चित्तविरागे। विरागोऽप्रीतता। दुष वैकृत्ये। चित्तं दूषयति, दोषयति वा कामः। **उभौ साभ्यासस्य । ८ । ४ । २१ ।** साभ्यासस्यानितेरुभौ नकारौ णत्वं प्राप्नुतो निमित्ते सति। प्राणिणत्। **णौ गमिरबोधने । २ । ४ । ४६ ।** इणो गमिः स्याण्णावबोधने। गमयति। **बोधने तु**—प्रत्याययति। **घट चेष्टायाम्।**

शपि गुणेऽयादेशे 'वाजयति' इति रूपं भवति। 'केशान्वापयति' अत्र न जुक् विधूननाभावात्। किन्तु आदन्तत्वात्पुगेव। शदेरगताविति। शद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु। अस्य णौ परतस्तकारादेशः स्यादित्यर्थः। शद्धातोः णौ 'शदेरगतौ तः' इत्यनेन दस्य स्थाने तकारादेशे 'अत उपधायाः' इति उपधाया दीर्घत्वे 'शाति' लटि तिपि शपि गुणेऽयादेशे 'शातयति' इति रूपम्। अयं तकारादेशः गतिभिन्नार्थ एव स्यात्। गतौ तु 'शादयति' इत्येव रूपं भवति। रुहः पोऽन्यतरस्यामिति। रुहधातोः पकारान्तादेशः स्याण्णौ विकल्पेन। रुहधातोर्णौ 'रुहः पोऽन्यतरस्याम्' इत्यनेन हस्य पत्वे 'पुगन्त' इति गुणेऽयादेशे 'रोपयति' इति एकं रूपम्। यदा पकारादेशो न स्यात्तदा 'रोहयति' इति तु भवत्येवेति दिक्। दोषो णौ। दुष्धातोरुपधाया ऊदादेशः स्याण्णौ परत इत्यर्थः। दूषयतीति। दुषधातोर्हेतुमण्णिचि 'दोषो णौ' इत्यनेनोपधाया ऊदादेशे लटि तिपि शपि गुणेऽयादेशे 'दूषयति' इति। वा चित्तविरागे। अत्र 'दोषो णौ' इत्यनुवर्तते। चित्तविरागार्थे गम्ये दुष्धातोरुपधाया ऊदादेशो वा स्यादिति सूत्रार्थः। णौ गमिरबोधन इति। इण्=गतावस्य गमिरादेशो भवति अबोधनार्थे गम्ये णौ परतः। इण् धातोर्णौ 'णौगमिः' इति गम्यादेशे लटि तिपि शपि गुणेऽयादेशे 'गमयति' इति रूपम्। बोधने तु–प्रत्याययति। प्रति–इण्धातोर्णिचि 'अचोऽञ्णिति' इति वृद्धौ अयादेशे 'प्रति–आयि' यणि 'प्रत्यायि' अस्माल्लटि तिपि शपि गुणेऽयादेशे 'प्रत्याययति' इति रूपं भवति। 'नितां ह्रस्वः' विधास्यमानं ह्रस्वत्वं परिकल्प्य भित्सं-

---

परे। शदेः—'शद्' धातुको गतिभिन्न अर्थमें तकारान्त आदेश हो, 'णि' के परे। रुहः—'रुह' धातुको पकारान्त आदेश हो, 'णि' के परे, विकल्पसे। दोषो—'दुष' धातुकी उपधाको 'ऊत्' आदेश हो, 'णि' के परे। वा चित्त—'दुष्' धातुकी उपधाको ऊत्त्व हो, चित्तविराग (इच्छाविरह) अर्थमें, विकल्पसे। उभौ—रेफ-निमित्तसे पर 'अन्' धातुके अभ्यास सहित दोनों नकारको णत्व हो। णौ गमि—अबोधन अर्थमें 'इण्' धातुको 'गम्' आदेश हो,

(ग०) **घटादयो मितः।** **जनीजॄष्क्नसुरञ्जोऽमन्ताश्च।** एते मितः। (ग०) **ज्वलह्वलह्मलनमामनुपसर्गाद्वा।** अनुपसर्गादेषां मित्त्वं वा। **ग्लास्नावनुवमां च।** अनुपसर्गादेषां मित्त्वं वा। **न कम्यमिचमाम्।** अमन्तत्वात्प्राप्तं मित्त्वमेषां न। **यमोऽपरिवेषणे।** यच्छतेर्भोजनतोऽन्यत्र मित्त्वं न। **स्खदिरवपरिभ्यां च।** स्खदिरवपरिभ्यां परीभूतो मित् न। **मितां ह्रस्वः। ६। ४। ९२।** घटादीनां, ज्ञपादीनां च णावुपधाया ह्रस्वः। घटयति। अजीघटत्। ज्ञप ज्ञाने, ज्ञापने च। ज्ञपयति। अजिज्ञपत्। **रभेरशब्लिटोः। ७। १। ६३।** रभेर्नुमचि, न तु शब्लिटोः। **लभेश्च। ७। १। ६४।** लभेर्नुम् स्यादचि, न तु शब्लिटोः। अररम्भत्। अललम्भत्। ईर्ष्ययति। (**ईर्ष्यतेस्तृतीयस्येति वक्तव्यम्**) तृतीयव्यञ्ज-

---

ञ्जकानां परिगणनं ससूत्रं विधत्ते। घटादयो मित इत्यारभ्य 'जनीजॄष्' इति यावत्। केषाञ्चित् वैकल्पिकं मित्त्वं मत्वा आह 'ज्वलह्वल' इत्यारभ्य 'ग्लास्ना' इति यावत्। प्राप्तानामनीप्सितानां मित्त्वं निषेधयति। 'न कम्यमि' इत्यतः 'स्खदिरव' इत्यन्तं यावत्। अजिज्ञपत्। ज्ञप् इत्यस्माण्णिचि उपधावृद्धौ ह्रस्वे 'ज्ञपि' इति जाते धातुत्वाल्लुङ्स्तिप इकारलोपेऽटि च्लेश्चङि 'णेरनिटि' इति णिलोपे 'चङि' इति द्वित्वेऽभ्यासकार्ये 'सन्वल्लघुनि चङ्परेऽनग्लोपे' इति सन्वद्भावे 'सन्यतः' इति अभ्यासस्याकारस्येत्वे लघुत्वाभावात् 'दीर्घो लघोः' इति दीर्घाभावे 'अजिज्ञपत्' इति रूपम्। रभेरशब्लिटोरिति। 'इदितो नुम्' इत्यतो नुमित्यनुवर्तते 'रधिजभोरचि' इत्यतः 'अचि' इत्यनुवर्तते। अररम्भत्। रभधातोर्णिचि 'रभेरशब्लिटोः' इति नुमि मित्वादन्त्यावयवेऽनुस्वारे परसवर्णे लुङि तिपि 'इतश्च' इलोपे 'णेरनिटि' इति णेर्लोपेऽङ्गस्याडागमे 'चङि' इति द्वित्वेऽभ्यासत्वे हलादिशेषत्वे 'अररम्भत्' इति रूपं भवति। अत्र संयोगपरत्वेन ह्रस्वाभावान्न सन्वत्त्वम्। लभेश्चेति। लभेरपि नुम्, अचि परतः न तु शब्लिटोः। अललम्भत्। 'अलम्भ अत्' इत्यवस्थायां 'चङि' द्वित्वे पूर्वस्याभ्यासत्वे हलादिशेषत्वे 'अललम्भत्' इति रूपम्। अत्रापि दीर्घत्वान्न सन्वद्भावः। ईर्ष्ययति।

'णि' के परे। घटादयो—भ्वाद्यन्तर्गत घटादि गणपठित धातु 'मित्' हो। जनी—जनी-जॄष् आदि धातु तथा अमन्त धातु भी 'मित्' हो। ज्वल—अनुपसर्गक ज्वल-ह्वल आदि धातु विकल्पसे 'मित्' हो। ग्लास्ना—अनुपसर्गक ग्ला-स्ना आदि धातु 'मित्' हो, विकल्पसे। न कम्य—अमन्त होने पर भी कम्यादि धातु 'मित्' नहीं हो। यमो—अपरिवेषण अर्थमें 'यम्' धातु 'मित्' नहीं हो। स्खदिर—अव-परि उपसर्गसे पर 'स्खद्' धातु 'मित्' नहीं हो। मितां—घटादि और ज्ञपादि धातुओंकी उपधाको 'ह्रस्व' हो 'णि' के परे। रभेर—'रभ' धातुको 'नुम्' हो, 'शप्' और 'लिट्' सम्बन्धीसे भिन्न अच् के परे। लभेश्च—'लभ्' धातुको भी 'नुम्' हो, 'शप्' और 'लिट्' सम्बन्धी भिन्न अच्के परे। ईर्ष्य—'ईर्ष्ययति' के

नस्य, तृतीयैकाच इति वार्थः । आद्ये षकारस्य द्वित्वं वारयितुमिदम् । द्वितीये त्वजादेर्द्वितीयस्येत्यस्याऽपवादतया सन्नन्ते प्रवर्तते । ऐर्ष्यियत् । द्वितीयव्याख्यायां णिजन्ताच्चङि षकार एवाऽभ्यासे श्रूयते, हलादिःशेषात । द्वित्वं तु द्वितीयस्यैव, तृतीयभावेन प्रकृतवार्तिकाऽप्रवृत्तेः । ऐर्षिष्यत् ॥ इति ण्यन्तप्रकरणम् ।

अथ सन्नन्तप्रकरणम्

धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा ।३।१।७। इषिकर्मणो धातोरिषिणैककर्तृकात्सन्वेच्छायाम् । धातोर्विधेरिह सन आर्द्धधातुकत्वम् । **पठ** व्यक्तायां वाचि । इट् । **सन्यङोः ।६।१।९।** सन्नन्तस्य यङन्तस्य च प्रथमस्यैकाचो द्वे स्तोऽजादेस्तु द्वितीयस्य । **'सन्यतः'** । पठितुमिच्छति--पिपठिषति । कर्मणः किम् ?

ईर्ष्य-ईर्ष्यायाम् । अस्माण्णौ लटि तिपि शपि गुणेऽयादेशे 'ईर्ष्ययति' इति रूपम् । ऐर्ष्यियदिति । ईर्ष्यधातोर्णिचि लुङि तिपि 'इतश्च' इलोपे च्लौ 'णिश्रि' इति चङि 'ईर्ष्य्-इ-अ-त्' इति जाते षकारविशिष्टस्य द्वितीयाचो द्वित्वे प्राप्ते तं बाधित्वा 'ईर्ष्यतेस्तृतीयस्येति वाच्यम्' इत्यनेन यकारविशिष्टकारस्य द्वित्वे 'ईर्ष्-यि-यि-अ-त् इति जाते 'णेरनिटि' इति णेर्लोपे 'ईर्ष्यिय्-अत्' इति स्थिते 'आडजादीनाम्' इत्याडागमे 'आटश्च' इति वृद्धौ 'ऐर्ष्यियत्' इत्येकं रूपं भवति । यदा तु षकारविशिष्टस्य द्वित्वमिति पक्षः स्वीक्रियते तदा 'आ-ईर्ष्यि-ष्यि-अत्' इत्यवस्थायां हलादिःशेषेण यलोपे 'णेरनिटि' इत्यनेन च णेर्लोपे 'आटश्च' वृद्धौ 'ऐर्षिष्यत्' इति द्वितीयं रूपं सम्पद्यते । इति णिजन्तप्रक्रिया ।

धातोः कर्मण इति । 'गुप्तिज्किद्भ्यः' इत्यतः सन्नित्यनुवर्तते । इच्छायाः श्रुतत्वात्तां प्रत्येव कर्मत्वं विवक्षितम् । तथा समानकर्तृकत्वमपि इच्छानिरूपितमेव विवक्षितम् । कर्मेति स्ववाचकशब्दद्वारा धातौ सामानाधिकरण्येनान्वेति । तथा च इच्छासमानकर्तृकत्वे सति इच्छाकर्मीभूतो यो व्यापारः तद्वाचकाद्धातोरिच्छायां सन् वा स्यादिति फलति । तदाह--इषि कर्मण इत्यादि । इषिणा एककर्तृकात् इषिकर्मीभूतव्यापारवाचकाद्धातोरित्यर्थः । पिपठिषति । पठ् इत्यस्मात् 'धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां

तृतीय व्यञ्जन या तृतीय एकाच्को द्वित्व हो ।

इस प्रकार 'इन्दुमती' टीकामें ण्यन्तप्रकरण समाप्त हुआ ।

धातोः—(इषि)–इच्छा क्रियाके कर्मीभूत जो इच्छा क्रियाके कर्ता, तत् समान कर्ता है जिसका, उस धातुसे 'सन्' प्रत्यय हो, इच्छा अर्थमें, विकल्पसे । सन्यङोः—सन्नन्त तथा यङन्त धातुके प्रथम एकाच्को द्वित्व हो और अजादि धातुके द्वितीय एकाच्को द्वित्व हो ।

गमनेनेच्छति इति करणान्मा भूत्। समानकर्तृकात् किम्? 'शिष्याः पठन्त्वि'तीच्छति गुरुः। 'वा'ग्रहणात्पक्षे वाक्यमपि।

शैषिकान्मतुबर्थीयाच्छैषिको मतुबर्थिकः।
सरूपः प्रत्ययो नेष्टः, सन्नन्तान्न सनिष्यते ॥ १ ॥

तेन—पिपठिषितुमिच्छतीति वाक्यमेव। 'लुङ्सनोर्घस्लृ'। **सः स्यार्द्धधातुके** ।७।४।४९। सस्य तः स्यात्सादावार्द्धधातुके। अत्तुमिच्छति-जिघत्सति। 'ईर्ष्यतेस्तृतीयस्ये'ति यिसनोर्द्वित्वम्। ईर्ष्यियिषति। 'एकाच' इति नेट्। **अज्झनगमां सनि** ।६।४।१६। अजन्तानां, हन्तेरजादेशगमेश्च दीर्घो, झलादौ सनि। **इको झल्** ।१।२।९। इगन्ताज्झलादिः सन्कित् स्यात्। कर्तुमिच्छति चिकीर्षति। जिघांसति।

वा' इति सन्प्रत्यये अनुबन्धलोपे 'पठ् स' इति जाते 'आर्धधातुकं शेषः' इति आर्धधातुकत्वे 'आर्धधातुकस्येड्वलादेः' इति इडागमे टलोपे टित्वादाद्यावयवे 'सन्यङोः' इति द्वित्वे 'पठ् पठ् इ स्' इति जाते 'पूर्वोऽभ्यासः' इत्यभ्यासत्वे 'हलादिः शेषः' इति ठ्लोपे 'सन्यतः' इतीत्वे 'आदेशप्रत्यययोः' इति षत्वे 'सनाद्यन्ता धातवः' इति धातुत्वाल्लटस्तिपि शपि अनुबन्धलोपे 'पिपठिष अ ति' इति जाते 'अतो गुणे' इति पररूपे 'पिपठिषति' इति रूपम्। जिघत्सति। अद् इत्यस्माद्धातोः 'धातोः कर्मणः' इति सन्प्रत्यये 'लुङ्सनोर्घस्लृ' इत्यदो घस्लादेशेऽनुबन्धलोपे 'घस् स' इति भूते अत्र सनस्सस्य 'आर्धधातुकं शेषः' इत्यार्धधातुकसंज्ञायाम् 'आर्धधातुकस्येड्वलादेः' इतीडागमे प्राप्ते 'एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्' इति निषिद्धे 'सन्यङोः' इति द्वित्वे अभ्यासत्वे अभ्यासकार्ये च कृते 'जघस्' इति जाते अभ्याससकारस्य 'सः स्यार्धधातुके' इति तकारे 'जिघत्स' इति भूते 'सनाद्यन्ता' इति धातुत्वाल्लटस्तिपि शपि अनुबन्धलोपे 'अतो गुणे' इति पररूपे च कृते 'जिघत्सति' इति रूपम्। चिकीर्षतीति। कृधातोः 'धातोः कर्मणः' इत्यादिना सनि अनुबन्धलोपे आर्धधातुकत्वे 'आर्धधातुकस्येड्वलादेः' इति इडागमे प्राप्ते 'एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्' इतीण्निषेधे 'अज्झनगमां सनि' इति दीर्घ 'इको झल्' इति कित्वाद्गुणाभावे 'ऋत इद्धातोः' इति इत्वे रपरे 'किर् स' इति भूते द्वित्वेऽभ्यासकार्ये 'हलि च' इति दीर्घे षत्वे च कृते 'चिकीर्ष' इति जाते 'सनाद्यन्ता धातवः' इति धातुसंज्ञायां लटि तिपि शपि अनुबन्धलोपे 'अतो गुणे' इति पररूपे च कृते 'चिकीर्षति'

शैषि—शैषिक प्रत्ययान्तसे पुनः सरूप शैषिक प्रत्यय नहीं हो और मत्वर्थीय-मतुप् आदि, प्रत्ययान्तसे भी सरूप मत्वर्थीय प्रत्यय नहीं हो तथा सन्नन्तसे पुनः सन्नन्त प्रत्यय नहीं हो। सः स्या—सकारको तकार आदेश हो, सादि आर्धधातुकके परे। अज्झ—अजन्त धातु तथा 'हन्' धातु और अजादि (इण्-इक्-इङ्) धातुके स्थानमें आदेश 'गम्' को दीर्घ हो,

सनि च ।२।४।४७। इणो गमिः स्यात्सनि, न तु बोधने । जिगमिषति । **बोधने तु**—प्रतीषिषति । **इङश्च ।२।४।४८।** इङो गमिः स्यात्सनि । अधिजिगांसते । **रुदविदमुषग्रहिस्वपिप्रच्छः संश्च ।१।२।८।** एभ्यः संश्च, क्त्वा च कितौ स्तः । रुरुदिषति । विविदिषति । मुमुषिषति । **सनि ग्रहगुहोश्च ।७।२।१२।** ग्रहेर्गुहेरुगन्ताच्च सन इण्न स्यात् । 'ग्रहिज्ये'ति सम्प्रसारणम् । सनः षत्वस्यासिद्धत्वाद्भष्भावः । जिघृक्षति । **हलन्ताच्च ।१।२।१०।** इक्समीपाद्धलः परो झलादिः सन्कित् । **गुहू**

इति सिद्धम् । सनि चेति । 'णौ गमिरबोधने' इति सर्वमनुवर्तते । जिगमिषति । इण्धातोः 'धातोः कर्मणः' इति 'सनि च' इति गम्यादेशे 'सन्यङोः' इति द्वित्वे पूर्वस्याभ्यासत्वे हलादिःशेषत्वे 'सन्यतः' अभ्यासस्येत्वे 'आर्धधातुकस्येड्वलादेः' इति सन इडागमे 'आदेशप्रत्यययोः' इति षत्वे 'जिगमिष' इति सनादित्वाद्धातुसंज्ञायां लटि तिपि शपि 'अतो गुणे' पररूपे 'जिगमिषति' इति रूपं भवति । बोधने तु—प्रतीषिषति । इण्धातोः सनि तस्य आर्धधातुकत्वादिटि गुणात्पूर्वं 'सन्यङोः' इति द्वित्वे 'प्रति-इ-षि-ष-अ-ति' इति जाते सवर्णदीर्घे 'अतो गुणे' पररूपे 'प्रतीषिषति' इति रूपम् । इङश्चेति । 'णौ गमिः' इत्यतः 'सनि च' इत्यतश्च तदनुवृत्तेर्गमिः स्यादित्यन्वयः । अधिजिगांसते । अधिपूर्वकादिङ् अध्ययने धातोः 'धातोः कर्मणः' इति सनि 'इङश्च' इति गमादेशे 'सन्यङोः' इति द्वित्वे पूर्वस्याभ्यासत्वे हलादिःशेषत्वे 'अभ्यासे चर्च' इति चर्त्वेन जत्वे 'सन्यतः' इति इत्वे 'अधिजिगम्-स' इति जाते 'नश्चाप' इत्यनुस्वारे 'अज्झन' इति दीर्घे 'अधिजिगांस' अस्मात्सन्नन्तात् लटि 'पूर्ववत्सनः' इत्यात्मनेपदत्वेन तङि 'टित आत्मनेपदानां टेरे' इति टेरेत्वे शपि पररूपे 'अधिजिगांसते' इति रूपं सिध्यति । रुदविदेति । असंयोगाल्लिट् कित् इत्यतः किदिति लभ्यते । रुद्-विद्-मुष्-एभ्यो धातुभ्यः सनि सन आर्धधातुकत्वात् 'आर्धधातुकस्येड्वलादेः' इति इटि 'सन्यङो' इति द्वित्वे हलादिःशेषत्वे 'रुरुदिषति' 'विविदिषति' 'मुमुदिषति' इति रूपत्रयं सिध्यति । अत्र न लघूपधगुणः । 'रुदविदमुष' इति सूत्रेण कित्त्वविधानात् 'क्ङिति च' इति गुणनिषेधात् । सनिग्रहगुहोश्चेति । 'श्र्युकः किति' इत्यतः कितीत्यनुवर्तते 'नेड्वशि' इत्यतः नेडिति चानुवर्तते । जिघृक्षतीति । ग्रह्धातोः सनि 'रुदविदमुष' इत्यादिना सनः कित्वे 'ग्रहिज्या' इति सम्प्रसारणेन रेफस्य ऋत्वे 'गृह्-स' इत्यवस्थायां सस्य षत्वे परत्वात्प्राप्तेऽ-

---

झलादि 'सन्'के परे । सनि च—'इण्' धातुको 'गम्' आदेश हो, 'सन्'के परे, किन्तु बोधन अर्थमें नहीं हो । इङश्च—'इङ्' धातुको 'गम्' आदेश हो, 'सन्'के परे । रुद—'रुद्' आदि धातुओंसे पर 'सन्' और 'क्त्वा' कित् हो । सनि—ग्रह्, गुह् और उगन्त धातुओंसे पर 'सन्' को 'इट्' नहीं हो । हलन्ताच्च—इक् समीप हल्से पर झलादि सन् कित् हो ।

संवरणे। जुघुक्षति। सुषुप्सति। **किरश्च पञ्चभ्यः** ।७।२।७५। कॄ गॄ दॄ धृङ् प्रच्छ एभ्यः सन इट्। पिपृच्छिषति। चिकरिषति। जिगरिषति। जिगलिषति। अत्रेटो दीर्घो नेष्टः। **पूर्ववत्सनः** ।१।३।६२। सनः पूर्वो यो धातुस्तेन तुल्यं सन्नन्तादप्यात्मनेपदं स्यात्। दिदरिषते। दिधरिषते। बुभूषति। **सनीवन्तर्धभ्रस्जद-**

पि ढत्वदृष्ट्याऽसिद्धत्वात्पूर्वं 'होढः' इति ढत्वे 'एकाचो' इति भष्त्वे 'षढोः कः सि' इति सकारे परतः ढस्य ककारे सनः सस्य षत्वे 'सन्यङोः' इति द्वित्वे 'उरत्' इत्यत्वे रपरत्वे 'हलादिः शेषः' इत्याद्येतरेषां हलां लोपे 'अभ्यासे चर्च' इति गस्य जत्वे 'सन्यत' इतीकारे 'जि-घृक्-ष' कषयोर्योगेन क्षत्वे कित्वेन गुणाभावे-लटि तिपि शपि उक्तं रूपं भवति। हलन्ताच्चेति। 'रुदविद' इत्यतः 'असंयोगाल्लिट् कित्' इत्यतश्च किदित्यनुवर्तते। जुघुक्षति। गुहू=उद्यमने धातोः सनि षत्वस्यासिद्धत्वात् 'होढः' इति ढत्वे 'एकाचो' इति भष्भावेन गस्य घत्वे 'सन्यङोः'इति द्वित्वे 'पूर्वोऽभ्यासः' इत्यभ्यासत्वे हलादिःशेषत्वे 'अभ्यासे चर्च' इति घस्य जत्वे 'जु-घुढ्-स' इति जातं 'षढोः कः सि' इति कत्वे षत्वे क्षत्वे ततः परं लटि तिपि शपि पररूपे 'जुघुक्षति' इति रूपम्। सुषुप्सतीति। स्वप्धातोः सनि तस्य 'रुदविद' इति कित्वे 'वचिस्वपि' इति संप्रसारणे पररूपे 'सन्यङोः' इति द्वित्वे पूर्वस्याभ्यासत्वे हलादिःशेषत्वे षत्वे लटि तिपि शपि पररूपे 'सुषुप्सति' इति रूपम्। किरश्च पञ्चभ्य इति। किर इति पञ्चमी। किरादिभ्यः पञ्चभ्यः इति विवक्षितम्। 'स्मिपूङ्रञ्ज्वशां सनि' 'इडत्यर्ति' इत्यत इडित्यनुवर्तते। पिपृच्छिषतीति। प्रच्छधातोः सनि 'रुदविद' इति सनः कित्वात् 'ग्रहिज्या' इति संप्रसारणे पूर्वरूपे 'सन्यङोः' द्वित्वेऽभ्यासत्वे अभ्यासे 'उरत्' इत्यत्वे रपरत्वे हलादिःशेषत्वे 'सन्यतः' इतीत्वे लटि तिपि शपि पररूपे सनः 'किरश्च पञ्चभ्यः' इतीडागमे षत्वे 'पिपृच्छिषति' इति रूपम्। चिकरिषति·जिगरिषति·जिगलिषति। चकृ-स-जगृ-स इत्यवस्थायां 'किरश्च पञ्चभ्यः' इति इडागमे 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' इति गुणे 'सन्यतः' इतीत्वे षत्वे 'चिकरिष जिगरिष' इति जाते लटि तिपि शपि पररूपे 'चिकरिषति' 'जिगरिषति' इति रूपे भवतः। यदा तु 'जिगरिषति' अत्र 'अचि विभाषा' इति गिरतेः रेफस्य लत्वं स्यात्तदा 'जिगलिषति' इति रूपं भवति। अत्र 'वॄतो वा' इति प्राप्तं वैकल्पिकं दीर्घम् 'अत्रेटो दीर्घो नेष्टः' इत्यनेन निषिध्यते। 'पूर्वत्सन इति'। सन इति

किरश्च—'कॄ' आदि पांच धातुओंसे पर सन्को इट् हो।

पूर्व—'सन्'से पूर्व (सन् प्रकृतिभूत) जो धातु, उसीके समान सन्नन्तसे भी आत्मनेपद हो।

नोटः—जिस धातुसे सन् क्रिया जाय वह धातु यदि आत्मनेपद हो तो सन्नन्तसे भी आत्मनेपद होता है।

सनीवन्त—इवन्त और ऋधादि धातुओंसे पर 'सन्' को इट् हो विकल्पसे

भुधिस्वृयूर्णुभरज्ञपिसनाम् ।७।२।४९। इवन्तेभ्य, ऋधादिभ्यश्च सन इड् वा । इडभावे 'हलन्ताच्चे'ति कित्वम् । **च्छ्वोः शूडनुनासिके च** ।६।४।१९। सतुक्कस्य छस्य, वस्य च क्रमात् श् ऊठ् एतावादेशौ स्तोऽनुनासिके, क्वौ, झलादौ क्ङिति च । यण् । द्वित्वम् । दुद्यूषति । दिदेविषति । **स्तौतिण्योरेव षण्यभ्यासात्** ।८।३।६१। अभ्यासेणः परस्य स्तौतिण्यन्तयोरेव सस्य षः, षभूते सनि, नान्यस्य तुष्टूषति । '**द्युतिस्वाप्योः सम्प्रसारणम्**' इत्युत्त्वम् । सुष्वापयिषति । सिषाधयिषति । स्तौतिण्योः किम् ? सुस्यूषति । सिसेविषति । **आप्ज्ञप्यृधामीत्** ।७।४।५५। इषामच ईत्स्यात्सादौ सनि । **अत्र लोपोऽभ्यासस्य** ।७।४।५८। 'सनि मीमे'त्यारभ्य यदुक्तं तत्राभ्यासस्य लोपः स्मात् । आप्तुमिच्छति ईप्सति । अर्द्धितुमिच्छति-ईर्त्सति । अर्दिधिषति । बिभ्रज्जिषति । बिभर्जिषति । बिभ्रक्षति ।

पञ्चमी । पूर्वेण पूर्वस्य वा तुल्यं पूर्ववत् । पूर्वपदेन धातुर्गृह्यते । दिदरिषते–दिधरिषते । दृ धङ्=अनयोर्धात्वोः सनि 'किरश्च पञ्चभ्यः' इतीटि 'सन्यङोः' द्वित्वेऽभ्यासत्वे 'उरत्' इत्यत्वे हलादिःशेषत्वे 'सन्यतः' इतीत्वे षत्वे 'दिदरिष' 'दिधरिष' इति जाते लटि 'पूर्ववत्सनः' इत्यात्मनेपदे तङि शपि पररूपे टेरेत्वे च कृते 'दिदरिषते' 'दिधरिषते' इति भवतः। च्छ्वोः शूडेति। चकारेण तुगागमोऽनुमीयतेऽत आह–सतुक्कस्येति। दिदेविषति । दिवधातोः सनि 'सनीवन्तर्ध' इतीटि 'सन्यङोः' इति द्वित्वे हलादिःशेषत्वे 'सन्यतः' इतीत्वे 'पुगन्त' इति गुणे षत्वे लटि तिपि शपि पररूपे 'दिदेविषति' । यदा 'सनीवन्तर्ध' इति नेट् स्यात्तदा 'च्छ्वोः शूडनुनासिके च' इति ऊठि 'द्यू' इत्यस्य द्वित्वे अभ्यासत्वे ह्रस्वत्वे लटि तिपि शपि पररूपत्वे 'दुद्यूषति' इति रूपम् । स्तौतिण्योरेवेति । 'अपदान्तस्य मूर्धन्यः' इत्यधिकृतम् । 'इण्कोः' इति च । तुष्टूषतीति । स्तुधातोः सनि 'स्तौतिण्योः' इति षत्वे ष्टुत्वे 'अज्झन' इति दीर्घे लटि तिपि शपि रूपम् । 'सिषाधयिषतीति' । साध धातोः सनि 'सन्यङोः' इति द्वित्वे पूर्वस्याभ्यासत्वे ह्रस्वे 'सन्यतः' इतीत्वे इटि गुणेऽयादेशे 'स्तौतिण्योः' इति षत्वे 'सिषाधयिष' इति सन्नन्ताल्लटि तिपि शपि पररूपे 'सिषाधयिषति' इति रूपम् । आप्ज्ञप्यृधामिति । 'सनिमीमा' इत्यतः सनीति अच इति चानुवर्तते । अत्र लोप इति । 'सनि मीमा' 'आप्ज्ञप्यृ' 'दम्भ इच्च' 'मुचोऽकर्मकस्य' इति कार्यचतुष्टयमत्रेत्यनेन परामृश्यते । ईप्सतीति । आप्लृ= लम्भनेऽस्मात्सनि 'सन्यङोः' इति द्वित्वात्पूर्वं 'आप्ज्ञप्यृ' इतीत्वे ततो द्वित्वे 'अत्र

च्छ्वोः—'तुक्'सहित छकार–वकारको क्रमसे 'श्' और 'ऊठ्' आदेश हो, अनुनासिकके परे और झलादि कित्–ङित् प्रत्ययके परे । स्तौति—अभ्यास सम्बन्धी 'इण्' से पर स्तु धातु और ण्यन्त धातुके ही सकारको षत्व हो, षभूत सन्के परे । आप्ज्ञ—आप्, ज्ञप् और ऋध धातुके अच्को ईत्व हो, सकारादि सन्के परे । अत्र—'सनि मीमा' इस सूत्र से लेकर जो

विभक्षेति। **दम्भ इच्च** ।७।४।५६। दम्भेरच इस्यात्, ईच, सादौ सनि। 'हलन्तादि'त्यत्र हल्ग्रहणं जातिपरम्। तेन सनः कित्त्वान्नलोपः। धिप्सति। धीप्सति। दिदम्भिषति। शिश्रीषति। शिश्रयिषति। 'उदोष्ठ्य'त्युत्त्वम्। सुस्वूर्षति। सिस्वरिषति। युयूषति। यियविषति। 'विभाषोर्णोः' इति ङित्। ऊर्णुनूषति। ऊर्णुनुविषति। ऊर्णुनविषति। बुभूर्षति। बिभरिषति। ज्ञीप्सति। जिज्ञपयिषति। सिषासति। सिस-

---

लोप' इति लोपे लटि तिपि शपि पूर्वरूपे 'ईप्सति' इति रूपं भवति। अर्दिधिषति। ऋधेः सनि 'सनीव' इतीटि द्वित्वे उरदत्वे रपरत्वे षत्वे लटि तिपि शपि पररूपे 'अर्दिधिषति' इति रूपम्। यदा नेट् स्यात्तदा 'आप्ज्ञप्यृधामीत्' इतीदादेशे रपरत्वे द्वित्वे चर्त्वे 'अत्र लोप' इत्यभ्यासलोपे, लटि तिपि शपि पररूपे 'ईर्त्सति' इत्यपि द्वितीयं रूपम्। बिभ्रज्जिषति। भ्रस्ज धातोः सनि 'सनीव' इति वैकल्पिके इटि ततो द्वित्वे हलादिःशेषत्वे 'सन्यतः' इतीत्वे अभ्यासचर्त्वं सस्य श्चुत्वेन शत्वे तस्य जश्त्वेन जत्वे षत्वे लटि तिपि शपि पररूपे 'बिभ्रज्जिषति' इत्येकं रूपम्। 'भ्रस्जो रोपधयोः' इति रमागमपक्षे 'बिभर्जिषति' इति रूपम्। इडभावे रमागमाभावे च 'बिभ्रक्षति' इति रूपं साधु। रमागमपक्षे 'बिभर्क्षति' इति चतुर्थं रूपम्। दम्भ इच्चेति। 'सनि सीमा' इत्यतः सनि अच इति चानुवर्तते। धिप्सति। दम्भधातोः सनि 'सनीव' इति पाक्षिके इटि द्वित्वे हलादिःशेषत्वे 'दिदम्भिष' इति जाते लटि तिपि शपि पररूपे 'दिदम्भिषति' इति रूपम्। यदेडागमो न स्यात्तदा 'दम्भ इच्च' इति इति 'हलन्ताच्च' इति सनः कित्वे 'अनुनासिकस्य' इति नलोपे ततः 'एकाचो बशो' इति भष्भावेन दस्य धत्वे चर्त्वेन भस्य पत्वे द्वित्वे 'अत्र लोप' इति अभ्यासलोपे 'धिप्सति, धीप्सति' इति रूपद्वयं सिध्यति। शिश्रीषति। श्रिञ् सेवायां धातोः सनि 'सनीव' इतीडभावे द्वित्वे हलादिःशेषत्वे 'अज्झन' इति दीर्घे षत्वे लटि तिपि शपि पररूपे 'शिश्रीयिषति' इति रूपम्। ततः परं यदा 'सनीव' इति इडागमः स्यात्तदा गुणेऽयादेशे 'शिश्रयिषति' इति रूपम्। सुस्वूर्षति। स्वृधातोः सनि 'सनीव' इतीडभावे द्वित्वे हलादिःशेषत्वे 'उदोष्ठ्य' इत्युत्वे रपरत्वे 'उपधायां च' इति दीर्घत्वे षत्वे लटि तिपि शपि पररूपे रूपम्। सनीव इतीटि सति गुणे रपरत्वे 'सिस्वरिषति' इत्यपि साधु। युयूषतीति। युधातोः सनि 'सनीव' इतीडभावे द्वित्वे 'अज्झन' इति दीर्घे षत्वे लटि तिपि शपि पररूपत्वे युयूषति। यदा इडागमः स्यात्तदा गुणेऽयादेशे द्वित्वे हलादिःशेषत्वे 'सन्यतः' इतीत्वे 'यियविषति' इति रूपं सिध्यति। ऊर्णुनुविषति। ऊर्णुञ् धातोः सनि 'सनीव' इतीडभावे नुशब्दस्य द्वित्वे 'अज्झन' इति दीर्घे षत्वे लटि तिपि शपि पररूपे 'ऊर्णुनूषति'

चार (इस्, ईत्व, इत्व, गुण) कार्य कहे हैं, वहां (उनके होनेपर) अभ्यासका लोप हो।
दम्भ—दम्भ धातुके अच्को इत् तथा ईत् भी हो, सादि सन् परे रहे।

निषति । (आशङ्कायां सन्वक्तव्यः) श्वा मुमूर्षति । (तनिपतिदरिद्रातिभ्यः सनो वेड् वाच्यः) तनोतेर्विभाषा ।५।४।१७। तनोतेरुपधाया दीर्घो वा स्याज्झलादौ सनि । तितांसति । तितंसति । तितनिषति । कूलं पिपतिषति । सनि

इत्येकं रूपं भवति । यदा 'सनीव' इतीडागमः स्यात्तदा 'विभाषोर्णोः' इति ङित्वे च ऊर्णुनुविषति । अत्र 'उवङादेशः स्पष्टः' । यदा ङित्वं न स्यात्तदा गुणेऽवादेशे 'ऊर्णुनविषति' इति रूपं स्पष्टम् । बिभरिषति । भृञ्धातोः सनि 'सनीव' इति इटि गुणे रपरत्वे द्वित्वे अभ्यासचर्त्वे 'सन्यतः' इतीत्वे षत्वे लटि तिपि शपि पररूपे 'बिभरिषति' । इडभावे 'उदोष्ठ्य पूर्वस्य' इत्युति रपरत्वे 'उपधायां च' इति दीर्घे द्वित्वे ह्रस्वे हलादिःशेषत्वे चर्त्वे षत्वे लटि तिपि शपि पररूपे च कृते 'बुभूर्षति' इति रूपम् । जिज्ञपयिषति । ज्ञपि धातोः सनि 'सनीव' इति इटि द्वित्वे हलो लोपे चर्त्वेन जत्वे 'सन्यतः' इतीत्वे गुणेऽयादेशे लटि तिपि शपि पररूपे 'जिज्ञपयिषति' इति रूपं सिध्यति । इडागमो न स्यात्तदा 'आप्ज्ञप्यृ' इति ईदादेशे ततो द्वित्वे 'अत्र लोप' इति अभ्यासलोपे लटि तिपि शपि पररूपे 'ज्ञीप्सति' इति रूपम् । सिसनिषति । सन्धातोः सनि 'सनीव' इति इटि द्वित्वे हलो लोपे 'सन्यतः' इतीत्वे षत्वे लटि तिपि शपि पररूपे 'सिसनिषति' इति रूपम् । यदा नेट् स्यात्तदा 'जनसनखनां' इति आत्वे द्वित्वे 'सन्यतः' इतीत्वे षत्वे 'सिषासति' इति द्वितीयं रूपम् । आशंकायामिति । आशङ्काविषयक्रियावृत्तेर्धातोः सन्नित्यर्थः । मुमूर्षति । मृङ् = प्राणत्यागेऽस्मात्सनि ऊठि रपरत्वे 'सन्यङोः' इति द्वित्वेऽभ्यासत्वे हलादिःशेषत्वे ह्रस्वत्वे सन्नन्तस्याद्धातुत्वे लटि तिपि शपि पररूपत्वे 'मुमूर्षति' इत्येकमेव रूपं भवति । श्वेतिपदं तु मरणशङ्काविषयकर्तुः स्फोरणार्थमित्यवधेयम् । तनोतेरिति । 'नोपधायाः' इत्यतः 'ढ्लोपे' इत्यतश्च तदनुवृत्तेरिति भावः । अजझन इत्यतः झलीति अनुवर्तते । तितनिषति । तनोतेः सनि 'तनिपति' इति वैकल्पिके इटि 'सन्यङोः' इति द्वित्वेऽभ्यासत्वे हलादिःशेषत्वे 'सन्यतः' इतीत्वे षत्वे 'तितनिष' इति जाते धातुत्वाल्लटि तिपि शपि पररूपे 'तितनिषति' इत्येकं रूपं भवति । इडभावे— तितांसतीति । तनोतेः सनि 'तनिपति' इडभावे 'तनोतेर्विभाषा' इति दीर्घं ततो द्वित्वेऽभ्यासत्वे हलो लोपे ह्रस्वत्वे 'सन्यतः' इतीत्वे 'नश्चापदान्तस्य' इत्यनुस्वारे 'तितांस' इति जाते धातुत्वाल्लटि तिपि शपि पररूपे 'तितांसति' इति द्वितीयं रूपम् । इडभावे दीर्घाभावे च 'तितंसति' इति तृतीयं रूपं प्रसिद्धमेव । पिपतिषति । पत्धातोः सनि 'तनिपति' इति वेटि द्वित्वे हलादिःशेषत्वे 'सन्यतः' इतीत्वे

आशं—आशंका अर्थमें भी धातुसे 'सन्' प्रत्यय हो । तनिपति—तनादि धातुओं से पर 'सन्'को इट हो, विकल्पसे । तनो—'तन' धातुकी उपधाको दीर्घ हो, झलादि सन् के परे, विकल्पसे । सनि—'मी' आदि धातुओंके ,अच्'को 'इस्' आदेश हो, सकारादि सन्के परे ।

मीमाघुरभलभशकपतपदामच इस् ।७।४।५४। एषामच इस् स्यात्सादौ सनि । अभ्यासलोपः। सलोपः । पित्सति। दिदरिद्रिषति। दिदरिद्रासति । **मुचोऽकर्मकस्य गुणो वा** । ७ । ४ ।५७। मुचोऽकर्मकस्य गुणो वा स्यात् सादौ सनि । अभ्यासलोपः । मोक्षते, मुमुक्षते वा वत्सः स्वयमेव । अकर्मकस्य किम् ? मुमुक्षति वत्सं कृष्णः । **इट् सनि वा** ।७।२।४१। वृङ्वृञ्भ्यामृदन्ताच्च सन इड् वा । विवरिषते।

षत्वे लटि तिपि शपि पररूपे 'पिपतिषति' इति रूपं भवति । इडभावे तु— सनि मीमेति । 'अत्र लोपः' इत्यतः अभ्यासलोप इति लभ्यते । 'सः सि'इत्यतः सादि इति लभ्यते । इडागमरहित इत्यर्थः । पित्सति । पत्धातोः सनि 'सनिमीमा' इति अचः स्थाने इसादेशे द्वित्वे 'अत्र लोप' इत्यभ्यासलोपे 'पिस् त स' इति जाते 'हलन्ताच्च' इति किरवे 'स्कोः' इति सलोपे 'पित्स' इत्यवशिष्टे लटि तिपि शपि पररूपे 'पित्सति' इति रूपं भवति । दिदरिद्रिषति । दरिद्राधातोः सनि 'सनिपत्ति' इडागमे 'आतो लोप इटि च' इत्यालोपे 'सन्यङोः' इति द्वित्वे 'सन्यतः' इतीत्वे षत्वे 'दिदरिद्रिष' इति जाते लटि तिपि शपि 'दिदरिद्रिषति' इति रूपं भवति । यदेडागमो न स्यात्तदा 'दिदरिद्रासति' इति द्वितीयं रूपं सिद्धम् । मुचोकर्मकस्येति । 'सः सि' इत्यतः सि 'सनि मीमा' इत्यतः सनीति चानुवर्तते । 'हलन्ताच्च' इति कित्त्वेन गुणप्राप्तौ वचनमिदम् । मुमुक्षत इति । मुच्लृधातोः सनि 'मुचोऽकर्मकस्य गुणो वा' इति वैभाषिके गुणे द्वित्वे 'अत्र लोप' इति लोपे 'चोः कुः' इति कुत्वेन चस्य कत्वे सस्य षत्वे उभयोः संयोगेन क्षत्वे लटि 'पूर्ववत्सनः' इत्यात्मनेपदे तङि टेरेत्वे शपि पररूपे 'मोक्षते' इति प्रथमं रूपम् । यदा गुणो न स्यात्तदाऽभ्यासलोपोऽपि न स्यात् । अतः 'मुमुक्षते' इति सुकरमेव । वत्सः स्वयमेवेति पदत्रयं तु धातोरकर्मकत्वस्फोरणायेति बोध्यम् । सकर्मकमुदाहरति । मुमुक्षति वत्सं कृष्ण इति । अत्र केवलं परस्मैपदभेदो गुणराहित्यं चेति बोध्यम् । इट् सनि वेति । वृतो वेत्यतः । 'वृत' इत्यनुवर्तते । 'सनि ग्रहगुहोश्च' इत्यस्यापवादः । विवरिषते । वृञ्धातोः सनि 'इट् सनि वा' इति इटि गुणे रपरत्वे द्वित्वे हलो लोपे 'सन्यतः' इतीत्वे षत्वे उभयपदत्वात्तङि टेरेत्वे शपि पररूपे 'विवरिषति' इत्येकं रूपम् । 'वृतो वा' इति दीर्घपक्षे च 'विवरीषते' इति रूपम् । यदा परस्मैपदं तदा 'विवरिषति' 'विवरीषति' इति रूपद्वयं भवति । यदेडागमो न स्यात्तदा 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य' इत्युति 'हलि च' इति दीर्घे द्वित्वे ह्रस्वे हलो लोपे षत्वे लटि तङि शपि टेरेत्वे पररूपत्वे 'वुवूर्षते' । परस्मैपदे तु 'वुवूर्षति' इत्यादि रूपाणि भवन्ति ।

मुचो—अकर्मक 'मुच' धातुको गुण हो, सकारादि सनके परे, विकल्पसे । इट् सनि—वृङ्, वृञ् और ऋदन्त धातुओंसे पर सन्को इट् हो, विकल्पसे ।

विवरीषते । बुवूर्षते । विवरिषति । तितरिषति । तितरीषति । तितीर्षति ।

स्मिपूङ्रञ्ज्वशां सनि ।७।२।७४। स्मिङ्-पूङ्-ऋ-अञ्जु-अश्-एभ्यः सन इट् । सिस्मयिषते । पिपविषते । अरिरिषति । अञ्जिजिषति । अशिशिषति । **गुप** गोपने । **तिज** निशाने । **कित** निवासे, रोगापनयने च । **मान** पूजायाम् । **बध** बन्धने । **दान** खण्डने । **शान** तेजने । **गुप्तिज्किद्भ्यः सन् ।३।१।५। मान्बधदान्शान्भ्यो दीर्घश्चाभ्यासस्य ।३।१।६।** सूत्रद्वयोक्तेभ्यः सन् स्यात् मानादीनामभ्यासस्येकारस्य दीर्घश्च । **गुपेर्निन्दायाम् । तिजेः क्षमायाम् । कितेर्व्याधिप्रतीकारे, निग्रहे अपनयने, नाशने, संशये च । मानेर्जिज्ञासायाम् । बधेश्चित्तविकारे । दानेरार्जवे । शानेर्निशाने ।** गुपिप्रभृतयः क्ङिद्भिन्ना निन्दाद्यर्थका एवानुदात्तेतो, दानशानौ तु स्वरितेतौ । एष्वर्थेषु एते नित्यसन्नन्ताः । अर्थान्तरे त्वननुबन्धकाश्चुरादयः । अनुबन्धस्य केवलेऽचरितार्थत्वात्सन्नन्तात्पदव्यवस्था । 'धातो'रित्यविहितत्वा-

---

तितरिषति । तॄधातोः सनि इटि गुणे रपरत्वे द्वित्वे हलो लोपे 'सन्यतः' इतीत्वे षत्वे लटि तिपि शपि पररूपे 'तितरिषति' इत्येकं रूपं भवति । 'वॄतो वा' इति पक्षे तु 'तितरीषति' इति द्वितीयं रूपं भवति । यदा इडागमो न स्यात्तदा 'ऋत इद्धातोः' इतीति रपरत्वे ततो द्वित्वे हलो लोपे षत्वे लटि तिपि शपि पररूपे 'तितीर्षति' इति रूपं भवति । स्मिपूङिति । 'इडत्यर्ति' इत्यत इडिति अनुवर्त्यते । सिस्मयिषते । स्मिङ् धातोः सनि 'स्मिपूङ्' इति इटि गुणेऽयादेशे द्वित्वेऽभ्यासकार्ये 'सन्यतः' इतीत्वे षत्वे लटि 'पूर्ववत्सनः' इति तङि टेरेत्वे शपि गुणे पररूपे 'सिस्मयिषते' । पिपविषते । पूङ् धातोः सनि 'स्मिपूङ्' इतीटि गुणेऽवादेशे द्वित्वे 'सन्यतः' इतीत्वे लटि तङि टेरेत्वे शपि पररूपे 'पिपविषते' इति रूपम् । अरिरिषति । ऋधातोः सनि 'स्मिपूङ्' इति इटि गुणे 'रि' इत्यस्य द्वित्वे षत्वे लटि तिपि शपि पररूपे रूपम् । अञ्जिजिषति-अशिशिषति । अञ्ज्-अश् इति धात्वोः सनि 'स्मिपूङ्' इतीटि 'जि = शि' इत्यनयोर्द्वित्वे षत्वे लटि तिपि शपि पररूपे 'अञ्जिजिषति' 'अशिशिषति' इति । गुप्तिजिति । एभ्यो धातुभ्यः सन् स्यादित्यर्थः । मान्बधेति । एभ्यो धातुभ्यः सन् स्यात्सनि चाभ्यासस्य दीर्घः स्यादित्यर्थः । अत्र सनिति 'गुप्तिज्' इत्यतोऽनुकृष्यते । गुपादीनां सन्व्यवस्थामाह 'गुपेर्निन्दायाम्' सन् इत्यर्थः । 'तिजेः क्षमायाम्' । 'कितेर्व्याधिप्रतीकारे' । 'बधेश्चित्तविकारे' ।

स्मिपूङ्—'स्मिङ्' आदि धातुओंसे पर सन्को इट् हो ।

गुप्तिज्मान्बध—इन सूत्रद्वयोक्त गुणादि सात धातुओंसे सन् प्रत्यय हो और मान्, बध्, दान् और शान् धातुओंसे सन् तथा सन् सन्नियोगशिष्ट धातुओंके अभ्यासावयव इकारको दीर्घ भी हो ।

त्सनोऽत्र नार्द्धधातुकत्वम्। तेनेड्गुणौ न। जुगुप्सते। तितिक्षते। चिकित्सति। मीमांसते। बीभत्सते। दीदांसति। दीदांसते। शीशांसति। शीशांसते। णिचि तु—गोपयति। गोपयते इत्यादि। इति सन्नन्तप्रकरणम्।

अथ यङन्तप्रकरणम्

धातोरेकाचो हलादेः क्रियासमभिहारे यङ् ।३।१।२२। पौनःपुन्ये, भृशार्थे च द्योत्ये धातोरेकाचो हलादेर्यङ्। **गुणो यङ्लुकोः** ।७।४।८२। अभ्यासस्य 'सनाद्यन्ता' इति धातुत्वाल्लडादयः। ङिदन्तत्वादात्मनेपदम्। पुनः पुनरतिशयेन वा भवति—बोभूयते। बोभूयाञ्चक्रे। अबोभूयिष्ट। धातोः किम्? आर्द्धधातुकत्वं यथा

'दानेरार्जवे'। 'शानेर्निशाने'। एतानि सप्त वार्तिकानीत्यवसेयम्। एतेष्वेव वार्त्तिकार्थेषु सत्सु एतेषां धातूनां अनुदात्तेत्वमवधेयमन्यथा परस्मैपदमेवेति भावः। नित्यसन्नन्तत्वमपि अनुदात्तेत्त्वसत्त्व एव नान्यथा। जुगुप्सते। गुपधातोर्निन्दायाम् सनि द्वित्वेऽभ्यासकार्ये चर्वे 'हलन्ताच्च' कित्वाद् गुणाभावे। 'पूर्ववत्सनः' इत्यात्मनेपदे तङि टेरेत्वे 'जुगुप्सते' इति रूपम्। तितिक्षते। तिज धातोः 'गुप्तिज्किद्भ्यः सन्' इति सनि द्वित्वे 'हलन्ताच्च' इति कित्वेन गुणाभावे 'चोः कुः' इति कुत्वे षत्वे चर्त्वे 'तितिक्षते' इति रूपम्। चिकित्सति। कितधातोः 'गुप्तिज्' इति सनि द्वित्वे कुत्वे कित्वेन गुणाभावे लटि तिपि शपि पररूपे 'चिकित्सति' इति रूपम्। मीमांसते। मानधातोः 'मानेर्जिज्ञासायाम्' इति सनि द्वित्वे ह्रस्वे हलो लोपे 'सन्यतः' इतीत्वे 'मान्बधदान्' इति दीर्घे लटि तङि शपि पररूपे 'मीमांसते' इति रूपम्। 'बीभत्सते' बधधातोः 'बधेश्चित्तविकारे' इति सनि द्वित्वे 'सन्यतः' इतीत्वे 'मान्बध' इति दीर्घे 'एकाचो' इति भत्वे 'खरि च' इति चर्वे तङि टेरेत्वे शपि पररूपे 'बीभत्सते' इति रूपम्। इति सन्नन्तप्रकरणम्।

द्योत्ये इति। वाच्यत्वे तु प्रत्ययवाच्यस्य प्रधानतया सन्नन्ते इच्छया इव तस्य विशेष्यत्वं स्यादिति भावः। बोभूयते। भूधातोः 'धातोरेकाचो हलादेः क्रियासमभिहारे

पदव्यवस्था—अर्थात् 'परस्मैपदात्मनेपदयोरुत्पत्तिः'।

इसप्रकार 'इन्दुमती' टीकामें सन्नन्तप्रकरण समाप्त हुआ।

धातोः—पौनःपुन्य (बार-बार) और भृशार्थ (अत्यधिकता) द्योत्य होनेपर हलादि, एकाच् धातुसे यङ् प्रत्यय हो। गुणो—अभ्यासको गुण हो, यङ् के पर और यङ्लुक्के

गात्। तेन 'भ्रुवो वचि'रित्यादि। एकाचः किम्? पुनः पुनर्जागर्त्ति। हलादेः किम्? भृशमीक्षते। **नित्यं कौटिल्ये गतौ** ।३।१।२३। गत्यर्थात्कौटिल्ये एव यङ्, न तु क्रियासमभिहारे। **दीर्घोऽकितः** ७।४।८३। अकितोऽभ्यासस्य दीर्घो, यङ्यङ्लुकोः। कुटिलं व्रजति—वाव्रज्यते। **यस्य हलः** ६।४।४९। 'यस्ये'ति संघातग्रहणम्। हलः परस्य यशब्दस्य लोपः स्यादार्द्धधातुके। **'आदेः परस्य'**। **'अतो लोपः'**। वाव्रजाञ्चक्रे। वाव्रजिता। **रीङृतः** ।७।४।२७। अकृद्यकारे, असार्वधातुक-

---

यङ्' इति यङ्प्रत्यये ङकारेत्संज्ञायां लोपे च 'सन्यङोः' इति द्वित्वे 'पूर्वोऽभ्यासः' इत्यभ्याससंज्ञायां 'हलादिः शेषः' इत्यादिहलःशिष्टे ह्रस्वे 'अभ्यासे चर्च' इति भस्य बत्वे 'गुणो यङ्लुकोः' इत्यभ्यासस्य गुणे 'बोभूय' इति जाते 'सनाद्यन्ता धातवः' इति धातुत्वात् 'वर्तमाने लट्' इति लटि, यङो ङित्त्वात् 'अनुदात्तङित आत्मनेपदम्' इति लटो लः स्थाने तङि 'तिङ्शित्सार्वधातुकम्' इति तस्य सार्वधातुकसंज्ञायां 'कर्तरि शप्' इति शपि अनुबन्धलोपे 'अतो गुणे' इति पररूपे 'टित आत्मनेपदानां टेरे' इति तस्य टेरेत्वे 'बोभूयते' इति। अबोभूयिष्ट। भूइत्यस्माद् धातोः यङि द्वित्वेऽभ्यासगुणे जश्त्वे 'बोभूय' इत्यस्य धातुत्वाल्लुङो लः स्थाने तप्रत्ययेऽटि च्लेः सिचि इडागमे तयोर्लोपे च कृते स् इत्यस्य आर्धधातुकत्वे इटि 'अतो लोपः' इति यङोऽकारस्य लोपे षत्वे ष्टुत्वे च 'अबोभूयिष्ट' इति रूपम्। वाव्रज्यते। व्रजधातोः 'नित्यं कौटिल्ये गतौ' इति यङि द्वित्वेऽभ्यासत्वे अभ्यासकार्ये च कृते 'व व्रज् य' इति जाते 'दीर्घोऽकितः' इति अभ्यासाकारस्य दीर्घे 'सनाद्यन्ता धातवः' इति धातुत्वाल्लटस्ते शपि, अनुबन्धलोपे 'अतो गुणे' इति पररूपे टेरेत्वे च 'वाव्रज्यते' इति रूपम्। वाव्रजाञ्चक्रे। व्रज्धातोर्यङि द्वित्वेऽभ्यासत्वे अभ्यासकार्ये 'दीर्घोऽकितः' इत्यभ्यासदीर्घे च कृते 'वाव्रज्य' इति जाते धातुत्वाल्लिटि अनेकाच्त्वादाम्प्रत्यये 'आदेः परस्य' इति सूत्रबलात् 'यस्य हलः' इति यलोपे 'अतो लोपः' इत्यल्लोपे 'आमः' इति लिटो लुकि 'वाव्रजाम्' इति भूते 'कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि' इति लिट्परकृञोऽनुप्रयोगे तप्रत्यये तस्य एशि द्वित्वेऽभ्यासत्वे अभ्यासकार्ये, कृते चानुस्वारे परसवर्णे 'वाव्रजाञ्चक्रे' इति सिद्धम्। रीङ् ऋत इति। रीङित्यादेशकथनम्। ऋतः इति षष्ठी। अङ्गस्येति अधिकारात्तद्विशेष-

---

विषयमें। नित्यं—गत्यर्थक धातुसे कौटिल्य (वक्रगति) अर्थमें ही यङ्' प्रत्यय हो किन्तु क्रियाके समभिहार (पौनःपुन्य या भृशार्थ) में नहीं हो। दीर्घो—अकित् अभ्यासको दीर्घ हो, यङ्के परे और यङ्लुक्के विषयमें। यस्य—हल्से पर 'य' शब्दका लोप हो, आर्धधातुकके परे। रीङ्—ऋदन्त अङ्गको रीङ् आदेश हो, अकृत् सम्बन्धी यकार तथा

यकारे, च्वौ च परे ऋदन्ताङ्गस्य रीङादेशः । डुकृञ् करणे । चेक्रीयते । **रीगृदुपधस्य च ।७।४।९०।** ऋदुपधस्य धातोरभ्यासस्य रीगागमो, यङ्यङ्लुकोः । वरीवृत्यते । वरीवृताञ्चक्रे । वरीवृतिता । **'क्षुभ्नादिषु च'** । एषु णत्वं न । नरीनृत्यते । जरीगृह्यते ॥ **(रीगृत्वत इति वाच्यम्)** वरीवृश्च्यते । **लुपसदचरजपजभदहद-**

णम् । अत आह ऋवन्ताङ्गस्य रीङादेशः स्यादिति । चेक्रीयत इति । पुनः पुनः करोतीति विग्रहे-'डुकृञ्' धातोः 'धातोरेकाचः' इति यङि 'रीङ् ऋतः' इति रीङि 'सन्यङोः' इति द्वित्वेऽभ्यासत्वे हलादिः शेषत्वे 'ह्रस्वः' इति ह्रस्वे 'गुणो यङ्लुकोः' इति गुणे चत्वे 'चेक्रीय' इति जाते सनाद्यन्ताद्धातुत्वे लटि यङः ङित्वादात्मनेपदे तङि टेरेत्वे शपि पररूपे 'चेक्रीयते' इति अग्रे सुलभम् । चेक्रीयाञ्चक्रे । चेक्रीयिता । चेक्रीयिष्यते । चेक्रीयताम् । अचेक्रीयत । चेक्रीयेत । चेक्रीयिषीष्ट । अचेक्रीयिष्ट । अचेक्रीयिष्यत । इत्यादि । वरीवृत्यते । वृत्धातोर्यङि द्वित्वे अभ्यासंज्ञायाम् 'उरत्' इत्यभ्यासस्य अत्वे 'उरण् रपरः' इति रपरे 'हलादिः शेषः' इत्यादिहलोऽवशिष्टे 'रीगृदुपधस्य च' इति अभ्यासस्य रीगागमे 'वरीवृत्य' इत्यस्य 'सनाद्यन्ता धातवः' इति धातुत्वाल्लटस्ते शपि अनुबन्धलोपे 'अतो गुणे' इति पररूपे टेरेत्वे च कृते 'वरीवृत्यते' इति रूपम् । पुनः पुनः वर्तते इति हि तदर्थः । वरीवृतिता । वृत्धातोर्यङि, द्वित्वेऽभ्यासत्वे अभ्यासकार्ये च जाते, 'रीगृदुपधस्य च' इति धातोरभ्यासस्य रीगागमे 'वरीवृत्य' इति जाते 'सनाद्यन्ता धातवः' इति धातुसंज्ञायाम् लुटि, लुटो लः स्थाने तिपि, तासि तिपो डादेशे, 'यस्य हलः' इति यमात्रस्य लोपे 'अतो लोपः' इत्यकारस्य लोपे 'वरीवृत् तास् डा' इति जाते डकारे गते डित्वाट्टिलोपे, तास इडागमे, 'वरीवृतिता' इति रूपम् । नरीनृत्यते । नृत्धातोर्यङि, द्वित्वेऽभ्यासकार्ये, रीगागमे धातुत्वाल्लटस्तादेशे शपि, अनुबन्धलोपे, पररूपे टेरेत्वे 'नरीनृत्यते' इति स्थितौ 'अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि' इति णत्वे प्राप्ते 'क्षुभ्नादिषु च' इति णत्वनिषेधे सति 'नरीनृत्यते' इति रूपम् । जरीगृह्यते । ग्रहधातोर्यङि ङित्वात्सम्प्रसारणे 'सम्प्रसारणाच्च' इति पूर्वरूपे 'गृह् य' इति जाते 'सन्यङोः' इति द्वित्वेऽभ्यासत्वे, अभ्यासकार्ये' 'रीगृदुपधस्य च' इत्यभ्यासस्य रीगागमे, धातुत्वाल्लटस्तेप्रत्यये, शपि, अनुबन्धलोपे, 'अतो गुणे' इति पररूपे टेरेत्वे च कृते 'जरीगृह्यते' इति रूपम् । रीगृत्वत इति वाच्यमिति । ऋकारोऽस्यास्तीति ऋत्वान् तस्येत्यर्थः । रीगित्यागमनिर्देशः । वरीवृश्च्यत इति । ओ व्रश्चूधातोः 'धातोरेकाचो' इति यङि ङित्वात् 'ग्रहिज्या' इति संप्रसारणे

सार्वधातुक यकार और च्वि प्रत्ययके परे । रीगृ-ऋदुपध धातुके अभ्यासको 'रीक्' का आगम हो, यङ और यङ लुकके विषयमें । रीगृत्वत्-(पूर्व सूत्रमें 'ऋदुपध' नहीं कहकर) ऋदन्त धातुके अभ्यासको 'रीक्' हो ऐसा ही कहना चाहिये । लुप्—'लुप-सद' आदि धातुओंसे

लुपसदचरजपजभदहदशगृभ्यो भावगर्हायाम् ।३।१।२४। एभ्यो धात्वर्थगर्हायामेव यङ् स्यात् । गर्हितं लुम्पति-लोलुप्यते सासद्यते । **चरफलोश्च** ।७।४।८७। अनयोरभ्यासस्याऽतो नुक् यङ्यङ्लुकोः । 'नु'गित्यनेनाऽनुस्वारो लक्ष्यते । स च पदान्तवद्वाच्यः । 'वा पदान्तस्ये'ति यथा स्यात् । **उत्परस्याऽतः** ।७।४।८८। चरफलोरभ्यासात्परस्याऽत उत्स्याद्यङ्यङ्लुकोः । 'हलि चे'ति दीर्घः । चञ्चूर्यते । पंफुल्यते पम्फुल्यते । **जपजभदहदशभञ्जपशां च** ।७।४।८६। एषामभ्यासस्य नुक् स्यात् यङ्-यङ्लुकोः । **न कवतेर्यङि** ।७।४।६३। कवतेरभ्यासस्य चुत्वं न स्याद्यङि । कोकूयते । कौति-

---

'सम्प्रसारणाच्च' इति पूर्वरूपे 'सन्यङोः' इति द्वित्वे 'उरत्' इति अत्वे रपरत्वे हलादिः शेषत्वे 'रीगृत्वतः' इति अभ्यासस्य रीगागमे कित्वादन्तत्वे 'वरीवृश्चय' इति जाते यङो ङित्वादात्मनेपदे तङि टेरेत्वे शपि पूर्वरूपे 'वरीवृश्च्येते' इति रूपम् । वरीवृश्चांचक्रे । वरीवृश्चिता । वरीवृश्चिष्यते । वरीवृश्च्यताम् । अवरीवृश्च्यत । वरीवृश्च्येत । वरीवृश्चिषीष्ट । अवरीवृश्चिष्ट । अवरीवृश्चिष्यत । लुपसदचरेति । यङिति अनुवर्तते । भावः धात्वर्थः । तद्गता गर्हा भावगर्हा । तस्यामित्यर्थः । लोलुप्यते । गर्हितं लुम्पतीत्यर्थे 'लुपसदचर' इति यङि 'सन्यङोः' इति द्वित्वेऽभ्यासत्वे हलो लोपत्वे 'गुणो यङ्लुकोः' इति गुणे तङि टेरेत्वे शपि पूर्वरूपे 'लोलुप्यते' इति रूपम् । सासद्यत इति । सदधातोः 'लुपसद' इति यङि द्वित्वे हलो लोपे 'दीर्घोऽकितः' इति दीर्घे तङि टेरेत्वे शपि पूर्वरूपे सासद्यते । चरफलोश्चेति । 'अत्र लोपः' इत्यतोऽभ्यासस्येत्यनुवर्तते । 'नुगतोऽनुनासिकान्तस्य' इत्यतः अतो नुगिति । 'गुणो यङ्लुकोः' इत्यतः यङ्कोलुरिति चानुवर्तते । उत्परस्येति । 'अत्र लोपः' इत्यतोऽभ्यासस्येत्यनुवर्तते, तच्च पञ्चम्यन्तं विपरिणम्यते । 'गुणो यङ्लुकोः' इत्यतः यङ्लुकोरित्यनुवर्तते । चरफलोश्चेत्यादि अनुवर्तते । चञ्चूर्यते पंफुल्यते । चर-फलधात्वोः यङि द्वित्वे हलो लोपे 'चरफलोश्च' इति अभ्यासस्य नुकि 'नश्चा' इत्यनुस्वारे 'अनुस्वारस्य ययि परसवर्णो वा' इति वैकल्पिकपरसवर्णत्वे 'उत्पर' इत्युत्वे यकारादिप्रत्ययत्वात् 'हलि च' इति दीर्घे 'चञ्चूर्यते, चंचूर्यते'। तथा पंफुल्यते, पम्फुल्यते । इत्यादि सिध्यन्ति । जपजभेति । चरफलोरित्यत्रानुवृत्तं सर्वमेवात्रापि अनुवर्तते । जञ्जप्यत इति । गर्हितं जपतीत्यर्थे जपधातोः 'धातोरेकाचः' इति यङि द्वित्वेऽभ्यासत्वे हलो लोपे 'जपजभ' इत्यभ्यासस्य नुकि कित्वादन्त्यावयवेऽनुस्वारे परसवर्णे तङि टेरेत्वे शपि

गर्हित अर्थमें ही यङ् हो । चरफ—'चर्' और 'फल्' धातुके अभ्यास सम्बन्धी अकारको 'नुक्' आगम हो, यङ् और यङ्लुक्के विषयमें । उत्पर—'चर्' और 'फल्' धातुके अभ्यासावयव 'अत्'को 'उत्व' हो, यङ् और यङ्लुक्के विषयमें । जपजभ—जपादि धातुओंके अभ्यासको 'नुक्'का आगम हो, यङ् और यङ्लुक्के विषयमें । ग्रोयङि—'गॄ' धातुके रेफको लत्व

गर्हितं जपति—जञ्जप्यते। इत्यादि। **ग्रो यङि** ।८।२।२०। गिरते रेफस्य लत्वं स्यात् यङि। गर्हितं गिलति—जेगिल्यते। **(सूचिसूत्रिमूत्र्यट्यर्त्यशूर्णोतिभ्यो यङ् वाच्यः)** सोसूच्यते। सोसूत्र्यते। मोमूत्र्यते। **अट पट** गतौ। अटाट्यते। **यङि च** ।७।४।३०। अर्त्तेः, संयोगादेश्च ऋदन्ताङ्गस्य गुणो, यङि। यकारपरस्य रेफस्य न द्वित्वनिषेधः। 'अरार्यते' इति भाष्योदाहरणात्। अरारिता। आशाश्यते। ऊर्णोनूयते। **सिचो यङि** ।८।३।११२। सिचः सस्य षो न स्याद्यङि। निसेसिच्यते।

पूर्वरूपे 'जञ्जप्यते' इति रूपम्। ग्रो यङीति। गृ इत्यस्य ग्र इति षष्ठ्येकवचनम्। 'कृपो रो लः' इत्यनुवर्तते। जेगिल्यत इति। गर्हितं गिलति इत्यर्थे गृधातोः 'धातोरेकाचो' इति यङि 'ऋत इद्धातोः' इतीत्वे रपरत्वे 'ग्रो यङि' इति रेफस्य लत्वे द्वित्वे हलो लोपे 'गुणो यङ्लुकोः' इति गुणे तङि टेरेत्वे शपि पूर्वरूपे 'जेगिल्यते' इति रूपम्। सोसूच्यत इति। सूचिधातोः 'सूचिसूत्रि' इति वार्तिकेन यङि 'सन्यङोः' इति द्वित्वेऽभ्यासत्वे, हलादिशेषत्वे, ह्रस्वत्वे 'गुणो यङ्लुकोः' इति गुणे तङि टेरेत्वे शपि पूर्वरूपे 'सोसूच्यते' इत्यस्य सिद्धिः। अटाट्यत इति। अट्गतौ, तस्मात् 'सूचिसूत्रि' इति यङि द्वित्वे हलो लोपे सवर्णदीर्घे 'दीर्घोऽकितः' इति दीर्घे तङि टेरेत्वे शपि पूर्वरूपे 'अटाट्यते' इत्यस्य सिद्धिः। यङि चेति। 'गुणोर्तिसंयोगाद्योः' इति सूत्रमनुवर्तते। 'रीङ् ऋतः' इत्यस्मात् ऋत इति च। ऋधातोः यङि 'यङि च' इति गुणे रेफविशिष्टस्य यकारस्य 'सन्यङोः' इति द्वित्वे पूर्वस्य अभ्यासत्वे हलादिःशेषत्वे 'दीर्घोऽकितः' इति दीर्घे तङि टेरेत्वे शपि पूर्वरूपे च कृते 'अरार्यते' इति रूपम्। अरांचक्रे। अरारिता। अरार्य-ता इत्यवस्थायां 'यस्य हलः' इति यलोपे इडागमे रूपम्। अशाशिता। अशधातोः यङि द्वित्वे हलो लोपे इटि 'अशाश्य इता' इति जाते 'यस्य हलः' इति यलोपे 'अशाशिता' इति। ऊर्णोनूयते। ऊर्णुञ् धातोः यङि नुशब्दस्य द्वित्वे ह्रस्वे 'गुणो यङ्लुकोः' इति गुणे णत्वे 'अकृदि'ति दीर्घे तङि टेरेत्वे शपि पूर्वरूपे 'ऊर्णोनूयते' इति। सिचो यङीति। सिच धातोः यङि द्वित्वे हलो लोपे 'गुणो यङ्लुकोः' इति गुणे तङि शपि टेरेत्वे 'निसेसिच्यते' इति रूपम्। अत्र 'उपसर्गात्' इति प्राप्तं षत्वं 'सिचो यङि' इति निषेधान्न भवतीति सम्बन्धः। न कवतेरिति। 'अत्र लोपः' इत्यतोऽभ्यासस्येति। 'कुहोश्चुः' इत्यतश्चुरिति

हो, यङ्के परे।

सूचि—सूचि-सूत्रि आदि धातुओंसे भी 'यङ्' हो (पौनःपुन्य और भृशार्थमें) यङि च—ऋ धातु और संयोगादि ऋदन्त अङ्गको गुण हो, यङ्के परे। सिचो—'सिच्' धातुसम्बन्धी सकारको षत्व नहीं हो, यङ् के परे। न कव—'कु' धातुके अभ्यासको 'चुत्व'

कुवत्योस्तु—चोकूयते । (हन्तेर्हिंसायां यङि घ्नीभावो वाच्यः) जेघ्नीयते । हिंसायां किम् ? । नुगतोऽनुनासिकान्तस्य । ७ । ४ । ८५ । अनुनासिकान्तस्य अदन्ताभ्यासस्य नुक्स्याद्यङ्यङ्लुकोः। जङ्घन्यते । अयङ् यि क्ङिति ।७।४।२२। शीङोऽयङादेशः स्याद्यादौ क्ङिति परे । शाशय्यते ॥ स्वपिस्यमिव्येञां यङि ।६।१।१९। स्वपिस्यमिव्येञां यङि संप्रसारणं स्यात् । सोषुप्यते । सेसिम्यते । वेवीयते । न वशः ।६।१।२०। वशः संप्रसारणं न स्याद्यङि । वावश्यते। चायः की ।६।१।२१।

चानुवर्तते । कोकूयत इति । कु शब्देऽस्माद्यङि दीर्घे द्वित्वे ह्रस्वे 'गुणो 'यङ्लुकोः' इति गुणे 'कुहोश्चुः' इति प्राप्तं चुत्वं 'न कवतेर्यङि' इत्यनेन निषिध्यते, तङि शपि टेरेत्वे पूर्वरूपे 'कोकूयते' इति रूपम् । कौतिकुवत्योस्तु चुत्वं स्यादेवात आह–'चोकूयते'इति। जेघ्नीयत इति । हनधातोर्यङि 'हन्तेर्हिंसायाम्' इति वार्तिकेन घ्नीभावे 'सन्यङोः' इति द्वित्वेऽभ्यासत्वे ह्रस्वत्वे 'कुहोश्चुः' इति श्चुत्वे 'गुणो यङ्लुकोः' इति गुणे तङि शपि पूर्वरूपे टेरेत्वे 'जेघ्नीयते' इति रूपम् । एतच्च हिंसायामेव । अन्यथा— नुगतोऽनु इति। अङ्गस्येत्यधिकृतम्। 'अत्र लोपः' इत्यतोऽभ्यासस्येत्यनुवर्तते । जङ्घन्यत इति । हनधातोर्यङि द्वित्वे 'कुहोश्चुः' इति चुत्वेऽभ्यासचर्त्वे 'अभ्यासाच्च' इति कुत्वेन हस्य घत्वे 'नुगतो' इति नुगागमेऽन्त्यावयवे 'नश्चा' इत्यनुस्वारे 'जङ्घन्य' इति जाते तङि टेरेत्वे शपि पूर्वरूपे 'जङ्घन्यते' इति रूपम् । अयङ् यि क्ङिति । 'शीङः सार्वधातुके गुणः' इत्यतः शीङ इत्यनुवर्तते । शाशय्यते । शीङ् धातोर्यङि 'अयङ् यि क्ङिति' इति अयङि द्वित्वे हलो लोपे 'दीर्घोऽकितः' इति दीर्घे 'शाशय्य' इति जाते तङि शपि टेरेत्वे पूर्वरूपे 'शाशय्यते' इति रूपम् । स्वपिस्यमीति । 'ष्यङः सम्प्रसारणम्' इत्यतः संप्रसारणमिति लभ्यते ! सोषुप्यत इति । स्वपधातोर्यङि 'स्वपिस्यमि' इति सम्प्रसारणे पूर्वरूपे द्वित्वे हलो लोपेऽभ्यासगुणे षत्वे तङि शपि टेरेत्वे 'सोषुप्यते'इति रूपम् । सेसिम्यत इति । स्यमिधातोर्यङि 'स्वपिस्यमि' इति सम्प्रसारणे द्वित्वे हलो लोपेऽभ्यासगुणे तङि शपि टेरेत्वे 'सेसिम्यते' इति रूपम् । वेवीयत इति । व्येञ्धातोः यङि 'स्वपिस्यमि' इति सम्प्रसारणे दीर्घे द्वित्वे ह्रस्वे गुणे तङि शपि टेरेत्वे 'वेवीयते' इति रूपम् । न वश इति । 'ग्रहिज्या' इति प्राप्तं सम्प्रसारणं नेत्यर्थः । वावश्यत इति : वशधातोर्यङि द्वित्वे सम्प्रसारणनिषेधे हलो लोपे 'दीर्घोऽकितः' इति दीर्घे तङि शपि

नहीं हो, यङ् के परे । हन्ते—हिंसा अर्थमें 'हन्' धातुको 'घ्नी' आदेश हो, यङ् के परे । नुगतो—अनुनासिकान्त अदन्त अभ्यासको 'नुक्'का आगम हो, यङ् और यङ्लुक्के विषयमें । अयङ्—'शीङ्' धातुको 'अयङ्' आदेश हो, यकारादि कित्–ङित् प्रत्ययके परे । स्वपि—स्वप्यादि धातुको सम्प्रसारण हो, यङ के परे । न वशः—'वश्' धातुको सम्प्रसारण नहीं हो, यङ् के परे । चायः—'चा' धातुको 'की' आदेश हो, यङ् परे रहते ।

चायः की स्याद्यङि। चेकीयते। ई घ्राध्मोः ।७।४।३१। अनयोरीस्याद्यङि। जेघ्रीयते। देध्मीयते। नीग्वञ्चुस्रंसुध्वंसुभ्रंसुकसपतपदस्कन्दाम् ।८।४।८४। एषामभ्यासस्य नीगागमः स्याद्यङ्-यङ्लुकोः। 'अकित' इत्युक्तेर्न दीर्घः। नलोपः। वनीवच्यते। सनीस्रस्यते। दनीध्वस्यते। बनीभ्रस्यते। चनीकस्यते। पनीपत्यते। पनीपद्यते। चनीस्कद्यते॥ इति यङन्तप्रकरणम्।

अथ यङ्लुगन्तप्रकरणम्

यङोऽचि च ।२।४।७४। यङोऽचि प्रत्यये लुक् स्यात्, चकारात्तं विनापि क्वचित्। अनैमित्तिकोऽयमन्तरङ्गत्वादादौ भवति। ततः प्रत्ययलक्षणेन यङन्तत्वाद् द्वित्वम्। अभ्यासकार्यम्। धातुत्वाल्लडादयः। 'शेषात्कर्तरि परस्मैपदम्'।

टेरेत्वे पररूपे 'वावश्यते' इति रूपम्। चायः कीति। यङीति शेषः। चकीयत इति चायृ धातोर्यङि 'चायः की' इति क्यादेशे द्वित्वे ह्रस्वे चुत्वे गुणे तङि शपि टेरेत्वे 'चेकीयते' इति। ईघ्राध्मोरिति। यङीति शेषः। घ्रा, ध्मा धातोः यङि 'ईघ्राध्मोः' इति 'ई' आदेशे द्वित्वे हलो लोपे 'कुहोश्चुः' चुत्वे 'अभ्यासे चर्च' इति चर्त्वे ह्रस्वे गुणे तङि शपि पररूपे टेरेत्वे 'जेघ्रीयते' 'देध्मीयते' इत्युभयरूपसिद्धिः। 'नीग्वञ्चु' इति। 'अत्रलोप' इत्यतोऽभ्यासस्येत्यनुवर्तते। स्रंसु—भ्रंसु—ध्वंसु-धातुभ्यो यङि ङित्वात् अनुना सिकलोपे द्वित्वे हलो लोपे भषयोश्चर्त्वे 'नीग्वञ्चु' इति नीगागमे तङि टेरेत्वे शपि पररूपे 'सनीस्रस्यते' 'बनीभ्रस्यते' 'दनीध्वस्यते' रूपत्रयं साधु। तद्वत् कस-पत-पद-स्कन्द धातुभ्यो यङि द्वित्वादिकार्ये 'नीग्वञ्चु' इति नीगागमे तङि शपि टेरेत्वे 'चनीकस्यते' 'पनीपत्यते', 'पनीपद्यते', 'चनीस्कद्यते' इति रूपाणि। इति यङन्तप्रक्रिया।

—०:०:०:०—

यङोऽचि चेति। अचि इति प्रत्ययग्रहणम्, न तु प्रत्याहारः, यङा साहचर्यात्। 'ण्यक्षत्रियार्ष' इत्यतो लुगित्यनुवर्तते। तदाह—यङोऽचि प्रत्यये इति चकारात्तं विनापीति। अच्प्रत्ययाभावेऽपीत्यर्थः। तत इति। यङो लुगनन्तरमित्यर्थः। 'न लुमता' इत्यनेन हि लुमता शब्देन लुप्ते तन्निमित्तमङ्गकार्यं निषिध्यते। द्वित्वादिकं तु यङन्तस्य कार्यम्, नतु यङ्निमित्तकम्, यङि परतस्तद्विध्यभावादिति भावः। धातुत्वादिति। यङो लुकि सत्यपि प्रत्ययलक्षणमाश्रित्य यङन्तत्वात् 'सनाद्यन्ता

ई घ्रा—'घ्रा' और 'ध्मा' धातुको 'ईत' हो, यङ् के परे। नीग्व—वञ्चु, स्रंसु आदि धातुओंके अभ्यासको 'नीक्'का आगम हो, यङ् और यङ्लुक्के विषयमें।

इस प्रकार 'इन्दुमती' टीकामें यङन्तप्रकरण समाप्त हुआ।

—ः—

यङो—'यङ्'का लुक् (लोप) हो, 'अच्' प्रत्ययके परे। चकारात् 'अच्' प्रत्ययके विना

'चर्करीतं चे'त्यदादौ पाठाच्छपो लुक्। **यङो वा ।७।३।९४।** यङन्तात्परस्य हलादेः। पितः सार्वधातुकस्य इड् वा स्यात्। 'भूसुवो'रिति निषेधो यङ्लुकि भाषायां न, 'बोभूतु तेतिक्ते' इति छन्दसि निपातनात्। बोभवीति। बोभोति। बोभूतः। बोभुवति। बोभवीषि। बोभोषि। बोभूथः। बोभूथ। बोभवीमि। बोभोमि। बोभुवः। बोभूमः। बोभवाञ्चकार। बोभवाम्बभूव। बोभवामास। बोभविता। बोभविष्यति। बोभवीतु। बोभोतु। बोभूतात्। बोभूताम्। बोभुवतु। बोभूहि। बोभूतात्। बोभवानि। बोभवाव। बोभवाम। अबोभवीत्। अबोभोत्। अबोभूताम्। अबोभवुः। बोभूयात्। बोभूयाताम्। बोभूयुः। बोभूयात्। बोभूयास्ताम्। बोभूयासुः। 'गातिस्थे'ति सिचो लुक्। 'यङो वे'तीट्पक्षे गुणं बाधित्वा नित्यत्वाद् वुक्। अबोभू-

---

धातवः' इति धातुत्वम्। चर्करीतमिति। यङ्लुगन्तमदादौ बोध्यमिति व्याख्यातं प्राक्। अतो यङ्लुगन्ताच्छपो लुगित्यर्थः। निपातनादिति। 'कृपेश्छन्दसि' इत्यतः छन्दसीत्यनुवृत्तौ 'दाधर्तिदर्धर्तिदर्धर्षिबोभूतुतेतिक्ते' इत्यादिसूत्रे भूधातोर्यङ्लुगन्तस्य गुणाभावो निपात्यते। 'भू सुवोः' इत्येव तत्र गुणनिषेधे सिद्धे गुणाभावनिपातनं नियमार्थम्—यङ्लुकि छन्दस्येवायं 'भू सुवोः' इति गुणनिषेधो, नान्यत्र इति। अतो लोकेऽपि यङ्लुगस्तीति विज्ञायते। बोभवीति भूधातोर्यङि, 'यङोऽचि च' इति द्वित्वापेक्षया आदौ यङो लुकि, ततः प्रत्ययलक्षणेन यङन्तत्वात् द्वित्वे, 'गुणो यङ्लुकोः' इति अभ्यासस्य गुणे, जश्त्वे, 'सनाद्यन्ता धातवः' इति धातुत्वाल्लटि तिपि, 'कर्तरि शप्' इति शपि, 'चर्करीतं च' इति यङ्लुगन्तस्य अदादौ पाठाददादित्वात् 'अदिप्रभृतिभ्यः शपः' इति शपो लुकि, 'बो भू ति' इति स्थिते 'यङो वा' इति पाक्षिक ईडागमे, 'बोभूतुतेतिक्ते' इति छन्दसि निपातनात् 'भूसुवोस्तिङि' इति गुणनिषेधस्य यङ्लुकि भाषायामप्रवृत्त्या गुणेऽवादेशे च 'बोभवीति' इति रूपम्। इडभावे 'बोभोति' इति रूपम्। अबोभवीत्। भूधातोः 'धातोरेकाचो हलादेः क्रियासमभिहारे यङ्' इति यङि, 'यङोऽचि च' इति यङो लुकि, 'सन्यङोः' इति द्वित्वे अभ्यासत्वे, 'हलादिः शेषः' इत्यादिहलः शेषे 'ह्रस्वः' इत्यभ्यासस्य ह्रस्वत्वे, 'अभ्यासे चर्च' इति भस्य बत्वे, 'गुणो यङ्लुकोः' इति अभ्यासस्याचो गुणे 'बोभू' इति जाते, 'सनाद्यन्ता धातवः' इति धातुत्वे 'अनद्यतने लङ्' इति लङि, लङस्तिपि, शपि 'अदिप्रभृतिभ्यः शपः' शपो लुकि, 'यङो वा' इति वेटि, 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' इति गुणे, एचोऽयवायावः' इति अवादेशे 'इतश्च' इति तिप इकारस्य लोपे, अङ्गस्याडागमे च कृते 'अबोभवीत्' इति सिद्धम्। ईडागमाभावे—अबोभोत् इति। अबोभूवीत्। भूधातोः

मी कहीं सत्व ते। यङो वा—यङन्त से पर हलादि पित् सार्वधातुक को इट् का आगम

वीत्। अबोभोत् अबोभूताम्। अबोभुवुः। अबोभविष्यत्॥ जङ्गमीति। जङ्गन्ति। 'अनुदात्त'त्यनुनासिकलोपः। जङ्गतः। जङ्ग्मति। 'म्वोश्च'। जङ्गन्मि। जङ्गन्वः।

'श्तिपा, शपा-ऽनुबन्धेन निर्दिष्टं, यद्गणेन च।
यत्रैकाज्ग्रहणं चैव, पञ्चैतानि न यङ्लुकि'॥ १॥

'धातोरेकाचो हलादेः क्रियासमभिहारे यङ्' इति यङि, 'यङोऽचि च' इति यङो लुकि, प्रत्ययलक्षणेन यङन्तत्वात् 'सन्यङोः' इति द्वित्वे अभ्याससंज्ञायाम् 'हलादिः शेषः' इत्यादिहलः शिष्टे, 'ह्रस्वः' इत्यभ्यासस्याचो ह्रस्वे 'अभ्यासे चर्च' इति अभ्यासभकारस्य बत्वे, 'गुणो यङ्लुकोः' इति अभ्यासस्य गुणे 'बोभू' इति जाते, 'सनाद्यन्ता धातवः' इति धातुसंज्ञायाम् 'लुङ्' इति लुङि, लुङः स्थाने प्रथम-पुरुषैकवचनविवक्षायां तिपि, अनुबन्धलोपे, 'च्लि लुङि' इति च्लौ, 'च्लेः सिच्' इति सिचि, इचि गते, 'बोभू स् ति' इति भूते, 'इतश्च' इति तिपः इकारस्य लोपे, 'तिङ् शित्सार्वधातुकम्' इति तिपस्तकारस्य सार्वधातुकसंज्ञायाम् 'गातिस्थाघुपाभूभ्यः सिचः परस्मैपदेषु' इति सिचः सो लोपे, 'यङो वा' इति तिपस्तकारस्य ईडागमे, 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' इति गुणे प्राप्ते नित्यत्वात् तम्बाधित्वा 'भुवो वुग्लुङ्लिटोः' इति वुगागमे 'बोभूवीत्' इति जाते 'लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्तः' इत्यङ्गस्य अडागमे 'अबोभूवीत्' इति रूपम्। अबोभोत्। 'यङो वा' इति ईडागमाभावपक्षे लुङ्सम्बन्ध्यचपरत्वाभावेन वुगभावे 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' इति गुणे 'अबोभोत्' इति रूपम्। जङ्गमीति। गमधातोर्यङि 'यङोऽचि' इति लुकि प्रत्ययलोपमाश्रित्य 'सन्यङोः' इति द्वित्वेऽभ्यासकार्ये 'नुगतो' इति नुगागमेऽनुस्वारे परसवर्णे तिपि शपि यङ्लुगन्तत्वादादौ पाठात् 'अदिप्रभृतिभ्यः शपः' इति लुकि 'यङो वा' इति पाक्षिके ईडागमे 'जङ्गमीति' रूपं भवति। यदा नेडागमः स्यात्तदा 'जङ्गम्-ति' इत्यवस्थायां 'नश्चापदे' त्यनुस्वारे परसवर्णे 'जङ्गन्ति इति द्वितीयरूपसिद्धिः। 'जङ्गम् तस्' इत्यवस्थायां तसोऽपित्त्वेन ङित्त्वात् 'अनुदात्तोपदेश' इति अनुनासिकलोपे सस्य रुत्वे विसर्गे 'जङ्गतः' इति रूपं सिद्धम्। झौ परतस्तु 'जङ्गम्-झि' इति स्थिते 'अदभ्यस्तात्' इति अतादेशे तस्याऽपि ङित्त्वेन 'गमहन' इत्युपधालोपे 'जङ्ग्मति' इति रूपम्। जङ्गमीषि-जङ्गंसि। जङ्गथः। जङ्गथ। जङ्गमीमि जङ्गन्मि। जङ्गन्वः। जङ्गन्मः। अत्र मस्य 'म्वोश्च' इत्यनेन नकारे रूपाण्यवसेयानि। श्तिपा शपेति। 'इक्श्तिपौ धातुनिर्देशे' इत्यादिना निर्दिष्टम्। शब्विकरणे सूत्रं पठितम्। गणविशिष्टेन निर्दिष्टम्। यत्र चैकाज्ग्रहणेन प्रतिपादितं यत्कार्यं तद्यङ्लुगादौ न भवति इति ज्ञेयमित्यर्थः। तदेव प्राप्तमिण्निषेधं

हो, विकल्पसे। श्तिपा—१-श्तिप् निर्देश, २-शप् निर्देश, ३-अनुबन्धनिर्देश, ४-गण-निर्देश और ५-एकाच् निर्देशसे जो कार्य निर्दिष्ट हुए हैं वे पाँचों कार्य यङ्लुक्में नहीं हों।

—इति वचनान्न इण्निषेधः। जङ्गमिता। अनुनासिकलोपस्याऽभीयत्वेनाऽसिद्धत्वान्न हेर्लुक्। जङ्गहि। 'मो नो धातोः'। अजङ्गन्। अनुबन्धनिर्देशान्न च्लेरङ्—अजङ्गमीत्। **रुग्रिकौ च लुकि ७।४।९१।** ऋदुपधस्य धातोरभ्यासस्य रुक्, रिक्, रीक्-एते स्युर्यङ्लुकि। **ऋतश्च। ७। ४। ९२।** ऋदन्ताद्धातोरपि तथा। वर्वृतीति। वरिवृतीति। वरीवृतीति। वर्वर्त्ति। वरिवर्ति। वरीवर्ति। वर्वृतः ३। वर्वृतति ३। वर्वर्तामास ३। वर्वर्तिता ३। गणनिर्दिष्टत्वान्न वृद्भ्यश्चतुर्भ्य इति न। वर्वर्तिष्यति ३। अवर्वृतीत् ३। अवर्वर्त ३। सिपि 'दश्चे'ति रुत्वपक्षे—'रो रि'। अवर्वाः ३। गणनिर्दिष्टत्वादङ् न। अवर्वर्तीत् ३॥ चर्करीति। चरिकरीति। चरीकरीति। चर्कर्ति। चरिकर्ति। चरीकर्ति। चर्कृतः ३। चर्क्रति ३। चर्कराञ्चकार ३। चर्करिता ३। अचर्करीत् ३। अचर्कः ३। चर्कृयात् ३। आशिषि रिङ्—चर्क्रियात् ३। अचर्कारीत् ३। 'ऋतश्चे'ति तपरत्वान्नेह-कॄ

निवारयन्सूचयति–जङ्गमितेति। 'जङ्गम्–ता' इत्यवस्थायामिटि 'जङ्गमिता' इति रूपम्। जङ्गमिष्यति। जङ्गमीतु-जङ्गन्तु। हौ विशेषं स्मरयति 'जङ्गहि' अत्र हेरत्परकत्वेन 'अतो हेः' इति हेर्लोपे प्राप्त आह–हेर्लोपे कर्तव्ये प्राक्कृतमकारलोपस्याभीयत्वेनासिद्धतया हेरत्परकत्वाभावान्न लोपप्रसक्तिरिति भावः। लङि अजङ्गम्–त् इति स्थिते, 'यङो वा' इति सति ईटि 'अजङ्गमीत्' इत्येकं रूपं, यदा नेट् स्यात्तदा अजङ्गम्–त् इति स्थिते 'हल्ङ्याब्भ्यो' इति तल्लोपे 'मो नो धातोः' इति मस्य नत्वे 'अजङ्गन्' इति रूपम्। लुङि अजङ्गम्-च्ली–त् इति स्थिते सिचि सिच इडागमे 'अस्तिसिचोऽपृक्ते' इति तस्येडागमे 'इट ईटि' इति सलोपे दीर्घे 'अजङ्गमीत्' इति रूपम्। अत्र गम्‌धातोः लृदित्वान्नाङ् तस्यानुबन्धत्वेन तन्निमित्तककार्यस्य यङ्लुगादौ निषेधादिति भावः। 'अजङ्गमिष्यत्' इत्यादि। रुग्रिकावेति। चकारेण 'रीगृदुपधस्य च' इत्यतो रीगपि अनुकृष्यत अत आह– रुक् रिक् रीगिति। लुकि इति सप्तम्यन्तेन यङ्लुकीति ज्ञायते। ऋतश्चेति। अभ्यासस्य रुक्-रिक्-रीक् इत्यागमा भवन्तीत्यर्थः। वृतु=वर्तने धातोर्यङि 'यङोऽचि च' इति लुकि द्वित्वेऽभ्यासत्वे उरदत्वे हलो लोपे 'रुग्रिकौ च लुकि' इति रुक् रिक् रीगिति आगमत्रये सति तिपि शपि शब्लुकि 'यङो वा' इति पाक्षिक ईटि 'वर्वृतीति, वरिवृतीति, वरीवृतीति' इति। यदेडागमो न स्यात्तदा 'पुगन्त' इत्युपधागुणे सति वर्वर्ति-वरिवर्ति वरीवर्ति। इत्यादि रूपत्रयम्। ईटि सति न गुणः 'नाभ्यस्तस्याचि पिति सार्वधातुके' इति निषेधात्। डुकृञ् करणेऽस्माद्धातोः यङि यङ्लुकि द्वित्वे उरदत्वे चर्त्वे हलो लोपे तिपि शपि शब्लुकि 'यङो वा' इति ईटि गुणे 'ऋतश्च' इति

रुग्रि—ऋदुपध धातु के 'रुक्', 'रिक्' और 'रीक्' का आगम हो, यङ्लुक् में। ऋतश्च—ऋदन्त

विक्षेपे । चार्कर्ति । चाकरीति । चाकीर्तः । चाकीर्हि । चाकराणि । अचाकरीत् । अचाकः । अचाकीर्ताम् । अचाकरुः । अचाकारीत् । अचाकारिष्टाम् । अचाकारिषुः । तातर्त्ति । तातरीति । इत्यादि । इति यङ्लुगन्तप्रकरणम् ।

अथ नामधातुप्रकरणम्

सुप आत्मनः क्यच् ।३।१।८। इषिकर्मण, एषितुरात्मसंबन्धिनः, सुबन्तादिच्छायामर्थे क्यज्वा स्यात् । **सुपो धातुप्रातिपदिकयोः ।२।४।७१।** एतयोरवयवस्य सुपो लुक् स्यात् । **क्यचि च ।७।४।३३।** अवर्णस्य ईः । आत्मनः पुत्रमिच्छति-पुत्रीयति । **(मान्तप्रकृतिकसुबन्तादव्ययाच्च क्यज्न)** किमिच्छति ।

क्रमशो रुक्-रिक्-रीक्-इत्यागमाः, चर्करीति-चरिकरीति-चरीकरीति । इडभावे तु चर्कर्ति-चरिकर्ति-चरीकर्ति । इति यङ्लुगन्तप्रकरणम् ।

सुप आत्मन इति । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया सुबन्तादिति लभ्यते । 'धातोः कर्मणः' इति सूत्रात्कर्मणः इच्छायां वा इत्यनुवर्तते । कर्मण इति पञ्चमी । कर्मकारकादिति लभ्यते । सन्निधानादिच्छां प्रत्येव कर्मत्वं विवक्षितम् । आत्मन्शब्दः स्वपर्यायः । तादर्थ्यस्य शेषत्वविवक्षायां षष्ठी । स्वार्थात्कर्मण इति लभ्यते । स्वश्च इच्छायां सन्निधापितत्वादेषितैव विवक्षितः । यथा च स्वस्मै यदिष्यते कर्मकारकं तदनुवृत्तसुबन्तादिच्छायां क्यज्वा स्यादिति फलति । तदिदमभिप्रेत्य आह-इषि कर्मण इत्यादिना । पुत्रीयति । आत्मनः पुत्रमिच्छतीत्यर्थे द्वितीयान्तपुत्रशब्दात् 'सुप आत्मनः क्यच्' इति क्यचि, 'पुत्र अम् क्यच्' इति स्थिते 'सनाद्यन्ता धातवः' इति समुदायस्य धातुसंज्ञायां 'सुपो धातुप्रातिपदिकयोः' इति अमो लुकि, 'पुत्र क्यच्' इत्यत्र 'लशक्वतद्धिते' इति ककारस्येत्संज्ञायां 'हलन्त्यम्' इति चस्येत्संज्ञायां 'तस्य लोपः' इति उभयोः कचयोर्लोपे, 'क्यचि च' इत्यनेन 'पुत्र' इत्यत्र अकारस्य ईत्वे 'पुत्रीय'

धातुको भी 'रुक्'-'रिक्' और 'रीक्'का आगम हो, यङ्लुक्में ।

इस प्रकार 'इन्दुमती' टीकामें यङ्लुगन्तप्रकरण समाप्त हुआ ।

सुप्—'इष्' धातुका कर्म और 'इच्छा' कर्ताके संबन्धीवाचक सुबन्तसे इच्छा अर्थमें 'क्यच्' प्रत्यय हो, विकल्पसे । सुपो—धात्ववयव और प्रातिपदिकावयव 'सुप्'का लुक् (लोप) हो । क्यचि—अवर्णको 'ईत्' हो क्यच्के परे ।

मान्त—मान्त प्रकृतिक सुबन्त और अव्ययसे क्यच् नहीं हो ।

इदमिच्छति । **अशनायोदन्यधनाया बुभुक्षापिपासागर्द्धेषु** ।७।४।३४। एते क्यजन्ता निपात्यन्ते बुभुक्षादिष्वर्थेषु । अशनायति । उदन्यति । धनायति । बुभुक्षादौ किम् ? अशनीयति । उदनीयति । धनीयति । **अश्वक्षीरवृषलवणानामात्मप्रीतौ क्यचि** ।७।१।५१। एषां क्यचि असुक् । **(अश्ववृषयोर्मैथुनेच्छायाम्)** । अश्वस्यति वडवा । वृषस्यति गौः । **(क्षीरलवणयोर्लालसायाम्)** क्षीरस्यति बालः । लवणस्यत्युष्ट्रः । **(सर्वप्रातिपदिकानां क्यचि लालसायां सुगसुकौ)** दधिस्यति । दध्यस्यति । **नः क्ये** ।१।४।१५। क्यचि, क्यङि च नान्तमेव पदं स्यान्नान्यत् । 'न्'लोपः । राजीयति । नान्तमेवेति किम् ? वाच्यति । **'हलि च'** । गीर्यति । पूर्यति । 'धातो' रित्येव । तेनेह न–दिवमिच्छति

इति जाते तस्माद् 'वर्तमाने लट्' इति लटि, लटस्तिपि, शपि अनुबन्धलोपे, 'अतो गुणे' इति पररूपत्वे च 'पुत्रीयति' इति रूपम् । लिटि—'पुत्रीयाञ्चकार' इत्यादि । गान्तप्रकृतिकेति । सर्वत्रेच्छायां प्राप्तं क्यचं मान्तप्रकृतिकसुबन्तात् अव्ययाच्च वारयति । अत आह—क्यजनेति । उदाहरति । 'किमिच्छति' इति विग्रहे मान्तप्रकृतिकसुबन्तात् 'किम्' इत्यस्माद् 'मान्त' इति वार्तिकेन क्यचो निषेधे 'किमिच्छति' इति वाक्यमेव । नान्यत् । अव्ययादपि क्यजनेतीति यदुक्तं तदुदाहरति—'स्वः इच्छति स्वरिच्छति' अत्रापि वाक्यमेव न क्यजिति भावः । वार्तिकेन निषेधात् । अशनायेति । क्यज्विशिष्टमेतेषां निपातनम् । 'सुप आत्मनः क्यच्' इत्यनेनैव सिद्धे उदकशब्दस्योदन्नादेशार्थं तथान्येषां च दीर्घार्थं निपातनमिति अवसेयम् । तच्च सूत्रनिर्दिष्टार्थेषु सत्स्वेव स्यान्नान्यार्थेषु । अशनमिच्छति इत्यर्थे निपातनात्क्यचि कलोपे 'सुपो धातु' इति सुब्लुकि निपातनादेव दीर्घे धातुत्वाल्लडादयः 'अशनायति' इति रूपम् । निपातनाभावे 'अशनीयति' इति रूपापत्तेः । गीर्यति । पूर्यति । आत्मनो गिरमिच्छति, आत्मनः पुरमिच्छति इत्यत्र च 'सुप आत्मनः क्यच्' इति क्यचि, 'सनाद्यन्ता' इति धातुसंज्ञायां 'सुपो धातुप्रातिपदिकयोः' इति अमो लुकि, 'गिर् य' 'पुर् य' इति जाते, 'हलि च' इति उपधाया

अशनायो—'अशनाय' 'उदन्य' और 'धनाय'—ये तीनों बुभुक्षा, पिपासा और गर्द्ध (निन्दा) अर्थमें क्यजन्त निपातित हों ।

अश्वक्षीर—अश्व, क्षीर, वृष, और लवण शब्दोंसे 'असुक्'का आगम हो, आत्मप्रीति अर्थमें, क्यच्के परे । **अश्ववृष**—अश्व तथा वृष शब्दोंसे मैथुनेच्छा अर्थमें ही असुक् आगम हो । **क्षीर**—क्षीर और लवण शब्दोंसे लालसा अर्थमें ही असुक् हो । **सर्वप्राति**—सभी प्रातिपदिकसे लालसा अर्थमें 'सुक्' और 'असुक्'का आगम हो क्यच्के परे ।

नः क्ये—क्यच्-क्यङ्के परे नान्त शब्दकी ही पदसंज्ञा हो–अन्यकी नहीं ।

दिव्यति । समिध्यति । **क्यस्य विभाषा** ।६।४।५०। हलः परयोः क्यच्क्यङो-र्लोपो वाऽऽर्द्धधातुके । 'आदेः परस्य' । 'अतो लोपः' । तस्य स्थानिवद्भावा-न्नोपधाया गुणः । समिधिता । **काम्यच्च** ।३।१।९। उक्तविषये काम्यच् । पुत्रमा-त्मन इच्छति—पुत्रकाम्यति । पुत्रकाम्यिता । **उपमानादाचारे** ।३।१।१०। उप-मानात्कर्मणः सुबन्तादाचारेऽर्थे क्यच् स्यात् । पुत्रमिवाचरति—पुत्रीयति च्छात्रम् । विष्णूयति द्विजम् । **(सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्विब्वा वक्तव्यः)** 'अतो गुणे'। कृष्ण इवाचरति—कृष्णति । स्व इवाचरति-स्वति । सस्वौ । **अनुनासिकस्य क्विझलोः क्ङिति** ।६।४।१५। अनुनासिकान्तस्योपधाया दीर्घः स्यात्, क्वौ, झलादौ क्ङिति च । इदमिवाचरति इदामति । राजेवाचरति राजानति । 'इन्हन्नि'ति नियमान्नेहो-

---

इको दीर्घत्वे 'गीर्य' 'पूर्य' इति जाते धातुत्वाल्लटस्तिपि, शपि, अनुबन्धलोपे, 'अतो गुणे' इति पररूपत्वे 'गीर्यति' 'पूर्यति' इति रूपे स्तः । दिव्यति दिवमि-च्छति इत्यर्थे 'दिव् अम्' इति सुबन्तात् 'सुप आत्मनः क्यच्' इति क्यचि, 'सना-द्यन्ता धातवः' इति धातुत्वात् 'सुपो धातुप्रातिपदिकयोः' इति अमो लुकि, कचयोर्लोपे 'दिव्य' इति भूते, तस्माल्लटस्तिपि, शपि, अनुबन्धलोपे, 'अतो गुणे' इति पररूपे च कृते तत्सिद्धिः । अत्र 'हलि च' इति दीर्घो न, धातुत्वाभावात् । दिव शब्दोऽव्युत्पन्नं प्रातिपदिकमिति भावः । पुत्रकाम्यति । आत्मनः पुत्रमिच्छती-त्यर्थे पुत्र अम् इति सुबन्तात् काम्यच् प्रत्यये 'सनाद्यन्ता धातवः' इति धातुसं-ज्ञायां 'सुपो धातुप्रातिपदिकयोः' इति अमो लुकि, 'पुत्रकाम्य' इत्यस्मात् धातो-र्लटस्तिपि, शपि, अनुबन्धलोपे, 'अतो गुणे' इति पररूपत्वे 'पुत्रकाम्यति' इति रूपम् । पुत्रीयति छात्रमिति । पुत्रमिवाचरति इत्यर्थे 'पुत्र अम्' इति उपमानवाच-ककर्मणः 'उपमानादाचारे' इति क्यचि, कस्य चस्य च लोपे 'सनाद्यन्ता धातवः' इति धातुसंज्ञायां 'सुपो धातुप्रातिपदिकयोः' इत्यमो लुकि, 'क्यचि च' इति अस्य ईत्वे 'पुत्रीय' इति भूते, तस्माल्लटस्तिपि, शपि, अनुबन्धलोपे 'अतो गुणे' इति पररूपत्वे च कृते 'पुत्रीयति' इति सिद्धम् । इदामति । इदमिवाचरति इत्यर्थे इदमिति प्रातिपदिकात् 'सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्विब्वा वक्तव्यः' इति क्विपि, तस्य सर्वापहारे प्रत्ययलक्षणेन क्विबन्तत्वात् 'सनाद्यन्ता धातवः' इति धातुसंज्ञायाम्

क्यस्य—'हल्'से पर क्यच्-क्यङ्का लोप हो, आर्धधातुकके विकल्पसे ।

काम्यच्च—उक्त (सुप आत्मनः क्यच्) के विषयमें (ही) 'काम्यच्' प्रत्यय हो ।

उपमानादाचारे—उपमानवाचक कर्मसंज्ञक सुबन्तसे आचार अर्थमें 'क्यच्' प्रत्यय हो । सर्वप्राति—सभी प्रातिपदिकोंसे 'क्विप' प्रत्यय हो, आचार अर्थमें, विकल्पसे । अनुना—अनुनासिकान्तकी उपधाको दीर्घ हो, क्विप्के परे और झलादि कित्-ङित्के परे ।

पधाया दीर्घः-पन्था इवाचरति पथीनति। मथीनति। **कर्तुः क्यङ् सलोपश्च ।३।१।११।** उपमानात्कर्तुः सुबन्तादाचारेऽर्थे क्यङ् वा स्यात्, सान्तस्य कर्तृवाचकस्य लोपो वा स्यात्। 'क्यङ् ने'त्युक्तेः पक्षे वाक्यम्। 'संनियोगशिष्टानां सह वा प्रवृत्ति'रिति क्यङ्सलोपयोः सदैव प्रवृत्तिः। लोपश्च व्यवस्थितः। **(ओजसोऽप्सरसो नित्यमितरेषां विभाषया)** कृष्ण इवाचरति-कृष्णायते। ओजायते। अप्सरायते। यशायते। यशस्यते। विद्वायते। विद्वस्यते॥ **(आचारेऽवगल्भक्लीवहोडेभ्यः क्विब्वा वक्तव्यः)** 'वा'ग्रहणाद्वाक्यमपि। अवगल्भादयः पचाद्यजन्ताः। क्विप्सन्नियोगेनाऽनुदात्तत्वमनुनासिकत्वं चाऽच्प्रत्ययस्य प्रतिज्ञायते। तेन तङ्। अवगल्भते। क्लीबते। होडते। भूतपूर्वादप्यनेकाच आम्, एतद्वार्तिकारम्भसामर्थ्यात्। अवगल्भाञ्चक्रे। क्लीबाञ्चक्रे। होडाञ्चक्रे। उपसर्गसमानाकारं पूर्वपदं धातुसंज्ञाप्रयोजके प्रत्यये चिकीर्षिते पृथक् क्रियते। तेन 'गल्भ' शब्दादवतप्रागट्। अवागल्भत। अवागल्भिष्ट। **लोहितादिडाज्भ्यः क्यष् ।३।१।१३।** लोहितादिभ्यो,

---

'अनुनासिकस्य क्विझलोः क्ङिति' इति उपधाया दीर्घत्वे 'इदाम्' इति भूते तस्माल्लटस्तिपि, शपि, अनुबन्धलोपे मिलित्वा 'इदामति' इति रूपम्। राजानति। 'राजेवाचरति' इत्यर्थे राजन् इति प्रातिपदिकात् 'सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्विब्वा वक्तव्यः' इति क्विपि, क्विपो लुकि, प्रत्ययलक्षणेन क्विबन्तत्वात् 'सनाद्यन्ता धातवः' इति धातुसंज्ञायाम् 'अनुनासिकस्य क्विझलोः क्ङिति' इति उपधाया दीर्घत्वे 'राजान्' इति जाते तस्माल्लटस्तिपि, शपि, अनुबन्धलोपे मिलित्वा 'राजानति' इति। अवगल्भते। अवगल्भ इवाचरतीत्यर्थे 'आचारे' इति क्विपि तल्लोपे तङि शपि पररूपे 'अवगल्भते'। क्लीब इवाचरति क्विपि तल्लोपे तङि शपि पररूपे 'क्लीबते'। होडते। इत्यादि। अवगल्भांचक्रे-क्लीबांचक्रे-होडांचक्रे। 'अवगल्भ इति क्विबन्ताल्लङि तङि शपि पररूपे 'उपसर्गसमानाकारं पूर्वपदं धातुसंज्ञाप्रयोजके प्रत्यये कर्तव्ये पृथक्क्रियते' इति नियमेन गल्भशब्दात्प्रागेवाटि 'अवागल्भत' इति रूपम्। अवगल्भेत। अवगल्भिषीष्ट। अवागल्भिष्ट। अत्राऽपि गल्भशब्दात्प्रागेवाट् ननु अवात्प्राक्। अवागल्भिष्यत। इत्यादि। 'लोहितादिडाज्भ्यः क्यष्' इति। डाजन्ताल्लो-

---

कर्तुः क्यङ्—उपमानवाची कर्तृसंज्ञक सुबन्तसे आचार अर्थमें 'क्यङ्' प्रत्यय हो, विकल्पसे तथा सान्त कर्तृवाचकके सकारका लोप भी हो विकल्पसे। ओजसो—'ओजस्' तथा 'अप्सरस्' शब्दके सकारका नित्य और अन्य सकारान्त शब्दोंके सकारका विकल्पसे लोप हो। आचारे—आचार अर्थमें अवगल्भ, क्लीब और होडसे 'क्विप्' प्रत्यय हो, विकल्पसे (विकल्प पक्षमें-वाक्य रहे) लोहिता—लोहितादि और डाजन्तसे 'भवति' अर्थमें 'क्यष्' प्रत्यय हो।

डाजन्ताच्च भवत्यर्थे क्यष् स्यात्। **वा क्यषः ।१।३।९०।** क्यषन्तात्परस्मैपदं वा स्यात्। अलोहितो लोहितो भवति-लोहितायति। लोहितायते। ननूच्चारणसामर्थ्यात्काम्यच इव क्यषोऽपि ककारः कुतो न श्रूयते? इति चच्छृणु। तस्य भाष्ये प्रत्याख्यानात्। पटपटायति। पटपटायते। **कष्टाय क्रमणे ।३।१।१४।** चतुर्थ्यन्तात्कष्टशब्दादुत्साहेऽर्थे क्यङ् स्यात्। कष्टाय क्रमते—कष्टायते। पापं कर्तुमुत्सहत इत्यर्थः। **(सत्रकक्षकष्टकृच्छ्रगहनेभ्यः कण्वचिकीर्षायाम् इति वक्तव्यम्)** कण्व पापम्। पापं चिकीर्षति—सत्रायते। कक्षायते। **कर्मणो रोमन्थतपोभ्यां वर्त्तिचरोः ।३।१।१५।** रोमन्थतपोभ्यां कर्मभ्यां क्रमेण वर्त्तनायां, चरणे चार्थे क्यङ् स्यात्। रोमन्थं वर्त्तयति—रोमन्थायते। **(हनुचलन इति वाच्यम्)** चर्वितस्याऽऽकृष्य पुनश्चर्वणे इत्यर्थः। नेह-कीटो रोमन्थं वर्त्तयति। **(तपसः परस्मैपदञ्च)** तपश्चरति—तपस्यति ॥ **बाष्पोष्मभ्यामुद्वमने ।३।१।१६।**

हितादिगणात्क्यषिति भावः। वा क्यषः। क्यषन्तात्परस्मैपदं वेत्यर्थः। 'शेषात्कर्तरि परस्मैपदम्' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः। 'अलोहितो लोहितो भवति' इति विग्रहे लोहितशब्दात्क्यषि 'अकृत्सार्व' इति दीर्घे उभयपदत्वे 'लोहितायति-लोहितायते' रूपसिद्धिः। पटपटाशब्दात् डाजन्तात् 'लोहितादि' इति क्यषि 'अकृत' इति दीर्घे उभयपदत्वे च कृते 'पटपटायते; पटपटायति' इति रूपे भवतः। कष्टायते। 'कष्ट ङे' इति चतुर्थ्यन्तात् क्रमते इत्यस्मिन्नर्थे 'कष्टाय क्रमणे' इत्यनेन क्यङि, अनुबन्धलोपे 'सनाद्यन्ता धातवः' इति धातुसंज्ञायां 'सुपो धातुप्रातिपदिकयोः' इति ङेर्लुकि, 'अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः' इति अजन्ताङ्गस्य दीर्घत्वे 'कष्टाय' इति जाते, ङित्वात् तस्मादात्मने, शपि अनुबन्धलोपे 'अतो गुणे' इति पररूपत्वे 'टित आत्मनेपदानां टेरे इति टेरेत्वे च तत्सिद्धिः। सत्रकक्षेति। एभ्यः शब्देभ्यः क्यङ् स्यात् पापचिकीर्षायामित्यर्थः। सत्रायते-कक्षायते। अत्र क्यङि 'अकृत्सार्व' इति दीर्घे 'सत्रायते' 'कक्षायते' इति रूपे भवतः। कृच्छ्रायते-गहनायते। कर्मण इति। 'कर्तुः क्यङ्' इत्यतः क्यङिति अनुवर्तते। रोमन्थं वर्तयति इति विग्रहे 'रोमन्थायते' इति रूपम्। हनुचलने' इति वार्तिकं कीटादिषु वारणाय क्रियतेऽन्यथा तत्रापि प्रयोगापत्तेः। तपश्चरति-

---

वा क्यषः—क्यषन्तसे परस्मैपद हो, विकल्पसे। कष्टा—चतुर्थ्यन्त 'कष्ट' शब्दसे 'क्यङ्' प्रत्यय हो, उत्साह अर्थमें। सत्रकक्ष—सत्रादि शब्दोंसे 'क्यङ्' प्रत्यय हो, पापेच्छा अर्थमें। कर्मणो—कर्मीभूत 'रोमन्थ' और 'तपस्' शब्दसे वर्तना (वर्तयति) तथा चरण (चरति) अर्थमें 'क्यङ्' प्रत्यय हो। हनुचलन—'रोमन्थ' शब्दसे हनुचलन (चर्वितका पुनः चबाना—पागुर) अर्थमें ही क्यङ् प्रत्यय हो—ऐसा कहना चाहिये। तपसः—क्यङन्त 'तपस्' शब्दसे परस्मैपद हो। बाष्पो—कर्मीभूत 'बाष्प' तथा 'ऊष्म' शब्दसे उद्वमन अर्थमें

आभ्यां कर्मभ्यां क्यङ् स्यादुद्वमने। बाष्पमुद्वमति—बाष्पायते। ऊष्माणमुद्वमति—ऊष्मायते। (**फेनाच्चेति वक्तव्यम्**) फेनमुद्वमति—फेनायते। **शब्दवैरकलहाभ्रकण्वमेघेभ्यः करणे** ।३।१।१७। एभ्यः कर्मभ्यः करोत्यर्थे क्यङ् स्यात्। शब्दं करोति-शब्दायते। (**सुदिनदुर्दिननीहारेभ्यश्च**) सुदिनायते। दुर्दिनायते। नीहारायते। (**प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे बहुलमिष्ठवच्च**) प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे णिच् स्यात्, इष्ठ यथा प्रातिपदिकस्य-पुंवद्भावरभावटिलोपविन्मतुब्लोपयणादिलोपप्रस्थस्फाद्यादेशभसंज्ञास्तद्वण्णावपि स्युः। पटुमाचष्टे-पटयति। परत्वाद् वृद्धौ सत्यां टिलोपः। अपीपटत्। 'णौ चङी'त्यत्र भाष्ये तु 'वृद्धेर्लोपो बलीया'निति स्थितम्। अपपटत्। **पुच्छभाण्डचीवराण्णिङ्** ।३।१।२०। (**पुच्छादुदसने, व्यसने, पर्यसने च**) विविधं, विरुद्धं चोत्क्षेपणं—**व्यसनम्**। उत्पुच्छयते। परिपुच्छयते। विपुच्छयते। (**भाण्डात्समाचयने**) सम्भाण्डयते। समबभाण्डत।

इति विग्रहे तपस् शब्दात् 'तपसः परस्मैपदं च' इति चकारात्क्यङि तपस्य लटि परस्मैपदत्वे तिपि शपि पररूपे 'तपस्यति' इति रूपम्। बाष्पोष्मेति। 'क्यङ्' इति अनुवर्तते। बाष्पमुद्वमति इति विग्रहे क्यङि 'अकृत्' इति दीर्घे तङि शपि टेरेत्वे पररूपे 'बाष्पायते' तद्वत् 'ऊष्मायते' इत्यत्रापि अवसेयम्। फेनाच्चेति। वार्तिकमेतद्, क्यङिति शेषः। फेनायते। फेनमुद्वमति इत्यर्थे फेनशब्दात् 'फेनाच्चेति वक्तव्यम्' इति वार्तिकेन क्यङि 'अकृत्' इति दीर्घे-तङि टेरेत्वे शपि पररूपे 'फेनायते' इति रूपम्। पुच्छभाण्डेति। अस्य व्याख्यानं विधत्ते। पुच्छादिति। उत्पुच्छयते। उत्पुच्छशब्दात् णिङि अतो लोपे 'उत्पुच्छि' इति जाते तङि शपि गुणेऽयादेशे टेरेत्वे 'उत्पुच्छयते, परिपुच्छयते' इति रूपे भवतः। संभाण्डयते। भाण्डात्समाचयने' इति वार्तिकेन णिङि अतो लोपे तङि शपि गुणेऽयादेशे टेरेत्वे 'संभाडयते' इति रूपम्। लुङि 'उपसर्गसमानकारं पूर्वपदं धातुसंज्ञानिमित्ते प्रत्यये चिकीर्षिते पृथक्क्रियते'

'क्यङ्' प्रत्यय हो। फेनाच्च—कर्मीभूत 'फेन' शब्दसे उद्वमन अर्थमें 'क्यङ्' प्रत्यय हो। शब्दवैर—कर्मीभूत शब्द, वैर, आदि शब्दोंसे 'करोति' अर्थमें क्यङ् प्रत्यय हो।

सुदिन—कर्मीभूत सुदिन, दुर्दिन आदि शब्दोंसे करोत्यर्थमें 'क्यङ्' प्रत्यय हो।

प्रातिपदिक—(सभी) प्रातिपदिकसे धात्वर्थमें 'णिच्' प्रत्यय हो, विकल्पसे और 'इष्ठन्' प्रत्ययके परे यथा पुंवद्भाव, रभाव, टिलोप, विन् तथा मतुप् लोप, यणादि लोप, प्र-स्थ-स्फ-आदि आदेश और भसंज्ञा कार्य होते हैं, तथा इस 'णिच्'के परे भी हों। पुच्छ—कर्मीभूत पुच्छ, भाण्ड और चीवर शब्दसे 'णिङ' प्रत्यय हो। पुच्छाद्—'पुच्छ' शब्दसे उदसन, व्यसन और पर्यसन अर्थमें णिङ् प्रत्यय हो। भाण्डात्—'भाण्ड' शब्दसे

चीवरादर्जने, परिधाने च) संचीवरयते भिक्षुः। **मुण्डमिश्रश्लक्ष्णलवणव्रतवस्त्रहलकलकृततूस्तेभ्यो णिच्।३।१।२१।** कृञर्थे। मुण्डं करोति—मुण्डयति। (**व्रताद्भोजन-तन्निवृत्त्योः**) पयः शूद्रान्नं वा व्रतयति। (**वस्त्रात्समाच्छादने**) संवस्त्रयति। (**हल्यादिभ्यो ग्रहणे**) हलिकल्योरदन्तत्वं च निपात्यते। हलिं, कलिं वा गृह्णाति—हलयति। कलयति। महद्धलं—हलिः। कृतं गृह्णाति—कृतयति। तूस्तानि विहन्ति—वितूस्तयति। तूस्तं केशा इत्येके। जटीभूताः केशा इत्यन्ये। पापमित्यपरे। (**सत्याऽर्थवेदानामापुग्वक्तव्यः**)। सत्यापयति। अर्थापयति। वेदापयति। पाशं विमुञ्चति—विपाशयति। रूपं पश्यति—रूपयति। वीणयोपगायति—उपवीणयति। तूलेनानुकुष्णाति—अनुतूलयति तृणाग्रम्।

इति नियमेन आण्डशब्दात्प्रागेवाडागमे सति 'समवभाण्डत' इति रूपम्। संचीवरयते। संचीवरशब्दात् 'चीवरात्' इति वार्त्तिकेन णिङि तङि शपि गुणेऽयादेशे टेरेत्वे 'संचीवरयते' इति। मुण्डमिश्रेति। एभ्यो णिच् स्यात् कृञर्थे। मुण्डं करोति इति विग्रहे 'मुण्डमिश्र' इति णिचि अतो लोपे तिपि शपि गुणेऽयादेशे 'मुण्डयति' इति रूपम्। व्रतयतीति। व्रतशब्दात् 'व्रताद्भोजन' इति वार्तिकेन णिचि अतो लोपे तिपि शपि गुणेऽयादेशे 'व्रतयति' इति रूपं भवति। संवस्त्रयति। संवस्त्रशब्दात् 'वस्त्रात्समाच्छादने' इति णिचि अतो लोपे तिपि शपि गुणेऽयादेशे संवस्त्रयति। हलयति, कलयति। आभ्यां परतः 'हल्यादिभ्यो ग्रहणे' इति वार्तिकेन णिचि अनयोरदन्तत्वादगुणे तिपि शपि अयादेशे 'हलयति' 'कलयति' इति रूपे भवतः। कृतयति। कृतं गृह्णातीत्यर्थे णिचि गुणे तिपि शपि अयादेशे 'कृतयति' इति रूपम्। वितूस्तयति। वितूस्तशब्दात् णिचि गुणे तिपि शपि अयादेशे 'वितूस्तयति' इति रूपम्। सत्यापयति। सत्यशब्दात् 'सत्याप' इति णिचि 'सत्यार्थवेदानामापुग्वक्तव्यः' इति आपुकि दीर्घे 'सत्यापि' इति जाते धातुत्वाल्लटि तिपि शपि गुणेऽयादेशे सत्यापयति। अर्थापयति। अर्थशब्दादापुग्विधानसामर्थ्याण्णिचि आपुकि लटि तिपि शपि गुणेऽयादेशे 'अर्थापयति' इति रूपम्। वेदापयति। अत्रापि आपुग्विधानादेव णिजिति भावः। विपाशयति। अत्र 'सत्याप' इति णिचि अतो लोपे तिपि गुणेऽयादेशे 'विपाशयति' इति रूपम्। रूपयति। शपि णिचि अतो लोपे तिपि शपि गुणेऽयादेशे रूपम्। उपवीणयति। अत्रापि 'सत्याप' इति णिचि अतो लोपे तिपि शपि

'समाचयन' अर्थमें ही 'णिङ्' प्रत्यय हो। चीवरा—'चीवर' शब्दसे अर्जन और परिधान अर्थमें 'ण्यङ्' प्रत्यय हो। मुण्ड—मुण्डादि शब्दोंसे कृञर्थमें 'णिच्' प्रत्यय हो।

व्रताद्भो—'व्रत' शब्दसे भोजन और भोजन निवृत्ति दोनों अर्थोंमें 'णिच्' प्रत्यय हो।

वस्त्रात्—'वस्त्र' शब्दसे आच्छादन अर्थमें 'णिच्' प्रत्यय हो।

हल्या—हल्यादि शब्दोंसे 'ग्रहण' अर्थमें णिच् प्रत्यय हो। सत्यार्थ—सत्य, अर्थ

तूलेनाऽनुघट्टयतीत्यर्थः । श्लोकैरुपस्तौति-उपश्लोकयति । सेनयाऽभियाति-अभिषेणयति । लोमान्यनुमार्ष्टि-अनुलोमयति । त्वच संवरणे । पचाद्यच् । त्वचं गृह्णाति-त्वचयति । वर्मणा संनह्यति-संवर्मयति । वर्णं गृह्णाति-वर्णयति । चूर्णैरवध्वंसते—अवचूर्णयति ॥

इति नामधातुप्रकरणम् ।

अथ कण्ड्वादिप्रकरणम्

कण्ड्वादिभ्यो यक् ।३।१।२७। एभ्यो धातुभ्यो नित्यं यक् स्यात् , स्वार्थे । कण्डूञ् गात्रविघर्षणे । कण्डूयति । कण्डूयते । इत्यादि ॥

इति कण्ड्वादिप्रकरणम् ।

गुणेऽयादेशे 'उपवीणयति' इति रूपम् । अनुतूलयति । अत्र च 'सत्याप' इति णिचि अल्लोपे तिपि शपि गुणेऽयादेशे 'अनुतूलयति' इति रूपम् । एवं उपश्लोकयति—अभिषेणयति—अनुलोमयति—त्वचयति—संवर्मयति—वर्णयति—अवचूर्णयति । अत्र 'सत्याप' इत्यनेनैव णिच् बोध्यः, लङादिकार्यं च पूर्ववदूह्यम् । इति नामधातुप्रक्रिया ।

कण्ड्वादिभ्यो यक् । धातुभ्य इति । 'धातोरेकाचो हलादेः' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । नित्यमिति । वाग्रहणं तु निवृत्तमिति भावः । अन्यथा 'कण्ड्वति' इत्याद्यपि स्यादिति भावः । द्विधा हि कण्ड्वादयः—धातवः प्रातिपदिकानि च, धातुप्रकरणाद्धातुः, अस्य चाऽऽतश्चनादपि । आह चायमिमं दीर्घं, मन्ये धातुर्विभाषितः ॥ इति भाष्यादिति भावः । गात्रविघर्षणम् । गात्रखर्जनमिति यावत् । कण्डूयति । अनुबन्धविनिर्मुक्ताद् गात्रविघर्षणार्थककण्डूञ्धातोः 'कण्ड्वादिभ्यो यक्' इति स्वार्थे यकि, 'हलन्त्यम्' इति कस्येत्संज्ञायां 'तस्य लोपः' इति लोपे, 'सनाद्यन्ता धातवः' इति धातुसंज्ञायां 'वर्तमाने लट्' इति लटि, लटस्तिपि, शपि अनुबन्धलोपे, 'कण्डूय अति' इति जाते, 'अतो गुणे' इति पररूपत्वे च विहिते 'कण्डूयति' इति रूपम् । कण्डूयते । आत्मनेपदे रूपम् ।

इति कण्ड्वादयः ।

और वेद शब्दोंको 'आपुक्'का आगम हो 'णिच्'के परे ।

इस प्रकार 'इन्दुमती' टीकामें नामधातुप्रकरण समाप्त हुआ ।

कण्ड्वा—कण्ड्वादि गणपठित धातुओंसे नित्य 'यक्' प्रत्यय हो स्वार्थमें ।

आत्मनेपदप्रकरणम्

कर्त्तरि कर्मव्यतिहारे ।१।३।१४। क्रियाविनिमये द्योत्ये कर्त्तर्यात्मनेपदं स्यात्। व्यतिलुनीते। अन्यस्य योग्यं लवनम् अन्यः करोतीत्यर्थः। **न गतिहिंसार्थेभ्यः** ।१।३।१५। गतिहिंसार्थेभ्यः कर्मव्यतिहारे आत्मनेपदं न स्यात्। व्यतिगच्छन्ति। व्यतिघ्नन्ति। **(हरतेरप्रतिषेधः)** संप्रहरन्ते राजानः। **इतरेतराऽन्योन्योपपदाच्च** ।१।३।१६। **(परस्परोपपदाच्चेति वक्तव्यम्)**। इतरेतरस्याऽन्योन्यस्य, परस्परस्य वा व्यतिलुनन्ति। **नेर्विशः** ।१।३।१७। नेर्विश आत्मनेपदं स्यात्। निविशते। **परिव्यवेभ्यः क्रियः** ।१।३।१८। परिव्यवेभ्यः क्रिय आत्मनेपदं स्यात्। परिक्रीणीते। विक्रीणीते। अवक्रीणीते। **विपराभ्यां जेः**

कर्तरि कर्मेति। कर्मव्यतिहार इत्यत्र कर्मशब्दः क्रियापरः, व्यतिहारशब्दो विनिमयपर इत्युक्तं भवति। व्यतिलुनीते। वि अति इति उपसर्गद्वयपूर्वकलूञ्धातोः 'वर्तमाने लट्' इति लटि, अनुबन्धलोपे, लटो लः स्थाने 'कर्तरि कर्मव्यतिहारे' इति कर्मव्यतिहारे द्योत्ये कर्तरि आत्मनेपदे प्राप्ते, तत्र प्रथमपुरुषैकवचनविवक्षायां ते कृते, 'क्र्यादिभ्यः श्ना' इति श्नाप्रत्यये अनुबन्धलोपे, उभयत्र सार्वधातुकसंज्ञायां 'प्वादीनां ह्रस्वः' इति लूञो ह्रस्वत्वे, 'ई हल्यघोः' इति श्नाआकारस्य ईत्वे, 'टित आत्मनेपदानां टेरे' इति टेरेत्वे 'वि अति' इत्यत्र यणि च कृते 'व्यतिलुनीते' इति रूपम्। अन्यस्येति। शूद्रादियोग्यं सस्यादिलवनं ब्राह्मणः करोतीत्यर्थः। हरतेरिति। सम्प्रपूर्वाद्धरतेर्हिंसार्थत्वात् तत्रापि 'न गतिहिंसार्थेभ्यः' इति निषेधे प्राप्ते आह-हरतेर्हिंसार्थकस्य नात्मनेपदनिषेध इति भावः। संप्रहरन्ते राजानः। संप्रपूर्वात् हृधातोर्लटि 'हरतेरप्रतिषेधः' इत्यात्मनेपदे झस्यान्तादेशे शपि गुणे रपरत्वे 'संप्रहरन्ते' इति रूपम्। इतरेतरेति। एतेषूपपदेषु सत्सु अपि क्रियाविनिमये द्योत्ये धातोरात्मनेपदं नेत्यर्थः। परस्परेति। अस्मात्परस्मादपि धातोरात्मनेपदं नेति भावः। उदाहरति, इतरेतरस्य-अन्योन्यस्य-परस्परस्य वा व्यतिलुनन्ति। अत्र क्रियाविनिमयस्य सत्त्वेऽपि कर्तरि

कर्तरि—क्रिया का विनिमय (अदल-बदल) अर्थ द्योत्य हो तो धातुसे आत्मनेपद हो, कर्तामें।

न गति—गत्यर्थक और हिंसार्थक धातुओंसे 'क्रियाविनिमय' अर्थमें आत्मनेपद नहीं हो।

हरते— (सोपसर्गक हिंसार्थक) 'हृ' धातुसे 'क्रियाविनिमय' अर्थमें आत्मनेपदका निषेध नहीं हो। **इतरेतर्**—'इतरेतर' और 'अन्योन्य' उपपदक धातुसे 'क्रियाविनिमय' अर्थमें आत्मनेपद नहीं हो।

परस्परो—'परस्पर' उपपदक धातुसे क्रियाविनिमय अर्थमें आत्मनेपद नहीं हो।

नेर्वि—'न' उपसर्गक 'विश्' धातुसे आत्मनेपद हो। **परिव्यवे**—परि, वि और अव उपसर्गक 'क्रीञ्' धातुसे आत्मनेपद हो। **विपरा**—'वि' और 'परा' उपसर्गक 'जि' धातुसे आत्म-

।१।३।१९। विपराभ्यां जेरात्मनेपदं स्यात् । विजयते । पराजयते । **क्रीडोऽनुसंपरिभ्यश्च** ।१।३।२१। अनुसंपरिभ्यः क्रीडतेरात्मनेपदं स्यात् । चादाङः । अनुक्रीडते । संक्रीडते । परिक्रीडते । आक्रीडते । **(समोऽकूजने)** संक्रीडते । **कूजने तु**—संक्रीडति चक्रम् । **(आगमेः क्षमायाम्)** ण्यन्तस्येदं ग्रहणम् । आगमयस्व तावत् । मा त्वरिष्ठा इत्यर्थः । **(शिक्षेर्जिज्ञासायाम्)** धनुषि शिक्षते ।

परस्मैपदमेव 'इतरेतर' इति सूत्रे 'न गति' इत्यतो नेत्यनुवर्तनात् । विजयते । परिपूर्वक्रजिधातोर्लटः स्थाने 'विपराभ्यां जेः' इति ते, शपि, गुणे, अयादेशे टेरेत्वे च तत्सिद्धिः । विजयते—उत्कृष्टो भवतीत्यर्थः । पराजयते । निकृष्टो भवतीत्यर्थः । क्रीडोनुसमिति । अनु-सं-परि-चकारादाङ् एतेभ्य उपसर्गेभ्यो विद्यमानात् 'क्रीड' धातोरात्मनेपदं स्यादित्यर्थः । अनुक्रीडते-संक्रीडते-परिक्रीडते-आक्रीडते—अत्र 'क्रीडोनु' इत्यात्मनेपदे तङि टेरेत्वे शपि रूपाणि भवन्ति । विशेषमाह—समोऽकूजनेति । सम्पूर्वात्क्रीडधातोरकूजने एवात्मनेपदमन्यत्र परस्मैपदम् । कूजनं शब्दः ध्वनिविशेषः । कूजने सति तु 'संक्रीडति' इति रूपम् । चक्रमिति तु कूजनकर्तुः स्फोरणायेति भावः । आगमेरिति । आङ्पूर्वात् ण्यन्तात् गमधातोः क्षमार्थे आत्मनेपदमित्यर्थः । उदाहरति—आगमयस्वेति । आङ्पूर्वात् गमधातोर्णौ धातुसंज्ञायां लोटि मध्यमपुरुषैकवचनविवक्षायां थासि, थासः से आदेशे 'सवाभ्यां वामौ' इति वादेशे शपि गुणेऽयादेशे 'आगमयस्व' इति रूपम् । तावत् इति अवधौ । फलितार्थमाह मा त्वरिष्ठा इति । शिक्षेरिति । शिक्षधातोर्जिज्ञासायामात्मनेपदमित्यर्थः । शिक्षते । शिक्षधातोर्लटि 'शिक्षेर्जिज्ञासायाम्' इत्यात्मनेपदे तङि टेरेत्वे शपि 'शिक्षते' इति रूपम् । धनुषि इति विषयसप्तमी ।

नेपद हो । क्रीडो—अनु, सम्, परि और आङ् उपसर्गक 'क्रीड' धातुसे आत्मनेपद हो । समो—'सम्' उपसर्गक 'क्रीड' धातुसे आत्मनेपद हो, अकूजन (कर्र-कर्र) अर्थमें ।

नोटः—लोकमें केवल कोयल और कथंचित् मोरकी बोलीमें ही 'कूजति'का प्रयोग होता है । यहाँ मूलमें कूजन अर्थमें 'संक्रीडति चक्रम्' यह उदाहरण दिया गया है । इससे सिद्ध है कि यह उदाहरण वासुदेवके सुदर्शन चक्रका है । आज-कलके रथचक्र (गाड़ीका पहिया) का शब्द कूजन अर्थमें प्रयोग करने योग्य नहीं होता ।

('भ्रमर'के शब्दोंमें ही केवल 'गुञ्जति' का प्रयोग होता है, यह भी स्मरण रखो) ।

आगमेः—'आङ् उपसर्गक' ण्यन्त 'गम्' धातुसे आत्मनेपद हो, क्षमा अर्थमें ।

नोटः—आङ्उपसर्गवशात् गम्धातुका 'क्षमा' अर्थ होता है ।

शिक्षते—सन्नन्त 'शक्' धातुसे आत्मनेपद हो, जिज्ञासा अर्थमें ।

नोटः—'शिक्ष विद्योपादाने'का ग्रहण इसलिये नहीं होता कि वह स्वयम् 'अनुदात्तेत' (आत्मनेपदी) है ।

धनुर्विषयज्ञाने शक्तो भवितुमिच्छतीत्यर्थः। **वृत्ति-सर्ग-तायनेषु क्रमः।१।३।३८।** एष्वर्थेषु क्रम आत्मनेपदं स्यात्। वृत्तिरप्रतिबन्धः। ऋचि क्रमते बुद्धिः। सर्गः—उत्साहः। अध्ययनाय क्रमते। क्रमन्तेऽस्मिञ्छास्त्राणि। स्फीतानि भवन्तीत्यर्थः। **आङ उद्गमने।१।३।४०।** आङः परस्मात्क्रम आत्मनेपदं स्यादुद्गमने। आक्रमते सूर्यः। (ज्योतिरुद्गमन इति वाच्यम्) नेह, आक्रामति धूमो हर्म्यतलात्। **वेः पादविहरणे।१।४।४१।** वेः परस्मात् क्रमेरात्मनेपदं स्यात्पादविहरणे। साधु विक्रमते वाजी। **प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम्।१।३।४२।** समर्थाभ्यां प्रोपाभ्यां परस्मात्क्रमेरात्मनेपदं स्यात्। प्रारम्भेऽनयोस्तुल्यार्थता। प्रक्रमते। उपक्रमते। समर्थाभ्यां किम्? प्रक्रामति। गच्छतीत्यर्थः। उपक्रामति।

निर्णीतार्थमाह धनुर्विषयज्ञाने शक्तो भवितुमिच्छतीति। वृत्तिसर्गेति। एतेष्वर्थेषु गम्यमानेषु क्रमधातोरात्मनेपदमिति यावत्। समाचष्टे-वृत्तिः=अप्रतिबन्धः—ऋचि क्रमते बुद्धिः। अत्रात्मनेपदत्वे रूपमवसेयम्। ऋचि बुद्धिः प्रतिबन्धरहिता भवति। सर्गं उत्साहः। 'अध्ययनाय क्रमते' अत्रापि तङि शपि रूपम्। अध्ययनविषय उत्साहवान् भवतीत्यर्थः। क्रमन्तेऽस्मिन्निति। अत्रापि झादेशेऽन्तादेशे टेरेत्वे शपि रूपम्। अत्र सूत्रे तायनं विस्तारः विशदत्वं वा। आङ उद्गमन इति। आक्रमते सूर्यः। आङ्पूर्वात्क्रमधातोः तङि टेरेत्वे शपि रूपम्। सूर्य इति उद्गमनकर्तुः स्फोरणायेति भावः। केवलमुद्गमनमूर्ध्वगमनमित्यर्थे आत्मनेपदविधानात् 'आक्रामति धूमः' इत्यत्रापि आत्मनेपदापत्तिरत आह—'ज्योतिरुद्गमने' इति। धूमस्य ज्योतिस्त्वाभावान्न दोष इति भावः। वेः पादविहरण इति। विपूर्वात्क्रमधातोः पादविहरणे=पादविन्यासपूर्वकचलने आत्मनेपदं स्यादित्यर्थः। विक्रमते। तङि शपि रूपम्। साधु विक्रमते वाजी=अश्वः सम्यक् पादसंचालनं करोति। साधु गतिमानित्यर्थः। प्रोपाभ्यामिति। समानार्थौ ययोस्तौ समर्थौ ताभ्यामित्यर्थः। ततः कुत्र प्रपूर्वस्य क्रमधातोस्तथा उपपूर्वस्य क्रमधातोः समानार्थता अत आह—प्रारम्भेऽनयोस्तुल्यार्थतेति। प्रक्रमते—उपक्रमते। तङि शपि रूपे भवतः। प्रारभते इत्यर्थः। सम-

---

वृत्तिसर्ग—'क्रम्' धातुसे आत्मनेपद हो, वृत्ति (प्रतिबन्ध, विना रुकावट), सर्ग (उत्साह) और तायन (वृद्धि, स्फीत) अर्थमें। आङ—'आङ्' उपसर्गसे पर 'क्रम्' धातुसे उद्गमन (ऊपर उठना) अर्थमें आत्मनेपद हो। ज्योति—ज्योति (प्रकाश) का उद्गमन (उदय) अर्थमें ही 'क्रम्' धातुसे आत्मनेपद हो, ऐसा कहना चाहिये।

वेः पाद—'वि' उपसर्गसे पर 'क्रम्' धातुसे आत्मनेपद हो, पादविहरण अर्थमें।

प्रोपा—तुल्यार्थक 'प्र' और 'उप' उपसर्गसे पर 'क्रम्' धातुसे आत्मनेपद हो।

आगच्छतीत्यर्थः । **अनुपसर्गाद्वा** ।१।३।४३। अनुपसृष्टात्क्रमेरात्मनेपदं वा स्यात् । क्रामति । क्रमते । **अपह्नवे ज्ञः** ।१।३।४४। अपह्नवे जानातेरात्मनेपदं स्यात् । शतमपजानीते । अपलपतीत्यर्थः । **अकर्मकाच्च** ।१।३।४५। अकर्मकाज्जानातेरात्मनेपदं स्यात् । सर्पिषो जानीते । सर्पिषोपायेन प्रवर्त्तत इत्यर्थः । **समवप्रविभ्यः स्थः** ।१।३।२२। एभ्यस्तिष्ठतेरात्मनेपदं स्यात् । सन्तिष्ठते । अवतिष्ठते । प्रतिष्ठते । वितिष्ठते । **(आङः प्रतिज्ञायामुपसंख्यानम्)** शब्दं नित्यमातिष्ठते । **प्रकाशनस्थेयाख्ययोश्च** ।१।३।२३। तिष्ठतेरात्मनेपदं स्यादनयोरर्थयोः । गोपी कृष्णाय तिष्ठते । आशयं प्रकाशयतीत्यर्थः । 'संशय्य कर्णादिषु तिष्ठते यः' । कर्णा-

---

र्थाभ्यामित्यभावे गच्छत्यर्थे 'प्रक्रामते' इति प्रयोगापत्तिः स्यात् । अनुपसर्गाद्वेति । उपसर्गरहितात् क्रमधातोरात्मनेपदं वेति भावः । क्रामति । तिपि शपि 'क्रमः परस्मैपदेषु' इति दीर्घे रूपम् । तदभावे तङि शपि टेरेत्वे रूपम् । अपह्नवे ज्ञ इति । अपपूर्वाज्ज्ञाधातोरात्मनेपदं स्यादपह्नवार्थे इति भावः । अपजानीते । अपपूर्वाज्ज्ञाधातोः तङि 'क्र्यादिभ्यः श्ना' इति श्नाविकरणे 'ज्ञाजनोर्जा' इति जादेशे 'ईहल्यघोः' इतीत्वे टेरेत्वे 'अपजानीते' इति रूपम् । अकर्मकाच्चेति । कर्मरहितादपि ज्ञाधातोरात्मनेपदं स्यादित्यर्थः । उदाहरति—सर्पिषो जानीते । अत्राऽपि तङि टेरेत्वे क्र्यादित्वात् श्नाप्रत्यये 'ज्ञाजनोर्जा' इति जादेशे 'ईहल्यघोः' इति ईकारादेशे रूपसिद्धिः । अकर्मकत्वस्फोरणाय 'सर्पिष' इति षष्ठ्यन्तं पदमिति भावः । सन्तिष्ठते । समाप्तं भवतीत्यर्थः । अवतिष्ठते । अत्र सर्वत्र स्थाधातोर्लटः स्थाने 'समवप्रविभ्यः स्थः' इत्यात्मनेपदे, शपि, 'पाघ्राध्मास्थाम्नादाण्०' इत्यादिना तिष्ठ आदेशः । आङ् इति । प्रतिज्ञायामाङ्पूर्वात् स्थाधातोरात्मनेपदमित्यर्थः । शब्दं नित्यमातिष्ठते । आङ्पूर्वात् स्थाधातोर्लटि 'आङः प्रतिज्ञायाम्' इति तङि टेरेत्वे शपि 'पाघ्रा' इति तिष्ठादेशे 'आतिष्ठते' इति रूपम् । शब्दमिति तु प्रतिज्ञास्फोरणायेति भावः । प्रकाशनेति । प्रकाशनं=ज्ञापनम् । स्थेयो=विवादपदनिर्णेता । विवादपदनिर्णयार्थं यस्मिन् तिष्ठते स स्थेयः । आत्मनेपदं स्यादिति शेषः । तिष्ठते । स्थाधातोर्लटि प्रकाशनार्थे तङि टेरेत्वे शपि तिष्ठादेशे रूपम् । गोपी–कृष्णाय इति पदे आशयप्रकाशनार्थद्योतनाय । तद्वत् 'संशय्य कर्णादिषु तिष्ठते यः' । अत्र स्थेयार्थे आत्मनेपदम् । कर्णादीन् स्थेयान्

अनुप—अनुपसृष्ट (उपसर्गरहित) 'क्रम्' धातुसे आत्मनेपद हो, विकल्पसे । अपह्न—'ज्ञा' धातुसे आत्मनेपद हो, अपह्न (अपलाप) अर्थमें । अकर्म—अकर्मक (सोपसर्गकसे भी) 'ज्ञा' धातुसे आत्मनेपद हो । समव—'सम्' 'अव' 'प्र' अथवा 'वि' उपसर्गसे पर 'स्था' धातुसे आत्मनेपद हो । आङः—'आङ्' उपसर्गसे पर 'स्था' धातुसे आत्मनेपद हो प्रतिज्ञा अर्थमें । प्रकाश—'स्था' धातुसे आत्मनेपद हो, प्रकाशन (स्वामि-

दीन्निर्णेतृत्वेनाश्रयतीत्यर्थः । **उदोऽनूर्ध्वकर्मणि ।१।३।२४।** उदः परस्मात्तिष्ठते-रात्मनेपदं स्यादनूर्ध्वकर्मणि । मुक्तावुत्तिष्ठते । अनूर्ध्वेति किम् ? पीठादुत्तिष्ठति । **उपान्मन्त्रकरणे ।१।३।२५।** उपात्तिष्ठतेरात्मनेपदं स्यान्मन्त्रकरणे । आग्नेय्या-ऽऽग्नीध्रमुपतिष्ठते । मन्त्रकरणे किम् । भर्तारमुपतिष्ठति यौवनेन । **(उपाद्देव-पूजासङ्गतिकरणमित्रकरणपथिष्विति वाच्यम्)** आदित्यमुपतिष्ठते । गङ्गा यमुनामुपतिष्ठते । रथिकानुपतिष्ठते । मित्रीकरोतीत्यर्थः । पन्थाः स्रुघ्नमुपतिष्ठते । प्राप्नोतीत्यर्थः । **(वा लिप्सायामिति वक्तव्यम्)** भिक्षुकः प्रभुमुपतिष्ठते । उपतिष्ठति वा । **उद्विभ्यां तपः ।१।३।२७।** उद्विभ्यां तप आत्मनेपदं स्यात् । 'अकर्मका'दित्येव । उत्तपते । वितपते । दीप्यत इत्यर्थः । **स्वाङ्गकर्मकाच्चे-**

निर्णेतृत्वेन आश्रयति । उदोन्विति । उत्पूर्वात् स्थाधातोरात्मनेपदं स्यात् अनूर्ध्वगा-मिन्यर्थं । उत्तिष्ठते । उत्पूर्वात्स्थाधातोर्लटि तङि टेरेत्वे शपि तिष्ठादेशे रूपम् । मुक्ता-विति विषयसप्तमी अनूर्ध्वगामित्वं स्फोरयति । ऊर्ध्वगामित्वे तु परस्मैपदमेव । उपादिति । मन्त्रकरणार्थे गम्ये उपपूर्वात् स्थाधातोरात्मनेपदमित्यर्थः । तेन 'उपतिष्ठते' इति रूपम् । पूर्ववत्प्रक्रिया । मन्त्रकरणाभावे उदाहरति-भर्तारमिति । अत्र परस्मैपद-मेव नत्वात्मनेपदम् । उपाद्देवेति । उपपूर्वात् स्थाधातोरात्मनेपदमित्यर्थः । उपतिष्ठते । उपपूर्वात् स्थाधातोर्लटि तङि शपि तिष्ठादेशे रूपम् । आदित्यमिति देवपूजनार्थद्योत-नायेति भावः । गङ्गा यमुनामुपतिष्ठते । अत्र सङ्गतिकरणार्थे गम्यमाने आत्मनेपद-मिति भावः । गङ्गा यमुनां सङ्गच्छति इति भावः । रथिकानुपतिष्ठते । मित्रीकरणार्थे आत्मनेपदं, रूपसिद्धिः प्राग्वत् । पन्थाः स्रुघ्नमुपतिष्ठते । अत्रापि आत्मनेपदमिति भावः । वा लिप्सायामिति । उपपूर्वात्स्थाधातोरात्मनेपदं वा स्यात् लिप्सार्थे गम्ये । लिप्सा-र्थस्तु वार्तिकसामर्थ्याज्ज्ञेयः । उपतिष्ठति-उपतिष्ठते । अत्र पाक्षिकमात्मनेपदम् । उद्विभ्यामिति । उत्पूर्वाद्विपूर्वाच्च तपधातोरात्मनेपदमित्यर्थः । अकर्मकाच्चेत्यतोऽकर्म-कादिति अनुवर्त्यते । उत्तपते-वितपते । उत्पूर्वात् विपूर्वाच्च तपधातोस्तङि शपि रूपे भवतः । स्वाङ्गकर्मेति । स्वस्याङ्गं स्वाङ्गम् । तद्बोधकं यत्पदं तत् कर्म यस्य

प्रायाविष्करण) और स्थेय (विवादपदनिर्णय) अर्थमें । उदोऽनूर्ध्व—'उत्' उपसर्गसे पर 'स्था' धातुसे आत्मनेपद हो, अनूर्ध्व कर्ममें (ऊर्ध्वदेशसंयोगानुकूल कर्म 'ऊर्ध्वकर्म' और तद्भिन्न 'अनूर्ध्वकर्म' कहा जाता है)। उपान्मन्त्रकरणे—'उप' उप-सर्गसे पर 'स्था' धातुसे आत्मनेपद हो, मन्त्रकरण (स्तुति) अर्थमें । उपाद्देव—'उप' उप-सर्गसे पर 'स्था' धातुसे आत्मनेपद हो, देवपूजा आदि अर्थमें । वा लिप्सा—'उप' उप-सर्गसे पर 'स्था' धातुसे आत्मनेपद हो, लिप्सा अर्थमें, विकल्पसे । उद्विभ्यां—'उत्' और 'वि' उपसर्गसे पर अकर्मक 'तप्' धातुसे आत्मनेपद हो । स्वाङ्ग—(कर्म सूत्रसे) स्वाङ्गकर्मक

ति वक्तव्यम्) उत्तपते, वितपते पाणिम् । नेह-सुवर्णमुत्तपति । **आङो यमहनः ।१।३।२८।** आङः पराभ्यामाभ्यामात्मनेपदं स्यात् । आयच्छते । आहते । 'अकर्मकात्स्वाङ्गकर्मका'दित्येव । नेह-परस्य शिर आहन्ति । **आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम् ।२।४।४४।** आत्मनेपदेषु परेषु हनो वधादेशो वा स्याल्लुङि । आऽवधिष्ट । आऽवधिषाताम् । आऽवधिषत । **हनः सिच् ।१।२।१४।** हनः सिच् कित् स्यात् । अनुनासिकलोपः । आहत । आहसाताम् । आहसत । **यमो गन्धने ।१।२।१५।** यमः परः सिच् कित् स्याद्गन्धने । गन्धनं-सूचनं, परदोषाविष्करण-

---

तस्मात् इति भावः । उत्तपते वितपते पाणिम् । अत्र पाणिशब्दस्याङ्गवाचित्वात् । तपधातोश्च पाणिशब्दस्य कर्मत्वादात्मनेपदमिति भावः । सुवर्णमित्यस्य स्वाङ्गवाचित्वाभावान्नात्मनेपदमिति दिक् । आङो यमहन इति । 'अकर्मकात्' 'स्वाङ्गकर्मकात्' इति चानुवर्तते । आङ् पूर्वात् यमो हनश्चात्मनेपदमित्यर्थः । आयच्छते । आङ्पूर्वात् यमधातोः 'आङो यमहनः' इत्यात्मनेपदे तङि टेरेत्वे शपि 'इषुगमि' इति छादेशे तुकि जश्त्वे चर्त्वे रूपम् । आहते । आङ्पूर्वाद्धन्तेः 'आङो यमहनः' इति आत्मनेपदे तङि शपि शब्लुकि 'अनुदात्तोप' इति नलोपे 'आहते' इति रूपम् । आत्मनेपदेष्विति । 'हनो वध' इत्यतः उभयोरप्यनुवृत्तिरत आह हनोवधादेश इति । आवधिष्टेति । आङ्पूर्वाद्धनधातोः 'आङो यमहनः' इत्यात्मनेपदे लुङि तङि टेरेत्वे च्लौ सिचि इडागमे 'आत्मनेपदेषु' इति पाक्षिके वधादेशे 'उपसर्गसमानाकारं पूर्वपदं धातुसंज्ञाप्रयोजके प्रत्यये चिकीर्षिते पृथक्क्रियते' इति नियमेन आङ्पृथक्करणाद् वधशब्दात्प्रागटि दीर्घे षत्वे ष्टुत्वे 'आवधिष्ट' इति रूपम् । आवधिषाताम् । 'आ-अ-वध-इ-स्-आताम्' इति स्थितौ सवर्णदीर्घे षत्वे 'आवधिषाताम्' इति रूपम् । एवं 'आवधिषत' अत्राप्यात्मनेपदमिति भावः । वधादेशाभावे । हनः सिच् । किदित्यनुवर्तते अत आह किदिति । हनः परः सिच् कित्स्यादित्यर्थः । आहत । आङ् पूर्वाद् हनधातोः लुङि 'आङो यमहनः' इत्यात्मनेपदे वधादेशाभावे तङि च्लौ सिचि 'हनः सिच्' इति सिचः कित्वे 'अनुदात्तोपदेश' इति नलोपे 'ह्रस्वादङ्गात्' इति सिचो लोपे अटि दीर्घे 'आहत' इति रूपम् । आहसाताम् । 'आ-अ-हन्-स्-आताम्' इत्यवस्थायां दीर्घे 'हनः सिच्' इति कित्वे 'अनुदात्तोप' इति नलोपे संयोगे 'आहसाताम्' इति रूपम् ।

'तप' धातुसे आत्मनेपद हो, ऐसा कहना चाहिये ।

आङो—'आङ्' उपसर्गसे पर अकर्मक और स्वाङ्गकर्मक 'यम्' धातुसे आत्मनेपद हो ।

आत्मने—'हन्' धातुको 'वध' आदेश हो, लुङ् सम्बन्धी आत्मनेपदके परे, विकल्पसे ।

हनः सिच्—'हन्' धातुसे पर 'सिच्' कित् हो ।

यमो—'यम्' धातुसे पर 'सिच्' कित् हो, गन्धन अर्थमें ।

म्। उदायत। गन्धने किम्? उदायंस्त पादम्। आकृष्टवानित्यर्थः। **समो गम्यृच्छिभ्याम्** ।१।३।२९। समो गम्यृच्छिभ्यामात्मनेपदं स्यात्। 'अकर्मकाभ्या'-मित्येव। सङ्गच्छते। **वा गमः** ।१।२।२९। गमः परौ झलादी लिङ्सिचौ वा कितौ स्तः। सङ्गसीष्ट। सङ्गंसीष्ट। समगत। समगंस्त। समृच्छते। अकर्मकाभ्यां किम्? ग्रामं सङ्गच्छति। **(विदिप्रच्छिस्वरतीनामुपसंख्यानम्)** वेत्तेरेव ग्रहणम्। संविन्ते। संविदाते। **वेत्तेर्विभाषा** ।७।१।७। वेत्तेः परस्य झादेशस्या-

---

आङ्मन। अत्रापि आत्मनेपदे रूपमवसेयम्। यमो गन्धने। 'हनः सिच्' इत्यतः सिच्
इत्यनुवर्तने किच्च। उदायतेति। उद्-आङ्-पूर्वात् यमधातोः लुङि 'आङो यमहनः'
इत्यात्मनेपदे तङि च्लेः सिचि 'यमो गन्धने' इति सिचः कित्वे 'अनुदात्तोप' इति
नलोपे उदः पृथक्करणात् यमः प्रागटि दीर्घे 'उदायत' इति रूपम्। गन्धनाभावे तु
'उद्-आ-अ-यम-स्-त' इति स्थिते दीर्घे मस्यानुस्वारे 'उदायंस्त' इति रूपम-
वधेयम्। सम इति। 'अकर्मकाच्च' इत्यतोऽनुवृत्तं विपरिणम्यते। अकर्मकाभ्यां सम्-
पूर्वान् गमृच्छिभ्यां आत्मनेपदमित्यर्थः। सङ्गच्छते। सम्पूर्वाद् गमः लटि 'समः' इत्या-
त्मनेपदे तङि टेरेत्वे शपि 'इषुगमियमां छः' इति छादेशे तुकि श्चुत्वे जश्त्वे चर्त्वे
'सङ्गच्छते' इति रूपम्। वा गम इति। 'लिङ् सिचौ' इत्यतो लिङ्सिचाविति किदि-
ति चानुवर्तते। सङ्गसीष्ट-सङ्गंसीष्ट। सम्पूर्वाद्गमो लिङि 'समो गम्' इत्यात्मनेपदे तङि
'लिङः सीयुट्' इति सीयुडागमे 'सुट् तिथोः' इति सुटि 'सम्-गम्-सी-स्-त' इति
जाते 'वा गमः' इति लिङः कित्वे 'अनुदात्तोपदेश' इति गमो मलोपे समो मस्यानुस्वारे
परत्वे ष्टुत्वे 'संगसीष्ट' इत्येकं रूपम्। यदा किद्भावो न स्यात्तदा मलोपाभावादनुस्वारे
'संगंसीष्ट' इति रूपं भवति। समगतेति। सम्-गम्-स-त इत्यवस्थायां सिचः 'वा ग-
मः' इति कित्वपक्षे गमो मस्य 'अनुदात्तोप' इति लोपे गमः प्रागडागमे 'समगत' इति
रूपम्। यदा किद्भावं न स्यात् तदा मस्यानुस्वारे 'समगंस्त' इति रूपम्। समृच्छते।
सम पूर्वात् ऋच्छधातोः 'समो गम्' इत्यात्मनेपदे तङि टेरेत्वे 'तुदादिभ्यः शः' इति
शप्रत्यये 'समृच्छते' इति रूपम्। विदिप्रच्छीति। सम्पूर्वाद्विदादिभ्य आत्मनेपद-
मित्यर्थः। संवित्ते। सम्पूर्वाद् विद धातोः लटि तङि टेरेत्वे शपि शब्लुकि 'संवित्ते' इति
रूपम्। 'सम-विद्-आताम्' इत्यवस्थायां टेरेत्वे 'संविदाते' इत्यस्य सिद्धिः। वेत्तेरिति।
'शीङो रुट्' इत्यतो रुडिति अनुवर्तते। सम्पूर्वाद्विद्धातोर्लटि 'विदिप्रच्छि' इत्या-

---

समो—'सम्' उपसर्गसे पर अकर्मक 'गम्' और 'ऋच्छ' धातुसे आत्मनेपद हो।

वागमः—'गम्' धातुसे पर झलादि लिङ् और सिच् कित् हो, विकल्पसे।

विदि—'सम्' उपसर्गसे पर 'विद्' 'प्रच्छ' और 'स्वृ' धातुसे आत्मनेपद हो।

वेत्तेर्वि—'विद्' धातुसे पर झादेशसम्बन्धी 'अत्' को रुडागम हो, विकल्पसे।

ऽतो रुडागमो वा स्यात् । संविद्रते । संविदते । संपृच्छते । संस्वरते । [अर्त्तिश्रु-दृशिभ्यश्चेति वक्तव्यम्* । 'अर्त्तीति द्वयोरेव ग्रहणम् । अङ्विधौ त्वियर्त्तेरेवे-त्युक्तम् । मा समृत । मा समृषाताम् । मा समृषतेति । समार्त्त समार्षाताम् । समार्षतेति च-भ्वादेः । इयर्त्तेस्तु-मा समरत । मा समरेताम् । मा समरन्त । समारत । समारेताम् । समारन्त इति । संश्रृणुते । संपश्यते ।] अथाऽस्मिन्नक-र्मकाधिकारे हनिगम्यादीनां कथमकर्मकतेति चेत् , श्रृणु—

'धातोरर्थान्तरे वृत्तेर्धात्वर्थेनोपसंग्रहात् ।
प्रसिद्धेरविवक्षातः कर्मणोऽकर्मिका क्रिया' ॥ १ ॥

वहति भारम् । नदी वहति । स्यन्दत इत्यर्थः । जीवति । नृत्यति । प्रसि-

---

त्मनेपदे झादेशे झलोपे 'वर्त्तेर्विभाषा' इति रुडागमे 'संविद्रते' इत्येकं रूपम् । रुडा-गमाभावे 'संविदते' इति द्वितीयं रूपम् । तद्वत् 'संपृच्छते-संस्वरते' अत्राप्यात्मने-पदमिति भावः । ननु हनिगम्यादीनां सकर्मकत्वात्कथमकर्मकतेति चेदाह-धातोरर्था-न्तरेति । धातोरर्थान्तरे वृत्तेरिति-धात्वर्थेनोपसंग्रहात्-प्रसिद्धेः-अविवक्षातः इति वा-क्यचतुष्टयम् । अकर्मिका क्रियेति सर्वत्र सम्बध्यते । वहति भारमिति । प्रापयतीत्यर्थः । अत्र सकर्मकत्वमिति भावः । अर्थान्तरेऽस्याकर्मकत्वमुदाहरति-नदी वहति,स्यन्दते

धातोरर्थान्तरे—यहां पर १—धातोरर्थान्तरे वृत्तेः, २—धात्वर्थेनोपसंग्रहात् , ३—प्र-सिद्धेः, ४—अविवक्षातः,—इस प्रकार चार वाक्य हैं । 'अकर्मिका क्रिया' को प्रत्येक वाक्य-में अन्वय होता है । केवल 'कर्मणः' को प्रथम वाक्यमें अन्वय नहीं होकर द्वितीयसे अन्तिम चतुर्थ वाक्य तक ही होता है । प्रत्येक वाक्यका अर्थ इस प्रकार है—(१) सकर्मक धातु यदि अर्थान्तर (अकर्मक क्रियारूप अर्थान्तर) को कहने लगे तो वह अकर्मक हो जाता है । यथा 'भारं वहति = प्रापयति' यहां प्रापणार्थक 'वह' धातु सकर्मक है, परन्तु यही अर्थान्तर (स्यन्दतेरूप अर्थमें वृत्ति (प्रवृत्ति) होकर कहीं अकर्मक होती है । यथा 'नदी वहति = स्यन्दते (प्रस्रवति)' । (२) यदि कर्मका धात्वर्थसे उपसंग्रह हो जाय तो धातु अकर्मक हो जाती है । यथा 'जीवति' 'नृत्यति' यहां 'जीव'का प्राणधारण करना और 'नृत्' का अङ्ग-विक्षेप करना अर्थ है । परन्तु दोनों जगह प्राणधारण और अङ्गविक्षेप रूप कर्मका धात्वर्थमें ही अन्तर्भाव होजाता है । अतः ये दोनों धातु सकर्मक नहीं होते । (३) कहीं प्रसिद्ध कर्म रहने पर भी धातु अकर्मक हो जाती है । यथा 'मेघो वर्षति' (अर्थात् मेघो जलं वर्षति) यहाँ पर जल रूप कर्म प्रसिद्ध है, परन्तु धातु अकर्मक कही जाती है । (४) कर्मकी अविवक्षा करने पर भी धातु अकर्मक हो जाती है, यथा 'हितान्न यः संश्रृणुते स किं प्रभुः' (हितात् पुरुषात् यः न संश्रृणुते=स्व हितं न मन्यते, स किं प्रभुः, कुत्सित इत्यर्थः) यहाँ पर स्वहित रूप कर्मकी अविवक्षा करने पर धातु अकर्मक हो जाती है । * कोष्ठान्तर्गतः पाठः क्वाचित्कः ।

द्धर्यथा—मेघो वर्षति। कर्मणोऽविवक्षातो यथा—'हिताच्च यः संशृणुते स किंप्रभुः'। **माननोत्सञ्जनाचार्यकरणज्ञानभृतिविगणनव्ययेषु नियः। १। ३। ३६।** एष्वर्थेषु निय आत्मनेपदं स्यात्। शास्त्रे नयते। शास्त्रस्थं सिद्धान्तं शिष्येभ्यः प्रापयतीत्यर्थः। तेन शिष्यसंमाननं फलितम्। उत्सञ्जने—दण्डमुन्नयते। उत्क्षिपतीत्यर्थः। माणवकमुपनयते। विधिना आत्मसमीपं प्रापयतीत्यर्थः। उपनयनपूर्वकेणाध्यापनेन हि उपनेतरि आचार्यत्वं क्रियते। ज्ञाने—तत्त्वं नयते। निश्चिनोतीत्यर्थः। कर्मकरानुपनयते। भृतिदानेन स्वसमीपं प्रापयतीत्यर्थः। विगणनमृणादेर्निर्यातनम्। करं विनयते। राज्ञे देयं भागं परिशोधयतीत्यर्थः। शतं विनयते। धर्मार्थं विनियुङ्क्ते इत्यर्थः। **(उपसर्गादस्यत्यूह्योर्वेति वाच्यम्)** वस्थ निरस्यति। निरस्यते। समूहति। समूहते। **उपसर्गाद्ध्रस्व ऊहतेः। ७। ४। २३।** उपसर्गादूहतेर्ह्रस्वः स्यात्, यादौ क्ङिति। ब्रह्म समुह्यात्। अग्निं समुह्य। **निसमुपविभ्यो ह्वः। १। ३। ३०।** एभ्यो ह्व आत्मनेपदं स्यात्। निह्वयते। **स्पर्द्धायामाङः। १। ३। ३१।** आङो ह्व आत्मनेपदं स्यात्, स्पर्द्धायाम्। कृष्णश्चाणूरमाह्व-

---

इत्यर्थः। जीवति-नृत्यति। जीवेः प्राणधारणमर्थः। नृतेस्त्वङ्गविक्षेपः। उभयत्रापि कर्मणोः धात्वर्थान्तर्भावान्न सकर्मकत्वमितिभावः। मेघो वर्षति। वर्षणकर्मणो जलस्य प्रसिद्धत्वादकर्मकत्वम्। हिताच्चेत्यत्र स्वहितस्य वस्तुतः कर्मत्वेऽपि तदविवक्षयाऽकर्मकत्वम्। संमाननेति। एष्वर्थेषु निय आत्मनेपदमित्यर्थः। नयते। निधातोर्लटि 'संमानन' इति तङि टेरेत्वे शपि गुणेऽयादेशे 'नयते' इति रूपम्। शास्त्रे इति संभावनस्फोरणाय। एवं उन्नयते–उपनयते–विनयते–इत्यादिष्वात्मनेपदं बोध्यम्। उपसर्गादिति। वार्त्तिकमेतत्। आत्मनेपदं वेत्यर्थः। निरस्यति–निरस्यते। समूहति समूहते। अत्राप्यात्मनेपदमिति भावः। ब्रह्म-समुह्यात्। अत्र सम्–ऊह–या–त् इत्यवस्थायां 'उपसर्गाद्ध्रस्वः' इति ह्रस्वे 'समुह्यात्' इति रूपम्। ल्यबन्तमुदाहरति–समुह्येति। अत्रापि ह्रस्व इत्यर्थः। निसमुपेति। नि–सम्–उप–वि–एभ्यः परो यो ह्वेञ् धातुस्तस्मादात्मनेपदमित्यर्थः। निपूर्वात् ह्वेञ् धातोर्लटि 'निसमुप' इत्यात्मनेपदे शे

संमाननो—संमानन, उत्सर्जन, आचार्यकरण, ज्ञान, भृति, विगणन और व्यय रूप अर्थ गम्यमान हो तो 'नी' धातुसे आत्मनेपद हो। उपसर्गा—उपसर्गसे पर 'अस्' और 'ऊह्' धातुसे आत्मनेपद हो, विकल्पसे। उपसर्गाद्ध्रस्व—उपसर्गसे पर 'ऊह्' धातुके अच् को ह्रस्व हो, यकारादि कित्–ङित् प्रत्ययके परे। निसमुप—नि, सम्, उप और वि उपसर्गसे पर 'ह्वेञ्' धातुसे आत्मनेपद हो, परन्तु क्रियाफलमें। स्पर्द्धाया—'आङ्' उपसर्गसे पर 'ह्वेञ्'

यते । स्पर्द्धायां किम् ? पुत्रमाह्वयति । **उदश्चरः सकर्मकात्** ।१।३।५३। उत्पूर्वात्सकर्मकाच्चरतेरात्मनेपदं स्यात् । धर्ममुच्चरते । उल्लङ्घ्य गच्छतीत्यर्थः । **समस्तृतीयायुक्तात्** ।१।३।५४। तृतीयान्तेन युक्तात्सम्पूर्वाच्चरतेरात्मनेपदं स्यात् । रथेन सञ्चरते । **दाणश्च सा चेच्चतुर्थ्यर्थे** ।१।३।५५। समो दाणस्तृतीयान्तेन युक्तायुक्तं स्यात्तृतीया चेच्चतुर्थ्यर्थे । दास्या संयच्छते कामी । **उपाद्यमः स्वकरणे** ।१।३।५६। उत्पूर्वाद्यम आत्मनेपदं स्यात्स्वकरणे । **स्वकरणं**—स्वीकारः । भार्यामुपयच्छते । **विभाषोपयमने** ।१।२।१६। यमः सिच् किद्वा स्याद्विवाहेऽर्थे । रामः सीतामुपायत, उपायंस्त वा । उदवोढेत्यर्थः । **ज्ञाश्रुस्मृदृशां सनः** ।१।३।५७।

अयादेशे 'निह्वयते' इति रूपम् । एवं संह्वयते-विह्वयते-इत्यादि । स्पर्धायामिति । 'निसमुपविभ्यो ह्वः' इत्यतः 'ह्व' इत्यनुवर्तते । आङ्पूर्वात् ह्वेञ धातोरात्मनेपदमित्यर्थः । चाणूरमाह्वयते । अत्र आ–ह्वे–अ–ते–इति जातेऽयादेशे रूपम् । स्पर्धाभावे आह्वयति । उदश्चरः सकर्मकात् । उत्पूर्वाच्चरधातोः सकर्मकादात्मनेपदमित्यर्थः । धर्ममुच्चरते । उत्पूर्वकात् चर्धातोर्लटः स्थाने 'उदश्चरः सकर्मकात्' इति आत्मनेपदे टेरेत्वे च तत्सिद्धिः । समस्तृतीयेति । सकर्मकादिति निवृत्तम् । सम्पूर्वात् तृतीयान्तसमभिव्याहृताच्चरधातोरात्मनेपदमित्यर्थः । रथेन सञ्चरते । अत्र सम्पूर्वात् तृतीयान्तसमभिव्याहृताच्चरधातोरात्मनेपदमित्यर्थः। रथेन सञ्चरते । अत्र सम्पूर्वकचरधातुर्वर्तते, रथेन इति तृतीयान्तेन च युक्तः, तस्माद् 'समस्तृतीयायुक्तात्' इत्यनेनात्मनेपदम् । दाणश्च सा । 'समस्तृतीयायुक्तात्' इत्यनुवर्तते । तदाह—सम्पूर्वादिति । दास्या संयच्छते कामी । 'अशिष्टव्यवहारे दाणः प्रयोगे चतुर्थ्यर्थे 'तृतीया' इति वार्तिकेन दास्या इत्यत्र चतुर्थ्यर्थे तृतीया, ततश्च दास्या इति तृतीयान्तयुक्तात्सम्पूर्वाद्दाणधातोर्लटि तत्स्थाने प्रथमपुरुषैकवचनविवक्षायां 'दाणश्च सा चेच्चतुर्थ्यर्थे' इत्यात्मनेपदत्वात्तप्रत्यये शपि अनुबन्धलोपे 'पाघ्राध्मा' इत्यादिना दाणो यच्छादेशे 'अतो गुणे' इति पररूपत्वे टेरेत्वे च कृते तत्सिद्धिः। उपाद्यम इति । स्वीकारेऽर्थे उपाद्यम आत्मनेपदमित्यर्थः। उपयच्छते। उपपूर्वाद्यमो लटि 'उपाद्यमः' इत्यात्मनेपदे तङि शपि टेरेत्वे 'इषुगमि' इति च्छादेशे तुकि श्चुत्वे जश्त्वे चर्त्वे रूपम्। विभाषेति। विवाहार्थे सिचः कित्। 'असंयोगात्' इत्यतस्तदनुवृत्तेः। उपायत-उपायंस्त । 'उप–आ–अ–यम्–स्–त' इति स्थितौ दीर्घ सिचः सस्य 'विभाषोपयमने' इति वा कित्वे 'अनुदात्तोप' इति मलोपे 'ह्रस्वादङ्गात्' इति सलोपे 'उपायत'

धातुसे आत्मनेपद हो, यदि स्पर्धा अर्थ गम्यमान रहे । **उदश्चरः**—'उद' उपसर्गसे पर सकर्मक 'चर्' धातुसे आत्मनेपद हो । **समस्तृ**—तृतीयान्तसे युक्त 'सम्' उपसर्गक 'चर्' धातुसे आत्मनेपद हो । **दाणश्च**—तृतीयान्तसे युक्त 'सम्' उपसर्गक 'दाण' धातुसे आत्मनेपद हो, वह तृतीया यदि चतुर्थीके अर्थमें रहे ।

उपाद्यमः—'उप' उपसर्गके 'यम' धातुसे आत्मनेपद हो, स्वीकार अर्थमें । **विभाषा**—'यम्' धातुसे पर सिच् कित् हो, विकल्पसे, विवाह अर्थमें । **ज्ञाश्रुस्मृ**—सन्नन्त

सन्नन्तानामेषां प्राग्वत्। धर्मं जिज्ञासते। शुश्रूषते। सुस्मूर्षते। दिदृक्षते॥ **नाऽनोर्ज्ञः ।१।३।५८।** अनुपूर्वाज्जानातेः सन्नन्तादात्मनेपदं न स्यात्। पुत्रमनुजिज्ञासति। **प्रोपाभ्यां युजेरयज्ञपात्रेषु ।१।३।६४।** प्रयुङ्क्ते। उपयुङ्क्ते। **(स्वराद्यन्तोपसर्गादिति वाच्यम्)** उद्युङ्क्ते। नियुङ्क्ते। अयज्ञपात्रेषु किम्? द्वन्द्वं न्यग्वि पात्राणि प्रयुनक्ति। **समः क्ष्णुवः ।१।३।६५।** सम्पूर्वात्क्ष्णुव आत्मनेपदं स्यात्। संक्ष्णुते शस्त्रम्। **गन्धनावक्षेपणसेवनसाहसिक्यप्रतियत्नप्रकथनोपयोगेषु कृञः ।१।३।३२।** एषु कृञ आत्मनेपदं स्यात्। **गन्धनं**—हिंसा। उत्कुरुते। सूचयतीत्यर्थः। **अवक्षेपणं**—भर्त्सनम्। श्येनो वर्त्तिकामुदाकुरुते। भर्त्सयतीत्यर्थः। हरिमुपकुरुते। सेवते। परदारान्प्रकुरुते। तेषु सहसा प्रवर्त्तते। एधोदकस्योपस्कुरुते। गुणमाधत्ते। कथाः प्रकुरुते। प्रकथयतीत्यर्थः। शतं प्रकुरुते। धर्मार्थं विनियुङ्क्ते। एषु किम्? कटं करोति। इत्यात्मनेपदप्रकरणम्।

इति रूपम्। यदा किद्वत्त्वं न स्यात् तदा 'उपायंस्त' इति रूपम्। ज्ञाश्रु इति। सन्नन्तानामेषामात्मनेपदमित्यर्थः। जिज्ञासते। ज्ञाधातोः सनि 'सन्यङोः' इति द्वित्वेऽभ्यासत्वे ह्रस्वे अभ्यासचर्त्वे 'सन्यतः' इत्यभ्यासेत्वे ततो लटि 'ज्ञाश्रु' इत्यात्मनेपदे तङि शपि पररूपे 'जिज्ञासते' इति रूपम्। शुश्रूषते। श्रुधातोः सनि दीर्घे द्वित्वे हलो लोपे ह्रस्वे आत्मनेपदे तङि शपि टेरेत्वे रूपम्। एवं सुस्मूर्षते-दिदृक्षते-अत्राप्यात्मनेपदं बोध्यम्। नानोरिति। अनुपूर्वाज्ज्ञाधातोः सनि सति तत आत्मनेपदं नेत्यर्थः। अनुजिज्ञासति, अत्र परस्मैपदमेवेति भावः। प्रोपाभ्यामिति। अयज्ञपात्रेऽर्थे प्रोपाभ्यां युजेरात्मनेपदमित्यर्थः। प्रयुङ्क्ते। प्रपूर्वात् युजो लटि 'प्रोपाभ्यां' इत्यात्मनेपदे तङि टेरेत्वे 'रुधादिभ्यः श्नम्' इति श्नमि मित्त्वादन्त्यादचः परत्वे अल्लोपेऽनुस्वारे परसवर्णे तत्सिद्धिः। 'उपयुङ्क्ते' अत्राप्यात्मनेपदं बोध्यम्। 'स्वराद्यन्तेति'। येषामादिः स्वरः येषां चान्ते स्वर एतादृशेभ्य उपसर्गेभ्यः परो यो युजधातुस्तस्मादात्मनेपदमित्यर्थः। तेन 'उद्युङ्क्ते, नियुङ्क्ते' इत्यादावात्मनेपदमेवेति भावः। समः क्ष्णुव इति। सम्पूर्वात् क्ष्णुधातोरात्मनेपदमित्यर्थः। इत्यात्मनेपदप्रकरणम्।

ज्ञा, श्रु, स्मृ, और दृश् धातुसे आत्मनेपद हो। नाऽनोर्ज्ञः—'अनु' उपसर्गसे पर 'ज्ञा' धातुसे आत्मनेपद नहीं हो। प्रोपाभ्यां—'प्र' और 'उप' उपसर्गसे पर 'युज्' धातुसे आत्मनेपद हो, यज्ञपात्रसे भिन्न प्रयोगमें। स्वराद्यन्तो—स्वरादि और स्वरान्त उपसर्गसे पर 'युज्' धातुसे आत्मनेपद हो, अयज्ञपात्रमें—ऐसा कहना चाहिये। समःक्ष्णुवः—'सम्' उपसर्गसे पर 'क्ष्णु' धातुसे आत्मनेपद हो। गन्धनावक्षेपण—गन्धनादि अर्थों में 'कृञ्' धातुसे आत्मनेपद हो।

इस प्रकार 'इन्दुमती' टीकामें आत्मनेपदप्रकरण समाप्त हुआ।

अथ परस्मैपदप्रकरणम्

'शेषात्कर्तरि परस्मैपदम्' । 'श्वि' । श्वयति । **विभाषा श्वेः** ।६।१।३०। श्वयतेः संप्रसारणं वा स्याल्लिटि, यङि च । शुशाव । शुशुवतुः । (**श्वयतेर्लिट्यभ्यासलक्षणप्रतिषेधः**) । शिश्वाय । शिश्वियतुः । शिश्वियुः । शूयात् । 'जॄस्तम्भु' त्यङ् वा । **श्वयतेरः** ।७।४।१८। श्वयतेरिकारस्य अकारः स्यात्-अङि । अश्वत् । अश्वः । 'विभाषा धेट्श्व्योः'रिति चङ् वा । अशिश्वियत् । अश्वयीत् । **अनुपराभ्यां कृञः** ।१।३।७९। अनुपराभ्यां कृञः कर्तृगे फले, गन्धनादौ च परस्मैपदं स्यात् । अनुकरोति । पराकरोति । **अभिप्रत्यतिभ्यः क्षिपः** ।१।३।८०। अभिप्रत्यतिभ्यः क्षिपः परस्मैपदं स्यात् । क्षिप प्रेरणे । स्वरितेत् । अभिक्षिपति ।

शेषादिति । उक्तादन्यः शेषस्तस्मात् श्विधातोर्लटि तिपि शपि गुणेऽयादेशे 'श्वयति' इति रूपम् । विभाषेति । 'इग्यणः संप्रसारण'मित्यतः संप्रसारणमिति लभ्यते । शुशावेति । श्विधातोर्लिटि 'विभाषा श्वेः' इति संप्रसारणे तिपि णलि 'संप्रसारणाच्च' इति पूर्वरूपे द्वित्वे वृद्धावादेशे 'शुशाव' इति रूपम् । 'शुशु-अतुस्' इत्यवस्थायां 'अचि श्नु' इत्युवङि रुत्वे विसर्गे 'शुशुवतुः' इति रूपम् । शुशुवुरित्यादीनि रूपाणि । यदा संप्रसारणं न स्यात्तदा द्वित्वे हलादिशेषत्वे वृद्धावादेशे 'शिश्वाय' इति रूपम् । शिश्वियतुः शिश्वियुः । अत्र 'अचि श्नु' इतीयङिति भावः । शूयादिति । अत्रापि संप्रसारणं दीर्घं चेति बोध्यम् । श्वयतेरः । अङि परतः श्वयतेरकारादेशः । श्विधातोर्लङि तिपि 'इतश्च' इलोपे च्लौ 'जॄस्तम्भु' इति वाङि 'श्वयतेरः' इत्यत्वेऽटि 'अश्वत्' इति रूपम् । अङभावे 'विभाषा' इति चङि द्वित्वे हलो लोपे अटि इयङि 'अशिश्वियत्' इति रूपम् । यदा चङपि न स्यात्तदा सिचि इडागमे 'अस्तिसिच' इति तस्येडागमे 'इट ईटि' सलोपे गुणेऽयादेशेऽटि 'अश्वयीत्' इति तृतीयं रूपम् । गन्धनादाविति । गन्धनावक्षेपणसेवनसाहसिक्यप्रतियत्नप्रकथनोपयोगेषु इत्यर्थः । अनुकरोति । पराकरोति । अत्र 'गन्धनावक्षेपण' इति आत्मनेपदे प्राप्ते 'अनुपराभ्यां कृञः' इत्यपवादभूतेनानेन परस्मैपदम् । अभिप्रत्यतिभ्य इति ।

शेषात्कर्तरि—आत्मनेपदनिमित्तसे हीन जो धातु, उससे कर्तामें परस्मैपद हो। विभाषा श्वेः—'श्वि' धातुको संप्रसारण हो, लिङ्-यङ्के परे, विकल्पसे । श्वयतेर्लिटि—'श्वि' धातुके अभ्यासको 'लिट्'के परे सम्प्रसारण नहीं हो । (ऐसा कहना चाहिये)। श्वयतेरः—'श्वि' धातुके इकारको अकार आदेश हो, 'अङ्'के परे । अनुपराभ्यां—'अनु' और 'परा' उपसर्गसे पर 'कृञ्' धातुसे परस्मैपद हो कर्तृगामिनी क्रियाफलमें तथा गन्धनादि अर्थमें भी । अभिप्रत्यतिभ्यः—अभि, प्रति और अति उपसर्गसे पर 'क्षिप्' धातुसे परस्मै-

प्राद्वहः ।१।३।८१। प्राद्वहतेः परस्मैपदं स्यात् । प्रवहति । **परेर्मृषः** ।१।३।८२। परिपूर्वान्मृष्यतेः कर्तृगेऽपि फले परस्मैपदं स्यात् । परिमृष्यति । **व्याङ्परिभ्यो रमः** ।१।३।८३। व्याङ्परिभ्यो रमः परस्मैपदं स्यात् । विरमति । आरमति । परिरमति । **उपाच्च** ।१।३।८४। उपपूर्वाद्रमेः परस्मैपदं स्यात् । देवदत्तो यज्ञदत्तमुपरमति । उपरमयतीत्यर्थः । अन्तर्भावितण्यर्थोऽयम् । **विभाषाऽकर्मकात्** ।१।३।८५। उपाद्रमेरकर्मकात् परस्मैपदं वा स्यात् । उपरमति । उपरमते । निवर्तत इत्यर्थः । **बुधयुधनशजनेङ्प्रुद्रुस्रुभ्यो णेः** ।१।३।८६। एभ्यो ण्यन्तेभ्यः परस्मैपदं स्यात् । 'णिचश्चे'त्यस्यापवादः । बोधयति पद्मम् । योधयति काष्ठानि । नाशयति दुःखम् । जनयति सुखम् । प्रावयति । प्रापयतीत्यर्थः । द्रावयति । विलापयतीत्यर्थः । स्रावयति । स्यन्दयतीत्यर्थः । **क्रीङ्जीनां णौ** ।६।१।४८। क्रीङ्जीनां णौ आत्वं स्यात् । अध्यापयति । **णौ च संश्चङोः** २।४।५१। सन्परे, चङ्परे च णौ इङो गाङ् वा स्यात् । अध्यजीगपत् । अध्यापिपत् । क्रापयति ।

अभि प्रति अति इत्येवं पूर्वात् क्षिपः परस्मैपदं स्यादित्यर्थः । प्राद्वह इति । प्रपूर्वाद्वहतेः परस्मैपदम्भवतीत्यर्थः । परेर्मृष इति । परिपूर्वाद् मृषतेः परस्मैपदम्भवति । व्याङ्परिभ्यो रम इति । वि आङ् परि इत्येवं पूर्वाद्रमतेः परस्मैपदम्भवति । उपाच्चेति । रम इत्येव । उपपूर्वाद्रमतेः परस्मैपदं भवति । ननु विरामार्थकत्वात् कथं सकर्मकतेत्यत आह—उपरमयतीत्यर्थ इति । ननु णिजभावात् कथमयमर्थो लभ्यते इत्यत आह—अन्तर्भावितण्यर्थोऽयमिति । धातूनामनेकार्थत्वादिति भावः । विभाषेति । 'उपाच्च' इत्यत उपादिति लभ्यते । उपरमति—उपरमते । अत्र परस्मैपदं वा, रूपसिद्धिः सरला । बुधयुधेति । ण्यन्तेभ्य एभ्यः परस्मैपदं स्यादित्यर्थः । बोधयति । बुधधातोर्णौ 'पुगन्त' इति गुणे धातुत्वे लटि 'बुधयुध' इति परस्मैपदत्वे तिपि शपि गुणेऽयादेशे रूपम् । एवं योधयति—नाशयति—जनयति—प्रावयति—द्रावयति—स्रावयति—इत्यादिषु परस्मैपदमेवेति भावः । रूपसिद्धिः बोधयतिवदवधेया । क्रीङ्जीनामिति । णौपरत एषां धातूनामाकारान्तादेशः स्यादित्यर्थः । अध्यापयति । अधिपूर्वादिङः णौ 'क्रीङ्जीनां' इत्यात्वे यणि

पद हो । प्राद्वहः—'प्र' उपसर्गसे पर 'वह्' धातुसे परस्मैपद हो । परेर्मृषः—'परि' उपसर्गके 'मृष' धातुसे परस्मैपद हो । व्याङ्परिभ्यो—वि, आङ् और परि उपसर्गसे पर 'रम्' धातुसे परस्मैपद हो । उपाच्च—'उप' उपसर्गसे पर 'रम्' धातुसे परस्मैपद हो । विभाषाऽकर्मकात्—'उप' उपसर्गसे पर अकर्मक 'रम्' धातुसे परस्मैपद विकल्पसे हो । बुधयुधनश—बुधादि ण्यन्त धातुसे परस्मैपद हो । क्रीङ्जीनां णौ—'क्री' धातु, 'इङ्' धातु और 'जी' धातुको आत्व हो, णि के परे । णौ च संश्चङोः—सन् परक और 'चङ्'

जापयति । **निगरणचलनार्थेभ्यश्च ।१।३।८७।** निगरणार्थेभ्यश्चलनार्थेभ्यश्च ण्यन्तेभ्यः परस्मैपदं स्यात् । निगारयति । चलयति । **(अदेः प्रतिषेधः)** आदयते देवदत्तेन । **अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात् ।१।३।८८।** अणौ यो धातुरकर्मकश्चित्तवत्कर्तृकश्च तस्माण्ण्यन्तात्परस्मैपदं स्यात् । शेते कृष्णः, तं गोपी शाययति ॥ **न पादम्याङ्यमाङ्यसपरिमुहरुचिनृतिवदवसः ।१।३।८९।** एभ्यो ण्यन्तेभ्यः

'अध्यापि' इति जाते 'बुधयुध' इति परस्मैपदे तिपि शपि गुणेऽयादेशे 'अध्यापयति' इति रूपम् । णौचेति । विकल्पेन गाङादेशं विधत्ते । अध्यजीगपत् । अधिपूर्वादिङः णौ लुङि तिपि 'इतश्च' इलोपे 'णौ च संश्चङोः' इङो विभाषया गाङादेशे आदन्तत्वात्पुगागमे 'अधि–गापि–त्' इति जाते च्लौ 'णिश्रि' इति चङि चङ्परे णौ उपधाया ह्रस्वत्वे 'अधि–ग–प्–इ–अ–त्' ततो द्वित्वे चर्त्वे 'सन्यतः' इतीत्वे 'दीर्घोकितः' इति दीर्घं जकारात्प्रागडागमे यणि 'णेरनिटि' इति णेर्लोपे 'अध्यजीगपत्' इति रूपम् । यदा गाङादेशो न स्यात्तदा 'अधि–इ–इ–अ–त्' इति स्थिते 'क्रीङ्जीनां णौ' इत्यात्वे पुकि 'आडजादीनां' इत्याटि 'आटश्च' वृद्धौ यणि पिशब्दस्य द्वित्वे णेर्लोपे 'अध्यापिपत्' इति रूपम् । क्रापयति । डुक्रीञ् धातोर्णौ 'क्रीङ्जीनां' इत्यात्वे पुकि लटि तिपि शपि, गुणेऽयादेशे रूपम् । एवं जापयति । अत्रापि णौ आत्वमित्यर्थः । निगरणेति । निगरणचलनार्थेभ्यो ण्यन्तेभ्यः धातुभ्यः परस्मैपदमित्यर्थः । निपूर्वात् गृधातोर्णौ वृद्धौ शपि गुणेऽयादेशे 'निगारयति' इति रूपम् । चलयति । चलधातोर्णौ अल्लोपे लटि तिपि शपि गुणेऽयादेशे रूपम् । आदयत इति । अद्धातोर्णौ 'अत उपधायाः' इति वृद्धौ लटि तङि शपि गुणेऽयादेशे टेरेत्वे 'आदयते' इति रूपम् । अणाविति । अण्यन्तावस्थायां यः कर्मरहितः चेतनकर्तृवांश्च तस्माद्धातोर्ण्यन्ते परस्मैपदमित्यर्थः । अण्यन्तदशां प्रतिपादयते–'शेते कृष्ण' इति । अत्र शीङ् धातुरकर्मकः कृष्णरूपचेतनकर्तृवान्–च । ण्यन्तदशां स्मारयति–तं गोपी शाययति । शीङ्धातोर्णौ वृद्धौ 'शायि' इति रूपे लटि 'अणौ' इति परस्मैपदत्वे तिपि शपि गुणेऽयादेशे 'शाययति' इति रूपम् । न पादमिति । अणाविति प्राप्तं परस्मैपदं निषेधयति । ण्यन्तेभ्यो धातुभ्यः सूत्रपठितेभ्यो न परस्मैपदमित्यर्थः । पा–दम–आङ्यम्–आ·यस्–परिमुह–रुच्–नृत्–वद्–

परक 'णि' के तरे 'इङ्' धातुको 'गाङ्' आदेश हो, विकल्प से । **निगरण**—निगरणार्थक और चलनार्थक ण्यन्त धातुमें परस्मैपद हो । **अदेः प्रतिषेधः**—ण्यन्त 'अद्' धातुसे परस्मैपद नहीं हो ।

अणावकर्म—अण्यन्तावस्थामें अकर्मक और चित्तवत् (चेतन) कर्तृक धातुसे ण्यन्तावस्थामें आत्मनेपद हो ।

न पादम्याङ्—ण्यन्त पा, दमि, आङ्यम्, आङ्यस, परिमुह, रुचि, नृति, वद और वस धातुओंसे परस्मैपद नहीं हो ।

परस्मैपदं न स्यात्। पाययते। 'मितां ह्रस्वः'। दमयते। आयामयते। आयासयते। परिमोहयते। रोचयते। नर्त्तयते। वादयते। वासयते। (धेट उपसंख्यानम्) धापयते। अकर्त्रभिप्राये 'शेषा'दिति परस्मैपदं स्यादेव। वत्सान् पाययति पयः।

इति परस्मैपदप्रकरणम्।

अथ भावकर्मप्रकरणम्

भावकर्मणोः ।३।१।१३। भावकर्मणोर्लस्य तङानौ स्तः। सार्वधातुके यक् ।१।३।६७। भावकर्मवाचिनि सार्वधातुके परे धातोर्यक् स्यात्। भावः—भावना, उत्पादना, क्रिया। सा च धातुत्वेन सकलधातुवाच्या भावार्थकलकारेणानूद्यते। युष्मदस्मद्भ्यां सामानाधिकरण्याभावात्प्रथमः पुरुषः। तिङ्वाच्यक्रियाया अद्रव्यरूपत्वेन द्वित्वाद्यप्रतीतेर्न द्विवचनादिकम्। किन्तु—एकवचनमेवोत्सर्गतः। त्वया

वस्=एभ्यो णौ आदन्तात् युकि, अदुपधस्य वृद्धौ उकारऋकारोपधयोः 'पुगन्त' इति गुणे लटि 'नपाद' इति परस्मैपदनिषेधे तङि टेरेत्वे शपि गुणेऽयादेशे 'पाययते–दमयते–आयामयते–आयासयते–परिमोहयते–रोचयते–नर्तयते–वादयते–वासयते। धेट इति। ण्यन्तात् धेट् धातोः परस्मैपदं नेत्यर्थः। धापयते। धेट्धातोर्णौ 'आदेच उपदेशेऽशिति' इत्यात्वे पुकि लटि परस्मैपदे प्राप्ते तं 'धेट उपसंख्यानम्' इति धेट उपसंख्यानात् परस्मैपदनिषेधे तङि शपि गुणेऽयादेशे टेरेत्वे 'धापयते' इति रूपम्। अकर्त्रर्थे परस्मैपदं स्यादेवोक्ताभावेन शेषत्वात् 'शेषात्कर्तरि' इति प्रतिपादनाच्च। वत्सान् पाययति। अत्र पाधातोर्णौ 'आतो युक् चिण्कृतोः' इति युकि 'शेषात्' इति परस्मैपदत्वे तिपि शपि गुणेऽयादेशे 'पाययति' पयः, इति रूपम्॥ इति परस्मैपदप्रक्रिया॥

तिङ्वाच्येति। सत्त्वं-द्रव्यम्, लिङ्गसंख्यान्वययोग्यम्। तिङ्वाच्या या भावना क्रिया सा असत्त्वरूपा लिङ्गसंख्यान्वयायोग्या, शब्दशक्तिस्वभावात्। ततश्च तस्यां तिङ्वाच्यभावनायां द्वित्वबहुत्वयोरप्रतीतेः 'युवाभ्यां युष्माभिर्वा आस्यते' इत्यादौ न द्विवचनं बहुवचनं चेत्यर्थः। किन्त्वेकवचनमेवेति। तिङ्वाच्यभावलकारस्येति शेषः। त्वया मयेति।

धेट उपसंख्यानम्—ण्यन्त 'धेट्' धातुसे परस्मैपद नहीं हो।

इस प्रकार इन्दुमती टीकामें परस्मैपदप्रकरण समाप्त हुआ।

भावकर्मणोः—भाववाच्य और कर्मवाच्यमें लकारके स्थानमें आत्मनेपद हो।

सार्वधातुके—भाववाची और कर्मवाची सार्वधातुकके परे रहते धातुसे 'यक्' प्रत्यय हो।

मया अन्यैश्च-भूयते। बभूवे। **स्य-सिच्-सीयुट्-तासिषु भावकर्मणोरुपदेशेऽज्झनग्रहदृशां वा चिण्वदिट् च** ।६।४।६२। उपदेशे योऽच् तदन्तानां, हनादीनां च चिणीवाऽङ्गकार्यं वा स्यात्स्यादिषु परेषु, भावकर्मणोर्गम्यमानयोः स्यादीनामिडागमश्च। चिण्वद्भावपक्षेऽयमिट्। चिण्वद्भावाद् वृद्धिः। भाविता। भविता। भाविष्यते। भविष्यते। भूयताम्। अभूयत। भूयेत। भाविषीष्ट। भविषीष्ट। **चिण् भावकर्मणोः** ।३।१।६६। च्लेश्चिण् स्याद्भावकर्मवाचिनि 'त' शब्दे परे। अभावि। अभाविष्यत। अभविष्यत। अकर्मकोऽप्युपसर्गवशात्सकर्मकः। अनुभूयते आनन्दश्चैत्रेण, त्वया मया च। अनुभूयेते। अनुभूयन्ते। त्वमनुभूयसे। अहमनुभूये। अन्वभावि। अन्वभाविषाताम्। अन्वभविषाताम्। णिलोपः। भाव्यते।

त्वत्कर्तृकं मत्कर्तृकम् अन्यकर्तृकं भवनमित्यर्थः। भूयते। भूधातोः 'लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः' इति भावरूपे अर्थे 'वर्तमाने लट्' इति लट्लकारे अटि गते, 'भावकर्मणोः' इति आत्मनेपदे प्राप्ते तत्र एकवचनविवक्षायां ते, 'तिङ्शित् सार्वधातुकम्' इति सार्वधातुकसंज्ञायां 'सार्वधातुके यक्' इति यकि, कस्येत्संज्ञायां लोपे च कृते कित्वाद् गुणाभावे 'टित आत्मनेपदानां टेरे' इति टेरेत्वे च कृते 'भूयते' इति रूपम्। स्यसिच्। अच् हन् ग्रह दृश् एषां द्वन्द्वात् षष्ठी। उपदेश इत्यच एव विशेषणम्, नेतरेषाम्, अव्यभिचारात्। तदाह—उपदेशे योऽजिति। अजित्यस्य उपदेशान्वयित्वेऽपि सौत्रः समासः। अजिति लुप्तषष्ठीकं वा। चिण्वदिति सप्तम्यन्ताद्वतिः, स्यसिच्सीयुट्तासिष्वित्युपमेयतः सप्तमीदर्शनात्। तदाह—चिणीवेति। अङ्गकार्यमिति अङ्गस्येत्यधिकृतत्वादिति भावः। अयमिडिति। सेट्कस्य वलादित्वलक्षण इट् तु स्यादेवेति भावः। अभावि। भूधातोः 'लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः' इति भावे 'लुङ्' इति भूतार्थे लुङि कृते, लः स्थाने 'भावकर्मणोः' इति ते, 'च्लि लुङि' इति च्लौ, च्लेः स्थाने 'चिण्भावकर्मणोः' इति चिणि, चस्य णस्य चेत्संज्ञायां लोपे च 'अचो ञ्णिति' इति वृद्धौ, 'एचोऽयवायावः' इत्यावादेशे 'चिणो लुक्' इति तशब्दस्य लुकि, 'लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्तः' इत्यङ्गस्याडागमे 'अभावि' इति रूपम्। भाव्यते। भूधातोः 'हेतुमति च' इति णिचि, णस्य चस्य चेत्संज्ञायां लोपे च 'अचो ञ्णिति' इति वृद्धौ, एचोऽयवायावः' इत्यावादेशे, 'भावि' इति जाते 'सना-

---

स्यसिच्—उपदेशावस्थामें जो अच्, तदन्त जो धातु, उसको तथा हन्, ग्रह और दृश् धातुओंको 'चिण्'के परे जो २ अङ्गकार्य होते हैं वे कार्य स्य, सिच्, सीयुट् और तास्के परे भाव तथा कर्मका अर्थ गम्यमान रहने पर विकल्पसे हों, एवं स्य, सिच्, सीयुट् और तास्को चिण्वद्भावपक्षमें इट्का आगम भी हो।

चिणभाव—'च्लि'के स्थानमें चिण् आदेश हो, भाव और कर्मवाची 'त' शब्दके परे

भावयाञ्चक्रे । भावयाम्बभूवे । भावयामासे । चिण्वदिट आभीयत्वेनासिद्धत्वाण्णि-लोपः । भविता । भावयिता । भाविष्यते । भावयिष्यते । भाव्यताम् । अभाव्यत । भाव्येत । भाविषीष्ट । भावयिषीष्ट । अभावि । अभावयिषाताम् । अभाविषाताम् । बुभूष्यते । बुभूषाञ्चक्रे । बुभूषिता । बुभूषिष्यते । बोभूय्यते ॥ 'अकृत्सार्व-

---

धन्ता धातवः' इति धातुसंज्ञायाम् 'लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः' इति कर्मणि 'वर्तमाने लट्' इति लटि, 'भावकर्मणोः' इत्यात्मनेपदे ते 'तिङ्शित्सार्वधातुकम्' इति सार्वधातुकत्वे 'सार्वधातुके यक्' इति यकि, कस्येत्संज्ञायां लोपे च 'आर्धधातुकं शेषः' इत्यार्धधातुकसंज्ञायाम् 'णेरनिटि' इति णिलोपे 'टित आत्मनेपदानां टेरे' इति टेरेत्वे च कृते 'भाव्यते' इति । भावयाञ्चक्रे । भूधातोः 'हेतुमति च' इति णिचि, णस्य चस्य चेत्संज्ञायां लोपे च 'अचो ञ्णिति' इति वृद्धौ, 'एचोऽयवायावः' इत्यावादेशे 'सनाद्यन्ता धातवः' इति धातुसंज्ञायाम् 'परोक्षे लिट्' इति कर्मणि लिटि, 'कास्यने-काच आम् वक्तव्यः' इत्यामि, आमः 'आर्धधातुकं शेषः' इत्यार्धधातुकत्वात् 'णेर-निटि' इति णिलोपे प्राप्ते तम्बाधित्वा 'अयामन्ताल्वाय्येत्न्विष्णुषु' इति णेरयादेशे 'भावयाम् लिट्' इति जाते, 'आमः' इति लिटो लुकि, 'कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि' इति लिट्परकृञोऽनुप्रयोगे कृते 'भावयाम् कृ लिट्' इति भूते लिटो लः स्थाने 'भाव-कर्मणोः' इत्यात्मनेपदे ते 'लिटस्तझयोरेशिरेच्' इति एशि, अनुबन्धकार्ये 'लिटि धातोरनभ्यासस्य' इति द्वित्वे, अभ्यासत्वे, उरदत्वे, रपरे हलादिशेषे, चुत्वे, यणि, मस्यानुस्वारे, परसवर्णे च कृते 'भावयाञ्चक्रे' इति । अभावि । भूधातोः 'हेतुमति च' इति णिचि, अनुबन्धलोपे, 'अचो ञ्णिति' इति वृद्धौ, आवादेशे 'भावि' इति जाते, तस्य 'सनाद्यन्ता धातवः' इति धातुसंज्ञायां 'लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः' इति कर्मणि 'लुङ्' इति लुङि, अनुबन्धलोपे लः स्थाने 'भावकर्मणोः' इति ते, 'च्लि लुङि' इति च्लौ, 'चिण्भावकर्मणोः' इति च्लेश्चिणि, अनुबन्धलोपे, 'णेरनिटि' इति णिलोपे, 'चिणो लुक्' इति तशब्दस्य लोपे 'लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्तः' इति अङ्गस्याडागमे, 'अभावि' इति रूपम् । बुभूषाञ्चक्रे । 'बुभूष' इति सन्नन्तं प्रसाध्य 'सनाद्यन्ता धातवः' इति धातुसंज्ञायां 'परोक्षे लिट्' इति लिटि, 'कास्यनेकाच आम्वक्तव्यः' इति आमि, 'आमः' इति लिटो लुकि, 'कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि' इति लिट्परकृञोऽनुप्रयोगे, लिटो लः स्थाने ते, तस्य स्थाने एशि 'लिटि धातोरनभ्यासस्य' इति द्वित्वे, अभ्यासत्वे, अभ्यासकार्ये च कृते आमो मस्य अनुस्वारे परसवर्णे च कृते, यणि च कृते 'बुभूषाञ्चक्रे' इति रूपम् । बुभूषाञ्चक्राते, बुभूषाञ्चक्रिरे । इत्यादि । बोभूय्यते । भूधातोः 'धातोरेकाचो हलादेः क्रियासमभिहारे यङ्' इति यङि, ङलोपे 'सन्यङोः' इति द्वित्वे, अभ्यासत्वे, अभ्यासकार्ये 'गुणो यङ्लुकोः' इति अभ्यासस्य गुणे, 'बोभूय' इति जाते, 'सनाद्यन्ता धातवः'

धातुकयोर्दीर्घः' । स्तूयते विष्णुः । स्ताविता । स्तोता । स्ताविष्यते । स्तोष्यते । अस्तावि । अस्ताविषाताम् । अस्तोषाताम् । 'गुणोर्त्ती'ति गुणः । अर्यते । स्मर्यते । 'ऋच्छत्यॄता'मिति गुणः । आरे । सस्मरे । परत्वान्नित्यत्वाच्च गुणे, रपरे च कृतेऽजन्तत्वाभावेऽपि उपदेशग्रहणाच्चिण्वदिट् । आरिता । अर्ता । स्मारिता । स्मर्ता । नलोपः । स्रस्यते । सस्रंसे । इदितस्तु—नन्द्यते । इज्यते ।

तनोतेर्यकि ।६।४।४४। तनोतेर्यकि अदन्तादेशो वा स्यात् । तायते-तन्यते ।

तपोऽनुतापे च ।३।१।६५। तपश्च्लेश्चिण्न स्यात्, कर्मकर्त्तरि, अनुतापे च ।

इति धातुसंज्ञायां 'लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः' इति कर्मणि 'वर्तमाने लट्' इति वर्तमानेऽर्थे लटि, 'भावकर्मणोः' इत्यात्मनेपदे प्रथमपुरुषैकवचनविवक्षायां ते, 'तिङ्शित्सार्वधातुकम्' इति तस्य सार्वधातुकसंज्ञायां 'सार्वधातुके यक्' इति यकि, 'अतो लोपः' इति यङोऽकारस्य लोपे, 'टित आत्मनेपदानां टेरे' इति टेरेत्वे च कृते 'बोभूय्यते' इति रूपम् । स्तूयते विष्णुरिति । ष्टुञ् स्तुतौ, इति धातोः कर्मणि लटि, 'धात्वादेः षः सः' इति षस्य सत्वे, 'निमित्तापाये नैमित्तिकस्याप्यपायः' इति न्यायेन ष्टुत्वे गते, 'भावकर्मणोः' इति लटस्ते 'सार्वधातुके यक्' इति यकि, कगते, 'अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः' इति स्तु इत्यस्य दीर्घ 'टित आत्मनेपदानां टेरे' इति टेरेत्वे च कृते 'स्तूयते' इति रूपम् । अस्तावि । स्तुधातोः कर्मणि लुङि, 'भावकर्मणोः' इति लुङस्ते, 'च्लि लुङि' इति च्लौ, 'चिण्भावकर्मणोः' इति च्लेश्चिणि, अनुबन्धलोपे, वृद्धौ आवादेशे 'चिणो लुक्' इति तशब्दस्य लोपे, अङ्गस्य अडागमे, 'अस्तावि' इति रूपम् । अस्ताविषाताम् । स्तुधातोः कर्मणि लुङः स्थाने आतामि, च्लौ, च्लेः सिचि, इञि गते, 'स्यसिच्सीयुट्तासिषु भावकर्मणोः' इति चिण्वद्भावे, इडागमे च, चिण्वद्भावात् वृद्धौ, आवादेशे, सिचः सस्य षत्वे, अङ्गस्याडागमे, 'अस्ताविषाताम्' इति रूपम् । चिण्वद्भावाभावपक्षे—अस्तोषाताम् । अर्यते । ऋ गतौ, इत्यस्माद् धातोः कर्मणि लुङस्ते 'सार्वधातुके यक्' इति यकि, कगते 'आर्धधातुकं शेषः' इति यक आर्धधातुकसञ्ज्ञायाम् 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' इति गुणे प्राप्ते, 'क्ङिति च' इत्यनेन तस्य निषेधे, 'गुणोर्तिसंयोगाद्योः' इत्यनेन गुणे अकारे जाते 'उरण् रपरः' इति रपरत्वे टेरेत्वे च कृते 'अर्यते' इति रूपम् । तनोतेरिति । 'विड्वनोरनुनासिकस्यात्' इत्यतः आदिति, 'ये विभाषा' इत्यतो विभाषेति चानुवर्तते । तदाह—आकारोऽन्तादेशो वा स्यादिति । तपोऽनुतापे चेति । 'च्लेः सिच्' इत्यतः च्लेरिति 'चिण् ते पदः' इत्यतः चिण् इति 'न रुधः' इत्यतो नेति चानु-

---

तनोतेर्यकि—'तन्' धातुको आकारान्त आदेश हो, यक्के परे, विकल्पसे ।

तपोऽनुतापे—'तं' धातुसे पर 'च्लि'को चिण् नहीं हो, कर्म-कर्ता और अनुताप अर्थमें

अन्वतप्त पापेन। 'घुमास्थे'तीत्वम्। दीयते। धीयते। ददे। दधे। **आतो युक् चिण्कृतोः** ।७।३।३३। आदन्तानां युगागमः स्याच्चिणि, ञ्णिति कृति च। दायिता। दाता। दायिषीष्ट। दासीष्ट। अदायि। अदायिषाताम्। 'स्थाघ्वोरिच्चे'तीत्वम्। अदिषाताम्। शम्यते मोहो मुकुन्देन। **चिण्णमुलोर्दीर्घोऽन्यतरस्याम्** ।६।४।९३। चिण्परे णमुल्परे च णौ मितामुपधाया दीर्घो वा स्यात्। शामिता। शमिता। शमयिता। शामिष्यते। शमिष्यते। शमयिष्यते। ण्यन्तत्वाभावे—शम्यते मुनिना। **नोदात्तोपदेशस्य मान्तस्यानाचमेः** ।७।३।३४।

वर्तते। चकारात् 'अचः कर्मकर्तरि' इत्यतः कर्मकर्तरीति समुच्चीयते। तदाह—तपश्च्लेरित्यादि। अन्वतप्त पापेन। अनुपूर्वकतपधातोः कर्मणि लुङि, 'भावकर्मणोः' इति लुङस्ते, 'च्लि लुङि' इति च्लौ, 'चिण् भावकर्मणोः' इति च्लेः स्थाने चिणि प्राप्ते, 'तपोऽनुतापे च' इत्यनेन तस्य निषेधे, 'च्लेः सिच्' इति सिचि कृते इचि गते, 'झलो झलि' इति सिचः सस्य लोपे, अङ्गस्याडागमे अनोरुकारस्य यणि च कृते 'अन्वतप्त' इति रूपम्। आतो युगिति। 'अङ्गस्य' इत्यधिकृतम्। तदन्तविधिः। 'अचो ञ्णिति' इत्यतो 'ञ्णिति' इत्यनुवृत्तं कृत एव विशेषणम्, न तु चिणः तस्य णित्वाव्यभिचारात्। तदाह—आदन्तानामिति। अदायि। दाधातोः कर्मणि लुङि, 'भावकर्मणोः' इति लुङस्ते, 'च्लि लुङि' इति च्लौ 'चिण्भावकर्मणोः' इति च्लेः चिणि, अनुबन्धलोपे, 'आतो युक् चिण्कृतोः' इति युकि, कगते, 'लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्तः' इति अङ्गस्य अडागमे 'चिणो लुक्' इति तशब्दस्य लुकि, 'अदायि' इति रूपम्। शम्यते। शमधातोः कर्मणि लकारे 'भावकर्मणोः' इत्यात्मनेपदे तङि टेरेत्वे 'सार्वधातुके यक्' इति यकि 'शम्यते' इति रूपम्। चिण्णमुलोरिति। अन्यतरस्यामिति विकल्पस्फोरणाय। 'मितां ह्रस्वः' इत्यतो मितामिति। शमधातोर्णौ शमीत्यतो लुटि तङि 'लुटः प्रथमस्य' इति डादेशे तासि टेर्लोपे मित्त्वात् नित्यं ह्रस्वे प्राप्ते तं बाधित्वा 'चिण्णमुलोः' इति वा दीर्घे 'शामिता' 'शमिता' इति रूपे भवतः। यदा चिण्वद्भावो न स्यात्तदा णेर्लोपाभावे गुणेऽयादेशे 'शमयिता' इति रूपम्। शमिष्यते। शमधातोर्णौ लृटि तङि टेरेत्वे स्यविकरणे 'स्यसिच्' इति चिण्वद्भावे 'चिण्णमुलोः' इति वा दीर्घे 'शामिष्यते' 'शमिष्यते' इति रूपे। यदा चिण्वद्भावो न स्यात्तदा गुणेऽयादेशे 'शमयिष्यते' इति रूपम्। नोदात्त इति। 'चिण्णमुलोः' इत्यतः चिणादयो-

---

आतो—आदन्त धातुको 'युक्'का आगम हो, चिण्के परे और ञित्–णित्–कित्के परे।

चिण्णमुलोः—'मित्' धातुओंकी उपधाको दीर्घ हो, चिण्परक और णमुल्परक 'णि'के परे, विकल्पसे।

नोदात्तो—'आङ्' उपसर्गक 'चम्' धातुसे भिन्न जो मान्त उदात्तोपदेश, उसकी उपधाको

उदात्तोपदेशस्य मान्तस्य उपधाया वृद्धिर्न स्याच्चिणि, ञिणति कृति च, न त्वाचमेः । अशमि । अदमि । उदात्तोपदेशस्येति किम् ? अगामि । मान्तस्येति किम् ? अवादि । अनाचमेरिति किम् ? आचामि । (अनाचमिकमिवमीनामिति वक्तव्यम्) अकामि । अवामि । भज्यते । **भञ्जेश्च चिणि ।६।४।३३।** भञ्जश्च चिणि नलोपो वा स्यात् । अभाजि । अभञ्जि । लभ्यते । **विभाषा चिण्णमुलोः ।७।१।६९।** लभेर्नुम् वा स्याच्चिण्णमुलोः परतः । अलम्भि । अलाभि । इति भावकर्मप्रकरणम् ।

अनुवर्तन्ते । शमधातोर्लुङि तङि च्लौ 'चिण् भावकर्मणोः' इति चिणि अडागमे 'अशम्–इ–त' इति जाते 'चिणो लुक्' तलोपे 'अशमि' इति रूपम् । अत्र चिणो णित्त्वेनोपधाया दीर्घे प्राप्तेऽपि 'नोदात्तोपदेशस्य' इति न वृद्धिरिति भावः । एवं अदमि अत्रापि पूर्ववदवसेयम् । उदात्तोपदेशेति सूत्रेऽभावे सति अनुदात्तोपदेशस्य गम्धातोरपि चिणि दीर्घनिषेधापत्तिः स्यात्तेन च 'अगमि' इति रूपापत्तिः । अतः उदात्तोपदेशस्यैवेति पठनीयम् । तेन गम्धातोर्मान्तत्वेऽपि न दीर्घनिषेध इति भावः, तेन 'अगामि' इति निर्बाधम् । मान्तस्येति पदाभावे वद्धातोरपि उदात्तोपदेशत्वेन दीर्घनिषेधः स्यादतस्तदावश्यकम् । तेन वद्धातोरुदात्तत्वेऽपि मान्तत्वाभावाच्च दीर्घनिषेधः । अतः 'अवादि' इत्यपि निर्विकल्पम् । इति भावकर्मप्रकरणम् ।

वृद्धि नहीं हो, चिण्के परे और ञित, णित, कृत्के परे । अनाचमि—'आङ्' उपसर्गक चम्, कम् और वम् धातुसे भिन्न जो मान्त उदात्तोपदेश धातु, उसकी उपधाको वृद्धि नहीं हो ऐसा कहना चाहिये । भञ्जेश्च—'भञ्ज' धातुके नकारका लोप हो, 'चिण्'के परे, विकल्पसे

विभाषा—'लभ्' धातुको नुम् हो, चिण् और णमुल्के परे, विकल्पसे ।

नोटः—(१) कर्मवाच्यमें कर्तासे तृतीया और कर्मसे प्रथमा विभक्ति होती है तथा क्रिया कर्मके अनुसार समझना चाहिये (१४२ पृ० देखो) कहा भी है :—

कर्मवाच्यप्रयोगे तु तृतीया कर्तृकारके । कर्मणि प्रथमा प्रोक्ता कर्माधीनं क्रियापदम् ॥

(२) अकर्मक धातुसे भाववाच्यमें प्रत्यय होता है तथा कर्तासे तृतीया विभक्ति होती है और क्रिया सर्वत्र प्रथम पुरुषके एकवचनकी होती है—कर्ताके साथ क्रियाका कोई सम्बन्ध नहीं रहता । कहा भी है :—

प्रयोगे भाववाच्यस्य तृतीया कर्तृकारके । प्रथमः पुरुषश्चैकवचनं स्यात् क्रियापदे ॥

(३) कर्तृवाच्यमें कृदन्तकी क्रिया कर्ताका विशेषण और कर्मवाच्यमें कर्मका विशेषण होती है और भाववाच्यमें नपुंसक लिंगका एकवचनान्त होती है यथा, कर्तृवाच्य—'अस्मान् उक्तवान्' । कर्मवाच्य—'तेन वयम् उक्ताः' । भाववाच्य—'तेन उक्तम्' ।

इस प्रकार 'इन्दुमती' टीकामें भावकर्मप्रकरण समाप्त हुआ ।

अक कर्मकर्तृप्रकरणम्

यदा कर्मैव कर्तृत्वेन विवक्षितं, तदा सकर्मकाणामप्यकर्मकत्वात्कर्त्तरि, भावे च लकारः। कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः ।३।१।८७। कर्मस्थया क्रियया तुल्यक्रियः कर्त्ता कर्मवत्स्यात्। कार्यातिदेशोऽयम्। तेन यक्, आत्मनेपदं, चिण् चिण्वदिट् च स्युः। पच्यते फलम्। भिद्यते काष्ठम्। अपाचि। अभेदि। भावे—

सकर्मकाणामप्यकर्मकत्वादिति। ये छिदिभिदिप्रभृतय एककर्मकाः, तत्र कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायां 'वृक्षः छिनत्ति' इत्यादौ प्राक् सकर्मकत्वेऽपि सम्प्रति कर्मणःकर्तृत्वविवक्षायामकर्मका एते इत्यर्थः। कर्तरि भावे च लकार इति। न तु कर्मणि, असम्भवात्। अत एव अकर्मकेभ्यो भावे कर्तरि च ल इत्युक्तमिति भावः। कर्मवत्कर्मणेति। 'कर्तरि शप्' इत्यतः कर्तरीत्यनुवृत्तं प्रथमया विपरिणम्यते। तुल्या क्रिया यस्य सः, तुल्यक्रियः कर्ता। कर्मणा इत्यनेन कर्मकारकस्था क्रिया विवक्षिता, क्रियायाः कर्मकारकेण तुल्यत्वस्य तत्क्रियामादायैव उपपाद्यत्वात्। तदाह—कर्मस्थस्येत्यादिना। कर्मणः कर्तृत्वेन विवक्षायां कर्ता कर्मवदिति यावत्। कार्यातिदेशोऽयमिति। यद्यपि शास्त्रातिदेशे कार्यातिदेशे वा न फलभेदः। तथापि शास्त्रातिदेशस्यापि कार्यातिदेशार्थत्वान्मुख्यत्वात् कार्यातिदेश एवाश्रयणीय इत्यर्थः। तेनेति। स्युरित्यत्रान्वेति। कर्मवत्ववचनेन कर्मकार्याणि 'सार्वधातुके यक्' इति यक्, 'भावकर्मणोः' इति आत्मनेपदम्, 'चिण् भावकर्मणोः' इति चिण्, 'स्यसिच्सीयुट्तासिषु' इति चिण्वत्वम्, तत्संनियोगशिष्टः इट् च स्युरित्यर्थः। कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायां कर्त्तरि विहितानि शास्त्राण्येव न स्युरित्यर्थः। पच्यते फलमिति। 'कालः फलं पचति' इत्यत्र यदा सौकर्यातिशयं द्योतयितुं कर्तृव्यापारो न विवक्ष्यते, तदा कर्मण एव कर्तृत्वात् पच्धातुरकर्मकः। तस्मात् 'लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः' इति कर्तृरूपेऽर्थे वर्तमानक्रियायां 'वर्तमाने लट्' इति लटि, 'कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः' इति कर्मवद्भावात् आत्मनेपदे ते, 'सार्वधातुके यक्' इति यकि कस्येत्संज्ञायां लोपे च जाते 'टित आत्मनेपदानां टेरे' इति टेरेत्वे

कर्मवत्कर्म—कर्ममें वर्तमान जो क्रिया, उसके समान ही क्रिया है जिसकी ऐसा जो कर्ता, वह कर्मवत् हो।

नोटः—कर्म ही यदि कर्ता हो, अर्थात् क्रियाका कर्तृत्व यदि कर्ममें आरोपित हो तो 'कर्मकर्तामें' होता है और कर्मकर्ता में प्रथमा विभक्ति होती है—अन्य कर्म पद नहीं रहता तथा क्रियाका रूप कर्मवाच्यकी क्रियाके तुल्य होता है। यथा—'काष्ठं भिद्यते स्वयमेव'। कहा भी है :—

क्रियमाणं तु यत् कर्म स्वयमेव प्रसिध्यति। सुकरैः स्वैर्गुणैः कर्तुः 'कर्मकर्ते'ति तद्विदुः॥

(कार्य करनेके समय जो 'कर्मकारक' कर्ताके सुकर निज गुणोंसे स्वयं ही सिद्ध होता है, उसे 'कर्मकर्ता' कहते हैं)।

भिद्यते काष्ठेन। (भूषावाचिनां, किरादीनां, सन्नन्तानां च यक्चिणौ, चिण्वदिट् च नेति वक्तव्यम्) अलङ्कुरुते कन्या। अलमकृत। अवकिरते हस्ती। अवाकीर्ष्ट। अवाकरिष्ट। गिरते। अगीर्ष्ट। अगरिष्ट। आद्रियते। आदृत। किरादिस्तुदाद्यन्तर्गणः। चिकीर्षते कटः। अचिकीर्षिष्ट। तपस्तपः-

च 'पच्यते' इति रूपम्। कर्तरि लकारे कर्तुरुक्तत्वात् कर्तृवाचकफलशब्दात् प्रथमा। भावे–भिद्यते काष्ठेनेति। कर्तृव्यापारस्याविवक्षायां भिदोऽकर्मकत्वात्, भिदः 'लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः' इति भावे 'वर्तमाने लट्' इति लटि, लः स्थाने 'भावकर्मणोः' इत्यात्मनेपदे ते, 'सार्वधातुके यक्' इति यकि, कस्येत्संज्ञायां लोपे च यकः कित्वात् 'क्ङिति च' इति गुणाभावे 'टित आत्मनेपदानां टेरे' इति टेरेत्वे च कृते 'भिद्यते' इति रूपम्। अत्र कर्तुरनभिहितत्वात् 'कर्तृकरणयोस्तृतीया' इति तृतीयेति भावः। भूषावाचिनां चेति। भूषाकर्म-किरादि-सन् एषां द्वन्द्वः। आत्मनेपदादन्यत्कर्म कार्यमिति लभ्यते। भूषाकर्म क्रिया येषां वाच्यतया ते भूषावाचिनः धातवः। भूषणक्रियावाचिनामिति यावत्। अलंकुरुते कन्या। स्वयमेवान्यप्रयत्नं विना भूषणक्रियावती, इति तदर्थः। अत्र भूषार्थकत्वात् कर्मकर्तरि तङेव नतु यक्। अलमकृत। अत्र तङेव नतु चिण्। लुटि 'अलंकर्ता' इत्येव नतु चिण्वदिट्। अवकिरते हस्ती। हस्तिनमवकिरति कुसुमादिः। इत्यत्र मुख्यकर्तरि लकारः। हस्तिनः कर्मत्वम्। तस्य कर्तृत्वविवक्षायां स्वयमेव पुरुषप्रयत्नं विना वृक्षादिसमीपं गच्छन् पुष्पादिभिरवकीर्णवान् भवतीत्यर्थः। अत्रापि तङेव न तु यगादि। अवाकीर्ष्ट। अवपूर्वात् कृधातोर्लुङि च्लौ सिचि 'ऋत इद्धातोः' इतीत्वे रपरत्वे 'हलि च' इति दीर्घे 'लिङ्सिचोः' इति वेडभावे षत्वे ष्टुत्वे अटि दीर्घे 'अवाकीर्ष्ट' इति रूपम्। इट्पक्षे गुणे रपरत्वे 'अवाकरिष्ट' इति द्वितीयं रूपम्। किरादीन् उदाहरति–गिरते। ओदनः स्वयमेवेति शेषः। गृधातोस्तङि 'ऋत इद्धातोः' इति इकारे रपरत्वे शपि रूपम्। अगीर्ष्ट। गृधातोर्लुङि तङि च्लौ सिचि 'लिङ्सिचोः' इति इडभावे दीर्घे षत्वे ष्टुत्वेऽटि अगीर्ष्टेति रूपम्। इट्पक्षे गुणे रपरत्वे षत्वे ष्टुत्वे 'अगरिष्ट' इति रूपम्। आद्रियते। अतिथिमिति मुख्यकर्तरि। दृङ् आदरणे अस्माद्धातोर्लटि तङि टेरेत्वे तुदादित्वाच्छे 'रिङ्शयग्लिङ्क्षु' इति रिङादेशे इयङि 'आद्रियते' इति रूपम्। आदृत। दृधातोर्लुङि तङि च्लौ सिचि 'ह्रस्वादङ्गात्' इति सलोपे 'उश्च' इति कित्वेन गुणाभावे रूपम्। अत्र न चिणिति भावः। चिकीर्षते। स्वयमेवेच्छाविषय इत्यर्थः। कृधातोः सनि 'ऋत इद्धातोः' इतीत्वे

भूषावाचिनां—भूषावाची धातु, किरादि धातु और सन्नन्त धातुओंसे यक्, चिण्, तथा चिण्वदिट् नहीं हो, कर्मकर्तामें।

तपस्तपः—तपःकर्मके जो 'तप' धातु, उसका ही कर्ता कर्मवत् हो—अन्य तप् धातुक

कर्मकस्यैव ।३।१।८८। तपः कर्मस्यैव तपः कर्त्ता कर्मवत्स्यात् । तप्यते तपस्तापसः । अर्जयतीत्यर्थः । अतप्त । तपःकर्मकस्यैवेति किम् ? उत्तपति सुवर्णं सुवर्णकारः । (सकर्मकाणां प्रतिषेधो वक्तव्यः) अजा ग्रामं नयति । (दुहिपच्योर्बहुलं सकर्मकयोरिति वाच्यम्) न दुहस्नुनमां यक्चिणौ ।३।१।८९। एषां कर्मकर्त्तरि यक्चिणौ न स्तः । शप् । तस्य लुक् । गौः पयो दुग्धे । अचः कर्मकर्त्तरि ।३।१।६२। अजन्ताच्च्लेश्चिण्वा स्यात्कर्मकर्त्तरि तशब्दे परे । अकारि । अकृत । दुहश्च ।३।१।६३। तथा । अदोहि । पचे क्सः । अदुग्ध ।

त्परत्वे दीर्घे द्वित्वे ह्रस्वे हलो लोपेऽभ्यासस्य च चत्वे षत्वे धातुत्वे तङि टेरेत्वे शे पररूपे 'चिकीर्षते' इति । अचिकीर्षिष्ट । 'चिकीर्ष' इति सन्नन्ताल्लुङि तङि च्लौ सिचि इटि षत्वे ष्टुत्वे अल्लोपेऽटि 'अचिकीर्षिष्ट' इति रूपम् । अत्रापि किरादीनां तुदाद्यन्तर्गणत्वात् श एवेति भावः । तपस्तप इति । आद्यं तप इति षष्ठ्यन्तम् । तपः-कर्मकस्यैव तपधातोरिति लभ्यते । 'कर्तरि शप्' इत्यनुवृत्तं प्रथमया विपरिणम्यते । कर्मवत्कर्मणा इत्यतः कर्मवदिति । तप्यते तपस्तापस इति ॥ अत्र तपिरर्जनार्थः । प्राजापत्यादि कृच्छ्राद्यात्मकं तपःसंपादयतीत्यर्थः । मुख्यकर्तरि लकारः । संपादनस्यात्मकर्तृस्थत्वात् तपोरूपकर्मस्थत्वाभावात् 'कर्मवत्' इत्यप्राप्तं कर्मवत्त्वमनेन सूत्रेण विधीयते । तेन यगात्मनेपदादि । 'अतप्त' इति लुङि रूपम् । अजां ग्रामं नयति । अत्र न कर्मवदिति भावः, कर्मणो विद्यमानत्वात् । दुहिपच्योरिति । अनयोर्वा कर्मवद्भाव इत्यर्थः । न दुहेति । एषां यक्चिणौ नेत्यन्वयः । शप् स्यादित्यर्थः । गौः पयो दुग्धे । दुह्धातोर्लटि तङि टेरेत्वे शपि शब्लुकि 'झषस्तथोः' इति धत्वे 'वा द्रुहेति' घत्वे 'झलां जश्' इति गत्वे 'दुग्धे' इति रूपम् । अच इति । 'च्लेः सिच्' इत्यतः सिजिति 'दीपजन' इत्यतोऽन्यतरस्यामिति । अकारि । कृधातोर्लुङि तङि च्लौ 'अचः कर्मकर्तरि' इति चिणि णित्वाद् वृद्धौ 'चिणो लुक्' इति तलोपेऽटि 'अकारि' इति रूपम् । यदा न चिण् स्यात्तदा अकृस् त इत्यवस्थायां 'ह्रस्वादङ्गात्' इति सलोपे 'अकृत' इति द्वितीयं रूपम् । दुहश्चेति । दुहश्च्लेश्चिण्वा कर्मकर्तरि ते परे इत्यर्थः । अदोहि । दुहधातोर्लुङि तङि च्लौ 'दुहश्च' इति वा चिणि 'पुगन्त' इति गुणेऽटि 'चिणो लुक्' इति लुकि 'अदोहि' इति रूपम् । चिणभावे क्से 'दादेः' इति घत्वे 'लुग्वा' इति क्सलुकि 'झषस्तथोः' इति तस्य धत्वे जश्त्वे 'अदुग्ध' इति । अत्र न गुणः 'लिङ्सिचौ' इति कित्वात् ।

कर्ता नहीं । सकर्मका—सकर्मक धातुओंका कर्ता कर्मवत् नहीं हो । दुहिपच्योः—सकर्मक दुह् और पच् धातुका कर्ता कर्मवत् हो, विकल्पसे । न दुहस्नु—दुह् , स्नु और नम् धातुके कर्मकर्ता में यक्-चिण् नहीं हो । अचः कर्म-कर्मकर्तामें अजन्त धातुसे पर 'च्लि' को चिण् हो, तशब्दके परे, विकल्पसे । दुहश्च—कर्मकर्तामें 'दुह्' धातुसे 'च्लि' को चिण् हो, विकल्पसे,

'लुग्वेति' पक्षे लुक्। अधुक्षत। उदुम्बरः फलं पच्यते। **कुषिरजोः प्राचां श्यन्परस्मैपदं च ।३।१।९०।** अनयोः कर्मकर्त्तरि न यक्, किन्तु श्यन्परस्मैपदं च। आत्मनेपदापवादः। कुष्यति, कुष्यते पादः। रज्यति, रज्यते वस्त्रम्। यगात्मनेपदविषये तु नास्य प्रवृत्तिः। कोदिषीष्ट। रंक्षीष्ट॥ इति कर्मकर्तृप्रकरणम्।

अथ लकारार्थप्रकरणम्

अभिज्ञावचने लृट् ।३।२।११२। स्मृतिबोधिन्युपपदे भूतानद्यतने धातोर्लृट् स्यात्। लङोऽपवादः। वस निवासे स्मरसि कृष्ण! गोकुले वत्स्यामः ?। एवं बुध्यसे, चेतयसे इत्यादिप्रयोगेऽपि। **न यदि ।३।२।११३।** यद्योगे उक्तं न स्यात्। अभिजानासि कृष्ण यद्वने अभुञ्ज्महि ?। **विभाषा साकाङ्क्षे ।३।२।११४।**

यदा 'लुग्वा दुह' इति क्सलुङ्न स्यात्तदा 'अधुक्षत' इति रूपम्। पच्यते। अत्र यक्तङौ। कुषिरजोरिति। श्यन्नित्यनेन यग्बाध्यते। परस्मैपदमित्यनेन तङो निवृत्तिः। कुष्यति। कुषधातोः लटि 'कुषिरजोः' इति परस्मैपदत्वे श्यनि तिपि 'कुष्यति' इति रूपम्। श्यनः शित्वेन ङित्वाद्य गुणः। तदभावे 'कुष्यते' इति रूपम्। अत्र न कर्मवद्भाव इति भावः। इति कर्मकर्तृप्रक्रिया।

अभिज्ञावचन इति। अभिज्ञा—स्मृतिः, सा उच्यते बोध्यते, अनेनेति विग्रहः। तदाह—स्मृतिबोधिन्युपपदे इति। स्मृतिबोधकपदे समीपे प्रयुज्यमाने सतीत्यर्थः। 'भूते' इत्यधिकृतम्। 'अनद्यतने लङ्' इत्यतोऽनद्यतने इत्यनुवर्तते। तदाह—भूतानद्यतने इति। लङोऽपवाद इति। 'अनद्यतने लङ्' इत्यस्यापवाद इत्यर्थः। स्मरसीति। हे कृष्ण गोकुले अवसामेति यत् तत् स्मरसि इत्यर्थः। अत्र वाक्यार्थः कर्म। कृतं गोकुलवासं स्मरसीति यावत्। एवमिति। स्मरसि इति पदयोग इव बुध्यसे इत्यादि स्मृतिबोधकपदयोगेऽपि लृडित्यर्थः। उक्तं नेति। 'अभिज्ञावचने' इति लृट् न भवतीत्यर्थः। अभिजानासीति। वने अभुञ्ज्महीति यत् तत्

तशब्दके परे। कुषिरजोः—कुष् और रज् (रञ्ज्) धातुसे कर्मकर्तामें यक् नहीं हो किन्तु श्यन् और परस्मैपद हो (प्राचां) विकल्पसे।

इस प्रकार 'इन्दुमती' टीकामें कर्मकर्तृप्रकरण समाप्त हुआ।

अभिज्ञावचने—स्मृतिबोधक पद उपपद रहने पर भूत-अनद्यतन अर्थमें धातुसे 'लृट्' लकार हो। न यदि—स्मृतिबोधक पद उपपद रहने पर 'यत्'के योगमें 'लृट्' लकार नहीं हो। विभाषा—धात्वर्थ यदि लक्ष्यलक्षणभावसे साकांक्षित हो तो—स्मृतिबोधक पद उपपद

उक्तविषये लट् वा स्याल्लक्ष्यलक्षणभावेन साकाङ्क्षश्चेद्धात्वर्थः । स्मरसि कृष्ण ! वने वत्स्यामस्तत्र गाश्चारयिष्यामः ? । वासो लक्षणं, चारणं लक्ष्यम् । पक्षे लङ् । **'परोक्षे लिट्'** । चकार । उत्तमपुरुषे चित्तविक्षेपादिना पारोक्ष्यम् । 'सुप्तोऽहं किल विललाप' । **अत्यन्तापह्नवे लिड् वक्तव्यः** । कलिङ्गेष्ववात्सीः ? । नाहं कलिङ्गान् जगाम । **प्रश्ने चाऽऽसन्नकाले** ।३।२।११७। आसन्नकाले पृच्छ्यमानेऽर्थे लिड्विषये लङ्लिटौ स्तः । अगच्छत्किम् ? । जगाम किम् ? । आसन्नकाले किं ? कंसं जघान किम् ? । **लट् स्मे** ।३।२।११८। लिटोऽपवादः । यजति स्म युधिष्ठिरः । **अपरोक्षे च** ।३।२।११९। अपरोक्षे भूतानद्यतने लट् स्यात्स्मयोगे । एवं स्म पिता ब्रवीति । **ननौ पृष्टप्रतिवचने** ।३।२।१२०। नन्वित्युपपदे पृष्टप्रतिवचने भूते लट् स्यात् । अकार्षीः किम् ? । ननु करोमि भोः । **नन्वोर्विभाषा** ।३।२।१२१।

स्मरसीत्यर्थः । विभाषेति । आकाङ्क्षया सहितः साकाङ्क्षो धात्वर्थस्तर्हि वा लृडिति भावः । कथमहं चकारेति चेदाह—चित्तविक्षेपात्पारोक्ष्यमिति । 'सुप्तोऽहं किल विललाप' अत्र सुप्तावस्थायां चित्तस्य विक्षेपात्पारोक्ष्ये लिडिति भावः । अत्यन्तेति । कलिङ्गेष्ववात्सीरतस्त्वं न सहवासयोग्य इति प्रश्ने 'नाहं कलिङ्गान् जगाम । अत्रात्यन्तापह्नवो निषेधो व्यज्यतेऽतो लिट् । प्रश्ने इति । पञ्चवर्षाभ्यन्तरिकः काल आसन्नकालः । अगच्छत् किम् । जगाम किम् । अत्र केवलं लिड्विषये लङ्लिटोः प्रयोगः । लट् स्मे । स्मेत्यव्ययम् । तद्योगे लिड्विषये लट् स्यादित्यर्थः । यजति स्मेति (स्मशब्दो भूतकालद्योतकः । अपरोक्षे चेति । अक्ष्णः परं परोक्षं तस्मिन् । तदभावे 'स्म' इत्यस्य संबन्धे सति भूतानद्यतने लङ् लकारः स्यादित्यर्थः । एवमिति । एवं स्म पिता ब्रवीति । अत्र एवमब्रवीदित्यर्थे लट्लकार इति भावः । ननाविति । भूतार्थे ननुप्रयोगे लडित्यर्थः । अकार्षीः किमिति पृष्टम् । तस्य प्रतिवचनमुत्तरम् । ननु अकार्षमित्यर्थे लट् । तेन 'करोमि भोरि'ति साधु । नन्वोरिति । अत्र वा लडित्यर्थः । नाकार्षमित्यर्थम् 'न करोमि-नाका-

---

रहने पर भूतानद्यतन अर्थमें धातुसे 'लट्' लकार हो, विकल्पसे । अत्यन्तापह्नवे—अत्यन्तापह्नव (अत्यन्त छिपाना) अर्थमें धातुसे 'लिट्' लकार हो । प्रश्ने चासन्नकाले—पृच्छ्यमान अर्थमें लिट् लकारके विषयमें लङ् लकार और लिट् लकार हो, आसन्नकालमें । (पञ्चवर्षाभ्यन्तरमासन्नकालम्) । लट् स्मे—'स्म'के योगमें धातुसे लिट्का अपवाद लट् लकार हो । अपरोक्षे च—'स्म' के योगमें भूतानद्यतन अपरोक्षकालिक क्रियावाची धातुसे लट् लकार हो । ननौ पृष्टप्रतिवचने—'ननु' उपपदक भूतकालिक क्रियावाची धातुसे लट् लकार हो, पृष्टप्रतिवचन (प्रश्नका उत्तर) अर्थमें । नन्वोर्विभाषा—'न' अथवा 'नु' उपपद हो तो

अकार्षीः किम् ? । न करोमि । नाकार्षम् । अहं नु करोमि । अहं न्वकार्षम् । **पुरि लुङ् चास्मे ।३।२।१२२।** पुरायोगे भूतानद्यतने वा लुङ् स्याच्चाल्लट्, न तु स्मयोगे । पक्षे यथाप्राप्तम् । वसन्तीह पुरा छात्राः । अवात्सुः, अवसन्, ऊषुर्वा । अस्मे इति किम् ? यजति स्म पुरा । 'भविष्यती'-त्यनुवर्त्तमाने—**यावत्पुरानिपातयोर्लट् ।३।३।४।** अनयोरुपपदयोर्भविष्यति लट् स्यात् । यावद् भुङ्क्ते । पुरा भुङ्क्ते । निपातयोः किम् ? यावद्दास्यते तावद्भोक्ष्यते । करणभूतया—पुरा—यास्यति । **विभाषा कदाकर्ह्योः ।३।३।५।** कदाकर्ह्योरुपपदयोर्भविष्यति लङ् वा स्यात् । कदा, कर्हि वा भुङ्क्ते, भोक्ष्यते, भोक्ता वा । **वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमानवद्वा ।३।३।१३१।** वर्त्तमाने ये प्रत्यया उक्तास्ते वर्त्तमानसमीपे भूते, भविष्यति च वा स्युः । कदा आगतोऽसि ? । अयमागच्छामि, आगमं वा । कदा गमिष्यसि ? । एष गच्छामि, गमिष्यामि, वा । **आशंसायां भूतवच्च ।३।३।१३२।** भविष्यत्काले भूतवद्वर्त्तमानवच्च प्रत्यया वा स्युराशंसायाम् । देवश्चेदवर्षीत्, वर्षति, वर्षिष्यति वा, धान्यमवाप्स्म, वपामो, वप्स्यामो वा । **क्षिप्रवचने लट्**

र्ष'मिति उभयरूपम् । अहं नु करोमि अहं नु अकार्षम् । अत्रापि पूर्ववद्वा लडिति भावः । पुरीति । पुरायोगे भूतानद्यतने वा लुङ् चाल्लडित्यर्थः । वसन्ति इह पुरा छात्राः । अत्र पुरायोगे लट् । लङभावे 'अवात्सुः' अवसन् । ऊषुः । यावदिति । अनयोर्निपातयोर्योगे भविष्यदर्थे लडिति भावः । भुङ्क्ते—अत्र लटि 'भुजोऽनवने' इत्यात्मनेपदे रूपम् । विभाषेति । कदा, कर्हि, एतयोर्योगे लट् स्याद्भविष्यदर्थे । लडभावे लुट् लृटौ भोक्ता वा भोक्ष्यते इति । आशंसायामिति । भूतकाले भविष्यत् वर्त्तमानवद्वा प्रत्यया आशंसायामित्यर्थः । तेन देवश्चेदिति वाक्ये अवर्षीत्–वर्षति–वर्षिष्यति, वपामः–वप्स्यामः–अवाप्स्म' इति भूतार्थे लकारत्रयसिद्धिः । अप्राप्तस्य प्राप्तुमिच्छाऽऽशंसा । क्षिप्रेति । पूर्वविषये भूतार्थे आशंसायामित्यर्थे भवति । आयास्यति—

भूतकालिक क्रियावाची धातुसे लट् लकार हो, पृष्टप्रतिवचन अर्थमें, विकल्पसे । **पुरि लुङ्**—'पुरा'के योगमें भूतानद्यतनकालिक क्रियावाची धातुसे 'लुङ्' लकार हो, विकल्पसे और लट् भी हो । किन्तु 'स्म' के योगमें नहीं हो । **यावत्पुरा**—'यावत्' और 'पुरा' निपातके योगमें लट् लकार हो । **विभाषा कदाकर्ह्योः**—'कदा' और 'कर्हि' के योगमें भविष्यत् अर्थमें धातुसे लट् लकार हो, विकल्पसे । **वर्तमानसामीप्ये**—वर्तमान कालमें जो प्रत्यय कहे गये हैं, वे वर्तमानके समीप भूत और वर्तमानके समीप भविष्यत् कालमें भी हों, विकल्पसे । **आशंसायां**—आशंसा (अप्राप्तकी प्राप्तीच्छा) गम्यमान हो तो, भविष्यत् कालसे भूतवत् तथा वर्तमानवत् प्रत्यय हों, विकल्पसे । **क्षिप्रवचने**—आशंसा गम्यमान हो तो, क्षिप्र पर्याय

।३।३।१३३। क्षिप्रपर्याये उपपदे पूर्वविषये लृट् स्यात्। वृष्टिश्चेत्क्षिप्रमाशु त्वरितं वा आयास्यति, शीघ्रं धान्यं वप्स्यामः। **आशंसावचने लिङ्** ।३।३।१३४। आशंसावाचिन्युपपदे भविष्यति लिङ् स्यात्, न भूतवत्। गुरुश्चेदुपेयाद् आशंसे अधीयीय, **हेतुहेतुमतोर्लिङ्** ।३।३।१५६। भविष्यत्यर्थे हेतुहेतुमतोर्लिङ् वा स्यात्। कृष्णं नमेच्चेत्सुखं यायात्। कृष्णं नंस्यति चेत्सुखं यास्यति। **(भविष्यत्येवेष्यते।)** नेह-हन्तीति पलायते। **इच्छार्थेषु लिङ्लोटौ** ।३।३।१५७। इच्छार्थेषूपपदेषु धातोर्लिङ्लोटौ वा स्तः। इच्छामि भुञ्जीत, भुङ्क्तां वा भवान्। एवं कामये, प्रार्थये। **(कामप्रवेदने इति वक्तव्यम्)**। नेह, इच्छन्करोति। **लिङ् च** ।३।३।१५९। समानकर्त्तृकेषु इच्छार्थेषु उपपदेषु धातोर्लिङ् स्यात्। 'भुञ्जीये'तीच्छति। **'विधिनिमन्त्रणे'**ति लिङ्। **विधिः**—प्रेरणं, भृत्यादेर्निकृष्टस्य प्रवर्त्तनम्। यजेत। **निमन्त्रणं**—नियोगकरणम्, आवश्यके श्राद्धभोजनादौ दौहित्रादेः प्रवर्त्तनम्। इह भुञ्जीत। **आमन्त्रणं**—कामचारानुज्ञा। इहाऽऽसीत। **अधीष्टः**—सत्कारपूर्वको व्यापारः। पुत्रमध्यापयेत्। **संप्रश्नः**—संप्रधारणम्। किं भो वेदमधीयीय, उत तर्कम्?। **प्रार्थनं**—याच्ञा। भो भोजनं लभेय। एवं लोट्। **प्रैषातिसर्गप्राप्तकालेषु कृत्याश्च** ।३।३।१६३। एष्वर्थेषु कृत्यप्रत्ययाः स्युः। चाल्लोट्। **प्रैषो**—विधिः। **अतिसर्गः**—कामचारानुज्ञा। भवता यष्टव्यम्। चाल्लोटोऽनुकर्षणं

वप्स्यामः। इति लृङ्लकारः। आशंसेति। साक्षादाकाङ्क्षावाचिन्युपपदस्य प्रयोगे तु भविष्यदर्थे लिङ्स्यात्, भूतवच्च नेति भावः। उपेयात्, अधीयीय, अत्र लिङिति भावः। प्रैषातिसर्गेति। शिष्यबुद्धिवैशद्यार्थं प्रैषग्रहणं, कृत्या इत्यनेन तदधिकारस्थाः प्रत्यया उपलक्ष्यन्ते। चकाराल्लोट् इति। यष्टव्यम्। तव्यति तव्ये वा रूपम्।

उपपदक रहने पर भविष्यत् कालमें लट् लकार हो। **आशंसावचने**—आशंसावाचक उपपद रहने पर भविष्यत् कालमें 'लिङ्' लकार ही हो, न कि भूतवत् प्रत्यय हो।

हेतुहेतु—हेतुहेतुमद्भाव (कार्यकारणभाव) गम्यमान हो तो भविष्यत् कालमें लिङ् लकार हो, विकल्पसे।

इच्छार्थेषु लिङ्लोटौ—इच्छार्थ उपपद रहने पर लिङ् और लोट् लकार हो, विकल्पसे।

कामप्रवेदने—कामप्रवेदन (दूसरोंके प्रति अपना अभिप्राय प्रकटीकरण) अर्थमें ही लिङ् लोट् हों ऐसा कहना चाहिये। **लिङ् च**—समानकर्तृक इच्छार्थक धातु उपपदमें रहे तो लिङ् लकार हो। **विधिनिमन्त्रणेति**—(इसका अर्थ और विवरण पृ० में देखो)

प्रैषातिसर्ग—प्रैषादि अर्थोंमें (वक्ष्यमाण) कृत्य प्रत्यय हो और चकारात् लोट् भी हो।

प्राप्तकालार्थम् । भवान् यजताम् । **अर्हे कृत्यतृचश्च ।३।३।१६९।** अर्हे कृत्यप्रत्ययः स्यात्तृच्प्रत्ययश्च । चाल्लिङ् । त्वं कन्यां वहेः । **शकि लिङ् च ।३।३।१७२।** शक्तौ लिङ् स्यात् चात्कृत्याः । त्वं भारं वहेः । **धातुसम्बन्धे प्रत्ययाः ३।४।१।** धात्वर्थानां सम्बन्धे यत्र काले प्रत्यया उक्तास्ततोऽन्यत्रापि स्युः । तिङन्तवाच्यक्रियायाः प्राधान्यात्तदनुरोधेन गुणभूतक्रियावाचिभ्यः प्रत्ययाः । वसन्ददर्श । भूते लट् । अतीतवासकर्तृकर्तृकं दर्शनमित्यर्थः । सोमयाज्यस्य पुत्रो भविता । सोमेन यक्ष्यमाणो यः पुत्रस्तत्कर्तृकं भवनम् । **क्रियासमभिहारे लोट्, लोटो, हिस्वौ, वा च तध्वमोः ।३।४।२।** पौनःपुन्ये, भृशार्थे च द्योत्ये धातोर्लोट् स्यात् । तस्य च हिस्वौ स्तः । तिङामपवादः । तौ च हिस्वौ,-क्रमेण परस्मैपदाऽऽत्मनेपदसंज्ञौ स्तः; तिङ्संज्ञौ च । तध्वमोर्विषये तु-हिस्वौ वा स्तः ॥ पुरुषैकवचनसंज्ञे नानयोरतिदिश्येते, हि-स्वविधानसामर्थ्यात् । तेन सकलपुरुषवचनविषये परस्मैपदिभ्यो हिः,-कर्त्तरि, आत्मनेपदिभ्यः स्वो—भावकर्मकर्त्तृषु । **समुच्चयेऽन्यतरस्याम्**

लोटं दर्शयति—यजतामिति । अर्हे इति । अर्हार्थे कृत्यप्रत्ययस्तृच्प्रत्ययश्च भवति । चकाराल्लिङपि । वहेरिति लिङो मध्यमस्यैकवचनम् । शकीति । शक्यार्थे गम्ये लिङ् चात्कृत्याः । त्वं भारं वहेरत्रापि लिङि मध्यमस्यैकवचनम् । भारं वोढुं त्वं शक्नोसीत्यर्थः । धात्विति । धातुशब्देन धात्वर्थो लक्ष्यते । धात्वोः संबंध इति विग्रहसंबन्धस्य द्विनिष्ठत्वाद् धात्वोरित्येव विग्रहः । काले इति गम्यते । 'वर्तमानसमीप्ये' इत्यादिसूत्रे यस्मिन् काले ये प्रत्यया उक्तास्ते धात्वर्थयोः संबन्धे गम्ये ततोऽन्यस्मिन्नपि काले स्युरिति यावत् । तथा च 'वसन्' ददर्श' इत्यत्र लडादेशः शतृप्रत्ययः भूतकाले इति सिद्धं भवति । अतीतो यो वासस्तस्य यः कर्ता तत्कर्तृकं दर्शनमिति स्पष्टार्थः । क्रियासमभिहारेति । पौनःपुन्यं भृशार्थश्च क्रियासमभिहारस्तस्मिन्द्योत्ये, तध्वमोः परतो लोटो हिस्वावादेशाविति भावः । समुच्चय इति । समुच्चयस्तु अनेकक्रियाणाम् ।

अर्हे कृत्यतृचश्च—योग्य कर्ता गम्यमान हो तो धातुसे कृत्य प्रत्यय और तृच् प्रत्यय हो तथा चकारात् लिङ् लकार भी हो । **शकि लिङ्**—शक्ति अर्थ गम्यमान हो तो 'लिङ्' लकार हो और चकारात् कृत्यप्रत्यय भी हो । **धातुसम्बन्धे प्रत्ययाः**—धात्वर्थोंका सम्बन्ध गम्यमान हो तो जिस-जिस कालमें जो-जो प्रत्यय कहे गये हैं वे प्रत्यय उससे भिन्न कालमें भी हों ।

क्रियासमभि—पौनःपुन्य (वारम्बार) और भृश (अतिशय) अर्थ द्योत्य हो तो धातुसे लोट् लकार हो । और उस लोट्के स्थानमें तिङापवाद 'हि' और 'स्व' आदेश हो तथा वे 'हि' और 'स्व' क्रमसे परस्मैपदसंज्ञक, आत्मनेपदसंज्ञक और तिङ्संज्ञक भी हों एवं 'त' और 'ध्वम्' के विषयमें 'हि' 'स्व' आदेश विकल्पसे हों । **समुच्चय**—अनेक क्रियाओंका समुच्चय द्योत्य हो तो पूर्वोक्त कार्य विकल्पसे हों ।

।३।४।३। अनेकक्रियासमुच्चये द्योत्ये प्रागुक्तं वा स्यात् । **यथाविध्यनुप्रयोगः पूर्वस्मिन्** ।३।४।४। आद्ये लोड्विधाने लोट्प्रकृतिभूत एव धातुरनुप्रयोज्यः । **समुच्चये सामान्यवचनस्य** ।३।४।५। समुच्चये लोड्विधौ सामान्यार्थस्य धातोरनुप्रयोगः स्यात् । अनुप्रयोगाद्यथायथं लडादयस्तिबादयश्च । ततः संख्याकालयोः, पुरुषविशेषार्थस्य चाभिव्यक्तिः । **(क्रियासमभिहारे द्वे वाच्ये ।)** याहि-याहीति-याति । पुनः पुनरतिशयेन वा यानं ह्यन्तस्यार्थः । एककर्तृकं वर्त्तमानं यानं 'याती'-त्यस्य । 'इति'शब्दस्तु अभेदान्वये तात्पर्यं ग्राहयति । एवं—यातः । यान्ति । यासि । याथः । याथ । यात यातेति यूयं याथ । याहि-याहीत्ययासीत् । यास्यति वा । अधीष्वाधीष्वेत्यधीते । 'ध्वं' विषये पक्षे—अधीध्वमधीध्वमिति यूयमधीध्वे । **समुच्चये तु**—सक्तून्पिब धानाः खादेत्यभ्यवहरति । अन्नं भुङ्क्ष्व दाधिकमास्वादस्वेति-अभ्यवहरते । **तध्वमोस्तु**—पिवत खादतेति-अभ्यवहरथ । भुङ्ग्ध्वमास्वादध्वमिति-अभ्यवहरध्वे । पक्षे हिस्वौ । अत्र समुच्चीयमानविशेषाणामनुप्रयोगार्थेन सामान्येनाभेदान्वयः । पक्षे—सक्तून् पिबति । धानाः खादति । अन्नं

प्रागुक्तमिति । लोट् लोटो हिस्वौ तध्वमोर्विषये इत्यर्थः । यथाविधीति । विधिमनुसृत्येति 'यथाविधि' । समुच्चय इति । वचनमर्थोऽत आह—सामान्यार्थस्येति । क्रियेति । क्रियासमभिहारे पौनःपुन्ये भृशार्थे च धातोर्द्वे वाच्ये, द्वित्वं वाच्यमित्यर्थः । याहि याहीति । भाष्ये इतिशब्दस्य दर्शनादिति भावः । एककर्तृकेति । यातीति यानकर्तुस्तदेकत्वस्य च प्रतीतेरिति भावः अभेदान्वये इति । तथा च पुनः पुनरतिशयेन वा यानं तदात्मकमेककर्तृकं वर्तमानं यानमित्यर्थः । तिङन्तेषु सर्वत्र क्रियाविशेष्यक एव बोधः इति सिद्धान्तादेवमुक्तिः । एवमिति । याहि याहि इति यातः । याहि याहि इति यान्ति । एवं सकलपुरुषवचनेषु अवसेयमित्यर्थः । याहि याहीति ययौ । याहि याहीति याता । याहि याहीति यास्यति । याहि याहीति यातु । लोण्मध्यमपुरुषबहुवचनतादेशविषये लोटो हि भावविकल्प उक्तः । तत्र हि भावपक्षे याहि याहीति यूयं यातेति सिद्धवत्कृत्याभावपक्षे आह—यात यातेति यूयं यातेति । याहि याहीति अयात्-यायात् । लुङ्याह—याहि याहीत्ययासीत्-अयास्यद्वेति । अधीष्वाधीष्वेति अधीते । अधीष्व अधीष्वेति यूयम् अधीध्वे । स्वादेशाभावे । अधीध्वमधीध्वमिति विग्रहः । समुच्चये उदाहरति—सक्तूनिति । अत्र इति शब्देन समुच्चयो गम्यते । तध्वमोरुदाहरति

यथाविध्यनु—क्रियासमभिहार अर्थमें लोट्का विधान होने पर उस लोट्के प्रकृतिभूत धातुका ही अनुप्रयोग हो ।

समुच्चये—समुच्चय अर्थमें लोट् विधान होनेपर सामान्यार्थवाची धातुका अनुप्रयोग हो ।

क्रियासमभिहारे—पौनःपुन्य और भृशार्थ बोत्य हो तो लोडन्त धातुको द्वित्व हो ।

भुङ्क्ते। दाधिकमास्वादते । एतेन—

'पुरीमवस्कन्द, लुनीहि नन्दनं, मुषाण रत्नानि, हरामराङ्गनाः ।
विगृह्य चक्रे नमुचिद्विषा बली, य इत्थमस्वास्थ्यमहर्दिवं दिवः' ॥

—इति (माघपद्यम्) व्याख्यातम् । अवस्कन्दन-लवनादिरूपा भूतानयतन-परीक्षा एककर्तृका अस्वास्थ्यक्रियेत्यर्थात् । 'इह पुनः पुनश्चस्कन्देत्यादिरर्थ' इति व्याख्यानं भ्रममूलकमेव, द्वितीयसूत्रे 'क्रियासमभिहारे' इत्यस्यानुवृत्तेश्च । 'पुरीमवस्कन्दे'त्यादि मध्यमपुरुषैकवचनमित्यपि केषाञ्चिद् भ्रम एव, पुरुषवचनसंज्ञे इह ने'त्युक्तत्वात् ॥ इति लकारार्थप्रकरणम् ॥

॥ इति मध्यसिद्धान्तकौमुद्यां तिङन्तप्रकरणम् ॥

पक्षे हिस्वौ बोध्यौ । शेषं सुलभम् । एतेनेति । 'समुच्चयेऽन्यतरस्यामि'ति 'समुच्चये सामान्यवचनस्ये'ति च सूत्रद्वयेन तदुदाहरणप्रदर्शनेन च 'पुरीमवस्कन्दे'दित्यादि माघकाव्यस्थं श्लोकवाक्यं व्याख्यातमित्यर्थः । पुरीमवस्कन्देति । बली = रावणः, नमुचिद्विषा = इन्द्रेण सह, विगृह्य = विरोधं प्राप्य, पुर्याः=अमरावत्याः, अवस्कन्दनं पीडनं, नन्दनवनस्य लवनं, रत्नानां मोषणम्, अमराङ्गनानां हरणमित्येवं प्रकारेण, अहर्दिवम्=अहन्यहनि, अस्वास्थ्यं चक्रे कृतवानित्यन्वयः । इत्थं शब्दः इति पर्यायोऽवस्कन्दनादिक्रियाविशेषाणामस्वास्थ्यक्रियासामान्येऽभेदं प्राहयति । फलितमाह—अवस्कन्दनलवनादिरूपेति । इति तिङन्तप्रक्रिया समाप्ता ।

पुरीमवस्कन्द—बली रावण इन्द्रसे वैरकर स्वर्गको घेर लिया और नन्दन वनको कईबार उजाड़ डाला, रत्नोंको चुरा लिया तथा देवाङ्गनाओंका (भी) अपहरण किया इसप्रकार उसने दिन-रात स्वर्ग को अस्वस्थ (अस्त-व्यस्त) कर डाला ।

इस प्रकार 'इन्दुमती' टीकामें लकारार्थप्रकरण समाप्त हुआ ।

अथ पूर्वकृदन्तम्

तत्र कृदन्ते कृत्यप्रकरणम् ।

धातोः ।३।१।९१। आ तृतीयाध्यायान्तं ये प्रत्ययास्ते धातोः परे स्युः । 'कृदतिङि'ति कृत्संज्ञा । **वाऽसरूपोऽस्त्रियाम्** ।३।१।९४। अस्मिन्धात्वधिकारेऽसरूपोऽपवादः प्रत्यय उत्सर्गस्य बाधको वा स्यात्, स्त्र्यधिकारोक्तं विना । **कृत्याः** ।३।१।९५। 'ण्वुल्तृचावि'त्यतः प्राक् कृत्यसंज्ञाः स्युः । **कर्त्तरि कृत्** ३।४।६७। कृत्प्रत्ययः कर्त्तरि स्यात् । इति प्राप्ते । **तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः** ।३।४।७०। एते भावकर्मणोरेव स्युः । **तव्यत्तव्याऽनीयरः** ।३।१।९६। धातोरेते स्युः । एधितव्यम्, एधनीयं त्वया । भावे औत्सर्गिकमेकवचनं, क्लीबत्वं च । चेतव्यश्चयनीयो वा धर्मस्त्वया । **(केलिमर उपसंख्यानम्)** पचेलिमा माषाः ।

धातोः । आतृतीयेति । आतृतीयाध्यायपरिसमाप्तेरित्यर्थः । तच्च भाष्ये स्पष्टम् । एधितव्यम् । एध वृद्धौ धातुतः 'धातोः' इत्यनेन धातोः परेऽत्र भवितव्यता विधाय 'कृदतिङ्' इत्यनेन कृत्संज्ञायां 'कृत्याः' इत्यनेन कृत्यसंज्ञायां 'कर्त्तरि कृत्' इति कर्त्त्रर्थे प्राप्ते 'तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः' इत्यनेन अकर्मकाद् धातोर्भावे सकर्मकाच्च धातोः कर्मणि कृत्यक्तखलर्थानां प्राप्तौ सत्याम् 'तव्यत्तव्यानीयरः' इत्यकर्मकादेव धातोर्भावे तव्यति कृते, तकारस्य 'हलन्त्यम्' इतीत्संज्ञायां 'तस्य लोपः' इति लोपे 'एध् तव्य' इति जाते 'आर्धधातुकं शेषः' इति तव्यत आर्धधातुकसंज्ञायाञ्च 'आर्धधातुकस्येड्वलादेः' इति इडागमे 'एधितव्य' इति जाते 'कृत्तद्धितसमासाश्च' इति प्रातिपदिकसंज्ञायां 'ङ्याप्प्रातिपदिकात्' इति स्वादिप्राप्तौ प्रथमैकवचने सौ समागते 'भावे औत्सर्गिकं क्लीबत्वम्' इति क्लीबत्वात् 'अतोऽम्' इति सोरमि, 'अमि पूर्वः' इति पूर्वरूपे च कृते 'एधितव्यम्' इति रूपम् । पचेलिमा माषा इति । पच्धातोः 'तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः' इति कर्मणि, 'केलिमर उपसंख्यानम्' इति

धातोः—(यह अधिकार सूत्र है) तृतीय अध्यायकी समाप्ति पर्यन्त जो (वक्ष्यमाण तव्यदादि) प्रत्यय हैं, वे धातुसे परमें हों । वाऽसरूपो—इस धात्वधिकारमें असरूप जो अपवाद प्रत्यय, वह उत्सर्गका बाधक हो, विकल्पसे, स्त्र्यधिकारोक्त (प्रत्ययों) को छोड़कर । कृत्याः—'ण्वुल्तृचौ' सूत्रसे पूर्व उक्त प्रत्यय कृत्यसंज्ञक हों । कर्त्तरि कृत्—कृत्प्रत्यय कर्तामें हों । तयोरेव कृत्यक्त—कृत्य प्रत्यय, क्त प्रत्यय और खलर्थ प्रत्यय भाव और कर्ममें ही हों । तव्यत्तव्या—तव्यत् प्रत्यय, तव्य प्रत्यय और अनीयर् प्रत्यय धातुसे ही हों (भाव, कर्ममें) । केलिमर—धातुसे केलिमर् प्रत्यय हो (भाव, कर्ममें) ।

पक्तव्या इत्यर्थः । भिदेलिमाः सरलाः । कर्मणि प्रत्ययः । (**वसेस्तव्यत्कर्तरि णिच्च**) वसतीति वास्तव्यः । **कृत्यचः** ८।४।२९। उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्याऽच उत्तरस्य कृत्यस्य नस्य णत्वं स्यात् । प्रयाणीयम् । अचः किम् ? प्रमग्नः । (**निर्विण्णस्योपसंख्यानम्**) **णेर्विभाषा** ।८।४।३०। प्राग्वत् । प्रयापणीयम् । प्रयापनीयम् । **हलश्चेजुपधात्** ।८।४।३१। हलादेरिजुपधाद्धातोः परस्य कृन्नस्याऽचः परस्य णो वा स्यात् । प्रकोपणीयम् । प्रकोपनीयम् । हलः किम् ? प्रोहणीयम् । इजुपधात्किम् ? प्रवपणीयम् । **इजादेः सनुमः** ।८।४।३२। सनुमश्चेद्भवति तर्हि इजादेर्हलन्ताद्विहितो यः कृत्तत्स्थस्यैव ॥ 'इखि गतौ—प्रेङ्खणीयम् । इजादेः किम् ?

वार्तिकेन केलिमर्प्रत्यये, ककाररेफयोरित्संज्ञायां लोपे च 'पच एलिम' इति जाते मिलित्वा 'पचेलिम' इति कृदन्तत्वात्प्रातिपदिकत्वे, 'जसि, विभक्तिकार्ये च तत्सिद्धिः। वसेरिति । वस्धातोः कर्तरि तव्यत् स्यात् स च णिदित्यर्थः (वास्तव्य इति) वसधातोः 'वसेस्तव्यत्' इति तव्यति णित्त्वे 'अत उपधाया' इति दीर्घे सौ रुत्वे विसर्गे रूपम्। कृत्यच इति। उपसर्गस्थणत्वनिमित्ताद्योऽच् तस्मात्परो यः कृत्यप्रत्ययस्तस्मिन्यो नकारस्तस्य णत्वमित्यर्थः (प्रयाणीयम्) 'प्र—या—अनीय' इति स्थिते णत्वे सौ अमि पूर्वरूपे प्रयाणीयमिति रूपम् । निर्विण्णस्येति। उपसंख्यानं, णत्वमिति शेषः । णेरिति । उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य ण्यन्तस्याच उत्तरस्य कृत्स्थस्य नस्य णत्वमित्यर्थः। तच्च विकल्पेन विभाषाग्रहणात् । प्रपूर्वकयाधातोर्णौ पुकि अनीयरि 'णेरनिटि' इति णेर्लोपे 'णेर्विभाषा' इति वा णत्वे सौ अमि पूर्वरूपे 'प्रयापणीयम्' 'प्रयापनीयम्' इति रूपे । हलश्चेति । धातोर्विशेषणत्वेनाह—हलादेरिजुपधाद्धातोरिति । प्रवपणीयमिति । प्रपूर्वात् वप्धातोरनीयरि 'कृत्यच' इति णत्वे सावमि पूर्वरूपे 'प्रवपणीयम्' इति। अत्र नेजुपधत्वात् 'हलश्च' इत्यस्य प्रवृत्तिः । प्रकोपणीयम् । अत्र 'हलश्च' इति वा णत्वे 'प्रकोपणीयम्, प्रकोपनीयमि'ति रूपद्वयमिति भावः । इजादेरिति । 'कृत्यच' इत्यनेनैव सिद्धे 'इजादेः' इति विधानं नियमार्थं तदेवाह—सनुमश्चेद्भवति तर्हि इजादेरेवेति (प्रेङ्खणीयमिति) प्रपूर्वाद् इखिधातोः अनीयरि गुणे 'इदितो नुम्धातोः' इति नुमि अनुस्वारे

वसेस्तव्यत्—वस् धातुसे तव्यत् प्रत्यय हो, कर्तामें और वह णित् भी हो ।

कृत्यचः—उपसर्गस्थ निमित्तसे पर जो अच्, उससे पर जो कृत्प्रत्ययका नकार, उसको णकार हो । निर्विण्णस्योपसंख्यानम्—'निर्विण्ण'में णत्वका उपसंख्यान हो। णेर्विभाषा—उपसर्गस्थ निमित्तसे पर ण्यन्तसे विहित जो कृत्सम्बन्धी नकार, उसको णकार हो विकल्पसे । हलश्चेजुपधात्—हलादि और इजुपध धातुसे पर अजुत्तर कृत्स्थ नकारको णकार हो, विकल्पसे । इजादेः—सनुम् (कृतनुम्) धातुसे पर कृत्स्थ नकारको यदि णत्व हो तो इजादि और हलन्त धातुसे विहित कृत्स्थ नकारको ही हो ।

'मगि सर्पणे' । प्रमङ्गनीयम् । वा निंसनिक्षनिन्दाम् ।८।४।३३। एषां नस्य णो वा स्यात् कृति । प्रणिंसितव्यम् । न भाभूपूकमिगमिप्यायीवेपाम् ।८।४।३४। एभ्यः कृत्स्य णो न स्यात् । प्रभानीयम् । प्रभवनीयम् । (ण्यन्तभादीनामुपसंख्यानम्) प्रभापनीयम् । कृत्यल्युटो बहुलम् ।३।३।११३।

क्वचित्प्रवृत्तिः, क्वचिदप्रवृत्तिः, क्वचिद्विभाषा, क्वचिदन्यदेव ।
विधेर्विधानं बहुधा समीक्ष्य, चतुर्विधं बाहुलकं वदन्ति ॥

स्नात्यनेन-स्नानीयं चूर्णम् । दीयतेऽस्मै-दानीयो विप्रः । ऋदुपधाच्चाऽक्लृपिचृतेः ।३।१।११०। क्यप्स्यात् । वृत्-वृत्यम् । वृध्-वृध्यम् । क्लृपिचृत्योस्तु-कल्प्यम् । चर्त्यम् । अचो यत् ।३।१।९७। अजन्ताद्धातोर्यत्स्यात् । चेयम् । जेयम् । ईद्यति ।६।४।६५। यति परे आतः ईत्स्यात् । गुणः । देयम् ।

परसवर्णे 'इजादेः' इति णत्वे सावमि पूर्वरूपे 'प्रेङ्खणीयमिति' रूपम् । प्रमङ्गनीयमित्यैजादित्वाभावान्न णत्वमिति भावः । वा निंसेति । उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्येत्यादिपूर्ववदवसेयम् । प्रणिंसितव्यमिति । 'प्र निंस् इतव्यम्' इति स्थिते 'वानिंस' इति वा णत्वे उभयरूपसिद्धिः । न माभू इति । एभ्यः कृतो नस्य न णत्वमित्यर्थः । प्रभानीयम् । प्रभवनीयम् । ण्यन्तानामपि भादीनां णत्वं निषेधयति । उदाहरति—प्रभापनीयमिति । ऋदुपधादिति । ऋदुपधा यस्य धातोरिति तात्पर्यम् । क्लृपिचृतिभिन्नानामृदुपधानां धातूनां क्यप्स्यादित्यर्थः । कल्प्यमिति । कृप् धातोः 'ऋहलोर्ण्यत्' इति ण्यति 'पुगन्त' इति लघूपधगुणत्वे लत्वे सौ अमि पूर्वरूपे 'कल्प्यम्' इति साधु । अत्र ऋलृवर्णयोर्मिथः सावर्ण्यत्वेऽपि न क्यप् अक्लृपिचृतेरिति निषेधात् । चेयम् । चिञ् चयने धातोः 'अचो यत्' इति यति कृते, अनुबन्धलोपे 'आर्धधातुकं शेषः' इत्यार्धधातु-

---

वा निंसनिक्ष—निंस-निक्ष-निन्द—इन धातुओंके नकारको णत्व हो, कृत्प्रत्ययके परे विकल्पसे।

न भाभूपू—भा-भू-पू आदि धातुओंसे पर कृत्स्थ नकारको णत्व नहीं हो।

ण्यन्तभादीनाम्—ण्यन्त भादि धातुओंसे पर कृत्स्थ नकारको णत्व नहीं हो।

कृत्यल्युटो—कृत्य प्रत्यय और ल्युट् प्रत्यय बहुल प्रकार (निम्न चार प्रकार) से हों।

क्वचित् प्रवृत्तिः—कहीं अप्राप्तमें भी प्राप्त हो जाना, कहीं प्राप्तमें भी अप्राप्त होना, कहीं विकल्पसे प्राप्त होना और कहीं इन तीनों से भी भिन्न अर्थात् विकल्पमें भी नित्य ही प्राप्त हो जाना (यथा 'तृतीयासप्तम्योर्बहुलम्' से बहुलग्रहणात् प्राप्त नित्य अम्भाव) इस प्रकार अनेक तरहसे सूत्रोंका विधान समझकर उनके चार भेद कहे गये हैं।

ऋदुपधा—ऋदुपध धातुसे क्यप् प्रत्यय हो, क्लृप् चृत् धातुको छोड़कर।

अचो यत्—अजन्त धातुसे यत् प्रत्यय हो। ईद्यति—'आत्' को 'ईत्' हो, यत्के परे।

ग्लेयम् । **पोरदुपधात्** ।३।१।९८। पवर्गान्तादुदुपधाद्यत् । ण्यतोऽपवादः । शप्यम् । लभ्यम् । **आङो यि** ।७।१।६५। आङः परस्य लभेर्नुम् स्याद्यादौ प्रत्यये । आलम्भ्यो गौः । **उपात्प्रशंसायाम्** ।७।१।६६। उपपूर्वाल्लभेर्नुम् स्यात्प्रशंसायाम् । उपलम्भ्यः साधुः । स्तुतौ किम् ? उपलब्धुं शक्यः-उपलभ्यः । **शकिसहोश्च** ।३।१।९९। शक्यम् । सह्यम् । **गदमदचरयमश्चाऽनुपसर्गे** ।३।१।१००। एभ्योऽनुपसर्गेभ्यो यत्स्यात् । गद्यम् । मद्यम् । चर्यम् । **(चरेराङि चाऽगुरौ)** आचर्यो देशः । अगुरौ किम् ? आचार्यो गुरुः । यम्यम् । **अवद्यपण्यवर्या गर्ह्यपणितव्यानिरोधेषु** ।३।१।१०१। अवद्यादयस्त्रयो निपात्यन्ते, क्रमाद् गर्ह्यादिष्वर्थेषु । अवद्यं-पापम् । पण्यं-विक्रेयम् । शतेन वर्या कन्या । **वह्यं करणम्** ।३।१।१०२। वह्यमिति यत्प्रत्ययान्तं निपात्यते, करणेऽर्थे । वहन्त्यनेनेति-वह्यं शकटम् । वाह्यम-

---

कत्वे, 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' इति गुणे कृदन्तत्वात्प्रातिपदिकत्वे सौ सोरमि पूर्वरूपे च तत्सिद्धिः। आङो यीति यि इत्यनेन यकारादिप्रत्यये इति लभ्यते। अत आह यकारादौ प्रत्यये इति । आलम्भ्यो गौरिति । आङ्पूर्वाल्लभधातोः 'पोरदुपधात्' इति यति 'आङो यि' इति यकारादिप्रत्यये परतः नुमि अनुस्वारे परसवर्णे रुत्वे विसर्गे 'आलम्भ्यः' इति रूपम् । उपादिति । प्रशंसायामुपपूर्वाल्लभेर्नुमित्यर्थः । उपलम्भ्यः । उप-लभ् धातोः 'पोरदुपधात्' इति यति 'उपात्' इति नुमि अनुस्वारे परसवर्णे सौ रुत्वे विसर्गे 'उपलम्भ्यः' इति सिद्धम् । शकीति । यत्स्यादित्यर्थः । शक्यम्-सह्यम् । शक्सहोर्यति सावमि पूर्वरूपे रूपे भवतः । गदमदेति । यत्स्यादिति शेषः । गद्यम्-मद्यम्-चर्यम्-यति रूपाणि भवन्ति । चरेरिति। आङ्पूर्वाच्चरधातोः गुरुभिन्नार्थे यत्स्यादिति भावः । आचर्य इति । आ-चर्-अस्मात् 'चरेराङि' इति यति सौ रुत्वे विसर्गे रूपम् । गुरुवाचकत्वे तु—'ऋहलोः' इति ण्यति उपधावृद्धौ सौ रुत्वे विसर्गे 'आचार्यः' इति रूपं स्यात् । यम्धातोर्यति यम्यमिति रूपम् । अवद्येति । यदन्ता निपात्यन्ते इति भावः । अवद्यं-पण्यं-वर्या-इत्यादि । वह्यमिति । करणार्थे यद्विधीयते । वहन्त्यनेनेति वह्यमिति । वाह्यमिति । 'ऋहलोः' इति ण्यति उपधावृद्धौ 'वाह्यम' इति रूपम् ।

पोरदुपधात्—पदान्त अदुपध धातुसे यत् प्रत्यय हो । ('ण्यत्'का यह अपवादक) है । आङो यि—'आङ्'से पर 'लभ्' धातुको नुम् हो, यकारादि प्रत्ययकी विवक्षामें ।

उपात्प्रशं—प्रशंसा अर्थ गम्यमान हो तो 'उप' उपसर्गसे पर 'लभ्' धातुको नुम् हो, यकारादि प्रत्ययकी विवक्षामें । शकिसहोश्च—'शक्' और 'सह्' धातुसे 'यत्' प्रत्यय हो । गदमदचरयम—उपसर्गरहित गदादि धातुओंसे 'यत्' प्रत्यय हो । चरेराङि—'आङ्' उपसर्गसे पर 'चर्' धातुसे 'यत्' प्रत्यय हो, अगुरु (गुरुसे भिन्न) अर्थमें । अवद्यपण्य—अवद्य, पण्य आदि शब्द गर्ह्य (निन्दा) आदि अर्थोंमें निपातन हो । वह्यं करणम्—'वह्य' यह

न्यत्। **अर्यः स्वामिवैश्ययोः** ।३।१।१०३। 'अर्य' इति यत्प्रत्ययान्तं निपात्यते, स्वामिवैश्ययोरर्थयोः। अनयोः किम्? आर्यो ब्राह्मणः। **उपसर्या काल्या प्रजने** ।३।१।१०४। उपसर्येति यत्प्रत्ययान्तं निपात्यते, गर्भग्रहणे प्राप्तकाला चेदित्यर्थः। उपसर्या गौः। गर्भाधानार्थं वृषभेणोपगन्तुं योग्येत्यर्थः। प्रजने काल्येति किम्? उपसार्या काशी। प्राप्तव्येत्यर्थः। **अजर्यं सङ्गतम्** ।३।१।१०५। अजर्यमिति नञ्पूर्वाज्जीर्यतेर्यत्प्रत्ययान्तं निपात्यते, सङ्गतं विशेष्यं चेत्। न जीर्यतीत्यजर्यम्—सतां सङ्गतम्। **वदः सुपि क्यप् च** ।३।१।१०६। अनुपसर्गे सुप्युपपदे वदेर्भावे क्यप् स्यात्। चाद्यत्। ब्रह्मोद्यम्। ब्रह्मवद्यम्। **भुवो भावे** ।३।१।१०७। भुवः क्यप् स्याद्भावे। ब्रह्मणो भावो-ब्रह्मभूयम्। **हनस्त च** ।३।१।१०८। अनुपसर्गे सुप्युपपदे हन्तेर्भावे तकारोऽन्तादेशः स्यात्। चात्क्यप्। ब्रह्मणो हननं-ब्रह्महत्या। **एतिस्तुशास्वृदृजुषः क्यप्** ।३।१।१०९। एभ्यः क्यप् स्यात्। **ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्** ।६।१।७१। ह्रस्वस्य तुगागमः स्यात्पिति कृति। इत्यः। स्तुत्यः। शिष्यः। 'वृ' इति वृञो ग्रहणं, न वृङः। वृत्यः। **वृङस्तु**—वार्या ऋत्विजः। आदृत्यः। जुष्यः। पुनः क्यब्वुक्तिः परस्याऽपि ण्यतो बाधनार्था। अव-

---

अर्य इति। स्वामिवैश्ययोरित्यर्थे ऋधातोर्यदन्तं निपातनम्। उपसर्या इति। उपपूर्वात्सृधातोर्यन्निपात्यते। उपसार्या—अत्र 'ऋहलोः' इति ण्यत्। अजर्यमिति। न जीर्यतीत्यर्थे यदन्तं निपात्यते। ब्रह्मोद्यमिति। वदधातोः 'वदः सुपि क्यप् च' इति क्यपि यजादित्वात्संप्रसारणे उत्वे 'सम्प्रसारणाच्च' इति पूर्वरूपे गुणे सावमि पूर्वरूपे 'ब्रह्मोद्यम्' इति रूपम्। यदा यत्स्यात्तदा 'ब्रह्मवद्यम्' इति रूपम्। ब्रह्महत्या। हन्धातोः 'हनस्त च' इति यति नस्य तत्वे टापि सौ 'हलङ्या-

---

यत्प्रत्ययान्त शब्द करण अर्थमें निपातन हो। **अर्यः स्वामिवैश्ययोः**—स्वामी और वैश्य अर्थमें यत्प्रत्ययान्त 'अर्य' शब्द निपातित हो। **उपसर्या काल्या**—गर्भग्रहण प्राप्तकाल अर्थमें 'उपसर्या' यह यत्प्रत्ययान्त शब्द निपातन हो। **अजर्यं संगतम्**—यदि संगत विशेष्य हो तो नञ्पूर्वक जृधातुसे यत्प्रत्ययान्त निष्पन्न 'अजर्यम' यह शब्द निपातित हो। **वदः**—अनुपसर्ग सुबन्त उपपदक 'वद्' धातुसे क्यप् प्रत्यय हो, चकारात् 'यत्' भी हो। **भुवो भावे**—अनुपसर्ग सुबन्त उपपदक 'भू' धातुसे 'क्यप्' प्रत्यय हो 'भाव' अर्थमें। **हनस्त**—अनुपसर्ग सुबन्त उपपदक 'हन्' धातुको तकारान्त आदेश हो, चकारात् 'क्यप्' भी हो, 'भाव' अर्थमें।

एतिस्तुशास्वृ—'इण्' आदि धातुओंसे 'क्यप्' प्रत्यय हो।

ह्रस्वस्य पिति—ह्रस्व को तुक् हो, पित् और कृत् प्रत्ययके परे।

श्यस्तुत्यः । **मृजेर्विभाषा** ।३।१।११३। मृजेः क्यप्वा स्यात् । मृज्यः । **ऋहलो-र्ण्यत्** ।३।१।१२४। ऋवर्णान्ताद्धलन्ताच्च ण्यत् स्यात् । **चजोः कु घिण्ण्यतोः** ।७।३।५२। चजोः कुत्वं स्याद् घिति, ण्यति च । (**निष्ठायामनिट इति वक्त-व्यम्**) तेनेह न । गर्ज्यम् । मार्ग्यः । **ओरावश्यके** ।३।१।१२५। उवर्णान्ता-द्धातोर्ण्यत् स्यादावश्यके । लाव्यम् । पाव्यम् ।

'लुम्पेदवश्यमः कृत्ये, तुं काममनसोरपि ।
समो वा हिततयोर्मांसस्य पचि युड्घञोः'॥

अवश्यलाव्यम् । **भव्यगेयप्रवचनीयोपस्थानीयजन्याप्लाव्यापात्या वा** ।३।४।६८। एते कृत्यान्ताः कर्त्तरि वा निपात्यन्ते । भवतीति-भव्यः । भव्यमनेन वा । **भोज्यं भक्ष्ये** ।७।३।६९। भोग्यमन्यत् । **वचोऽशब्दसंज्ञायाम्** ।७।३।६७। न कुत्वम् । वाच्यम् । वाक्यमन्यत् । **राजसूयसूर्यमृषोद्यरुच्यकुप्यकृष्टपच्या-**

व्यः' इति सुलोपे ब्रह्मपदेन समस्तत्वे 'ब्रह्महत्या' इति । मार्ग्य इति । मृज्धातोः 'ऋहलोः' इति ण्यति 'मृजेर्वृद्धिः' इति वृद्धौ 'चजोः कु' इति कुत्वे 'मार्ग्य' इति जाते सौ रुत्वे विसर्गे रूपम् । ओरावश्यक इति । उवर्णान्ताण्ण्यदिति भावः । पाव्यमिति । पूञ्धातोः 'ओरावश्यके' इति ण्यति वृद्धावावादेशे सौ अमि पूर्वरूपे 'पाव्यमिति' रूपम् । लुम्पेदिति । कृत्येऽवश्यमः लुम्पेत् । तुं काममनसोरपि लुम्पेत् । हिततयोः समो वा लुम्पेत् । मांसस्यापि अः लुम्पेत् पचि युड्घञोरिति । अवश्यलाव्यम् । अवश्यम् पूर्वात् लूधातोः 'ओरावश्यके' इति ण्यति वृद्धौ आवादेशे सावमि रूपसिद्धिः । भव्यगेयेति । कृत्यान्ता निपात्यन्ते— भव्य इति । वचोऽशब्देति । कुत्वं नेत्यर्थः । वाच्यमिति । वचधातोः 'ऋहलोर्ण्यत्' इति

मृजेर्विभाषा—'मृज्' धातुसे 'क्यप्' हो, विकल्पसे ।

ऋहलोर्ण्यत्—ऋवर्णान्त और हलन्त धातुसे 'ण्यत्' प्रत्यय हो ।

चजोः कु घिण्ण्यतोः—चकार-जकारको कुत्व हो, घित् और ण्यत् प्रत्ययके परे ।

निष्ठायामनिटः—निष्ठामें अनिट् धातुके ही चकारको कुत्व हो–ऐसा कहना चाहिये ।

ओरावश्यके—उवर्णान्त धातुसे आवश्यक अर्थमें 'ण्यत्' हो ।

लुम्पेदवश्य—कृत्य प्रत्ययके परे 'अवश्यम्'के मकारका, काम और मनस् शब्दके परे 'तुम्'के मकारका, हित और तत शब्दके परे 'सम्'के मकारका तथा युड् और घञ्परक 'पच्' धातुके परे 'मांस' शब्दके अकारका लोप हो ।

भव्यगेय—कृत्य प्रत्ययान्त भव्यगेय आदि शब्द कर्तामें निपातन हो, विकल्पसे । **भोज्यं**—भक्ष्य अर्थमें 'भोज्य' निपातन हो । **वचोऽशब्द**—'वच्' धातुके चकारको कुत्व नहीं हो, शब्दसंज्ञा को छोड़कर । **राजसूयसूर्य**—राजसूय, सूर्य, मृषोद्य, रुच्य, कुप्य,

ऽव्यथ्याः ।३।१।११४। एते सप्त क्यबन्ता निपात्यन्ते। **भिद्योध्यौ नदे** ।३।१।११५। नदे किम् ? भेत्ता। उज्झिता। **पुष्यसिध्यौ नक्षत्रे** ।३।१।११६। अधिकरणे क्यब्निपात्यते। पुष्यन्त्यस्मिन्नर्थाः-पुष्यः। सिध्यन्त्यस्मिन्सिद्ध्यः। **विपूयविनीयजित्या मुञ्जकल्कहलिषु** ।३।१।११७। विपूयो—मुञ्जः। विनीयः—कल्कः। जित्यो—हलिः। **प्रत्यपिभ्यां ग्रहेः** ।३।१।११८। (**छन्दसीति वक्तव्यम्**) प्रतिगृह्यम्। अपिगृह्यम्। लोके तु-प्रतिग्राह्यम्। अपिग्राह्यम्। **पदाऽस्वैरिबाह्यापक्ष्येषु च** ।३।१।११९। अवगृह्यं, प्रगृह्यं-पदम्। अस्वैरी-परतन्त्रः। गृह्यकाः-शुकाः। ग्रामगृह्या-सेना। आर्यैर्गृह्यते-आर्यगृह्यः। तत्पक्षाश्रित इत्यर्थः। **विभाषा कृवृषोः** ।३।१।१२०। कृवृषोः क्यब्वा स्यात्। कृत्यम्। वृष्यम्। कार्यम्। वर्ष्यम्। **युग्यं च पत्रे** ।३।१।१२१। युग्यमिति क्यबन्तं निपात्यते, पत्रे। पत्रं—वाहनम्। योग्यमन्यत्। **अमावस्यदन्यतरस्याम्** ।३।१।१२२। अमोपपदाद्वसेरधिकरणे ण्यत्, वृद्धौ सत्यां पाक्षिको ह्रस्वश्च निपात्यते। अमा सह वसतोऽस्यां चन्द्रार्काविति-अमावस्या, अमावास्या वा। अग्नौ

ण्यति 'अतः उपधायाः' इति वृद्धौ 'चजोः' इति प्राप्तं कुत्वं 'वचोऽशब्दसंज्ञायाम्' इति कुत्वनिषेधे सावसि वाच्यमिति रूपम्। राजसूयेति। क्यबन्तानां निपातनम्। भिद्योद्ध्यौ। एतौ निपात्येते। पुष्यसिध्याविति। अत्रापि क्यबन्तनिपातनम्। विपूयेति। क्यबन्तं निपातनम्। प्रत्येति। क्यप्स्यादित्यर्थः। प्रतिगृह्यम्-अपिगृह्यम्। ग्रहेः क्यपि रूपम्। पदास्वैरीति। ग्रहेः क्यप्स्यादित्यर्थः। विभाषेति। क्यब्वेत्यर्थः। कृत्यम्-वृष्यमिति। अत्र क्यपि तुकि रूपमवधेयम्। युग्यमिति। वाहनार्थं निपातनम्। अमाव-

---

कृष्टपच्य और अव्यथ्य शब्द निपातन हो। **भिद्योध्यौ नदे**—क्यबन्त-भिद्य और उद्ध्य शब्द निपातित हो, नद अर्थमें। **पुष्यसिद्ध्यौ**—अधिकरणमें क्यबन्त पुष्य और सिद्ध्य शब्द निपातन हो। **विपूयविनीय**—मुञ्ज, कल्क और हलि अर्थमें क्यबन्त विपूय, विनीय और जित्य शब्द निपातित हो।

प्रत्यपिभ्याम्—प्रति और अपि उपसर्गसे पर ग्रह धातुसे क्यप् प्रत्यय हो और यह क्यप् छन्द (वेद) में हो ऐसा कहना चाहिये। **पदाऽस्वैरि**—पदादि अर्थमें 'ग्रह्' धातुसे क्यप् प्रत्यय हो। **विभाषा कृ**—'कृ' तथा 'वृष्' धातुसे क्यप् प्रत्यय हो, विकल्पसे। **युग्यं च**—पत्र (वाहन) अर्थमें 'युग्यं' निपातित हो। **अमावस्य**—'अमा' उपपदक 'वस्' धातुसे ण्यत् तथा ण्यत्के परे वृद्धि होनेपर 'वास्' के आकारको पाक्षिक ह्रस्वाभाव भी निपातन हो। **अग्नौ**—अग्नि (अग्निधारणार्थं स्थलविशेष) अर्थमें परिचाय्य, उपचाय्य (परि, उप उपसर्गक 'चि' धातुसे ण्यत् तथा आयादेश) और समुह्य (समुपसर्गक 'वह' धातुसे

परिचाय्योपचाय्यसमूह्याः ।३।१।१३१। अग्नावेते साधवः । **क्रतौ कुण्डपाय्यसंचाय्यौ** ।३।१।१३०। क्रतुविशेषे एतौ निपात्येते । कुण्डेन पीयतेऽस्मिन् सोमः—कुण्डपाय्यः । संचीयतेऽसौ—सञ्चाय्यः । **चित्याऽग्निचित्ये च** ।३।१।१३२। एतौ निपात्येते । चित्योऽग्निः । अग्नेश्चयनम्—अग्निचित्या ॥

इति कृदन्ते कृत्यप्रकरणम् ।

—०—

अथ कृदन्ते कृत्प्रकरणम्

ण्वुल्तृचौ ।३।१।१३३। धातोरेतौ स्तः । 'कर्त्तरि कृदि'ति कर्त्रर्थे । **युवोरनाकौ** ।७।१।१। 'यु' 'वु' एतयोरनुनासिकयोरेतौ स्तः । कारकः । कर्त्ता । **नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः** ।३।१।१३४। नन्द्यादेर्ल्युर्ग्रह्यादेर्णिनिः पचादेरच्स्यात् । नन्दयतीति नन्दनः । जनार्दनः । लवणः । गणे निपातनाण्णत्वम् ।

स्यति । निपातनम् । अग्नाविति । अग्न्यर्थे निपात्यन्ते । क्रताविति । क्रत्वर्थे एतन्निपातनम् । चित्येति । एतावपि निपातनेन बोध्यौ । इति कृत्यप्रक्रिया ।

—०—

[कारकः ।] करोतीति कारकः इति विग्रहे कृधातोः 'कर्तरि कृत्' इति कर्त्रर्थे 'ण्वुल्तृचौ' इति ण्वुलि, 'चुटू' इति णस्येत्संज्ञायां लस्य 'हलन्त्यम्' इत्यनेनेत्संज्ञायां 'तस्य' इत्यनेन णलयोर्लोपे, 'युवोरनाकौ' इत्यनेन वोः स्थाने अकादेशे, तस्य 'आर्धधातुकं शेषः' इत्यार्धधातुकसंज्ञायां 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' इति गुणे प्राप्ते, तम्बाधित्वा 'अचो ञ्णिति' इति वृद्धौ, आ इति जाते 'उरण् रपरः' इति रपरे कृदन्तत्वात्प्रातिपदिकत्वे सौ, रुत्वे विसर्गे च 'कारकः' इति रूपम् । [नन्दनः ।] टुनदि समृद्धौ, धातोरनुबन्धलोपे, 'इदितो नुम्धातोः' इति नुमि, उमि गते, मित्वादन्त्यादचः परे अनुस्वारे, परसवर्णे, 'नन्द' इति जाते, तस्मात् 'हेतुमति च' इति णिचि, अनुबन्धलोपे 'सनाद्यन्ता धातवः' इति धातुसंज्ञायां तस्माद् 'नन्दि' इति धातोः 'कर्तरि कृत्' इति कर्त्रर्थे 'नन्दिग्रहिपचादिभ्यो

सम्प्रसारण और दीर्घ-ये साधु (निपातन) हो ।

क्रतौ कुण्डपाय्य—क्रतु अर्थमें 'कुण्डपाय्य और 'सञ्चाय्य' निपातित हो ।

चित्याग्नि—अग्न्याधार अर्थमें-'चित्य' और 'अग्निचित्य' शब्द निपातित हो ।

इस प्रकार 'इन्दुमती' टीकामें कृत्यप्रकरण समाप्त हुआ ।

—०—

ण्वुल्तृचौ—धातुसे ण्वुल् और तृच् प्रत्यय हो, कर्तामें । युवोरनाकौ—अनुनासिक 'यु' और 'वु' को क्रमसे 'अन' 'अक' आदेश हों । नन्दिग्रहि—नन्द्यादिसे 'ल्यु' ग्रह्यादिसे

ग्राही । स्थायी । मन्त्री । पचः । आकृतिगणोऽयम् ॥ **इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः ।३।१।१३५।** एभ्यः कः स्यात् । क्षिपः । बुधः । कृशः । ज्ञः । प्रियः । किरः । **आतश्चोपसर्गे ।३।१।१३६।** प्रज्ञः । सुग्लः । **पाघ्राध्माधेट्दृशः शः ।३।१।१३७।** एभ्यः शः स्यात् । पिबः । जिघ्रः । धमः । धयः । पश्यः । **अनुपसर्गाल्लिम्पविन्दधारिपारिवेद्युदेजिचेतिसातिसाहिभ्यश्च ।३।१।१३८।** लिम्पः । विन्दः । धारयः । पारयः । वेदयः । उदेजयः, चेतयः । सातयः । साहयः । अनुपसर्गात्किम् ? प्रलिपः । **(गवादिषु विन्देः संज्ञायाम्)** गोविन्दः । अरविन्दम् । **ददातिदधात्योर्विभाषा ।३।१।१३९।** ददः । दधः । पक्षे-वक्ष्यमाणो णः । **ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः ।३।१।१४०।** वा स्यात् । ज्वालः । ज्वलः । चालः । चलः । **श्याऽऽद्व्यधाऽऽस्रुसंस्रवतीणवसाऽवहृलिहश्लिषश्वसश्च ३।१।१४१।** अव-

---

स्युणिन्यचः' इति ल्युप्रत्यये, लगते, 'युवोरनाकौ' इति योरनादेशे, तस्य आर्धधातुकत्वात् 'णेरनिटि' इति णिलोपे संयोगे विभक्तिकार्यं च कृते तत्सिद्धिः (प्रियः) प्रीणातीति प्रियः, इत्यत्र प्रीधातोः 'इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः' इति के प्रत्यये, कगते, 'अचि श्नुधातुभ्रुवाम्' इति इयङि, अङो लोपे, संयोगे, विभक्तिकार्ये च कृते तत्सिद्धम् । (सुग्लः) सुष्ठु ग्लायतीति सुग्लः । इत्यत्र सुपूर्वकग्लैधातोः 'आतश्चोपसर्गे' इति के, कलोपे, 'आदेच उपदेशेऽशिति' इत्यैकारस्य आत्वे 'आतो लोप इटि च' इत्याकारलोपे संयोगे विभक्तिकार्ये च कृते, 'सुग्लः' इति रूपम् । पाघ्रेति । कर्त्रर्थे शः स्यादित्यर्थः (पश्यः) दृशधातोः शप्रत्यये 'पाघ्रा' इति पश्यादेशे सौ रुत्वे विसर्गे रूपम् (जिघ्र इति) 'पाघ्रा' इति घ्राधातोः शे 'पाघ्रा' इति जिघ्रादेशे सौ रुत्वे विसर्गे रूपम् (धम इति) ध्माधातोः 'पाघ्रा' इति शे 'पाघ्रा' इति धमादेशे सौ रुत्वे विसर्गे रूपम् (धय इति) धेट् धातोः शेऽयादेशे रुत्वे विसर्गे रूपम् । अनुपसर्गादिति । शः स्यादित्यर्थः । लिम्पः, विन्द इति । 'अनुपसर्गात्' इति शे सौ रुत्वे विसर्गे रूपे भवतः । शेषेभ्यो ण्यन्तेभ्योऽपि शप्रत्यये गुणेऽयादेशे सौ रुत्वे विसर्गे रूपाणि । गवादिष्विति । शः स्यादित्यर्थः । गोविन्दः-अरविन्दम्-शे प्रत्यये रूपे इति ज्ञेयम् । ददाति । शो वा इत्यर्थः । पक्षे णः । 'ददः दधः' इति शे रूपम् । ज्वलितीति । पक्षे पचाद्यच् । णप्रत्यये

'णिनि' और पचादिसे 'अच्' प्रत्यय हो । इगुपध—इगुपध धातु तथा ज्ञा, प्री और कृ धातुओंसे 'क' प्रत्यय हो । आतश्चोपसर्गे—उपसर्ग उपपदक आदन्त धातुसे 'क' प्रत्यय हो । पाघ्राध्मा—पा, घ्रा, ध्मा, धेट् और दृश् धातुओंसे 'श' प्रत्यय हो । अनुपसर्गा—अनुपसर्गक लिम्प आदि धातुओंसे 'श' प्रत्यय हो । गवादिषु—गवादि उपपदक 'विन्द' धातुसे 'श' प्रत्यय हो, संज्ञामें । ददातिदधात्योः—'दा' और 'धा' धातुसे 'श' प्रत्यय हो, विकल्पसे । ज्वलितिकसन्ते—ज्वलादि कसन्त धातुसे 'ण' प्रत्यय हो, विकल्पसे । श्याद्व्यधा—श्यैङादि

श्यायः । आत्—दायः । धायः । व्याधः । आस्रावः । संस्रावः । अत्यायः । अवसायः अवहारः । लेहः । श्लेषः । श्वासः । **विभाषा ग्रहः ।३।१।१४३।** व्यवस्थित-विभाषेयम् । तेन-जलचरे ग्राहः । ज्योतिषि-ग्रहः । **गेहे कः ।३।१।१४४।** गृह्णाति धान्यादिकमिति—गृहम् । **शिल्पिनि ष्वुन् ।३।१।१४५।** क्रियाकौशलं शिल्पम्, तद्वत्कर्तरि ष्वुन् स्यात् । **षः प्रत्ययस्य ।१।३।६।** प्रत्ययस्य आदिः ष इत्स्यात् । **(नृतिखनिरञ्जिभ्य एव)** नर्त्तकः । खनकः । **(असि, अकेऽने च रञ्जेर्नलोपो वाच्यः)** । रजकः । रजकी । **गस्थकन् ।३।१।१४६।** गायतेस्थकन् स्यात् । गाथकः । **ण्युट् च ।३।१।१४७।** गायनः । **प्रुसृल्वः समभिहारे वुन् ।३।१।१४९।** एभ्यः समभिहारे वुन्स्यात् ।

उपधाया दीर्घे 'ज्वालः' तदभावे ज्वल इति । 'चालः, चलः' अत्रापि वा णे रूपम् । अवश्यायः श्याधातोः 'श्याद्व्येति' इति णप्रत्यये 'आतो युक्' इति युकि सौ रुत्वे विसर्गे रूपम् । दावः, धायः, अत्रापि णप्रत्यये युकि सौ रुत्वे विसर्गे रूपम् । व्याधः । यणि णप्रत्यये 'अत उपधायाः' इत्युपधादीर्घे सौ रुत्वे विसर्गे रूपम् । आस्रावः–अत्यायः अत्र णौ वृद्धौ रूपम् । शेषं सुकरम् । विभाषेति । णो वा इत्यर्थः । पचेऽच् । ग्रहः–ग्राहः । णे उपधादीर्घ इति भावः । शिल्पिनीति । शिल्पमस्यास्तीति शिल्पी तस्मिन् ष्वुनित्यर्थः । षः प्रत्ययस्य । इत् स्यादित्यर्थः नर्तकः, खनकः नृत्खनयोः 'शिल्पिनि' इति ष्वुनि 'षः प्रत्ययस्य' इति इत्वे षलोपे 'युवोरनाकौ' इत्यकि पुगन्तगुणे सौ रुत्वे विसर्गे रूपम् । असीति । एतेषु परेषु रञ्जेर्नलोपः रजकः रञ्ज् धातोः 'शिल्पिनि' इति ष्वुनि 'षः प्रत्ययस्य' इति इत्वे षलोपे 'युवोरनाकौ' इति अकादेशे 'असि' इति नलोपे सौ रुत्वे विसर्गे रूपम् गस्थकनिति गायतेस्थकन् कर्तरि । गाधातोः थकनि सौ रुत्वे विसर्गे 'गाथकः' इति रूपम् । ण्युट् चेति ॥ कर्तरि ण्युडपि गायतेरित्यर्थः । गाधातोर्ण्युटि 'युवो' इत्यनि 'आतो युक्' इति युकि सौ रुत्वे विसर्गे 'गायनः' इति रूपम् । प्रुसृल्व इति । पौनःपुन्यं भृशार्थश्च क्रियासमभिहारः । प्रु–सृ–लू–एभ्यो वुनि 'युवोः' इत्यकि

धातुओंसे नित्य 'ण' प्रत्यय हो । विभाषा–'ग्रह' धातुसे 'ण' प्रत्यय हो विकल्पसे । गेहे कः–'गेह' कर्ता हो तो ग्रह धातुसे 'क' प्रत्यय हो । शिल्पिनि—शिल्पी कर्ता हो तो धातुसे 'ष्वुन्' प्रत्यय हो । षः प्रत्ययस्य–प्रत्यय संबन्धी आदि षकारकी इत्संज्ञा हो । नृतिखनिर–'नृत' धातु, 'खन्' धातु और 'रञ्ज्' धातुओंसे ही 'ष्वुन्' प्रत्यय हो ।

असि अकेऽने—'रञ्ज्' धातुके नकारका लोप हो, अक् और अन् प्रत्ययके परे ।

गस्थकन्—'गै' धातुसे 'थकन्' प्रत्यय हो । ण्युट् च—'गै' धातुसे 'ण्युट्' प्रत्यय भी हो । प्रसृल्वः—प्रु, सृ तथा लू धातुओंसे 'वुन्' प्रत्यय हो, साधुकारी अर्थमें ।

समभिहारग्रहणेन साधुकारित्वं लक्ष्यते। प्रवकः। सरकः। लवकः। आशिषि च ।३।१।१५०। आशिषि वुन् स्यात्। जीवतात्-जीवकः। तत्रोपपदं सप्तमीस्थम् ।३।१।९२। सप्तम्यन्ते पदे-'कर्मणी'त्यादौ-वाच्यत्वेन स्थितं यत् कुम्भादि, तद्वाचकं पदमुपपदसंज्ञं स्यात्। कर्मण्यण् ।३।२।१। कर्मण्युपपदे धातोरण् स्यात्। कुम्भं करोतीति-कुम्भकारः। आतोऽनुपसर्गे कः ।३।२।३। कर्मण्युपपदे आदन्ताद्धातोरनुपसर्गात्कः स्यात्। नाऽण्। अणोऽपवादः। गोदः। कम्बलदः। अनुपसर्गे किम्? गोसंदायः। (मूलविभुजादिभ्यः कः) मूलानि विभुजतीति मूलविभुजो रथः। आकृतिगणोऽयम्। महीध्रः। कुध्रः॥ सुपि स्थः ।३।२।४। सुबन्ते उपपदे स्थाधातोः कः स्यात्। समस्थः। विषमस्थः 'सुपी'ति योगविभागादन्यस्मादपि। द्वाभ्यां पिबतीति-द्विपः। अम्बाम्ब-गो-भूमि-सव्या-प-

गुणेऽयादेशेऽवादेशे रपरत्वे यथायथं च सौ रुत्वे विसर्गे 'प्रवकः-सरकः-लवकः' इति रूपाणि। आशिषि चेति। वुन् स्यादित्यर्थः। जीवतादिति आशिषः स्फोरणाय। जीवधातोर्वुन्यकि सौ रुत्वे विसर्गे रूपम्। अग्रे उपयुक्तामुपपदसंज्ञां विधित्सन्नाह—तत्रोपपदमिति। कुम्भकारः। अत्र कुम्भ इति कर्मणि उपपदे कृधातोः 'कर्मण्यण्' इति अणि, णगते, 'अचो ञ्णिति' इति वृद्धौ, 'उरण् रपरः' इति रपरत्वे, कार इति जाते, 'कुम्भ अस् कार' इत्यत्र 'गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक्सुबुत्पत्तेः' इति सुबुत्पत्तेः प्रागेव 'उपपदमतिङ्' इति समासे समासत्वात् 'कृत्तद्धितसमासाश्च' इति 'कुम्भ अस् कार' इत्यस्य प्रातिपदिकत्वात् 'सुपो धातुप्रातिपदिकयोः' इति असो लोपे, एकदेशविकृतन्यायेन समुदायात्सौ, रुत्वे विसर्गे च 'कुम्भकारः' इत्यस्य सिद्धिः। सुपि स्थ इति। सुप्युपपदे स्थाधातोः क इत्यर्थः। समस्थ इति। समं तिष्ठतीत्यर्थः। समं स्थाधातोः 'सुपि स्थः' इति कप्रत्यये सुब्लुकि 'आतो लोप इटि च' इति आलोपे सौ रुत्वे विसर्गे 'समस्थः' इति रूपम्। एवं विषमस्थः। अत्रापि क इति भावः। सुपि इति योगो विभज्यते तेन द्वाभ्यां शुण्डदण्डाभ्यां पिबति इत्यर्थे द्वाभ्यां पाधातोः 'सुपि' इति योगविभागात्कप्रत्यये 'आतो धातोः' इत्यालोपे सुब्लुकि सौ रुत्वे विसर्गे 'द्विपः' इति रूपम्। अम्बाम्बेति। एभ्य-

आशिषि च—आशीर्विषयार्थ वृत्ति धातुसे 'वुन्' प्रत्यय हो (कर्तामें)।

तत्रोपपदं—सप्तम्यन्त 'कर्मणि' इत्यादि पदोंमें वाच्यत्वेन स्थित जो कुम्भादि, तद्वाचक जो पद, उसकी उपपदसंज्ञा हो। कर्मण्यण्—कर्म उपपद रहनेपर धातुसे अण् प्रत्यय हो।

आतोऽनुप—कर्म उपपद रहनेपर अनुपसर्गक आदन्त धातुसे 'क' प्रत्यय हो। मूलविभुजा—मूलविभुजादिसे 'क' प्रत्यय हो। सुपि—सुबन्त उपपदक 'स्था' धातुसे 'क' प्रत्यय हो। अम्बाम्ब—अम्बादि शब्दोंसे पर (कप्रत्ययान्त) 'स्थ' संबन्धी सकारको षकार हो।

द्वि-त्रि-कु-शेकु-शंक्व-ङ्गु-मञ्जि-पुञ्जि-परमे-बर्हि-र्दिव्य-ग्निभ्यः स्थः ।८।३।९७। एभ्यः स्थस्य सस्य षः । द्विष्ठः । त्रिष्ठः । **तुन्दशोकयोः परिमृजापनुदोः** ।३।२।५। तुन्दशोकयोः कर्मणोरुपपदयोराभ्यां कः स्यात् । (**आलस्यसुखाऽऽहरणयोरिति वक्तव्यम्**) । तुन्दपरिमृजोऽलसः । शोकापनुदः—सुखस्याऽऽहर्ता । **प्रे दाज्ञः** ।३।२।६। प्रे उपपदे आभ्यां कः स्यात् । सर्वप्रदः । पथिप्रज्ञः । **समि ख्यः** ।३।२।७। समि उपपदे ख्यः कः स्यात् । गोसंख्यः । **गापोष्टक्** ।३।२।८। कर्मण्युपपदे गापोष्टक् स्यात् । सामगः । (**पिबतेः सुराशीध्वोरिति वाच्यम्**) सुरापी । शीधुपी । अन्यत्र-क्षीरपा ब्राह्मणी । **हरतेरनुद्यमनेऽच्** ।३।२।९। कर्मण्युपपदे हरतेरच् स्यादनुद्यमनेऽर्थे । अंशहरः । अनुद्य-

---

स्थस्य षत्वमित्यर्थः । द्वयोः त्रिषु च तिष्ठतीति विग्रहे 'सुपि स्थः' इति कप्रत्यये आलोपे 'अम्बाम्ब' इति षत्वे ष्टुत्वे सौ रुत्वे विसर्गे 'द्विष्ठः' 'त्रिष्ठः' इति रूपे भवतः । तुन्दशोकयोरिति । कः स्यादित्यर्थः । आलस्येति । एतयोर्गम्यमानयोः सत्येवेति भावः । तुन्दपरिमृजोऽलसः । अत्रालस्यस्य गम्यमानत्वात् कप्रत्यये सौ रुत्वे विसर्गे रूपम् । एवं शोकापनुदः अत्रापि क एवेति भावः। प्रे दाज्ञ इति। प्रोपसृष्टयोरनयोः क इत्यर्थः । सर्वप्रदः-पथिप्रज्ञः । अत्र दाधातोः के आलोपे सुब्लुकि सौ रुत्वे विसर्गे रूपम् । समि ख्य इति । सम्पूर्वात्ख्याधातोः कः स्यादित्यर्थः । गोसंख्यः । ख्याधातोः कप्रत्यये आलोपे सौ रुत्वे विसर्गे रूपम् । गापोरिति । टक्स्यादित्यर्थः । सामगः साम गायतीत्यर्थे गाधातोः टकि आलोपे सुब्लुकि सौ रुत्वे विसर्गे 'सामगः' इति रूपम् । पिबतेरिति । एतयोरर्थयोर्गम्यमानयोरेव पाधातोष्टगित्यर्थः । सुरापी-शीधुपी । सुरां शीधु पिबतीत्यर्थे 'गापोष्टक्' इति टकि आलोपे टित्वाद् ङीपि सौ हल्ङ्यादिलोपे सुरापी-शीधुपी इति रूपे भवतः । हरतेरिति ॥ अच् स्यात् । अंशहरः । अंशं हरतीति विग्रहे हृधातोः अचि गुणे रपरत्वे सुब्लुकि सौ रुत्वे विसर्गे 'अंशहरः' इति रूपम् । शक्तीति ॥ एष्वर्थेषु ग्रहेरजित्यर्थः । शक्तिं गृह्णातीत्यर्थेऽचि सौ रुत्वे विसर्गे रूपम् ।

तुन्दशोकयोः—कर्मसंज्ञक 'तुन्द' और 'शोक' उपपदक 'परि' उपसर्गक 'मृज्' धातु और 'अप' उपसर्गक 'नुद्' धातुसे 'क' प्रत्यय हो । **आलस्यसुखाहरणयोः**—'तुन्दशोकयोः' सूत्रसे विहित 'क' प्रत्यय आलस्य और सुखाहरण (सुख पहुँचाना) अर्थमें हो—ऐसा कहना चाहिये । **प्रे दाज्ञः**—'प्र' उपपदक 'दा' और 'ज्ञा' धातुसे 'क' प्रत्यय हो ।

समि ख्यः—'सम्' उपपदक 'ख्या' धातुसे 'क' प्रत्यय हो ।

गापोष्टक्—कर्म उपपदक 'गा' और 'पा' धातुसे 'टक्' प्रत्यय हो ।

पिबतेः—'सुरा' और 'शीधु' कर्म उपपदकमें ही 'पा' धातुसे 'टक्' प्रत्यय हो ।

हरतेरनु—कर्मोपपदक 'हृञ्' धातुसे 'अच' प्रत्यय हो, अनुद्यम अर्थमें ।

मने किम्? भारहारः। (शक्तिलाङ्गलाङ्कुशतोमरयष्टिघटघटीधनुष्षु ग्रहेरुपसङ्ख्यानम्) शक्तिग्रहः॥ **वयसि च** ।३।२।१०। वयसि गम्ये कर्मण्युपपदे हरतेरच् स्यात्। उद्यमनार्थं सूत्रम्। कवचहरः कुमारः। **आङि ताच्छील्ये** ।३।२।११। आङ् पूर्वाद्धरतेः कर्मण्युपपदेऽच् स्यात्ताच्छील्ये। पुष्पाण्याहरति तच्छीलः पुष्पाहरः। **अर्हः** ।३।२।१२। अर्हतेरच्स्यात्, कर्मण्युपपदे। पूजार्हा ब्राह्मणी। **स्तम्बकर्णयो रमिजपोः** ।३।२।१३। स्तम्बकर्णयोरुपपदयो रमिजपोरच् स्यात्। (हस्तिसूचकयोरिति वक्तव्यम्) स्तम्बेरमो हस्ती। कर्णेजपः सूचकः॥ **अधिकरणे शेतेः** ।३।२।१५। अधिकरणे उपपदे शेतेरच् स्यात्। खे शेते-खशयः। (पार्श्वादिषूपसंख्यानम्) पार्श्वाभ्यां शेते-पार्श्वशयः। पृष्ठशयः। उदरशयः। **चरेष्टः** ।३।२।१६। अधिकरणे उपपदे चरेष्टः स्यात्। कुरुचरः। **भिक्षासेनाऽऽदायेषु च** ।३।२।१७। एषूपपदेषु चरेष्टः स्यात्। भिक्षाचरः। सेनाचरः।

वयसि चेति। अच् स्यात्। कवचहरः कुमारः अत्र कवचं हरतीति विग्रहेऽचि सुब्लुकि गुणे रपरत्वे विसर्ग 'कवचहरः' इति रूपम्। आङीति। पुष्पाहरः। पुष्पमाहरतीति आङ्पूर्वाद्धरतेरचि गुणे रपरत्वे सौ सुब्लुकि रुत्वे विसर्गे 'पुष्पाहरः' इति रूपम्। अर्ह इति। अच् स्यादित्यर्थः। पूजार्हा। पूजामर्हतीत्यर्थे सुब्लुकि अचि टापि सौ हल्ङ्याद्लिोपे 'पूजार्हा' इति रूपम्। स्तम्बकर्णयोः। अच् स्यादित्यर्थः। हस्तीति। अनयोरर्थयोरेवाच्। स्तम्बेरमः, कर्णेजपः इति। स्तम्बे रमते-कर्णे जपति इति विग्रहे रमिजपिधात्वोः 'स्तम्ब' इत्यचि 'तत्पुरुषे' इत्यलुकि सौ रुत्वे विसर्गे रूपे भवतः। अधिकरण इति। शीङोऽच् स्यात्। खे शेते इत्यर्थे शीङोऽचि सुब्लुकि गुणेऽयादेशे सौ रुत्वे विसर्गे 'खशयः' इति रूपम्। पार्श्वादिषु। एष्वप्युपपदेषु शीङोऽजित्यर्थः। पार्श्वाभ्यां शेते इत्यर्थे शीङोऽचि सुब्लुकि गुणेऽयादेशे सौ रुत्वे विसर्गे 'पार्श्वशयः, एवं पृष्ठशयः उदरशयः

शक्तिलाङ्ग—शक्त्यादि कर्मोपपदक 'ग्रह्' धातुसे 'अच्' प्रत्यय हो। वयसि च—अवस्था गम्यमान हो तो कर्मोपपदक 'हृ' धातुसे 'अच्' प्रत्यय हो, उद्यमन अर्थमें।

आङि ताच्छील्ये—'आङ्' उपसर्गक कर्मोपपदक 'हृ' धातुसे 'अच्' प्रत्यय हो, ताच्छील्य अर्थमें। अर्हः—कर्मोपपदक 'अर्ह' धातुसे 'अच्' प्रत्यय हो।

स्तम्बकर्णयोः—स्तम्ब और कर्ण उपपदक 'रम्' और 'जप्' धातुसे 'अच्' प्रत्यय हो, हस्ती और सूचक अर्थमें।

अधिकरणे शेतेः—अधिकरण उपपदक 'शीङ्' धातुसे 'अच्' प्रत्यय हो।

पार्श्वादिषु—पार्श्वादि उपपदक 'शीङ्' धातुसे 'अच्' प्रत्यय हो।

चरेष्टः—अधिकरण उपपदक 'चर्' धातुसे 'ट' प्रत्यय हो। भिक्षासेना—भिक्षा, सेना

'आदाये'ति ल्यबन्तम्। आदायचरः। **कृञो हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु ।३।२।२०।** एषु द्योत्येषु कृञष्टः स्यात्। **अतः कृ-कमि-कंस-कुम्भ-पात्र-कुशा-कर्णीष्वनव्ययस्य ।८।३।४६।** अत उत्तरस्याऽनव्ययविसर्गस्य समासे नित्यं सादेशः स्यात्करोत्यादिषु। अयस्कारः। अयस्कामः। अयस्कंसः। अयस्कुम्भः। अयस्पात्रम्। अयः सहिता कुशा-अयस्कुशा। अयस्कर्णी। अतः किम्? गीःकारः। अनव्ययस्य किं? स्वःकारः। अनुत्तरपदस्थस्य किं? परमयशःकारः। यशस्करी विद्या। श्राद्धकरः। वचनकरः। **दिवा-विभा-निशा-प्रभा-भा-स्कारा-ऽन्ता-ऽनन्ता-ऽऽदि-बहु-नान्दी-किं-लिपि-लिबि-बलि-भक्ति-कर्तृ-चित्र-क्षेत्र-संख्या-जङ्घा-बाह्व-हर्-यत्त-द्धनु-ररुष्षु ।३।२।२१।** एषु कृञष्टोऽहेत्वादावपि। दिवाकरः। विभाकरः। निशाकरः। कस्कादित्वात्सः। भास्करः। बहुकरः।

इत्यादि [यशस्करी विद्या] यशःकरोतीति विग्रहे यश इति कर्मण्युपपदे, हेतुद्योत्ये कृधातोः 'कृञो हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु' इत्यनेन टे प्रत्यये, टस्येत्संज्ञायां लोपे च कृते, टगताकारस्य आर्धधातुकत्वात् 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' इति गुणे अकारे 'उरण् रपरः' इति रपरत्वे च जाते 'कर' इति सम्पन्ने, 'यशस् अस् कर' इत्यलौकिकविग्रहे 'उपपदमतिङ्' इति समासे, 'कृत्तद्धितसमासाश्च' इति प्रातिपदिकत्वे 'सुपो धातु-प्रातिपदिकयोः' इति असो लुकि, एकदेशविकृतन्यायेन प्रातिपदिकत्वस्य सत्त्वात्समुदायात्सौ, तस्मिन् परे स्त्रीत्वविवक्षायां 'टिड्ढाणञ्द्वयसज्' इत्यादिना टित्वाद् ङीपि अनुबन्धलोपे, 'यचि भम्' इति भसंज्ञायां 'यस्येति चे'ति करगतरेफोत्तरवर्तिनः अकारस्य लोपे, संयोगे कृते, 'हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात्सुतिस्यपृक्तं हल्' इति सु लोपे, यशसः सकारस्य 'ससजुषोरुः' इति रुत्वे 'खरवसानयोर्विसर्जनीयः' इति विसर्गे, तस्य विसर्गस्य 'कुप्वोः' इति जिह्वामूलीये प्राप्ते, तद्बाधित्वा 'अतः कृकमि-कंसकुम्भपात्रकुशाकर्णीष्वनव्ययस्य' इत्यनेन विसर्गस्य नित्यं सत्वे 'यशस्करी' इति। दिवाविभेति। 'कृञो हेतु' इत्यतः कृञ इत्यनुवर्तते 'दिवाकृ-ट' इति स्थिते गुणे रपरत्वे सौ रुत्वे विसर्गे दिवाकरः। एवं विभाकरः, निशाकरः अत्रापि टजेव। भास्करः-बहुकरः-एककरः-द्विकरः-अहस्करः-धनुष्करः-अरुष्करः' इत्यादिष्वपि टे रूपाण्य-

---

और आदाय कर्मोपपदक धातुसे 'ट' प्रत्यय हो। कृञो हेतु—कर्मोपपदक 'कृ' धातुसे 'ट' प्रत्यय हो, हेत्वादि अर्थ गम्यमान रहने पर। अतः कृ-कमि—'अत्'से पर अनव्यय सम्बन्धी विसर्गके स्थानमें सत्व हो, कृ, कमि, कंसादि उत्तर पदके परे, समासमें।

दिवा—दिवा, विभा आदि कर्मोपपदक 'कृ' धातुसे अहेत्वादि अर्थमें भी 'ट' प्रत्यय हो।

एकक्करः । द्विकरः । अहस्करः । धनुष्करः । अरुष्करः । **न शब्दश्लोककलहगाथावैरचाटुसूत्रमन्त्रपदेषु ।३।२।२३।** एषु कृञष्टो न स्यात् । शब्दकारः । **स्तम्बशकृतोरिन् ।३।२।२४।** स्तम्बशकृतोः कर्मणोरुपपदयोः कृञ इन् स्यात् । **(व्रीहिवत्सयोरिति वक्तव्यम्)** । स्तम्बकरिर्व्रीहिः । शकृत्करिर्वत्सः । **हरतेर्दृतिनाथयोः पशौ ।३।२।२५।** दृतिनाथयोः कर्मणोरुपपदयोर्हरतेरिनिः स्यात्पशौ कर्तरि । दृतिहरिः । नाथं—नासारज्जुं, हरतीति नाथहरिः पशुः । पशौ किं ? दृतिहरः । नाथहरः । **फलेग्रहिरात्मम्भरिश्च ।३।२।२६।** एतौ निपात्येते । चात्कुक्षिम्भरिः । चान्द्रास्तु—'आत्मोदरकुक्षिष्वि'ति पेठुः । 'ज्योत्स्नाकरम्भमुदरम्भरयश्चकोराः' इति मुरारिः । **एजेः खश् ।३।२।२८।** ण्यन्तात् एजेः खश् स्यात् । **अरुर्द्विषदजन्तस्य मुम् ।६।३।६७।** अरुषो, द्विषतोऽजन्तस्य च मुम् स्यात्खिदन्ते, उत्तरपदे, न त्वव्ययस्य । शित्त्वाच्छबादि । जनमेजयतीति जनमेजयः । **(वातशुनीतिलशर्धेष्वजधेट्तुदजहातिभ्यः खश्)** । वातमजा मृगाः । **खित्यनव्ययस्य ।६।३।६६।** खिदन्ते उत्तरपदे पूर्वपदस्य ह्रस्वः । ततो मुम् ।

वसेयानि । न शब्देति । अत्रापि 'कृञो' इत्यतष्ट इति कृञ इति चानुवर्तते । अत्र न टः शब्दकारः । अत्र 'अहलोर्ण्यत्' इति ण्यति वृद्धौ रपरत्वे सौ रुत्वे विसर्गे शब्दकारः इति रूपम् । स्तम्बशकृतोरिति । अनयोरुपपदयोः कृञ इन् स्यात् । व्रीहीति । एतयोरर्थयोर्गम्यमानयोरिति भावः । स्तम्बं करोति, शकृत् करोतीत्यर्थे इनि गुणे रपरत्वे सुब्लुकि सौ रुत्वे विसर्गे 'स्तम्बकरिः' 'शकृत्करिः' इति रूपे भवतः । हरतेरिति । दृतिं हरति—नाथं हरति इति विग्रहे हृधातोः 'हरतेः' इति इनि गुणे सुब्लुकि सौ रुत्वे विसर्गे प्रोक्ते रूपे भवतः । फलेग्रहिरिति । निपातनमेतद् । वातशुनीति । खश् स्यादित्यर्थः । वातमजतीति विग्रहे खशि सुब्लुकि 'अरुः' इति मुमि जसि

न शब्दश्लोक—शब्दादि कर्मोपपदक 'कृ' धातुसे 'ट' प्रत्यय नहीं हो ।

स्तम्बशकृतोः—स्तम्ब और शकृत् कर्मोपपदक 'कृञ्' धातुसे 'इन्' प्रत्यय हो ।

व्रीहि—'स्तम्बशकृतोरिन्' इस सूत्रसे विहित 'इन्' प्रत्यय व्रीहि और वत्स अर्थ गम्यमान रहने पर ही हो—ऐसा कहना चाहिये ।

हरतेर्दृति—'दृति' और 'नाथ' कर्मोपपदक 'हृ' धातुसे 'इन्' प्रत्यय हो, 'पशु' यदि कर्ता रहे । फले—'फलेग्रहि' 'आत्मम्भरि' और चात् 'कुक्षिम्भरि' शब्द भी निपातित हो ।

एजेः खश्—कर्मोपपदक ण्यन्त 'एज्' धातुसे 'खश्' प्रत्यय हो । अरुर्द्विष-अरुष्, द्विषत् और अजन्तको मुमागम हो खिदन्त पदके परे—अव्ययको छोड़कर । वातशुनीति—वातादि कर्मोपपदक अजादि धातुओंसे 'खश्' प्रत्यय हो । खित्यनव्ययस्य—खिदन्त उत्तरपदके परे

घुनिन्धयः। तिलन्तुदः। शर्द्धञहा मापाः। नासिकास्तनयोर्ध्माधेटोः ।३।२।२९। नासिकास्तनयोरुपपदयोर्ध्माधेटोः खश् स्यात् । (स्तने धेटो, नासिकायां ध्मश्चेति वक्तव्यम्) स्तनन्धयः टित्वात्-स्तनन्धयी । नाडीमुष्ट्योश्च ।३।२। ३०। ध्माधेटोः खश् स्यात् । (यथासंख्यं नेष्यते) नाडिन्धमः । नाडिन्धयः । मुष्टिन्धमः । मुष्टिन्धयः । उदि कूले रुजिवहोः ।३।२।३१। कूलमुद्रुजः । कूलमुद्वहः । वहाभ्रे लिहः ।३।२।३२। वहः—स्कन्धः, तं लेढीति-वहंलिहो गौः । अभ्रंलिहो वायुः । परिमाणे पचः ।३।२।३३। प्रस्थम्पचा स्थाली । खारिम्पचः

दीर्घे रुत्वे विसर्गे 'वातमजा मृगा' इति सिद्धम् । खितीति । खिति अव्ययभिन्नस्य ह्रस्वत्वमित्यर्थः । शुनीं धयतीति विग्रहे 'वातशुनी' इति खशि सुब्लुकि 'खित्यनव्ययस्य' इति ह्रस्वे 'अरुः' इति मुमि अनुस्वारे परसवर्णेऽयादेशे सौ रुत्वे विसर्गे 'शुनिन्धयः'। एवं 'तिलंतुदः' अत्रापि खश् । नासिकेति । खश् स्यादित्यर्थः । स्तनंधयः स्तनं धेट्धातोः 'नासिका' इति खशि सुब्लुकि अयादेशे 'अरुः' इति मुमि अनुस्वारे परसवर्णे सौ रुत्वे विसर्गे 'स्तनंधयः' इति रूपम् । स्त्रीत्वे टित्वान्ङीपि 'स्तनन्धयी' इति रूपम् । नाडीति । ध्माधेटोः खश् । नाडीं धमति-धयति वा, मुष्टिं धमति धयति वा इति विग्रहे 'ध्माधेटोः नाडीमुष्ट्योश्च' इति खशि सुब्लुकि 'खित्यनव्ययस्य' इति ह्रस्वे 'अरुः' इति मुमि 'पाघ्रा' इति धमादेशे सौ रुत्वे विसर्ग रूपाणि । उदीति । कूलमुद्रुजति-कुलमुद्वहति इति विग्रहे रुजिवहोः 'उदिकूले' इति खशि सुब्लुकि 'अरुः' इति मुमि रुत्वे विसर्गे 'कुलमुद्रुजः' 'कुलमुद्वहः' इति रूपे भवतः । वहाभ्र इति । एतयोरुपपदयोर्वहेः खशित्यर्थः । वहं लेढीति-अभ्रं लेढीति च विग्रहे 'वहाभ्रे लिहः' इति खशि सुब्लुकि मुमि अनुस्वारे सौ रुत्वे विसर्गे रूपे भवतः । परिमाण इति । खश् स्यादित्यर्थः । प्रस्थं पचतीति विग्रहे पचेः खशि सुब्लुकि 'अरुः' इति मुमि अनुस्वारे टापि सौ हल्ङ्याद्लिलोपे रूपम् । खारीं पचतीति विग्रहे 'परिमाणे पचः' इति खशि सुब्लुकि 'खित्यनव्ययस्य' इति ह्रस्वे 'अरुः' इति मुमि अनु-

---

पूर्वपदको ह्रस्व हो । नासिकास्तनयोः—'स्तन' कर्मोपपदक 'धेट्' धातु और 'नासिका' कर्मोपपदक 'ध्मा' धातुसे 'खश्' प्रत्यय हो । नाडीमुष्ट्योश्च—'नाड़ी' और 'मुष्टि' कर्मोपपदक 'ध्मा' धातु और 'धेट्' धातुसे 'खश्' प्रत्यय हो । यथासंख्यं नेष्यते—'नाडीमुष्ट्योश्च' इस सूत्रमें 'यथासंख्य' परिभाषाकी प्रवृत्ति इष्ट नहीं है । उदि कूले—'कूल' कर्मोपपदक 'उत्' उपसर्गक 'रुज्' और 'वह्' धातुसे 'खश्' प्रत्यय हो । वहाभ्रे लिहः—'वह' और 'अभ्र' कर्मोपपदक 'लिह्' धातुसे 'खश्' प्रत्यय हो । परिमाणे पचः—परिमाणवाचि कर्मोपप-

कटाहः । मितनखे च ।३।२।३४। एतयोः कर्मणोरुपपदयोः पचेः खश् स्यात् । मितम्पचा ब्राह्मणी । नखम्पचा यवागूः । विध्वरुषोस्तुदः ।३।२।३५। विधुन्तुदः । अरुन्तुदः । असूर्यललाटयोर्दृशितपोः ।३।२।३६। 'असूर्य'मित्यसमर्थसमासः, दृशिना नञः सम्बन्धात् । असूर्यम्पश्या राजदाराः । ललाटन्तपः सूर्यः । प्रियवशे वदः खच् ।३।२।३८। प्रियंवदः । वशंवदः । (गमेः सुपि वाच्यः) मितङ्गमो हस्ती । (विहायसो विह च, खच्च डिद्वा

स्वारे सौ रुत्वे विसर्गे खारिंपचः' इति रूपम्) कटाह इति परिमाणार्थद्योतनायेति बोध्यम् । मितनखे चेति । पचेः खश् (मितं पचति-नखं पचतीति विग्रहे 'मितनखे च' इति खशि 'अरुः' इति मुमि अनुस्वारे टापि सौ हल्ङ्यादिलोपे 'मितंपचा' 'नखंपचा' इति रूपे) परिमाणभिन्नार्थत्वात् पृथगुक्तिः । विध्वरुषोरिति । अनयोरुपपदयोस्तुदः खशित्यर्थः (विधुं तुदति, अरुः तुदतीति विग्रहे 'विध्वरुषोः' इति खशि सुब्लुकि 'अरुः' इति मुमि अनुस्वारे सौ रुत्वे विसर्गे रूपसिद्धिः) असूर्येति । 'असूर्य' इति असामर्थ्येपि समासः, निपातनात् । [असूर्यं सूर्यं न पश्यन्ति इत्यर्थे-दृश्धातोः 'असूर्य' इति खशि निपातनान्नञ्समासे नलोपे सुब्लुकि 'अरुः' इति मुमि अनुस्वारे 'पाघ्रा' इति पश्यादेशे टापि जसि 'प्रथमयोः' इति पूर्वसवर्णे रुत्वे विसर्गे 'असूर्यंपश्याः') इति रूपम्) (एवं ललाटं तपः इत्यत्रापि तपधातोः खशि मुमि सौ रुत्वे विसर्गे रूपमवसेयम्) प्रियंवदः। प्रियंवदतीति प्रियमिति कर्मण्युपपदे वद्धातोःखचि खचयोर्लोपे, उपपदसमासे सुपो लुकि, 'अरुर्द्विषदजन्तस्य मुम्' इति खिदन्ते वद इत्युत्तरपदे पूर्वपदस्य प्रिय इत्यस्य मुमि, उमि गते, अनुस्वारे परसवर्णे च कृते समुदायस्य विभक्तिकार्यं च तत्सिद्धिः । गमेः सुपीति । सुबन्तोपपदे गम्धातोः खच वाच्य इत्यर्थः । मितंगमो हस्तीति । मितं गच्छतीति विग्रहे 'गमेः सुपि वाच्यः' इति खचि सुब्लुकि 'अरुः' इति मुमि अनुस्वारे परसवर्णे कृदन्तत्वात्प्रातिपदिकत्वे सौ रुत्वे विसर्गे रूपम् । विहायस इति । अत्रापि गमेरित्यनुकृष्यते । तेन विहायस्पूर्वाद्गमेः खच् तस्य वा डित्त्वमित्यर्थः ।

दके 'पच्' धातुसे 'खश्' प्रत्यय हो ।

मितनखे च—'मित' और 'नख' कर्मोपपदक 'पच्' धातुसे 'खश्' प्रत्यय हो

विध्वरुषोस्तुदः—'विधु' और 'अरुष्' कर्मोपपदक 'तुद्' धातुसे 'खश्' प्रत्यय हो

असूर्यललाटयोः—'असूर्य' और 'ललाट' कर्मोपपदक 'दृश्' धातु और 'तप्' धातुसे 'खश्' प्रत्यय हो ।

प्रियवशे—'प्रिय' और 'वश' कर्मोपपदक 'वद्' धातुसे 'खच्' प्रत्यय हो ।

गमेः—सुबन्त कर्मोपपदक 'गम्' धातुसे 'खच्' प्रत्यय हो—ऐसा करना चाहिये

विहायसो—'विहायस्' उपपदक 'गम्' धातुसे 'खच्' हो और विहायस् शब्दको 'विह' आदेश

वाच्यः) विहङ्गमः। विहङ्गः। भुजङ्गमः। भुजङ्गः॥ द्विषत्परयोस्तापेः।३।२।३९। खचि ह्रस्वः।६।४।९४। खचि परे णौ उपधायाः ह्रस्वः स्यात्। द्विषन्तं, परं वा तापयति–द्विषन्तपः परन्तपः। वाचि यमो व्रते।३।२।४०। खच्। वाचंयमपुरन्दरौ च।६।३।६९। वाक्पुरोरमन्तत्वं निपात्यते। वाचंयमो मौनव्रती। व्रते किम्? अशक्त्यादिना वाचं यच्छतीति वाग्यामः। पूःसर्वयोर्दारिसहोः।३।२।४१। खच् स्यात्। पुरं दारयतीति पुरन्दरः। सर्वंसहः। भगं दारयतीति

विहादेशश्च नित्यः। विहायसा गच्छतीत्यर्थे 'विहायसः' इति खचि विहादेशे सुब्लुकि 'अहः' इति मुम्यनुस्वारे परसवर्णे खचो डित्वपक्षे डित्वसामर्थ्यादमो लोपे सौ रुत्वे विसर्गे 'विहङ्गः' इत्येकं रूपम्। यदा डित्वं न स्यात्तदा 'विहङ्गमः' इति द्वितीयं रूपम्। 'तद्वत्' भुजाभ्यां भुजैर्वा गच्छतीति विग्रहे खचि खचो वा डित्वपक्षे टेर्लोपे सौ रुत्वे विसर्गे 'भुजङ्गः' तदभावे 'भुजङ्गमः' इति द्वितीयं रूपम्। द्विषदिति। एतयोः परयोस्तापेः खच् स्यादित्यर्थः। 'खचि ह्रस्व इति।' खचि परे णावुपधायाः ह्रस्वत्वमित्यर्थः। द्विषन्तं परं वा तापयतीति विग्रहे खचि सुब्लुकि 'द्विषन्–तापि–अ, 'परं–तापि–अ' इति जाते 'खचि ह्रस्वः' इति ह्रस्वत्वे 'णेरनिटि' इति णेर्लोपे 'अहः' इति मुमि अनुस्वारे परसवर्णे सौ रुत्वे विसर्गे अन्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य 'न लोपः' इति नलोपे। 'द्विषन्तपः' परन्तपः' इति रूपे भवतः। वाचीति। व्रतार्थं गम्ये वाक्शब्दोपपदे यम्धातोः खच् स्यादित्यर्थः। वाचंयमेति। निपातनसामर्थ्यात् खचि परतोऽमन्तत्वमवसेयम्। 'वाचियम इति। वाचं यच्छतीति विग्रहे 'वाचि यमो व्रते' इति खचि 'वाचंयमपुरन्दरौ च' इति निपातनादमन्तत्वे सौ रुत्वे विसर्गे 'वाचंयमः' इति उदाहरणम्। व्रताभावे तु वाग्याम इति। वाचं यच्छतीति विग्रहे णौ खचि सुब्लुकि जश्त्वे उपधादीर्घे सौ रुत्वे विसर्गे 'वाग्यामः' इति रूपम्। पूःसर्वयोरिति। एतयोरुपपदयोः दारिसहोः खच् स्यादित्यर्थः। पुरंदरः–सर्वंसहः। पुरं दारयति, सर्वं सहत इति विग्रहे 'पूःसर्वयोः' इति खचि 'खचि ह्रस्वः' इति दारेर्ह्रस्वत्वे सुब्लुकि 'अहः' इति मुमि अनुस्वारे सौ रुत्वे विसर्गे 'पुरंदरः' 'सर्वंसहः' इति रूपे भवतः। 'कथं भगंदरेति'

हो तथा वह 'खच्' डित् हो, विकल्पसे–ऐसा कहना चाहिये। द्विषत्परयोस्तापेः–'द्विषत्' और 'पर' कर्मोपपदक ण्यन्त 'तप्' धातुसे 'खच्' प्रत्यय हो। खचि ह्रस्वः—'खच्' परक 'णि' के परे धातुकी उपधाको ह्रस्व हो। वाचि यमो व्रते—'वाच' उपपदक 'यम्' धातुसे 'खच्' प्रत्यय हो, व्रत अर्थमें। वाचंयमपुरन्दरौ च–खच् प्रत्यय निष्पन्न 'वच्+यम' 'पुर्+दार' ऐसी स्थितिमें वाच् और पुर को अमन्तत्व निपातन हो। पूःसर्वयोर्दारिसहोः—'पुर् और 'सर्व' कर्मोपपदक ण्यन्त 'दृ' धातु तथा 'सह' धातुसे 'खच्' प्रत्यय हो।

भगन्दर इति कथम् ? बाहुलकात् । **सर्व-कूला-ऽभ्र-करीषेषु कषः ।३।२।४२।** सर्वङ्कषः खलः । कूलङ्कषा नदी । अभ्रङ्कषो वायुः । करीषङ्कषा वात्या । **मेघर्त्ति-भयेषु कृञः ।३।२।४३।** मेघङ्करः । ऋतिङ्करः । भयङ्करः । 'भय'शब्देन तदन्त-विधिः । अभयङ्करः । **क्षेम-प्रिय-मद्रेऽण् च ।३।२।४४।** एषु कृञोऽण् स्यात् । चात्खच् । क्षेमङ्करः । क्षेमकारः । प्रियङ्करः । प्रियकारः । मद्रङ्करः । मद्रकारः । कथं तर्हि 'अल्पारम्भाः क्षेमकराः' इति ? कर्मणः शेषत्वविवक्षायां पचाद्यच् । एवं गङ्गाधर-भूधरादयः । **आशिते भुवः करणभावयोः ।३।२।४५।** खच् स्यात् । आशितो भवत्यनेन—आशितम्भव ओदनः । आशितस्य भवनम्—आशितम्भवः । **संज्ञायां**

बाहुलकात् खचि मुमि रूपमिति भावः । सर्वकूलेति । एषूपपदेषु सत्सु कष्धातोः खच् । सर्वंकष इति । सर्वं कषतीति विग्रहे 'सर्वंकूङ्ङ' इति खचि सुब्लुकि मुम्यनुस्वारे पर-सवर्णे रुत्वे विसर्गे रूपम् । एवं 'कूलङ्कषा' अत्रापि खचि मुमि टापि सौ हल्ङ्यादिलोपे रूपं बोध्यम् । 'अभ्रंकषः' अत्रापि खचि मुमि रूपम् । 'करीषंकषा' अत्र खचि मुमि टापि सौ हल्ङ्यादिलोपे रूपसिद्धिः । मेघर्तिभयेष्विति । एषूपपदेषु कृञः खच् स्यादि-त्यर्थः । मेघङ्करः-ऋतिंकरः-भयङ्करः, इति । मेघं-ऋतिं-भयं-वा करोतीति विग्रहे खचि सुब्लुकि 'अरुः' इति मुमि गुणे रपरत्वे सौ रुत्वे विसर्गे रूपाणि । 'येन विधिः' इति भाष्ये स्पष्टोक्तत्वाद्भयशब्देन तदन्तविधित्वेन भयान्तादपि खजित्यर्थः । 'अभयंकरः' अत्र खचि मुमि गुणे सौ रुत्वे विसर्गे 'अभयंकरः' इति रूपम् । क्षेत्रेति । एषूपपदेषु कृञः खजणौ । क्षेमङ्करः । क्षेमं करोतीति विग्रहे कृञः 'क्षेमप्रिय' इति चकारात्खचि मुमि अनुस्वारे परसवर्णे गुणे सौ रुत्वे विसर्गे 'क्षेमंकरः' इति रूपम् । यदाण् स्यात्तदा वृद्धौ मुमभावे सौ रुत्वे विसर्गे 'क्षेमकारः' । एवं मद्रंकरः-मद्रकारः, प्रियंकरः प्रियकारः इति रूपाणि बोध्यानि । कथं 'क्षेमकराः' इति पचाद्यचि गुणे रूपं स्यादित्यर्थः । एवं गङ्गाधरः भूधरः अत्रापि पचाद्यजेवेति भावः । आशित इति । एतदुपपदाद्भुवः खच् स्यादित्यर्थः । आशितोपपदे करणभावयोरर्थे भूधातोः खजित्यर्थः । आशितो भवत्य-नेनेति करणार्थे भूधातोः 'आशिते भुवः करणभावयोः' इति खचि सुब्लुकि 'अरुः' इति मुमि अनुस्वारे परसवर्णे गुणेऽवादेशे सौ रुत्वे विसर्गे 'आशितम्भवः' इति रूपम् । भावार्थे तु आशितस्य भवनमिति विग्रहः, रूपसिद्धिः प्राग्वत् । संज्ञायामिति ।

सर्वंकूला—कर्मसंज्ञक सर्व, कूल, अभ्र और करीष सुबन्त उपपदक 'कष्' धातु से खच्' प्रत्यय हो ।

मेघर्ति—मेघ, ऋति और भय कर्मोपपदक 'कृ' धातुसे 'खच्' प्रत्यय हो ।

क्षेम—क्षेम, प्रिय और मद्र कर्मोपपदक 'कृ' धातुसे 'अण्' और 'खच्' प्रत्यय भी हो ।

आशिते—सुबन्त आशितशब्द उपपदक 'भू' धातुसे 'खच्' प्रत्यय हो, करण और भावमें ।

संज्ञायां—कर्मोपपदक भृ, त आदि धातुओंसे 'खच्' प्रत्यय हो संज्ञामें ।

भृतॄवृजिधारिसहितपिदमः ।३।२।४६। खच् स्यात् । विश्वं बिभर्तीति विश्वम्भरः । रथन्तरं साम । शत्रुञ्जयो हस्ती । युगन्धरः पर्वतः । शत्रुंसहः । शत्रुन्तपः । अरिन्दमः । गमश्च ।३।२।४७। सुतङ्गमः । अन्तात्यन्ताध्वदूरपारसर्वानन्तेषु डः ।३।२।४८। गमेर्डः स्यात् । अन्तगः । (सर्वत्र पन्नयोरिति वाच्यम्) सर्वत्रगः । पन्नं=पतितं गच्छतीति पन्नगः । (उरसो लोपश्च) उरसा गच्छतीति-उरगः । (सुदुरोरधिकरणे) सुखेन गच्छत्यत्र-सुगः । दुर्गः ।

सुबन्तोपपदेषु सूत्रनिर्दिष्टधातुषु सत्सु संज्ञायां खजित्यर्थः । विश्वमिति वस्तुतस्तु संज्ञायां न विग्रहः । किन्तु विश्वमिति सुबन्तोपपदमिति स्फोरणार्थेदमित्यवसेयम् (भृधातोः 'संज्ञायाम्' इति खचि गुणे रपरत्वे सुब्लुकि 'अरुः' इति मुमि सौ रुत्वे विसर्गे 'विश्वम्भरः' इति रूपम् । एवं रथंतरं साम । शत्रुंजयो हस्ती । युगंधरः पर्वतः । शत्रुंतपः । अरिन्दमः इत्यादिषु खचि मुमि रूपमिति बोध्यम् । गमश्चेति । सुबन्तोपपदाद्गम्धातोरपि खजित्यर्थः (सुतोपपदाद्द्वितीयान्तात् गम् धातोः 'गमश्च' इति खचि 'अरुः' इति मुमि अनुस्वारे परसवर्णे सौ रुत्वे विसर्गे च कृते 'सुतङ्गमः' इति रूपम् । अन्तात्यन्तेति । डविधानसामर्थ्यात् खचो निवृत्तिः । 'गमश्च' इत्यतो गम इति, अत आह—गमेर्ड इति । एषूपपदेषु गमेर्डः स्यादित्यर्थः । अन्तग इति (अन्तमन्ते वा गच्छन्तीत्यर्थे 'अन्ता' इति डप्रत्यये डित्वसामर्थ्याट्टेर्लोपे सौ रुत्वे विसर्गे 'अन्तगः' इति रूपम् । सर्वत्रेति । एतयोरुपपदयोर्गमेर्ड इत्यर्थः । सर्वत्रगः, पन्नगः । एतयोरुपपदयोः गम्धातोः 'सर्वत्रपन्नगयोरिति वाच्यम्' इति वार्तिकेन डप्रत्यये डित्वाट्टेर्लोपे सौ रुत्वे विसर्गे 'सर्वत्रगः' 'पन्नगः') इति रूपे भवतः । उरस इति । उरस्पूर्वपदाद्गम्धातोर्डः स्यात्तत्पूर्वस्योरसोऽन्तलोपश्चेत्यर्थः । (उरसा गच्छतीति विग्रहे गम्धातोः डप्रत्यये 'उरसो लोपश्च' इति सलोपे टेर्लोपे सौ रुत्वे विसर्गे रूपम्) सुदुरोरिति । अधिकरणार्थे गम्यमाने सुदुरोः पूर्वपदयोः सतोः गम्धातोर्ड इति भावः । सुगः दुर्गः इति । सुदुर्पूर्वपदाद् गम्धातोर्डप्रत्यये टेर्लोपे

गमश्च—कर्मोपपदक 'गम्' धातुसे 'खच्' प्रत्यय हो, संज्ञामें ।

अन्तात्यन्ता—अन्तादि सुबन्तोपपदक 'गम्' धातुसे 'ड' प्रत्यय हो ।

सर्वत्र—'सर्वत्र' और 'पन्न' कर्मोपपदक 'गम्' धातुसे 'ड' प्रत्यय हो, ऐसा कहना चाहिये ।

उरसो—सुबन्त 'उरस्' शब्दोपपदक 'गम्' धातुसे 'ड' प्रत्यय हो और 'टि' का लोप भी हो ।

सुदुरोरधि—'सु' और 'दुर्' उपपदक 'गम्' धातुसे 'ड' प्रत्यय हो, अधिकरण अर्थमें ।

(अन्यत्रापि दृश्यत इति वाच्यम्) ग्रामगः। (डे च विहायसो विहादेशो वाच्यः) विहगः। आशिषि हनः ।३।२।४९। हन्तेः कर्मण्युपपदे डः स्यादाशिषि। शत्रुं वध्यात्—शत्रुहः। आशिषि किम्?। शत्रुघातः। (दारावाहनोऽणन्तस्य च टः संज्ञायाम्) दारुशब्दे उपपदे आङ्पूर्वाद्धन्तेरण् स्याट्टकारश्चाऽन्तादेशो वक्तव्य इत्यर्थः। दार्वाघाटः। (चारौ वा) चार्वाघाटः। चार्वाघातः॥ अपे क्लेशतमसोः ।३।२।५०। क्लेशतमसोः कर्मणोरुपपदयोरपपूर्वाद्धन्तेर्डः। अनाशीरर्थमिदम्। क्लेशापहः पुत्रः। तमोपहः सूर्यः। कुमारशीर्ष-

---

सौ रुत्वे विसर्गे 'सुगः' 'दुर्गः' इति रूपे भवतः) अन्यत्रापीति। अन्यस्मिन्नप्युपपदे अधिकरणार्थे गम्धातोर्डः दृश्यते इति भावः। ग्रामगः। ग्रामे गच्छतीत्यर्थे गम्धातोर्डप्रत्यये टेर्लोपे सौ रुत्वे विसर्गे 'ग्रामगः' इति रूपम्। डे चेति। विहायसः परस्य गम्धातोर्डः स्यात्। तत्पूर्वस्य विहायसो विहादेश इत्यर्थः। विहग इति। विहायसि गच्छतीत्यर्थे गम्धातोर्डप्रत्यये विहायसो विहादेशे टेर्लोपे सौ रुत्वे विसर्गे 'विहगः' इति रूपम्। आशिषि हन इति। सुबन्तोपपदे हन्धातोराशीरर्थे डः स्यादित्यर्थः। (शत्रुं वध्यादित्यर्थे हन्धातोः 'आशिषि हनः' इति डप्रत्यये टेर्लोपे सुब्लुकि सौ रुत्वे विसर्गे 'शत्रुहः' इति रूपम्। आशीरर्थाभावे 'शत्रुहन्' इति घञि 'हनस्तोऽचिण्णलोः' इति नस्य तत्वे 'अत उपधायाः' इत्युपधादीर्घे 'हो हन्तेः' इति कुत्वेन घत्वे सौ रुत्वे विसर्गे 'शत्रुघातः' इति रूपम्) दारेति। स्पष्टोऽर्थः। दार्वाघाट इति। दारुपूर्वपदाद्धन्धातोः 'दारावाहनः' इति अण्प्रत्यये 'दारु-आ-हन्-अ' इति स्थिते टकारान्तादेशे 'हो हन्तेः' इति कुत्वेन हस्य घत्वे यणि 'अत उपधायाः' इति उपधादीर्घे सौ रुत्वे विसर्गे 'दार्वाघाटः इति रूपम्। चारौ वेति। चारूपपदे आहन्धातोरण्टकारश्चान्तादेश इत्यर्थः। (चारु-आ-हन्—अ इति स्थिते टकारान्तादेशे 'हो हन्तेः' इति घत्वे यणि उपधादीर्घे सौ रुत्वे विसर्गे 'चार्वाघाटः' इति, यदा टकारान्तादेशो न स्यात्तदा 'हनस्तो' इति तत्वे घत्वे उपधादीर्घे सौ रुत्वे विसर्गे 'चार्वाघातः' इति) क्लेशापहः—तमोपह इति। क्लेशान् तमांसि चापहन्ति इत्यर्थे 'अपे क्लेशतमसोः' इति

अन्यत्रापि—अन्यान्य सुबन्तोपपद रहने पर भी 'गम्' धातुसे 'ड' प्रत्यय हो—ऐसा कहना चाहिये। डे च विहायसो—'ड' प्रत्ययके परे विहायस्को विह आदेश हो—ऐसा कहना चाहिये। आशिषि—सुबन्तोपपदक 'हन्' धातुसे 'ड' प्रत्यय हो, आशिष् अर्थमें।

दारावाहनो—सुबन्त 'दारु' शब्दोपपदक आङ् पूर्वक 'हन्' धातुसे 'अण्' प्रत्यय हो और टकारान्त आदेश भी हो। चारौ वा—सुबन्त 'चारु' शब्दोपपदक आङ्पूर्वक 'हन्' धातुसे 'अण्' प्रत्यय हो और टकारान्त आदेश हो, विकल्पसे। अपे क्लेश—'क्लेश' और तमस् कर्मोपपदक 'हन्' धातुसे 'ड' प्रत्यय हो। कुमारशीर्ष—'कुमार' और 'शिरस्' कर्मो-

योर्णिनिः ।३।२।५१। कुमारशीर्षयोः कर्मणोरुपपदयोर्हन्तेर्णिनिः स्यात् । कुमारघाती । शिरसः शीर्षभावो निपात्यते । शीर्षघाती । **लक्षणे जायापत्योष्टक्** ।३।२।५२। जायापत्योः कर्मणोरुपपदयोर्हन्तेष्टक् स्याल्लक्षणवति कर्त्तरि । जायाघ्नो ना । पतिघ्नी स्त्री । **अमनुष्यकर्तृके च** ।३।२।५३। अमनुष्यकर्तृकेऽर्थे वर्त्तमानाद्धन्तेः कर्मण्युपपदे टक् स्यात् । जायाघ्नस्तिलकालकः । पतिघ्नी पाणिरेखा । पित्तघ्नं घृतम् । अमनुष्येति किम् । आखुघातः शूद्रः । अथ कथं 'बलभद्रः प्रलम्बघ्नः' 'शत्रुघ्नः, कृतघ्न' इत्यादि ? । मूलविभुजादित्वात्सिद्धम् । 'चोरघातो नगरघातो हस्ती'ति तु बाहुलकादण् । **शक्तौ हस्तिकपाटयोः** ।३।२।५४। शक्तौ

कप्रत्यये टेर्लोपे सौ रुत्वे विसर्गे 'क्लेशापहः' 'तमोपहः' इति रूपे भवतः) कुमारेति । एतयोः कर्मणोरुपपदयोर्णिनिः स्यादित्यर्थः । स च हन्तेरेवेति भावः (कुमारं हन्तीति विग्रहे कुमारमिति द्वितीयान्तोपपदात् 'कुमारशीर्षयोर्णिनिः' इति णिनिप्रत्यये 'हनस्तो' इति तत्वे 'हो हन्तेः' इति घत्वे सुब्लुकि सौ 'सौ च' इत्युपधादीर्घे सोर्लोपे 'नलोपः' इति नलोपे 'कुमारघाती' इति रूपम् । तद्वत् शिरः हन्तीति विग्रहे णिनिरित्यादि बोध्यम् । लक्षण इति । एतयोरुपपदयोः हन्तेष्टगित्यर्थः 'आशिषि हनः' इत्यतो हन इत्यनुवर्तते । लक्षणं चिह्नं तस्मिन् द्योत्ये हन्तेष्टगित्यर्थः । जायाघ्नो ना । जायां हन्तीति विग्रहे टकि टकयोर्लोपे सुब्लुकि 'जायाहन्-अ' इति स्थिते 'गमहन' इत्युपधालोपे 'हो हन्तेः' इति कुत्वेन घत्वे सौ रुत्वे विसर्गे 'जायाघ्नो ना' इति रूपम् । एवं पतिघ्नी स्त्री । टकि सुब्लुकि उपधालोपे घत्वे 'टिड्ढाणञ्' इति ङीपि सौ 'हल्ङ्यादि' लोपे 'पतिघ्नी' इति रूपम् । अमनुष्येति । न विद्यते मनुष्यः कर्ता यस्य तस्मिन् । अमनुष्यकर्तृके अर्थे हन्तेष्टगित्यर्थः । पतिघ्नी=पाणिरेखा । जायाघ्नस्तिलकः । पित्तघ्नं घृतम् । रूपसिद्धिः प्राग्वत् । अमनुष्येति किम् तदभावे 'लक्षणे' इत्यनेनैव निर्वाहप्रसंगे तत्सूत्रवैयर्थ्यापत्तिः स्यात् । आखुघातः । आखून् हन्तीति विग्रहे 'कर्मण्यण्' इति अणि सुब्लुकि 'हनस्तो' इति तत्वे 'हो हन्तेः' इति घत्वे उपधादीर्घे सौ रुत्वे विसर्गे 'आखुघातः' इति रूपं सिध्यति । प्रलम्बघ्नकृतघ्नयोः सिद्धिमाह—'मूलविभुजादिभ्यः क' इति कप्रत्यये 'गमहन' इति उपधालोपे 'हो हन्तेः' इति घत्वे सौ रुत्वे विसर्गेऽनयोः रूपसिद्धिः फलति) 'चोरघातः, नगरघातः इति तु बाहुलकादणि बोध्याविति भावः । शक्तौ हस्तिकपाटयोः । शक्तौ द्योत्ये मनुष्यकर्तृके हन्तेष्ट-

---

पपदक 'हन्' धातुसे 'णिनि' प्रत्यय हो और 'शिरस्' को 'शीर्ष' निपातन हो ।

लक्षणे जाया—'जाया और 'पति' कर्मोपपदक 'हन्' धातुसे 'टक्' प्रत्यय हो, लक्षणवत् कर्ता गम्यमान रहे तो । अमनुष्य—कर्मसंज्ञक सुबन्तोपपदक 'हन्' धातुसे 'टक्' प्रत्यय हो, मनुष्यकर्तृकसे भिन्न अर्थमें । शक्तौ हस्ति—'हस्ति' और 'कपाट' कर्मोपपदक 'हन्'

गम्यायां हस्तिकपाटयोः कर्मणोरुपपदयोर्हन्तेष्टक्। मनुष्यकर्तृकार्थमिदम्। हस्तिघ्नो ना। कपाटघ्नश्चोरः। 'कवाटे'ति पाठान्तरम्। **पाणिघताडघौ शिल्पिनि ३।२।५५।** एतौ निपात्येते, शिल्पिनि कर्तरि। पाणिघः। ताडघः। शिल्पिनि किं? पाणिघातः। **(राजघ उपसङ्ख्यानम्)** राजानं हन्ति—राजघः। **आढ्यसुभगस्थूलपलितनग्नान्धप्रियेषु च्व्यर्थेष्वच्वौ कृञः करणे ख्युन् ।३।२।५६।** एषु च्व्यर्थेष्वच्व्यन्तेषु कर्मसूपपदेषु कृञः ख्युन्। अनाढ्यमाढ्यं कुर्वन्त्यनया—आढ्यङ्करणी। अच्वौ किम्? आढ्यीकुर्वन्त्यनेन। **कर्तरि भुवः खिष्णुच्खुकञौ ३।२।५७।** आढ्यादिषु च्व्यर्थेष्वच्व्यन्तेषु भवतेरेतौ स्तः। अनाढ्य आढ्यो भवति—आढ्यम्भविष्णुः। आढ्यम्भावुकः। **सत्सूद्विषद्रुहदुहयुजविदभिदच्छिदजिनीराजामुपसर्गेऽपि क्विप् ।३।२।६१।** एभ्यः क्विप्स्यादुपसर्गे सत्यसति च सुप्युपपदे। द्युसत्। 'सदिरप्रते'रिति षः। उपनिषत्। अण्डसूः। प्रसूः। मित्रद्विट्।

मित्यर्थः। हस्तिघ्नो ना, हस्तिनं हन्तीति विग्रहे हन्धातोष्टकि सुब्लुकि 'गमहन' इत्युपधालोपे 'हो हन्तेः' इति घत्वे नलोपे सौ रुत्वे विसर्गे 'हस्तिघ्नः' इति रूपं भवति। पाणिघताडघौ। एतौ निपात्येते शिल्पिनि। शिल्पाभावेऽणि 'पाणिघातः' इति रूपम्। राजघेति। राजानं हन्तीत्यर्थे 'राजघः' इति निपात्यते। आढ्यसुभगेति ख्युनित्यर्थः। अनाढ्यमाढ्यं कुर्वन्ति अनयेति विग्रहे ख्युनि सुब्लुकि 'आढ्य-कृ-यु' इति स्थिते आर्धधातुकत्वाद् गुणे रपरत्वे 'युवोरनाकौ' इत्यनि खित्वात्पूर्वपदस्य 'अरुः' इति मुमि अनुस्वारे परसवर्णे नस्य णत्वे ङीपि सौ हल्ङ्यादिलोपे 'आढ्यङ्करणी' इति रूपम्। कर्तरीति। 'आढ्यसुभग' इत्यतः च्व्यर्थेष्वच्वाविति अनुवर्तते अत आह—आढ्यादिष्विति। अनाढ्यः आढ्यो भवति आढ्यंभविष्णुः। च्व्यर्थे भूधातोः खिष्णुचि गुणे इडागमे 'अरुः' इति मुमि अनुस्वारे सौ रुत्वे विसर्गे 'आढ्यंभविष्णुः'। अनाढ्यः आढ्यो भवति 'आढ्यंभावुकः' भूधातोः खुकञि ञित्वाद् वृद्धौ आवादेशे 'अरुः' इति मुमि अनुस्वारे परसवर्णे सौ रुत्वे विसर्गे 'आढ्यम्भावुकः' इति रूपम्। सत्सूद्विषेति। अपिसामर्थ्यादसत्युपसर्गेऽपीति ज्ञायते। दिवि सीदति इति

धातुसे 'टक्' प्रत्यय हो, मनुष्यकर्तृक अर्थमें।

पाणिघ—शिल्पी यदि कर्ता हो तो 'पाणिघ' और 'ताडघ' निपातन हो।

राजघ—'राजघ' यह निपातन हो। आढ्य—च्व्यर्थक (अभूततद्भावार्थक) अच्व्यन्त कर्मसंज्ञक आढ्य, सुभग, स्थूल, पलित, नग्न अन्ध और प्रिय उपपदक 'कृञ्' धातुसे 'ख्युन्' प्रत्यय हो। कर्तरि भुवः—च्व्यर्थक अच्व्यन्त आढ्यादि कर्मोपपदक 'भू' धातुसे 'खिष्णुच्' और 'खुकञ्' प्रत्यय हो, कर्तामें। सत्सूद्विष—उपसर्ग अथवा अनुपसर्ग सुबन्त उपपदक सदादि धातुओंसे

प्रद्विट् । मित्रध्रुक् । प्रध्रुक् । गोधुक् । प्रधुक् । अश्वयुक् । प्रयुक् । वेदवित् । निवित् । इत्यादि । (अग्रग्रामाभ्यां नयतेर्णो वाच्यः) अग्रणीः । ग्रामणीः ।

भजो ण्विः ।३।२।६२। भजेरुपसर्गेऽनुपसर्गेऽपि सुबन्ते उपपदे च ण्विः स्यात् । अंशभाक् । प्रभाक् । **अदोऽनन्ने ।३।२।६८।** अदेरनन्ने सुबन्त उपपदे विट्

विग्रहे सद्धातोः 'सत्सू' इति क्विपि 'उपदेशेऽजनुनासिक इत्' इति इकारस्य, ततः 'लशक्वतद्धिते' इति कस्य च इत्संज्ञायां लोपे वस्य 'अपृक्त' इति अपृक्तसंज्ञायां 'वेरपृक्तस्य' इति वलोपे सुब्लुकि 'दिव उत्' इति उदन्तादेशे यणि सौ हल्ङ्यादिलोपे 'द्युसत्' इति रूपम् । 'उपनिषद्' उपनिपूर्वात् सद्धातोः 'सत्सू' इति क्विपि क्विपः सर्वापहारिलोपे 'सदिरप्रतेः' इति षत्वे सौ हल्ङ्यादिलोपे 'उपनिषत्' इति रूपम् । अण्डसूः, प्रसूः । अण्डं सूते इति विग्रहे अण्डमिति द्वितीयान्तोपपदात् तथा प्रपूर्वात् षूङ्धातोः 'सत्सू' इति क्विपि क्विपो लोपे 'धात्वादेः षः सः' इति सत्वे सुब्लुकि सौ रुत्वे विसर्गे च कृते 'अण्डसूः' 'प्रसूः' इति रूपे भवतः । मित्रद्विट् प्रद्विट् मित्रं द्वेष्टीति विग्रहे मित्रमिति कर्मोपपदात् तथा प्रपूर्वाच्च द्विष् धातोः क्विपि क्विपो लोपे सुब्लुकि सौ हल्ङ्यादिलोपे जश्त्वेन डत्वे 'वाऽवसाने' इति टत्वे 'मित्रद्विट्-प्रद्विट्' इति रूपे भवतः । मित्रध्रुक्-प्रध्रुक् । मित्रं द्रुह्यति इति विग्रहे कर्मोपपदात् प्रपूर्वाच्च द्रुहधातोः क्विपि क्विपो लोपे सुब्लुकि सौ 'वा द्रुह' इति वा कुत्वेन घत्वे 'एकाचो' इति भष्त्वेन धत्वे हल्ङ्यादिलोपे जश्त्वे वा चर्त्वे 'मित्रध्रुक्-मित्रध्रुग्-प्रध्रुक् प्रध्रुग्' इति रूपाणि भवन्ति । यदा कुत्वं न स्यात्तदा 'हो ढः' इति ढत्वे जश्त्वेन डत्वे वा टत्वे 'मित्रध्रुड् मित्रध्रुट् प्रध्रुड् प्रध्रुट्' इति रूपाणि भवन्ति । 'गोधुक्, प्रधुक्' इति । गां दोग्धीति कर्मोपपदात् प्रपूर्वाच्च दुहधातोः क्विपि क्विपो लोपे सुब्लुकि सौ 'दादेः' इति घत्वे 'एकाचो' इति भष्त्वे गत्वे कत्वे 'हल्ङ्याब्भ्यो' इति सोर्लोपे 'गोधुक् प्रधुक्' इति रूपे सिध्यतः । अश्वयुक्-प्रयुक् । अश्वं युनक्ति इति कर्मोपपदात् प्रपूर्वाच्च युजिर् धातोः क्विपि क्विपो लोपे सुब्लुकि सौ 'चोः कुः' इति कत्वे 'अश्वयुक् प्रयुक्' इति रूपे सिद्धिं व्रजतः । वेदवित्-निवित् । वेदं वेदान् वा वेत्ति इति । कर्मोपपदात् निपूर्वाच्च विद्धातोः क्विपि क्विपो लोपे सुब्लुकि सौ हल्ङ्यादिलोपे दस्य वा चर्त्वे 'वेदविद्, वेदवित्, निविद्, निवित्' इति रूपाणि सिध्यन्ति । अग्रग्रामाभ्यामिति । अग्रं ग्रामं वा नयति इति विग्रहे कर्मोपपदान्नयतेः 'सत्सू' इति क्विपि क्विपो लोपे सुब्लुकि 'अग्रग्रामाभ्यां नयतेर्णो वाच्यः' इति नस्य णत्वे सौ रुत्वे विसर्गे 'अग्रणीः' 'ग्रामणीः' इति रूपे साधुनी । भजो ण्विरिति । सोपपदाद्भजो ण्विः स्यादित्यर्थः । अंशभाक्-प्रभाक् ।

'क्विप्' प्रत्यय हो । अग्रग्रामाभ्यां—अग्र तथा ग्राम शब्दसे पर 'नी' धातुके नकारको णकार हो । भजो ण्विः—उपसर्ग या अनुपसर्ग सुबन्त उपपदक 'भज्' धातुसे 'ण्वि' प्रत्यय हो । अदोऽनन्ने—अन्न शब्दसे भिन्न सुबन्त कर्मोपपदक 'अद्' धातुसे 'विट्' प्रत्यय हो ।

स्यात्। आममत्तीति—आमात्। सस्यात्। अनन्ने किम्? । अन्नादः। क्रव्ये च ।३।२।६९। कर्मसञ्ज्ञके क्रव्यशब्दे उपपदे अदेर्विट्। पूर्वेण सिद्धे वचनं वाऽसरूपेति प्राप्ताऽण्बाधनार्थम्। क्रव्यात्—आममांसभक्षकः। दुहः कप् घश्च ।३।२।७०। दुहेः सुप्युपपदे कप् स्यात्। घश्चाऽन्तादेशः। कामदुघा। अन्येभ्यो ऽपि दृश्यन्ते ।३।२।७५। मनिन् क्वनिप् वनिप् विच् एते प्रत्यया धातोः स्युः। नेड् वशि कृति ।७।२।८। वशादेः कृत इण्न स्यात्। सुशर्मा। प्रातरित्वा। विड्वनोरनुनासिकस्याऽऽत् ।६।४।४१। अनुनासिकस्याऽऽत् स्याद्विड्वनोः परयोः। विजायते इति विजावा। ओणृ अपनयने। अवावा। रोट्। रेट्।

अंशं भजते इति कर्मोपपदात् प्रपूर्वाच्च भज्धातोः 'भजो ण्विः' इति ण्विप्रत्यये ण्वेर्लोपे णित्त्वादुपधावृद्धौ सुब्लुकि सौ हल्ङ्यादिलोपे 'चोः कुः' इति कुत्वे वा कत्वे 'अंशभाग्' 'अंशभाक्' 'प्रभाग्' 'प्रभाक्' इति रूपाणि संसिध्यन्ति। अदोऽनन्न इति। अत्रेतरग्रहणार्थेऽद्धातोः विट्स्यादित्यर्थः। आमात्–सस्यात्। आमं सस्यं वा अत्तीति विग्रहे अद्धातोः विटि विटो लोपे सुब्लुकि सौ 'हल्ङ्याब्भ्यो' इति सुब्लुकि सवर्णदीर्घे वा चर्त्वे 'आमात्–सस्यात्' इत्यनयोः सिद्धिः। क्रव्ये चेति। क्रव्यमाममांसं तदत्ति इति अर्थेऽनन्ने इति प्राक्तनेनैव सिद्धं सूत्रमिदं 'वा सरूप' इति प्राप्तमणं बाधते। क्रव्यात्। क्रव्यमत्ति इति विग्रहे 'क्रव्ये च' इति विटि विटो लोपे सुब्लुकि सौ हल्ङ्यादिलोपे सवर्णदीर्घे वा चर्त्वे 'क्रव्याद्–क्रव्यात्' इति रूपे भवतः। दुहः कप् घश्चेति। दुह्धातोः सोपपदात् कप् स्यात् घश्चान्तादेश इत्यर्थः। कामदुघा। कामं दोग्धीति विग्रहे कर्मोपपदात् दुह्धातोः कपि कपयोर्लोपे हस्य घत्वे कित्त्वाद्गुणाभावे सुब्लुकि 'अजाद्यतष्टाप्' इति टापि सौ हल्ङ्यादिलोपे च कृते 'कामदुघा' इति रूपं भवति। सुशर्मा। सुष्ठु शृणाति सुशर्मा इत्यत्र सुपूर्वकशृधातोः 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति मनिनि, इनो लोपे 'शृ मन्' इति जाते, मनिनः 'आर्धधातुकं शेषः' इत्यार्धधातुकत्वात् 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' इति गुणे, 'उरण् रपरः' इति रपरत्वे, 'आर्धधातुकस्येड्वलादेः' इति इटि प्राप्ते, 'नेड्वशि कृति' इत्यनेन निषिद्धे उपपदसमासे, समासत्वात्प्रातिपदिकत्वे सावागते, सलोपे 'सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धौ' इति नान्तस्योपधाया दीर्घत्वे, 'हल्ङ्याब्भ्यः' इति सलोपे, 'नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य'

क्रव्ये च—कर्मसंज्ञक क्रव्य शब्दोपपदक 'अद्' धातुसे 'विट्' प्रत्यय हो। दुहः—सुबन्त उपपदक 'दुह्' धातुसे 'कप्' प्रत्यय हो और धातुसम्बन्धी हकारको भी घकार हो।
अन्येभ्यो—आकारान्त धातु से भिन्न धातुसे भी मनिन्, क्वनिप्, वनिप् और विच् प्रत्यय हों।
नेड्वशि—वशादि कृत्प्रत्ययको इट् नहीं हो। विड्वनो—अनुनासिकको आत् (आकार

सुगण्। क्विप् च ।३।२।७६। अयमपि दृश्यते। उखास्रत्। पर्णध्वत्। वाहभ्रट्।
अन्तः ।८।४।२०। पदान्तस्याऽनितेर्नस्य णत्वं स्यादुपसर्गस्थान्निमित्तात्परश्चेत्। हे
प्राण्। (आशासः क्वावुपधाया इत्वं वाच्यम्) आशीः। इस्वोरत्वे। गीः।
पूः। 'मो नो धातोः'। प्रतान् प्रशान्। गमः क्वौ ।६।४।४०। गमः क्वौ
अनुनासिकलोपः स्यात्। अङ्गगत्। (गमादीनामिति वक्तव्यम्) पुरीतत्।
संयत्। (ऊङ् च गमादीनामिति वक्तव्यम्) लोपश्च। अग्रेगूः। अग्रेभ्रूः।

इति नलोपे, 'सुशर्मा' इति रूपम्। पर्णध्वत्। पर्णात् ध्वंसते इति विग्रहः। 'क्विप् च' इति क्विपि, क्विपः सर्वापहारे, 'अनिदितां हल उपधायाः क्ङिति' इति नलोपे, उपपदसमासे, सुपो लुकि, समुदायात्सौ, तस्य लोपे, 'वसुस्रंसुध्वंस्' इति सस्य दत्वे चर्त्वे 'पर्णध्वत्' इति। हे प्राण्। प्रपूर्वादनधातोः 'क्विप् च' इति क्विपि क्विपो लोपे दीर्घे 'अन्तः' इति णत्वे सौ हल्ङ्यादि लोपे हे 'प्राण्' इत्यस्य सिद्धिः। आशास इति। आङ्पूर्वात् शासतेः क्विप् स्यात् उपधाया इत्वं चेति भावः। आशास् धातोः क्विपि क्विपो लोपे 'आशासः' इत्युपधाया इत्वादेशे 'आशिस्' इति जाते सौ सोर्लोपे सस्य रुत्वे 'र्वोरुपधायाः' इति दीर्घे विसर्गे च कृते 'आशीः' इति रूपम्। गीः पूः। गॄ पॄ अनयोः क्विपि तल्लोपे 'ॠत इद्धातोः' इति प्रथमस्येत्वे तथापरस्य 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य' इति उति रपरत्वे सौ हल्ङ्यादिलोपे 'र्वोः' इति दीर्घे विसर्गे च कृते 'गीः' 'पूः' इत्युभयोः सिद्धिः। प्रतान्, प्रशान्। प्रपूर्वात् तमः शमश्च क्विपि क्विपो लोपे सौ सोर्लोपे 'मो नो धातोः' इति नत्वे नान्तत्वादुपधादीर्घे 'प्रतान् प्रशान्' इति रूपे भवतः। गमः क्वाविति। 'अनुदात्तोपदेश' इत्यतः अनुनासिकलोप इति। क्वौ परतो गमोऽनुनासिकलोप इत्यर्थः। अङ्गगत्। अङ्गं गच्छति इत्यर्थो 'क्विप् च' इति क्विपि तल्लोपे 'गमः क्वौ' इत्यनुनासिकलोपे सुब्लुकि 'ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्' इति तुकि कित्त्वादन्त्यावयवे सौ हल्ङ्यादिलोपे 'अङ्गगत्' इति रूपम्। गमादीनामिति। क्वावनुनासिकलोपः स्यादित्यर्थः। पुरीतत्। पुरिः हृदयाख्यः मांसपिण्डविशेषः तं तनोति आच्छादयति इति विग्रहे क्विपि क्विपो लोपे 'गमादीनां' इति वार्तिकेन अनुनासिक लोपे 'ह्रस्वस्य' इति तुकि 'नहिवृति' इति दीर्घे सौ हल्ङ्यादिलोपे 'पुरीतत्' इति रूपम्। संयदिति। संपूर्वाद् यमधातोः क्विपि क्विपो लोपे 'गमादीनाम्' इति अनुना-

आदेश) हो, विट् और वन्के परे। क्विप् च—सामान्यतया सभी धातुओंसे क्विप् प्रत्यय हो (ऐसा देखा जाता है)। अन्तः—उपसर्गस्थ निमित्तसे पर पदान्त 'अन्' धातुके नकारको णत्व हो। आशासः—आङ् पूर्वक 'शास्' धातु की उपधाको इत्व हो, क्विप्के परे।

गमः क्वौ—'गम्' धातुके अनुनासिकका लोप हो, क्विप्के परे। गमादीनाम्—गमादि धातुओंके अनुनासिक का लोप हो, क्विप्के परे—ऐसा कहना चाहिये। ऊङ् च गमा—गमादि

स्थः क च ।३।२।७७। स्थाधातोः सुप्युपपदे कः स्यात् । चात्क्विप् । शंस्थः । शंस्थाः । **सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये** ।३।२।७८। अजात्यर्थे सुबन्ते उपपदे धातोर्णिनिः स्यात्ताच्छील्ये द्योत्ये । उष्णभोजी । शीतभोजी । **मनः** ।३।२।८२। सुपि मन्यतेर्णिनिः स्यात् । दर्शनीयमानी । **आत्ममाने खश्च** ।३।२।८३। स्वकर्मके मनने वर्त्तमानान्मन्यतेः सुपि खश् स्यात् । चाण्णिनिः । पण्डितमात्मानं मन्यते—पण्डितंमन्यः । पण्डितमानी । **इच एकाचोऽम् प्रत्ययवच्च** ।६।३।६८। इजन्ता-

---

सिकलोपे 'ह्रस्वस्य' इति तुकि सौ हल्ङ्यादिलोपे 'संयत्' इति रूपम् । ऊङ्चेति । चकारादनुनासिकलोपः स्यादित्यर्थः । ऊङिति तु उपधाया आदेशः । गच्छतीति गूः भ्रमति इति भ्रूः । गमभ्रमोः क्विपि क्विपो लोपे 'ऊङ् च' इति अनुनासिकलोपे अकारस्य ऊङादेशे सौ रुत्वे विसर्गे 'गूः' 'भ्रूः' इति रूपे भवतः । स्थः क चेति । स्था धातोः कः स्याच्चात्क्विप् । शं तिष्ठतीति विग्रहे स्थाधातोः कप्रत्यये 'आतो लोप इटि च' इत्याल्लोपे सौ रुत्वे विसर्गे 'शंस्थः' इति रूपम् । यदा क्विप् स्यात्तदा क्विपो लोपे सौ रुत्वे विसर्गे च कृते 'शंस्थाः' इति रूपमापद्यते । उष्णभोजी । उष्णं भोक्तुं शीलमस्यास्तीति उष्ण-मिति जातिभिन्ने कर्मण्युपपदे भुज् धातोः 'सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये' इति णिनिः णगते आर्धधातुकसंज्ञायां 'पुगन्तलघूपधस्य च' इति लघूपधगुणे, उपपदसमासे, सुपो लुकि, समुदायात्सौ, उगते, 'सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धौ' इत्युपधायाः दीर्घत्वे 'हल्ङ्याब्भ्यः' इति सुलोपे, 'नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य' इति नलोपे, 'उष्णभोजी' इति रूपम् । आत्ममाने खश्चेति । आत्मानं मन्यते इति स्वकर्मके मनने वर्तमानान्मन्यतेः सुपि खश् स्याच्चाण्णिनिः । पण्डितम्मन्य इति । पण्डितमात्मानं मन्यत इत्यर्थे 'आत्ममाने खश्च' इति खशि खशोरित्वे लोपे सुब्लुकि 'अरुः' इति मुम्यनुस्वारे परसवर्णे शित्त्वात्सार्वधातुकसंज्ञायाम् 'दिवादिभ्यः श्यन्' इति श्यनि सौ रुत्वे विसर्गे 'पण्डितम्मन्यः' इति रूपम् । पण्डितमानी । पण्डितं-मन्-णिनि इत्यवस्थायां सुब्लुकि 'अत उपधायाः'

धातुओंसे 'ऊङ्' प्रत्यय हो और धातुके अन्तका लोप हो—ऐसा कहना चाहिये ।

स्थः क च—सुबन्त उपपदक 'स्था' धातुसे 'क' प्रत्यय और चात् क्विप् प्रत्यय भी हो ।

सुप्यजातौ—अजात्यर्थक सुबन्त उपपद रहनेपर धातुसे 'णिनि' प्रत्यय हो, ताच्छील्य अर्थमें ।

मनः—सुबन्त उपपदक (दिवादिस्थ) 'मन्' धातुसे 'णिनि' प्रत्यय हो ।

आत्ममाने—सुबन्त उपपदक स्वकर्मक मनन अर्थमें वर्तमान (दिवादिस्थ) 'मन्' धातुसे 'खश्' प्रत्यय और चकारात् 'णिनि' प्रत्यय भी हो ।

इच एकाचो—इजन्त जो एकाच् सुबन्त, उनसे 'अम्' हो और वह अम् स्वादि (द्वितीयैकवचन) अमके समान हो, खिदन्त उत्तरपदके परे ।

देकाचोऽम्स्यात्स च स्वाद्यम्वत्, खिदन्ते परे। 'औतोऽम्शसोः'। गांमन्यः। 'वाऽम्शसोः' स्त्रियंमन्यः। स्त्रीमन्यः। नृ—नरंमन्यः। भुवंमन्यः। श्रियमात्मानं मन्यते—श्रिमन्यं कुलम्। भाष्यकारप्रयोगाच्छ्रीशब्दस्य ह्रस्वो, मुममोरभावश्च। भूते।३।२।८४। अधिकारोऽयं 'वर्त्तमाने लड्'इति यावत्। करणे यजः।३।२।८५। करणे उपपदे भूतार्थाद्यजेर्णिनिः स्यात्कर्त्तरि। सोमेनेष्टवान्—सोमयाजी। कर्मणि हनः।३।२।८६। कर्मण्युपपदे भूतार्थाद्धन्तेर्णिनिः स्यात्। पितृव्यघाती। ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु

इत्युपधादीर्घे सौ 'सौ च' इति दीर्घे हल्ङ्यादिलोपे 'नलोपः' इति नलोपे 'पण्डितमानी' इति रूपं प्रसिध्यति। इच इति। इजन्तादेकाचोऽम् स च स्वाद्यम्वत्स्यात् खिदन्ते परे इत्यर्थः। गाम्मन्यः गामात्मानं मन्यते इत्यर्थे 'आत्ममाने खश्च'इति खशि 'दिवादिभ्यः श्यन्' इति श्यनि सुब्लुकि 'गो-मन्-य-अ' इति स्थितौ 'इच एकाचोऽम्प्रत्ययवच्च' इति अमि 'औतोऽम्शसोः' इति आकार एकादेशे सौ रुत्वे विसर्गे 'गाम्मन्यः' इति रूपम्। स्त्रियंमन्यः। स्त्रियमात्मानं मन्यते इत्यर्थे 'आत्ममाने खश्च' इति खशि श्यनि सुब्लुकि 'इच एकाचो'इति पूर्वपदादमि प्रत्ययवत्त्वे 'वाम्शसोः' इति वेयङि 'अमि पूर्वः' इति पूर्वरूपत्वे सौ रुत्वे विसर्गे च कृते 'स्त्रियंमन्य—स्त्रीमन्यः' इति रूपे भवतः। नरंमन्यः। 'नरं-मन्-य-अ' इति स्थिते सुब्लुकि 'इच एकाचो' इति पूर्वपदादमि सर्वनामस्थानसंज्ञायां गुणे रपरत्वे सौ रुत्वे विसर्गे 'नरम्मन्यः' इति रूपम्। भुवं मन्यः॥ 'भुवं-मन्-य-अ' इति जाते सुब्लुकि पूर्वपदाद् 'इच एकाचो' इति अमि 'अचि श्नु' इत्युवङि सौ रुत्वे विसर्गे 'भुवंमन्यः' इति रूपम्। श्रिमन्यं कुलमिति। श्रियमात्मानं मन्यते इति विग्रहे 'आत्ममाने खश्च' इति खशि सुब्लुकि भाष्यकारप्रयोगात् श्रीशब्दस्य ह्रस्वत्वेऽमोऽभावत्वे श्यनि सौ 'अतोऽम्' इत्यमि 'अमि पूर्वः' इति पूर्वरूपे रूपम्। भूते। वर्तमाने लडिति यावत् ये प्रत्यया वक्ष्यन्ते भूते स्युरित्यर्थः। अधिकारबलादिति शेषः। सोमयाजी। सोमेनेति करणे उपपदे भूतार्थे कर्तर्यर्थे यजधातोर्णिनिप्रत्यये, णगते 'अत उपधायाः इति वृद्धौ, उपपदसमासे सुपो लुकि, 'सोमयाजिन्' इति भूते तस्मात्सौ, उलोपे, 'सौ च' इति नान्तस्योपधाया दीर्घत्वे, 'हल्ङ्याब्भ्यः' इति सलोपे, 'नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य' इति नलोपे च कृते 'सोमयाजी' इति सिद्धम्। कर्मणि हनः। कर्मण्युपपदे हन्धातोर्णिनिः स्यात्कर्तरि भूते इत्यर्थः। पितृव्यघाती। हितृव्यं हतवानित्यर्थे हन्धातोः

भूते—'वर्तमाने लट्' तक यह अधिकार है। करणे यजः—करण (संज्ञक सुबन्त) सुप्यजातौ—अजात्यर्थक सुबन्त उपपद रहनेपर धातुसे 'णिनि' प्रत्यय हो, ताच्छील्य उपपदक 'यज्' धातुसे भूतकालमें 'णिनि' प्रत्यय हो, कर्तामें।

कर्मणि—कर्मसंज्ञक सुबन्त उपपदक 'हन्' धातुसे भूतकालमें 'णिनि' प्रत्यय हो, कर्तामें।
ब्रह्मभ्रूण—ब्रह्मादि कर्मोपपदक 'हन्' धातुसे भूतकालमें 'क्विप्' प्रत्यय हो, कर्तामें।

क्विप् ।३।२।८७। ब्रह्मादिषूपपदेषु भूतार्थाद्धन्तेः क्विप्स्यात् । ब्रह्महा । भ्रूणहा । वृत्रहा । 'क्विप्चे'त्येव सिद्धे 'ब्रह्मादिष्वेव' 'क्विबे'वेति द्विविधनियमार्थमिदम् । एवमग्रेऽपि । सुकर्मपापमन्त्रपुण्येषु कृञः ।३।२।८९। स्वादिषु कर्मसूपपदेषु कृञः क्विप्स्याद् भूते । सुकृत् । कर्मकृत् । पापकृत् । मन्त्रकृत् । पुण्यकृत् । सोमे सुञः ।३।२।९०। सोमे कर्मण्युपपदे सुनोतेः क्विप्स्याद्भूते । सोमसुत् । अग्नौ चेः ।३।२।९१। अग्नौ कर्मण्युपपदे चिनोतेः क्विप्स्याद् भूते । अग्निचित् । कर्मण्यग्न्याख्यायाम् ।३।२।९२। कर्मण्युपपदे कर्मण्येव कारके चिनोतेः क्विप् स्यात्, अग्न्याधारस्थलविशेषस्याऽऽख्यायाम् । श्येन इव चितः—श्येनचित् । कर्मणीनि

'कर्मणि हनः' इति णिनि प्रत्यये सुब्लुकि 'हनस्तोऽचिण्णलोः' इति तत्वे 'हो हन्तेः' इति घत्वे उपधादीर्घत्वे 'पितृव्यघातिन्' इति जाते सौ 'सौ च' इति उपधादीर्घत्वे हल्ङ्यादिलोपे 'नलोपः' इति नलोपे 'पितृव्यघाती' रूपं स्पष्टं सिध्यति । ब्रह्मभ्रूणेति । णिनेर्निवृत्तिः क्विब्विधानात् । 'कर्मणि हनः' इत्यतो हन इति अनुवर्त्यते । एतेषूपपदेषु हनः क्विप् स्यादित्यर्थः । ब्रह्महा-वृत्रहा-भ्रूणहेति । ब्रह्म-वृत्रं-भ्रूणं वा हतवानित्यर्थे 'ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु क्विप्' इति क्विपि क्विपो लोपे कृदन्तत्वात्प्रातिपदिकत्वे सौ सोः सर्वनामस्थानत्वात् 'सौ च' इति दीर्घे हल्ङ्यादिलोपे 'नलोपः' इति लोपत्वे 'ब्रह्महा-वृत्रहा-भ्रूणहा' इति रूपाणि भवन्ति । सुकर्मेति । क्विप् स्यादित्यर्थः । सुकृत-कर्मकृत-पापकृत-मन्त्रकृत-पुण्यकृत इति । सु-कर्म-पापं-मन्त्रं पुण्यं वा कृतवानित्यर्थे 'सुकर्म इति क्विपि क्विपो लोपे क्विपः पित्वाद् 'ह्रस्वस्य' इति तुकि सुब्लुकि सौ हल्ङ्यादिलोपे प्रोक्तानि रूपाणि भवन्तीत्यवधेयम् । सोमे सुञ इति । क्विप्स्यादित्यर्थः । सोमं सुतवान् इत्यर्थे 'सोमे सुञः' इति क्विपि क्विपो लोपे 'ह्रस्वस्य' इति तुकि सुब्लुकि सौ हल्ङ्यादिलोपे 'सोमसुत्' इति रूपम् । अग्निचिदिति । अग्निं चितवान् इत्यर्थे 'अग्नौ चेः' इति क्विपि क्विपो लोपे 'ह्रस्वस्य' इति तुकि सुब्लुकि सौ हल्ङ्यादिलोपे 'अग्निचित्' इति रूपं भवति । कर्मणीति । भूते इति शेषः । श्येनचित् । श्येन इव चित इत्यर्थे चिञ् धातोः क्विपि क्विपो लोपे सुब्लुकि 'ह्रस्वस्य' इति तुकि सौ हल्ङ्या·

सुकर्मपाप—'सु' और कर्मसंज्ञक 'कर्मादि' उपपदक 'कृ' धातुसे भूतकालमें 'क्विप्' प्रत्यय हो कर्तामें । सोमे सुञः—'सोम' कर्मोपपदक 'सुञ्' धातुसे भूतकालमें 'क्विप्' प्रत्यय हो, कर्तामें ।

अग्नौ चेः—'अग्नि' कर्मोपपदक 'चि' धातुसे भूतकालमें 'क्विप्' प्रत्यय हो, कर्तामें ।

कर्मण्य—कर्मसंज्ञक सुबन्त उपपद रहने पर कर्मकारकमें ही 'चि' धातुसे 'क्विप्' प्रत्यय हो, यदि अग्न्याधार स्थलविशेषकी आख्या गम्यमान रहे ।

कर्मणीनि—कर्म उपपदक 'वि' पूर्वक 'क्री' धातुसे भूतकालमें 'इनि' प्रत्यय हो ।

विक्रियः ।३।२।९३। कर्मण्युपपदे विपूर्वात्क्रीणातेरिनिः स्यात् । (कुत्सितग्रहणं कर्त्तव्यम्) सोमविक्रयी । घृतविक्रयी । दृशेः क्वनिप् ।३।२।९४। दृशेः क्वनिप् स्यात् कर्मणि भूते । पारं दृष्टवान्-पारदृश्वा । राजनि युधिकृञः ।३।२।९५। राजञ्छब्दे कर्मण्युपपदे युध्यतेः, करोतेश्च क्वनिप् स्यात् । 'युधि'रन्तर्भावितण्यर्थः । राजानं योधितवान्—राजयुध्वा । राजकृत्वा । सहे च ।३।२।९६। सहे उपपदे युधिकृञोः क्वनिप्स्यात् । सहयुध्वा । सहकृत्वा ॥ सप्तम्यां जनेर्डः ३।२।९७। सप्तम्यन्ते उपपदे जनेर्डः स्यात् । तत्पुरुषे कृति बहुलम् ।६।३।१४। तत्पुरुषे समासे कृदन्ते उत्तरपदे बहुलं ङेरलुक् । सरसिजम् । सरोजम् । उपसर्गे च संज्ञायाम् ३।२।९९। उपसर्गे उपपदे जनेर्डः स्यात्सञ्ज्ञायाम् । प्रजा । अनौ कर्मणि ।३।२।१००। अनेपूर्वाज्जनेः कर्मण्युपपदे डः स्यात् । पुमांसमनुरुध्य जाता-पुमनुजा । अन्येष्वपि दृश्यते ।३।२।१०१। अन्येष्वपि कारकेषूप-

---

दिलोपे 'श्येनचित्' इति रूपं साधु । सोमविक्रयी-घृतविक्रयी । सोमं-विक्री-घृतं-विक्री—'कर्मणि' इति इनि प्रत्यये सुब्लुकि गुणेऽयादेशे सौ 'सौ चे'ति दीर्घे हल्ङ्यादिलोपे नलोपे 'सोमविक्रयी-घृतविक्रयी' इति रूपे भवतः । सोमघृतयोः विक्रयः विक्रेतुः कुत्सितत्वं द्योतयति । तयोर्विक्रयणस्य निषेधात् । सरसिजम् । सरसि जातम् सरसिजम् , अत्र सप्तम्यन्ते सरसि इत्युपपदे जन्धातोः 'सप्तम्यां जनेर्डः' इति डे, 'चुटू' इति डस्येत्संज्ञायां लोपे च कृते अ इत्यवशिष्टे, डित्वसामर्थ्यादभस्यापि टेर्लोपे, उपपदसमासे, 'कृत्तद्धितसमासाश्च' इति प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां 'सुपो धातुप्रातिपदिकयोः' सप्तम्याः—ङेर्लोपे प्राप्ते, 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' इति ङेरलुकि, एकदेशविकृतन्यायेन समुदायस्य प्रातिपदिकत्वात्सौ, 'अतोऽम्' इति सोरमि, 'अमि पूर्वः' इति पूर्वरूपे 'सरसिजम्' इति रूपम् । अनौ कर्मणि । 'सप्तम्यां जनेर्डः' इत्यतो ड इति । भूतार्थवृत्तेरिति शेषः । 'पुमनुजा' पुमांसमनुरुध्य

कुत्सित—उपर्युक्त 'क्री' धातुसे कुत्सित (निन्दित) अर्थमें ही 'इनि' प्रत्यय हो ।
दृशेः क्वनिप्—कर्मोपपदक 'दृश्' धातुसे भूतकालमें 'क्वनिप्' प्रत्यय हो ।

राजनि—कर्मसंज्ञक 'राजन्' शब्द उपपदक 'युध्' तथा 'कृञ्' धातुसे 'क्वनिप्' प्रत्यय हो ।

सहे च—'सह' शब्दोपपदक 'युध्' और 'कृञ्' धातुसे 'क्वनिप्' प्रत्यय हो ।

सप्तम्यां—सप्तम्यन्त उपपदक 'जन्' धातु से 'ड' प्रत्यय हो । तत्पुरुषे-तत्पुरुष समासमें कृदन्त उत्तरपदपरक 'ङि' विभक्तिका अलुक् हो, बहुलता (विकल्प) से ।

उपसर्गे च—उपसर्ग उपपदक 'जन्' धातुसे 'ड' प्रत्यय हो संज्ञामें ।

अनौ कर्मणि—कर्मोपदक 'अनु' पूर्वक 'जन्' धातुसे 'ड' प्रत्यय हो ।

अन्येष्वपि-कर्मसे अन्य भी अर्थात् कारक मात्र उपपदक 'जन्' धातुसे 'ड' प्रत्यय हो,

पदेषु जनेर्डः स्यात्। अजः। द्विजः। ब्राह्मणजः। 'अपि'शब्दः सर्वोपाधिव्यभिचारार्थः। तेन धात्वन्तरादपि, कारकान्तरेष्वपि क्वचित्। परितः खाता—परिखा। **पञ्चम्यामजातौ** ।३।२।९८। जातिशब्दवर्जिते पञ्चम्यन्ते जनेर्डः स्यात्। संस्कारजः। अदृष्टजः। **क्तक्तवतू निष्ठा** ।१।१।२६। एतौ निष्ठासंज्ञौ स्तः। **निष्ठा** ।३।२।१०२। भूतार्थवृत्तेर्धातोर्निष्ठा स्यात्। तत्र-'तयोरेवे'ति भावकर्मणोः क्तः। 'कर्तरि कृ'दिति कर्तरि-क्तवतुः। स्नातं मया। स्तुतस्त्वया विष्णुः। विष्णुर्विश्वं कृतवान्॥ **अदो जग्धिर्ल्यप्ति किति** ।२।४।३६ ल्यपि तादौ किति च। इकार उच्चारणार्थः। जग्धम्। **निष्ठायामण्यदर्थे** ।६।४।६०। ण्यदर्थो भावकर्मणी, ततोऽन्यत्र निष्ठायां क्षियो दीर्घः स्यात्॥ **क्षियो दीर्घात्** ।८।२।४६। निष्ठा-

---

जाता इत्यर्थे 'अनौ कर्मणि' इति जनूधातोर्डप्रत्यये डित्वाट्टेर्लोपे सुब्लुकि 'संयोगान्तस्य लोप' इति सलोपे अदन्तत्वाट्टापि सौ हल्ङ्यादिलोपे 'पुमनुजा' इति रूपं भवति। अन्येष्वपीति। अन्येष्वप्युपपदेषु भूतार्थवृत्तेर्जनूधातोर्डः स्यादित्यर्थः। द्विजः ब्राह्मणजः। द्विर्जातः, ब्राह्मणाज्जातः इति भूतार्थवृत्तेः जनूधातोः 'अन्येष्वपि दृश्यते' इति डप्रत्यये डित्वाट्टिलोपे सुब्लुकि सौ रुत्वे विसर्गे द्विजः-ब्राह्मणजः इति रूपे भवतः। अपिग्रहणसामर्थ्यात्कारकान्तरादपि डः इत्यर्थः। धात्वन्तरादपीत्यपिशब्देन लभ्यते अत आह—परिखेति। परिपूर्वात् खन् धातोर्भूतार्थवृत्तेः 'अन्येष्वपि' इति ड प्रत्यये डित्वाट्टेर्लोपे 'अजाद्यतष्टाप्' इति टापि हल्ङ्यादिलोपे 'परिखा' इति रूपं भवति। पञ्चम्यामजाताविति संस्कारजः-अदृष्टज इति। संस्काराज्जातः, अदृष्टाज्जातः इत्यर्थे 'पञ्चम्याम्' इति जनूधातोर्डप्रत्यये टिलोपे सुब्लुकि सौ रुत्वे विसर्गे 'संस्कारजः' 'अदृष्टजः' इति रूपे भवतः। अदो जग्धिरिति। अदो जग्धिरादेशः स्याल्ल्यपि तादौ किति च। इकारस्य प्रयोजनं दर्शयति-उच्चारणार्थ इति। जग्धमिति। अद्धातोः 'निष्ठा' इति क्तप्रत्यये कलोपे 'अदो जग्धिर्ल्यप्ति किति' इति जग्धादेशे 'झषस्तथोः' इति तस्य धत्वे 'झरो झरि सवर्णे' इति पूर्वधलोपे जग्ध' इति जाते कृदन्तत्वात्प्रातिपदिकत्वे सौ अमि पूर्वरूपे 'जग्धम्' इति रूपम्। निष्ठायामिति। भावकर्मभ्यामन्यस्मिन्नर्थे निष्ठायाः परत्वे क्षियो दीर्घः स्यात्। क्षियो दीर्घात्। दीर्घीकृतात् क्षियः

तथा सूत्रोपात्त अपिशब्दात् अन्यान्य धातुओंसे भी सुबन्त मात्र उपपद रहनेपर 'ड' प्रत्यय हो।

पञ्चम्यामजातौ—जातिवाचकसे भिन्न पञ्चम्यन्त उपपदक 'जन्' धातुसे 'ड' प्रत्यय हो।

क्तक्तवतू—'क्त' और 'क्तवतु' की निष्ठासंज्ञा हो। निष्ठा—भूतार्थवृत्ति धातुसे निष्ठा (क्त और क्तवतु) प्रत्यय हो। अदो जग्धि—'अद्' को 'जग्धि' आदेश हो, ल्यप्के परे और तादि कित्के परे। निष्ठाया—भावकर्मसे अन्य अर्थमें निष्ठा प्रत्ययके परे 'क्षि' धातुको दीर्घ हो। क्षियो दीर्घात्—दीर्घान्त 'क्षी'से पर निष्ठाके तकारको नकार आदेश हो।

तस्य नः। क्षीणवान्। भावकर्मणोस्तु क्षितः कामो मया॥ (ऊर्णोतेर्णुवद्भावो वाच्यः)। तेन एकाच्त्वान्नेट्। ऊर्णुतः॥ **रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः** ।८।२।४२। रदाभ्यां परस्य निष्ठातस्य नो निष्ठापेक्षया पूर्वस्य धातोर्दस्य च। शॄ—शीर्णः। भिन्नः। छिन्नः। **संयोगादेरातो धातोर्यण्वतः** ।८।२।४३। यण्वत्संयोगादेरादन्तान्निष्ठातस्य नः। द्राणः। ग्लानः॥ **ल्वादिभ्यः** ।८।२।४४। एकविंशतेर्लूञादिभ्यः प्राग्वत्। लूनः। ज्या—'प्रहिज्या'। **हलः** ।६।४।२। अङ्गावयवाद्धलः परं यत्संप्रसारणं तदन्तस्याङ्गस्य दीर्घः। जीनः॥ (**दुग्वोर्दीर्घश्च**) दु गतौ। दूनः॥ गु पुरीषोत्सर्गे। गूनः। (**पूञो विनाशे**)। पूना यवाः।

परस्य निष्ठासंज्ञकस्य तस्य नः स्यादित्यर्थः। क्षीणवान्। क्षिधातोः 'निष्ठा' इति क्तवतु-प्रत्यये कस्येत्संज्ञालोपयोः 'निष्ठायामण्यदर्थे' इति दीर्घत्वे 'क्षियो दीर्घात्' इति नत्वे णत्वे सौ सर्वनामस्थानत्वे 'उगिदचाम्' इति नुमि 'सर्वनामस्थाने' इति उपधाया दीर्घत्वे 'क्षीणवान् त सु' इति जाते उलोपे 'हल्ङ्याब्भ्यो' इति सलोपे संयोगान्तलोपे तस्यासिद्धत्वान्नलोपाभावे 'क्षीणवान्' इति रूपम्। क्षित इति। क्षिधातोः क्तप्रत्यये सौ रुत्वे विसर्गे रूपम्। ऊर्णोतेरिति। णुमाश्रित्य कार्याण्यवधेयानि न ऊर्णोतिमाश्रित्येत्यर्थः। ऊर्णुतः। ऊर्णुञ् धातोः क्तप्रत्यये णुवद्भावेन एकाच्त्वात् इडभावे सौ रुत्वे विसर्गे 'ऊर्णुतः' इति रूपम्। भिन्नः। भिद्धातोः 'निष्ठा' इति क्ते कलोपे, 'रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः' इति निष्ठातस्य भिदो दस्य च नत्वे, कित्त्वाद्गुणाभावे विभक्तिकार्ये च तत्सिद्धिः। लूनः। लूञ् छेदने धातोः 'निष्ठा' इति क्ते, कलोपे, 'ल्वादिभ्यः' इति निष्ठातकारस्य नत्वे, विभक्तिकार्ये च तत्सिद्धिः। हलः। द्वियोगे पञ्चम्येषा। हलः परस्येति लभ्यते। 'सम्प्रसारणस्य' इति सूत्रमनुवर्तते। अङ्गस्येत्यधिकृतमिहानुवृत्तमावर्त्यते। एकमवयवषष्ठ्यन्तं हल इत्यत्रान्वेति, अङ्गावयवाद्धल इति लभ्यते। द्वितीयन्तु स्थानषष्ठ्यन्तं सम्प्रसारणेन विशेष्यते। तदन्तविधिः। 'ढ्रलोपे' इत्यतो दीर्घ इत्यनुवर्तते। तदाह—अङ्गावयवादित्यादिना। दुग्वोरिति। किति तकारे दुगुधात्वोः दीर्घत्वं वाच्यमित्यर्थः। दूनः गूनः इति।

ऊर्णोते—'ऊर्णु' धातुको णुवद्भाव हो। रदाभ्यां निष्ठातो नः—रेफ-दकारसे पर निष्ठा संबन्धी तकारको नकार आदेश हो और निष्ठासे पूर्व धातु-संबन्धी तकार उसको भी नकार आदेश हो। संयोगादेरातो—यण्वान् जो संयोगादि आकारान्त धातु, उससे पर जो निष्ठा संबन्धी तकार, उसको नकार आदेश हो। ल्वादिभ्यः—एकविंशति (२१) ल्वादि धातुओंसे पर निष्ठा-संबन्धी तकारको नकार आदेश हो। हलः—अंगावयव हल्से पर जो सम्प्रसारण, तदन्त जो अङ्ग, उसको दीर्घ हो। दुग्वोर्दी—'दु' और 'गु' धातुसे पर निष्ठा-संबन्धी तकारको नकार आदेश हो और दु-गुके उकारको दीर्घ भी हो। पूञो विनाशे—'पूञ' धातुसे पर

विनष्टा इत्यर्थः । पूतमन्यत् । (सिनोतेर्ग्रासकर्मकर्तृकस्य) सिनो ग्रासः । ग्रासेति किम् ? सिता पाशेन सूकरी । कर्मकर्तृकेति किम् ? सितो ग्रासो देवदत्तेन । ओदितश्च ।८।२।४५। प्राग्वत् । भुग्नो, भुग्नः । टुओश्वि, उच्छूनः । द्रवमूर्तिस्पर्शयोः श्यः ।६।१।२४। द्रवस्य मूर्तौ, काठिन्ये, स्पर्शे चार्थे श्यैङः सम्प्रसारणं स्यान्निष्ठायाम् । श्योऽस्पर्शे ।८।२।४७ श्यैङो निष्ठातस्य नः स्यादस्पर्शेऽर्थे । शीनं घृतम् । अस्पर्शे किम् ? शीतं जलम् ।

दुधातोः गुधातोश्च 'निष्ठा' इति क्तप्रत्यये 'हुश्वोर्दीर्घश्च' इति दीर्घत्वे चकारेण तस्य नत्वे सौ रुत्वे विसर्गे 'दूनः' 'गूनः' इति रूपे भवतः । पूञो विनाश इति । विनाशार्थे क्ते परतः नस्य नत्वमित्यर्थः । पूनाः यवाः । पूञ् धातोः क्तप्रत्यये 'पूञो विनाशे' इति तस्य नत्वे जसि दीर्घत्वे रुत्वे विसर्गे 'पूनाः' इति रूपम् । यवाः इति विनाशार्थस्फोरणायेति बोध्यम् । अन्यत्र न नत्वमत आह—पूतमिति । सिनोतेरिति । ग्रासार्थे कर्मकर्तृकस्य सिनोतेः परस्य क्तस्य नत्वमित्यर्थः । सिनो ग्रासः । षिञ्धातोः क्तप्रत्यये 'सिनोतेः' इति तस्य नत्वे सौ रुत्वे विसर्गे च कृते 'सिनः' इति रूपम् । अन्यत्र तु सितेत्यादि । कर्मकर्तृकस्यैव भवति । अन्यथा सितो ग्रासो देवदत्तेनेत्यादौ नत्वप्रसंगात् । कर्मकर्तृके तु यदा ग्रासो दध्यादिव्यञ्जनेन स्वयं बद्धो भवति इति भावार्थेऽन्यकर्तृकाभावान्न दोष इत्यर्थः । उच्छूनः । उदुपसर्गकटुओश्विधातोः 'निष्ठा' इति क्तप्रत्यये, कलोपे, 'आदिर्ञिटुडवः' इति टोरित्संज्ञायां लोपे च 'उपदेशेऽजनुनासिक इत्' इति ओकारस्येत्संज्ञायां लोपे च 'श्वि त' इति स्थिते 'ओदितश्च' इति तकारस्य नत्वे, 'पूर्वत्रासिद्धम्' इति तस्यासिद्धत्वात् 'वचिस्वपियजादीनां किति' इति सम्प्रसारणे, 'सम्प्रसारणाच्च' इति पूर्वरूपे 'शु न' इति भूते 'हलः' इति सम्प्रसारणस्य दीर्घे श्वीदितः' इति इडागमाभावे, 'शश्छोऽटि' इति छत्वे, उदः तकारस्य श्चुत्वेन चकारे, कृदन्तत्वात्प्रातिपदिकत्वे सौ उलोपे सस्य रुत्वे रेफस्य विसर्गत्वे च 'उच्छूनः' इति रूपम् । द्रवमूर्तीति । मूर्तिश्च स्पर्शश्च मूर्तिस्पर्शौ । द्रवस्य मूर्तिस्पर्शौ तयोरिति व्यासवाक्यम् । मूर्तित्वम्—काठिन्यम् । स्पर्शत्वं=त्वङ्मात्रग्राह्यत्वम् । श्योऽस्पर्शे । श्यैङः श्य इति निर्देशः । तस्य नत्वं स्यादित्यर्थः । शीनम् । श्यैङ्धातोः क्तप्रत्यये 'द्रवमूर्ति' इति संप्रसारणे 'सम्प्रसारणाच्च' इति पूर्वरूपे 'श्योऽस्पर्शे' इति नत्वे सौ अमि पूर्वरूपे 'शीनम्' इति रूपम् । घनीभूत

निष्ठाके तकारको नकारको, विनाश अर्थमें । सिनोतेर्ग्रा—'ग्रास' रूप कर्मकर्तृक 'षिञ्' धातुसे पर निष्ठाके तकारको नकार आदेश हो । ओदितश्च—ओदित् धातुसे पर निष्ठाके तकारको नकार आदेश हो । द्रवमूर्ति—द्रव पदार्थकी कठिनता और स्पर्श अर्थमें 'शीङ्' धातुको सम्प्रसारण हो, निष्ठामें । श्योऽस्पर्शे—'श्यैङ्' धातुसे पर निष्ठाके तकारको नकार आदेश हो,

द्रवमूर्तिस्पर्शयोरिति किम्? संश्यानो वृश्चिकः, शीतात् संकुचित इत्यर्थः। **प्रतेश्च** ।६।१।२५। संप्रसारणं निष्ठायाम्। प्रतिशीनः। **विभाषाऽभ्यवपूर्वस्य** ।६।१।२६। तथा। अभिश्यानं घृतम् अभिशीनम्। अवश्यानः—अवशीनो वृश्चिकः। व्यवस्थितविभाषेयम्। तेनेह न समवश्यानः॥ **अञ्चोऽनपादाने** ।८।२।४८। निष्ठातस्य नः। **यस्य विभाषा** ।७।२।१५। यस्य क्वचिद्विभाषयेड्विहितस्ततो निष्ठाया इण् न। 'उदितो वे'ति क्त्वायां वेट्त्वादिह नेट्—समक्नः। अनपादाने किम्? उदक्तमुदकं कूपात्। **दिवोऽविजिगीषायाम्** ।८।२।४९। द्यूनः। विजिगीषायां तु द्यूतम्। **निर्वाणोऽवाते** ।८।२।५०। अवाते इति च्छेदः। निपूर्वाद्वातेर्निष्ठातस्य नत्वं स्याद्

मित्यर्थः। स्पर्शे तु शीतं जलम्। संकुचितार्थे तु न संप्रसारणं किन्तु 'आदेच' इति आत्वे तस्य नत्वे सौ रुत्वे विसर्गे च कृते 'संश्यानो वृश्चिकः' इति रूपं भवति। प्रतेश्चेति। प्रतिपूर्वात् श्यैङः संप्रसारणं स्यान्निष्ठायाम्। प्रतिशीन इति। प्रतिपूर्वात् श्यैङ्धातोः क्तप्रत्यये 'प्रतेश्च' इति संप्रसारणे पूर्वरूपे तस्य 'श्योऽस्पर्शे' इति नत्वे सौ रुत्वे विसर्गे 'प्रतिशीनः' इति रूपम्। विभाषेति। श्यैङः संप्रसारणं वा स्यादित्यर्थः।
2 अभिश्यानमिति। अभिपूर्वात् श्यैङ् धातोः क्तप्रत्यये 'विभाषाऽभ्यवपूर्वस्य' इति संप्रसारणाभावे आत्वे तस्य नत्वे सौ अमि पूर्वरूपे 'अभिश्यानम्' इति रूपम्। संप्रसारणे तु 'अभिशीनम्' इति स्यात्। रूपसिद्धिः प्राग्वत्। एवम्—अवश्यानः, अवशीनः इत्यादावपि वैभाषिकं संप्रसारणमवधेयम्। समवश्यान इत्यादौ श्यैङोऽवपूर्वत्वादपि न संप्रसारणम्। व्यवस्थितविभाषितत्वात्। अञ्चोऽनपादान इति। अपादानभिन्नार्थे अञ्चो निष्ठातस्य नः स्यादित्यर्थः। यस्येति। आर्धधातुकापेक्षया यस्येति षष्ठी। यदीयार्धधातुकस्येत्यर्थः। समक्नः। सम्पूर्वादञ्चतेः क्तप्रत्यये क्तस्य कित्त्वेनोपधाभूतस्य नस्य लोपे 'चोः कुः' इति चस्य कत्वे तस्य 'अञ्चोऽनपादाने' इति नत्वे सौ रुत्वे विसर्गे च कृते 'समक्नः' इति रूपम्। उदक्तमिति रूपे तु न नत्वं कूपादिति अपादानत्वस्य विद्यमानत्वात्। दिव इति। दिवः परस्य निष्ठातस्य नत्वं जिगीषाया अभावे।
4 द्यून इति। दिवः क्तप्रत्यये कलोपे 'च्छ्वोः शूडनुनासिके च' इत्यूठि यणि तस्य 'दिवोऽविजिगीषायाम्' इति नत्वे सौ रुत्वे विसर्गे 'द्यूनः' इति रूपम्। विजिगी-

---

स्पर्शसे भिन्न अर्थमें।

प्रतेश्च—प्रति उपसर्गसे पर 'श्यैङ्' धातुको संप्रसारण हो, निष्ठामें।

विभाषा—'अभि' और 'अव' उपसर्गके 'श्यैङ्' धातुको संप्रसारण हो, विकल्पसे।

अञ्चोऽनपादाने—'अञ्च्' धातुसे पर निष्ठाके तकारको नकार हो, अपादानसे भिन्नमें।

यस्य विभाषा—जिस धातुको विकल्पसे कहीं भी इट् विधान किया गया हो, उससे पर निष्ठाके इट् नहीं होता। दिवोऽवि—'दिव्' धातुसे पर निष्ठाके तकारको नकार हो, यदि विजयकी इच्छा गम्यमान नहीं रहे। निर्वाणो—'नि' पूर्वक 'वा' धातुसे पर निष्ठाके

वातश्चेत्कर्ता न । निर्वाणोऽग्निर्मुनिर्वा । वाते तु-निर्वातो वातः । शुषः कः ।८।२।५१। निष्ठातस्य कः । शुष्कः । पचो वः ।८।२।५२। पक्वः । क्षायो मः ।८।२।५३। क्षामः । स्त्यः प्रपूर्वस्य ।६।१।२३। प्रात् स्त्यः संप्रसारणं निष्ठायाम् । प्रस्त्योऽन्यतरस्याम् ।८।२।५४। निष्ठातस्य मो वा । प्रस्तीमः । प्रस्तीतः । प्रात्किम् ? स्त्यानः ॥ अनुपसर्गात् फुल्लक्षीबकृशोल्लाघाः ।८।२।५५। एते निपात्यन्ते । ञिफला, फुल्लः । निष्ठातस्य लत्वं निपात्यते । क्तवत्वेकदेशस्यापीदं निपातनमिष्यते, फुल्लवान् । अनुपसर्गात्किम् ? । आदितश्च ।७।२।१६। आकारेतो निष्ठाया इण्न । ति च ।७।४।८९। चरफलोरत उत् तादौ किति । प्रफुल्तः । प्रक्षीवितः । प्रकृशितः । प्रोल्लाघितः ॥ (उत्फुल्लसंफुल्लयोरुपसंख्यानम् ।) नुदविदोन्दत्राघ्राह्रीभ्योऽन्यतरस्याम् ।८।२।५६। निष्ठातस्य नः । नुन्नः । नुत्तः । विन्नः । वित्तः ।

षायां 'धूतम्' इत्येव, न नत्वमिति भावः । निर्वाणोऽवात इति । निपूर्वाद् वाधातोः क्ते तस्य नत्वे णत्वे निपातनमिदम् इति भावः । वाते तु 'निर्वातः' इत्येव । स्त्य इति । 'स्त्यै' इत्यस्य कृतात्वस्य स्त्य इति षष्ठ्यन्तम् । 'ष्यैङः संप्रसारणम्' इत्यतः संप्रसारणमिति 'स्फायः स्फी' इत्यतः निष्ठायामिति चानुवर्तते । प्रस्त्य इति । प्रस्त्य इति पञ्चमी । प्रपूर्वात्स्त्यैधातोरित्यर्थः । निष्ठातस्य 'म' इति शेषः । प्रस्तीम इति । प्रपूर्वात्स्त्यैधातोः क्तप्रत्यये 'स्त्यः प्रपूर्वस्य' इति संप्रसारणे 'संप्रसारणाच्च' इति पूर्वरूपे 'हलः' इति दीर्घे 'प्रस्त्यो' इति वा मत्वे सौ रुत्वे विसर्गे 'प्रस्तीमः' 'प्रस्तीतः' इति । प्रपूर्वादन्यत्र तु न संप्रसारणमकारौ तेन 'स्त्यानः' इत्येवेति । फुल्लः । फलधातोः क्तप्रत्यये 'ति च' इति उत्वे तस्य निपातात्लत्वे सौ रुत्वे विसर्गे 'फुल्लः' इति । यद्यपि क्तवतौ त इति अवयवस्तथापि संज्ञासामर्थ्यात्स्यादेव लत्वमत आह-फुल्लवानिति । आदितश्च । यस्य धातोराकार इत्संज्ञकस्ततः परस्य निष्ठातकारस्य न नत्वमित्यर्थः । प्रफुल्तः । प्रपूर्वात्फलधातोः क्तप्रत्यये तस्य आर्धधातुकत्वेन वलादीटि प्राप्ते 'आदितश्च' इति निषेधे 'ति च' इति उदादेशे सौ रुत्वे विसर्गे च कृते 'प्रफुल्तः'

तकारको नकार आदेश हो, यदि वायु कर्ता नहीं रहे । शुषः कः—'शुष्' धातुसे पर निष्ठाके तकारको ककार आदेश हो । पचो वः—'पच्' धातुसे पर निष्ठाके तकारको वकार आदेश हो । क्षायो मः—'क्षै' धातुसे पर निष्ठासंबन्धी तकारको मकार आदेश हो । स्त्यः प्रपूर्वस्य—'प्र' पूर्वक 'स्त्यै' धातुको संप्रसारण हो, निष्ठामें । प्रस्त्योऽन्यतरस्याम्—'प्र' पूर्वक 'स्त्यै' धातुसे पर निष्ठासम्बन्धी तकारको मकार आदेश हो, विकल्पसे । अनुपसर्गात्—उपसर्गरहित 'फुल्ल' आदि शब्द निपातन हो । आदितश्च-आकारेत्संज्ञक धातुसे पर निष्ठाको इट् नहीं हो । ति च-चर और फल धातुके अकारको 'उत्' आदेश हो, तादि कित् प्रत्ययके परे । उत्फुल्ल०—उत्फुल्ल, संफुल्लका निपातन हो । नुदविदो०—नुद आदि धातुओंसे पर निष्ठाके

उन्दी—श्वीदितो निष्ठायाम् ।७।२।१४। श्वयतेरीदितश्च निष्ठाया इण् न ः उन्नः । उत्तः, इत्यादि । न ध्याख्यापृमूर्च्छिमदाम् ।८।२।५७। एभ्यो निष्ठा-तस्य नो न । ध्यातः । ख्यातः । पूर्तः । राल्लोपः ।६।४।२१। राच्छ्वोर्लोपः स्यात् क्वौ झलादावनुनासिकादौ च प्रत्यये । मूर्तः । मत्तः ॥ वित्तो भोगप्रत्यययोः ।८।२।५८। विन्दतेर्निष्ठान्तस्य निपातोऽयं भोग्ये प्रतीते चार्थे । वित्तः पुरुषः । अनयोः किम् ? विन्नः । भित्तं शकलम् ।८।२।५९। भिन्नमन्यत् । ऋणमाध-

इति । नुदेति । एभ्यो वा निष्ठातस्य नत्वमित्यर्थः । नुन्नः । विन्नः । नुदविदोः क्तप्रत्यये 'नुदविद' इति वा तस्य नत्वे सौ रुत्वे विसर्गे पक्षे चर्त्वेन तत्वे 'नुन्नः-नुत्तः-विन्नः-वित्तः' इति रूपाणि सिध्यन्तीति बोध्यम् । श्वीदित इति । 'नेड्वशि' इत्यतो नेति लभ्यते । उन्न इति । उन्दीधातोः क्तप्रत्यये 'श्वीदितः' इत्यनेन तस्येडागमनिषेधे 'नुदविदोन्द' इति वा नत्वे तदभावे चर्त्वे उपधानलोपे सौ रुत्वे विसर्गे 'उन्नः' पक्षे 'उत्तः' इति रूपे भवतः । न ध्याख्येति । एभ्यो धातुभ्यः परस्य क्तप्रत्ययस्य 'संयोगादेरातः' इत्यादिना प्राप्तं नत्वं नेत्यर्थः । ध्यातः-ख्यातः-पूर्तः । ध्या-ख्या-पृ एभ्यो धातुभ्यः क्तप्रत्यये पधातोः 'उदोष्ठ्य' इत्युत्वे रपरत्वे 'हलि च' इति दीर्घे सौ रुत्वे विसर्गे च विहिते 'ध्यातः-ख्यातः—पूर्तः' इति रूपाणि भवन्ति । मूर्तः । मुर्छा धातोः क्तप्रत्यये आदित्वात् 'आदितश्च' इतीडभावे 'राल्लोपः' इति छलोपे 'हलि च' इति दीर्घत्वे 'रदाभ्याम्' इत्यनेन तस्य नत्वे प्राप्ते 'न ध्याख्या' इति नत्वनिषेधे सौ रुत्वे विसर्गे 'मूर्तः' इति रूपम् । मत्त इति । मदीधातोः क्तप्रत्यये 'श्वीदितः' इडभावे चर्त्वेन तत्वे सौ रुत्वे विसर्गे 'मत्तः' इति रूपम् । अत्रापि 'रदाभ्यां' इति प्राप्तं नत्वं 'न ध्याख्या' इत्यनेन वार्यते इति भावः । वित्त इति । भोग्ये प्रतीते च विद्धातोः क्तप्रत्ययान्तो नत्वरहितोऽयं निपात इति दिक् । भोगप्रत्यययोर्भिन्नार्थे तु 'रदाभ्यां' इति पूर्वपरयोर्दकारतकारयोर्नत्वे सौ रुत्वे विसर्गे 'विन्नः' इति रूपम् । भित्तमिति । भिद्धातो शकलार्थे नत्वरहितं निपातनमिदम् । शकलान्तरार्थे तु भिन्नमिति स्यात् । 'रदाभ्यां' इति दतयोर्नत्वे रूपम् । ऋणमाधमर्ण्ये । अधमं दुःखप्रदमृणं यस्य सः अधमर्णस्तस्य भावस्तस्मिन् । ऋधातोः क्तस्य नत्वं णत्वं च निपात्यते इति

तकारको नकार आदेश हो, विकल्पसे । श्वीदितो—'श्वि' धातु और ईदित् धातुसे पर निष्ठा संबन्धी तकार को इडागम नहीं हो । न ध्याख्या—ध्या, ख्या आदि धातुओंसे पर निष्ठाके तकारको नकार नहीं हो । राल्लोपः—रेफसे पर छकार-वकारका लोप हो, क्विप्के परे और झलादि अनुनासिकादि प्रत्ययके परे । वित्तो—निष्ठान्त विन्दतिको 'वित्त' निपातन हो, भोग्य और प्रसिद्ध अर्थमें । भित्तं-'भित्तं' अर्थात् भिद् धातुसे पर निष्ठाके तकारको नत्वाभाव निपातन हो, शकल (खंड) अर्थमें । ऋणमा—'ऋ' धातुसे पर निष्ठाके तकारको नकार

मण्यें ।८।२।६०। ऋतमन्यत् । **स्फायः स्फी निष्ठायाम्** ।६।१।२२। स्फीतः । **इण्निष्ठायाम्** ।७।२।४७। निरः कुषो निष्ठाया इट् । 'यस्य विभाषे'ति निषेधे प्राप्ते पुनर्विधिः । निष्कुषितः । **वसतिक्षुधोरिट्** ।७।२।५२। आभ्यां क्त्वानिष्ठयोर्नित्यमिट् । उषितः । क्षुधितः । **अञ्चेः पूजायाम्** ।७।२।५३। क्त्वानिष्ठयोरिट् । अञ्चितः । गतौ तु–अक्तः । **लुभो विमोहने** ।७।२।५४। क्त्वानिष्ठयोरिट् नतु गार्ध्ये । लुभितः । गार्ध्ये तु–लुब्धः । **क्लिशः क्त्वानिष्ठयोः** ।७।२।५०। इड् वा । क्लिशितः । क्लिष्टः । **पूङश्च** ।७।२।५१। क्त्वानिष्ठयोरिड् वा । **पूङः क्त्वा च** १।२।२२। निष्ठा सेट् किन्न स्यात् । पवितः । पूतः । क्त्वाग्रहणमुत्तरार्थम् ।

भावः । अन्यत्र तु ऋतमित्येव । स्फायः स्फीति । स्फायीधातोः निष्ठायां परतः स्फायः स्थाने 'स्फी' इत्यादेशो वाच्य इत्यर्थः । स्फीतः । स्फायीधातोः क्तप्रत्यये 'स्फायः स्फी' इति स्फी आदेशे सौ रुत्वे विसर्गे 'स्फीतः' इति रूपम् । इण्निष्ठायामिति । 'निरः कुषः' इति सूत्रमनुवर्तते । निष्कुषित इति । निपूर्वात् कुषः क्तप्रत्यये 'इण्निष्ठायाम्'इति इटि कित्वाद् गुणाभावे निरो रस्य विसर्गत्वे 'इदुदुपधस्य'इति षत्वे सौ रुत्वे विसर्गे 'निष्कुषितः' इति रूपम् । वसतीति । 'क्लिशः क्त्वानिष्ठयोः' इत्यतः 'क्त्वानिष्ठयोः' इति अनुवर्तते । उषित इति । वसधातोः क्तप्रत्यये यजादित्वात्संप्रसारणे पूर्वरूपे 'वसतिक्षुधोरिट्' इतीटि 'शासिवसिघसीनां च' इति षत्वे सौ रुत्वे विसर्गे 'उषितः' इति । लुभित इति । लुभधातोः क्तप्रत्यये इटि सौ रुत्वे विसर्गे 'लुभितः' इति रूपम् । गार्ध्ये तु 'लुभ्–त' इति स्थिते 'झषस्तथोः' इति तस्य धत्वे 'झलां जश् झशि' इति भस्य बत्वे सौ रुत्वे विसर्गे 'लुब्धः' इति रूपम् । क्लिश इति । 'स्वरतिसूति'इत्यतो वेत्यनुवर्त्तते । क्लिशितः । 'क्लिश्धातोः क्तप्रत्यये 'क्लिशः क्त्वानिष्ठयोः' इति वेटि इडभावे 'व्रश्च' इति षत्वे ष्टुत्वे सौ रुत्वे विसर्गे 'क्लेशितः' 'क्लिष्टः' इति । पूङश्चेति । पूङ्धातोः क्तप्रत्यये परत इड् वा स्यादित्यर्थः । पूङः क्त्वा च निष्ठा सेट् किन्न स्यादित्यर्थः । पवितः पूतः । पूङ्धातोः क्तप्रत्यये 'पूङश्च' इति वेटि इट्पक्षे च 'पूङः

निपातन हो, आधमर्ण्य (लेन–देन) अर्थमें । स्फायः स्फी—'स्फायी' धातुको 'स्फी' आदेश हो, निष्ठामें । इण्निष्ठा—'निर्' उपसर्गक 'कुष्' धातुसे पर निष्ठाको इट्का आगम हो । वसति—'वस्' और 'क्षुध्' धातुसे पर क्त्वा और निष्ठा को नित्य इट्का आगम हो । अञ्चेः पूजायाम्—'अञ्च्' धातुसे पर क्त्वा और निष्ठा को इट्का आगम हो, पूजा अर्थमें । लुभो वि—(विमोहनम्=आकुलीकरणम्) 'लुभ्' धातुसे पर क्त्वा और निष्ठाको (नित्य) इट्का आगम हो, यदि गार्ध्य (लोभेच्छा) गम्यमान नहीं रहे । क्लिशः क्त्वा—'क्लिश्' धातुसे पर 'क्त्वा' और 'निष्ठा' को इट् हो, विकल्पसे । पूङश्च—'पूङ्' धातुसे पर 'क्त्वा' और निष्ठा', को इट् हो, विकल्पसे । पूङः क्त्वा च—पूङसे पर सेट् क्त्वा और निष्ठा कित् नहीं हों ।

'नोपधात्थ' इत्यत्र हि क्त्वैव संबध्यते । निष्ठा शीङ्स्विदिमिदिक्ष्विदिधृषः ।१।२। १९। सेट् किन्न । शयितः । (आदिकर्मणि निष्ठा वक्तव्या ।) आदिकर्मणि क्तः कर्तरि च ।३।४।७१। चाद्भावकर्मणोः । विभाषा भावादिकर्मणोः ।७। २।१७। आदितो निष्ठाया इड् वा । प्रस्वेदितश्चैत्रः । प्रस्वेदितं तेन । ञिष्विदेति भ्वादिरत्र गृह्यते; ञीद्भिः साहचर्यात् । स्विद्यतेस्तु 'स्विदित' इत्येव । ञिमिदाञिष्विदा दिवादी भ्वादी च । प्रमेदितः प्रक्ष्वेदितः । प्रधर्षितः । धर्षितं तेन । सेट् किम् ? प्रस्विन्नः । प्रस्विन्नं तेन—इत्यादि । मृषस्तितिक्षायाम् ।१।२।२०। सेण् निष्ठा किन्न । मर्षितः । तितिक्षायां किम् ? अपमृषितं वाक्यम् , अविस्पष्टमित्यर्थः । उदुपधाद्भावादिकर्मणोरन्यतरस्याम् ।१।२।२१। उदुपधात्परा भावादिकर्मणोः सेण्निष्ठा वा किन्न । द्युतितम् , द्योतितम् । मुदितम् , मोदितं साधुना । प्रद्योतितः, प्रद्यु-

---

क्त्वा च' इति कित्वनिषेधे गुणेऽवादेशे सौ रुत्वे विसर्गे च कृते 'पवितः', 'पूतः' इति रूपद्वयं साधु । निष्ठेति । 'न क्त्वा सेट्' इत्यतो नेति सेडिति चानुवर्तते । शयित इति । शीङ्धातोः क्तप्रत्यये इटि 'निष्ठा शीङ्' इति कित्वनिषेधे गुणेऽयादेशे रुत्वे विसर्गे 'शयितः' इति रूपम् । आदीति । दीर्घकालव्यासकायाः कटाद्युत्पादनक्रियायाः आरम्भकालविशिष्टोंऽशः आदिकर्म । तत्र विद्यमानाद्धातोर्निष्ठा वक्तव्येत्यर्थः । तत्र आद्येषु क्रियाक्षणेषु भूतेष्वपि क्रियाया भूतत्वाभावाद् भूते विहिता निष्ठा न प्राप्तेत्यर्थमारम्भः । आदिकर्मणि क्त इति । 'तयोरेव' इत्यतो भावकर्मणोश्चकारेणानुवृत्तिः । विभाषेति । 'आदितश्च' इत्यतः आदित इति 'श्वीदितः' इत्यतो निष्ठाग्रहणम् । 'नेड्वशि' इत्यतो नेति चानुवर्तते । प्रस्वेदितः चैत्रः । प्रपूर्वात् स्विद्धातोः 'आदिकर्मणि निष्ठा वाच्या' इति क्तप्रत्यये 'विभाषा भावादिकर्मणोः' इति इटि 'निष्ठा शीङ्' इति कित्वनिषेधे 'पुगन्त' इति गुणे सौ रुत्वे विसर्गे 'प्रस्वेदितः' इति रूपं सिध्यति । चैत्रकर्तृका आरभ्यमाणप्रस्वेदनक्रिया इत्यर्थः । प्रस्वेदितम् । पूर्ववद्रूपसिद्धिर्बोध्या । स्विदितः । क्तप्रत्यये 'विभाषा भावा' इति इटि कित्वनिषेधाभावे सौ रुत्वे विसर्गे 'स्विदितः' इति रूपम् । प्रमेदितः-प्रक्ष्वेदितः-प्रधर्षितः । प्रपूर्वेभ्यो ञिमिदा-ञिष्विदा-धृषधातुभ्य 'आदिकर्मणि' इति क्तप्रत्यये 'विभाषा' इति वेटि 'निष्ठा शीङ्' इति कित्वनिषेधे गुणे सौ रुत्वे विसर्गे च विहिते 'प्रमेदितः' 'प्रक्ष्वेदितः' 'प्रधर्षितः' इति रूपाण्यवसे-

---

निष्ठा शीङ्—'शीङ्' आदि धातुसे पर सेट् क्त्वा और निष्ठा कित् नहीं हो । आदिक-आदि कर्म (क्रिया-प्रारम्भ) में भी निष्ठा हो—ऐसा कहना चाहिए । आदिकर्मणि क्तः—आदि कर्ममें जो 'क्त' वह कर्ता और भाव-कर्ममें हो । विभाषा भावादि—आदि कर्ममें और भावमें आदित् धातुसे विहित निष्ठाको इट् हो, विकल्पसे । मृषस्तितिक्षा—तितिक्षा (क्षमा) अर्थमें 'मृष' धातुसे पर सेट् निष्ठा कित् नहीं हो । उदुपधाद्भाव—उदुपध धातुसे पर

तितः। प्रमुदितः, प्रमोदितः साधुः। उदुपधात्किम्? विदितम्। भावेत्यादि किम्? रुचितं कार्षापणम्। सेट् किम्? कुष्टम्। (शब्विकरणेभ्य एवेष्यते) नेह-गुध्यते-गुधितम्॥ **निष्ठायां सेटि** ।६।४।५२। णेर्लोपः। भावितः। भावितवान्। **दृढः स्थूलबलयोः** ।७।२।२०। स्थूले बलवति च निपात्यते। **दधातेर्हिः** ।७।४।४२। तादौ किति। निहितम्। **दो दद् घोः** ।७।४।४६। घुसंज्ञस्य दा इत्यस्य दद् तादौ किति। चर्त्वम्। दत्तः। **गत्यर्थाकर्मकश्लिषशीङ्स्थासवसजनरुहजीर्यतिभ्यश्च** ।३।४।७२। एभ्यः कर्तरि क्तः स्याद्भावकर्मणोश्च। गङ्गां प्राप्तः। ग्लानः सः। लक्ष्मीमाश्लिष्टो हरिः। शेषमधिशयितः॥ **द्यतिस्यतिमास्थामित्ति किति** ।७।४।४०। एषामित्तादौ किति। वैकुण्ठमधिष्ठितः। शिवमुपासितः। हरि-

---

यानि। गत्यर्थेति। गत्यर्थ-अकर्मक-श्लिष-शीङ्-स्था-आस-वस्-जन-रुह-जीर्यति-एषां दशानां द्वन्द्वः। 'क्तः कर्मणि च भावे च' इत्यतो भावे इति कर्मणि इति च। 'आदिकर्मणि क्तः कर्तरि च' इत्यतः कर्तरीति चानुवर्तते। कर्तरीत्येवानुवृत्तौ भावकर्मणोर्न स्यादिति तयोरपि अनुवृत्तिः। गङ्गां प्राप्तः। कर्तरि क्तः। आप्लृ - व्याप्तौ। उपसर्गवशाद्गतौ वर्तते। अकर्मकमुदाहरति-ग्लानः। ग्लाधातोरकर्मकत्वात् क्तप्रत्यये 'संयोगादेरातो धातोर्यण्वतः' इति निष्ठातस्य नत्वे सौ रुत्वे विसर्गे रूपम्। आश्लिष्ट इति। आलिङ्गितवानित्यर्थः। अत्रापि आङ्पूर्वात् क्तप्रत्यये रूपम्। शेषं सुकरम्। ननु शीङादीनामकर्मकत्वादेव सिद्धे तेषां पुनर्ग्रहणं व्यर्थमित्यत आह-शेषमधिशयितः। शेषे शयितवान् इत्यर्थः। 'अधिशीङ्स्थासां कर्म' इत्यनेन शेषस्य कर्मत्वम्। तेन सकर्मकत्वादपि क्तः सिद्धः। अधिपूर्वात् शीङ्धातोः क्तप्रत्यये वलादित्वादिडागमे गुणेऽयादेशे 'अधिशयितः' इति रूपम्। द्यतिस्यतीति। एषामित् तकारादिकित्प्रत्यये परतः। अधिष्ठितः। अधिपूर्वात्स्थाधातोः क्तप्रत्यये 'द्यतिस्यति' इति स्थाधातोः इत्वे षत्वे ष्टुत्वे सौ रुत्वे विसर्गे च कृते 'अधिष्ठितः' इति रूपम्। 'अधिशीङ्' इति वैकुण्ठस्य कर्मत्वम्। उपासितः। उपपूर्वादस्यतेः क्तप्रत्यये 'द्यतिस्यति' इतीकारादेशो

भावार्थक तथा आदिकर्मार्थक सेट् निष्ठा कित् नहीं हो, विकल्पसे। शब्विकरणेभ्यः—यह वैकल्पिक कित्त्वका निषेध शब्विकरण (भ्वादि) धातुओंसे ही इष्ट है। निष्ठायां—सेट् निष्ठाके परे 'णि' का लोप हो। दृढः स्थूल—स्थूल और बलवान् अर्थमें 'दृढ' निपातन हो। दधातेर्हिः—'धा' धातुको 'हि' आदेश हो, तादि कित् प्रत्ययके परे। दो दद्घोः—घुसंज्ञक 'दा' धातुको 'दद्' आदेश हो, तादि कित् प्रत्ययके परे। गत्यर्थाकर्मक—गत्यर्थक अकर्मक, श्लिष्, शीङ्, स्था, आस, वस, जन, रुह और जॄ धातुओंसे भाव, कर्म और कर्तामें, भी 'क्त' प्रत्यय हो। द्यतिस्यति—दो अवखण्डने, षो अन्तकर्मणि, मा माने, माङ् माने मेङ् प्रणिदाने, ष्ठा गतिनिवृत्तौ—इन धातुओंको इत्व हो, तादि कित् प्रत्ययके परे।

दिनमुपोषितः। राममनुजातः। गरुडमारूढः। विश्वमनुजीर्णः। पक्षे—प्राप्ता गङ्गा तेनेत्यादि। **क्तोऽधिकरणे च ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्यः ।३।४।७६।** एभ्योऽधिकरणे क्तः चाद्यथाप्राप्तम्।

मुकुन्दस्यासितमिदमिदं यातं रमापतेः।
भुक्तमेतदनन्तस्येत्यूचुर्गोप्यो दिदृक्षवः॥ १॥

पक्षे—आसेरकर्मकत्वात्कर्तरि भावे च—आसितो मुकुन्दः, आसितं तेन। (गत्यर्थेभ्यः कर्तरि कर्मणि च) रमापतिरिदं यातः, तेनेदं यातम्।

सुबादिकार्ये 'उपासितः' इति रूपम्। उपोषितः। उपपूर्वात् वसधातोः क्तप्रत्यये 'वसतिक्षुधोरिट्' इतीटि यजादित्वात्संप्रसारणेनोकारे गुणे सस्य षत्वे सुबादिकार्ये 'उपोषितः' इति रूपम्। अनुजातः। अनुपूर्वाज्जनधातोः क्तप्रत्यये नस्यात्वे दीर्घे सुबादिकार्ये रूपम्। आरूढः। आङ्पूर्वाद्रुहधातोः क्तप्रत्यये 'हो ढः' इति हस्य ढत्वे 'झषस्तथोः' इति तस्य धत्वे ष्टुत्वेन धस्य ढत्वे 'ढो ढे लोपः' इति पूर्वढलोपे 'ढ्रलोपे पूर्वस्य' इति उकारस्य दीर्घत्वे सुबादिकार्ये च कृते 'आरूढः' इति रूपं राध्नोति। अनुजीर्णः। जॄ धातोः कर्तरि क्तप्रत्यये 'ॠत इद्धातोः' इतीकारान्तादेशे रपरत्वे 'हलि च' इति दीर्घत्वे 'रदाभ्याम्' इति तस्य नत्वे 'रषाभ्यां' इति णत्वे सुबादिकार्ये च कृते 'अनुजीर्णः' इति साध्य साध्नोति। कर्तरि प्रत्ययाभावपक्षे तु प्राप्ता गंगा तेनेति प्रक्रियावाक्यमेवेति भावः। क्तोऽधिकरण इति। ध्रौव्यं गतिः प्रत्यवसानं च एषामर्थः तेषामिति भावः। ध्रौव्यार्थेभ्यः गत्यर्थेभ्यः प्रत्यवसानार्थेभ्यश्च इति यावत्। ध्रुवस्य भावः ध्रौव्यं = स्थैर्यमिति यावत्। स्थिरीभवनम्—उपवेशनशयनादिक्रियेति यावत्। ध्रौव्यस्योदाहरणमुदाहरति—मुकुन्दस्यासितमिदमिति। आस्यतेऽस्मिन्निति आसनमित्यर्थः। गत्यर्थमुदाहरति—इदं यातं रमापतेः। यायते याम्यतेऽस्मिन्निति यातं मार्गं इत्यर्थः। भुक्तमेतदनन्तस्येति। भुज्यतेऽस्मिन्निति भुक्तं भोजनस्थानमित्यर्थः। 'अधिकरणवाचिनश्च' इति त्रिष्वपि कर्तरि षष्ठी। अधिकरणे प्रत्ययाभावपक्षे न कर्मणि क्तः। आसितः=आसितवानित्यर्थः। कर्तरि क्तः। आसितं तेन, भावे क्तः। गत्यर्थेभ्य इति। तेषां सकर्मकतया भावेऽसंभवात्कर्तरि कर्मण्येव क्तः। यातः कर्तरि क्तः।

क्तोऽधिकरणे—ध्रौव्यादि अर्थवाचक धातुओंसे अधिकरण अर्थमें 'क्त' प्रत्यय हो-चकारात् यथाप्राप्त (भावादि) अर्थोंमें भी 'क्त' प्रत्यय हो।

मुकुन्द—यह स्थान रमापति भगवान् मुकुन्द (कृष्ण) के बैठनेका है और यह उनके जानेका है और यह उनके भोजन करनेका है—इस प्रकार (कृष्णका) अन्वेषण करती हुई गोपीगण कह रही थीं।

गत्यर्थेभ्यः—गत्यर्थक धातुओंसे कर्ता और कर्ममें 'क्त' प्रत्यय हो।

(भुजेः कर्मणि) अनन्तेनेदं भुक्तम्। 'वर्तमाने' इत्यधिकृत्य। ञीतः क्तः।३।२।१८७। द्विण्णः॥ मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च ।३।२।१८८। राज्ञां मतः। इष्टः। बुद्धः। विदितः। पूजितः। अर्चितः। चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः। 'शीलितो रक्षितः क्षान्त आक्रुष्टो जुष्ट इत्यपि' इत्यादि। नपुंसके भावे क्तः ।३।३।११४। क्लीबत्व-विशिष्टे भावे कालसामान्ये क्तः। जल्पितं हसितम्॥ सुयजोर्ङ्वनिप् ।३।२। १०३। भूते। सुत्वा। यज्वा। जीर्यतेरतृन् ।३।२।१०४। जरन्। जरन्तौ।

यातश्च कर्मणि क्तः। भुजधातोः कर्मणि क्तः, भुक्तम्। मण्डूकप्लुतिमाश्रयन् दर्शयति-वर्तमाने इत्यधिकृत्येति। ञीतः क्तः। ञि इत् यस्य तस्माद्वर्तमानक्रियावृत्तेः क्तः स्यादित्यर्थः। क्ष्विण्णः। ञिक्ष्विदाधातोः 'ञीतः क्तः' इति वर्तमाने क्तप्रत्यये 'रदाभ्यां' इति नत्वे 'आदितश्च' इति इडागमनिषेधे णत्वे ष्टुत्वे सुबादिकार्ये रूपसिद्धिः। मतिबुद्धीति। मतिरिच्छा पृथग्ग्रहणात्। मतः॥ मनधातोः वर्तमाने क्तप्रत्यये 'अनुदात्तोपदेश' इति नलोपे सुबादिकार्ये रूपसिद्धिः। इष्ट इति। इषधातोर्वर्तमाने क्तप्रत्यये 'तीषसहेति' वेट्त्वादिडभावे ष्टुत्वे सुबादिकार्ये रूपम्। बुद्धः। बुधधातोः क्तप्रत्यये 'झषस्तथोः' इति धत्वे 'झलां जश् झशि' इति दत्वे सुबादिकार्ये 'बुद्धः' इति रूपम्। समुच्चयमुदाहरति—शीलितः। रक्षितः। शीलरक्षाभ्यां क्तप्रत्यये वलादित्वादिटि सुबादिकार्ये रूपे साधुतः। क्षान्तः। क्षमधातोः क्तप्रत्ययेऽनुस्वारे परसवर्णे सुबादिकार्ये 'क्षान्तः' इति रूपम्। आक्रुष्टः। जुष्टः आङ्पूर्वात्क्रुशधातोः जुषधातोश्च क्तप्रत्यये 'व्रश्च' इति षत्वे ष्टुत्वे सुबादिकार्ये च कृते 'आक्रुष्टः' 'जुष्टः' इति साध्यरूपे साधुतः। नपुंसक इति। भावस्तु क्लीबत्वविशिष्टः। जल्पितं-हसितम्। जल्प-हसधातुभ्यां 'नपुंसके' इति क्तप्रत्यये वलादित्वादिटि, सुबादिकार्ये रूपे भवतः। सुयजोरिति। भूताधिकारस्थत्वाद् भूते क्तः इत्यर्थः। सुत्वा। सुधातोः भूतार्थे 'सुयजोः' इति ङ्वनिपि 'ह्रस्वस्य' इति तुकि सौ 'सर्वनामस्थाने' इति दीर्घे हल्ङ्यादिलोपे 'नलोपः' इति नलोपे 'सुत्वा' इति रूपम्। यज्वा। अत्रापि ङ्वनिपि सुबादिकार्ये रूपं बोध्यम्। जरन् इति। जॄधातोः अतृन्प्रत्यये अनयोर्लोपे गुणे रपरत्वे 'जरत्' इति जाते सौ 'उगिदचाम्' इति नुमि संयोगान्तलोपे तस्यासिद्धत्वेन नलोपाभावे 'जरन्' इति रूपम्। वासरूपविधि

भुजेः—'भुज' धातुसे कर्ममें 'क्त' प्रत्यय हो।

ञीतः क्तः—ञोदित् धातुसे वर्तमानमें 'क्त' प्रत्यय हो।

मतिबुद्धि—मति-बुद्धि-पूजार्थक धातुओंसे वर्तमान कालमें 'क्त' प्रत्यय हो।

नपुंसके—नपुंसकत्व-विशिष्ट भाव और कालसामान्य अर्थमें धातुसे 'क्त' प्रत्यय हो।

सुयजोर्ङ्वनिप्—'सु' और 'यज्' धातुसे भूतकालमें ङ्वनिप् प्रत्यय हो।

जीर्यतेरतृन्—'जॄ' धातुसे भूतसामान्यमें 'अतृन्' प्रत्यय हो।

वासरूपन्यायेन निष्ठापि । जीर्णः । जीर्णवान् । छन्दसि लिट् ।३।२।१०५। लिटः कानज्वा ।३।२।१०६। क्वसुश्च ।३।२।१०७। भूतसामान्ये छन्दसि लिट् । तस्य कानच्क्वसू वा स्तः । 'तङानात्मनेपदम्' । चक्राणः । 'म्वोश्च' । जगन्वान् । कवयस्तु बाहुलकाल्लोकेऽपि प्रयुञ्जते । 'तं तस्थिवांसं नगरोपकण्ठे' 'श्रेयांसि सर्वाण्यधिजग्मुषस्ते' इत्यादि । वस्वेकाजाद्घसाम् ।७।२।६७। कृतद्विर्वचनानामेकाचामादन्तानां घसेश्च वसोरिट् स्यान्नान्येषाम् । आदिवान् । आरिवान् । ददिवान । जक्षिवान् । एषां किम् ? बभूवान् । भाषायां सदवस-

---

ना क्तक्तवत्वोरपि सिद्धिं साधयति—जीर्णः । जॄधातोः क्तप्रत्यये 'ऋत इद्' इति इकारे रपरत्वे 'हलि च' इति दीर्घे 'रदाभ्याम्' इति तस्य नत्वे 'रषाभ्याम्' इति णत्वे सुबादिकार्ये रूपसिद्धिः फलति । जीर्णवान् । क्तवतुप्रत्यये 'ऋत इद्' इतीति रपरत्वे 'हलि च' इत्युपधादीर्घे 'रदाभ्यां' इति नत्वे 'रषाभ्याम्' इति णत्वे सौ 'अत्वसन्त' इति दीर्घे 'उगिदचाम्' इति नुमि हल्ङ्यादिलोपे संयोगान्तलोपे तस्यासिद्धत्वेन नलोपाभावे 'जीर्णवान्' इति रूपस्य सिद्धिः । जगन्वान् । गम् धातोः लिटि, 'क्वसुश्च' इति लिटो लः स्थाने क्वसौ, कस्य उकारस्य चेत्संज्ञायां लोपे च कृते 'गम्+वस्' इति भूते 'लिटि धातोरनभ्यासस्य' इति द्वित्वे, अभ्याससंज्ञायां 'हलादिः शेषः' इति मलोपे, 'कुहोश्चुः' इति गस्य जकारे 'जगम् वस्' इति जाते, 'म्वोश्च' इति मस्य नत्वे, कृदन्तत्वात्प्रातिपदिकत्वे तस्मात्सौ, उलोपे, 'उगिदचां सर्वनामस्थानेऽधातोः' इति नुमि, उमि गते, मित्त्वादन्त्यादचः परे जाते 'जगन्वन्स्' इति भूते, 'सान्तमहतः संयोगस्य' इति सान्तसंयोगस्योपधाया दीर्घे 'हल्ङ्याब्भ्यः' इति सलोपे, 'संयोगान्तस्य लोपः' इति सलोपे, संयोगान्तस्य लोपस्य असिद्धत्वात् नलोपाभावे 'जगन्वान्' इति । कवयः—कालिदासादयः । तस्थिवांसम् । स्थाधातोः लिटः क्वसुः, द्वितीयैकवचने उगित्वान्नुम् 'सान्तमहत' इति दीर्घं । अधिजग्मुष इति । अधिपूर्वाद्गमेर्लिटः क्वसुः 'गमहन' इत्युपधालोपः शसि वसोः संप्रसारणम्, पूर्वरूपम्, षत्वम् । वस्व इति । कृतेऽपि द्वित्वे एकाच एव येऽवशिष्यन्ते तेषामित्यर्थः । आदिवानिति । अद्धातोर्लिटि लिटः 'क्वसुश्च' इति क्वसुप्रत्यये द्वित्वे पूर्वोभ्यासत्वे हलो लोपे 'अत आदेः' इति दीर्घ सवर्णदीर्घे आद-वस्-इति जाते 'वस्वेकाजाद्घसाम्' इति इटि सौ उगित्वान्नुमि 'सान्तमहतः' इति दीर्घे हल्ङ्यादिलोपे सलोपे 'आदिवान्' इति रूपम् । आरिवान् । ऋधातोः क्वसुप्रत्यये द्वित्वादिकार्ये आर्-वस इति जाते 'वस्वेका'

छन्दसि लिट्—वेदमें भूतसामान्यमें लिट् लकार हो । लिटः कानज् वा क्वसुश्च-इस लिट् के स्थानमें 'कानच्' और 'क्वसु' आदेश हो, विकल्पसे । वस्वे—कृतद्विर्वचन एकाच् आदन्त धातुसे पर और घसादेशसे पर ही 'वसु' को इट् हो, अन्यको नहीं । भाषायां—सद,

श्रुवः ।३।२।१०८। सदादिभ्यो भूतसामान्ये भाषायां लिड् वा स्यात्, तस्य च नित्यं क्वसुः । 'निषेदुषीमासनबन्धधीरः' 'अध्यूषुषस्तामभवज्जनस्य' । शुश्रुवान् ॥
उपेयिवाननाश्वाननूचानश्च ।३।२।१०९। एते निपात्यन्ते । उपपूर्वादिणो लिड् वा, तस्य क्वसुः । इट्, उपेयिवान् । नात्रोपसर्गस्तन्त्रम् । ईयिवान् । नञोऽश्नातेः क्वसोरिडभावश्च । अनश्वान् । अनोर्वचेः कर्तरि कानच् । वेदस्यानुवचनं कृतवाननूचानः । लटः शतृशानचावप्रथमासमानाधिकरणे ।३।२।१२४। अप्रथमान्तेन सामानाधिकरण्ये लट एतौ वा स्तः । शबादि, पचन्तं चैत्रं पश्य ।
आने मुक् ।७।२।८२। अङ्गस्यातः । पचमानं चैत्रं पश्य । लडित्यनुवर्तमाने पुनर्लड्ग्रहणात्प्रथमासामानाधिकरण्येऽपि क्वचित् । सन्द्विजः ॥ ईदासः ।७।२।८३।

इति इटि सुबादिकार्ये 'आरिवान्' इति रूपम् । ददिवान् । दाधातोर्लिटि क्वसुप्रत्यये-द्वित्वादिकार्ये 'ददा-वस्' इति जाते 'वस्वे' इति इटि 'आतो लोप इटि च' इति आलोपे सुबादिकार्ये कृते 'ददिवान्' रूपम् । निषेदुषीमिति । निपूर्वात्सदेर्लिटि क्वसौ द्वित्वे 'अत एकहल्' इत्येत्वेऽभ्यासलोपत्वे वसोः संप्रसारणे पूर्वरूपे षत्वे ङीपि अमि-पूर्वरूपे निषेदुषीमित्यस्य सिद्धिः । अध्यूषुष इति । अधिपूर्वात् वसधातोः लिटि क्वसौ यजादित्वात्संप्रसारणे पूर्वरूपे उस् इत्यस्य द्वित्वे हलादिशेषत्वे सवर्णदीर्घे अध्यूष्वस् इति जाते शसि वसोः संप्रसारणे पूर्वरूपे रुत्वे विसर्गे च कृते 'अध्यूषुषः' इति सिद्धम् । शुश्रुवानिति । श्रुधातोर्लिटि क्वसौ द्वित्वे हलादिशेषत्वे सौ उगित्वान्नुमि 'सान्तमहतः' इति दीर्घे सस्य लोपे संयोगान्तलोपे 'शुश्रुवान्' इति रूपम् । उपेयिवानिति । निपात्यन्ते । उपपूर्वादिण्धातोः लिटि क्वसौ निपातनसामर्थ्यात् उपेयिवानिति रूपम् । यदोपसर्गनिबन्धनं न स्यात्तदा 'ईयिवान्' इति रूपम् । सन् द्विजः । अस्—भुवि धातोः 'वर्तमाने लट्' इति लटि, 'लटः शतृशानचावप्रथमासमानाधिकरणे' इत्यनेन प्रथमासमानाधिकरणेऽपि लटो लः स्थाने शतृप्रत्यये, अनुबन्धलोपे, सार्वधातुकसंज्ञायां शपि, 'अदिप्रभृतिभ्यः शपः' इति शपो लुकि, 'अस्-अत्' इति जाते 'सार्वधातुकमपित्' इति अतः सार्वधातुकस्य ङित्वात् 'श्नसोरल्लोपः' इति असोऽकारस्य लोपे, कृदन्तत्वात्प्रातिपदिकत्वे सौ, उलोपे 'उगिदचां

वस और श्रु धातुओंसे भाषा (लोक) में भूतसामान्यमें विकल्पसे लिट् लकार हो और उस लिट्के स्थानमें नित्य 'क्वसु' आदेश हो ।

उपेयिवान्—उपेयिवान्, अनाश्वान् और अनूचान शब्द निपातन हो ।

लटः शतृ—लट्के स्थानमें शतृ और शानच् आदेश हों, अप्रथमा-समानाधिकरणमें ।

आने मुक्—अङ्गावयव अतको 'मुक्' का आगम हो, 'आन्'के परे ।

ईदासः—'आस्' धातुसे पर 'आन' को 'ईत' हो ।

आनस्य । 'आदेः परस्य' आसीनः ॥ **विदेः शतुर्वसुः** ।७।१।३६। वेत्तेः परस्य शतुर्वसुरादेशो वा । विद्वान्, विदन् । **तौ सत्** ।३।२।१२७। तौ शतृशानचौ सत्संज्ञौ स्तः । **लृटः सद्वा** ।३।३।१४। करिष्यन्तं करिष्यमाणं पश्य । **ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानश्** ।३।२।१२९। अग्नौ जुह्वानः । कवचं बिभ्राणः । शत्रुं निघ्नानः ॥ **आ क्वेस्तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु** ।३।२।१३४। क्विपमभिव्याप्य वक्ष्यमाणास्तच्छीलादिषु कर्तृषु बोध्याः । **तृन्** ।३।२।१३५।

सर्वनामस्थानेऽधातोः' इति नुमि, उमि गते, मित्त्वादन्त्यादचः परे जाते 'सन्त् स्' इति भूते 'हल्ङ्याब्भ्यः' इति सलोपे, 'संयोगान्तस्य लोपः' इति तलोपे 'सन्' इति रूपम् । ईदास इति । 'आने मुक्' इत्यत आन इति । तच्च विपरिणम्यतेऽत आह—आनस्येति । आसः परस्य आनस्य ईदादेशः स्यादित्यर्थः । आसीन इति । आङ्पूर्वादस्धातोः लटि शानचि शपि 'अदिप्रभृतिभ्यः' इति लुकि 'आस् आन' इति जाते 'ईदासः' इति अकारस्येति सौ रुत्वे विसर्गे 'आसीनः' इति रूपं भवति । विद्वान् । विद्धातोर्लटः शतरि तस्य 'विदेः शतुर्वसुः' इति वसुरादेशे उगते, विद्वस् इति जाते, कृदन्तत्वात् सौ, उलोपे, 'उगिदचाम्' इति 'नुमि' उमि गते, 'सान्तमहतः संयोगस्य' इत्युपधाया दीर्घे 'हल्ङ्याब्भ्यः' इति सलोपे 'संयोगान्तस्य लोपः' इति सलोपे 'विद्वान्' इति रूपम् । विदन् । विदो लटि, लटः शतरि, अनुबन्धलोपे, शपि, शपो लुकि, 'विदत्' इति भूते तस्मात्सौ उलोपे, 'उगिदचां सर्वनामस्थानेऽधातोः' इति नुमि, उमि गते, मित्त्वादन्त्यादचः परे 'हल्ङ्याब्भ्यः' इति सलोपे, 'संयोगान्तस्य लोपः' इति तकारस्य लोपे 'विदन्' इति रूपम् । ताच्छील्येति । तत् शीलमस्य तस्य भावस्तस्मिन् । धातोरित्यधिकृतमेव । अग्नौ जुह्वानः हुधातोर्लोटि ताच्छील्ये 'ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानश्' इति चानशि शित्वात्सार्वधातुकत्वे शपि 'जुहोत्यादिभ्यः श्लुः' इति लुकि श्लौ इति द्वित्वेऽभ्यासकार्ये यणि सौ रुत्वे विसर्गे 'जुह्वानः' इति रूपम् । वयोवचनमुदाहरति—बिभ्राण इति । भृधातोः 'ताच्छील्य' इति चानशि शपि श्लौ द्वित्वेऽभ्यासकार्ये यणि सौ रुत्वे विसर्गे रूपम् । निघ्नान इति । निपूर्वाद्धन्तेश्चानशि शपि शब्लुकि उपधालोपे 'हो हन्तेः' इति कुत्वेन

विदेः शतुः—'विद्' धातुसे पर 'शतृ' के स्थानमें 'वसु' आदेश हो, विकल्पसे ।

तौ सत्—शतृ और शानच् 'सत्' संज्ञक हो ।

लृटः-सद्वा—लृट्के स्थानमें शतृ और शानच् विकल्पसे हों । ताच्छील्य—ताच्छील्यादि अर्थमें धातुसे कर्तामें 'चानश्' प्रत्यय हो । आ क्वेस्तच्छील—वक्ष्यमाण 'भ्राजभास' सूत्रसे विहित 'क्विप्' को व्याप्त करके (वहां तक) जो प्रत्यय कहे गये हैं, वे तच्छीलादि कर्ता अर्थ में हो । तृन्—धातुसे 'तृन्' प्रत्यय हो, तच्छीलादि अर्थमें ।

कर्ता कटान् ॥ स्पृहिगृहिपतिदयिनिद्रातन्द्राश्रद्धाभ्य आलुच् ।३।२।१५८। आद्यास्त्रयश्चुरादावदन्ताः । स्पृहयालुः । (शीङो वाच्यः) । शयालुः । अलंकृञ्निराकृञ्प्रजनोत्पचोत्पतोन्मदरुच्यपत्रपवृतुवृधुसहचर इष्णुच् ।३।२।१३६। अलङ्करिष्णुः । ग्लाजिस्थश्च ग्स्नुः ।३।२।१३९। गिदयं नतु कित् । तेन स्थ ईत्वं न । ग्लास्नुः । गित्वान्न गुणः । जिष्णुः । स्थास्नुः । चाद् भुवः । 'श्र्युकः किती'त्यत्र गकारप्रश्लेषान्नेट् । भूष्णुः । त्रसिगृधिधृषिक्षिपेः क्नुः

घत्वे सौ रुत्वे विसर्गे च कृते 'निघ्नान' इति प्रसिध्यति । कर्ता कटान् । करोति तच्छील इत्यस्मिन्नर्थे कृधातोः 'तृन्' इति तृनि, नलोपे, 'आर्धधातुकं शेषः' इत्यार्धधातुकत्वे 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' इति गुणे अकारे, 'उरण् रपरः' इति रपरत्वे, 'कर्तृ' इति भूते 'कृत्तद्धितसमासाश्च' इति प्रातिपदिकत्वे सौ, उलोपे, 'सुडनपुंसकस्य' इति सः सर्वनामस्थानसंज्ञायाम् 'ऋदुशनस्पुरुदंसोऽनेहसाञ्च' इत्यनङि, अङो लोपे, 'ङिच्च' इत्यनेन ऋस्थाने जाते 'सर्वनामस्थाने चाऽसम्बुद्धौ' इति उपधायाः दीर्घे 'हल्ङ्याब्भ्यः' इति सलोपे, 'नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य' इति नलोपे 'कर्ता' इति रूपञ्च । स्पृहिगृहीति । एभ्य आलुच् स्यादित्यर्थः । स्पृहयालुरिति । स्पृहिधातोः आलुचि गुणेऽयादेशे सौ रुत्वे विसर्गे 'स्पृहयालुः' इति रूपं भवति । शीङो वाच्य इति । आलुच् वाच्य इत्यर्थः । शयालुरिति । शीङ्धातोरालुचि गुणेऽयादेशे सुबादिकार्ये 'शयालुः' इति राध्नोति । अलंकृञ् इति । एभ्य इष्णुच् स्यादित्यर्थः । अलङ्करिष्णुः । अलंपूर्वात्कृञ इष्णुचि गुणे रपरत्वे सौ रुत्वे विसर्गे 'अलंकरिष्णुः' इति साध्नोति । ग्लाजिस्थेति । ग्स्नुः प्रत्ययो वाच्य एषामित्यर्थः । ग्लास्नुः, स्थास्नुः । ग्लैस्थाधात्वोः ग्स्नुप्रत्यये सौ रुत्वे विसर्गे 'ग्लास्नुः' 'स्थास्नुः' इति रूपे भवतः । जिष्णुः । जिधातोः ग्स्नुप्रत्यये सस्य षत्वे ष्टुत्वे सौ रुत्वे विसर्गे 'जिष्णुः' इति रूपं भवति । भूष्णुः । भूधा

स्पृहिगृहि—ण्यन्त स्पृहि, गृहि, पति और दयि धातुसे एवं निपूर्वक 'द्रा' धातुसे, तद् पूर्वक 'द्रा' धातुसे और 'श्रत्' इत्यव्ययपूर्वक 'धा' धातुसे 'आलुच्' प्रत्यय हो, तच्छीलादि अर्थमें ।

(तद्पूर्वक 'द्रा' धातुसे आलुच् और 'तद्' शब्दको नान्तत्व निपातन भी समझना चाहिये)

शीङो वाच्यः—'शीङ्' धातुसे (भी) आलुच् प्रत्यय हो, तच्छीलादि अर्थमें ।

अलंकृञ्—अलं पूर्वक 'कृञ्' धातु, निराङ् पूर्वक 'कृञ्' धातु, प्रपूर्वक 'जन्' धातु, उत् पूर्वक 'पच्' 'पत्' और 'मद' धातु, अप पूर्वक 'त्रप धातु तथा वृत, वृध्, सह् और चर धातुओंसे 'इष्णुच्' प्रत्यय हो, तच्छीलादि अर्थमें ।

ग्लाजिस्थश्च—ग्ला, जि, स्था और (चकारात्) भू धातुसे 'ग्स्नु' प्रत्यय हो, तच्छीलादि अर्थमें । त्रसिगृधि—त्रसादि धातुओंसे 'क्नु' प्रत्यय हो, तच्छीलादि अर्थमें ।

।३।२।१४०। त्रस्नुः । गृध्नुः । क्षिप्नुः । शमित्यष्टाभ्यो घिनुण् ।३।२।१४१। उकार उच्चारणार्थ इति काशिका। अनुबन्ध इति भाष्यम्। तेन शमिनितरा शिमिनीतरेत्यत्र 'उगितश्चे'ति ह्रस्वविकल्पः । न चैवं शमी शमिनावित्यादौ नुम्प्रसङ्गः। झल्ग्रहणमपकृष्य झलन्तानामेव तद्विधानात्। 'नोदात्तोपदेशस्ये'ति वृद्धिनिषेधः। शमी तमीत्यादि ॥ सम्पृचानुरुधाङ्यमाङ्यसपरिसृसंसृजपरिदेविसंज्वरपरिक्षिपपरिरटपरिवदपरिदहपरिमुहदुषद्विषद्रुहदुहयुजाक्रीडविविचत्यजरजभजातिचरापचरामुषाभ्याहनश्च ।३।२।१४२। घिनुण् स्यात् । सम्पर्कीत्यादि । वौ कषलसकत्थस्रम्भः ।३।२।१४३। विकाषी । अपे च लषः ३।२।१४४। चाद्वौ । अपलाषी । विलाषी । चलनशब्दार्थादकर्मकाद्युच् ।३।२।१४८। चलनार्थाच्छब्दार्थाच्च युच् स्यात् । चलनः ।

तोः क्नुप्रत्यये पत्वे णत्वे सौ रुत्वे विसर्गे 'धृष्णुः' इति रूपम्। त्रसीति। एभ्यः क्नुः प्रत्ययः स्यात्। त्रस्नुः-गृध्नुः-धृष्णुः-क्षिप्नुः । त्रसिगृधिधृषिक्षिपधातुभ्यः क्नुप्रत्यये कलोपे सौ रुत्वे विसर्गे रूपाणि प्रभवन्ति। शमित्येति। शमादिभ्यो दिवादिस्थेभ्योऽष्टाभ्यो घिनुण्स्यादित्यर्थः। शमिनीतरा। शमधातोर्घिनुणि घकारोकारणकाराणामित्त्वे 'उगितश्चे'ति ङीपि 'शमिनीतरे'ति रूपम्। शमी तमी। शमतमोः घिनुणि घकारोकारणकाराणामित्त्वे सौ 'सौ च' इति दीर्घत्वे नलोपे 'शमी' 'तमी' इति भवतः। संपृचेति। एभ्यो घिनुण् स्यादित्यर्थः। संपर्की। संपृच्शब्दात् घिनुणि 'चजोः' इति कुत्वे घकारोकारणकाराणामित्त्वे लोपे सौ 'सौ च' इति दीर्घे हल्ङ्यादिलोपे 'नलोपः' इति नलोपे च कृते 'संपर्की' इति रूपम्। वाविति। घिनुण् स्यादिति भावः। विकाषी। विपूर्वात् कषधातो-

---

शमित्यष्टाभ्यो—(दिवादिस्थ) शम् , तम् , दम्, श्रम्, भ्रम् , क्षम् , क्लम्, मद्—इन आठ धातुओंसे 'घिनुण्' प्रत्यय हो, तच्छीलादि अर्थमें ।

सम्पृचानु—सम् पूर्वक 'पृच्' धातु, अनु पूर्वक 'रुध' धातु, आङ् पूर्वक 'यम्' और 'यस्' धातु, परिपूर्वक 'सृ' धातु, सम् पूर्वक 'सृज' धातु, परिपूर्वक 'देव्' धातु, सम्पूर्वक 'ज्वर्' धातु, परिपूर्वक क्षिप् , रट् , वद् , दह् और 'मुह्' धातु तथा दुष् , द्विष् , द्रुह् , दुह् और युज् धातु, आङ्पूर्वक 'क्रीड्' धातु, विपूर्वक 'विच्' धातु, तथा त्यज् , रज् और भज् धातु, अति और अप पूर्वक 'चर्' धातु, आङ् पूर्वक 'मुष्' धातु और अभि, आङ् पूर्वक 'हन्' धातुसे 'घिनुण्' प्रत्यय हो, तच्छीलादि अर्थमें ।

वौ कष—'वि' पूर्वक कष् , लस् , कत्थ और स्रम्भ धातुसे 'घिनुण्' प्रत्यय हो, तच्छीलादि अर्थमें । अपे च—'अप' और (चकारात्) वि पूर्वक 'लष्' धातुसे 'घिनुण्' प्रत्यय हो, तच्छीलादि अर्थमें । चलनशब्दा—चलनार्थक और शब्दार्थक अकर्मक धातुओंसे

चोपनः। कम्पनः। शब्दनः। रवणः। अकर्मकात्किम्? पठिता विद्याम्। अनुदात्तेतश्च हलादेः ।३।२।१४९। अकर्मकाद्युच्। वर्तनः। वर्धनः। अनुदात्तेतः किम्? भविता। हलादेः किम्? एधिता। अकर्मकात्किम्? वसिता वस्त्रम्। निन्दहिंसक्लिशखादविनाशपरिक्षिपपरिरटपरिवादिव्याभाषासूयो वुञ् ।३।२।१४६। एभ्यो वुञ्। निन्दकः। हिंसकः, इत्यादि। देविक्रुशोश्चोपसर्गे ।३।२।१४७। आदेवकः। आक्रोशकः। उपसर्गे किम्? देवयिता। क्रोष्टा। लषपतपदस्थाभूवृषहनकमगमशॄभ्य उकञ् ।३।२।१५४। लापुकः। पातुकः॥ जल्पभिक्षकुट्टलुण्टवृङः षाकन् ।३।२।१५५। जल्पाकः। सनाशंसभि-

घिनुणि णित्त्वेन 'अत उपधायाः' इति वृद्धौ सौ 'सौ च' इति दीर्घे सलोपे नलोपे 'विकाषी' इति रूपम्। अपे चेति। घिनुण् स्यादिति भावः। अपलापी-विलापी। अपपूर्वाद्विपूर्वाच्च लषधातोः 'अपे च लषः' इति घिनुणि अनुबन्धलोपे उपधावृद्धौ सुबादिकार्ये 'अपलापी-विलापी' इति भवतो रूपे इति ज्ञेयम्। चलनेति। एभ्यो युच्। चलनः-चोपनः-कम्पनः-शब्दनः-रवणः। चल-चुप-कम्प-शब्द-रु एभ्यो धातुभ्यः 'चलनार्थे' इति युचि 'युवोः' इत्यनि इगुपधानां गुणे सौ रुत्वे विसर्गे च कृते 'चलनः' 'चोपनः' 'कम्पनः' 'शब्दनः' 'रवणः' इति साधूनि साध्नुवन्ति। निन्देति। एभ्यो वुञ्। निन्दकः-हिंसकः। निन्दहिंसयोः वुञि 'युवोः' इत्यकि सुबादिकार्ये 'निन्दकः' 'हिंसकः' इति रूपे साधुत्वं गच्छतः। देवीति। वुञ् स्यात्। आदेवकः-आक्रोशक इति। आङ्पूर्वात् दिवक्रुशोः वुञि अकि पुगन्तगुणे सुबादिकार्ये च कृते 'आदेवकः आक्रोशकः' रूपे भवतः। लषपतेति। एभ्य उकञ् स्यादित्यर्थः। लापुकः-पातुक इति। लषपतोरुकञि 'अत उपधाया' इति

'युच्' प्रत्यय हो, तच्छीलादि अर्थमें।

अनुदा—हलादि अनुदात्तेत अकर्मक धातुओंसे 'युच्' प्रत्यय हो, तच्छीलादि अर्थमें।

निन्दहिंस—निन्दादि धातुओंसे 'वुञ्' प्रत्यय हो तच्छीलादि अर्थमें।

उदाहरण—निन्द-निन्दकः। हिंस-हिंसकः। क्लिश-क्लेशकः। खाद—खादकः। विनाश-विनाशकः। परिक्षिप परिक्षेपकः। परिरट—परिराटकः। परिवादि-परिवादकः। व्याभाष-व्याभाषकः। असूय (कण्ड्वादियगन्त)-असूयकः।

देविक्रुशो—सोपसर्गक 'दिव्' और 'क्रुश्' धातुसे 'वुञ्' प्रत्यय हो, तच्छीलादि अर्थमें।

लषपत—लषादि धातुओंसे 'उकञ्' प्रत्यय हो, तच्छीलादि अर्थमें।

उदाहरण—लापुकः। पातुकः। पादुकः। स्थायुकः। भावुकः। वर्षुकः। घातुकः। कामुकः। गामुकः। शारुकः।

जल्पभिक्ष—जल्पादि धातुओंसे 'षाकन्' प्रत्यय हो, तच्छीलादि अर्थमें। सनाशंस-सन्

क्ष उः ।३।२।१६८। चिकीर्षुः । आशंसुः । भिक्षुः । स्थेशभासपिसकसो वरच् ।३।२।१७५। स्थावरः । भास्वरः, इत्यादि । यश्च यङः ।३।२।१७६। यातेर्यङन्ताद्वरच् । अतो लोपः । तस्याचः परस्मिन्निति स्थानिवद्भावे प्राप्ते । न पदान्तद्विर्वचनवरेयलोपस्वरसवर्णानुस्वारदीर्घजश्चर्विधिषु ।१।१।५८। पदस्य चरमावयवे द्विर्वचनादौ च कर्तव्ये परनिमित्तोऽजादेशो न स्थानिवत् । इति यलोपं प्रति स्थानिवत्त्वात् 'लोपो व्योर्वलि'ति यलोपः । अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वमाश्रित्याल्लोपे प्राप्ते । (वरे लुप्तं न स्थानिवत्) यायावरः । भ्राजभासधुर्विद्युतोर्जिपृजुग्रावस्तुवः क्विप् ।३।२।१७७। विभ्राट् । भाः । धूः । विद्युत् । ऊर्क् । पूः । दृशि-

वृद्धौ सौ रुत्वे विसर्गे च कृते 'लाघुकः' 'पातुकः' इति रूपे भवत । चिकीर्षुः । कर्तुमिच्छतीति विग्रहे सन्नन्तात् चिकीर्ष शब्दात् 'सनाशंसभिक्ष उः' इति उप्रत्यये तस्यार्धधातुकत्वात् 'अतो लोपः' इत्यकारलोपे संयोगे कृते विभक्तिकार्ये च कृते 'चिकीर्षुः' इति रूपम् । आशंसुः । आङ्पूर्वकशंस्धातोः 'सनाशंसभिक्ष उः' इति उप्रत्यये विभक्तिकार्ये च कृते तत्सिद्धिः । एवं भिक्ष धातोः उप्रत्यये कृते 'भिक्षुः' इति रूपम् । स्थेशेति । एभ्यो वरच् स्यात् । स्थावर इति । स्थाधातोः वरचि सौ रुत्वे विसर्गे च कृते 'स्थावरः' इति रूपम् । एवम् 'ईश्वरः' इत्यादि । यश्चेति । वरच् स्यादित्यर्थः । न पदान्तेति । स्थानिवद्भावो नेत्यर्थः । वरे लुप्तमिति । वरप्रत्यये परतो यल्लुप्तं तस्य स्थानिवद्भावो नेत्यर्थः । यायावर इति । 'या' धातोः 'धातोरेकाच' इति यङि 'सन्यङोः' द्वित्वे वरचि 'अतो लोपः' इति अल्लोपे तस्य स्थानिवद्भावाभावेन 'लोपो व्योः' इति यलोपे आल्लोपस्य कर्तव्ये अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वे प्राप्ते 'वरे लुप्तम्' इति स्थानिवद्भावनिषेधे सौ रुत्वे विसर्गे च कृते 'यायावरः' इति । विभ्राट् । विशेषेण भ्राजते तच्छीलः इत्यर्थे वि उपसर्गपूर्वकभ्राज्धातोः क्विपि, इकारे गते 'लशक्वतद्धिते' इति कस्य 'हलन्त्यम्' इति पस्य च इत्संज्ञायां लोपे च कृते 'वेरपृक्तस्य' इत्यनेन वस्य लोपे च कृते 'विभ्राज्' इति भूते कृदन्तत्वात्प्रातिपदिकत्वे सौ उगते सस्य 'हल्ङ्याब्' इति लोपे 'व्रश्चभ्रस्जसृजमृजयजराजभ्राजच्छशां षः' इति जस्य षत्वे 'झलां जशोऽन्ते' इति षस्य डत्वे 'वाऽवसाने' इति वा टत्वे 'विभ्राट्' इति । भाः ।

(सन्नन्त) आशंस् और भिक्ष् धातुसे 'उ' प्रत्यय हो, तच्छीलादि अर्थमें । स्थेशभास-स्था, ईश् , भास् ' पिस् और कस् धातुसे 'वरच्' प्रत्यय हो, तच्छीलादि अर्थमें । यश्च यङः—यङन्त 'या' धातुसे 'वरच्' प्रत्यय हो, तच्छीलादि अर्थमें । न पदान्त—पदका चरमावयव कार्य कर्तव्यमें तथा द्विर्वचनादि कार्य-कर्तव्यमें—परनिमित्तक अजादेश स्थानिवत् नहीं हो । वरे लुप्तं-'वरच्' प्रत्ययके परे लोपको स्थानिवद्भाव नहीं हो । भ्राजभास-भ्राज् , भास् , धुर्वि, द्युत्, ऊर्जि, पॄ, जु, ग्रावस्तु—इन धातुओंसे क्विप् प्रत्यय हो, तच्छीलादि अर्थमें ।